KLJAJIĆ JOVAN

SEDMA KRAJIŠKA BRIGADA

11.05.1945.
25.09.1945.
21.06.1945.
PODRAŠNICA
27.12.1942.
10.1947.
20.04.1946.
LEGENDA :
1942.
1943.
1944
1945
Mirnodopski put
ZAGREB
BEOGRAD
SARAJEVO
SEGEDIN
SUBOTICA
LJUBLJANA
BANJA LUKA
UZLOMAC
BORJA
VIROVITICA
OSIJEK
VINKOVCI
VUKOVAR
SLAVONSKI BROD
SL. POŽEGA
PAKRAC
DARUVAR
GAREŠNICA
KUTINA
SISAK
KARLOVAC
VARAŽDIN
ČAKOVEC
MARIBOR
CELJE
NOVO MESTO
SAMOBOR
DUGO SELO
VRBOVEC
BJELOVAR
KRIŽEVCI
KOPRIVNICA
NOVI MAROF
LUDBREG
PREGRADA
IVANEC
KRAPINA
ZLATAR
SV. IVAN ZELINA
D. STUBICA
KRŠKO
BREŽICE
TRBOVLJE
LAŠKO
ŠMARJE
PTUJ
PRELOG
MURSKA SOBOTA
D. LENDAVA
LJUTOMER
RADGONA
DRAVOGRAD
FELKERMARKT (VELIKOVEC)
KLAGENFURT (CELOVEC)
JESENICE
KRANJ
KAMNIK
GROSUPLJE
LITIJA
ŠKOFJA LOKA
VRHNIKA
LOGATEC
RAKEK
POSTOJNA
ŠENT PETER NA KRASU (PIVKA)
ILIR. BISTRICA
ČABAR
KOČEVJE
ČRNOMELJ
VINICA
DELNICE
RIJEKA
SUŠAK
OPATIJA
UČKA
VRBOVSKO
OGULIN
CRIKVENICA
NOVI
DREŽNICA
BRINJE
SENJ
OTOČAC
KRK
CRES
RAB
LOŠINJ
PAG
OLIB
ZADAR
KNIN
BIOGRAD
DRNIŠ
ŠIBENIK
SPLIT
MOSOR
BRAČ
HVAR
JELSA
VIS
KORČULA
PLOČE
METKOVIĆ
MOSTAR
NEVESINJE
ČAPLJINA
STOLAC
LJUBINJE
VIDUŠA
DUGA
VOJNIK
SAVNIK
BIJELO POLJE
TUTIN
BERANE
MOKRA PL.
KOS. MITROVICA
PODUJEVO
KURŠUMLIJA
RADAN
V. JASTREBAC
ALEKSANDROVAC
BRUS
RAŠKA
NOVI PAZAR
SJENICA
NOVA VAROŠ
ZLATAR
PRIJEPOLJE
PLJEVLJA
TJENTIŠTE
MAGLIĆ
GACKO
ŠAHOVIĆI
SINJAJEVINA
ŽABLJAK
DURMITOR
VOLUJAK
GOLIJA
ZELEN G.
BJELAŠNICA
LELIJA
KALINOVIK
FOČA
ČAJNIČE
GORAŽDE
RUDO
PRIBOJ
JAVORJE
JAVOR
GOLIJA
ZLATIBOR
ZABOJ
IVANJICA
ČAJETINA
ARILJE
GUČA
ČEMERNO
VRNJAČKA BANJA
TRSTENIK
KRUŠEVAC
KRALJEVO
VARVARIN
GLEDIĆSKE PL.
REKOVAC
ČAČAK
Z. Morava
PRELJINA
POŽEGA
(TITOVO) UŽICE
BAJINA BAŠTA
KOSJERIĆ
G. MILANOVAC
KRAGUJEVAC
JAGODINA
ĆUPRIJA
PARAĆIN
DESPOTOVAC
LAPOVO
V. PLANA
SVILAJNAC
ŽABARI
RAŠJE
PETROVAC
HOMOL
SMED. PALANKA
SMEDEREVO
POŽAREVAC
GOLUBAC
Pek
V. GRADIŠTE
KOVIN
GROCKA
OBRENOVAC
SOPOT
KOSMAJ
MLADENOVAC
LAZAREVAC
ARANĐELOVAC
TOPOLA
LJIG
STRUGANIK
RUDNIK
MALJEN
POVLJEN
MEDVEDNIK
SOKOL
LJUBOVIJA
KAMENICA
VALJEVO
KRUPANJ
STOLICE
OSEČINA
BELA CRKVA
ZAVLAKA
UB
VLADIMIRCI
LOZNICA
ZEMUN
PANČEVO
ST. PAZOVA
INĐIJA
RUMA
SREM. MITROVICA
ŠABAC
BOGATIĆ
BRČKO
GRADAČAC
BIJELJINA
MAJEVICA
LOPARE
TUZLA
GRAČANICA
DOBOJ
DERVENTA
ODŽAK
MODRIĆ
BOS. ŠAMAC
ŽUPANJA
SREM. KARLOVCI
FRUŠKA GORA
ŠID
ILOK
B. PALANKA
NOVI SAD
TITEL
KOVAČICA
ALIBUNAR
VRŠAC
BELA CRKVA
V. KEČEREK (ZRENJANIN)
JAŠA TOMIĆ
ŽABALJ
ODŽACI
KULA
N. VRBAS
APATIN
BEČEJ
N. BEČEJ
BATINA
SOMBOR
BAČKA TOPOLA
SENTA
KIKINDA
RUSKO SELO
N. KNEŽEVAC
BELI MANASTIR
D. MIHOLJAC
VALPOVO
ORAHOVICA
POD. SLATINA
ĐAKOVO
N. GRADIŠKA
OKUČANI
SL. BROD
BOS. GRADIŠKA
DUBICA
KOSTAJNICA
SUNJA
NOVSKA
VIROVITICA
ĐURĐEVAC
GRUBIŠNO-POLJE
ČAZMA
VRGIN MOST
GLINA
PISAROVINA
PETRINJA
VOJNIĆ
KLADUŠA
ZRINSKA G.
SLUNJ
DVOR
BOS. NOVI
CAZIN
BOS. KRUPA
PRIJEDOR
SANSKI-MOST
BANJA LUKA
PRNJAVOR
SRBAC
KOZARA
PLIŠEVICA
(TITOVA) KORENICA
PERUŠIĆ
GOSPIĆ
UDBINA
BIHAĆ
LUŠCI PALANKA
BOS. PETROVAC
DRINIĆI
KLJUČ
OSJEČENICA
LUNJEVAČA PL.
DRVAR
GRAČAC
ŠATOR
BOS. GRAHOVO
MLINIŠTA
STARETINA PL.
GLAMOČ
BUKOVICA
BENKOVAC
DUGI OTOK
Vransko j.
SVILAJA
KOZJAK
DINARA
KOTOR VAROŠ
TEŠANJ
TESLIĆ
CEMERNICA
MRKONJIĆ-GRAD
JAJCE
VLAŠIĆ PL.
TRAVNIK
ZENICA
KAKANJ
VAREŠ
ZVIJEZDA
VISOKO
BUGOJNO
KUPRES
VRANICA
FOJNICA
PROZOR
BITOVNJA
RADUŠA
PAKLINA
LIVNO
DUVNO
VRAN PL.
KONJIC
TREBIŠNJICA
PRENJ
Neretva
IMOTSKI
BIOKOVO
MAKARSKA
ŠIROKI BRIJEG
KUŠANOVAC
PODGORA
LJUBUŠKI
ZAVIDOVIĆI
ŽEPČE
MAGLAJ
OZREN
BANOVIĆI
ŠEKOVIĆI
KONJUH
KLADANJ
VLASENICA
SREBRENICA
VEPAR
ZVORNIK
Drina
Kriveja
Sava
Vrbas
Una
Sana
Lonja
Kupa
Korana
Zrmanja
Cetina
Tara
Piva
Lim
Ibar
Morava
Tisa
Dunav
Drava
Kvarnerski zaliv
JADRAN
SEGEDIN

VOJNOIZDAVAČKI
I NOVINSKI
CENTAR

Izdaje

VOJNOIZDAVAČKI I NOVINSKI CENTAR

Za izdavača

mr *Stevan Stanojević,* pukovnik, načelnik Centra
dr *Nikola Popović,* pukovnik, zamenik načelnika Centra

B I B L I O T E K A

RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

Knjiga TRISTA OSAMDESET ČETVRTA

MONOGRAFIJE

JEDINICA NOV i PO JUGOSLAVIJE

Knjiga STO ŠEZDESET SEDMA

UREĐIVAČKI ODBOR

Svetozar Oro, general-pukovnik, predsednik; dr *Slobodan Branković,* potpukovnik; *Ahmet Đonlagić,* pukovnik; dr *Vlado Ivankovski; Aleksandar Janić,* general-pukovnik; dr *Petar Kačavenda; Rahmija Kadenić,* general-pukovnik; *Zdravko Klanjšček,* pukovnik; *Metodije Kotevski,* general-potpukovnik; *Ivan Matović,* pukovnik; *Veljko Miladinović,* general-potpukovnik; *Antun Miletić,* pukovnik; *Predrag Pavlović,* pukovnik; *Radomir, Petković,* pukovnik; mr *Stevan Stanojević,* pukovnik; *Žika Stojšić,* general-potpukovnik; *Ali Šukrija; Fabijan Trgo,* general-potpukovnik; *Petar Višnjić,* pukovnik; mr *Avgust Vrtar,* general-pukovnik; dr *Slavko Vukčević,* potpukovnik; *Radomir Đondović,* pukovnik.

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Radomir Đondović, pukovnik

UREDNIK

potpukovnik *Novica Šolaja,* profesor

Recenzent

Pero Moraća

STRUČNI REDAKTOR

Esad Tihić

KLJAJIĆ JOVAN

SEDMA KRAJIŠKA BRIGADA

Beograd, 1990.

UDK 355.486(497.1) 7. krajiška brigada

KLJAJIĆ, Jovan

Sedma krajiška brigada / Jovan Kljajić. - Beograd : Vojnoizdavački i novinski centar, 1990 (Split : Vojna štamparija). - 422 str. : ilustr. : 24 cm. (Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije ; knj. 384. Monografije jedinica NOV i PO Jugoslavije ; knj. 167)

Tiraž 1500 primeraka.

a) Brigade u NOR-u - Sedma krajiška brigada

U knjizi se opisuju borbena dejstva Sedme krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije. Na osnovu pouzdanih istorijskih izvora i sećanja većeg broja boraca i rukovodilaca vrši se rekonstrukcija svake borbe, marša, sveukupnog, unutrašnjeg stanja i zbivanja u brigadi od njenog formiranja do završetka ratnih dejstava. Sa ove vremenske distance kritički i realno vrednuje se doprinos ove brigade borbama u kojima je učestvovala sa drugim jedinicama i ukupan doprinos u okviru Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u oslobađanju zemlje.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Centralna biblioteka JNA

Predgovor

koliko ih je dala Bosanska krajina 1942. godine.

U sekciji boraca 7. krajiške brigade, u boračkoj organizaciji Beograda, našao se veći broj rukovodećih vojnih i partijsko-političkih ljudi, koji su shvatili potrebu i obavezu da se javnosti što iscrpnije predstavi ova ratna brigada. Na njihovu inicijativu, uz dobijenu saglasnost i podršku svih ostalih Sekcija brigade i opštinskih odbora Saveza boraca u krajevima iz kojih je potakao najveći broj boraca brigade i Republičkog odbora Saveza boraca BiH, 1971. godine pristupilo se pisanju Zbornika sećanja, čija je prva knjiga izišla u decembru 1978, a druga skoro devet godina kasnije, u septembru 1987.

U te dve knjige Zbornika borci su ispisali svoja sećanja na pojedine borbe, drugarstvo i događaje u brigadi, koji su im po mnogo čemu ostali u uspomenama. Treću knjigu o Sedmoj krajiškoj brigadi izdao je Vojnoizdavački i novinski Centar u Beogradu, krajem 1988. godine u Redakciji popularnih izdanja, pod naslovom »Krajiška vezilja slobode«, u kojoj je autor Gojko Marčeta na popularan i nadahnut način ispisao »priče o čoveku borcu - bombašu, mitraljezcu, kuriru, bolničarki, o desetinama, vodovima, četama, bataljonima i njihovim starešinama, o pojedinačnim i kolektivnim junaštvima, drugarstvu, bratstvu, o brigadi »iznutra«.

Pred živim borcima i njihovom rodbinom, pred porodicama poginulih, i od iscrpljenosti umrlih boraca u njenim redovima, njihovim rođacima, prijateljima i poznanicima, pred mladim ljudima i svima kojima je draga pisana reč o narodnooslobodilačkoj borbi naroda i narodnosti Jugoslavije, ova monografija pojavljuje se kao četvrta knjiga po redu o Sedmoj krajiškoj brigadi. Pisanje knjige ovakvog sadržaja iziskuje veliku odgovornost, kritičnost i poseban napor. Osnovni motiv da se, i pored obimnog istraživačkog postupka, prihvatim pisanja ovog dela bilo je to što sam među borcima ove brigade proveo sve vreme, od prvih ustaničkih dana 1941. do završetka rata. Privrženost celokupnog boračkog sastava ciljevima narodnooslobodilačke borbe, njihova upornost, izdržljivost, samopregor u izvršavanju zadataka, međusobno drugarstvo i spremnost da se žrtvuju za ciljeve borbe, bila mi je najveća inspiracija i želja da se i na ovaj način oda dužno priznanje tim ljudima i izrazi zahvalnost za doprinos koji su dali u borbi protiv okupatora, za slobodu naših naroda.

Na početku rada našao sam se pred dilemama: odakle početi, kakav sadržaj dati monografiji, da li i u kojoj meri slediti iskustva i metod autora monografija drugih brigada sa čijim sam se sadržajem upoznao. Uverio sam se da samo tim putem nije moguće na pravi način izraziti sve razlike koje ova brigada ima u odnosu na većinu drugih brigada NOV. Proces njenog formiranja tekao je drugačije od ostalih šest brigada formiranih na području Bosanske krajine. U vreme dve najveće uzastopne neprijateljske ofanzive (četvrte i pete). Sedma krajiška je bila jedina brigada koja nije imala svoju matičnu diviziju.

Tokom rata borila se u sastavu osam divizija (5 krajiška, 1. i 2. proleterska, 3. udarna, 7. banijska, 6. lička, 4. i 10. krajiška), koje su činile najizrazitije jezgro naše NOV u čitavom ratu i sadejstvovala u izvršavanju zajedničkih borbenih zadataka sa 18 brigada tih divizija u operacijama širokih razmera. Godine 1943. definitivno je ušla u sastav 10. krajiške divizije, ali je najveći broj zadataka izvršavala samostalno na odvojenim pravcima.

Te osobenosti uticale su na izbor metoda i načina pisanja ove monografije, na obim je uticala raspoloživa arhivska građa, koja se nalazi u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu i drugim izvorima. Tekst je pisan na pouzdanim istorijskim izvorima. Izvršena je detaljna rekonstrukcija, kritički, istinito i bez uveličavanja ili umanjivanja opisana je svaka borbena radnja, unutrašnje stanje i zbivanja od njenog formiranja do prestanka dejstva kao ratne jedinice. U obradi učestvovanja brigade u pojedinim operacijama širih razmera i u etapama boravka na određenim teritorijama, nastojao sam da čitaocu pružim što veći broj informacija i objašnjenja iz kojih će potpunije i jasnije saznati razloge zbog kojih je brigada dobijala takve zadatke kakve je dobijala i načine na koje ih je izvršavala. Monografija po nečemu prelazi okvire sadržaja same brigade, ali doprinosi boljem razumevanju opšte situacije.

Manje je pisano o unutrašnjem životu brigade, međuljudskim odnosima, partijsko-političkom, kulturno-prosvetnom radu, učešću žena, vezama i odnosima sa narodom, likovima boraca, podvizima pojedinaca itd., ne zato što to ne zaslužuje pažnju već zbog nedovoljnih podataka u arhivskoj građi. Autor se nije usuđivao iscrpnije da piše o tim pitanjima da bi izbegao moguće improvizacije.

Osećam obavezu da se iskreno zahvalim svima koji su mi pružali pomoć u pisanju i oblikovanju ove knjige: Rajku Šešumu, kao predsedniku i članovima odbora Sekcije boraca brigade u Beogradu - na pripremanju spiska poginulih boraca, izboru ratnih fotografija, organizaciji prikupljanja novčanih sredstava i obezbeđivanju topografskih karata; recenzentu Peri Morači i drugovima Milanu Bosniću, Mirku i Lazaru Simiću, Spasi Kalabi i drugima - na konstruktivnoj kritici, primedbama i sugestijama u oblikovanju teksta; kolektivu Vojnoizdavačkog i novinskog Centra i Vojnoj štampariji - na poslovima uređivanja, stručnom i tehničkom opremanju knjige.

Posebno se zahvaljujem Savezu udruženja boraca i brojnim drugovima i drugaricama svih Sekcija brigade u opštinama i gradovima Zenica, Travnik, Šipovo, Jajce, Banjaluka, Visoko, Sarajevo, Zagreb, Nova Topola, Obrovac, Donji Vakuf i Bugojno, kao i Republičkom odboru Saveza boraca BiH na iskazanom razumevanju i ispoljenoj aktivnosti u prikupljanju pretplate za deo troškova u izdavanju ove monografije.

Jovan S. Kljajić

Kratak osvrt na glavna zbivanja u bosanskoj krajini do formiranja brigade

Prošlo je više od četiri decenije od završetka narodnooslobodilačkog rata i pobede nad fašističkom Nemačkom i domaćim kvislinzima. Naši narodi i narodnosti neizmernim samopožrtvovanjem odbranili su pravo na svoj opstanak i vekovnu težnju da žive u bratstvu i jedinstvu i istinskoj ravnopravnosti. Sa ove vremenske udaljenosti mogu se realnije i kritičnije vrednovati borbe koje su vođene i požrtvovanost u tom ratu. Generacije koje su kroz teške, ali slavne dane rata izvojevale ovu pobedu polako nestaju. Nastupaju novi naraštaji koji predstave o tom ratu stiču iz onog što su opisali ili ispričali preživeli svedoci i učesnici a mnogo toga je već napisano. Ipak, to je još uvek nepotpuna slika o herojstvu i samopožrtvovanju, koje je, uistinu, bilo veliko i po oblicima ispoljavanja raznovrsno, ali su mnogi događaji i ljudske sudbine ostali neopisani i neiskazani.

Nakon kratkrotrajnog aprilskog rata 1941. teritoriju Bosanske krajine okupirali su delovi 2. nemačke i 2. italijanske armije, a početkom maja podelili su je na svoje interesne sfere, kao deo teritorije novostvorene, satelitske, takozvane Nezavisne Države Hrvatske (NDH) i uspostavili novi sistem vojne i civilne vlasti. Demarkaciona linija podele išla je levom obalom Sane, od užća u Unu kod Bosanskog Novog do Ključa, zatim drumom Ključ - Mrkonjić Grad - Jajce - Donji Vakuf, a odatle komunikacijom Donji Vakuf - Travnik - Busovača - Blažuj - Ivan-sedlo i dalje na istok, kroz Hercegovinu. Nemci su tada držali Jajce sa fabrikom karbida i rudnik željezne rude Ljubiju.

Severni deo Bosanske krajine Nemci su zaposeli 132. pešadijskom divizijom 51. armijskog korpusa, koju su polovinom maja, radi priprema za napad na SSSR, zamenili 718. posadnom divizijom sastavljenom od ljudstva starijih godišta (28 - 35 godina). Ta divizija obezbeđivala je čitavu teritoriju NDH u nemačkoj interesnoj sferi, a na teritoriji Bosanske krajine, u Banjaluci, nalazio se samo njèn štab sa prištapskim jedinicama, pod komandom generala Johana Fortnera. Tu je bio razmešten i 1. bataljon 738. puka te divizije, pod komandom majora Anakera. Ukupno brojno stanje tih jedinica bilo je oko 2.000 vojnika.

Italijanski okupator je svoju (južnu) interesnu sveru na teritoriji Bosanske krajine organizovao drugačije. Okupiranu teritoriju podelio je na tri zone. Prva je obuhvatala anektirane oblasti Hrvatskog primorja i Dalmacije, u koju je razmestio sve svoje snage, jačine oko 42.000 vojnika. Do početka ustanka u Bosanskoj krajini Italijani nisu imali stacionirane svoje snage izvan te zone. Druga zona graničila se na jugu sa Dalmacijom, a na severu do linije Donji Lapac, isključno Drvar - Šator i Staretina planina - Livno - Malovan i Vran planina - preko Prenja i dalje na istok. Tu zonu tretirali su kao demilitarizovanu, jer su prema ugovoru sa ustašama dozvoljavali uspostavljanje njihove

') Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Nemačka arhiva, kutija 9, registarski broj 34/10-a (U daljem tekstu: A VII, Nem. arhiva, k. 9, reg. br. 34/10-a).

vlasti, ali bez jačih oružanih jedinica NDH. Ostatak teritorije u Bosanskoj krajini, koja se graničila na jugu sa drugom zonom a na severu demarkacionom linijom sa Nemcima, tretirali su kao treću zonu, u kojoj su ostvarivali povremenu kontrolu upućivanjem pokretnih odreda na važnije pravce, što se u praksi svodilo na vladavinu ustaša.

Ustaška vlada je »zakonskom odredbom« od 10. juna 1941. godine izvršila teritorijalnu podelu države, tako da je teritorija Bosanske krajine administrativno podeljena na 6 velikih župa, sa kotarima i upravnim opštinama. Velike župe imale su sedišta u Bihaću, Travniku, Novoj Gradiški (za kotare Prnjavor, Bosanska Gradiška, Bosanska Dubica), Jajcu, Banjaluci i Tuzli. Kotar Bosanski Novi pripadao je Velikoj Župi sa sedištem u Petrinji, a Bosanski Brod (sa opštinama Bosanski Brod, Bosanski Kobaš, Derventa, Lužani, Mulabegovi, Osinja, Plehan, Podnovlje i Derventa - selo) priključeni su Velikoj Zupi sa sedištem u Slavonskom brodu.[1a)]

Radi kontrole i bezbednosti teritorije formirane su oružničke (žandarmerijske) pukovnije, koje su se delile na oružnička krilna zapovedništva, zapovedništva na vodove, a vodovi na oružničke postaje. Druga oružnička pukovnija bila je raspoređena u Dalmaciji i Hercegovini, a na području Bosanske krajine imala je samo jedno oružničko krilno zapovedništvo, u Travniku, koje je kontrolisalo teritoriju od Travnika do Igman-planine. Ostalu teritoriju Bosanske krajine zaposela je 3. oružnička pukovnija sa sedištem u Banjaluci i krilnim zapovedništvima u Doboju, Bosanskom Petrovcu, Bihaću, Banjaluci, Jajcu. Vodovi su bili u Prijedoru, Jajcu, Bihaću, Cazinu, Sanskom Mostu i Bosanskoj Gradiški. Slavko Kvaternik je, nakon proglašenja tzv. Nezavisne Države Hrvatske, izdao naredbu o formiranju vojske i mornarice. Već 20. aprila u Zagrebu je formiran takozvani »Bosansko-hercegovački odjel«, koji je upućen u Banjaluku, a zatim u Sarajevo. Prve ustaško-domobranske snage u Bosni sačinjavali su: stožer (štab), domobranski bataljon sastavljen od Bjelovarske, Zagrebačke i Sisačke satnije (čete), bataljon zaštitnih lovaca (3 satnije),[2'] satnija ustaša, satnija redara (policije), satnija skauta, vod oružnika (žanđarma) i vod vojnika rodom iz Bosne.[3'] Od tih jedinica, a uskoro je formirana 1. pohodna pukovnija.

Domobranske jedinice formirane su dostS brzo. Na vrbaskom divizijskom području formirana je 10. pukovnija u Banjaluci i 1. pukovnija u Bihaću, istovremeno kad i 9. pukovnija u Travniku, koja je pripadala bosanskom divizijskom području u Sarajevu. Radi popune tih pukovnija formirane su doknadne bojnice (dopunski bataljoni). Umesto bivših vojnih okruga formirana su popunidbena zapovedništva, kojih je bilo ukupno osamnaest. Njihova sedišta na području Bosne i Hercegovine bila su u Sarajevu, Banjaluci, Travniku, Tuzli i Mostaru. Oružje za te jedinice davali su Nemci, iz ratnog plena. Krajem maja 1941. na teritoriji Bosanske krajine bilo je oko 3.000 ustaša, organizovanih u tabore, logore, stožere, zatim oko 2.500 oružnika raspoređenih u 128 mesta i oko 1.200 policajaca i agenata po gradovima i većim naseljenim mestima.[3a)]

Da bi sproveli svoje opredeljenje da formiraju jednonacionalu hrvatsku državu, ustaška rukovodstva su u maju i junu 1941. razvila javnu propagandu, kojom su pozivala na progone, ubistva i nasilje nad Srbima i Jevrejima,

[1a]> Drago Karasijević, Peti korpus NOVJ, Viz, Beograd 1985, str. 8.
[2]> Bataljon zaštitnih lovaca formiran je od pripadnika Mačekove zaštite.
[3]> AVII, fond NDH, k. 134, reg. br. 12/2-4.
[3a]> Drago Karasijević, Peti korpus NOVJ, Viz, Beograd, 1985.

obećavajući svima koji u tome učestvuju imovinu ubijenih i prognanih, a podstrekačima i organizatorima pljačke, nasilja i zločina trgovačke radnje, gostionice, kuće i imanja, stanove i dragocenosti. Takva propaganda nalazila je plodno tie u najnižim slojevima društva, među ljudima koji su bili skloni razbojništvu, pljački i nasilju. Ustaše su do početka ustanka u Bosanskoj krajini pobile preko 20.000 Srba, više hiljada proterale u Srbiju ili pohapsile i oterale u logore iz kojih se nikada nisu vratili. Nacionalizam i šovinizam bez mere i mržnja prema srpskom narodu bili su politička suština ustaškog pokreta od njegovog početka 1908. g. i osnivanja 7. 1. 1928. godine. Pripremajući se za genocid još u emigraciji planirali su sve oblike njegovog sprovođenja, od propagande do klanja i ubijanja, a taj plan sprovodili su čim su osnovali svoju državu.

Teritorija Bosanske krajine bila je uoči rata neravnomerno pokrivena organizacijama Komunističke partije, u kojima je delovalo preko 670 članova, organizovanih u ćelije (osnovne organizacije), kojima je rukovodio Oblasni komitet za Bosansku krajinu. Političkim delovanjem, Partija je širila svoj uticaj u narodu i postala značajan politički činilac. Rat je dočekala organizacijski sređena i brojno uvećana. Ustaški teror, po okupaciji zemlje, otežavao je njeno delovanje, a neke pojedince pa čak i organizacije, dezorijentisao je naročito u gradovima (Jajce, Jezero, Glamoč). Ipak, ona je u osnovi sačuvala svoju organizacijsku strukturu i akcionu sposobnost, što je bilo od velike važnosti za pripremanje i pokretanje naroda na ustanak. U krajnje teškim uslovima, u vreme bestijalnog ustaškog terora nad srpskim narodom, Jevrejima i svim progresivnim ljudima, pre svega komunistima, većina komunista Bosanske krajine je intenzivno politički delovala. Članovi KPJ i SKOJ-a delili su sudbinu naroda, političkim radom ulivali su mu nadu, podsticali i organizovali prikupljanje i skrivanje oružja, pripremali ga za ustanak i otpor okupaciji.

Zahvaljujući tome ustanak, koji je počeo u Drvaru, proširo se i dobio masovni i organizovani tok i u ostalim delovima Bosanske krajine u kojima je srpski narod činio većinu stanovništva. Pred jurišima i napadima naroda neprijateljske jedinice povlačile su se u paničnom bekstvu. Sa ukupno oko 800 naoružanih boraca na čitavom području, ustaničke snage Krajine za dva dana su ovladale skoro ćelom teritorijom izvan vćeih naseljenih mesta i gradova, oslobodili Drvar, Glamoč, Bosansko Grahovo, Šipovo jezero, a na kratko vreme i Mrkonjić-Grad. Neprijateljske snage bile su potisnute u utvrđena mesta i gradove, koja su ustanici u potpunosti ili delimično držali u okruženjima. Oko tih mesta u Bosanskoj krajini uglavnom su se i vodile borbe tokom čitavog rata. U prvim naletima partizana najveće gubitke pretrpele su neprijateljske oružničke postaje i domobranske satnije iz sastava prvih ustaških i domobranskih jedinica.

Mesec dana nakon dizanja ustanka formirala su se četiri područja sa izrazitim žarištima ustaničkog otpora: drvarsko - na jugozapadnom delu; kozaračko - na severnom; pogrmečko, između prva dva - na zapadnom i jajačko, sa centrom u Pljevi i Janju - na istočnom i jugoistočnom delu Bosanske krajine. Iznenađen masovnošću i borbenošću ustaničkih snaga, koje su mu u prvim naletima nanele teške gubitke, neprijatelj je brzo reagovao u dve dosta različite faze. U prvoj, Zapovedništvo kopnene vojske NDH je za ugušivanje ustanka u tim žarištima upotrebilo sve snage vrbaskog divizijskog područja, glavne snage jadranskog divizijskog područja (13. i 15. pukovniju), grupu generala Lukića jačine dve pukovnije, 5. pukovniju osječkog divizij-

skog područja, 9. pukovniju bosanskog divizijskog područja, 1. i 2. pukovniju i legionarski puk savskog divizijskog područja. Te snage ojačane sa brojnim ustaškim bojnama, satnijama i oružnicima. Napadi su vršeni uzastapno od Bosanskog Petrovca prema Drvaru, iz Jajca prema Pljevi i Janju, iz Ključa i Sanskog Mosta prema Podgrmeču, a iz Prijedora prema Kozari. Oštre borbe vodene su od početka avgusta do kraja septembra 1941. U njima su ustaničke snage uspešnom odbranom i protivnapadima, u kojima je učestvovalo i stanovništvo, razbijale neprijateljske jedinice, nanosile im teške gubitke na svim pravcima i odbacivale ih u polazne rejone. Zarobljavane su čitave satnije sa njihovim naoružanjem i opremom.

Zbog tih neuspeha u drugoj fazi operacije, od polovine septembra do kraja oktobra 1941, u borbu protiv ustanika uvedene su italijanske i nemačke okupacione snage. Uviđajući da se angažovanjem samo kvislinških snaga, ustanak u Bosanskoj krajini ne može ugušiti, 2. italijanska armija je snagama svog 6. korpusa, od 10. septembra do polovine oktobra 1941, ponovo zaposela italijansku okupacionu zonu u celini. Po zauzimanju Drvara, 25. septembra, divizija »Sassari« raspoređena je na prostoru Ključ - Bosanski Petrovac - Drvar - Bosansko Grahovo - Knin, divizija »Emanuele Filiberti di Fero« na prostoru Bihać - Velika Kladuša - Vrnograč - Bosanska Krupa - Ripač, divizija »Bergamo« na prostoru Kupres - Glamoč - Duvno - Livno - Imotski - Sinj. U Ključu je razmešten 8. bataljon »Crnih košulja« (skvadristi), u Kupresu 6. mitraljeski bataljon, u Drvaru 106. mitraljeski bataljon, u Mrkonić-Gradu 31. bataljon berseljera iz 4. puka sa 258. baterijom topova 76 mm, u Bihaću 2. grupa lakih tenkova »San Marko«, a u Bosanskom Grahovu 1. bataljon 31. tenkovskog puka. Stalne posade jačine jednog bataljona povremeno su uspostavljane u Donjem Vakufu i Bugojnu.

U nemačkom delu okupacione zone delovi 718. nemačke divizije su u nekoliko uzastopnih navrata izvodili napade u sadejstvu sa brojnim ustaškim i domobranskim jedinicama od Prijedora prema Brezičanima, Palančištu i Kozari, a od Banjaluke zapadno prema Kozari, severoistočno prema Slatini i istočno prema Kotor-Varoši. Krajem 1941. godine divizija je povučena iz Banjaluke u Sarajevo, a na teritoriji Bosanske krajine ostali su u Ljubiji 923. landešicen bataljon, u Derventi SS »Princ Eugen« bataljon i u Srpcu bataljon folksdojčera - ukupno 1.500 vojnika.

Krajnji rezultati tih operacija protiv ustaničkih snaga, u njihovim osnovnim žarištima u Bosanskoj krajini, bili su vrlo skromni. Italijanske jedinice su samo prošle preko oslobođenih delova teritorije i zaposele mesta u kojima su postojali ustaško-domobranski garnizoni, pa je oslobođena teritorija praktično ostala nepromenjena, izuzev u samom Drvaru. Preko drvarskog i podgrmečkog ustaničkog područja italijanske snage su prešle bez borbe, zahvaljujući zabuni i pometnji među ustanicima, koje su Italijani izazvali svojom lukavom politikom, uz saradnju četničkih elemenata, agenata i špijuna. Oni su svojom propagandom hvalili Srbe kao prijatelje Italijana, »sažaljevali« njihove žrtve ustaškog terora, obećavali im zaštitu, po selima vršili razmenu industrijskih proizvoda za stoku i druge prehrambene proizvode, što je u narodu pobuđivalo kratkotrajnu iluziju da su Italijani manje zlo od ustaša. Na ustaničkom području Jajca nisu uspevali takvom politikom, svakodnevno su bili napadani i trpeli su teže gubitke, posebno kad su im jedinice bile u pokretima. U nemačkoj okupacionoj zoni nije dolazilo do većih promena. U toj kampanji neprijatelj je do tada izvršio najveću koncentraciju snaga na području Bosanske krajine, prikupivši ih sa čitave teritorije NDH. Krajem

decembra 1941. brojno stanje tih jedinica iznosilo je oko 99.000 naoružanih vojnika, od čega 1.500 Nemaca, 46.000 Italijana, 32.000 domobrana, 15.000 ustaša i 4.500 oružnika, »vezanih« za utvrđena naseljena mesta i gradove.[4] Ostale nemačke snage (718. divizija) prebačene su u Sarajevo.

Ohrabrenje ustanicima donosile su i pobede dobijane krajnjim naporima, heroizmom, samopožrtvovanjem i uz velike ljudske žrtve; ali povećali su se problemi vojne, društvene, političke i druge prirode, presudni za organizovanje života i dalju borbu. Rešavanje tih problema odvijalo se u uslovima neprekidnih borbi sa nadmoćnijim neprijateljskim snagama, velike psihološke napetosti i neizvesnosti kod boraca i naroda. To je bilo praćeno oskudicom svake vrste, pojavama nesnalaženja i stihije u kojoj je postojeća organizacija podlegala stanovništvu, jer nije bila u stanju da ih obuhvati i njima efikasnije upravlja. Osnovna rukovodeća jezgra većine jedinica činili su partijski kadrovi regrutovani iz gradova, koji su se teško snalazili u radu sa seoskim življem, koji je bilo glavna snaga ustanka. Velikim zalaganjem i samopožrtvovanjem komunista i istaknutih ustanika te teškoće su relativno brzo i uspešno prevladavane.

Izvršenjem odluka Glavnog štaba partizanskih odreda Jugoslavije sa vojno-političkog savetovanja u Stolicama, 26. septembra 1941, od dotadašnjih raznovrsnih oblika organizovanja sredinom oktobra na teritoriji Bosanske krajine pod neposrednom komandom Glavnog štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine, formirana su tri velika partizanska odreda. Oni su svojim dejstvom i uticajem obuhvatali čitavu teritoriju Bosanske krajine i deo centralne Bosne u međurečju Vrbasa i Bosne. U sastav Prvog krajiškog odreda ušle su ustaničke snage sa područja Bosanskog Grahova, Drvara, Bosanskog Petrovca i Podgrmeča. Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred pokrivao je područje Kozare, a snage Trećeg odreda nalazile su se na teritoriji desetak predratnih srezova: Jajca, Mrkonjić-Grada, Ključa, Banjaluke, Glamoča, Livna, Bugojna (sa Kupresom), Travnika, Kotor-Varoši, Teslića i Prnjavora. Svaki odred sastojao se od različitog broja bataljona, četa i vodova. Krajem 1941. ukupno brojno stanje tih odreda iznosilo je oko 8.000 boraca, naoružanih sa 7.000 pušaka, 163 puškomitraljeza, 50 teških mitraljeza, 5 minobacača i 5 topova kalibra 65 i 105 mm. Rame uz rame sa njima stajale su desetine hiljada muškaraca i žena koji nisu nosili oružje, ali su svojim pregalaštvom na raznim zadacima i dužnostima u pozadini stvarali uslove za život i uspešniju borbu na frontovima. Na oslobođenoj teritoriji Bosanske krajine u to vreme delovalo je 345 seoskih i 16 opštinskih i sreskih narodnooslobodilačkih odbora.

U zimu 1941. i proleće 1942. ustaničke snage u Bosanskoj krajini našle su se pred teškom i složenom bitkom, koju su im nametnule nacionalističke snage iz sopstvenih redova, nastojeći, da društveno-politički karakter i ciljeve ustanka usmere prema interesima srpske buržoazije. U toj borbi, tri partizanska odreda našla su se u tri različita položaja. Narod i borce na teritoriji 1. krajiškog odreda trebalo je braniti od propagande lokalnih agitatora takozvanog »Srpskog nacionalnog pokreta« da su dotadašnjim uspesima ustanka stvoreni uslovi da se od okupacionih sila traži ukidanje ustaške vlasti i njihove NDH kao satelitske tvorevine. To opredeljenje Italijani su svesrdno podržavali u svojoj interesnoj sferi, nudeći ustanicima mir, bezbednost i ukidanje

[4]) Drago Karasijević, Peti korpus NOVJ, Viz, 1985, Beograd, str. 19-20.

ustaške vlasti. Na području 2. krajiškog odreda, u nemačkoj interesnoj zoni, to pitanje se nije ni postavljalo zbog jedinstva ustanika i naroda specifičnih uslova koji su na području Kozare vladali.

Za razliku od prva dva, na području 3. krajiškog odreda situacija je bila najsloženija. Na delu teritorije tog odreda, u italijanskoj okupacionoj zoni, nije dolazila do izražaja politika ispoljena na području 1. krajiškog odreda. Umesto toga, na delu teritorije u nemačkoj zoni, preko istočne i centralne Bosne, jak uticaj na ustanike imala su zbivanja u Srbiji. Među ustanicima je došlo do legalizacije četničkog pokreta, što je učitelj Uroš Drenović uspeo ostvariti na vojno-političkom savetovanju Pokrajinskog komiteta KPJ Bosne i Hercegovine sa rukovodećim kadrom 3. krajiškog odreda, održanom u selu Gerzovu kod Mrkonjić-Grada, 10. decembra 1941. U svojstvu komandanta 3. bataljona tog odreda on se vešto koristio stavom Partije da u NOP-u treba da učestvuju sve snage spremne za borbu protiv okupatora, bez obzira na versku, nacionalnu i političku pripadnost, pa je i dobio saglasnost da se njegov bataljon naziva četničkim. ' Istorijska je činjenica da u to vreme ustaničke snage i mnogi rukovodeći ljudi na teritoriji Bosanske krajine nisu poznavali suštinu i namere zakulisne igre četničkog pokreta. Dotadašnje, bar javno delovanje popa Đujića kod Bosanskog Grahova, Mane Rokvića kod Bosanskog Petrovca, ponašanje Uroša Drenovića oko Mrkonjić-Grada, Vukašina Marčetića na Manjači, aktivnost bivšeg dvorskog žandarma Ilije Malića, policajca Jove Kitića, gestapovca Sime Miladića i Franje Rapa kod Teslića, bivšeg trgovca Rade Radića i učitelja Laze Tešanovića u Jošavci i Javoranima kod Banjaluke i drugih najčešće se zanemarivalo, tumačilo se kao ekstremno osvetničko preterivanje u borbi za goli život, jer se osnovno razgraničenje vršilo na pitanju koje za borbu protiv okupatora a ko nije. Tek posle njegove legalizacije četnički pokret je u praksi ispoljio svoju reakcionarnu suštinu, koju su ustaničke snage mogle negde brže a negde sporije i jasnije prepoznavati. Ubrzo se ispoljila bliska povezanost četničkih agitatora, njihova kolaboracija sa italijanskim i ustaško-domobranskim vojnim i političkim rukovodstvima, veze sa četničkim snagama u Srbiji i drugim krajevima zemlje, agresivni pokušaji dezorganizacije i razbijanja partizanskih jedinica i širenje dezinformacija i obmane, otvoreno napuštanje borbe protiv okupatora, poricanje rukovodeće uloge Partije i nepriznavanje funkcija komunistima u štabovima jedinica, organima vlasti i dr.

Radi presecanja takve četničke aktivnosti, partijska i vojna rukovodstva su preduzimala mere organizaciong, vojnog i političkog karaktera i nastojala da ih, po mogućnosti, sprovedu u praksi u prvoj polovini 1942. godine. Utvrđivanju i realizaciji tih mera najčešće su prethodila vojno-politička i partijska savetovanja sa širim krugom rukovodećih ljudi na teritorijama pojedinih odreda i po jedinicama. Početkom februara 1942. od 3. krajiškog odreda formirana su dva odreda, Treći i Četvrti. Područje dejstva novoformiranog 4. odreda obuhvatalo je srednju Bosnu, sa srezovima Prnjavor, Banjaluka, Kotor-Varoš, Teslić, Tešanj, Derventa i Travnik, a 3. odred dejstvovao je na području Ključa, Mrkonjić-Grada, Jajca, Gornjeg i Donjeg Vakufa, Kupresa, Bugojna i Glamoča. Nešto kasnije, krajem februara, i od 1. krajiškog odreda formirana su dva, pa je 1. odred dejstvovao na području Podgrmeča,

[4a] **Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom IV, knjiga 6, dokumenat broj 76, Vojnoistorijski institut, Beograd (U daljem tekstu: Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. 76).**

a 5. odred na teritoriji Bosanskog Petrovca, Drvara i Bosanskog Grahova. Istovremeno, po naređenju Vrhovnog komandanta Narodnooslobodilačke Partizanske i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije, formiran je Operativni štab NOP odreda za Bosansku krajinu, a odlukom Pokrajinskog komiteta za BiH imenovano je Povereništvo pokrajinskog komiteta za Bosansku krajinu. Pored toga, formiran je jedan proleterski i dva udarna bataljona za intervencije protiv najizrazitijih žarišta četničkog uticaja. Razvijan je partijsko-politički rad u vojnim jedinicama i narodu, formirane su brojne partijske i omladinske organizacije i aktivi po selima, jačani su postojeći i stvarani novi organi narodne vlasti i preduzimano je niz drugih mera, uz nesmanjenu borbenu aktivnost protiv okupatora i ustaško-domobranskih jedinica.

Od januara do kraja maja 1942. takvom aktivnošću postignuti su krupni rezultati na vojnom i političkom polju, koji su bili odlučujući za dalji, još uspešniji razvoj NOB-a na teritoriji Bosanske krajine i šire. U kratkom vemenu iz ustaničkih jedinica, izuzev 4. odreda, odstranjene su pristalice četničkog pokreta u male skupine malodušnih, nedisciplinovanih, kolebljivih i zavedenih, koji su izbegavali borbu, sklanjali se u neprijateljske garnizone ili skrivali na oslobođenoj teritoriji, izvodili prepade na manje partizanske jedinice, kurire, pozadinske organe i ustanove. Takvom odlučnom borbom protiv četnika u sopstvenim redovima, srpske ustaničke snage distancirale su se od zagovornika velikosrpskih ideja, što je pozitivno uticalo na raspoloženje u muslimanskom i hrvatskom delu stanovništva Bosanske krajine. Prisustvo komunista Muslimana i Hrvata među srpskim ustanicima u početku ustanka imalo je veliki značaj. Iako malobrojni, oni su prestavljali most povezivanja ustaničkih snaga sa organizovanim uporištima NOP-a u okupiranim gradskim centrima. Jezgro tih centara činili su radnici i omladina svih nacionalnosti, koji su širili ideju bratstva i jedinstva. Borbom protiv četnika ustaničke jedinice istovremeno su jačale jedinstvo idejno-političkih pogleda, volje i akcije u sopstvenim redovima. Nije bilo ni jedne borbe i akcije u kojoj narod nije sledio svoju vojsku.

Dolaskom Vrhovnog štaba sa grupom proleterskih brigada na područje Bosanske krajine, jula 1942, uspesi su postali veći, tako da je do kraja godine na teritoriji Bosanske krajine formirano osam brigada i dve partizanske divizije, među kojima i Sedma krajiška brigada. Objašnjavajući razloge zbog kojih je bilo moguće postići takve uspehe u Bosanskoj krajini, Josip Broz Tito je isticao:

»To je, prvo, zbog toga što su okupatorski plaćenici-ustaše - od samog početka podvrgli srpski živalj u Bosanskoj krajini zvjerskom istrebljivanju, jer je pokolj srpskog stanovništva bio masovniji nego u drugim krajevima. Drugo, zbog toga što je front bio povezan sa pozadinom bolje nego u ma kojoj pokrajini, osim možda u Lici, jer je narod Bosanske krajine u pozadini, naročito žene i omladina, činio natčovečanske napore da pomogne svojim borcima na frontu. Treće, zbog toga što je kroz ovaj dugotrajni proces borbe sve više i više sazrijevala svijest, ne samo kod boraca, nego i kod čitavog naroda Bosanske krajine, da je ta njihova borba sastavni dio narodnog ustanka u svim zemljama Jugoslavije i da ju je potrebno, uprkos svim žrtvama i teškoćama dovesti do pobjedonosnog svršetka. Četvrto, zato što podlim i izdajničkim četnicima nije uspjelo da unesu razdor u redove krajiških boraca, kao što im je uspjelo u istočnoj Bosni, u Crnoj Gori, Srbiji, Hercegovini i drugim krajevima. Narod Bosanske krajine je na vrijeme prozrio njihove

izdajničke namjere, uvidio je njihovo bratimljenje sa najvećim krvnicima srpskog naroda - ustašama. Peto, zbog toga što je u toku te velike oslobodilačke borbe došlo do punog izražaja junaštvo i sve one druge vrline koje su vjekovima krasile slobodarski narod Bosanske krajine. Šesto, zbog toga što Komunistička paritja u Bosanskoj krajini ima duboke korijene u narodu, što je dalo u Krajini tako legendarne junake, kao što su bili Solaja, Stojanović i mnogi drugi, koji su dali svoje živote za slobodu i sreću svoga naroda«.[5]

Dakle, bez naroda, njegovih žrtava i napora, oružana borba ne bi bila moguća. Njegova odanost ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta bila je bezgranična, a doprinos pobedi i slobodi neprocenjiv.

Formiranje, sastav i početne aktivnosti brigade

Formiranje

Početkom avgusta 1942, nakon što su 1. i 3. proleterska brigada i delovi 5. krajiškog odreda oslobodili Livno, Vrhovni štab je preuzeo nadležnosti koordinacije borbenih dejstava proleterskih i krajiških brigada i partizanskih odreda.[6'] Delovi 3. i 5. krajiškog odreda samostano su oslobodili Glamoč i sadejstvovali proleterskim jedinicama u borbama oko Donjeg Vakufa, Šujice i Kupresa. Ostali delovi tih i Prvog KNOP odreda, sa 1. krajiškom brigadom, vodili su borbe za oslobođenje Ključa i Saničke doline. Posle oslobođenja Ključa, 17. avgusta 1942, formiran je 6. krajiški odred na prostoru Ključ - Mrkonjić-Grad - Banjaluka - Bronzani Majdan - Vrhpolje. Time je bila bitno sužena teritorija Trećeg, a donekle i Petog krajiškog NOP odreda. Nakon neuspelog napada na Kupres, od 11. do 14. avgusta 1942. Vrhovni štab je planirao nova ofanzivna dejstva i odlučio da se od postojećih partizanskih odreda formiraju nove brigade kao pokretne jedinice.

Sedma krajiška brigada formirana je u jesen 1942. U sačuvanim dokumentima nije pronađena naredba o njenom formiranju, koja verovatno u tom obliku nije ni napisana. Zbog toga se u knjigama, prigodnim publikacijama i napisima u poratnim godinama navode različiti vremenski termini njenog formiranja, koji ne označavaju stvarni početak delovanja 7. krajiške brigade. Usled nekih objektivnih okolnosti suviše dugo trajao je proces njenog formiranja, pa je ono došlo sa znatnim zakašnjenjem u odnosu na druge brigade nastale u tom vremenu. Prva krajiška brigada fromirana je 21. maja 1942, kao treća po redu u zemlji. Sledećih pet krajiških brigada formirane su odlukom Vrhovnog štaba jedna za drugom - od 2. avgusta do 14. oktobra. Dva i po meseca kasnije formirana je 7. krajiška brigada - 27. decembra 1942, kao trideseta po redu. Taj datum prihvaćen je tek posle rata, zbog toga što su tog dana u selu Orahovljani bile prvi put postrojene sve jedinice brigade pred predstojeća borbena dejstva, koja su usledila uskoro na prostoru Manjače, Sanskog Mosta i Ključa. Taj dan svečano obeležava jedinica koja nastavlja i gaji njene tradicije.

Iz postojeće dokumentacije može se zaključiti da se na formiranju te brigade počelo raditi još polovinom oktobra, uporedo sa formiranjem prethodnih krajiških brigada. Tada su evidentirane jedinice koje su predviđene da uđu u njen sastav. U izveštaju načelnika Operativnog štaba za Bosansku krajinu Vrhovnom štabu, od 15. oktobra 1942, stoji: »Odmah ćemo, drug Slavko (verovatno Rodić) i ja pristupiti pretvaranju 6. odreda u polubriga-

«) AVII, Fond NOP-a, k. 8, reg. br. 13/1; Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, knj. 1, str. 279, Vojnoistorijski institut Jugoslovenska narodne armije, Beograd, 1957. (U daljem tekstu: Oslobodilački rat, knj. 1, str. 279).

du«.[7] Tih dana od dva bataljona tadašnjeg 6. krajiškog NOP odreda formirana je takozvana »Krajiška polubrigada«[8] sa 675 boraca. Druga polovina brigade trebalo je da se formira od jedinica iz sastava Trećeg krajiškog NOP odreda u što kraćem roku. Radi toga je i Operativni štab za Bosansku krajinu prihvatio predlog štaba 3. krajiškog NOP odreda od 5. novembra, na osnovu čega je Vrhovni štab, četiri dana kasnije, u svojoj naredbi broj 93 od 9. novembra 1942. o formiranju 4. i 5. krajiške divizije i Štaba 1. bosanskog korpusa, odredio da u sastav njegove 5. divizije uđe i 7. krajiška brigada.^ Iz toga proizilazi da su Vrhovni štab i ostali štabovi, formiranje ove brigade smatrali okončanim procesom, bez obzira što su njene jedinice još uvek dejstvovale u dve odvojene taktičke grupe - jedna kao polubrigada u rejonu Ključa, Sitnice i Sanskog Mosta, a druga dva bataljona u rejonu Jajca.

Vojna situacija i razvoj borbenih dejstava u tom delu Bosanske krajine bili su osnovni razlog što nije došlo do okupljanja jedinica te brigade i njenog formiranja. Naime, 1. proleterska i 3. udarna divizija, koje su tih dana formirane, pristupile su realizaciji plana Vrhovnog štaba za prodor iz Bosanske krajine u centralnu Bosnu. Njihov prvi borbeni zadatak bio je da unište utvrđeno okupatorsko - kvislinško uporište na Sitnici i garnizon u Jajcu. Odlučeno je da Krajiška polubrigada sadejstvuje 1. proleterskoj diviziji u uništenju neprijateljskog uporišta na Sitnici, a jedinice 3. krajiškog NOP odreda 3. udarnoj diviziji u uništenju neprijateljskog garnizona u Jajcu. Dejstvom tih jedinica Sitnica je oslobođena 20, a Jajce 25. novembra 1942.

Čim je obavešten da je Sitnica oslobođena, Štab 1. bosanskog korpusa je, 21. novembra 1942, izdao naređenje Krajiškoj polubrigadi i štabu 3. krajiškog odreda da jedinice koje su predviđene da uđu u sastav 7. krajiške brigade odmah krenu za Bosanski Petrovac, gde je po odluci štaba Korpusa trebalo da prisustvuju svečanom formiranju brigade. Krajiška polubrigada stigla je u Bosanski Petrovac 27. novembra, jer je bila bliža. Dva bataljona 3. krajiškog odreda, u trenutku kada su iz rejona Jajce stigli u Mrkonjić-Grad na putu za Bosanski Petrovac, primili su naređenje štaba 3. udarne divizije, prema kojem su, uz saglasnost Vrhovnog štaba, dobili zadatak da se odmah vrate i zaposednu položaje prema Jajcu. U tom trenutku na prilazima Jajcu bile su u toku žestoke borbe jedinica 3. divizije sa jakim nemačkim i kvislinškim snagama, koje su nastupale iz Travnika, sa ciljem da povrate tek oslobođeno Jajce. Krajiška polubrigada je iz Bosanskog Petrovca vraćena nazad, na svoje prvobitne položaje, radi zatvaranja pravca preko Manjače (Banjaluka - Sitnica).

Borbe oko Jajca nastavljene su do kraja decembra. Višestruko nadmoćnije snage neprijatelja 6. decembra, povratile su Jajce, pa su dva bataljona 3. krajiškog odreda namenjena za brigadu, sa dva bataljona iz sastava 3. udarne divizije, kao taktička grupa zadržani na odbrani pravca od Jajca prema Mrkonjić-Gradu i Mliništu.[10] Naređenje štaba 5. krajiške divizije, izdato 2. decembra 1942, da bataljoni 3. krajiškog odreda krenu prema Krajiškoj polubrigadi radi formiranja 7. krajiške brigade, bilo je stornirano od strane Vrhovnog štaba.[n] U međuvremenu, po planu štaba 1. bosanskog korpusa. Krajiška

[7]> Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. 130.
[8]) Isto, dok. 161 (Izveštaj Krajiške polubrigade od 31. 10. 1942).
[9]) J. B. Tito, Referat na V. kongresu KPJ, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 103.

"> Isto, dok. 143.

polubrigada bila je u sastavu 5. krajiške divizije angažovana u napadu na Sanski Most od 10. do 15. decembra.[12]

Najzad, uz saglasnost Vrhovnog štaba, štab 1. bosanskog korpusa je 24. decembra izdao naređenje[13] da se jedinice predviđene za 7. krajišku brigadu bez odlaganja prikupe u rejonu Mrkonjić-Grada da bi brigada bila konačno okupljena. Tako je 27. decembra 1942, nakon punih 72 dana, okončan proces formiranja, odnosno, okupljanja brigade u selu Orahovljani, 23 km severozapadno od Mrkonjić-Grada, ali opet bez jednog bataljona iz polubrigade, koji je trebalo da stigne od Sanskog Mosta. Uprkos umoru borci i starešine stajali su skromno i dostojanstveno u svečanom stroju iz kojeg su krenuli ratnim stazama do konačne pobede. Mnogi su na tom putu pali pokošeni u jurišima ili izdahnuli od napora i iscrpljenosti. Za naročite zasluge u širenju bratstva i jedinstva među našim narodima i u stvaranju i razvoju političkog i moralnog jedinstva naroda, brigada je odlikovana Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vencem, a za naročite zasluge za narod, Ordenom zasluga za narod prvog reda. Za izvanredne junačke podvige u kojim su se istakli borci i rukovodioci u herojskoj bici na Sutjesci 1943, brigada je odlikovana Ordenom narodnog heroja i tako se svrstala u red 16 brigada Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije kojima je takvo priznanje dodeljeno u NOR-u. To je izraz duboke zahvalnosti i priznanja naroda i narodnosti ove zemlje za doprinos brigade njihovom oslobođenju.

Sastav

Organizacijsko - formacijski sastav brigade bio je kao i u drugim brigadama, prema načelima Statuta narodnooslobodilačkih, proleterskih i udarnih brigada, kojeg je doneo Vrhovni štab početkom januara 1942. godine.[14] U borbenom delu imala je četiri bataljona, uz Štab brigade zaštitnu četu, a za vezu sa jedinicama kurirski vod, bez tehničkih sredstava veze. U pozadinskom delu imala je dosta razvijenu intendanturu i sanitet.

Štab brigade sačinjavali su: komandant Rade Marijanac, geodeta i rezervni oficir iz sela Strojice kod Šipova, dotadašnji komandant 3. krajiškog odreda; politički komesar Ljubo Babić, student iz Lomnice kod Bosanske Gradiške, do tada politički komesar Krajiške polubrigade; zamenik komandanta Milan Zorić, radnik iz Vrtoča kod Drvara, do tada komandant Krajiške polubrigade; zamenik političkog komesara Mijuško Šibalić, pravnik iz Zabljaka - Crna Gora; obaveštajni oficir Veljko Miletić Vele, srednjoškolac iz Banjaluke; intendant brigade Mirko Graonić, rudar iz Knežpolja; načelnik sanitetske službe dr. Levi Solomon Moni, lekar iz Travnika. Svi članovi štaba brigade bili su članovi KPJ, a Moni čak od 1922. godine. Centralni komitet KPJ imenovao je Politodjel brigade i za njegovog rukovodioca postavio Milisava Raičevića, sudskog pripravnika iz Nikšića (Crna Gora), a za članove Dušanku Kovačević, studenta filozofije iz Banjaluke i Dušana Dozeta, maturanta gimnazije iz Sarajeva.

Bataljoni su pre ulaska u brigadu imali svoje nazive u partizanskim odredima od prvih dana ustanka, svrstavanjem u brigadu dobili su novu numeraciju po rednim brojevima, pa ih tim redom ovde treba izložiti i dalje nazivati (šema br. 1).

12) Isto, dok. 195.
13) isto, dok. 217.
14) Peti kongres KPJ »Kultura«, Beograd, 1948, str. 95-100.

Šema 1

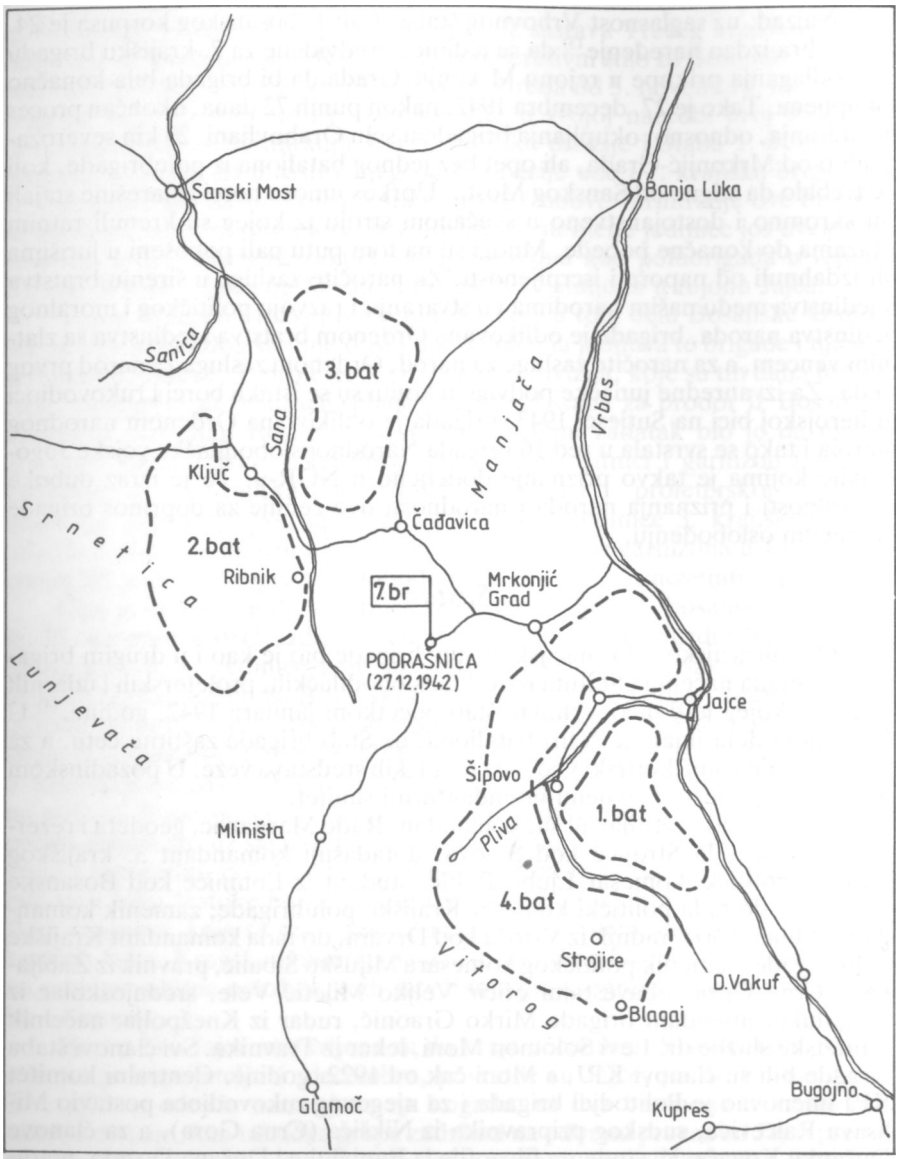

Matične teritorije bataljona do ulaska u brigadu

Prvi bataljon došao je iz sastava 3. krajiškog NOP odreda. Formiran je sredinom avgusta 1941., na teritoriji Janja, koja je kao jedinstveno ustaničko područje sa Pljevom (Plivom) obuhvatala prostor u međurečju Janja i Vrbasa. U prvim danima ustanka iz 16 srpskih seoskih naselja na tom prostoru formirano je 5 ustaničkih četa, od kojih su 3 bile organizovane u bataljon »Gorki«,

sa oko 250 boraca.[15] Posle septembarske neprijateljske ofanzive na ustaničko područje Pljeve i Janja, te ustaničke čete su reorganizovane i od njih je formiran bataljon »Pelagić«, koji je u svom sastavu imao 4 čete sa oko 280 boraca, naoružanih sa 110 pušaka, 8 puškomitraljeza i 2 mitraljeza.[16] Od decembra 1941. komandant bataljona bio je Dušan Metlič Metlo, putar iz Kamenice kod Jajca, istaknuti ustanik u Bosanskoj krajini, poginuo u borbama za Kupres noću 12/13. avgusta 1942. godine, kasnije proglašen za narodnog heroja; politički komesar Đoko Jokić srednjoškolac iz Natpolja u Janju; zamenik političkog komesara Mustafa Ganibegović Ganija, stolar iz Jezera kod Jajca.

Od nastanka do ulaska u brigadu bataljon »Pelagić« je kontrolisao teritoriju od Jajca do Donjeg Vakufa na levoj obali Vrbasa i od sela Volara kod Šipova do Jajca - na desnoj obali Plive. Njegove čete napadale su ustaške i domobranske posade u dolini Vrbasa, štitile slobodnu teritoriju Janja, rušile železničku prugu Jajce - Donji Vakuf, kidale telegrafsko-telefonske linije i sticale dragocena borbena iskustva u raznim oblicima borbe i otpora. Bataljon se naročito isticao u razobličavanju pročetničkih elemenata i njihovom energičnom odstranjivanju iz sopstvenih redova. U sadejstvu sa 2. bataljonom »Iskra« 3. krajiškog odreda isticao se u borbama za Jezero 7. i 8. oktobra 1941, zatim u napadu na neprijateljski garnizon u Jajcu 2. i 3. novembra, u napadima na italijanski, ustaški i domobranski garnizon u Donjem Vakufu 21. novembra 1941, a deset dana kasnije, 3. decembra 1941, i u napadu na Italijane u Rastičevu kod Kupresa. Polovinom decembra 1941. zauzeo je železničku stanicu Bravnice, razrušio staničnu zgradu i instalacije.

U okviru priprema za ulazak u brigadu vršena je selekcija boračkog i rukovodećeg sastava, od ljudstva dotadašnjeg bataljona, Udarne i Blagajske čete. Bataljon je imao 3 čete, prateći vod za podršku i deo za pozadinsko obezbeđenje, čije je ukupno brojno stanje iznosilo 300 naoružanih boraca, sa tri mitraljeza i dva minobacača 82 mm u pratećem vodu. Tako sastavljen bataljon ulivao je sigurnost i samopouzdanje sadejstvujućim jedinicama i starešinama u brigadi. U vreme ulaska u brigadu štab bataljona sačinjavali su: komandant Jovo Medić, radnik iz Vodenice kod Bosanskog Petrovca; politički komesar Stipo Bilan, stolar iz Jajca; zamenik komandanta Milan Stupar, srednjoškolac iz Krčevina kod Šipova; zamenik političkog komesara Šefik Talićj geodeta iz Mrkonjić-Grada; intendant Simo Popadić, seljak iz Strojica kod Šipova i referent saniteta Dedo Ajdinović, bolničar iz Kulen-Vakufa. Drugi bataljon formiran je oktobra 1941. od ustaničkih vodova i četa sa teritorije ključkog sreza, u vreme kada su u sastavu partizanskih odreda Bosanske krajine, u duhu odluka savetovanja u Stolicama, u Vrhovnom štabu pristupilo formiranju bataljona. Čim je formiran, ušao je u sastav 3. krajiškog NOP odreda, a nešto kasnije dobio naziv 3. bataljon »Soko« 3. krajiškog NOP odreda. Međutim, još u ustaničkim danima, avgusta 1941, Ribnik i njegova okolina su bili snažno ustaničko žarište, sa 5 gerilskih četa, pod rukovodstvom jedinstvene ustaničke komande u Ribniku.[17] Te jedinice su za kratko vreme proterale ustaše iz Gornjeg Ribnika, Velije, Rastoke, Zablaća, Veličeva i Dubočana u Ključ, a zatim izvodile aktivnu odbranu oslobođene teritorije sve do formiranja bataljona. U tom vremenu vođene su danonoćne

[15] **Radomir Mitrić, Janj i Pljeva u ustanku, Zbornik, Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji, knj. 1, »Budućnost«, Novi Sad, 1981, str. 261.**
[16] **Todo Jokić, Formiranje bataljona »Pelagić«, isto, str. 516-521.**
[17] **Milan Zorić, Ribnički partizanski odred, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1967, str. 10.**

odbrambene borbe u kojima su se borci i starešine navikavali surovim uslovima partizanskog života i sticali dragocena borbena iskustva. Organizovani u bataljon, postali su još aktivniji, složniji i jači. Naročito su se istakli u odbrani Ribnika, odbijajući napade višestruko brojnijih ustaških i domobranskih i četničkih snaga 29. maja 1942, a potom i u napadu na neprijateljski garnizon u Ključu i uporišta u selima u saničkoj dolini, koje je branilo ko 1.200 neprijateljskih vojnika. Sadejstvujući snagama 1. krajiške brigade, bataljonu »Petar Skundrić« iz 1. krajiškog odreda i bataljonu »Zdravko Čelar« iz 5. krajiškog odreda, ovaj bataljon proterao je neprijateljske posade iz Vukova sela, Krasulja, Prhova i Peći. U tom napadu, izvedenom noću 27/28. jula 1942, razbijena je odbrana Ključa i oslobođena čitava Sanička dolina. '

Kada je 6. avgusta 1942. formiran 6. krajiški NOP odred, bataljon je ušao u njegov sastav i činio jezgro za formiranje Krajiške polubrigade, polovinom oktobra te godine, u čijem je sastavu ostao sve do ulaska u 7. krajišku brigadu. Na dan formiranja brigade, bataljon je u svom sastavu imao: štab bataljona, tri čete, intendantski vod, sanitetsko odeljenje i prateći vod, sa ukupno 330 boraca, naoružanih sa 285 pušaka, 7 puškomitraljeza, 2 mitraljeza i jednim minobacačem 82 mm. Bio je to brojno jak, dobro naoružan bataljon, sa prekaljenim borcima, spreman da se bori u svim uslovima borbe i otpora. Nepuna dva meseca kasnije, u vreme četvrte neprijateljske ofanzive, na oslobođenoj teritoriji u Bosanskoj krajini bataljon se odvojio od brigade u jednoj složenoj borbenoj situaciji i definitivno izašao iz njenog organizacijskog sastava, a umesto njega od postojećeg sastava brigade i novopridošlih boraca formiran je, u drugoj polovini 1943. godine, novi bataljon pod istim rednim brojem.

U vreme ulaska u brigadu, štab bataljona sačinjavali su: komandant Jovo Pavić, službenik iz Bosanskog Petrovca; politički komesar Savo Batinica, stolar iz Drvara; zamenik komandanta Pero Kasapović, seljak iz Gornjeg Ribnika; zamenik političkog komesara Budo Bušatlija; intendant Mladen Kaurin, šumski radnik iz Sredice kod Ključa i referent saniteta Božo Vujić iz Velijašnice kod Ključa, bolničar.

Treći bataljon je po vremenu nastanka, do stupanja u brigadu, bio najmlađi. Formiran je tek početkom oktobra 1942, u vreme formiranja 6. krajiškog NOP odreda. Njegov osnovni sastav činili su borci koji su pošli u borbu prvih dana ustanka 1941. na prostoru jugozapadno od Banjaluke i Manjače. Njegova 1. (manjačka) četa bila je sastavljena od ustanika koji su se u vreme previranja u tamošnjim ustaničkim jedinicama i pod pritiskom četnika na području Manjače i Zmijanja povukli na Kozaru. Sa tamošnjim jedinicama, kao posebna Manjačka četa učestvovali su u poznatoj bici za odbranu naroda Kozare, u okršajima za odbranu pravca Banjaluka - Prijedor, u borbama za Bosanski Novi i dr. Odatle su prešli u sastav Ribničkog bataljona, koji je od maja 1942. imao zadatak da svoja borbena dejstva i političku aktivnost usmerava prema Manjači i Zmijanju, radi razbijanja četnika i oživljavanja borbe u tim krajevima. Drugu četu ovog bataljona - Sokolovačku, činili su borci-ustanici, koji su u proleće 1942, pod uticajem konfuzije koju su stvarali četnici, jedno vreme ostajali u svojim selima, braneći ih od ustaških i domobranskih nasrtaja, da bi se u leto 1942. povezali sa Ribničkim bataljonom, ponovo aktivirali i učestvovali u borbi protiv četnika. Treća četa ovog bataljona formirana je od novih boraca koji su sa ovog terena u to vreme u sve većem broju stupali u partizanske jedinice i ubrzo postajali čvrsti i pouzdani borci,

u svemu ravni ostalima u bataljonu. Još i pre ulaska u brigadu Bataljon je bio jaka, čvrsta jedinica, pouzdana u svakoj situaciji i po borbenosti i postojanosti u svemu ravan ostalim bataljonima u brigadi. U vreme ulaska u brigadu bataljon je imao oko 330 naoružanih boraca, sa odgovarajućim pozadinskim delovima. Štab bataljona sačinjavali su: komandant Gliša Raca, radnik iz Bravska kod Bosanskog Petrovca; politički komesar Pero Morača, student iz Stekerovaca kod Glamoča; zamenik komandanta Branko Košpić iz okoline Drvara; zamenik političkog komesara Pero Rodić, srednjoškolac iz Drvara; intendant Mlado Rogić iz Piskavice i referent saniteta Dušanka Sarajlić iz Prijedora.

Četvrti bataljon stigao je iz sastava 3. krajiškog odreda. Do ulaska u brigadu, prošao je teže borbe i ratna iskušenja od ostalih jedinica u brigadi. Nastao je odmah po dizanju ustanka jula 1941. na teritoriji Pljeve (Plive) koja obuhvata prostor u međurečju Plive i Janja do Šipova, a odatle i sva naselja na levoj obali Plive do Jezera. U tom prostoru formirano je 7 ustaničkih četa, od kojih dve iz naselja na levoj obali izvornog toka reke Janja, koja teritorijalno pripadaju području Janja, ali su se borile u sastavu ovog bataljona. Mesec dana kasnije, po oslobođenju Šipova i Jezera, formirane su još dve čete iz naselja na levoj obali Plive od Šipova do Jezera. Tako je bataljon pod nazivom »Iskra« već u to vreme u svom sastavu imao devet četa sa oko 650 naoružanih boraca, a sa onima na raznim pomoćnim dužnostima i do 1.000 ljudi. Od početka bataljon je izvodio danonoćna borbena dejstva na čitavom Jajačkom ustaničkom području jer je bio najbrojnija ustanička vojna jedinica u tom žarištu ustanka. Predvođene legendarnim komandantom Simom Šolajom sa Radom Marijancem, a po formiranju štaba 3. krajiškog odreda u oktobru 1941. i pod neposrednim uticajem tog štaba, jedinice ovog bataljona su u brojnim okršajima 1941. i u proleće 1942. izvojevale blistave pobede nad višestruko nadmoćnijim neprijateljskim snagama.

U oslobođenju Sipova i Jezera, razbijanju neprijateljske ofanzive i odbrani teritorije Janja i Pljeve, septembra 1941, prodoru u prostor Magaljdola, u blokadi i napadu na Mrkonjić-Grad, bataljon je uništio 28. ustaško-domobranski bataljon iz takozvanog »Bosansko-hercegovačkog odjela«, a u nizu borbi do aprila 1942. razbio je dva ustaška i četiri bataljona 9. domobranske pukovnije sa jednim transportnim ešalonom, razbio dva ojačana pešadijska i jedan mitraljeski bataljon italijanske divizije »Sassari« kod Šipova, Donjeg Vakufa i Rastičeva kod Kupresa. Od 17. maja do 28. juna 1942. obračunao se sa grupom boraca iz sopstvenih redova, koja se izdvojila na četničku stranu, učestvovao u razbijanju četničko-domobranske grupacije na Pljevskim podovima, a u napadu na Jajce, 24. i 25. septembra 1942, sa 1. i 2. krajiškom, 2. proleterskom (srpskom) i 4. proleterskom (crnogorskom) brigadom, ispoljio je izvanrednu veštinu, hrabrost i samopožrtvovanje u osvajanju gradske tvrđave.[18a)]

U tim okršajima bataljon je podnosio velike žrtve u ljudstvu i gubio svoje najbolje kadrove. Zbog toga je u okviru priprema za ulazak u brigadu morao vršiti temeljno odabiranje boračkog i rukovodećeg sastava od ljudstva iz dotadašnjih brojnih ustaničkih četa i vodova. Imao je 3 pešadijske čete, prateći vod i odgovarajuće pozadinske delove, čije je ukupno brojno stanje iznosilo 310 boraca, naoružanih sa 270 pušaka, 12 puškomitraljeza, 2 mitraljeza i jednim topom »Pito« 37 mm. U vreme ulaska u brigadu štab bataljona sačinjavali su: komandant Jovo Prole, seljak iz Pljeve; politički komesar Nikola

18a) Jovo Kljajić i Lazar Simić, »Iskra« Četvrti bataljon, Zbornik sjećanja Sedma krajiška brigada, knj. 1, »Glas«, Banja Luka, 1978, str. 98-102.

Vještica Košmo, seljak iz Pljeve; zamenik komandanta Dušan Malašević, seljak iz Vražića kod Šipova; zamenik političkog komesara Đoko Strocki, lugar, rodom iz Taškenta SSSR; intendant Simo Ćurković seljak iz Pljeve i referent saniteta Jovo Kunić, bolničar iz Pljeve.

Po odluci štaba 1. bosanskog korpusa u sastav brigade uključeno je i 25 boraca iz Proleterskog bataljona Bosanske krajine, koji su bili raspoređeni na dužnosti u komandama četa ili kao komandiri vodova i politički delegati.

Ukupno brojno stanje brigade prilikom njenog formiranja iznosilo je 1.400 boraca, ali to nije bio stalni broj jer je veliki broj boraca ranjavan i poboljevao. Naoružanje brigade bilo je gotovo isključivo pešadijsko, jugoslovenskog porekla, sa malim količinama municije, što je u nekim uslovima borbe pričinjavalo znatne teškoće.

Međutim, borački sastav je bio izuzetno kvalitetan. Delom su to bili mladi ljudi, koji su tek odslužili kadrovski rok u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, a delom omladinci od 17 do 20 godina, koji su vojnu obuku sticali u višemesečnim borbama pre ulaska u brigadu, te su navikli na svakojaku oskudicu i sa malim bili zadovoljni, snažni i izdržljivi u svim nedaćama, zdravi, hitri i okretni. Živeći u izrazito siromašnim područjima Bosanske krajine, ti mladi ljudi bili su, većinom čobani, a oni stariji radili su kao sezonski i šumski radnici. Među njima je bilo dosta nepismenih ili onih koji su osnovnu pismenost savladavali u toku borbe. Do rata većina boraca nije se bavila politikom, ali su u ustanku i kasnije u borbi brzo prihvatali ideje KPJ i njenu platformu narodnooslobodilačke borbe.

Otuda, prilikom formiranja brigade, u svim četama postojale su organizacije Partije i SKOJ-a koje su okupljale već idejno i politički čvrsto opredeljene borce, koji su u svakom pogledu predstavljali borbeno jezgro svojih jedinica. Pored izvesnog broja radnika i intelektualaca, mahom đaka i studenata iz svih krajeva, prilikom formiranja u brigadu je upućeno nekoliko istaknutih komunista, koji su bili u mogućnosti da neposredno prenose iskustva iz drugih, osobito proleterskih jedinica.

Međutim, i pored znanja i iskustava koje su neosporno imali, jedan deo tih kadrova teško se prilagođavao novoj srediai. Iz izveštaja koje su zamenik političkog komesara i Politodjel brigade, svaki svojom linijom, u nekoliko navrata slali CK KPJ mimo ili preko Oblasnog komiteta za Bosansku krajinu vidljivo je da ti kadrovi nisu poznavali stvarnu moralno-političku i borbenu vrednost brigade u to vreme, pa i nešto kasnije. Jednostrano su je ocenjivali, samo na osnovu obrazovne i idejno-političke spreme boraca i starešina po jedinicama, koja je po njihovoj oceni bila niska, a zanemarivali su neospornu činjenicu da su ti ljudi bez pogovora primali svako naređenje i izvršavali ga sa krajnjim zalaganjem i odgovornošću, što je bilo i najvažnije. U prvih 19 meseci rata njihovo teorijsko i idejno političko obrazovanje u odredima, temeljilo se isključivo na usmenom prenošenju, jer se nije raspolagalo pisanim materijalima. Zanimljivo je da je i Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu primećivao nerealnost u izveštajima tih organa. U povratnom aktu od 17. januara 1943. na izveštaj zamenika političkog komesara Centralnom komitetu od 5. januara, on diskretno komentariše: »Dobro je što svoje izveštaje šaljete CK KPJ preko ovog komiteta, a što se tiče vaših ocena stanja, o tome ćemo nekom drugom prilikom«.[19]' Očigledno se Oblasni komitet sa tim ocenama nije slagao, a izveštaj Politodjela brigade od 22. januara te godine čak nije ni komentarisao, je je u tom smislu bio totalno nerealan i neuverljiv.

Ukupno brojno stanje članova KPJ u brigadi iznosilo je 108, kandidata 67, a članova SKOJ-a 302, što je činilo više od trećine ukupnog brojnog stanja brigade. Samo brigada takvog boračkog i starešinskog sastava mogla je stojički da podnosi teškoće koje rat sobom nosi ne padajući nikada u malodušnost, kolebljivost i neborbenost.

Početne aktivnosti

Odmah po završetku skromne i kratke svečanosti oko formiranja, brigada je po bataljonima izvršila pokret radi zaposedanja šireg prostora Manjače, sa osnovnim zadatkom da razbije četnike i da kontroliše pravce koji od Banjaluke i bočno od Jajca vode ka oslobođenoj teritoriji. Krajem dana i u noći 27/28. decembra 1942, sve jedinice brigade pristigle su u svoje rejone. Prvi bataljon je bio u rejonu Lokvare, na jugozapadnim padinama planine Manjače; Drugi bataljon, koji nije bio na svečanoj smotri, iz rejona Ključa pristigao je u rejon Gornjeg Ratkova i Zmijanja, prema dolini reke Sane; Treći bataljon je glavninom bio razmešten u Sokolovu, severozapadno od 2. bataljona, a manjim delom snaga prema Han-Kolima i Bočcu na levoj obali Vrbasa; Četvrti bataljon je bio u rejonu Sitnica, a štab brigade sa prištapskim jedinicama u rejonu Čađavica.

Dok su borci 2. i 3. bataljona prostor Manjače dobro poznavali, borcima i starešinama 1. i 4. bataljona to je bila potpuno nepoznata teritorija, a o prilikama koje vladaju među stanovništvom znali su tek onoliko koliko su o tome saznali od drugih.

Manjačom se, u širem smislu, naziva prostor oko 1000 km^2 u međurečju Sane i Vrbasa, omeđen drumom Mrkonjić-Grad - Čađavica - Ključ, na severu do komunikacije Banjaluka - Bronzani Majdan - Sanski Most. U užem smislu, to je planina Manjača sa najvišim vrhom Velika Manjača visine 1236 m, oko 20 km severno od Mrkonjić-Grada prema Banjaluci. Čitav prostor Manjače nastanjen je seoskim življem srpske nacionalnosti, siromašnog imovinskog stanja, ali bogatom istorijskom, kulturnom i nacionalno-oslobodilačkom tradicijom. U ustaničkim danima 1941. njeno stanovništvo masovno je pošlo u borbu, ali je krajem te godine, sticajem brojnih okolnosti, bilo pod najvećim uticajem i kontrolom četnika na području Bosanske krajine. Međutim, čestim energičnim akcijama partizanskih jedinica iz okolnih ustaničkih žarišta intenzivnim idejno-političkim radom uspešno je sprečavana stabilizacija i organizaciono učvršćivanje četničkih jedinica u tom prostoru. Bez obzira na njihove zvučne nazive »bataljon«, »puk«, »brigada«, to su bile neorganizovane, međusobno nepovezane skupine, koje se najčešće nisu mogle uspešno suprotstaviti čak ni osrednje brojnom partizanskom bataljonu. Ozbiljniju vojničku snagu prestavljali su jedino kada su se udruživali sa drugim četničkim jedinicama iz srednje Bosne i ustaškim i domobranskim snagama iz Banjaluke, kod kojih su bili na snabdevanju.

U vreme boravka Sedme krajiške brigade na tom području, njen zadatak da razbije četnike u praksi se svodio na traganje za četničkim grupama, što se najčešće završavalo bez sukoba, jer su takvi sukobi vešto izbegavani sve do početka borbi u takozvanoj četvrtoj ofanzivi, u drugoj polovini januara 1943. Uprkos oštroj zimi, snežnim padavinama i oskudnim smeštajnim uslovima, sve jedinice brigade su svoj boravak na Manjači od 27/28. decembra 1942. do polovine januara 1943. iskoristile za odmor ljudstva, dogradnju novouspostavljene organizacije i pojačani idejno-politički i partijski rad.

Dejstva brigade u četvrtoj ofanzivi

Situacija, ciljevi i planovi

Krajem 1942. i početkom 1943, posle poraza nemačkih snaga kod Staljingrada i uspešne anglo-američke ofanzive u severnoj Africi, strategijska inicijativa u drugom svetskom ratu prešla je u ruke antihitlerovske koalicije. Snažan razvoj NOB-a u drugoj polovini 1942. i održavanje Prvog zasedanja AVNOJ-a u Bihaću nagoveštavali su realnu mogućnost da NOP ubrzo ostvari i političku i vojnu premoć na još većem delu jugoslovenskog prostora. U tom smislu, komandant nemačkih trupa u NDH, general Liters, 26. decembra 1942. obavestio je svoju Vrhovnu komandu:

»Država vrhovnog komandanta, komuniste Tita, zauzećem Livna i Tomislavgrada (Duvno - prim. J. K.) dostigla je do sada svoje najveće prostranstvo. Njeno sadašnje područje ima 250 km dužine i oko 80-100 km. širine. Prema nađenim naređenjima u ovoj državi ima 63.000 naoružanih ljudi, koji raspolažu teškim naoružanjem sa više topova, motorizovanim i zaprežnim kolima i dovoljnom komorom na tovarnoj stoci«.[20]

Pored brojnosti partizanskih snaga i veličine oslobođene teritorije, Litersa je još više zabrinjavalo sve veće raspoloženje jugoslovenskih naroda za narodnooslobodilačku borbu i nemoć sopstvenih i kvislinških jedinica da se uspešno suprotstave NOP-u. Tih dana komandanti potčinjenih divizija izveštavali su Litersa: »Snage nemačkih a naročito hrvatskih jedinica, neprekidnom upotrebom za obezbeđenje bez smenjivSnja, odbranom i napadima na najtežem zemljištu . . . jako su iscrpljene i potreban im je odmor i popuna«.[21] Do koje je mere takvo stanje bilo izraženo najbolje ilustruju podaci po kojima je neprijatelj, samo u novembru i decembru 1942, po sopstvenom priznanju, imao 2.547 poginulih, 2.605 ranjenih i 3.292 zarobljenih vojnika i starešina.[22]

U takvoj opštoj situaciji nemačka Vrhovna komanda je u prvoj polovini 1943. preduzimala ofanzivne operacije udruženim nemačko-italijanskim snagama i svim raspoloživim kvislinškim formacijama, protiv jedinica NOV i POJ u cilju njihovog uništenja, pošto su objektivno mogle imati veliki uticaj na operacije u slučaju iskrcavanja anglo-američkih snaga u Grčkoj ili na Jadranu. Ta operacija protiv naših snaga početkom 1943. na zapadnom delu tadašnje slobodne teritorije - Bosanska krajina, Lika, Banija i Kordun. Nemci su nazivali »Vajs«, a kod nas je poznata kao četvrta neprijateljska ofanziva.

[20] **AVII, nem. arhiva, k. 8, reg. br. 2/3.**

[21] **AVII, nem. dokumenti iz nacionalnog arhiva u Vašingtonu, mikrofilm (U daljem tekstu: NAV-N-T-315, Roll 2258/1340-1).**

[22] **Oslobodilački rat, knj. 1, str. 290 i 354; Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 23; AVII, Fond NOP-a, k. 406, reg. br. 912-11, 4/1 i 10/2; AVII, fond CK SK BiH, mikrofilm, rolne 2/137, 3/195 i 3/324.**

U njoj je učestvovalo preko 125.000 neprijateljskih vojnika, od čega 60.000 Nemaca, 45.000 Italijana, 14.000 ustaša i domobrana, 4.400 pripadnika policije i žandarma i 2.000 četnika.[23]

Nemci su tada nastojali da primene svoju dobro poznatu operativno-stratešku koncepciju: »okružiti i okruženo uništiti«. Zbog toga je izvođenje te operacije planirano u više uzastopnih etapa, a u svakoj od njih primenjivali su taj princip sa krajnjom preciznošću i metodičnošću. U prvoj fazi, nazvanoj »Vajs-I«, trebalo je okružiti i uništiti partizane u severozapadnom delu slobodne teritorije, na prostoru ograničenom linijom Karlovac - Ogulin - Gospić - Knin - Bosanski Petrovac - Sanski Most - Prijedor - Glina - Karlovac, obuhvatnim dejstvima koncentrisanim ka Bihaću i Bosanskom Petrovcu. U drugoj fazi, nazvanoj »Vajs-II«, koja je bila nastavak prve, trebalo je uništiti partizanske snage u jugoistočnom delu slobodne teritorije u Bosanskoj krajini, na prostoru Drvar - Glamoč - Livno - Jajce - Ključ - Bosanski Petrovac - Drvar, odnosno u međurečju srednjeg toka Vrbasa i gornjeg toka Sane. U zapovesti koju je general Liters, u svojstvu komandanta svih snaga koje su učestvovale u ofanzivi, izdao 12. januara 1943, za prvu fazu, »Vajs-I«, jedinicama su jasno precizirani pravci nastupanja, način izvršavanja zadataka, ostvarivanje podrške i sadejstva po mestu i vremenu, na sledeći način:

». . . 2) Nalog: u zajedničkom dejstvu sa 5. italijanskim korpusom razbiti partizansku državu u prostoru Karlovac - Ogulin - Gospić - Knin - Bosanski Petrovac, istrebiti bande uključujući i sve ostale neposlušne elemente, koji ugrožavaju sigurnost upravljanja u toj oblasti . . .

4) Borbeni zadaci:

a) SS divizija Princ Eugen (jačine 21.000 vojnika) svim snagama 20. januara 1943. počinje udar motorizovanim odeljenjima napred od Karlovca i Petrinje u pravcu Slunj - Bihać. Naveče 20. januara 1943. sa motorizovanim odeljenjima dolazi do Bihaća . . . prodire prema Bosanskom Petrovcu i 21. januara kod Koviljače (rejon Vrtoča) spaja se sa prednjim delovima 717. divizije . . .

b) Sedamstosedamnaesta nemačka divizija (jačine 9.800 vojnika) sa 3.600 ustaša i domobrana 2. ustaško-domobranskog zdruga i 2.000 četnika sa terena Manjače i Mrkonjića, uz podršku oko 50 tenkova i blindiranih kola 202. tenkovskog bataljona, divizion artiljerije i 30 aviona bombardera YU-87, počinje napad 20. januara 1943. rano ujutro, od Vrhpolja preko prevoja Paunovac i istog dana do podne (20. januara) izbija u Bosanski Petrovac. Odatle odmah upućuje jedno motorizovano odeljenje severozapadno od Vrtoča do Koviljače radi spajanja 21. januara sa delovima snaga SS divizije Princ Eeugen.

c) Tristošezdesetdeveta Vražja divizija (jačine 20.000 vojnika) ojačana borbenom grupom 187. nemačke rezervne divizije (jačine 5.000 vojnika) i 4.000 ustaša-domobrana 3. gorskog ustaško-domobranskog zdruga, počinje rano ujutro 20. januara pročešljavanje terena od Petrinje i Kostajnice, preko područja Banije, Bosanske Krupe i pravoslavne Jasenice do Risovca i najvišeg vrha planine Grmeč zvanog Trovrh.

d) Sedamstočetrnaesta nemačka divizija (jačine 9.000 vojnika) ojačana sa 6.000 ustaša i domobrana banjalučkog ustaško-domobranskog zdruga sadejstvuje snagama 369. divizije u dolini Une i 717. divizije u dolini Sane, a ujedno pročešljava teren od rudnika Ljubija i Bosanskog Novog do Lušci-Palanke - Benakovca i pravoslavne Jasenice.

e) Avijacija: komandant nemačke avijacije u NDH podržava SS diviziju Princ Eugen i 717. diviziju.

5. Italijanski korpus (jačine 45.000 vojnika) nastupa 20. januara 1943. sa tri divizije, sa opšte linije Knin - Ogulin - do linije Bihać - Slunj.«[24)]

Na tim pravcima dejstva i ostvarivanjem postavljenih zadataka neprijateljskih jedinica, po mestu i vremenu, snage NOV i POJ našle bi se jednovremeno u više međusobno odvojenih obruča. U ostvarivanju tog cilja glavnu ulogu imale su desnokrilna SS Princ Eugen divizija, sa linije Karlovac - Petrinja, preko Slunja i Bihaća ka Bosanskom Petrovcu i levokrilna 717. nemačka divizija na pravcu Sanski Most - Bosanski Petrovac, gde je za dva dana dejstva trebalo da se spoje. Kombinacija manevra i dejstva te dve divizije sa dejstvom unutrašnje 369. »Vražje« divizije dovela bi u okruženje čitav prostor Banije, Grmeča i Podgrmeča osim područja Kozare i Podkozarja, a sadejstvom SS »Princ Eugen« divizije sa snagama 5. italijanskog korpusa od Knina i Ogulina ka Bihaću i Slunju i snage NOV i POJ na prostoru Like i Korduna.

Neposredno pred početak prve faze ofanzive, snage NOV i POJ na oslobođenoj teritoriji nalazile su se u tri velike, dosta udaljene grupacije. Jednu je činio 1. hrvatski korpus sastavljen od 6, 7. i 8. divizije, sa ukupno 12 brigada i 3 partizanska odreda, raspoređenih u prostoru zapadno od Une i orijentisanih na dejstva prema Kostajnici, Sunji, Petrinji, Glini, Karlovcu, Slunju, Čudinom Klancu i Gračacu. Drugu grupaciju činio je 1. bosanski korpus sastavljen od 4. i 5. krajiške divizije, sa ukupno 8 brigada i 3 partizanska odreda, čije su glavne snage bile orijentisane prema neprijateljskim garnizonima u Sanskom Mostu, Prijedoru i Bosanskom Novom, a pomoćne prema Jajcu i Banjaluci. Treću grupaciju činila je grupa divizija na neposrednoj vezi Vrhovnog štaba NOV i POJ, koje su se našle izvan neprijateljskog planiranog obruča, pa nisu neposredno ni učestvovale u toj operaciji. Umesto toga, u vreme izvođenja odbrambenih borbi jedinica 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa, ta grupa divizija izvodila je borbena dejstva na tri dosta udaljene strane: 1. proleterska divizija (1. proleterska, 3. sandžačka i 3. krajiška brigada) u severozapadnom delu srednje Bosne, na teritoriji Prnjavora, Teslića i kod Banjaluke sa jugoistočne strane; 2. proleterska divizija (2. srpska, 2. dalmatinska i 4. crnogorska brigada) iz rejona Bosanskog Grahova u nastupanju pravcem Livno - Duvno - Imotski - Drežnica (kod Mostara); 3. divizija (1. dalmatinska, 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada) na prostoru Travnika, Zepča i Zenice, a 9. dalmatinska divizija bila je u fazi formiranja sve do kraja februara 1943. na prostoru Biokova, Imotskog i Ljubuškog.

Razlozi zbog kojih se ova najbrojnija grupa divizija našla u takvom rasporedu su u od ranije usvojenoj ideji Vrhovnog štaba o prodoru njegovih glavnih snaga iz Bosanske krajine ka jugoistoku i prenošenju težišta borbenih dejstava u istočne krajeve naše zemlje, naročito u Srbiju i Crnu Goru. Zbog toga je i zadatak jedinica 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa da uporno brane oslobođenu teritoriju u svojim zonama odgovornosti, ujedno značilo i zaštitu ostvarivanja zadataka ove grupe divizija, ali i obrnuto - uspešno izvršavanje zadataka tih divizija je obezbeđivala pozadina snaga u odbrani slobodne teritorije.

[24)] **AVII NAV-N-T-315, Rol. 2154/551.**

Osnovni zadatak 1. bosanskog korpusa bio je da sprečava brz prodor neprijateljskih snaga na svim pravcima koji sa široke polukružne operacijske osnovice od Bosanskog Novog, Prijedora, Sanskog Mosta i Ključa vode ka Bihaću i Bosanskom Petrovcu i da ne dozvoli okruženje područja planine Grmeč, na kojem su se u to vreme nalazili brojni organi NOP-a i pozadinske ustanove, bolnice, skladišta i magacini sanitetskog materijala, artikala ishrane i ratne opreme, kojih je samo u Grmeču bilo preko 20. U bolnicama se nalazilo 3.130 ranjenika, od kojih 700 teških. U slučaju potrebe, jedini pravac evakuacije sa područja Grmeča bio je preko Risovca, a iz Bihaća i okoline preko Vrtoča do Bosanskog Petrovca i dalje za Drvar ili u planine jugoistočno od Oštrelja.

Za izvršavanje postavljenog zadatka 1. bosanski korpus je, neposredno pred početak operacije, imao prilično nepovoljan raspored snaga. Četvrta krajiška divizija sa dve brigade (2. i 5) i Kozarskim odredom dejstvovala je na području Kozare i Lijevče Polja, izvan zone operacija. Druge dve brigade te divizije zatvarale su pravac Bosanski Novi - Bosanska Krupa u dolini Une (8. brigada) i rokadni pravac Sanski Most - Srpska Jasenica - Benakovac - Bosanska Krupa, koji sa severa opasuje Grmeč (6. brigada). Peta krajiška divizija (1, 4. i 7. brigada) kontrolisala je prostor u međurečju Sane i Vrbasa, a imala je zadatak da zatvori glavni pravac Sanski Most - Bosanski Petrovac i pomoćni pravac Banjaluka - Mliništa - Glamoč.

Uvođenje brigade u borbu

Plan i dinamika dejstva 717, nemačke divizije, koja je nastupala pravcem Sanski Most - Bosanski Petrovac, najpotpunije je izražen u zapovesti komandanta te divizije, generala Dipolda. Tu, pored ostalog, piše:

> »Čim prednji odredi pređu Sanu (kod Vrhopolja - prim. J. K.) i 1. bataljon 749. grenadirskog puka na levoj obali Sane stvori mostobran, prvi u napad kreće motorizovani odred. Tenkovi brzo prodiru cestom do Velagića. Tu se kratko zadržavaju do pristizanja 1. bataljona 749. puka, a odmah zatim prodiru u Bosanski Petrovac, koji zauzimaju do 12.00 časova i sa glavninom snaga obezbeđuju ga do pristizanja 749. puka, koji će to mesto i Bravsko utvrditi i izgraditi kružnu odbranu u obliku ježa.
>
> Motorizovani odred bez zadržavanja upućuje odmah jednu tenkovsku i jednu ojačanu pešadijsku četu na kamionima u Vrtoče, koje mora biti zauzeto do 15.00 časova i odmah utvrđeno za kružnu odbranu u obliku ježa.
>
> Iza 749. puka nastupa 737. grenadirski puk: poseda i organizuje za kružnu odbranu prostor Kamičak - Hasići - Velagići i prostor od Vrhpolja prugom do Kopljenice. U tom prostoru izgrađuje odbranu u obliku ježa, spreman da odbije sve napade spolja. Posebno se dobro utvrđuje i brani pravac prema Velagićima.
>
> Drugi gorski ustaško-domobranski zdrug iz sadašnjeg rejona Čaplje - Sanski Most 20. januara 1943. čisti bližu okolicu Sanskog Mosta, a 21. januara počinje napad u pravcu zapada i to:
>
> - jednim ojačanim bataljonom duž i južno od ceste Pobriježje - Lušci Palanka;

- jedinim ojačanim bataljonom od Sanskog Mosta, preko Brajića Tavana i Dedovače, prema Palanci i Jasenici«. >

Za štab 5. krajiške divizije od presudnog značaja bilo je da blagovremeno proceni jačinu neprijatelja, otkrije njegove namere, mogući način upotrebe njegovih jedinica i proceni taktičku važnost glavnih topografskih objekata u zoni odbrane na glavnom pravcu napada neprijatelja, radi najpovoljnije upotrebe sopstvenih snaga u odbrani. Rejon Vrhpolja, ispred kojeg je neprijatelj nameravao da uvodi svoje snage u napad, je prostor širine manje od 1 km na vrhu trougla koji čini ušće Sanice u Sanu sa zapadne strane, 15 km južno od Sanskog Mosta na komunikaciji za Bosanski Petrovac. Od Vrhpolja prostor se lepezasto širi prema jugu u međurečju tih reka, čija su korita većim delom kanjonskog karaktera, poprečno teško prohodna sve do rokadnog puta Ključ - Gornja Sanica u rejonu Velagići. Usled delimične pošumljenosti, ispresecanog zemljišta i dovoljne dubine, taj prostor nudi povoljne uslove i za uporniju odbranu, ali samo pod uslovom blagovremenog posedanja položaja po dubini i njihovog uređenja. Po napuštanju tog prostora, izvlačenjem jedinica na jug, nude se najpovoljniji položaji za odbranu na prevoju Paunovac - Samar - Vučja Poljana (tt. 1077).

Međutim, ne može se pouzdano utvrditi šta su štabovi brigada i štab 5. krajiške divizije znali o neprijateljskim namerama i njegovim snagama pre početka njihovog nastupanja, kakve su imali zamisli i planove dejstva u odbrani pravaca koje su jedinice divizije branile. Iz postojeće dokumentacije, kao i iz rekonstrukcije zbivanja u odbrambenim dejstvima jedinica, proizilazi da štab 5. krajiške divizije (i ne samo on) nije poznavao zamisli neprijatelja, njegove planove i namere. Neposredno pred neprijateljsko nastupanje postojale su bitno drugačije namere za upotrebu i dejstva jedinica 5. krajiške divizije od onih realizovanih u toku borbe. Sredinom januara se saznalo da neprijatelju pristižu delovi odmorenih jedinica i nagoveštavala se mogućnost preduzimanja ofanzive većih razmera, ali se to ipak ocenjivalo kao popuna postojećih jedinica za koje se znalo da su u dotadašnjim borbama sa jedinicama NOV i POJ imale znatne gubitke, da su bile iscrpljene i da nisu bile u stanju preduzimati ofanzivna dejstva većih razmerS. Pojačana napadna aktivnost jedinica oko Sanskog Mosta, Prijedora i Banjaluke procenjivana je lokalno, tj. da su vršena u cilju poboljšanja neposredne odbrane postojećih garnizona.

Sve do 16. januara 1943. sve tri brigade 5. krajiške divizije (1, 4. i 7) nalazile su se na desnoj obali Sane, na prostoru Manjače što znači sa leve bočne strane nemačkim snagama u planiranom pravcu nastupanja iz Sanskog Mosta prema Bosanskom Petrovcu. Zahvaljujući samo izuzetnim naporima i samopožrtvovanju boraca u izvršavanju zakasnelih naređenja Štaba divizije, taj nedostatak je ipak blagovremeno otklanjan, dobrim delom čak i u toku borbe. Prva krajiška brigada, povlačeći se iz borbi koje je više dana vodila istočno od Sanskog Mosta u zahvatu komunikacije Sanski Most - Bronzani Majdan - Banjaluka, na severnom rubu Manjače, sa svoja dva bataljona (1. i 3), 18. januara zaposela je položaje na desnoj obali Sane u visini sela Kamičak - Kozica, 3 km jugoistično od mosta na reci, a samo sa jednim (2) bataljonom, umesto ćelom brigadom, na levoj obali u rejonu Kamičak?[1] Četvrta krajiška brigada, u povlačenju iz borbi koje je duže vreme vodila u

[25] > **AVII NAV-N-T-315 Roll. 2263/68, 73, 142.**

[261] **Milorad Gončin i Stevo Rauš, Prva krajiška udarna brigada, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1981, str. 105.**

rejonu Bronzani Majdan, preko Manjače, bila je upučena u suprotnom pravcu, prema Mrkonjić-Gradu, ali je u toku marša, po naređenju štaba 5. krajiške divizije, promenila pravac i sa svoja 4 bataljona, 17. januara, zaposela rejon Vojići i Hasići, na severoistočnim padinama prevoja Paunovac, levo od komunikacije za Bosanski Petrovac. To je bio najpovoljnije posednut rejon na pravcu nastupanja 717. nemačke divizije.[27]

Sedmoj krajiškoj brigadi naređeno je da do večeri 18. januara 1943. zaposedne rejon Kruhari - Tomina, 4 km jugoistično od Sanskog Mosta, sa svoja 3 bataljona (1, 2. i 4), a sa jednim (3) da i dalje zatvara i kontroliše pravac Banjaluka - Sitnica preko Manjače. Kasnije se pokazalo da upućivanje brigade bez jednog bataljona u rejon Sanskog Mosta nije bilo svrsishodno.

Pokret bataljona iz dotadašnjih rejona razmeštaja na prostoru Manjače, odvijao se u nepovoljnim meteorološkim uslovima. Dubok sneg, uz neprekidne padavine, otežavao je savlađivanje brojnih uspona i strmih padina na uskim stazama Manjače. Neki bataljoni su imali marš-rutu dugačku i preko 35 kilometara. Krenuli su ujutro 18. januara, marševali ceo dan, gazeći dubok sneg bez odmora i u kasnim večernjim časovima stigli: 1. bataljon u rejon Tornine, 2. bataljon u rejon Kruhari, severnije od 1. bataljona ispred Sanskog Mosta, a 4. bataljon u rejon Tramošnja, iza prva dva. Međutim, još dok je štab 1. bataljona (bez komandanta koji je u bataljon stigao tek krajem januara), rešavao problem prenoćišta za umorne borce, dobio je naređenje da najkasnije do 9.00 časova ujutro 19. januara posedne položaje u rejonu Vrhpolje, 15 km južnije od rejona Tomine gde se nalazio. Krenuli su odmah sa 3. četom u prethodnici i nakon usiljenog marša prešli na levu obalu Sane kod Kamička. Uspostavili su vezu sa 2. bataljonom 1. krajiške brigade, koji se u tom rejonu nalazio od ranije. Tog dana bataljon je vršio posedanje položaja u rejonu Vrhpolje, 3 km severno ispred Kamička. Sa dve čete (2. i 3) posedao je položaje u zahvatu druma za Sanski Most, istočno do reke Sane. Čete su po jedan vod isturile napred, što bliže porušenom mostu, koristeći rovove koje su neke od naših jedinica izrađivale u ranijim borbama, a tada su bili zatrpani dubokim snežnim nanosima. Prvu četu bataljon je zadržao u rezervi, u rejonu kote 250, iza prve dve. Zapadno od druma, do reke Sanice, položaje su posedali delovi 2. bataljona 1. krajiške brigade.

Borci tih bataljona nisu mogli ni pretpostavljati šta će im doneti sutrašnji dan niti su znali da se nalaze na težištu odbrane 5. krajiške divizije i da od uspešnog izvršenja njihovog zadatka u mnogome zavisi izvršenje osnovnog zadatka divizije u celini, da se spreči brz prodor 717. nemačke divizije iz Sanskog Mosta u rejon Bosanskog Petrovca i njeno spajanje sa snagama SS divizije Princ Eugen, koja je nastupala iz pravca Slunja, preko Bihaća. Cilj je bio da se dovedu u okruženje ranjenici, izbeglice, ustanove Vrhovnog štaba i ostale brojne jedinice i ustanove NOV i POJ na oslobođenoj teritoriji Podgrmeča, Bihaća i Bosanskog Petrovca.

Odbrana pravca Vrhpolje - Ključ

Sutradan, 20. januara 1943, izbivši na desnu obalu Sane drumom od Sanskog Mosta do Vrhpolja, 749. nemački puk ojačan sa 202. tenkovskim bataljonom krenuo je u napad, koji je otpočeo prema planu tačno u 9.30

[27] **Knjiga Krajiške brigade, Banjaluka, 1954, str. 270.**

Šema 2

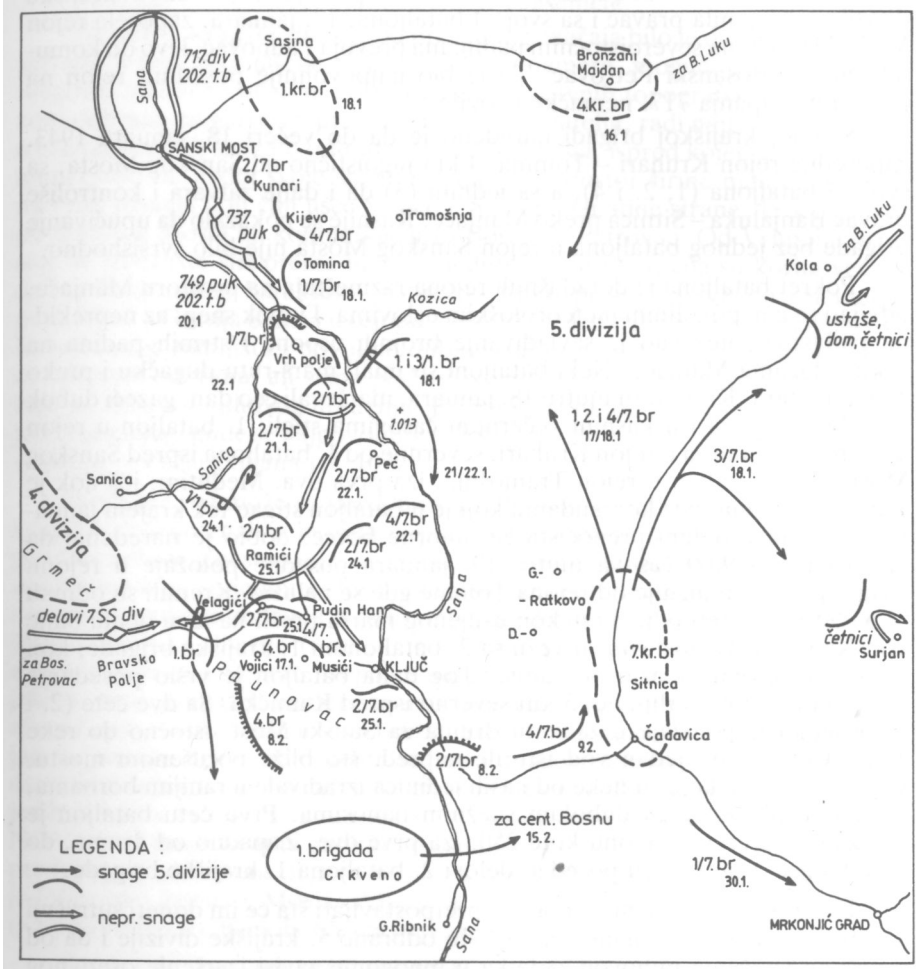

Odbrana pravca Sanski Most - Ključ u operaciji »Vajs-1« od 20. I. do 8. II. 1943.

časova. Iz artiljerijskih oruđa i minobacača raznih kalibara otvorena je uraganska vatra po čitavom položaju koji su posela ta dva bataljona na levoj obali reke. Pod zaštitom snažne artiljerijske vatre, preko Sane su krenuli prednji delovi nemačke pešadije i inžinjerije, radi uspostavljanja mostobrana i omogućavanja motorizovanom odredu nasilnog prelaza preko reke, jer je most bio neupotrebljiv, a korito reke neuređeno za brz prelazak motorizovanih delova iz pokreta. Na suprotnoj obali dočekali su ih naši borci vatrom na veoma bliskom odstojanju i u žestokom okršaju brzo odbacili nazad. Većina Nemaca je izginula, a manji broj je uspeo da se spase bekstvom preko reke. Posle tog događaja, komandant 749. nemačkog puka je, oko 11.00 časova, uveo u borbu sve raspoložive snage, s namerom da se što pre domogne kote

350 i 290 u rejonu sela Kamičak, 4 km u dubini odbrane 1. bataljona 7. krajiške brigade. Međutim, i taj drugi juriš neprijatelja za kratko vreme je odbijen, kao i prvi, s tom razlikom što se deo nemačkih snaga tog puta usudio zadržati na obali reke kojoj se partizanske jedinice u protivnapadima nisu mogle približiti zbog čistine od 800 metara ravničastog prostora, koji ih je delio od položaja do obale. Dan je protekao u čestim obostranim napadima i protivnapadima, u kojima je sa nemačke strane učestvovala celokupna divizijska artiljerija, uključujući i topove iz tenkova sa druge obale reke. Računa se da je preko 100 topova i haubica i još više minobacača satima bez prekida dejstvovalo po položajima partizanskih bataljona, naročito po rejonima kote 350 i Kamičak, a zatim su usledili avio-napadi dve grupe od ukupno 25 aviona, koji su bacali bombe na položaje branilaca. U tim napadima učestvovalo je oko 5.000 Nemaca u gustom streljačkom stroju ali, uprkos tome, partizanski bataljoni nisu odstupali sa svojih položaja, koje su krajnjim naporima i izuzetnim samopožrtvovanjem branili do kraja dana. U žestokim okršajima, nemačke jedinice ostale su na istom mestu kao i pre napada. Prvi bataljon 7. brigade imao je 26 poginulih i više ranjenih, najviše iz 3. čete, koju su zvali Kupreška, jer je ona bila najisturenija, a 2. bataljon 1. krajiške brigade imao je 13 poginulih boraca.

Uveče 20. januara, komandant 717. nemačke divizije, general Dipold, koji je prema planu trebalo da bude u Bosanskom Petrovcu, još uvek se nalazio u Sanskom Mostu, odakle je te noći pismeno izveštavao generala Litersa da je neprijatelj nadmoćniji i da su utvrđene dve nove brigade.[28]

Iz izveštaja štaba 5. krajiške divizije, koji je te noći poslat štabu 1. bosanskog korpusa, vidljivo je da on nije imao pravi uvid u ono što se stvarno dešavalo tog dana u rejonu Vrhpolja, jer je jačina neprijatelja procenjena na oko 3.000 vojnika, a sopstveni gubici jedinica svedeni na ukupno 35 izbačenih iz stroja.[29]

Stvarni tok događaja, počev od 20. januara pa nadalje, odvijao se na sledeći način.[30] Tog dana naveče, štab 7. krajiške brigade iz rejona Balijevići, 4 km severoistočno od Ramića, izdao je naređenje svom 1. bataljonu da se povuče sa položaja iz rejona Vrhpolje u rejon Velagići, 15 km u dubinu odbrambenog rejona, radi predaha posle napora u borbama i pretrpljenih gubitaka u ljudstvu. Imao je preko 60 boraca izbačenih iz stroja, što je u ono vreme bilo nesvakidašnje. Istovremeno je naredio svom 2. bataljonu da se iz rejona Kruhara, jugoistočno od Sanskog Mosta, što pre a najkasnije do 3 časa noću 20/21. januara prebaci u rejon Kamičak da bi smenio 1. bataljon. Pošto je sastav 2. bataljona činilo ljudstvo iz okoline Ribnika i Ključa, koje je veoma dobro poznavalo taj teren, bataljon je za kratko vreme prešao rastojanje od oko 15 km i do određenog vremena zaposeo položaje u rovovima koje su u ranijim borbama sami izgradili. Tu nije zatekao 1. bataljon, koji se u međuvremenu povukao u naređenom pravcu. U rasporedu bataljona 1. krajiške brigade te noći i narednog dana, 21. januara, nije bilo nikakvih promena, osim u 2. bataljonu kod Vrhpolja, koji se uveče 20. januara glavninom snaga povukao u rejon Kamičak, istovremeno kada se 1. bataljon 7. krajiške izvlačio sa svojih položaja.[31]

28) AVII, NAV-N-T-315, Roll. 2263/226.
29) AVII, Fond NOP-a, k. 407, reg. br. 4/1.
30) U posleratnim napisima pojedinih autora, usled nedovoljne upućenosti u pokrete i borbena dejstva pojedinih bataljona u okviru 1. i 7. brigade u odbrani pravca Vrhpolje - Ključ, iznose se tvrdnje i ocene koje ne odgovaraju stvarnom stanju događaja.

Sutradan, 21. januara, u načinu dejstva jedinica 717. nemačke divizije došlo je do krupnih promena. Na pravcu napada glavnih snaga divizije 749. puk i motorizovani odred kod Vrhpolja nastavili su napade manjim snagama, uz drum prema Kamičku, te bez otpora ovladali rejonom kote 250, koju je prethodnog dana branio 1. bataljon 7. krajiške brigade i tu su stali. Na levom krilu svog borbenog poretka napadali su na položaje 1. i 3. bataljona 1. krajiške na desnoj obali Sane, ali bez uspeha.[32]

Zbog neuspeha prvog ešalona kod Vrhpolja prethodnog dana, komandant 717. nemačke divizije je svoj 737. puk iz drugog ešalona uveo u borbu jugoistočno od Sanskog Mosta, na pravcu Kruhari - Lukiči - Tomina. Međutim, tog dana na tom pravcu nalazio se samo 4. bataljon 7. krajiške brigade, u rejonu Tramošnja. Rano ujutro, osiguravajući delovi tog bataljona na padinama kosa koje se strmo spuštaju prema Tomini čuli su puškaranje i osetili miris paljevine, ali zbog izuzetno guste magle ništa nisu mogli videti. Čim je 0 tome obavešten, štab 4. bataljona je brzo reagovao, uputivši ceo bataljon po četnim i vodnim kolonama u pravcu Tornine. Došlo je do borbe, u kojoj su iznenađeni Nemci brzo razbijeni i u paničnom bekstvu odbačeni u Sanski Most. Ugašen je požar u nekoliko kuća u Tomini i oslobođena veća grupa meštana koje su Nemci i ustaše nameravali pobiti. Tog dana Nemci su, desno od rejona napada 4. bataljona, u selu Kijevu, pohvatali 38 muškaraca, žena 1 dece i sve streljali.[33]

Posle odbijanja napada 737. nemačkog puka, 4. bataljon 7. krajiške brigade zadržao se na položajima u rejonu Tomina do kraja dana. Uveče je od štaba brigade dobio naređenje da se što pre prebaci na levu obalu Sane, u rejon Peći. Noću 21/22. januara izvršio je marš sa 1. četom u prethodnici, koja je uz velike nevolje morala preći Sanu, gazom dubokim više od jednog metra i dostigla marševski cilj pre svanuća, a glavnina bataljona sredinom dana. Ostatak dana bataljon je proveo u posedanju položaja na južnoj ivici rejona Peći.

Te noći štab 1. krajiške brigade pregrupisao je svoj 1. i 3. bataljon sa desne na levu obalu Sane. Prvi bataljon trebalo je da zameni 2. bataljon na položajima kod Kamička, a 3. bataljon, po »aređenju štaba 5. krajiške divizije, da uputi preko reke Sanice čak u Eminovce, zapadno od Sanskog Mosta, da sa 6. krajiškom brigadom 4. krajiške divizije brani rokadni pravac Sanski Most - Lušci Palanka. Tako su se 22. januara na pravcu Vrhpolje - Ramići i Ključ našla četiri naša bataljona - 1. i 2. Prve krajiške i 2. i 4. Sedme krajiške brigade.

Dok su se 1. bataljon 1. krajiške i 4. bataljon 7. krajiške brigade pregrupisavali, neprijateljski 749. puk je, u zoru 22. januara, svim snagama prešao u opšti napad na položaje 2. bataljona 1. krajiške i 2. bataljona 7. krajiške brigade, ali nije stigao dalje od Kamička, pretrpevši teške gubitke od 130 mrtvih i ranjenih. Ovladavši rejonom Kamičak, neprijatelj se zaustavio, a partizanski bataljoni povukli nešto unazad, na položaje u rejonu Peći.

Nezadovoljni uspehom koji su postigli u dotadašnjim borbama na glavnom pravcu napada kod Vrhpolja, Nemci su noću 22/23. januara odlučili da sa tog pravca odvoje jedan pešadijski i 202. tenkovski bataljon (motorizovani odred) 749. puka i prebace u sastav 737. puka, kojim su 23. januara izvršili napad na rokadnom pravcu Sanski Most - Lušci Palanka, u sadejstvu sa 2.

[32] **AVII, NAV-N-T-315, Roll. 2263/302.**
[33] **To su učinile jedinice 717. divizije koja je oktobra 1941. streljala oko 6.000 lica u Kraljevu.**

gorskim ustaško-domobranskim zdrugom. Taj pravac branio je samo 1. bataljon 6. krajiške brigade, koji je krajnjim naporima uspeo zaustaviti napade tih neprijateljskih snaga. U kritičnom trenutku bataljonu je pritekao u pomoć 3. bataljon 1. krajiške brigade, koji je usiljenim maršem preko Gornje Sanice i Kljevaca iz pokreta napao levi bok neprijatelja, stvorio pometnju u njegovim redovima, koju su ta dva bataljona iskoristila i zajedničkim snagama prisilila neprijatelja na povlačenje.

Istog dana, 23. januara, na pravcu Vrhpolje - Ramići neprijatelj je sa linije Brezik - Jablan vršio napad na položaje 2. (a ne 1) bataljona 1. krajiške i 2. bataljona 7. krajiške brigade, ali bez uspeha. Tek sledećeg dana, 24. januara ujutro, kad je 1. bataljon sa zakašnjenjem pristigao da zameni 2. bataljon svoje 1. krajiške brigade, došlo je do zabune i neočekivanog preokreta. Za vreme preuzimanja položaja između ta dva bataljona kod Jablana i na Golaji, zapadno od druma, Nemci su se uz pomoć domaćih ustaša neopaženo privukli i neočekivano izvršili juriš. U takvim okolnostima oba bataljona su se povukla, zbog čega se morao povući i 2. bataljon 7. krajiške brigade, na desnom krilu istočno od druma. O tome je štab 2. bataljona 1. krajiške, u izveštaju štabu brigade, zabeležio: »Neprijatelj je uspeo da nas iznenadi i naše snage su se povukle sa tog položaja. Naveče i u toku noći naše su se snage smestile u Ramićima«.[34]

Prvi bataljon ove brigade ipak se brzo snašao na Golaji, sa koje je pružao snažan otpor. Drugi i 4. bataljon 7. krajiške, sa položaja na liniji Ribišće - Blaževići, zadržavali su dalji prodor neprijatelja do mraka. Noću 24/25. januara oba bataljona 7. krajiške i 1. bataljon 1. krajiške brigade izvršili su silovit napad sa svih strana na neprijateljske jedinice koje su se okupljale u zahvatu komunikacije i od hladnoće sklanjale u seoske kuće. Zatečeni u kućama i potpuno iznenađeni, neprijateljski vojnici su bili primorani na neuredno povlačenje iz rejona Peći, ostavljajući opremu i naoružanje koju je uglavnom plenio 1. bataljon 1. krajiške brigade, jer im je on presecao odstupnicu prema Vrhpolju. Po završenom prepadu u fejonu Peći, bataljoni 7. krajiške brigade povukli su se u rejon raskrsnice puteva Ključ - Bosanski Petrovac - Sanski Most, kod Pudin-Hana, 2 km južno od Ramića, a bataljoni 1. krajiške, preko Ramića, na prevoj Paunovac - Cigelj. Neprijateljske snage zaposele su rejon Ramića tek u popodnevnim časovima 25. januara.

Događaje koji su se odigravali 24. januara na pravcu Vrhpolje - Ramići, štab 5. krajiške divizije ocenjivao je suviše nepovoljnim, mada nije bilo objektivnih razloga za to. U izveštajima koje je redovno dostavljao štabu 1. bosanskog korpusa svakog dana od početka borbi kod Vrhpolja, oštro je zamerao 7. krajiškoj brigadi na nedovoljno ispoljenoj borbenosti, čineći je odgovornom i za ono što se dogodilo sa 2. bataljonom 1. krajiške brigade, zbog čega se i 2. bataljon 7. krajiške morao povući iz rejona Peći, jer mu je bio otkriven levi bok. Štab 5. krajiške divizije je bio u uverenju da su neprijateljske snage malobrojne i da bi se morale po svaku cenu odbaciti u Sanski Most, pa je u tom smislu i postavljao zadatke jedinicama, koje one objektivno nisu bile u stanju izvršiti. Izbijanje neprijatelja u rejon Ramića, posle pet dana neprekidnih teških borbi i velikih gubitaka koje su mu nanosile naše snage na svakom koraku, nije bio uspeh sa kojim bi mogao biti zadovoljan. I pored višestruke nadmoćnosti, koja je u ljudstvu iznosila više od 9 puta a u borbenoj tehnici, naoružanju i opremi apsolutno i neuporedivo, partizanski bataljoni su sjajno

izvršavali svoje zadatke, pri čemu su prevazilazili i sopstvene mogućnosti. Osvojeni prostor u međurečju Sane i Sanice, do rokadnog druma Ključ - Gornja Sanica, neprijatelju je objektivno mogao poslužiti samo kao neophodna osnovica za osvajanje najvažnijih položaja branilaca na prevoju Paunovac - Bravsko, kao topografski najznačajnijeg i operativno-taktički najpodesnijeg objekta za odbranu na pravcu Sanski Most - Bosanski Petrovac, koji tek treba osvajati.

Uostalom, takav značaj Paunovca uviđali su i nemački komandanti Ler i Leters u svojim procenama, a postignute rezultate u dotadašnjim borbama na tom pravcu ocenjivali su nezadovoljavajućim ili polovičnim. Zbog toga su težište borbenih dejstava 717. divizije, počev od 25. januara pa nadalje, usmeravali na rokadni pravac Sanski Most - Lušci Palanka - Benakovac - Jasenice, da bi se prodorom u Bosansku Krupu spojili sa 369. »Vražjom« divizijom i dejstvovali kroz Grmeč, preko Risovca, do Vrtoča i na taj način izvukli 717. diviziju koja je zastala ispred prevoja Paunovac, sa slabim izgledima da ga savlada. U takvim okolnostima 749. puk te divizije, sa ojačanjima, služio je samo kao snažno bočno osiguranje. Zbog toga je, po zauzimanju rejona Ramići, 25. januara, taj puk svoje jedinice, sa pozadinskim delovima, razmestio na širokoj prostoriji Velagići - Ramići. Ispred njih, u rejonu raskrsnice puta Pudin-Han, iznad druma, položaje su držali 1, 2. i 4. bataljon 7. krajiške brigade, kao najisturenije jedinice snaga NOV i POJ prema neprijatelju.

U štabovima partizanskih jedinica konačno se došlo do uverenja da se krutim držanjem položaja po svaku cenu trpe preveliki i nenadoknadivi gubici u ljudstvu, a neprijatelju pružaju mogućnosti da svoje teško naoružanje iskorištava do maksimuma. Ali, takav način odbrane ipak se nije mogao izbeći, jer se ona, u osnovi, vodila za prostor i vreme. Jedini način da se neprijatelj učini manje sposobnim u dnevnim borbama bio je da se iznurava i onesposobljava snažnim i iznenadnim noćnim prepadima u njegovim konačištima. Međutim, taj oblik odbrane zahtevao je krajnje fizičke napore i motivaciju svakog pojedinca. Višednevni boravak pod vedrim nebom, na cici zimi, naročito noću kada se živa u termometru spuštala i do 30. podeoka ispod nule, neredovna i slaba ishrana i neispavanost, iscrpljivali su snagu boraca i starešina u četama do krajnih mogućnosti. Samo čvrsta'rešenost da se pobedi ili da se umre, bila je ona snaga koja je pokretala borce na bezgranično samopožrtvovanje.

Od 25. januara do 8. februara 1943, u rejonima Ramića, Peći i Velagića, izvedena je čitava serija takvih noćnih napada, koji su ojačanom 749. nemačkom puku onemogućavali bilo kakva ozbiljnija dejstva punih 11 dana. Prvi takav napad izveli su 2. i 4. bataljon 7. brigade noću 25/26. januara, u rejonu Ramići, u kome se borba sa neprijateljem u poluokruženju vodila skoro celu noć. Odmah posle toga, noću 27/28. januara, dva bataljona 1. krajiške, jedan 4. krajiške i 1. bataljon 7. krajiške brigade napadali su delove neprijateljskih snaga u rejonu Velagići. U istim rejonima takvi napadi ponavljani su 30/31. januara i 2/3. februara. U tim napadima 4. bataljon 7. brigade imao je 4 poginula i više ranjenih boraca. Neprijatelju su nanošeni veliki gubici u ljudstvu i opremi, ali ih je on brzo nadoknađivao i nastavljao dnevna dejstva na položaje 7. krajiške brigade nesmanjenom žestinom.

Po naređenju štaba 5. krajiške divizije 29. ili 30. januara 1943, štab 7. krajiške brigade izvršio je promene u rasporedu svojih bataljona. Prvi bataljon je sa dotadašnjih položaja južno od Velagića upućen u rejon Magaljdo, prema Jajcu, sa zadatkom da zatvara pravac Jajce - Mrkonjić-Grad, 3. bataljon je

i dalje ostao na ranijem zadatku da zatvara pravac Banjaluka - Sitnica, a 2. i 4. bataljon su zadržani u odbrani pravca Ramići - Ključ, na levom krilu snaga 5. krajiške divizije u odbrani prevoja Paunovac. Od tada pa do 8. februara 1943. bataljoni 7. krajiške brigade vodili su teške borbe na tri različita pravca istovremeno. Na pravcu Ramići - Ključ u dubini 8 km jedinice 2. i 4. bataljona vodile su žestoke borbe sa snagama 749. ojačanog puka iz rejona Ramića sve do 8. februara. Pošto su toga dana snage nemačke SS divizije Princ Eugen iz pravca Bihaća ovladale rejonom Bosankog Petrovca, a time iz pozadine ugrozile snage 5. krajiške divizije u odbrani prevoja Paunovac, štab divizije bio je primoran da napusti odbranu Paunovca i izvrši radikalnije promene u rasporedu svojih snaga. U vezi sa tim, došlo je do promena i u rasporedu 2. i 4. bataljona 7. krajiške brigade. Drugi bataljon je prešao na odbranu pravca Ključ - Sitnica i Ključ - Ribnik, a 4. bataljon je usiljenim maršem upućen u rejon Sitnice, jer je i na pravcu Banjaluka - Sitnica tih dana došlo do jačih borbi, koje je vodio 3. bataljon kod Han-Kola, Dobrinja, Kadine Vode, Stričića i Gornjeg Ratkova. Naime, za vreme borbi 2. i 4. bataljona oko Ključa, neprijatelj je iz centralne Bosne prebacio preko Vrbasa u Surjan na Manjači jače četničke snage da bi neposrednije sadejstvovale nemačkim snagama u napadu na pravcu Ramići - Ključ. Energičnom intervencijom 3. bataljona te četničke i domobranske snage razbijene su kod Surjana, gde je ubijeno 20, a zarobljeno 16 četnika. Zaplenjeno je 15 pušaka, jedan puškomitraljez, nekoliko tovarnih konja sa opremom i municijom. Potom je i kod Han-Kola ubijeno 60, ranjeno 100, a zarobljeno 30 četnika i domobrana. U tim borbama 3. bataljon je imao 15 poginulih i više ranjenih boraca.

Istovremeno, za vreme borbi 2. i 4. bataljona kod Ključa, te 3. bataljona na Manjači, razvijale su se borbe i na rokadnom pravcu Jajce - Mrkonjić-Grad, na koji je iz pravca Jajca napadala nemačka pukovska grupa »Vogel«, sastavljena od delova 718. nemačke divizije, 7. domobranske pukovnije i ustaških jedinica ukupne jačine oko 5. bataljona, ojačanih artiljerijom, tenkovima i inžinjerijom. Tim snagama suprostavljao se 1. bataljon, sa delovima novoformirane 9. krajiške brigade. Oštre borbe, uz upotrebu neprijateljske avijacije, vođene su u rejonu Jezera, Borci i Magaljdo, 10 km zapadno od Jajca. Zatim nemačka grupa se povukla u rejon Bugojna zbog situacije koja je nastala borbenim dejstvima snaga NOVJ u dolini Neretve, pa su borbe kod Jajca naglo prekinute.

Tako su završena borbena dejstva 7. krajiške brigade u operaciji »Vajs--I«, koja su u odbrani pravca Sanski Most - Ključ - Bosanski Petrovac trajala punih 19 dana i noći, po velikoj zimi i dubokom snegu, u kojima su njeni bataljoni izvršavali najteže zadatke na težištu odbrane 5. krajiške divizije. Pored fizičkih napora koje su dostojanstveno podnosili i velikih gubitaka u ljudstvu, u tim borbama sticali su dragocena iskustva za borbe koje su ih očekivale.

Odbrana na pravcu Mrkonjić-Grad - Glamoč

7L& bolje razumevanje operativno-taktičkog položaja 7. krajiške brigade u odbrani pravca Mrkonjić-Grad - Glamoč i njenih daljih borbenih aktivnosti, neophodno je imati u vidu promene o obostranom rasporedu naših i neprija-

Sema 3

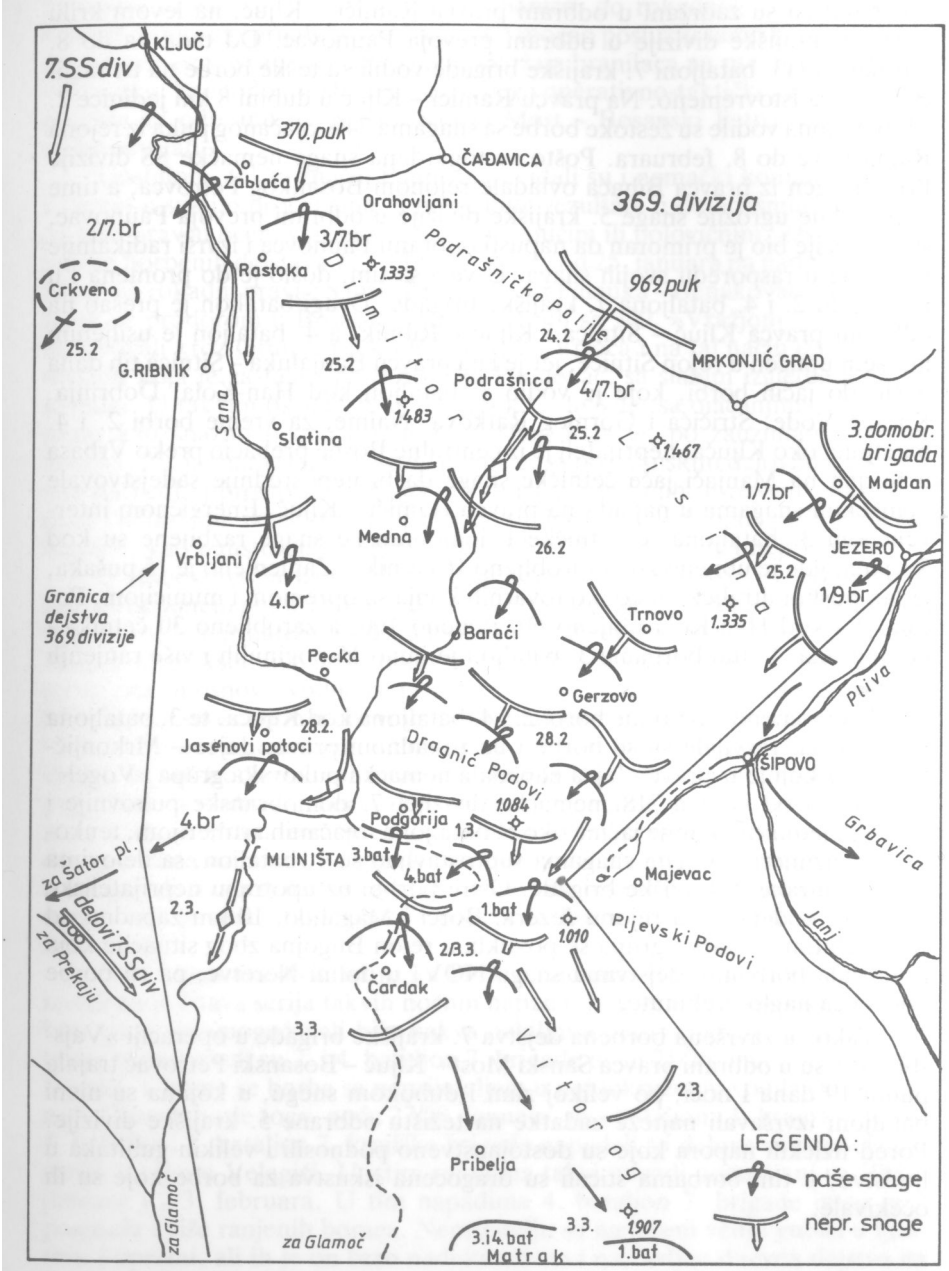

Odbrana pravca Mrkonjić Grad - Glamoč u operaciji »Vajs-2« od 24. II. do 3. III. 1943.

teljskih snaga, do kojih je došlo od 8. do 20. februara 1943. u zoni odgovornosti 1. bosanskog korpusa.

Najkraće rečeno, izbijanje nemačke SS divizije »Princ Eugen« u rejon Bosanskog Petrovca, u popodnevnim časovima 7. februara 1943, iz pravca Bihaća i njeno pojavljivanje u pozadini glavnih snaga 1. bosanskog korpusa (4. i 5. krajiške divizije) koji je branio severne padine Grmeča i prevoj Paunovac pred 369. i 717. nemačkom divizijom, dovelo je ove snage u težak položaj. Kada su se delovi tenkovskih jedinica SS divizije iz Bosanskog Petrovca pojavili zapadno od Paunovca, 8. februara u popodnevnim časovima, iza leđa partizanskih snaga, one su bile prisiljene da napuste dugo branjene i do tada neosvojive položaje na Paunovcu. Ispred 717. nemačke divizije, 5. krajiška divizija se povukla južno od druma Bosanski Petrovac - Ključ i tako ostala izvan obruča oko Grmeča. U obruču je ostala čitava 4. krajiška divizija (osim njene 8. brigade), sa preko 13.000 izbeglica iz Podgrmečkih sela. U narednih nekoliko dana ona se uspela probiti iz obruča na sever, u pravcu Kozare i spasiti veliki broj izbeglica od sigurne smrti na Grmeču.

Posle povlačenja sa Paunovca 1. krajiška brigada bila je prikupljena u rejonu Crkveno, kod Gornjeg Ribnika i van dodira sa neprijateljem sve do 15. februara, kada je po naređenju Vrhovnog štaba bila upućena u centralnu Bosnu na prostor koji su do tada kontrolisale jedinice 1. proleterske i 3. udarne divizije, jugoistočno od Banjaluke. Četvrta krajiška brigada zatvarala je pravac Bravsko - Srnetica, održavajući čvrstu vezu sa 8. krajiškom brigadom, 3. bataljonom iz 5. i jednom četom iz 2. krajiške brigade 4. krajiške divizije, koja je držala položaje na Oštrelju i u rejonu sela Drinići, braneći pravac Bosanski Petrovac - Drvar.

Na taj način 7. krajiška brigada branila je sve pravce koji sa linije Jezero (kod Jajca) - Mrkonjić-Grad - Ključ, na frontu širokom oko 60 km izvode sa severa na jug, preko prevoja Mliništa i Čardak u rejon Glamoča na dubini oko 70 km. Po sredini tog prostora prolazi glavni drum Mrkonjić-Grad - Mliništa - Glamoč, koji omogućava prolaznost tehničkih borbenih sredstava na čitavoj dužini. Brigada je taj pravac branila sa dva bataljona (3. i 4). Na krajnjem desnom krilu, putni pravac Jajce - Jezero - Šipovo dolinom Plive, za upotrebu tehnike, završavao se u izvorišnom delu Plive, na dubini oko 20 km. Taj sporedni pravac bio je u rejonu odgovornosti 1. bataljona 7. brigade, koji od Jezera nije imao neposrednog dodira sa snagama 9. krajiške brigade koja se branila istočno od reka Plive i Janja prema Vrbasu. Na levom krilu fronta brigade 2. bataljon je branio pomoćni pravac Ključ - Ribnik - Mliništa, koji se u izvornom delu Sane na dubini oko 15 km gde prestaje mogućnost za upotrebu tehnike. Vezu sa 4. krajiškom brigadom, na pravcu Bravsko - Srnetica, mogao je neposrednije održavati tek od rejona Crkveno ili Vrbljani, 15 km severno od Mliništa.

Sve do 20. februara 1943. na položajima jedinica 7. krajiške brigade nije bilo težih borbi, osim što je u međuvremenu 3. i 4. bataljon preduzimao povremene akcije protiv četnika severno od Sitnice i na Manjači. Drugi bataljon pružao je otpor manjim nemačkim snagama, koje su povremeno pokušavale da se probiju od Ključa prema Čađavici i Sitnici.

Do tog relativnog zatišja u zoni odgovornosti 5. krajiške divizije, došlo je zbog toga što su Nemci sve jedinice SS, 369. i 717. divizije koncentrično usmeravali ka planini Grmeč, jer su bili uvereni da se na području Grmeča još uvek nalaze glavne snage NOV i POJ u Bosanskoj krajini, u šta ih je uveravao i žilav otpor partizanskih snaga na prilazima Grmeču. Kada im je

pošlo za rukom da od 8. do 15. februara prođu i kroz Grmeč, gde nisu našli glavne partizanske snage, doživeli su duboko razočaranje i tek tada shvatili da ofanziva »Vajs-1« u osnovi propala. O tome je, kasnije, glavnokomandujući nemačkih jedinica u drugoj etapi te ofanzive, »Vajs-2«, general Ler pisao:

> »Uspeo je da umakne i Vrhovni štab i Vlada, tako da se uspeh uglavnom sveo na to da je neprijatelj samo odvojen od svoje baze. Po naprezanjima i gubicima sopstvenih trupa, naročito usled razboljevanja, uverila se Vrhovna komanda oružane sile da se ovde radi o teškim operacijama«.[351]

Međutim, Vrhovni štab je u Duvnu, oko 150 km, jugoistočno od Bosanskog Petrovca i Grmeča, istog dana kada je nemačka SS divizija »Princ Eugen« izašla na prevoj Paunovac, 8. februara, izdao naređenja 1. i 2. proleterskoj i 3. udarnoj diviziji da u skladu sa ranije razrađenim planom pređu u napad u dolini Rame i Neretve, razbiju neprijateljske snage u tom prostoru i produže na jugoistok u pravcu Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore. Za neposredno obezbeđenje južnog boka tih jedinica određena je 9. dalmatinska divizija sa linije Imotski - Posušje. Sedma banijska divizija, koja se po naređenju Vrhovnog štaba još 29. januara 1943. iz Banije prebacila preko Une kod Bihaća, u rejon sela Pokoj, te do 8. februara branila je pravac Bihać - Bosanski Petrovac, a potom se bez zadržavanja, od Drvara i Oštrelja izvlačila prema Gornjem Vakufu. Ona je imala zadatak da zatvara pravac Duvno - Kupres i Prozor - Gornji Vakuf. Na tu liniju je stigla 14. februara, a njena 16. brigada bila je iza divizije, na liniji Zanaglina - Donje Vukovsko - Ravno tek 23. februara, posle povlačenja sa položaja kod Oštrelja. Do tog vremena divizije u prvom ešalonu te Operativne grupe već su oslobodile Prozor, razbile italijansku diviziju »Murđe« i izbile na desnu (zapadnu) obalu Neretve, na širokom frontu od Drežnice (kod Mostara) do Jablanice.[36]

Ti događaji najneposrednije su se odrazili na način dejstva i upotrebu neprijateljskih jedinica u celini, a time i na operativno-taktički položaj 5. krajiške divizije, a posebno njene 7. krajiške brigade u odbrani preostalog dela slobodne teritorije istočno od linije Ključ - Bosanski Petrovac - Drvar, pa do linije Livno - Duvno - Sujica - Kupres* Prvobitni plan upotrebe i način izvršavanja zadataka neprijateljskih jedinica u naznačenom prostoru najpotpunije je izražen u zapovesti za operaciju »Vajs II«, koju je komandant nemačkih trupa u Hrvatskoj General Liters, izdao 12. februara 1943, po kojoj se operacija »Vajs I« završavala za 717. diviziju 11. februara, a za SS »Princ Eugen« i 369, diviziju 15. fabruara i »za oporavak i odmor jedinica predviđeno više dana«. Do početka operacije, po planu »Vajs II«, SS divizija odmarala se u rejonu Bosanski Petrovac - Velagići (isključno), 369, divizija u rejonu Sanski Most - Kamičak (isključno), a 717. divizija u rejonu Ključ - Velagić - Kamičak (isključno). Pošto rejoni određeni za odmor tih jedinica, nisu bili ujedno i njihovi polazni rejoni za napad u planiranim pravcima, ovi poslednji su u istoj zapovesti utvrđeni na sledeći način:

> »4) *Ciljevi dostizanja, sa polaskom X-dana:*
> *SS-divizija »Prinz Eugen«* - prodirući sa 1 četom od Petrovca u pravcu juga dostiže Drvar, sa zadatkom da izvrši opravku ceste, da ponovo uspostavi prelaz kod Drvara i spreči neprijateljske pokušaje prodora

[35]> Velimir Terzić, Bitka na Neretvi, Zbornik radova »Neretva«, knj. 1, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965, str. 30.
36) Pavle Jakšić, Sedma udarna banijska divizija, »Neretva«, knj. 1, str. 247-248.

preko ove ceste u pravcu zapada. Levo krilo rejona za postrojavanje trupa proteže se do mosta kod Ključa (uključno) i preuzima obezbeđenje mosta kod Ključa.

717. pešadijska divizija - preko Ključ - Jezero dostiže rejon Jajce - D. Vakuf (oba mesta uključno). Što brže osposobljavanje ceste za nastupni marš za sva vozila od presudnog je značaja za tok operacije »Weiss II«. 369. inžinjerijski bataljon bez 1 čete upučuje se diviziji u tu svrhu, do 15. 2, i potčinjava joj se do daljnjeg.

369. pešadijska divizija - nakon prolaska svih delova 717. pešadijske divizije kroz Ključ, izbegavajući nagomilavanje četa, dostiže rejon raskrsnica severno od Orahovljani - Jezero«.

U nastavku te zapovesti izložio je osnovnu zamisao upotrebe svih jedinica i način ostvarivanja njihovih zadataka u ovoj operaciji, po sledećem:

»5) Komanda hrvatskih trupa, Y-dana sa svim delovima kreće iz rejona za postrojavanje trupa u pravcu Livna, sa zadatkom da očisti rejon Petrovac - Bos. Grahovo - Livno - Jajce - Ključ, da uništi neprijateljske snage koje se nalaze u tom rejonu i da ustanicima uskrati osnovne životne potrebe, uništavajući im skladišta i utočišta. (• • •)

7) *Vođenje borbe:*

SS-divizija 'Prinz Eugen';

sa jakom borbenom grupom - što se tiče pokretnih snaga - vrši prodor od Drvara preko Bos. Grahova na Livno i masovno čisti planinske predele južno od ceste Petrovac - Ključ sve do linije Bos. Grahovo - Livno (uključno).

369. pešadijska divizija;

kreće iz rejona za postrojavanje trupa u pravcu jugozapada i čisti planinske predele sve do linije Glamoč - Priluka - Livno (isključno).

717. pešadijska divizija;

iz rejona za postrojavanje trupa sa svim delovima vrši prodor preko Kupresa na Livno i čisti predele zapadno od ceste za nastup sve do linije Mrdanovci - Livno (isključno). Pod bilo kakvim okolnostima neizostavno mora da se spreči odstupanje neprijatelja preko ceste Kupres - Livno, u pravcu juga i jugoistoka, jer bi u suprotnom moglo da dođe do teške ugroženosti boksitne oblasti oko Mostara.

718. pešadijska divizija;

sa raspoloživim snagama, uključujući i posadu Kupresa, čisti rejon zapadno od linije Jajce - D. Vakuf sve do linije Majevac - Kupres. javiti sastav i jačinu snaga.

Za uspeh operacije 'Weiss II' od presudnog je značaja što brži prodor u pravcu Livna. Divizije moraju po svaku cenu da nastoje da se postigne ovaj cilj. (. . .)

8) *Italijansko sadejstvo:*

Divizija 'Bergamo', za grupom od 1-2 italijanska bataljona, ojačanim hrvatskim jedinicama, vrši prodor od Sinja na Livno i od Drniša preko Vrlike u pravcu istoka, preko Dinarskih planina, i ima zadatak da uspostavi vezu sa SS-divizijom koja je u nastupu na Livno. Rejon

severno od Knina sve do kota zapadno od Bos. Grahova, preko zapadnih padina planine Ilica do severno od Kladrma - Kunovac i duž ceste za Knin očistiće lokalni četnici. Da bi se izbegli sukobi između nemačkih jedinica i četnika, cestu Drvar - Bos. Grahovo preći samo u slučaju da preti opasnost od neprijatelja u pravcu zapada. Jedinice treba obavestiti o sadejstvu, četnika.

9) *Vremenski raspored:* Operacija 'Weiss II' mora se završiti do 20. 3.«[37)]

Iz navedene zapovesti, brojne pojedinosti bi zahtevale širi komentar, ali se ovde ukazuje samo na neke koje su od bitnijeg značaja za operativno - taktički položaj jedinica 5. krajiške divizije, a time 7. krajiške brigade u toj neprijateljskoj operaciji. U prvom redu, očigledno je da je u vreme izdavanja te zapovesti (12. 02) nemačko komandovanje bilo čvrsto uvereno da se glavne snage NOVJ nalaze u prostoru ograničenom linijom: Ključ - Petrovac - Drvar - Bosansko Grahovo - Livno - Kupres - Jajce - Ključ. Zbog toga su Nemci i usmeravali sve svoje raspoložive snage u napad na taj prostor, uključujući i 718. pešadijsku diviziju iz Sarajeva, koja do tog vremena nije bila u sastavu nemačkih trupa u NDH. I pored upozorenja koja su im upućivale italijanske komande, pa čak i nemačka Vrhovna komanda o onome šta se događalo oko Prozora i Jablanice, odnosno u dolini Rame i Neretve, komandant Jugoistoga general Ler i komandant nemačkih trupa u NDH general Liters ipak su ostali pri svojim rešenjima o upotrebi jedinica u toj operaciji. Samo pod uticajem događaja u dolini Rame i Neretve, odnosno Prozora i Konjica, koji su se odvijali u narednih desetak dana do početka napada i u početnim dejstvkna, morali su odstupiti od predviđenog načina upotrebe svojih jedinica samo u tri slučaja. Kod 718. pešadijske divizije iz Sarajeva, umesto da bude upotrebljena za »čišćenje rejona zapadno od linije Jajce - D. Vakuf sve do linije Majevac - Kupres«, odnosno prostora Janja (10.000 vojnika) ona je podeljena u dve borbene grupe bez ostatka: u grupu »Anaker« (750. puk, bez jednog bataljona, dva bataljona 7. domobranske pukovnije, jedan ustaški bataljon i dve brdske baterije) sa kojom je vršila napade iz pravca Sarajeva preko Ivan sedla prema Koijjicu i dolini Neretve i u grupu »Vogel« (738. puk, bez jednog bataljona, 5. ustaški zdrug, delovi 558. diviziona, odnosno dve domobranske baterije, dve pionirske čete i delovi 202. tenkovskog bataljona) sa kojom je posle borbi sa 1. bataljonom sedme i 1. bataljonom iz 9. krajiške brigade od 15. do 17. februara kod Jezera i Jajca, vršila napade na poravcu Bugojno - Gornji Vakuf - Prozor - Jablanica. Ostale dve promene izvršene su kod 717. pešadijske divizije, tako što je pored 369. inžinjerijskog bataljona ova divizija ojačana 3. bataljonom 741. grenadirskog puka, ojačanim četom tenkova i inžinjerijskom četom iz sastava 714. grenadirske divizije u Banjaluci. Ojačana 717. divizija bila je upotreljena u napadima na pravcu Bugojno - Gornji Vakuf - Prozor - Jablanica, umesto na planiranom pravcu Bugojno - Kupres - Livno.

Kasniji razvoj borbi u tom prostoru pokazao je da ove promene nisu imale skoro nikakvog neposrednog uticaja na izvođenje odbrambenih borbenih dejstava jedinica 5. krajiške divizije. Takav zaključak proizilazi iz činjenice da su Nemci sa preostale dve svoje divizije (SS »Princ Eugen«, oko 23.000 i 369, sa oko 20.000 vojnika) potpomagane brojnim italijanskim, ustaško-domobranskim i četničkim snagama, dejstvovale po utvrđenom planu bez ika-

kvih promena i da se jedinice 1. bosanskog korpusa, pa i 5. krajiške divizije u odbrambenim dejstvima nisu izvlačile na jugoistok prema komunikaciji Livno - Kupres, već u obrnutom smeru, na severozapad, prema Ključu i Grmeču, u pozadinu neprijateljskih snaga, osim u slučaju 7. krajiške brigade.

U taktičkom smislu dejstva ovih neprijateljskih jedinica u mnogo čemu su se bitno razlikovale od onih u prvoj fazi ove operacije, »Vajs I«, jer su ovog puta vršile napade na širokom frontu, sa brojnim napadnim kolonama, jednovremeno, metodično i usklađeno po mestu i vremenu, izuzev motorizovanih delova koji su nastojali da brzo prodiru u zahvatu komunikacija na desnom krilu pravcem Bosanski Petrovac - Drvar - Bosansko Grahovo - Livno i na središnjem pravcu Mrkonjić-Grad - Glamoč - Livno. Takvim oblicima napada naše višestruko malobrojniie jedinice NOV i POJ u odbrani teško su se mogle uspešnije suprotstavljati. Čim bi pokušale da neki povoljan položaj upornije brane, neprijateljske kolone bi taj položaj lako izmanevrisale obilascima sa strane.

Pokreti 717. i 369. pešadijske divizije iz rejona njihovog razmeštaja na širem prostoru oko Ključa i Sanskog Mosta, na pravcu Ključ - Mrkonjić-Grad - Jezero - Jajce i dalje, radi posedanja povoljnijih polaznih položaja za napad na određenim pravcima u ovoj operaciji najteže su se odražavali na operativno-taktički položaj 7. krajiške brigade, jer je pomenuti pravac pokreta tih neprijateljskih jedinica prolazio preko prostora koji je ona branila na čitavoj dužini, od Sane kod Ključa do reke Plive kod Jezera. Iz nemačke dokumentacije je vidljivo da su Nemci tom manevru svojih jedinica pridavali izuzetan značaj, očekivali najsnažniji otpor naših jedinica u odbrani pravca do Jajca i preduzimali mere da taj otpor savladaju u što kraćem vremenu. Na takvu opreznost upućivali su ih u dobroj meri i izveštaji 718. divizije iz Sarajeva o borbama koje je od 16. do 19. februara vodila njena borbena grupa »Vogel« sa 1. bataljonom 7. brigade u rejonu Magaljdola i 1. bataljonom 9. krajiške brigade u rejonu Jezera. U jednom od tih izveštaja napisano je: »Grupa 'Vogel', usled nedostatka teškog oružja i artiljerije, ostala je i sama ležati pred jako izgrađenom i dobro zaposednutom neprijateljskom poljskom utvrđenom linijom na okolnim visovima«. Da bi obezbedili što veću tajnost u sopstvenim redovima, sve nameravane mere i postupke obeležavali su šifrom koja je bila dostupna samo najužem krugu starešina, a u naređenjima i zapovestima saopštavali su samo osnovni zadatak, bez nagoveštavanja narednih zadataka.[38]

Iz teksta zapovesti, koju je 19. 02.1943. izdao komandant 369. pešadijske divizije, general Najdhold, za nastupni marš u rejone polaznih položaja za napad[39] i naređenja koje je istog dana teleprinterskom vezom preneseno 717. pešadijskoj diviziji,[40] jasno je da su se pokreti tih divizija i mere obezbeđenja utvrđivale do najsitnijih detalja za svaku potčinjenu jedinicu manju od puka, odnosno samostalnog bataljona i čete. Po tim dokumentima pokret 717. divizije iz pravca Ključa i pokret 3. ojačanog bataljona 741. puka iz sastava 714. divizije iz pravca Banjaluke, bio je usaglašen po mestu i vremenu, tako što bi taj bataljon u određeno vreme izvršio napad od Stričića na Sitnicu, »uspostavio kontakt« - spoj sa snagama 717. divizije u rejonu raskrsnice puteva Čađavica - Mrkonjić-Grad i na čelu te divizije, kao njen prednji odred, nastu-

38) **NAV-N-T-315, F-2154/627-9.**

39) **Isto, Roll. 2154.**

pao i popravljao mostove i propuste na drumu do Jezera. Dnevni cilj nastupnog marša 717. divizije i tog bataljona bio je rejon Ponora - pet kilometara istočno od Čađavice, na putu za Mrkonjić-Grad. Istim pravcem nastupala je 369. pešadijska divizija, ojačana 3. domobranskom brdskom brigadom i posedala polazne položaje na svim pravcima koji sa tog druma izvode u pravcu juga, u širi rejon Glamoča, u zoni dejstva divizije; desno reka Sana (isključno) i levo reka Pliva (isključno), a 717. divizija nastavila je pokret preko Jajca u rejon Donjeg Vakufa i Bugojna, gde joj se pridružila pukovska grupa »Vogel« radi dejstva preko Gornjeg Vakufa u pravcu Prozora i doline Rame.

U takvim okolnostima u štabovima jedinica NOVJ neočekivano se postavilo pitanje načina upotrebe jedinica 7. krajiške brigade i preciznijeg utvrđivanja prioriteta izvršavanja višestrukih zadataka koji su za brigadu kao celinu proisticali iz operativno taktičke situacije u tom prostoru. Po naređenju štaba 5. krajiške divizije, zasnovanom na prvobitnom naređenju štaba 1. bosanskog korpusa izdatom još početkom januara 1943. (tačnije 31. 12. 1942), trebalo je da brigada jednovremeno izvršava tri različita zadatka u tom prostoru: da brani pravac Ključ - Mrkonjić-Grad iz zapadnog pravca; da brani pravac Jajce - Mrkonjić-Grad iz istočnog smera, uz istovremenu odbranu središnjeg pravca od Banjaluke preko Manjače i Sitnice iz pravca severa.[41] U novonastaloj situaciji nagoveštavala se potreba izvršavanja i četvrtog zadatka - odbrana svih pravaca koji sa linije druma Ključ - Mrkonjić-Grad - Jezero izvode preko prevoja Mlinište, Čardak i Smiljevačka poljana na Glamočku visoravan, kao osnovnog zadatka. Ali u nedostatku pouzdanijih obaveštenja o stvarnim namerama neprijatelja, po završetku prve faze operacije »Vajs I«, štab divizije je i dalje insistirao na prvobitnim zadacima i u tom smislu izdavao naređenja Komandi mesta Mrkonjić-Grad i štabu 7. krajiške brigade da organizuju prihvat i razmeštaj ranjenika i izbeglog stanovništva iz okoline Bosanskog Petrovca i Bravska u rejonu Vrbljani, Pecka, Medna i drugih naselja istočno od reke Sane.[42]

Međutim, neposredno pred početak borbenih dejstava, po odluci viših štabova, brigada je ostala na izvršavanju osnovnog zadatka odbrane pravaca prema Glamoču, jer se konačno shvatilo da je gravac Ključ - Mrkonjić-Grad - Jajce, u stvari, rokadnog karaktera, na periferiji slobodne teritorije, pa bi njegova odbrana iz zapadnog ili istočnog smera u takvoj situaciji bila necelishodna. Na taj način se odustalo od realizacije naređenja štaba 5. krajiške divizije i izbegla realna opasnost da ranjenici i izbeglo stanovništvo iz pomenutih rejona, sklanjajući se ispred jednih, upadnu u krila drugih neprijateljskih snaga.

U skladu sa takvim konačnim rešenjem, štab brigade je 20. februara 1943. svoj 2. bataljon, na krajnjem levom krilu, oslobodio obaveze odbrane pravca Ključ - Čađavica i postavio mu zadatak odbrane pravca Ključ - Ribnik - Mliništa uz istočnu obalu reke Sane. Zbog udaljenosti tog bataljona (oko 22 km od ostalih snaga brigade) i održavanja čvršće veze za štabom 5. krajiške divizije, u rejonu Bravsko i koordinacije sa jedinicama 4. krajiške brigade u tom prostoru, štab brigade je zadužio za to zamenika komandanta brigade, koji se sve vreme borbi nalazio sa 2. bataljonom. Istovremeno je iz rejona Sitnice povučen 3. bataljon na položaje južno od druma Ključ - Čađavica u rejon Lisina (tt. 854 i k. 866), radi obezbeđenja levog krila brigade iz pravca Ključa, što je do tada vršio 2. bataljon iz rejona Zablaće, Previja i Dragoraj.

[41]) AVII, Fond NOP-a, k. 781, f. 7, reg. br. 8.

Do pokreta nemačkih jedinica u nove polazne rejone za napad došlo je sa zakašnjenjem od jednog dana. Ojačani bataljon iz pravca Banjaluke otpočeo je napad od Stričića prema Sitnici na vreme, tj. 21. februara 1943, ali ga je dočekao 4. bataljon 7. brigade kod Bunareva i ceo dan sprečavao da ovlada Sitnicom. Tek s mrakom 4. bataljon se, po naređenju štaba brigade, povukao južno od druma Čađavica - Mrkonjić-Grad, u rejon Podrašnica, ostavljajući jednu četu u rejonu Sitnice kao predstražno obezbeđenje sa tog pravca. Tog dana prednji delovi 717. pešadijske divizije iz pravca Ključa dostigli su na raskrsnicu puteva za Ribnik u rejonu Zablaće i tu zanoćili, ispred položaja koje je branio 2. bataljon.

Narednog dana, 22. februara, u ranim jutarnjim časovima nemačke snage, energičnije su nastavile pokrete iz oba pravca jednovremeno. Zbog višestruko nadmoćnijih snaga iz pravca Ključa, 3. bataljon 7. brigade svojim dejstvom sa južne bočne strane iz rejona Lisina (tt. 854 i k. 856) nije bio u stanju sprečiti njihov pokret, a 1. četa 4. bataljona se u poslednjem trenutku povukla sa Sitnice u sastav bataljona. Čim su se neprijateljske snage spojile u rejonu Čađavice, bez zadržavanja su produžile nastupanje i u 19 časova ovladale rejonom Mrkonjić-Grada, a do kraja dana dostigle liniju Staro selo - Kopljevići - Previla, 6 km jugoistočnije od Mrkonjić-Grada prema Jezeru i na toj liniji zanoćile. Komanda mesta u Mrkonjić-Gradu, sa pozadinskim organima i ustanovama, blagovremeno se evakuisala iz grada.

Čim su poslednji delovi 717. divizije napustili rejon Ključa, 22. februara 1943, u taj prostor su ušli prednji delovi 369. divizije, a narednog dana, sve njene jedinice nastavile su pokret iza 717. divizije. Tog dana štab 369. divizije, sa komandantom generalom Najdholdom, stigao je u Mrkonjić--Grad.[42a)] Izviđački bataljon te divizije, ojačan artiljerijskim divizionom, čvrsto je zaposeo raskrsnicu puta Mrkonjić-Grad - Glamoč, u rejonu Rogolje. Neprekidnim danonoćnim pokretima za dva dana i dve noći drumom od Ključa do Mrkonjić-Grada protutnjalo je preko 34.000 neprijateljskih vojnika, sa više hiljada borbenih, vučnih i transportnih vozila.

Štab 7. brigade pokušavao je da sa 3. i 4. bataljonom, koji su držali položaje na južnoj ivici Podrašničkog polja paralelno sa drumom u rejonima Graci - Oglavak - Rustina gradina, usporava pokret tih neprijateljskih jedinica. S tim ciljem ova dva bataljona su u dva maha vršila i noćne napade 22/23. i 23/24. februara u rejonima Rajkovica, Ponor i Podbrdo, ali bez većih rezultata jer su Nemci imali dobro organizovano neposredno obezbeđenje svake svoje jedinice na maršu. Na svakoj izbočini duž čitave trase puta postavljali su po 1-2 oklopna borbena vozila, kao stajne vatrene tačke iz kojih su posade vršile neprekidno osmatranje i otvarale vatru čim bi osetile i najmanju opasnost.

Do 19 časova 24. februara sve jedinice 369. pešadijske divizije bile su na svojim mestima, spremne za dejstvo u predviđenom pravcu. Njihovo ukupno brojno stanje sa ojačanjima u to vreme iznosilo je preko 24.000 naoružanih vojnika.[43,]

Detaljniji raspored jedinica, pravci njihovog dejstva i način izvršavanja zadataka, preciznije su utvrđeni u zapovesti za napad, koju je komandant 369. divizije izdao 22. 2. 1943, kad je divizija prolazila kroz Ključ. U njoj, pored ostalog, piše:

[42a]> **Isto.**

[43,] **Zbornik, tom IV, knj. 9, primedbe uz dokumenta br. 39, 101, 213 i 242 govore o sastavu i brojnom stanju 717, 718, 369. divizije i SS divizije »Princ Eugen«.**

». . . 3) 369. div. će se do 25. 2. uveče postaviti na prostoriju Zablaće - Jezero, spremna da određenog dana za napad nastupu u jugozapadnom pravcu i da se probija planski.

Do početka napada divizija treba da izbije na južnu ivicu planine Dimitor i brdo Lisina.

4) Raspored pred početak napada:

Desno: peš. puk 370, na prostoriji D. Previja, Orahovljani, Graci.

U centru: peš. puk 969, kome će u Mračaju biti pridata izviđačka grupa sa 12. oki. četom, na prostoriji južno od Metaljuka - Potšiljak.

Levo: 3. brdska brigada na prostoriji južno od Okrugljača (k. 607 u rejonu Majdan - prim. J. K.), Jezero.

Linija razgraničenja kao u div. zapovesti br. 29 - (a u toj zapovesti stoji):

Desno prema SS-diviziji »Prinz Eugen«:

dolina Sane, dolina Ribnika, Lisina (k. 1378), Ravan, Ponorački Vrh (1468) doline i kore do 369. divizije.

Između 370. i 969. pešadijskog puka:

Crni Vrh (1104), Nikin Brod, Cenića Kosa, Vrščić, Ciganski Br. (1266), 1018, Božići, Bogojevići, 1087, mesta i kote do 969. pešadijskog puka.

Između 969. pešadijskog puka i 3. brdske brigade:

749, Brdo, Lisina (1467), Glavica, 960, 903, Kadina Dol. (900), Potkosi (922), Bobija (877), mesta i kote do 3. brdske brigade.

Levo prema 718. diviziji:

reka Pliva (Pljeva), Bukova Glava (1080), 1301,1220,1304,1396, mesta i kote do 3. brdske brigade.

5) Zadaci:

a) Izviđačka grupa 369. div. provlačiće se pored puta za Glamoč do južne ivice brda Dimitor i Lisina a zatim se probiti na Ciganski Klanac i odatle izviđati prema zapadu, jugu i istoku.

b) Peš. puk 370, probijaće se ojačanim desnim krilom duž istočne ivice šume u dolini Sane na uzvišicu severoistočno od Veljašnice i severno od Jabukovca i zatvarati dolinu Sane prema jugu. Istovremeno puk će se polako, planski probijati prema brdu Dimitor i jugozapadu prema Slatini.

c) Peš. puk 969. probijaće se glavninom do južne ivice brdo Dimitor i Lisina, zauzeće kotu 1018 i Gerzovo Br. (1088) radi odsecanja Brda sa severa i sprečavanja prodora npr. sa tog pravca. Istovremeno, postepeno, planski probijati se ostalim snagama, pojasom u okviru osnovnog pravca prema kotama 1018 i 1088.

d) 3. brdska brigada probijaće se ojačanim levim krilom pravcem Jezero - dolina Plive i posle zauzimanja Borovnice, prema severu, dok će se preostali delovi 3. brdske brigade probijati širokim frontom kroz Lisina planinu.«[44]*

Dok su jedinice 369. divizije vršile posedanje polaznih rejona za napad, jedinice 7. krajiške brigade su užurbano podešavale svoj borbeni raspored za odbranu i istovremeno, uz mobilizaciju stanovništva, vršile zaprečavanje na glavnom drumu za Glamoč, na čitavoj dubini odbrane do Čardaka i Mliništa. Dubok snežni pokrivač sa povremenim olujnim padavinama i izrazito niskim, naročito noćnim, temperaturama, iziskivali su izuzetne fizičke napore i iz-

držljivost svakog pojedinca. Borci su morali boraviti na otvorenom prostoru i danju i noću, bez smene i odmora. Sve te nevolje podnosili su bez pogovora i doživljavali ih kao neminovnost.

Čim je 717. divizija 23. februara nastavila pokret iz rejona Mrkonjić-Grada prema Jezeru i Jajcu, 1. bataljon 7. krajiške brigade morao je napustiti položaje prema Jajcu na grebenu Borci i u Magaljdolu, prebaciti se preko druma Mrkonjić-Grad - Jezero i zaposesti nove položaje, paralelno sa drumom na jugoistočnim padinama Lisine u rejonu Majdan i Previla. Osnovni zadatak tog bataljona bio je da sprečava brz prodor neprijatelja (3. brdska domobranska brigada) preko grebena Sinjakovo i njegovo izbijanje u rejon Trnovo - Gerzovo - Dragnić Podovi, jugozapadno od izvora Plive. Tim pomeranjem 1. bataljon je već tada praktično izgubio neposredni dodir i vezu sa 1. bataljonom 9. krajiške brigade, koji je od rejona Jezero branio pravac u dolini Plive do Šipova, a potom se prebacio na desnu obalu i povlačio na jugoistok, prema Janji i Kupresu.

Sa 3. i 4. bataljonom brigada je branila glavni pravac za Glamoč. Četvrti bataljon na desnom krilu držao je položaje u zahvatu 2-3 km južno od raskrsnice Rogolji, a na njegovom levom krilu, zapadno od druma, položaje je branio 3. bataljon iz pravca Čađavica - Orahovljani - Tomića Brdo i dalje prema Baraćima, pa su ta dva bataljona mogla biti u vezi sve vreme odbrane. Međutim, ostala dva bataljona nisu mogla imati takvu vezu. Četvrti bataljon je mogao ostvariti neposredniju vezu sa 1. bataljonom na krajnjem desnom krilu fronta brigade tek na liniji Gerzovo - Potkraj, 15 km u dubini odbrane, a 3. bataljon sa 2. bataljonom na krajnjem levom krilu fronta brigade nije mogao ostvariti za sve vreme borbe, jer je po naređenju štaba 5. krajiške divizije 2. bataljon pomeren na levu obalu Sane, sa težištem odbrane Gornji i Donji Ribnik - Črkveno, a od Crkvenog pravcem preko Resanovače i Tisove Kose za Poljice. Na taj način 2. bataljon je, već od Ribnika praktično izašao iz zone odbrane brigade. Umesto njega, štab divizije je tokom borbe ubacio 4. krajišku brigadu da od linije Medna i Pecka brani pravac Ribnik - Mliništa i time 7. krajišku oslobodio obaveze da svojim snagama brani neposredno i prevoj Mliništa.

U navedenim nemačkim dokumentima datum i vreme početka napada nisu preciznije utvrđivani, verovatno zbog tajnosti. Međutim, stvarno nastupanje njihovih jedinica delimično je počelo 24. februara 1943, pa i nešto ranije. Na glavnom pravcu odbrane 7. krajiške brigade ojačani izviđački bataljon 369. divizije je tog dana u prepodnevnim časovima izvršio napad u zahvatu puta Rogolje - Mliništa, na isturene položaje koje je branila 1. četa 4. bataljona u rejonu Rustine Gradine (k. 992) 1,5 km južno od raskrsnice. Četa se nije otkrivala sve dok Nemci nisu prišli na blisko odstojanje, a zatim je otvorila vatru iz celokupnog naoružanja. Iznenađen tom vatrom, neprijatelj se zaustavio duž druma, jer nije imao uslova da se razvije sa teškim borbenim vozilima, izuzev pešadije koja je zaposela padine kosa oko puta ili se zaklanjala iza vozila na drumu. Borba je trajala ceo dan. Do večeri Nemci su tukli položaje čete snažnom vatrom diviziona artiljerije iz rejona raskrsnice puteva Rogolje. Četa je imala jednog poginulog i više kontuzovanih boraca. Tek oko 19 časova četa se povukla u sastav bataljona, na položaje u rejonu Mračaj i Crni Vrh.

Na levom krilu odbrane 7. brigade, krajnja levokrilna kolona SS »Princ Eugen« divizije iz šireg rejona Ključa, odbacila je delove 2. bataljona sa položaja u rejonu sela Jarice, a 370. puk 369. divizije svojim desnim krilom

delove tog bataljona koji su se branili na istočnoj obali Sane u rejonu Rastoka, u pravcu Gornjeg Ribnika i Crkvenog. Istovremeno je 370. puk svojim levim krilom odbacio delove 3. bataljona na pravcu Čađavica, Orahovljani, Graci i podišao grebenu planine Dimitor.

Tim borbama nemačke jedinice su, u stvari, nastojale da do mraka 25. 2. izbiju na liniju koja je grubo određena kao polazni položaj za napad u divizijskoj zapovesti od 22. 2. 1943, jer su Nemci pretpostavljali da se na toj dubini odbrane nalaze utvrđene odbrambene linije snaga NOVJ, koje do tog vremena nisu mogli otkriti.

Sutradan, 25. februara, Nemci su uveli u borbu sve snage koje su nastupale na čitavom frontu odbrane 7. brigade. Na pravcu odbrane 3. bataljona, 370. puk je svojim levim krilom do kraja dana dostigao liniju Katunište - Dimitor (tt. 1483) na grebenu planine Dimitor, a u zahvatu druma na pravcu odbrane 4. bataljona 969. puk i izviđački bataljon zauzeli su selo Mračaj. Na krajnjem desnom krilu, na pravcu odbrane 1. bataljona, 3. domobranska brdska brigada podišla je grebenu planine Lisina i Sinjakovo.

Narednih dana bataljoni 7. krajiške brigade, branili su niz uzastopnih položaja na svojim pravcima odbrane od linije Sinjakovo - Šibovi - Mračaj - Slatina do Podgorije. Liniju Trnovo - Crni Vrh (tt. 1259) južno od Mračaja Nemci su zauzeli tek 26. februara u kasnim popodnevnim časovima, a liniju Lunja glava - Podgorija 28. februara uveče. To znači da su za četiri dana neprekidnih borbi mogli ostvariti tempo napredovanja od svega 6 kilometara na dan. Upornost odbrane bataljona 7. brigade priznavali su i Nemci u izveštajima svojim višim komandama. U jednom od tih izveštaja zapisali su: »Neprijatelj je pružio žilav otpor duž ceste, povlačeći se samo u sumrak na brda levo i desno od Mliništa, verovatno da se brani do poslednjeg«.[45]

Uveče, 28. februara 1, 3. i 4. bataljon 7. krajiške brigade našli su se u podnožju severnih padina planine Smiljevac i Jastrebnjak. Na desnom krilu odbrane brigade branio se 1. bataljon u rejonu Vučja poljana i Mala glavica (k. 908), zatvarajući planinske staze koje preko Bubnjevih poljana izvode u širi rejon Pribelje i Glamočkog polja. Levo od 1. bataljona, u rejonu sela Dakići, Došlovi i Podić, branili su se 4. i na krajnjem levom krilu 3. bataljon, zatvarajući pravce koji iz šireg rejona Podgorije, preko Čardaka i prevoja Presedlo (k. 1337), izvode u rejon Pribelja i u Glamočko polje. Zapadnije i levo od 3. bataljona branila se 4. krajiška brigada, na položajima južno od Jasenovih Potoka u zatvaranju pravca preko Mliništa, ali bez neposrednog dodira sa 3. bataljonom 7. krajiške.

Te večeri 2. bataljon 7. krajiške, u povlačenju preko Resanovače, već je prešao prugu 20 km zapadno od Mliništa prema Potocima i zanoćio u šumi na putu za Poljice, Preodac i Tičevo, štiteći veliki broj izbeglica i ranjenika. Za bataljonom su nastupali delovi SS »Princ Eugen« divizije, koja je tog dana svojim glavnim snagama na pravcu Bosanski Petrovac - Drvar ušla u Drvarsku kotlinu prema Bosanskom Grahovu.[46]

Tokom dana, 28. februara, komandant 369. divizije na komandnom mestu u rejonu Baraći - zaseok Protići, izdao je divizijsku zapovest u kojoj, pored ostalog, piše:

»... 3) 369. div. napada 1. 3. sa polaznih položaja na liniji Ravan - Palalići - Bjelavina (selo) - Korita - Lunja Glava - Prole, napada

[45] **Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. br. 301, str. 582.**
Milan Zorić, Ribnički partizanski Odred, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1967, str. 18.

neprijatelja u pošumljenim brdima i probija se do ivice šume.

Cilj napada: za 1. 3. Hotkovci (pogrešno Petkovci - J. K.) - Prijani - Pribelja.

5) Borbeni zadaci:

- Izviđački odred 369. će se probijati duž puta i najpre će izbiti u Mlinište da bi se, sa približavanjem pešadije, probio u Perduhovo Selo i odatle vršio izviđanje prema liniji Krnjevac (jz od Vagan - J. K.) - Dubrava;

- Peš. puk 370. će se probijati ojačanim levim krilom što je moguće brže duž linije razgraničenja sa 969. pukom prema jugu i zauzeti V. Gradinu, da bi odatle nastupajući sa obe strane komunikacije prema Glamoču, odbacio tamošnje neprijateljske snage prema jugozapadu i jugu. Glavnina puka će se probijati širokim frontom preko šumovitih brda;

- Peš. puk 969. se probija tesno sadejstvujući desnom krilu zauzima iznenadnim napadom sa zapada Lipovac a potom poseda stanicu Mliništa. Levo krilo će brzim naletom da zauzme Kurozeb. Delom snaga pozadi ovog krila koje se probija, širokim frontom prokrstariti pošumljeno planinsko zemljište. 1. bat. 969. puka angažovati u ovom cilju;

- 3. brdska brigada probijaće se ojačanim desnim krilom duž linije razgraničenja sa 969. pukom i zauzeće Presedlo, a zatim što je moguće brže Visibabu (1562) na odseku 969. peš. puka, a potom odbaciti neprijatelja prema jugu. Glavnina brigade probijaće se širokim frontom kroz brda.

7) Pionirski bataljon neposredno iza izviđačkog odreda dovešće komunikaciju prema Glamoču u ispravno stanje;

8) Oklopna četa sarađivaće sa izviđačkim odredom.«[47]

Tokom borbe kod nemačkih jedinica je dolazilo do bitnih promena u načinu dejstva i pravcima njihovog nastupanja utvrđenim u navedenoj zapovesti, jer su se morale prilagođavati ponašanju naših jedinica u odbrani ispred sebe. Naime, 1. marta izjutra neprijatelj je produžio nastupanje na čitavom frontu odbrane 7. i 4. krajiške brigade. Borbe su trajale ceo dan, a Nemci nisu uspeli ovladati položajima partizanskih bataljona ni na jednom delu fronta odbrane. Tek u kasnim popodnevnim časovima bataljoni 7. krajiške brigade povukli su svoje prednje delove na trasu željezničke pruge koja je prolazila pošumljenim delom, paralelno sa ivicom šume, jer su Nemci tu ivicu tukli preciznom vatrom iz celokupnog teškog naoružanja. Te večeri 4. krajiška brigada, posle žestokog sudara sa 370. i delovima 969. nemačkog puka u rejonu južno od sela Jasenovi Potoci, povukla se preko Mliništa u pravcu Hotkovci - Popovići, na jugozapad prema planini Šatoru, pa je glavni pravac Mliništa - Glamoč ostao slobodan za nemačke snage.[48] Tog dana prestao je frontalni oblik odbrane kod svih jedinica 1. bosanskog korpusa u toj operaciji i nastupila je faza u kojoj su se one sklanjale u stranu ili zabacivale u pozadinu, koja je iza neprijateljskih jedinica u napadima ostajala slobodna.

Sa tim događajima štab 7. krajiške brigade nije bio upoznat, pa je naredio svojim jedinicama da i dalje uporno brane svoje pravce odbrane. Narednog dana, 2. marta, borbe su nastavljene u šumi na planinskim stazama i duž jedinog boljeg kolskog puta koji iz rejona Podgorija izvodi na željezničku

[47] **AVII - NAV-N-T-315, Roll. 2154.**

stanicu Čardak i prevoj Presedlo. U tim borbama ceo dan su se sudarala čela napadnih kolona dela 969. puka i 3. brdske brigade sa zaštitnicama i zasedama boraca 7. brigade. Te nevolje uvećavalo je naglo pogoršanje vremenskih prilika. Za nekoliko časova novi snežni pokrivač porastao je za više od pola metra. Tek u popodnevnim časovima 3. i 4. bataljon bili su prisiljeni da napuste rejon željezničke stanice Čardak i posednu nove položaje na grebenu Jastrebnjaka u rejonu Presedlo (1337) a 1. bataljon na Bubnjeve poljane (1480).

Međutim, dok su bataljoni 7. krajiške vodili borbu na svojim položajima odbrane, na levom krilu odbrane brigade tog dana ojačani izviđački bataljon i 370. puk 369. divizije prešli su preko prevoja Mliništa, bez otpora, te do 10 časova izjutra dostigli liniju Hotkovci - Prijani, u zahvatu druma prema Glamoču tj. oko 10 km u pozadini odbrane 7. krajiške, na liniji Presedlo - Bubnjeve poljane. Te neprijateljske snage su na dostignutoj liniji uspostavile vezu sa delovima SS »Princ Eugen« divizije, koji su nastupali iz pravca Drvara, Bravska i Ključa, preko Resanovače. Po izvršenom spajanju, motorizovani delovi tih jedinica produžili su drumom za Glamoč, koji su krajem tog dana zauzeli i noću produžili za Livno, budući da na tom pravcu nije bilo snaga NOV i POJ. Posle nekoliko pređenih kilometara zastali su u rejonu Podgradina i Rudine. Glavne snage SS »Princ Eugen« divizije na pravcu Drvar - Livno tog dana su zauzele Bosansko Grahovo. Time je za nemačko komandovanje operacija »Vajs II« uglavnom bila završena 18 dana pre određenog roka, utvrđenog u zapovesti komandanta nemačkih trupa u Hrvatskoj od 12. februara 1943.

Dok su se nemačke jedinice kretale od Mliništa drumom za Glamoč, istovremeno na krajnjem desnom krilu odbrane 7. krajiške brigade njen 1. bataljon, u povlačenju uz severne padine planine ka Bubnjevim poljanama, zbog nedostatka snaga nije mogao ostvariti kontrolu staza koje iz rejona Dragnića i Pljevskih Podova preko Smiljevačke poljane izvode u rejon Pribelje, pa je to iskoristila 3. domobranska brdska brigada i sa jednom borbenom grupom, bez otpora, predveče izašla u rejon Kovačevića polje (tt. 1497), 5 km iza 1. bataljona u odbrani na Bubnjevim poljanama. Jednovremenim prodorom neprijateljskih snaga i na levom i»na desnom krilu bila je izmanevrisana i postala bespredmetna odbrana brigade na liniji Presedlo - Bubnjeve poljane, pa je štab brigade morao narediti izvlačenje jedinica sa tih položaja, koje su se praktično našle u poluokruženju. Izvlačenje je izvršeno uveče i tokom noći 2/3. marta u jedino preostali deo slobodnog prostora na jugoistoku, preko Pribelje, na Hrbljine i prema Kupreškom polju.

Na taj način je za 7. krajišku brigadu bila završena odbrana pravca Mrkonjić-Grad - Glamoč, posle punih 10 dana i noći neprekidnih i vrlo oštrih borbi sa višestruko brojnijim protivnikom, po zimi i snegu dubokom i preko jednog metra, na grebenu Jastrebnjaka i Smiljevca. Dva dana ranije sve jedinice 1. bosanskog korpusa i 5. krajiške divizije već su se bile zabacile u pozadinu neprijateljskih snaga ili sklonile u stranu. Tada je štab 7. krajiške brigade definitivno izgubio vezu sa štabom 5. divizije i sa svojim 2. bataljonom, sa kojim je ostao i zamenik komandanta brigade, koji se 3. marta u rejonu Tičeva povezao sa jedinicama 4. i 8. krajiške brigade i sa njima ostao u Bosanskoj krajini. Od tada je 7. krajiška brigada dejstvovala bez tog bataljona, sve do druge polovine 1943. Međutim, ukupno brojno stanje brigade i dalje je iznosilo preko 1.000 naoružanih boraca, jer su u njene redove pristizale desetine novih boraca, naročito omladinaca, devojaka i aktivista koji su delovali na području Ključa, Mrkonjić-Grada, Šipova i Jajca.

Uključivanje brigade u sastav Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba

Sutradan, 3. marta, 7. krajiška sa svoja tri bataljona našla se potpuno sama i radi sopstvene zaštite prešla u odbranu mnogobrojnih pravaca koji preko širokog prostora između Glamoča na jugu i planine Vitorog na severu izvode u rejon Kupreškog polja i Šujice, na istoku prema Ravnom i Prozoru. Prilikom izvlačenja iz borbe prethodne večeri, štab brigade je blagovremeno odredio ove položaje za odbranu na liniji Veliki Vitorog - Čirića vrh (Matrag tt. 1413) na severo-zapadnom kraju Hrbljina, bočno u odnosu na dotadašnji pravac dejstva jedinica 369. nemačke divizije.

Hrbljina ili Hrbina je pojas planinskog zemljišta širine 15 do 20 kilometara, koji se odvaja od planine Vitorog i u dužini oko 40 kilometara proteže na jugoistok između Glamočkog na jugozapadu i Kupreškog polja na jugoistoku do druma Livno - Šujica - Kupres na jugu. Ceo taj prostor je kraškog karaktera, sa vrtačama i pojedinim vrhovima čija nadmorska visina prelazi i preko 1820 metara. Obrastao je listopadnim kržljavim drvećem koje se u zimsko doba jedva primećuje u dubokom snegu. Retko je naseljen, postoje samo čobanske kolibe, koje su povezane brojnim kolskim stazama sa seoskim naseljima na rubovima Glamočkog i Kupreškog polja.

Prilikom pristizanja jedinica u svoje rejone odbrane, 1. bataljon na krajnjem desnom krilu zaposeo je rejon Mali Vitorog (tt. 1747) na istočnim padinama grebena planine Vitorog. Treći bataljon na levom krilu jugozapadni deo Hrbljine do severne ivice Glamočkog polja, a 4. bataljon u sredini branio je najveća uzvišenja na Hrbljinama u rejonu Matrag (tt. 1413). Takvim rasporedom bataljoni nisu imali neposredni dodir, ali je postojala dobra vidljivost, koju je omogućavao karakter zemljišta, slaba pošumljenost i sneg.

Teški uslovi pod kojima su vođene borbe više od mesec dana sve su se više osećali na borcima. Oštra zima i sneg, neuredna i oskudna ishrana, pocepana odeća i poderana obuća, premorenost, dugotrajna neispavanost zbog danonoćnih borbi i pokreta - sve je to iscrpljivalo borce i zahtevalo izuzetne napore. Stoga je komandni kadar sve više nastojao da ublaži tako nepovoljne uslove, brinuo se za redovnije snabdevanje, odmaranje, ranjene i obolele, objašnjavao borcima postojeću situaciju. Partijske i skojevske organizacije po četama razvijale su svoju aktivnost, da bi što uspešnije savladali teškoće i održali moralnu čvrstinu svojih jedinica.

Trećeg marta oko 9 časova neprijatelj je nastavio sa napadima na položaje bataljona 7. brigade. Njegov desnokrilni 370. puk umesto da nastupa iza motorizovanih delova u zahvatu druma za Glamoč južnom ivicom Glamočkog polja, pomerio je svoj borbeni poredak u levo i vršio napade severnom ivicom tog polja, na pravcu odbrane 3. bataljona 7. krajiške na Hrbljini. Na taj način je došlo do pomeranja i ostalih njegovih jedinica, pa je 969. puk napadao levim krilom, južnom ivicom grebena planine Vitorog, na položaje 4. bataljona u rejonu Matrag, a 3. brdska domobranska brigada svoje snage je provela severnim padinama Vitoroga, prema Malom Vitorogu, jer se nije mogla probijati grebenom planine zbog velikih snežnih nanosa, visokih i preko dva metra. Snage te neprijateljske jedinice nakon kraće borbe odbacile su 1. bataljon 7. krajiške sa Malog Vitoroga i zapretile obuhvatom 4. i 3. bataljona, pa je moralo doći do njihovog postepenog povlačenja grebenom Hrbljine, 5 do 6 kilometara na jug, do linije Slana kosa (k. 1543) - Crni vrh (k. 1477)

- Grubešnica (k. 1420) - Rudiće kosa (k. 1478), na kojoj su zaposele nove položaje za odbranu i na njima zanoćile. Nemački 370. i 969. pešadijski puk dostigli su liniju položaja koju su napustili 3. i 4. bataljon 7. krajiške i na toj liniji zanoćili.

Za vreme borbe koja je sa povremenim prekidima trajala celoga dana, štab 7. krajiške brigade preživljavao je najteže trenutke nedoumica i neizvesnosti. Sve do izbijanja brigade u prostor Hrbljina, on nije bio u nedoumici u pogledu donošenja odluka o upotrebi i načinu dejstva svojih jedinica, jer su se one temeljile na naređenjima štaba 5. krajiške divizije ili ih je nametao sam razvoj borbe. Čim se završila odbrana tog pravca, na prevoju Mliništa i Čardaka trebalo je da se brigada, u sadejstvu sa ostalim snagama 5. krajiške divizije, zabaci iza leđa neprijatelja ili na severozapad u prostor međurečja Plive i Sane, prema Ključu i Mrkonjić-Gradu, kojeg su neprijateljske snage izbijanjem u širi rejon Glamoča već napustile, ili ka severoistoku, u centralnu Bosnu, prema Travniku, gde se u to vreme već nalazila 1. krajiška brigada, izvan zone borbenih dejstava u toj operaciji.[49]*

Međutim, stvarni tok događaja ukazivao je daje nastupila krajnje složena situacija i da je bez pouzdanijih obaveštenja nemoguće donositi odluke o daljim dejstvima brigade, za koje bi se moglo pretpostavljati da bi bile u skladu sa dejstvom ostalih jedinica. U nedostatku veze sa štabom 5. krajiške divizije ili sa bilo kojim višim štabova NOVJ, štab brigade je sa Hrbljine mogao da osmatra planinu Vitorog iza svojih leđa na severu, kojom je ovladao neprijatelj, snegom zavejani Malovan (tt. 1828) ispred sebe na jugu, a prema istoku duboki ponor Kupreškog polja i da osluškuje potmulu tutnjavu žestokih borbi koje su se tog dana vodile prema Prozoru i istočno od Livna i Duvna. Štab 7. brigade je na osnovu toga logično zaključio da su snage Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba prisiljene da se upuste u teške odbrambene borbe i da nisu daleko odmakle u planiranom prodoru na jugoistok. Znao je da se iza Glavne operativne grupe kreće veliki broj ranjenika i veći broj izbeglica iz zapadnih delova Bosanske krajine i Banije i da im preti smrtna opasnost iz pravca koji je još uvek branila jedino ova brigada, jer su se snage 5. krajiške divizije, sa štabom divizije, ymesto na severozapad morale prerano povući na jugozapad, u pravcu Tičeva i planine Šator. Na taj način je ceo prostor Glamočkog polja, a možda i Livanjskog i dalje na istok, ostao neposednut od naših jedinica u najnepovoljnije vreme. U proceni tih događaja, štab brigade je zaključivao da je štab 5. divizije odustao od prvobitne zamisli, pa bi u tom slučaju i zabacivanje 7. krajiške brigade u planirane prostore bilo necelishodno, mada lakše izvodljivo.

O snazi i namerama neprijatelja, koji je punih 9 dana nastupao neposredno iza brigade, štab je imao dosta podataka. Njegov pritisak od Mrkonjića prema Glamoču bio je veoma snažan, a 7. brigada je bila jedina snaga koja mu se na tom pravcu suprotstavljala u svakodnevnim borbama, danju i noću, usporavala njegovo prodiranje na svakom pogodnom plošaju i nanosila mu gubitke. Braneći se na odvojenom pravcu, ona je za sebe vezivala skoro 23 puta brojnije neprijateljske snage, a spajanjem tih snaga sa snagama SS »Princ Eugen« divizije brojno stanje se uvećalo za još toliko. Tog dana (3 marta), motorizovani delovi 369. i SS divizije, u nastupanju drumom od Glamoča i Bosanskog Grahova, predveče su zauzeli Livno, o čemu je štab brigade saznao od meštana.

U takvim okolnostima, na sastanku svih članova štaba brigade, u skladu sa mišljenjem većine, komandant Rade Marijanac je odlučio da se sa brigadom i dalje pruža otpor neprijatelju do spajanja ša nekom od jedinica iz sastava Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba i uspostavljanja veze sa nekim od viših štabova iz te grupe divizija. U duhu takve odluke, sutradan, 4. marta, sva tri bataljona brigade nastavila su borbu na uzastopnim položajima, polako se povlačeći pred snagama 369. divizije. Tog dana uveče štab brigade naredio je 3. bataljonu, koji se povlačio preko masiva Osječenica i Malovanske poljane, da preko Donjeg Malovana usiljenim maršem drumom Šujica - Livno, što pre zaposedne položaje na prevoju Borova Glava (tt. 1290) i ne dozvoli prodor neprijateljskih snaga iz Livna u pravcu Šujice. Na taj pravac je sutradan, 5. marta, upućen i 1. bataljon, dok je štab brigade sa 4. bataljonom, posle njegove odbrane na liniji Crni Vrh (k. 1477) - Grubišnica (k. 1420), izvršio povlačenje preko Donjeg Malovana i Kupreškog polja i 5. marta izjutra stigao u rejon sela Zanaglina, na istočnom rubu Kupreškog polja.

Na taj način su, 4. marta uveče, sve jedinice 7. krajiške brigade napustile odbranu u prostoru Hrbljina, s namerom da spreče prodor neprijateljskih snaga iz pravca Livna prema Kupresu i Prozoru i da uspostave vezu sa snagama Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba. Dalja odbrana Hrbljine na zapadnoj ivici Kupreškog polja ispred 369. divizije i inače je postala bespredmetna i prestavljala bi veliki rizik za 7. brigadu, zbog realne mogućnosti da je višestruko brojniji neprijatelj u nevreme prisili na povlačenje, preko brisanog prostor Kupreškog polja i sa lakoćom do kraja potuče. U noći 4/5. marta padao je gust sneg, duvala olujna bura i pretvarala ga u prašinu, koja se uvlačila u sve delove odeće i otežavala disanje. Pokreti jedinica su se vršili kao kroz najgušću i neprovidnu maglu, u kojoj su mnogi gubili orijentaciju. Za sve bataljone u brigadi to je bio jedan od najnapornijih pokreta koje su do tada imali.

Ujutro 5. marta štab brigade stupio je u kontakt sa štabom 16. brigade 7. banijske divizije u selu Ravno, koji se sa brigadom u tom rejonu nalazio od 23. februara i imao sopstvenu poljsku telefonsku vezu sa štabom svoje divizije, a preko njega i sa Vrhovnim štabom. Štab 7. krajiške brigade odmah je obavestio Vrhovni štab o situaciji na pravcu koji je brigada do sada branila i o daljim namerama. Po sećanju zamenika političkog komesara 7. brigade Mijuška Šibalića Vrhovni štab je takav postupak 7. krajiške primio sa radošću i odmah preuzeo u svoju nadležnost dalje rukovođenje brigadom.

U tom tenutku stvarana situacija u prostoru na kojem se nalazila Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba bila je krajnje nepovoljna. Sve jedinice te grupe bile su sabijene u prostor Konjic - Gornji Vakuf - Kupres - Livno - Jablanica. Delovi 718. divizije iz pravca Ivan-Sedla i Konjica, prema Ostrošcu, izbili su na Neretvicu, a četnici koji su dejstvovali u njihovom sastavu na levom krilu, ovladali okukom Neretve kod Jablanice; italijansko - četničke kolone u nastupanju sa juga od Mostara zadržale su se na liniji Karaula - dolina Drežanke - Široki Brijeg. Na pravcu Bugojno - Gornji Vakuf snage 717. divizije sa grupom »Vogel« i 5. ustaškom brigadom, koje su 3. marta odbačene prema Bugojnu, ponovo su bile spremne da krenu preko Gornjeg Vakufa ka Prozorskoj kotlini. Sa zapadne strane, pešadijski delovi SS »Princ Eugen« divizije iz pravca Bosanskog Grahova pristigli su u Livno, a 369. divizija vršila je prikupljanje 370. puka u rejonu severoistočno od Livna, 969. puka zapadno od Šujice, a 3. brdska domobranska brigada na severozapadnoj

ivici Kupreškog polja, prema Zloselu i Kupresu. U Kupresu je postojala stalna ustaška posada, koja je iz utvrđenja branila varošicu i kontrolisala dobar deo prostora, koji su sve jedinice NOV morale obilaziti i stalno držati pod kontrolom, još od prvih ustaničkih dana 1941. godine. Sve ove neprijateljske snage, svesne svoje brojne i materijalne nadmoćnosti, bile su spremne da svakog časa otpočnu koncentrične napade ka Neretvi.[50]*

Tog dana 3. divizija (5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada) na pravcu Konjica držala je položaje na desnoj (zapadnoj) obali Neretvice, u odbrani ispred delova 718 nemačke divizije; 2. dalmatinska brigada nalazila se na položajima oko Jablanice i nešto južnije u borbama sa četnicima, a 9. dalmatinska divizija u povlačenju na sever pravcem Rakitno - Dugo Polje - Sovici u izvorni deo Doljanke i planine Čvrsnice. Glavne snage operativne grupe, 1. i 2. divizija (bez 2. dalmatinske brigade), 7. banijska divizija (bez 16. brigade) i 1. dalmatinska brigada, posle uspešno izvršenog protivudara 3. marta prema Gornjem Vakufu bile su skoncentrisane u prostoru Prozor - Gornji Vakuf, u očekivanju daljih naređenja. Na zapadu prema SS i 369. nemačkoj diviziji nalazili su se samo bataljoni novopristigle 7. krajiške brigade, a prema Kupresu i 3 brdskoj domobranskoj brigadi, bataljoni 16. banijske brigade i 3. bataljon novoformirane 9. krajiške brigade, čije je ljudstvo iz Vukovska i okolnih sela, dejstvovala u različitim prostorima oko Kupresa.

Pošto su do tog dana u Prozorsku kotlinu već pristigle glavne kolone ranjenika i bolesnika, to se u trouglu Prozor - Jablanica - Ostrožac našlo oko 20.000 ljudi, sabijenih oko ili u kanjonima Rame i Neretve, okruženim neprijateljskim snagama sa svih strana.[51]* Osnovni razlog zašto su sve te snage NOV i POJ dovedene u ovako nepovoljnu operativno-taktičku situaciju bio je Konjic. Taj gradić u srednjem toku Neretve, u kome je glavni prelaz na levu obalu i putni pravac u istočnu Hercegovinu, snage Glavne operativne grupe i posle tri uzastopna pokušaja, od 20. do 25. februara, nisu uspele da zauzmu. Zbog tog neuspeha sve jedinice te grupe bile su prisiljene da se probijaju ledenim i besputnim severnim padinama Prenja, u uslovima gladi, tifusa i neprijateljske avijacije, noseći hiljade »njenih i obolelih, lomeći ispred sebe jake četničke zasede, a iza sebe odbijajući žestoke nasrtaje nemačko-italijanskih i ustaško-domobranskih jedinica.

Brigada u neposrednoj odbrani ranjenika

Od događaja 5. marta 1943. zavisila je sudbina jedinica Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba i ranjenika, a po ocenama mnogih i dalji tok Narodnooslobodilačke borbe.

Tek kad su ovladali prostorom Hrbljina, Glamočem i Livnom, nemačka komanda se konačno uverila da se glavne snage NOV i POJ nalaze u dolini Neretve i Rame, pa su rešili da svoje snage usmere u tom pravcu. U borbama sa tim našim snagama, 717 i 718 divizija, već su bile angažovane. One su 5. marta izjutra otpočele dejstva motorizovanim delovima SS divizije prema Duvnu i Mostaru na jug, a 369. divizija na istok, prema Šujici. Ta divizija imala je dvojak zadatak. Motorizovanim ešalonom iz Livna, preko Šujice,

[50]' Velimir Terzić, »Neretva«, knj. I, str. 42.

Kupresa i Bugojna, trebalo je da uspostavi vezu sa 717. divizijom, koja je posle borbi u protivudaru snaga NOVJ 3. marta još uvek bila u povlačenju iz rejona Gornjeg Vakufa. Komandant 717. divizije je ocenjivao da mu se divizija nalazi u okruženju, pa mu je bila neophodna pomoć snaga 369. divizije. Glavne pešadijske snage 369. divizije i 3. brdske domobranske brigade trebalo je da nastave sa napadima iz rejona Šujice i Kupresa prema Prozoru.

Šema 4

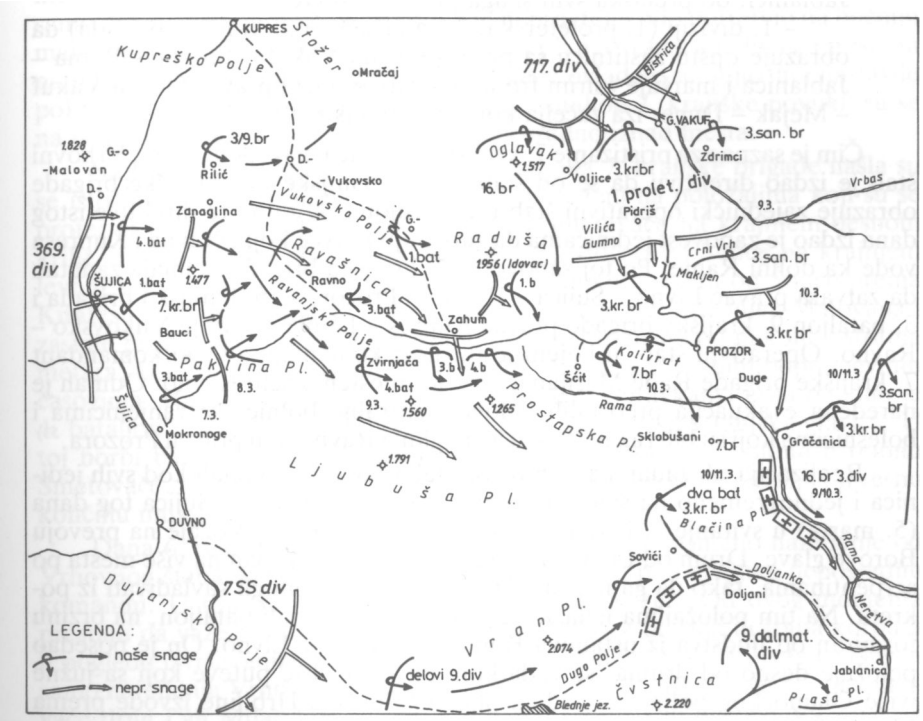

Odbrana na pravcu Šujica - Prozor - Jablanica od 7. do 11. III. 1943.

Shvatajući da snagama NOVJ preti velika opasnost od predstojećeg koncentričnog dejstva neprijatelja, Vrhovni štab je 5. marta doneo odluku da nasilno prede Neretvu na odseku Jablanica - Ostrožac, uništi četnike u gornjem toku Neretve i izbije na liniju Nevesinje - Ulog - Kalinovik. Istog dana, u duhu takve odluke, izdata su naređenja:

- 2. diviziji (ojačanoj haubičkim divizionom Vrhovnog štaba i četom tenkova) da nasilno pređe Neretvu kod Jablanice, razbije četnike u okuci Neretve i energičnim nadiranjem pravcem Krstac - Borci - Boračko jezero - Glavatičevo - Kalinovik, kao prvi ešalon Glavne operativne grupe, omogući ostalim snagama uspešan prelaz Neretve;
- 3. diviziji (kojoj je noću 5/6. marta preko Solakove Kule vraćena 1. dalmatinska brigada) da odbaci delove 718. nemačke divizije prema Konjicu i forsira Neretvu kod Ostrošca, a zatim kao stalna pobočnica

na levoj (delom i na desnoj) obali Neretve, na odseku Ostrožac - Konjic, obezbeđuje levi (severni) bok naših snaga;

- 7. banijskoj diviziji (7. i 16. brigada) ojačanoj 10. hercegovačkom brigadom, da nastupa pravcem Jablanica - Jasenjani - Gornje i Donje Zimlje - Nevesinjsko polje i tako štiti desni (južni) bok ne samo 2. proleterske divizije od Nevesinjskog polja i Prenja, već i svih snaga Glavne operativne grupe, po njihovom prelasku preko Neretve;

- 9. diviziji, da obrazuje stalnu pobočnicu od planine Čvrsnice, a na desnoj obali Neretve zatvara pravce sa juga i jugozapada prema Jablanici, do prelaska svih snaga preko Neretve;

- 1. diviziji (1. proleterska, 3. sandžačka i 3. krajiška brigada) da obrazuje opštu zaštitnicu sa pravca Gornji Vakuf - Prozor - Rama - Jablanica i maršuje »širim frontom« zatvarajući i pravce Gornji Vakuf - Mejak - Duge, iza začelja kolone ranjenika.[52]

Čim je saznao za pristizanje 7. krajiške brigade u navedeni rejon, Vrhovni štab je izdao direktivu da se od štabova 16. banijske i 7. krajiške brigade obrazuje zajednički operativni štab u tom rejonu. U duhu te direktive istog dana izdao je zapovest jedinicama da zatvaraju pravce koji iz Livna i Kupresa vode ka dolini Rame. Po toj zapovesti, 7. krajiška brigada je imala zadatak da zatvara pravac Livno - Šujica - Ravno - Prozor, a 16. banijska brigada i 3. bataljon 9. krajiške brigade pravac Kupres - Donje i Gornje Vukovsko - Ravno. Operativni štab, u kojem je dužnost komandanta vršio komandant 7. krajiške brigade Rade Marijanac, bio je smešten u selu Ravno. Odmah je naređena evakuacija preostalih delova Centralne bolnice sa ranjenicima i bolesnicima koji su bili razmešteni u Zanaglini i Ravnom, u pravcu Prozora.[53]

Realizacija tih zadataka Vrhovnog štaba počela je odmah kod svih jedinica i jednovremeno na svim pravcima. Na pravcu Livno - Šujica tog dana (5. marta) u svitanje 3. bataljon 7. krajiške zaposeo je položaje na prevoju Borove glave. Drum od Livna prema Šujici bio je prekopan na više mesta po serpentinama, tako da ga neprijateljski tenkovi nisu mogli savlađivati iz pokreta. Na tim položajima nalazio se, takođe, jedan mali bataljon, na brzinu formiran od ljudstva iz ustanova Komande područja Livno. On je posedao položaje desno od druma, sa zadatkom da kontroliše puteve koji sa južne ivice Glamočkog polja i sa padina planine Cincar i Hrbljine izvode prema Livnu i Šujici, iz severozapadnog pravca.

Ubrzo su prvi delovi motorizovanih jedinica 369. divizije iz pravca Livna izbili pred Borovu glavu. Tenkovi su stali pred prvim preprekama, a pokušaje njihove inžinjerije da prepreke ukloni, uspešno je sprečavao 3. bataljon sa svojih položaja, na ivici prevoja. Međutim, u toku te borbe, delovi 370. nemačkog puka u pokretu iz pravca Hrbljine i Cincar planine, na putu u određeni rejon prikupljanja, iznenada su izvršili bočni napad na položaje pozadinskog bataljona. Bataljon se morao povući na brzinu, pa je i desno krilo 3. bataljona 7. krajiške bilo iznenađeno bliskom vatrom, zbog koje je čitav bataljon bio prisiljen na povlačenje pod veoma nepovoljnim uslovima. U tom povlačenju imao je 10 poginulih i ranjenih boraca. Odstupajući prema Šujici, bataljon je tek uveče uspostavio kontakt sa 1. bataljonom, pa su u čvrstoj međusobnoj vezi zaposeli položaje neposredno ispred Šujice, u zahvatu druma Livno - Šujica. Na krajnjem desnom krilu 7. brigade 3. brdska

[52]) Zbornik, tom II, knj. 8, dok. 131.

domobranska brigada, iz pravca Hrbljine preko Blagaja i Zlosela, istog dana je ušla u Kupres i time znatno ojačala tamošnju stalnu neprijateljsku posadu.

Narednog dana, 6. marta, 1. i 3. bataljon 7. krajiške su u jutarnjim časovima na svojim položajima ponovo sačekali motorizovane snage 369. divizije iz pravca Borove glave, potpomognute bočnim napadom delova 969. puka, koji se prikupljao u rejonu Suhovrha (tt. 1457) i Krstanovićeva gaja zapadno od Šujice, sa kojim je dva dana ranije vodio borbu 4. bataljon 7. krajiške na grebenu Hrbljine, severozapadno od Malovana. Pošto bataljoni nisu imali protivtenkovska sredstava, isključivo su koristili prepreke na drumu i nastojali da spreče njihovo uklanjanje. Međutim, u tome se uspevalo samo delimično i onoliko dugo koliko je neprijatelju bilo potrebno da bočnim manevrima razvije svoje brojne snage, natkrili partizanske jedinice i prisili ih na povlačenje. Tog dana neprijateljske snage ovladale su Sujicom i nastavile pokret drumom prema Kupresu, a 1. i 3. bataljon 7. krajiške povukli su se na nove položaje, istočno od Šujice, neposredno iznad mesta.

Na taj način, krajem dana sva tri bataljona 7. krajiške brigade našla su se istočno od druma Šujice - Kupres, raspoređeni na položajima koji su se protezali paralelno su drumom, počev od Smetovače na krajnjem desnom krilu, preko Janjske glavice, do sela Baljci, istočno od Šujice na krajnjem levom krilu. Neprijateljske motorizovane snage u pokretu od Šujice prema Kupresu sredinom dana su čelom kolone dostigle rejon Donjeg Malovana i zastale pred prekopanim i zaprečenim drumom u dužini od nekoliko stotina metara, koje su Nemci uspeli otkloniti tek 7. marta u kasnim popodnevnim časovima. Radove na uklanjanju tih prepreka i opravkama puta ometao je 4. bataljon 7. krajiške, sa položaja u rejonu Smetovača i Janjska glavica. U toj borbi bataljon je razbio jednu neprijateljsku pobočnu kolonu u rejonu Smetovače, zaplenio 2 puškomitraljeza, 40 pušaka, desetak pištolja i izvesnu količinu municije.

Dana 6. marta štab 7. krajiške brigade dobio je pismeno naređenje od Vrhovnog štaba da se 7. i 9. krajiška brigada stave pod njegovu neposrednu komandu. U tom naređenju se, pored ostalog, kaže: »Od ovog momenta prestaju da važe sva druga naređenja vaših štabova divizija ili štaba korpusa u pogledu izvršavanja operativnih zadataka vaših jedinica. Vi ćete izvršavati samo naređenja Vrhovnog štaba. Komandu 7. i 9. krajiške brigade objedinjavaće drug Lah Milan koji se upućuje na taj sektor kao delegat V. S. (. . .) Zadatak 7. i 9. krajiške brigade jeste da zatvore pravac: Kupres - Vukovsko - Ravno i Šujica - Ravno s ciljem da se stvori potrebno vreme za evakuaciju naših bolnica i ranjenika u određenom pravcu«.[54]

Međutim, realizacija zadataka navedenih u tom naređenju Vrhovnog štaba jedino je mogla pripasti u obavezu 7. krajiškoj brigadi i donekle 3. bataljonu 9. krajiške brigade, jer se štab i glavnina te brigade u to vreme nalazio na području Janja, u dubokoj pozadini neprijateljskih jedinica. Naređenje Vrhovnog štaba moglo je biti uručeno štabu 9. krajiške brigade tek 9. marta u 19 časova, kad se premestio iz Janja u Blagaj, u potrazi za svojim 3. bataljonom, sa kojim nije imao vezu dugo i kad je sve bilo već kasno.[55]

Tako nepovoljan operativno-taktički položaj 7. krajiške još više je otežalo najavljeno izvlačenje i 16. banijske brigade, koja je predveče 7. marta iz

[54] **Zbornik, tom II, knj. 8, dok. 140.**
[55]) **Makso Dakić, Formiranje i dejstva brigade, Zbornik sećanja 9. krajiške brigade, »Privredni pregled«, Beograd, 1979, str. 26-28.**

tog rejona morala biti upućena u sastav svoje 7. banijske divizije, u vezi sa zadacima koji su toj diviziji predstojali po odluci Vrhovnog štaba od 5. marta. Noću 6/7. marta iz sastava 1. proleterske divizije, u odbrani prema Gornjem Vakufu, izvučena je i 1. proleterska brigada i upućena u sastav 2. proleterske divizije. Na taj način u odbrani pravca Gornji Vakuf - Prozor sa severa, ostale su sćimo 3. sandžačka na desnom i 3. krajiška brigada na levom krilu, a na pravcu Ravno - Prozor sa zapada, samo 7. krajiška i jedan bataljon 9. krajiške brigade.[56] To praktično znači da su te tri brigade bile jedina snaga od koje se tražilo da zaštiti ranjenike i dejstva glavnih snaga Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba sa severnog i zapadnog pravca, na kojima su predstojala nastupanja dveju ojačanih neprijateljskih divizija (369. i 717) čije je ukupno brojno stanje iznosilo preko 37.000 naoružanih vojnika.

Čim je Milan Lah, 6. marta, stigao u štab brigade, razmotrena je situacija u tom prostoru i izdata potrebna naređenja jedinicama za odbranu u narednim danima. Brigada je imala zadatak da zatvara pravce koji od Donjeg Malovana i Šujice izvode u širi rejon sela Ravno i u Vukovsko polje. Položaje su držali: iznad sela Rilić i dalje na sever prema Kupresu 3. bataljon 9. krajiške brigade, umesto delova 16. banijske, koja je već bila u pripremama za pokret u sastav svoje divizije; 4. bataljon 7. krajiške prema Donjem Malovanu u rejonu Smetovača i Janjska glavica, a na pravcu Šujica - Ravno 1. bataljon u rejonu Stuparica i selo Baljci, dok je 3. bataljon posedao položaje u zahvatu puta Mokronoge - Ravno, na krajnjem levom krilu fronta odbrane brigade.

Operativni oficir Milan Lah je sa neuobičajenom strogošću prenosio upozorenja i naređenja Vrhovnog štaba, koje je štab brigade sa svom ozbiljnošću prihvatao do kraja i angažovao se da pojača odbrambenu sposobnost svojih jedinica, koliko je god bilo moguće. Te noći, 6/7. marta, članovi štaba obilazili su sve bataljone, održavali sastanke sa starešinama, upoznavali ih sa situacijom i najenergičnije od njih zahtevali krajnje angažovanje u odbrani. U tom smislu, iste noći održani su partijski i skojevski sastanci po četama, na kojima je objašnjavano nastalo stanje i utvrđivani su partijsko - politički zadaci svakog pojedinca u političkom radu, te ponašanje među borcima. Tako je čitav borački i rukovodeći sastav brigade te noći bio upoznat sa težinom nastale situacije i značajem zadataka koji se moraju izvršiti po svaku cenu. Jasno im je bilo da i od njih zavisi uspeh jedne od najpresudnijih operacija glavnine NOVJ i nadasve životi nekoliko hiljada ranjenih i obolelih drugova.

Međutim, brigada se tih dana objektivno nalazila u vrlo teškom stanju. Iz prethodnih drugotrajnih odbrambenih borbi, izašla je sa borcima koji su bili veoma slabo odeveni. Mnogi nisu imali šinjel ili zimski kaput, rukavice, topal veš, kape za zaštitu lica i ušiju od hladnoće. Većina ih je bila obuvena u opanke od goveđe kože, pa kada otopli sredinom dana i sneg počinje da se topi oni se natope vodom, a uveče smrznu na nogama i postaju tvrdi kao kost. Zbog retkih delom već popaljenih naselja, suviše malih i teskobnih građevina, stalnih borbi i pokreta, najveći broj boraca neprekidno je boravio napolju, bez mogućnosti da se ogreje i osuši mokru odeću i obuću. U takvim uslovima veoma teško se pripremala i delila hrana, pa se najčešće dobijao samo jedan oskudan obrok kuvanog mesa, bez hleba i toplih napitaka, i to uglavnom noću, kad se utišaju borbe i prestanu obostrani pokreti jedinica. Te noći ponovo je došlo do pogoršanja vremena, duvao je hladan severac,

koji se u jutarnjim časovima 7. marta pojačavao takvom snagom da se od snežne prašine gotovo ništa nije videlo. Borci su osvanuli zavejani na položajima ogoljenih kamenjara, čija je nadmorska visina bila i iznad 1.200 metara. Od niske temperature smrzavao se podmaz na naoružanju. Mnogi puškomitraljezi nisu mogli dejstvovati po neprijateljskoj motorizovanoj koloni dugačkoj nekoliko kilometara, na drumu od Šujice prema Kupresu, koja je još od druge polovine prethodnog dana nepomično stajala, zbog prepreka u rejonu Donjeg Malovana. Bez obzira na vremenske neprilike i neprekidno obostrano pripucavanje i jednih i drugih snaga u odbrani, radove na uklanjanju prepreka i opravku puta neprijatelj je izvodio celu noć, pod svetlošću snažnih reflektora, uz buku boldožera i agregata.

Čim se razdanilo, neprijateljske pešadijske snage prešle su u napad na čitavom delu odbrane brigade, osim iz pravca Kupresa, na kojem je tog dana bilo mirno. Kao i u ranijim borbama, koristeći svoje brojno preimućstvo, sa 969. pukom izvršili su obuhvat na levom krilu odbrane brigade sa linije Mokronoge - Šujica, u pravcu Ravna. Pred njima su se branili 1. i 3. bataljon i na uzastopnim položajima pružali otpor sve do grebena iznad jugozapadne ivice Ravanjskog polja. Na pravcu Donji Malovan - Ravno, ispred delova 370. puka, branio se 4. bataljon i uspeo je održati svoje položaje na Smetovači i Janjskoj glavici do kraja dana, a potom se po naređenju štaba brigade, preko Zanaglinske šume i Debelog brda, i on povukao u rejon Ravnog. U popodnevnim časovima tog dana motorizovani delovi neprijatelja ušli su u Kupres, a padom mraka 370. puk u Zanaglinu. U tim borbama pokreti neprijateljskih jedinica bili su upadljivo spori. Dolazilo je i do takvih trenutaka u kojima su se i naše i neprijateljske jedinice u manjim kolonama kretale paralelno, u istom pravcu, na međusobnoj udaljenosti od nekoliko stotina metara i niko ni na kog nije pokušavao da otvara vatru, na očigled svih. Tada su se kod jednog broja boraca u brigadi prvi put pojavile smrzotine pojedinih delova tela.

Na ostalim sektorima dejstva naših snaga toga dana došlo je do različitih promena. Druga proleterska divizija je kod Jablanice uspešno nasilno prešla Neretvu sa desne na levu obalu, potisla četničke snage na Prenju i učvrstila mostobran. Nastupajući iza nje 7. banijska divizija, bez 16. brigade, prednjim delovima izbila je u rejon željezničke stanice Rama. Njena 16. brigada, u pokretu za priključivanje u sastav divizije, zadržana je u širem rejonu Makljena još dva ili tri dana, iza jedinica 1. divizije. Kod Ostrošca i prema Konjicu jedinice 3. divizije su u oštrim borbama sa neprijateljem delom snaga prešle Neretvicu. Kod 1. proleterske divizije u odbrani prema Bugojnu nije bilo promena, osim što je tog dana 1. proleterska brigada upućena u sastav 2. divizije.[57]

U prostoru iza zone odbrane 7. krajiške brigade, istočno od sela Ravnog i Ravanjskog polja, zarušavanje druma Ravno - Prozor - dolina Rame, koji je bio prohodan za tenkove, vršilo je prikupljeno mesno stanovništvo, pod rukovodstvom stručnjaka iz inžinjerije Vrhovnog štaba. Iz sela Ravno i Zvirnjača tog dana evakuisani su poslednji delovi Centralne bolnice u dolinu Rame. Međutim, najveće teškoće izazivale su izbeglice iz Banije. Iscrpljeni od hladnoća, marševa i gladovanja, žene i deca su nemoćno iščekivali ishod borbi u dolini Neretve i uputstva za daljnje postupanje, koja im u tim trenucima niko nije mogao pouzdano dati. S obzirom na veoma složenu i neizvesnu

situaciju, sugerisano im je da se vrate u Baniju preko Bosanske krajine, gde su već bile ponovo ostvarene slobodne teritorije. Štab brigade uspeo je nagovoriti njih 60 do 70 i preko teritorijalnog Glamočko - Livanjskog bataljona uputio ih u prostor prema Glamoču, sa krajnjom neizvesnošću za njihovu bezbednost.

Krajem dana i u noći 7/8. marta, po naređenju operativnog oficira VŠ Milana Laha, 7. krajiška sa 3. bataljonom 9. krajiške brigade izvršila je posedanje novih položaja za odbranu na liniji koju je u tom danu predveče dostigla: Ravno - Vrščić (k. 1242) - Velika kosa (k. 1213) - Jastrebovac (k. 1281), odnosno na grebenu ispred Ravanjskog polja. U posedanju tih položaja, raspred bataljona u borbenom poretku brigade ostao je isti kao i na prethodnim položajima koje su tog dana branili.

Borbe su nastavljene 8. marta na čitavom frontu odbrane 7. krajiške brigade. Taj napad jedinica 369. nemačke divizije bio je usaglašen sa napadima koje je tog dana izvodila i 717. divizija u dolini Vrbasa iz pravca Bugojna, preko Gornjeg Vakufa, prema Prozoru.[58] Oštre borbe vođene su ceo dan na oba pravca istovremeno. Tokom borbi na frontu 7. krajiške brigade, njene jedinice su se povlačile nekoliko kilometara na istok i tako u znatnoj meri skraćivale svoj inače dosta razvučen front odbrane. Noću 8/9. marta bataljoni su zaposedali svoje položaje na liniji: 1. bataljon na krajnjem desnom krilu fronta odbrane brigade na zapadnim padinama planine Raduše i u rejonu Idovac (tt. 1956); 3. bataljon na zapadnim padinama grebena Ravašnice i u rejonu Razvršće (tt. 1565), a na krajnjem levom krilu 4. bataljon u zahvatu druma Ravno - prozor na liniji Ometina - Maljkovača iznad sela Zvirnjače. Do takvih promena u borbenom rasporedu bataljona došlo je zbog toga što su se 1. i 3. bataljon u povlačenju sa prethodnih položaja morali izvlačiti zapadnom ivicom Ravanjskog polja, da bi izbegli brisani prostor i tako se umesto na levom našli na desnom krilu fronta odbrane brigade. Kako su se bataljoni izvlačili, tako je neprijetelj nastupao i do kraja dana ovladao selom Ravno i Gornje Vukovsko i na dostignutoj liniji zanoćio. Te noći 8/9. marta 3. i 4. bataljon vršili su protivnapad na deo neprijateljskih snaga u selu Ravnom i povratili istočnu grupu naselja, ali su.se ubrzo morali povući na svoje položaje za odbranu.

U takvom rasporedu brigada je bila razvučena na frontu širokom i preko 10 km i nije bila u stanju potpunije kontrolisati brojne staze na tom ispresecanom planinskom zemljištu, pred neprijateljem koji je raspolagao višestruko brojnijim snagma. Ujutru 9. marta te snage krenule su u napad iz šireg rejona Gornje Vukovska u tri napadne kolone jednovremeno. Njihova levokrilna kolona nastupala je preko Varde (k. 1503), Idovca (tt. 1956) i dalje pravo na istok grebenom Raduše, u pravcu sela Jaklići i Draževo. Srednja kolona, preko sedla između planine Raduše i Ravašnice, vršila je pritisak u jugoistočnom pravcu na levo krilo 1. bataljona i u desni bok 3. bataljona prema selu Zahum, u kojem se tog dana nalazio štab 7. krajiške brigade. Desnokrilna kolona vršila je frontalni napad iz severnog pravca na glavninu 3. bataljona, u rejonu Ravašnica. Našto kasnije, krenule su u napad i neprijateljske snage iz rejona Ravno, u zahvatu komunikacije prema Zvirnjači, na pravcu odbrane 4. bataljona.

U prvim časovima borbe u najtežem položaju našao se 3. bataljon. Uklješten između srednje i desnokrilne napadne kolone neprijatelja, uporno se

[58] **Ljubivoje Pajević, Prva proleterska divizija, »Neretva«, knj. I, str. 115.**

branio na grebenu Ravašnice nekoliko časova, rizikujuči da bude okružen i uništen. Međutim, srednja neprijateljska kolona je iznenađujuće brzo napredovala i već oko 9,30 časova izbila pred selo Zahum, 6 do 7 km u dubinu odbrane brigade, iza 3. i 4. bataljona na levom krilu. Ispred te kolone povlačio se 1. bataljon i blagovremeno čvrsto zaposeo položaje iznad sela Zahum i Rumboci. One neprijateljske delove koji su tog dana predveče prodrli u selo Rumboci, 1. bataljon je u protivnapadu uspeo odbaciti nazad u Zahum i svojom upornom odbranom zaustaviti njihov dalji prodor u dolinu izvornog dela reke. Rame.[59)]

Za to vreme 3. i 4. bataljon pružali su otpor u svojim zonama odbrane, postepeno se povlačeći na istok do linije: Zabrižje (k. 1079) - Kozo (tt. 1240) - Šabanovina (k. 1241) na severozapadnom delu grebena Proslapske planine, približno u visini položaja koje je držao 1. bataljon severno od komunikacije. Time su borbe u zoni odbrane 7. krajiške brigade tog dana bile okončane. I pored toga što je za vreme tih borbi štab brigade u svom izveštaju Vrhovnom štabu upozoravao na izuzetnu ozbiljnost situacije i predlagao da se odbrana na tom pravcu ojača novim snagama, brigada je uspela bez ičije pomoći da spreči jedinice 369. neprijateljske divizije da u toku dana postignu veći uspeh i konsoliduju svoj front odbrane, na relativno povoljnim položajima koji su se nudili naročito na levom krilu u prostoru Proslapske planine.[60,]

Pažljivijom analizom toka događaja toga dana po mestu i vremenu nije teško utvrditi dva osnovna razloga zbog kojih je štab brigade ispoljavao bojazan za dalji tok odbrane na tom pravcu i o tome obaveštavao Vrhovni štab suviše pesimistički, odnosno sa osećanjem bespomoćnosti. Jedan je pesimistička ocena ukupnog stanja u brigadi, a drugi nedovoljna obaveštenost štaba brigade o razvoju situacije kod ostalih snaga u odbrani Prozora u tom tenutku. Međutim, osnovanost i jednog i drugog razloga demantovao je stvarni tok događaja narednih dana, naročito u pogledu borbene vrednosti brigade.

Utvrđena je nestašica municije u jedinicama brigade, jer je u poslednjih 14 dana neprekidnih borbi mnogo trošena, a gotovo ništa nije zaplenjeno. Iz sačuvanih izveštaja vidljivo je da je 9. marta bilo prosečno po 15 metaka na pušku i mnogo puškomitraljeza koji su raspolagali samo sa po 20 metaka. Sticajem mnogobrojnih okolnosti, brigada je bila prisiljena da primenjuje najnepovoljnije oblike odbrane, koje su sve jedinice NOVJ u principu izbegavale skoro kroz ceo NOR. U svim odbrambenim borbama koje su vodile, one su u zamaskiranim rovovima ili u zasedama sačekivale neprijatelja na bliskim odstojanjima, iznenada otvarale snažnu vatru, razbijale njegove jedinice, dolazile do plena i brzo se sklanjale u pravcu u kom neprijatelj ne napada, a takva mogućnost je uvek postojala. Međutim, u ovoj operaciji 7. krajiška brigada takve oblike odbrane nije mogla primenjivati, jer se radilo o odbrani slobodne teritorije i zaštiti ranjenika, po svaku cenu. Neprijatelj je redovno vršilo obuhvat svakog položaja koji su jedinice brigade branile, isturao jake prethodnice i pobočnice, koje su u drugim prilikama obično postajale jedine žrtve partizanskih zaseda. Ali, ovog puta se ni to nije moglo uspešno izvesti jer su u takvim pokušajima jedinice brigade brzo otkrivane pa su morale prihvatati borbu sa nadmoćnijim snagama pešadije, podržavane snažnom vatrom artiljerije i minobacača. Jedini način da se uspori neprijateljsko napredovanje bilo je otvaranje vatre sa većih ostojanja, da bi se prisililo

[59]> AVII, fond NOP-a, k. 856, f. 2, reg. br. 2.
6°) Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 50.

na razvijànje svojih snaga, izvođenje artiljerijske pripreme, organizaciju i izvođenje manevra, što je na takvom zemljištu iziskivalo mnogo vremena i usporavalo njegovo nastupanje. Ova dejstva su iziskivala i veći utrošak municije u jedinicama, što se moglo nadoknađivati jedino otimanjem od neprijatelja. Za drugačije oblike odbrane raspoložive količine municije bile su manje kritične nego što je štab brigade tog trenutka procenjivao.

Prema nepotpunim podacima, u dotadašnjim borbama brigada je imala 25 poginulih, 68 ranjenih i neutvrđen broj obolelih i iznemoglih boraca, koji nisu više mogli izdržati napore, pa su odlazili u pozadinske jedinice, priključivali se delovima Centralne bolnice ili jednostavno izostajali, bez znanja osnovnih jedinica. Nepouzdan je podatak naveden u izveštaju zamenika političkog komesara brigade, poslatom CK KPJ 31. 3. 1943, daje do tog vremena iz brigade »dezertiralo« 139 pojedinaca, jer je naknadnim istraživanjima boračkih organizacija utvrđen zanemarljiv broj takvih slučajeva.[61] (Borac koji prelazi iz jedne u drugu jedinicu nije dezerter.)

Tokom 8. i 9. marta jedinice 1. proleterske divizije vodile su veoma oštre borbe sa ojačanom 717. neprijateljskom divizijom, prema Gornjem Vakufu, koja je uz podršku tenkova, arti^erije i avijacije nastupala dolinom Vrbasa i 9. marta ovladala linijom selom Zdrimci - Pidriš - Vilića Gumno, gde se njen desnokrilni 749. puk susreo sa levokrilnim 370. pukom i 3. brdskom domobranskom brigadom iz 369. divizije u rejonu sela Jaklići, 3-4 km severoistočno iza 1. bataljona 7. krajiške brigade, u odbrani kod sela Rumboci. To znači da su dejstva te dve divizije iz dva različita pravca bila usaglašavana i planski vođena od samog početka. Odbrana Prozorske kotline podjednako je bila jednovremeno ugrožena i sa severa i sa zapada. Neprijateljske snage iz severnog pravca bile su na kraćem odstojanju od Prozora i nadmoćnije od 7. krajiške brigade.[62]

Ulazak u sastav 1. proleterske divizije

Neprijatelj je 9. marta ovladao ključnim položajima iznad Prozorske kotline sa severne i severozapadne strane, a ranjenici iz okoline Prozora i Šćita već su bili evakuisani u pravcu Neretve. Vrhovni štab je u noći 9/10. marta naredio da se 1. proleterska divizija i 7. krajiška brigada povuku sa tadašnjih položaja i organizuju neposrednu odbranu Prozora, s tim da se 7. krajiška brigada stavi pod komandu 1. proleterske divizije i sa 3. sandžačkom i 3. krajiškom brigadom čini opštu zaštitnicu Glavne operativne grupe. Tim naređenjem Vrhovnog štaba 7. krajiškoj brigadi je, ujedno, postavljen zadatak da posedne položaje na liniji selo Paljike - Gradina (k. 1057) - selo Ploča, na levom krilu borbenog poretka jedinica 1. divizije, sa zadatkom da, osloncem na Kolivret (tt. 1174), sprečava prodor neprijatelja sa pravca Makljena i sela Zahum, ukazujući brigadi na značaj i osetljivost pravca od Šćita niz reku Ramu, a 1. diviziji i pravca niz dolinu reke Doljanke prema Jablanici, upozoravajući i štab divizije i štab brigade da se u selima Duge i Lug, nekoliko kilometara južno od Prozora, nalaze izvesni delovi Centralne bolnice sa ranjenicima.[63]

[61]> AVII, fond NOP-a, k. 856, reg. br. 213-215.
[62]) Ljubivoje Pajević, Cl., »Neretva«, str. 117.
«) Zbornik, tom II, knj. 8, dok. 167, 168 i 169.

Položaji za odbranu koje je VŠ u pomenutom naređenju odredio 7. krajiškoj brigadi nalaze se u pojasu brdovitog zemljišta, koje se iz istočnog pravca proteže sa južne strane pored Prozora u prozorsku kotlinu poput poluostrva u čije se najviše brdo Kolivret nalazi na iznad poznatog manastira Šćit. Sa južne strane odsečeno je dubokom klisurom reke Rame, a sa severne i zapadne okruženo ravničastim zemljištem nadmorske visine 600-700 metara. U Prozoru se stiču drumovi sa tri strane: sa juga iz doline Neretve i Rame, koji se od mosta na Rami zvanog Crna ćuprija serpentinama uspinje u Prozor; sa severa od Gornjeg Vakufa koji se od prevoja Makljen takođe serpertinama spušta u varošicu, a sa zapada od Duvna i Šujice preko Ravnog, koji se kod sela Rumboci spušta u Prozorsku kotlinu i severnim krakom ravnice pored Šćita i Kolivreta spaja sa prva dva u Prozoru.

Čim je primio pomenuto naređenje Vrhovnog štaba, štab 7. krajiške brigade izdao je svoju zapovest za odbranu po kojoj je trebalo da 3. bataljon posedne i brani položaje sela Ploča - zapadne padine Gradina (k. 1057) i zatvara pravac Rumboci - Prozor i Šćit - dolina reke Rame do glavnog druma Prozor - Rama; 1. bataljon na desnom krilu da brani položaje u rejonu k. 799 - selo Paljike, sa zadatkom da ne dozvoli nastupanje neprijatelja iz pravca Gornjeg Vakufa, odnosno Makljena; 4. bataljon u brigadnoj rezervi na Kolivretu (tt. 1174), tako što će sa dve svoje čete posesti Stražbenicu (Vrata) (tt. 1124), a sa jednom oko Kolivreta. Brigadna intendantura razmešta se u rejonu sela Kovačevo Polje, iza levog krila 3. bataljona, ispred same klisure, a Sanitet u selu Kazić, iza klisure na levoj obali Rame.[64]

Na desnom krilu 7. krajiške, bez neposrednog dodira, položaje je držala 3. krajiška brigada na liniji: selo Naukovići - Kumbat (k. 856) - selo Borovnica, neposredno iznad Prozora sa istočne strane, a 3. sandžačka brigada na liniji selo Zastinje - Crni Vrh (tt. 1370) - Debelo Brdo (tt. 1318) severoistočno ispred 3. krajiške, koja je u tom slučaju predstavljala neku vrstu divizijske rezerve.[65]

Kod neprijateljskih jedinica od 9. do 12. marta, izdavana su kratka dnevna naređenja, sačinjavani izveštaji višim komandama o njihovoj realizaciji po mestu i vremenu i saopštavane namere za naredni dan. Po tim dokumentima, namere 369. divizije za 10. mart bile su kontradiktorne. Po jednom dokumentu, trebalo je da cela divizija nastupa pravcem Ravno - Zahum - Lapsunj, odnosno drumom za Prozor »radi daljeg nastupanja ka jugoistoku«, a po drugom dokumentu pod istim datumom (italijanskog oficira za vezu) namera ove divizije je bila da »objedini zaštitu jedinica na cesti Duvno - Prozor«, što drugim rečima znači da ne namerava izvoditi nikakve napadne akcije narednog dana. Iz izveštaja te divizije za 10. mart vidljivo je da njene glavne snage tog dana zaista nisu izvodile borbena dejstva, izuzev izviđačkog bataljona koji se nalazio u sastavu 717. divizije, a da za naredni dan, 11. marta, namerava »sa privučenim snagama na čelu, 13. 3. otpočinje nastupanje sa prostorije Ravno - Zvirnjača - Lapsunj ka liniji Lipe - Mirodovica«, odnosno sa linije druma Ravno - Zvirnjača, na jug preko Proslapske i Ljubuše planine u pravcu izvornog dela Doljanke, izvan zone odbrane jedinica 1. proleterske divizije, a time i 7. krajiške brigade u rejonu Prozora. Kod 717. divizije, namere za 10. mart bile su - napad na Prozor, a u tom napadu njeni pukovi su napadali desnokrilni 749. puk preko Makljena na Prozor, srednji 738. u prostor istočno

AVII, fond NOP-a, k. 856, f. 2, red. br. 2.

od Prozora prema selu Duge u dolini Rame 5 km južno od Prozora, a levokrilni 737. puk istočnije od 738. u istom pravcu.[66]

Sutradan, 10. marta, neprijatelj je na pravcu odbrane 3. sandžačke brigade ovladao Voljevcem i Crnim Vrhom, a zatim srednjim 738. pukom, koristeći međuprostor kod desnokrilnog bataljona 3. krajiške i levokrilnog bataljona 3. sandžačke. Izvršio je brz prodor i izbio u rejon Duge »negde posle podne«.[67] Na pravcu odbrane 7. krajiške brigade, desnokrilni 749. puk je iz pravca Makljena pošao u napad nešto kasnije i posle borbi sa 1. bataljonom, kojeg su sa linije Gradina - Kolivret - Stražbenica podržavali vatrom delovi 3. i 4. bataljona, čelom kolone motorizovanih jedinica ušao u Prozor oko 12 časova, a pešadijskim delovima znatno kasnije.[68]

Brzi prodor 738. puka istočno od Prozora očigledno je izvršen s namerom da spreči izvlačenje jedinica NOVJ iz rejona Prozora, koje je potiskivao desnokrilni 749. puk. O tim događajima u izveštaju štaba 1. proleterske divizije Vrhovnom štabu, između ostalog, napisano je i ovo: »Međutim, nebudnošću jedinica Sandžačke brigade i nepravilnim postavljanjem bataljona III Krajiške brigade, neprijatelj je već 10. III do mraka uspeo da potisne naše delove na glavnu odbrambenu liniju r. Gračanica - r. Volujčica«.[69]

Po izvlačenju sa Kolivreta, koje je izvršeno organizovano, 7. krajiška brigada se predveče prebacila na desnu južnu stranu preko reke Rame i sa 1. i 3. bataljonom zanoćila u rejonu sela Skrobučane oko 1,5 km iznad reke, a štab brigade sa 4. bataljonom, zaštitnom četom i pozadinskim delovima u selima Gorica i Paroš, 1,5 km istočno od Skrobučana, prema naselju Gračanica. Zbivanja 11. marta i narednih nekoliko dana za 7. krajišku brigadu ostala su nerazjašnjena.[70] Sistem rukovođenja u okviru Glavne operativne grupe bio je veoma elastičan, a linija komandovanja otvorena za svaku komandu višu od štaba brigade, posredstvom ovlašćenih lica Vrhovnog štaba. Takav metod rukovođenja i komandovanja u pogledu upotrebe snaga bio je ekonomičan, racionalan i efikasan sve dok ne dođe do podjednako kritičnih situacija na više strana jednovremeno. U takvim okolnostima neizbežno dolazi do pometnje, čije se posledice najteže održavaju na jedinicu koja nastoji da što odgovornije prima i izvršava naređenja pretpostavljenih. To se, upravo, događalo i 7. krajiškoj brigadi od 11. do 13. marta, a i kasnije.

Pošto je u noći 10/11. marta 1. proleterska divizija dobila zadatak da, pored pravca Prozor - Rama, zatvori i dolinu Doljanke ka Jablanici, izvršeno je novo grupisanje njenih snaga.[71] U okviru toga, zatvaranje pravca Šćit - reka Doljanka - Jablanica dodeljeno je 7. krajiškoj brigadi. Kako je taj zadatak bio u skladu sa naređenjem Vrhovnog štaba od 9. marta, koje je štabu brigade bilo poznato od ranije, on ga je blagovremeno nagovestio svojim bataljonima, još u fazi njihovog izvlačenja sa položaja u odbrani Kolivreta. Na osnovu toga, noću 10/11. marta 1. i 3. bataljon su iz rejona Skrobučana nastavili pokret na jug, preko grebena ka dolini Doljanke, ne sačekavši dopunska i preciznija naređenja štaba brigade jer, navodno, nisu sa njim mogli

<*) Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 206, 207, 212, 215, 216 i 218.
67) Vlado Bajić, Treća krajiška brigada, »Neretva«, knj. 2. str. 75.
6S) Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 55.
69) Zbornik, tom IV, knj. 12, dok. 140.
70) Veći deo arhive brigade uništen je u 5. ofanzivi, pa je u rekonstrukciji događaja do tog vremena, korištena arhivska građa viših štabova i jedinica kojima je brigada pridavana i sadejstvovala u borbama.

uspostaviti vezu u rejonu Gračanice. Međutim, zbog pogoršanja situacije u dolini Neretve, u vezi sa daljim pokretima ranjenika i pojačavanja pritiska neprijatelja jednovremeno i sa juga u pravcu Jablanice i sa istoka iz pravca Konjica, došlo je do izmene zadataka 7. krajiškoj brigadi. Umesto da ostane u odbrani pravca od Šćita i izvornog dela Doljanke ka Jablanici, kako je bilo najavljivano ranije i ponovo naređeno od strane štaba 1. divizije, ona je po izričitom naređenju Veljka (Pavle Ilić - tada pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba), preko štaba 9. dalmatinske divizije, dobila zadatak da se hitno prebaci u dolinu Neretve prema Jablanici, ne obaveštavajući štab 1. proleterske divizije o tome.[72)]

Čim je primio takvo naređenje, štab 7. krajiške brigade je sa prištapskim delovima iste noći krenuo ka Neretvi najkraćim putem niz dolinu Rame, ostavljajući 4. bataljon u rejonu Gračanice, na začelju kolone zaostalih ranjenika koji su se iz rejona Duge i Luga te noći sporo kretali istim drumom prema prelazu kod Jablanice. Pošto o tim promenama nisu mogli biti blagovremeno obavešteni od štaba brigade, 1. i 3. bataljon samoinicijativno su nastavili pokret niz dolinu Doljanke i 11. marta stigli u rejon Jablanice. Nakon kraćeg odmora, posle napornog marša u dužini od preko 35 km, povezali su se sa štabom brigade u rejonu željezničke stanice Rama. Položaje na pravcu koje je trabaio da brani 7. krajiška sa linije Šćit - izvorni deo Doljanke ka Jablanici, po naređenju štaba 1. divizije preuzela su dan kasnije dva bataljona 3. krajiške brigade, koji su se, inače, nalazili još od 10. marta u rejonu sela Oglavak i Šibenik na desnoj obali Rame južno od Prozora.

Izbijanjem 7. krajiške brigade u dolinu Neretve, 11. marta, završavala se jedna karakteristična etapa njenih dejstava od linije Kupres - Šujica, koja je trajala punih 6 dana i noći svakodnevnih borbi i pokreta. Za to vreme prešla je rastojanje od oko 80 km, mereno drumom po karti, od kojih oko 50 km u neposrednom dodiru sa brojnim neprijateljskim snagama, prevazilazeći krizu i u sopstvenim redovima. Štab brigade je svesno preuzeo odgovornost i priključio brigadu u sastav Glavne operativne grupe. U praksi se pokazalo da to uključivanje nije značilo jednostavno priključivanje, već i preuzimanje još težih borbenih zadataka i uklapanje u složeniji sistem komandovanja i rukovođenja, na koji nije bio naviknut. Često se u napisima iznose mišljenja da je relativno brzi prodor delova 369. divizije 9. marta u rejon sela Zahum, na pravcu koji je branila 7. krajiška brigada, prouzrokovalo kompromitaciju odbrane 3. krajiške i 3. sandžačke brigade prema Gornjem Vakufu i razlog njihovog povlačenja prema Prozoru. Time se na posredan način čini odgovornom 7. krajiška brigada za nedovoljnu upornost u odbrani na tom pravcu. Međutim, stvarni tok događaja po mestu i vremenu pokazuje da su takva mišljenja neosnovana, jer su se neprijateljska dejstva na oba ova pravca izvodila planski, s namerom da snage 717. divizije ovladaju rejonom Prozora pre jedinica 369. divizije, koja nije ni imala tu nameru.[73)] Njena 3. brdska domobranska brigada prispela je u rejon sela Kovačevo Polje (Šćit) tek 12. marta.[74)] Na sličan način prosuđuje se i o odbrani Prozora u kojoj je, navodno, došlo do prevremenog izvlačenja 7. krajiške iz rejona Kolivreta, pa su se zbog toga morala povući i dva bataljona 3. krajiške sa položaja neposredno iznad Prozora, sa istočne strane. Stvarni razlog jednovremenog izvlačenja 7. krajiške

[72)] **Isto, str. 118.**

i bataljona 3. krajiške 10. marta bio je brzi prodor 738. puka istočno od Prozora u rejon Duge, a ne 749. puka koji je napadao preko Makljena na položaje 7. krajiške i sa izviđačkim bataljonom 369. divizije ušao u Prozor. Reč je o jedinici sa oklopnim borbenim vozilima, koja je od 8. marta dejstvovala u sastavu 717. divizije, čije je kretanje bilo ograničeno samo u zahvatu druma. U Prozor su ušli čelom kolone oko 12 sati, bez pešadije koju je 7. krajiška odvojila od motorizovanog dela još na padinama Makljena, sa pogodnih položaja Kolivreta. Brigada nije napustila Kolivret pod pritiskom tih neprijateljskih jedinica, već po naređenju u unapred određenom pravcu povlačenja. Realnu ocenu o tome dao je štab 1. proleterske divizije u već citiranom izveštaju Vrhovnom štabu.[75]

U odbrani na Neretvi

Neretva se tih dana rađala kao legenda, a ljudi su umirali za slobodu i ciljeve revolucije. Od tada je Neretva kod naroda prvenstveno kod boraca, poznatija kao legenda nego kao geografski pojam. Reka bez čestitog svog

Šema 5

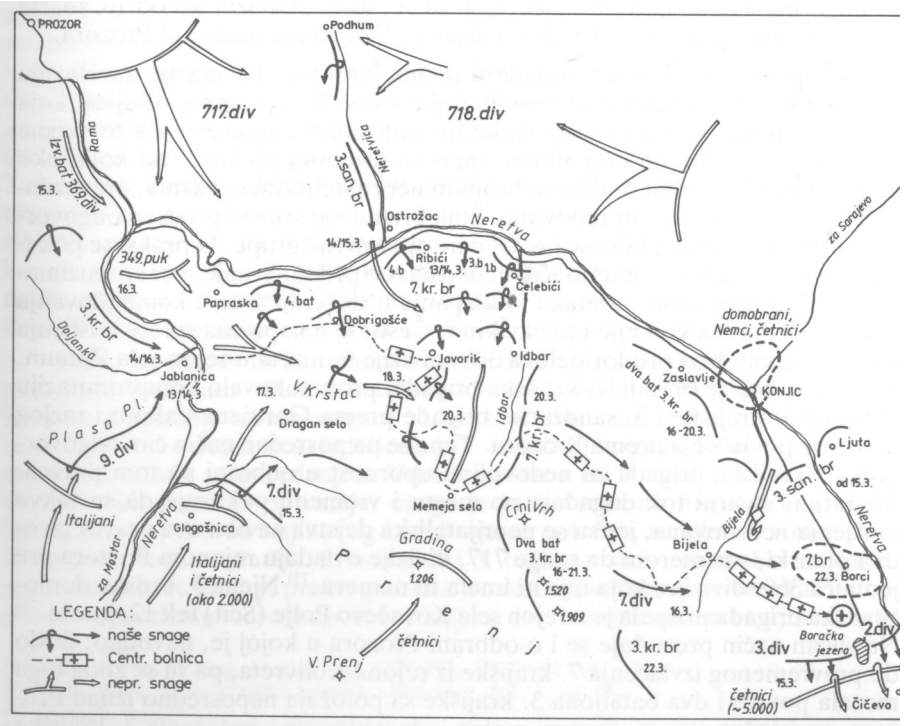

Odbrana Sedme brigade na Neretvi od 14. do 22. III. 1943.

izvora sakuplja planinske vodotoke u prostoru Zelengore i Čemerna, koje čini vododelnicu sa slivom Drine na tromeđi Crne Gore, Bosne i Hercegovine. Na svom putu do ušća u more, dugačkom preko 180 km, tri puta menja pravac kretanja. Od Glavatičeva do Konjica na dužini oko 25 km teče na severozapad, a od Konjica do mesta Rama na istoj dužini, na zapad. Na tom delu prima dve veće desne pritoke, Neretvicu koja se sa severa u pravoj liniji uliva kod varošice Ostrožac i Ramu sa severozapada kod naselja Rama. Nizvodno od ušća Rame, Neretva prima desnu pritoku Doljanku kod naselja Jablanica, a 5 do 6 km niže izdubila je duboku i dugačku klisuru, kojom se teško provlačila pruga uzanog koloseka i drum od Sarajeva preko Konjica za Mostar. Ta klisura je veoma redak prirodni fenomen, Neretva teče između dve velike planine - Plasa (2046) na zapadnoj i Prenja na istočnoj strani.

Prenj je surova planina, sazdana od litica, stenja i kamenja sa mnoštvom oštrih grebena, dugačkih kosa i dubodolina nastalih od vododerina, koje su pošumljene samo u nižim predelima zakržljalim drvećem. Prenj se od ušća Rame proteže na jugoistok u dužini od oko 26 km, sve do Boračkog jezera i glavni je »uzrok« takvog čudesnog toka Neretve. Prenj čini grupa od 4 brda, simetrično raspoređenih u krug, čija je nadmorska visina 2155 metara, pod zajedničkim nazivom Vjetarna Brda.

Severna strana Prenja, od Jablanice na zapadnom do Konjica na istočnom kraju, izuzetno je teško prohodna, izdeljena sa tri grebena koji se sa najviših predela planine strmo spuštaju prema vodotoku Neretve. Prvi se nalazi u prostoru između Neretve kod Jablanice i rečice Idbar, drugi između Idbara i rečice Bijela i treći između Bijele i Neretve na delu od Boračkog jezera do Konjica. Poprečni prelaz sa jedne na drugu površinu zahteva savlađivanje uspona i spuštanje, sa visinskom razlikom i preko 1100 metara, bespućem i retkim planinskim stazama.

U prostoru severnih padina Prenja za vreme bitke na Neretvi vodile su se najteže borbe, u kojima su snage Glavne operativne grupe sa ranjenicima podnosile najteže napore i imale najveće gubitke. One su u tom prostoru svoj put od Jablanice do Boračkog jezera, dužine oko 36 km, obeležile mnogobrojnim leševima, jer su umirali i ginuli ranjenici i njihovi nosioci. O broju žrtava u tom prostoru još uvek nema pouzdanih podataka, ali se računa da je »na putu od Prozora do Kalinovika umrlo i poginulo do 2.000 ljudi«.[76]

Kad je 11. marta štab 7. krajiške brigade sa 1. i 3. bataljonom stigao u dolinu Neretve, kolone ranjenika još uvek su se slivale u rejon Jablanice iz dva paralelna pravca. Jedna brojnija (oko 1.500)[77] niz dolinu Doljanke, čiju su evakuaciju vršili delovi 9. dalmatinske divizije, koja je vršila njihovu zaštitu još od Imotskog, Duvna i Livna preko Ljubuše i Vran-planine, a druga znatno manja niz dolinu Rame od Prozora. U rejonu Jablanice obe su se spajale u jednu i prelazile preko improvizovanog mosta na istočnu stranu Neretve. Drugi prelaz preko Neretve, 18 km uzvodno od Jablanice kod Ostrošca, bio je ugrožavan stalnim pritiscima neprijatelja od Konjica, pa se mogao koristiti u krajnjoj nuždi samo noću.

Šaroliki prizor mase ranjenika na konjima, na nosilima, lakše ranjenih i obolelih pešaka boraca sa kojima su se mešale izbeglice žena i dece, podsećala je na veliki mravinjak koji se kreće u metežu i neredu, ali samo prividno. U svemu tome svaki pojedinac je pripadao nekakvom organizovanom delu i celini koja je imala svoj zadatak i u duhu tog zadatka delovala.

[76]> Velimir Terzić, n. čl., str. 50.
[77]) Lovro Rejić, od Imotskog do Nevesinja, »Neretva«, knj. 1, str. 303.

Pojava 7. krajiške brigade u tom prostoru uticala je na ubrzanje prelaza ranjenika preko reke. Samo saznanje da ih neprijatelj goni stvarala je odgovornost ne samo kod onih koji su se brinuli o ranjenicima, već i samih ranjenika i bolesnika. Pored toga, 1. i 3. bataljon su dva dana i noći, po sopstveroj inicijativi, prenosili teške ranjenike, sve dok 4. bataljon nije izvršio njihovu evakuaciju niz dolinu Rame, 13. marta izjutra i u rejonu željezničke stanice Rama uključio se u sastav brigade. Kasniji tok događaja je pokazao da doprinos koji je time dala 7. krajiška nije bio mali.

Stvarni razlog preranog privlačenja 7. krajiške brigade u dolinu Neretve, noću 10/11. marta, nije bio u vezi-sa sporom evakuacijom ranjenika preko reke, već pojačan pritisak neprijatelja na mostobran naših jedinica koji je praktično bio u poluokruženju iz pravca juga od Mostara ka Jablanici i iz pravca istoka od Konjica prema Ostrošcu i prema dolini Idbara jednovremeno. Ti pritisci su ugrožavali i mostobran u koji je već pristigla glavnina ranjenika i levi bok snaga Glavne operativne grupe u prvom ešalonu koje su u svom probijanju na istok već bile ovladale rejonom Borci i Boračko jezero.

Odbranu mostobrana iz pravca Mostara vršile su jedinice 7. banijske divizije sa položaja na liniji selo Glogošnica - Trelište, 5 km nizvodno od Jablanice na istočnoj strani Neretve, a na zapadnoj u istoj visini delovi 9. dalmatinske divizije na grebenu planine Plaše. Na pravcima prema Konjicu položaje su držale jedinice 3. divizije jednovremeno i na severnoj i na južnoj strani Neretve na liniji polukružnog oblika, koji su na južnoj strani Neretve bili istureni prema Konjicu a na severnoj povučeni ka zapadnoj obali Neretvice severno od Ostrošca, a koje su branile 1. dalmatinska, 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada sve do 10. marta.

Vrhovni štab pratio je situaciju na svim sektorima i 10. marta procenjivao je da je najugroženiji pravac od Mostara, iz kojeg su uz obe strane Neretve napadale brojne četničke snage i jedinice 6. italijanskog korpusa, koje su zaposedale greben Prenja i planine Plaše. Pokušaj 7. banijske divizije, 10. marta, da u prepodnevnim časovima odbaci četničke snage sa grebena Prenja nije uspeo, a granate italijanske artiljerije padale su po rejonu Jablanice ugrožavajući ranjenike. Pomoćnik načelnik^ Vrhovnog štaba, Pavle Ilić, 10. marta uveče tražio je da se 7. krajiška brigada hitno privuče u dolinu Neretve i kod Jablanice prebaci na istočnu stranu iza 7. banijske divizije, gde bi mogla poslužiti kao njena rezerva i zaštita ranjenika od eventualnog prodora četnika sa grebena Prenja.

Situacija se menjala iz časa u čas, na obe strane. Kada su uvideli da naše snage težište bitke prenose u gornji tok Neretve u rejon Boračkog jezera i da napadi njihovih jedinica iz pravca Mostara i levom i desnom stranom Neretve ka Jablanici nemaju uspeha, štab 6. italijanskog korpusa i glavna četnička komanda Draže Mihailovića, naredili su, 10. marta, da se sve četničke snage najhitnije prebace na istočnu stranu Neretve i usiljenim marševima južnom stranom Prenja upute u pravcu Glavatičeva i Boračkog jezera, radi sprečavanja daljeg prodora naših snaga u severnu Hercegovinu.[78] Naravno, time pritisak neprijatelja kod Jablanice još uvek nije oslabio, ali se nije ni pojačavao za dva-tri naredna dana.

Na istočnom delu prema Konjicu štab 3. divizije je, po naređenju Vrhovnog štaba, noću 9/10. marta prebacio svoju 10 hercegovačku brigadu kod Ostrošca na južnu stranu Neretve, odakle je trebalo da krene prema Glogo-

šnici ka 7. banijskoj diviziji, ali je 11. marta promenula pravac i uputila se na jug prema Boračkom jezeru, radi ojačanja 2. divizije.[79] Naredne noći, 11/12. marta, štab 3. divizije povukao je i 5. crnogorsku brigadu na južnu stranu Neretve i uputio prema Donjoj Bijeloj i Turiji, radi ojačanja odbrane od Konjica na tom pravcu. Tako je u odbrani na Neretvici ostala samo 1. dalmatinska brigada, čime je taj deo odbrane bio znatno oslabljen. Tokom dana, 13. marta, neočekivano je došlo do pojačanog pritiska neprijatelja prema Idbaru, pa je Vrhovni štab naredio 3. diviziji da odmah prebaci i 1. dalmatinsku brigadu na južnu stranu Neretve radi ojačanja 5. crnogorske brigade kod Idbara, a 1. proleterskoj diviziji da hitno uputi jednu svoju brigadu koja će preuzeti položaje od 1. dalmatinske na Neretvici. [80] To naređenje štab 1. divizije je primio 13. marta tek u 16,30 časova i odmah naredio 7. krajiškoj da se prebaci u rejon Ostrošca.[81] Za štab 1. divizije i za štab 7. krajiške, takvo naređenje usledilo je suviše kasno, jer je u međuvremenu štab 3. divizije na svoju inicijativu naredio 3. sandžačkoj brigadi, koja je tog dana bila bliže Neretvici, da preuzme položaje 1. dalmatinske. Ona je to i uradila, ostavljajući samo manje zaštitnice prema neprijatelju na pravcu sela Donja Vas - sela Studenčica.[82]

Brigada je provela dva dana i noći sa 1. i 3. bataljonom u pokretu od Jablanice do Rame i obratno, da bi se po naređenju štaba 1. divizije, noću 13/14. marta, konačno prebacila preko Neretve, sa 1. i 4. bataljonom kod Ostrošca a sa 3. bataljonom kod Jablanice. Pokušaji da se 7. krajiška brigada prebaci preko reke još u toku dana nisu uspevali, jer je vedro i sunčano vreme pogodovalo neprijateljskoj avijaciji, koju su i Nemci i Itaffjani masovno upotrebljavali u tom prostoru. Iz njihove dokumentacije vidljivo je da su samo nemački avioni tog dana imali 77 borbenih letova.[83] Avijacija je, u intervalima, celog dana obasipala bombama i mitraljirala kolone ranjenika i jedinica. Tog dana 4. bataljon 7. krajiške imao je 6 mrtvih i desetak ranjenih ili kontuzovanih boraca.

Po prelasku reke brigada je morala jednovremeno izvršavati brojne borbene zadatke, koje joj je dan ranije postavio štab 1. proleterske divizije. Glavnim snagama morala je braniti prelaz kod Ostrošca, obezbediti prihvat 3. sandžačke brigade, organizovati neprekidno osmatranje severne obale Neretve na čitavoj dužini od sela Lisičića do sela Papraska, ne dozvoliti neprijatelju da priđe koritu reke i uspostavi saobraćaj drumom i prugom Ostrožac - Rama i pređe preko Neretve na južnu stranu.

Radi što uspešnijeg izvršavanja tih zadataka, štab brigade je blagovremeno odredio rejon za odbranu svakom bataljonu, koje su oni posedali po vremenu pristizanja u njih. Prvi bataljon je posedao položaje u rejonu sela Seljane, Stjenice i kotu 730, sa zadatkom da obezbeđuje desni bok ostalih snaga brigade iz pravca sela Čelebići i doline Idbara. Treći bataljon levo od 1. bataljona u rejonu Gornja i Donja Radešina i Medriš, a na levom krilu fronta odbrane brigade 4. bataljon u selu Ribići i Omlad (k. 304).[841] U takvom rasporedu posebno su bili značajni mesto i uloga 1. bataljona, jer je neprijatelj iz pravca Konjica neprekidno vršio jak pritisak na položaje koje su tih dana

[79] **Radovan Vukanović, Ratni put 3. divizije, »Neretva«, str. 214.**
[80] **Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 67.**
[81] **Ljubivoje Pajević, n. čl., str. 118.**
[82] **Isto.**
[83] **Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 221.**

branile 1. dalmatinska i 5. crnogorska brigada. Složen zadatak je imao i 4. bataljon, koji je branio most na prelazu kod Ostrošca, delom snaga vršio kontrolu obale Neretve nizvodno sve do sela Papraska i obezbeđivao spoj sa 3. krajiškom brigadom, koja je, po prelasku preko Neretve kod Jablanice, trebalo da brani liniju Papraska - Čarski Vrh - Jablanica - Lug.[85)]

Na tim položajima i u prostoru severnih padina Prenja 7. krajiška brigada je ostala do 20. marta, odnosno punih 6 dana i noći, uz povremena manja ili veća pomeranja jedinica duž fronta i po dubini, prema situacijama koje su se svakodnevno menjale. Kod boračkog sastava brigade prelaz preko Neretve izazivao je primetno uzbuđenje, jer su ga doživljavali kao definitivni rastanak sa svojim zavičajnim krajevima na neizvesno vreme i kao polazak u njima sasvim nepoznate krajeve zemlje. To saznanje još više ih je zbližavalo. Velika reka, kao prepreka pred prednjim krajem odbrane, ulivala im je pouzdanje u mogućnost sigurnije odbrane od neprijateljskih tenkova i pešadije. Na zamor, neispavanost, neredovnu ishranu i glad, boravak na otvorenom prostoru u različitim vremenskim uslovima već su bili relativno naviknuti.

Tokom dana i noći 14/15. marta, sa severne strane Neretve 3. sandžačka brigada povukla se preko mosta kod Ostrošca, prošla kroz borbeni raspored 7. krajiške i uputila se na zatvaranje pravca Konjic - Bjela i Konjic - Borci u zahvatu druma.[86'] Od tog trenutka na severnoj strani Neretve nije bilo naših snaga ispred fronta odbrane 7. krajiške brigade, pa su se delovi 718. nemačke divizije iz pravca Konjica i 717. divizije iz pravca Solakove Kule, oko 12 časova 15. marta, susreli kod sela Seonice i Podhum (5 km severozapadnije od Ostrošca) ali se tog dana nisu približavali reci. Na levom krilu 7. krajiške iste noći, 14/15. marta, prešla je Neretvu i 3. krajiška brigada, preko mosta u Jablanici. Poslednji njen bataljon porušio je most i zaposeo položaje visoko iznad reke, u rejonu sela Krstac i Tabakovica (k. 595), ostavljajući jednu četu na Čarskom vrhu prema ušću Rame.[87'] Ostale snage te brigade bez zadržavanja su te noći prešle grebenom iza položaja 7. krajiške prema Idbaru.[88'] Sutradan, 15. marta, delovi bataljona ostavljeni na Čarskom vrhu povukli su se u sastav bataljona, a naredne noći i ceo bataljon iz rejona Krstac u sastav brigade. Tako je 16. marta izjutra levi bok 7. krajiške ostao otkriven iz pravca Jablanice sve vreme odbrane na obali Neretve. Tog dana ujutro 749. puk iz 717. nemačke divizije lako je ovladao rejonom Čarski vrh i obrazovao mostobran u okuki Neretve.[89'] Pred izbijanje na Neretvu neprijatelj je ovako izveštavao o situaciji:

> »Kod 717. divizije slab neprijatelj, ali koji se vešto brani i odstupa na jug i jugoistok.
>
> Kod 718. divizije, neprijatelj i dalje drži posednute visove južno od Neretve, od Konjica do Ostrošca. Drum Konjic - Ostrožac neprohodan usled drumskih prepreka koje su tučene vatrom. Borbena grupa, uz slab otpor neprijatelja 14. marta izbila na severnu obalu Neretve od Ostrošca do Čelebića.
>
> Kod 369. divizije, neprijatelj se povlači na jugoistok i nosi sobom svoje ranjenike. Izviđački bataljon prodro na jugoistok drumom Prozor - Gračanica i po savlađivanju neprijateljskog otpora zauzeo Ramu«.[90']

[85]» Zbornik, tom II, knj. 8, dok. 175 i Lj. Pajević, n. čl., str. 119.
Jovo Vukotić, Druga proleterska divizija, »Neretva«, knj. 1, str. 127.
[87]> Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 163, 165, 166 i 167.
[88]> Isto.
[89]> Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 167 i 235, knj. 12, dok. 140, str. 310.

Krajem dana 16. marta u luku Neretve obrazovao se jedinstven front jedinica 1. proleterske divizije na severnim padinama Prenja, u kojem su svoje položaje branile: desno od 7. krajiške prema Konjicu 3. sandžačka brigada od sela Orahovica do sela Turija, na čijem su se krajnjem desnom krilu branila dva bataljona 1. proleterske brigade u rejonu Paklena (tt. 906) - selo Prevlje - selo Jošanica, zatvarajući sve pravce koji od Konjica izvode u kotlinu Bijele i Boračkom jezeru; 3. krajiška brigada u pokretu preko kotline Idbara, radi smene 1. dalmatinske brigade na masivu Bodilj i Tamara, iza 3. sandžačke brigade; levo od 7. krajiške na grebenu Prenja u rejonu Golo brdo (k. 1661) i Mala Rečica (tt. 1414) iznad Dragan sela i Štrbine nalazili su se delovi 16. banijske brigade, koja je privremeno (između 16. i 18. marta) bila potčinjena štabu 1. proleterske divizije. Zbog takvog položaja 16. banijske brigade visoko u brdima, štab 7. krajiške je bio prisiljen da svom levokrilnom 4. bataljonu još više proširi front odbrane, koji je levim krilom bio povučen unazad, iznad sela Dobrigošće i Krstac, radi spajanja sa 16. brigadom i obezbeđenja iz pravca Jablanica. Za evakuaciju ranjenika, po naređenju Vrhovnog štaba, angažovana je 7. banijska divizija bez 16. brigade i 9. dalmatinska divizija. Tog dana začelje Centralne bolnice sa ranjenicima nalazilo se u selu Dobrigošće, odnosno u prvoj vatrenoj liniji.

Držeći se čvrsto na posednutim položajima, jedinice 7. krajiške brigade su u danonoćnim borbama odbijale neprijateljske napade i česte pokušaje da pređe reku duž čitavog fronta. To je bila klasična poziciona odbrana, u kojoj je neprijatelj mnogobrojnim i raznovrsnim oružjem svakodnevno tukao položaje jedinica brigade. Njegova avijacija je tukla ceo prostor sa izrazitim težištem južno od Ostrošca, oko sela Dobrigošće, Javorik i dolinu Idbara. Iz nemačkih izveštaja je vidljivo da je od 13. do 18. marta njihova avijacija imala u prošeku po 50 borbenih letova dnevno i da su »gađali punim pogocima položaje« u tom prostoru. U tim bombardovanjima, u kojima su učestvovali i italijanski avioni, mnogi su doživljavali šok. Ilustrativan je slučaj koji se odigrao na frontu odbrane 4. bataljona. U nameri da se uzvodno od Rame probije prugom prema Ostrošcu, brojnija neprijateljska kolona ušla je u jedan od tunela na suprotnoj obali reke, u visini sela Donja Papraska, ali su je delovi tog bataljona uspešno sprečavali na izlazu iz tunela svojom vatrom preko reke iz rejona kote 482, nešto istočnije od sela. Posle nekoliko neuspešnih pokušaja da nastave pokret, Nemci su upotrebili avijaciju koja je u nekoliko navrata dejstvovala po koti bombardovanjem i mitraljiranjem. Na sve strane letelo je kamenje i zemlja, a zapaljeno suvo hrastovo lišće čitavo brdo pretvorilo je u vatrenu buktinju. Ljudstvo celog jednog voda bilo je kontuzovano. Neki su dobijali nervne slomove i besciljno trčali po položaju, vrištali iz sveg glasa i plakali, ali niko nije napuštao položaje. Čim bi se avioni udaljavali i Nemci pojavljivali na krivini pruge ispred tunela, oni bi ih obasipali puščanom i mitraljeskom vatrom. Nemci su se povlačili nazad u tunel, ponovo bi doleteli avioni koji su dejstvovali po položaju branilaca. U takvim okolnostima 7. krajiška danonoćno je branila svoje položaje, bez uređenih zaklona, pod vedrim nebom, bez smene i odmora, na hladnoći sa krajnje neredovnom i lošom ishranom.

Neprijatelj je prešao u opšti napad na čitavom frontu 17. marta, od Ostrošca do Jablanice i sa grebena Prenja gde se branila 16. banijska brigada. U žestokim borbama, uz znatne obostrane gubitke, bataljoni 7. krajiške brigade sprečili su pokušaje delova 718. divizije da nasilno pređu Neretvu kod

Ostrošca.[91]' Na desnom krilu odbrane 1. divizije, jedinice 1. dalmatinske i 3. krajiške brigade odbile su nekoliko neprijateljskih napada istočno od doline Idbara sa položaja u rejonu Bodilj i Orlenica. Pokušaje četnika da preko Prenja i Italijana iz pravca Donje Jablanice ugroze evakuaciju ranjenika preko Idbara, sprečila je 16. banijska brigada, tako da tog dana, 17. marta, neprijatelj nigde nije uspeo ozbiljnije ugroziti zaštitu evakuacije Centralne bolnice na severnim padinama Prenja. U noći 17/18. marta nastavljena je njihova evakuacija, ali se veoma sporo odvijala i pored toga što su za nju bile angažovane znatne snage.

I narednog dana, 18. marta, vođene su borbe na čitavom frontu odbrane 7. krajiške brigade. Nemci, Italijani i četnici vršili su koncentrične napade iz tri pravca jednovremeno: sa severa od Ostrošca, sa zapada od Jablanice i sa juga preko grebena Prenja, uz intenzivnu podršku artiljerije i avijacije. Te borbe su se utišale tek predveče, kada su delovi brigade napustili visove iznad Neretve i povukli se nešto unazad, povijajući levo krilo iznad sela Dobrigošće (k. 910). Tog dana ponovo je došlo do kritične situacije, jer su kolone ranjenika i bolesnika vrlo sporo odmicale uzanom planinskom stazom koja je vodila od sela Javorik preko Bunara i sela Breze pod velikim usponom u krajnji gornji ugao doline Idbar kod Memeja sela, a potom se ponovo strmo spuštala niz dolinu do sela Idbara na sredini doline. Iz doline Idbara, pod još većim usponom, staza se penjala na greben Ljubina planina - Vis (k. 1152) i na dužini od 4 km savlađivala visinsku razliku od preko 760 metara. Grebenom Ljubine planine od Visa pela se preko Siljevice do Majdani, a odatle se strmo spuštala u kanjon Bijele kod sela Bijela. Od Gornje Bijele ponovo se pela na kraćem odstojanju i izlazila na drum Konjic - Borci - Boračko jezero. U skladu sa planom kretanja trebalo je da 18. marta začelje bolnice prođe selo Gornja Bijela, a ono je bilo tek u Idbaru, 4-5 km iza položaja 7. krajiške brigade. Pored upornih nastojanja, neprijatelj ni tog dana nije uspeo omesti evakuaciju Bolnice, osim donekle na delu fronta 16. banijske brigade, gde se na njenom levom krilu manja grupa četnika uspela provući i puščanom i mitraljeskom vatrom napasti kolonu ranjenika na grebenu između sela Breza i Memeja sela.[92)] Taj četnički prepad sa jebena Prenja u znatnoj meri je usporio njihov pokret, koji je mogao biti nastavljen tek krajem dana, kada su delovi 16. banijske i 4. bataljona 7. krajiške brigade uspeli proterati četnike.[93]».

Borbeni raspored jedinica 1. proleterske divizije tog dana pretrpio je krupne promene koje su se najteže odražavale na položaj 7. krajiške brigade. Dva bataljona 1. proleterske brigade, koja su zatvarala pravac od Konjica prema Boračkom jezeru, po naređenju vrhovnog komandanta[94]' hitno su upućena prema Glavatičevu. Umesto njih, te položaje morali su zaposesti delovi 3. sandžačke brigade, a njeno pomeranje i pojačani pritisak četnika preko Grebena Prenja dovelo je do pomeranja i 3. krajiške brigade, koja je po naređenju štaba 1. divizije sa dva bataljona morala posesti položaje na liniji: Crni vrh (k. 1037 i 1400) - Rapta kolibe - Bjelašnica (k. 1705 i 1909) i sa te linije zatvariti ulaze u doline Idbara i Bijele sa grebena Prenja, a druga dva bataljona i dalje zadržati prema Konjicu obezbeđujući spoj sa delovima 3. sandžačke u zatvaranje ulaza u dolinu Bijele sa severa. Tog dana u 12,30

Zbornik, tom IV, knJ- 11, dok. 88 i 242.
921 Zbornik, tom IV. knJ- 11, dok. 96.
93) Isto, tom II, knj. 8> dok. 188.
94> Isto, dok. 184.

časova Vrhovni štab je naredio 16. banijskoj brigadi da hitno uputi jedan bataljon ka selu Gornja Bijela, s tim da usput prikupi sve zaostale ranjenike, a štab 7. divizije i preostala dva bataljona te brigade da krenu istim putem u 24 časa.[95)]

U takvim okolnostima, 18. marta uveče 7. krajiška brigada se našla sama u prostoru zapadno od doline Idbara, ispred glavnih snaga neprijatelja i po naređenju štaba 1. proleterske divizije morala je u ponoć 18/19. marta izvršiti smenu jedinica 16. banijske brigade na svom levom krilu, a na desnom zatvoriti ulaz u dolinu Idbara sa severa i preuzeti ulogu opšte zaštitnice na začelju ranjenika i ostalih snaga divizije.[96'] Od izvršenja zadataka 7. krajiške zavisilo je izvršenje opšteg zadatka 1. proleterske divizije, kao opšte zaštitnice na glavnom pravcu odbrane.

Prilikom smenjivanja delova 16. banijske brigade, noću 18/19. marta 3. bataljon 7. krajiške naišao je na neprijateljske kolone u pokretu, sa kojima su prethodnog dana vodili borbu delovi 16. brigade koji su se povukli pre vremena, ne sačekavši smenu. U oštrom sukobu te kolone su odbačene nazad, uz obostrane gubitke, kod neprijatelja po sopstvenom priznanju od 6 mrtvih i 14 ranjenih, a kod 3. bataljona 6 mrtvih i 16 ranjenih boraca. Čim se razdanilo 19. marta, borbe su nastavljene još većom žestinom, sa neprijateljem koji je nastupao na pravcima Ostrožac - Idbar, Jablanica - Idbar preko Krstača i Prenj - Idbar sa juga. Za brigadu je to bila neravnopravna borba pod veoma teškim uslovima. Suprotstavljala se višestruko nadmoćnijem neprijatelju na veoma razvučenom frontu, sa ciljem da nedozvoli njegovo izbijanje na greben iznad doline Idbara, jer bi u tom slučaju vatrom ugrozio živote ranjenika koji su se još nalazili u dolini, a ujedno vršila evakuaciju zaostalih do Idbara. Zbog toga je štab brigade angažovao deo jedinica i starešina za prikupljanje ranjenika duž staze od Javorika, preko Breze, do Memeja sela i otpremanje u dolinu Idbara. Za prenos teških ranjenika u dosta slučajeva korišteno je obično drveno kolje, uvezano opasačima i remenjem sa pušaka. Borba i evakuacija trajale su ceo dan.

O tim borbama načelnik štaba 1. divizije, Vaso Jovanović, izveštavao je svoj štab, a on Vrhovni štab o situaciji sa stanjem u 13,15 časova. U izveštaju se, pored ostalog, navodi da 7. krajiška od zore vodi žestoku borbu sa neprijateljskim kolonama sa kojima se tukla i prethodnog dana i dodaje: »Obzirom da su četnici već jedanput izvršili veliki obuhvatni ispad sa juga i presekli kolonu ranjenika kod sela Javorik, naredili smo 7. krajiškoj duboko izviđanje u tom pravcu. Brigada javlja da joj je veliki front, nesigurno levo krilo i da neće moći izdržati stalne i jake pritiske, kako sa fronta prema selu Javorik i Bunari, tako i od pravca Celebići. Oni se (misli se na brigadu) dobro drže i bore, nadam se da će se stvoriti potrebno vreme za udaljavanje začelja ranjenika iz kotline r. Idbar«.

Što se tiče brigade, nije se prevario, ona je izdržala, a udaljavanje začelja ranjenika nije išlo kako je trebalo i moralo. O tom problemu u navedenom izveštaju se kaže:

> »Evakuacija ranjenika ide vrlo sporo i sasvim neorganizovano. Ranjenici se nalaze svuda po putu. Naše, naročito određene patrole nalaze pojedine teške ranjenike sakrivene pored puta i tu ostavljene. Ranjenici su bez hrane, sa zagnojenim ranama, ostavljeni i potpuno sami noćivaju

po snegu. Sedma krajiška brigada je našla mnogo teških ranjenika po šumama oko sela Javorik, Bunari i Breza, te ih je pod borbom prebacila ka Idbaru. Štab 9. divizije naredio je 7. krajiškoj brigadi da izvesne jedinice angažuje u prenošenju ranjenika, a 7. krajiška brigada ima isuviše i borbi i žrtava štiteći evakuaciju. Naredio sam štabu brigade da ničija naređenja sem naših ne izvršava. Svakako je potrebno da nastojite da se evakuacija što prije izvrši, jer je ljudstvo brigade stalno po položajima, pod vedrim nebom i gladuje, što se naročito može reći za 7. krajišku brigadu, koja pored toga još i stalno vodi teške borbe«.[97]»

Zaostali deo ranjenika, o kojima se u navedenom izveštaju govori, nije bio neki organizovani ešelon Centralne bolnice sa osobljem i starešinama koji bi se starali o njima, već pojedinci i grupe koji su iz raznih razloga izostali iza svojih ešelona. Događalo se, naročito za vreme bombardovanja, da nosioci ranjenika - zarobljeni italijanski vojnici - napuste ranjenike i pobegnu ili ih jednostavno sklone dalje od staze na skriveno mesto i napuste. Ranjenici koji su transportovani na konjima najviše su zaostajali zbog uginuća ili ubijanja konja u avionskim i artiljerijskim napadima neprijatelja, pa su ostajali nepokretni. Pored ranjenika, tu se zatekao i veliki broj izbeglica žena i dece, naročito iz Banije. Gotovo puna dva meseca oni su se povlačili za svojom vojskom, prešavši stotine kilometara, podnoseći nečuvene i nepredvidljive teškoće i od zamora, zime i gladi umirali na vrletnim stazama Prenja u najvećim mukama.

Tek uveče 19. marta brigada se našla na poslednjim pogodnim položajima iznad doline Idbara, ali se štab brigade nije usuđivao zadržati na tim položajima, zbog realne mogućnosti da neprijatelj sutradan u kratkom vremenu potisne jedinice u dolinu i vatrom ih uništi. Zbog toga je naredio da se cela brigada najkraćim pravcem spusti u dolinu Idbara i zaposedne nove položaje na istočnoj strani doline. Kasno u noći 19. marta sva tri bataljona, bez pozadinskih delova, spustila su se niz strme padine doline pristigla u selo Idbar.

U rejonu Idbara bataljone nisu sačekali pozadinski delovi koji su se od ranije nalazili u tom mestu i imali zadataR da pripreme hranu. Umesto hrane borcima je deljen po jedan klip ili šaka zrnevlja tvrdog kukuruza, sa preporukom da ga na neki način pokušaju ispeći na vatri. U prostoru preko kojeg su danima prolazile brojne jedinice Glavne operativne grupe, očigledno se ništa drugo i nije moglo pronaći. Brojna ognjišta bila su napuštena, neka ugašena, neka dogorevala, a oko nekih su se okupljale grupe ranjenika i bolesnika koje su delovi brigade prethodnih dana otpremali do Idbara, kao i dosta onih koji su tek tu izostajali iza svojih ešalona. Po naređenju štaba 1. divizije, svi ranjenici su se morali evakuisati iste noći i za taj zadatak angažovana je čitava brigada. Posle kratkog predaha ona je pristupila njegovom izvršenju i već u svanuće 20. marta začeljem kolone izašla je na greben Ljubine planine.

Brigada je 20. marta izvela marš, koji je ostao u dubokom sećanju učesnika. Trebalo je savladati prostor između doline Idbara i doline Bijela, u dužini oko 15 km. Sa nadmorske visine u Idbaru od 300 m, kolona se pela na 1345 m i ponovo spuštala u dolinu rečice Bijela na 500 m. Uz velike napore brigada je na rukama iznela ranjenike iz Idbara, a zatim se kretala na njihovom začelju. Pošto je pokret vršen danju, cela kolona je bila izložena napadima neprijateljske avijacije i vatri teških artiljerijskih oruđa. Deo staze izme-

du kote 1148 i 1314 prolazio je severnim padinama jednog od brda, sa kojeg se u obliku levka spuštala dolina široka oko 300 metara, pokrivena snežnim nanosima visokim i preko jednog metra. Staza na tom delu prostora bila je, u stvari, prtina u dubokom snegu, koja se nije mogla zaobići ni sa jedne strane. Bila je to pogodna prilika za dejstvo teške artiljerije po koloni, koju je neprijatelj i koristio. Ispaljivao je teške granate, koje su bez promašaja padale na cilj. Na prtini i oko nje ležali su raskomadani leševi poginulih boraca i ubijenih konja. Neko je primetio da su razmaci između artiljerijskih plotuna vremenski ujednačeni i dosetio se načina na koji bi se to moglo iskoristiti. Čim bi pala poslednja granata grupa boraca bi što brže pretrčavala preko tučenog prostora i do sledećeg plotuna uspešno izlazila iz cilja na drugu stranu brda bez gubitaka. Tako su sve jedinice brigade savlađivale taj prostor i uveče stigle u rejon sela Gornja Bijela, gde su u ulozi neposredne zaštite ranjenika provele još jednu hladnu noć.

Noću 20/21. marta neprijatelj je izvršio napad na položaje jedinica 3. sandžačke brigade, koje su branile ulaze u dolinu Bijele iz pravca Konjica u rejonu Paklina i Prevlje 2 - 3 km od sela Gornja Bijela, odbacili ih sa tih položaja, presekao dotadašnji pravac evakuacije preko sela Medeškovići i izjutra ugrozio oko 250 teških ranjenika u selu Gornja Bijela. Zbog toga je 7. krajiška brigada opet morala delom snaga da osigura rejon sela, a delom da vrši evakuaciju ranjenika. Naročito kritična situacija nastala je kada su oko 15 časova u rejon Gornja Bijela prodrla 4 neprijateljska tenka. Zaštitni delovi brigade otvarali su na njih puščanu i mitraljesku vatru, zbog koje su se oni ipak zaustavi jer su bili bez pešadijske pratnje. I tog dana brigada je izdržala najveću artiljerijsku vatru i uložila velike napore u evakuaciji ranjenika potpunim bespućem preko grebena Štrbine. Taj poslednji ešelon ranjenika borci su izneli na rukama u noći 21/22. marta i izjutra rano dopremili u rejon Borci i Boračko jezero. Toga dana utišale su se odbrambene borbe u dolini Neretve. Neprijatelj je otpočeo prikupljanje svojih jedinica u naselja od Konjica do Mostara. Kod snaga NOVJ 3. sandžačka brigada je ostala na zatvaranju pravca od Konjica prema Borcima i Boračkom jezeru, radi zaštite Centralne bolnice, a 3. krajiška brigada na grebenu iznad doline Bijela u odbrani pravaca koji sa jugoistočnih padina Prenja izvode u rejon Boračkog jezera.

U odbrani na Neretvi 7. krajiška brigada je spadala u red jedinica Glavne operativne grupe koje su podnele najviše napora i dale najveći doprinos neposrednoj zaštiti ranjenika i bolesnika, zbog kojih je ova velika bitka i vođena. Ona se još 2. marta uključila u borbu za neposrednu zaštitu Centralne bolnice, Vrhovnog štaba i do 11. marta prešla rastojanje od blizu 200 km, pod danonoćnim udarima i do 15 puta brojnijeg neprijatelja. Na marševima i pod borbama prelazila je preko mnogih besputnih brda i dolina, po hladnoći i snežnim vejavicama, sa slabom i zaleđenom odećom i obućom, oskudnom i neredovnom ishranom, zamorom i dugotrajnim nespavanjem. Opšta karakteristika tih dejstava bila je odbrana na širokom frontu, u kojoj se mnogo puta od brigade tražilo da brani položaje po svaku cenu, čak i onda kada takva odbrana nije imala nikakvog izgleda za uspeh. Najizrazitiji oblik takve odbrane bio je na Neretvi, u kojoj je 7. krajiška brigada, više od bilo koje druge jedinice, izvodila klasičnu pozicionu odbranu, bez mogućnosti primene bilo kakvog drugog oblika dejstva. Najteže trenutke brigada je proživljavala 18. i 19. marta, kada je, zbog nesporazuma u višim komandama, prerano ostavljena da sama brani evakuaciju ranjenika i bolesnika ispred glavnih snaga neprijatelja, bez podrške i pomoći drugih jedinica.

Pored zamora, opšte iscrpljenosti od gladovanja, vođenja bespoštednih krutih frontalnih borbi, brigada je bila prisiljena da gotovo polovinu svojih snaga angažuje i za evakuaciju ranjenika i bolesnika, svakog dana skoro na čitavoj dužini severnih padina Prenja od oko 35 km. Pošto se ta evakuacija uvek vršila iz prve vatrene linije, mnogi su sa po drugi i treći put bivali ranjavani i zajedno sa borcima ginuli i umirali. Uprkos svim tim nevoljama, čitav sastav brigade ispoljavao je hrabrost, upornost, istrajnost i stoički je preživljavao slabosti malih neuspeha i nikad nije padao u malodušnost i apatiju. Predano, časno i disciplinovano brigada je izvršavala svaki zadatak koji se pred njom postavljao, čak i onda kada se od nje tražilo više nego što je objektivno mogla dati. Zbog toga su je mnogi izvan brigade ubrajali u najotporniju i izdržljiviju jedinicu u odbrani na Neretvi, o čemu svedoče brojni dokumenti iz tog vremena.

Od Boračkog jezera do Drine

Rejon Borci i Boračko jezero je, u stvari, udolina uskog izduženog oblika, pregrađena grebenom kod sela Krstac i Popratina, u dva nejednaka dela. Severozapadni veći deo su selo Borci i Boračko polje, a jugoistočni manji deo je Boračko jezero, na nadmorskoj visini od svega 402 metra. Čitav prostor je okružen strmim padinama okolnih planina. Sa zapadne strane Prenja, sa južne i jugoistočne strane masiva Crna Gora (1497) i Crvanj (1921), koje se od Boračkog jezera protežu paralelno jedan pored drugog na jug, u prostor istočne Hercegovine i gube u Nevesinjskom polju, a sa severne i severoistočne u duboki kanjon Neretve.

Ovakav geografski položaj i topografski oblik rejona Borci i Boračkog jezera čine ovaj prostor uskim »grlom« kroz koje su morale proći sve jedinice Glavne operativne grupe i Centralna bolnica Vrhovnog štaba, kada su se pod borbom iz okruženja izvlačili iz okuke.Neretve severnim padinama Prenja. Pristizanje 7. krajiške brigade na začelju ranjenika u rejon, 22. marta izjutra, nije označavao samo okončanje višednevne odbrane na začelju glavnih snaga, već i prelaz u drugu fazu borbenih dejstava svih snaga Glavne operativne grupe u tom prostoru. Zajednički utvrđeni nemačko-italijanski plan operacija, sve nemačke jedinice i ustaško-domobranske snage pod njihovom komandom zaustavile su svoja dejstva i zadržale se na desnoj obali Neretve, a dalju borbu protiv snaga Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba nastavile su italijansko-četničke snage. To je omogućilo snagama Glavne operativne grupe da oslobode veliki deo svojih snaga od bočnih i zaštitnih osiguranja i tim snagama sukcesivno ojačaju snage u prvom ešalonu, koje su od 7. do 21. marta vodile teške borbe sa četnicima i manjim delovima italijanskih jedinica kod Jablanice, Dobrigošća, Krstača i ispred Konjica u velikoj okuki Neretve, na grebenu Prenja, u rejonu Borci i Boračko jezero, kod sela Čičevo i Glavatičevo, Zimlje i dr. Tek posle tih borbi one su mogle produžiti dejstvo po širokom frontu, u pravcu istoka, prema Kalinoviku i Foči i jugoistoka prema Nevesinju i Gackom u istočnu Hercegovinu.

Kulminacija borbi dostignuta je 21. marta uveče, na liniji Nevesinje - Kifino selo - Ulog - Obalj - Kalinovik, odnosno na liniji druma Nevesinje - Kalinovik, na kojoj su četničke snage i delovi italijanskih snaga imali gusto posednutu i organizovanu odbranu istočne Hercegovine i gornjeg toka Drine.

To su, uglavnom, bile one četničke snage koje su se izvlačile iz prethodnih borbi sa snagama Glavne operativne grupe, ali i ojačane dovođenjem svežih snaga iz dubine sa teritorije Crne Gore, Sandžaka i istočne Hercegovine, čije je ukupno brojno stanje iznosilo oko 12.000 naoružanih ljudi. Sledećeg dana, 22. marta, 3. divizija je zauzela Nevesinje i četnicima nanela teške gubitke, a 20. marta 2. proleterska divizija zauzela je Obalj, izišla na planinu Leliju i većim obuhvatom sa južne strane izvršila napad u bok četnicima u širem rejonu, zapadno ispred Kalinovika. Posle niza obostranih napada i protiv napada, 21. marta i u noći 21/22. obe strane su pretrpele velike gubitke i izjutra, 22. marta, opredelile se za prekid borbe i povlačenje. Razbijeni četnici neprimetno su se izvlačili preko Foče na istočnu stranu Drine, napuštajući sve položaje na njenoj zapadnoj strani, a jedinice 2. proleterske divizije prelazile su u odbranu na dostignutim linijama. U takvim okolnostima Vrhovni štab je na predlog štaba 2. divizije 22. marta izjutra naredio da se 7. krajiška brigada hitno uputi preko Glavatičeva uzvodno dolinom Neretve u rejon Zabrđani, Doljani i Polje, gde će primiti dalja naređenja od štaba 2. divizije.[981] Toj diviziji Vrhovni štab je istovremeno uputio i dva bataljona 1. proleterske brigade prema Kalinoviku u njen sastav, koje su na položajima kod Uloga smenili delovi 7. banijske divizije.

Ceo sastav 7. krajiške brigade je ovo naređenje Vrhovnog štaba prihvatio sa velikim zadovoljstvom, jer je nagoveštavalo da brigada prelazi u dugo očekivana ofanzivna dejstva, na koja su bili navikavan u prvih 19 meseci rata, u kojima su dobijali pobede i dolazili do plena vojne opreme i naoružanja. Oslobađanje od odbrambenih oblika borbe, koju su bili prinuđeni da vode puna dva meseca, značilo je veliko olakšanje, od ogromnog opterećenja i iscrpljivanja u fizičkom, psihičkom, materijalnom i svakom drugom pogledu.

Zbog izrazito velike aktivnosti neprijateljske avijacije u čitavom tom prostoru, duži pokreti jedinica morali su se vršiti samo noću, u čemu su insistirala sva rukovodstva. U praksi je to značilo da se danju miruje skriveno u pošumljenim prostorima, a noću da se što brže kreće, da bi se u kratkom vremenu savladalo što duže rastojanje do određenog cilja. U ovom slučaju trebalo je da brigada izvrši usiljeni marš od rejona Borci do Kalinovika, u dužini od blizu 50 km, u što kraćem vremenu. Zbog toga je brigada provela ceo dan u rejonu Borci i tek uveče 22. marta prošla pored Boračkog jezera, spustila se u dolinu Neretve i negde kod Glavatičeva prešla preko drvenog mosta na desnu obalu reke i uzvodno njenom severnom stranom nastavila pokret koji je trajao svu noć, uz velike fizičke napore, od kojih su mnogi posrtali i padali u zapenušalu, podivljalu planinsku reku. Ali, i u takvim nevoljama, borci su iznalazili praktična rešenja po međusobnom dogovoru. Čim bi primetio da onaj ispred njega počinje praviti nesigurne korake onaj iza njega bi ga udarao prutom po leđima i tako otimao od sna. Rejon Zabrđani, Doljani i Polje, brigada je dostigla 23. marta izjutra, a rejon Kuta i Božinovići ispred Kalinovika tek 25. marta u prepodnevnim časovima.

Po naređenju štaba 2. proleterske divizije, brigada je nastavila pokret po danu u rejon Krbljine i Mušići - desetak kilometara severno do Kalinovika prema Trnovu, gde je izvršila smenu 1. proleterske brigade na položajima Mušići - Dobro Polje - Boljanovići na severoistočnim padinama Treskavice, a 1. proleterska je istog dana uveče upućena prema Ustikolini radi izlaska na levu obalu Drine. Na tim položajima 7. krajiška je ostala do 28. marta uveče

i uz mobilizaciju stanovništva vršila zarušavanje druma Kalinovik - Trnovo i zatvarala pravce koji iz Sarajeva preko Trnova izvode u rejon Kalinovika i Miljevine. Noću 28/29. marta, po naređenju štaba 1. proleterske divizije, brigada je prebačena prema Foči u rejon sela Jelač i Miljevina. Iz tog rejona sa 1. bataljonom na položajima Gradac (k. 909) na levoj obali Drine, neposredno ispred Foče, zatvarala je pravac prema Kalinoviku, sa 4. bataljonom u selu Jeleč i Miljevina iza 1. bataljona, kontrolisala drum Foča - Kalinovik i obezbeđivala haubičku bateriju, a sa 3. bataljonom iz rejona sela Udovičići kontrolisala pravce koji sa severa niz padine Jahorine izvode ka Miljevini i Ustikolini. U tom vremenu jedinice 2. proleterske divizije izlazile su na levu obalu Drine uzvodno od Foče, a 3. divizija je gonila razbijene četničke snage od Nevesinja, preko Kifinog sela, kroz Gatačko polje. Njen dalji prodor na jugoistok prema Nikšiću u Crnoj Gori zaustavio je Vrhovni štab, na kratko vreme, dok se ne sagleda ishod predstojećih borbi na Drini. Sedma banijska i 9. dalmatinska divizija ostavljene su u neposrednoj zaštiti Centralne bolnice Vrhovnog štaba, koja se postepeno pomerala od Boračkog jezera prema Kalinoviku iza glavnih snaga operativne grupe. Tako se za 7. krajišku brigadu završila faza dugotrajnih odbrambenih dejstava u velikoj bici za ranjenike.

Nastupanje kroz Sandžak i Crnu Goru

Situacija u Sandžaku, Crnoj Gori i na Drini

Povlačenjem partizanskih snaga iz Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine, u julu 1942, u tim krajevima je došlo do zastoja u razvoju narodnooslobodilačke borbe i jačanja četničkih pozicija. Nastupio je period strahovitog terora, zločina i pokolja, koji su četnici uz pomoć okupatora sprovodili ne samo nad pripadnicima NOP-a, nego i nad narodom, a naročito nad muslimanskim življem. Okupacionu vlast u unutrašnjosti ovog prostora izvan priobalnog pojasa Italijani su obezbeđivali svojim divizijama: na prostoru Pljevlja - Prijepolje sa »Taurinenze«; Nikšić - Danilovgrad »Ferara«; Berane - Bijelo Polje - Kolašin »Venecija«, a u Podgorici i Spužu imali su stalni Podgorički garnizon. General Blažo Đukanović je, u svojstvu predsednika Crnogorskog nacionalnog pokreta, 24. jula 1942. zaključio na Cetinju čvrst sporazum sa italijanskim guvernerom Crne Gore, armijskim generalom Pirciom Birolijem o lojalnosti prema italijanskim vlastima, međusobnoj saradnji i potpomaganju u borbi »protiv komunizma i komunista u Crnoj Gori«.

U tom sporazumu, pored ostalog, utvrđuje se i sledeće:

»

5) Radi dobrog završetka srećno otpočete akcije protiv komunista i da bi se spriječilo bilo kakav njihov povratak, ustanoviće se u Crnoj Gori formacije dobrovoljaca zvane 'Leteći odredi' sastavljene od odabranih i oprobanih crnogorskih nacionalista.

Ove formacije (ili 'Leteći odred') utvrđuju se u broju od tri i operisaće na teritorijama sljedećih srezova:

a) formacija kap. Đurišića srezove: Bijelo Polje, Kolašin, Berane, Andrijevica, Šavnik;

b) formacija puk. Stanišića srezove: Nikšić, Danilov Grad, Podgorica, uz ograničenja o kojima se govori pod idućim slovom c);

c) formacija g. Popovića srezove: Cetinje i Bar, pored predjela sreza nikšićkog što spada u teritorij nadležnosti divizije 'Taro'.

Svaka će formacija imati snagu od 1.500 ljudi; ova snaga prema potrebama i odnosu na situaciju koja se u buduće može stvoriti, može biti povećana ili smanjena po naređenju Njegove ekselencije Guvernera, a po saslušanom mišljenju Odbora.

7) Pored rečena tri 'Leteća odreda', obrazovaće se kod svake opštine jedinice 'narodne seljačke milicije' sastavljene od sposobnih i sigurnih ljudi, koji će se normalno baviti svojim građanskim zanimanjem, ali biti spremni da se late oružja u slučaju opasnosti za sigurnost sela od strane komunističkih jedinica.

Šema 6

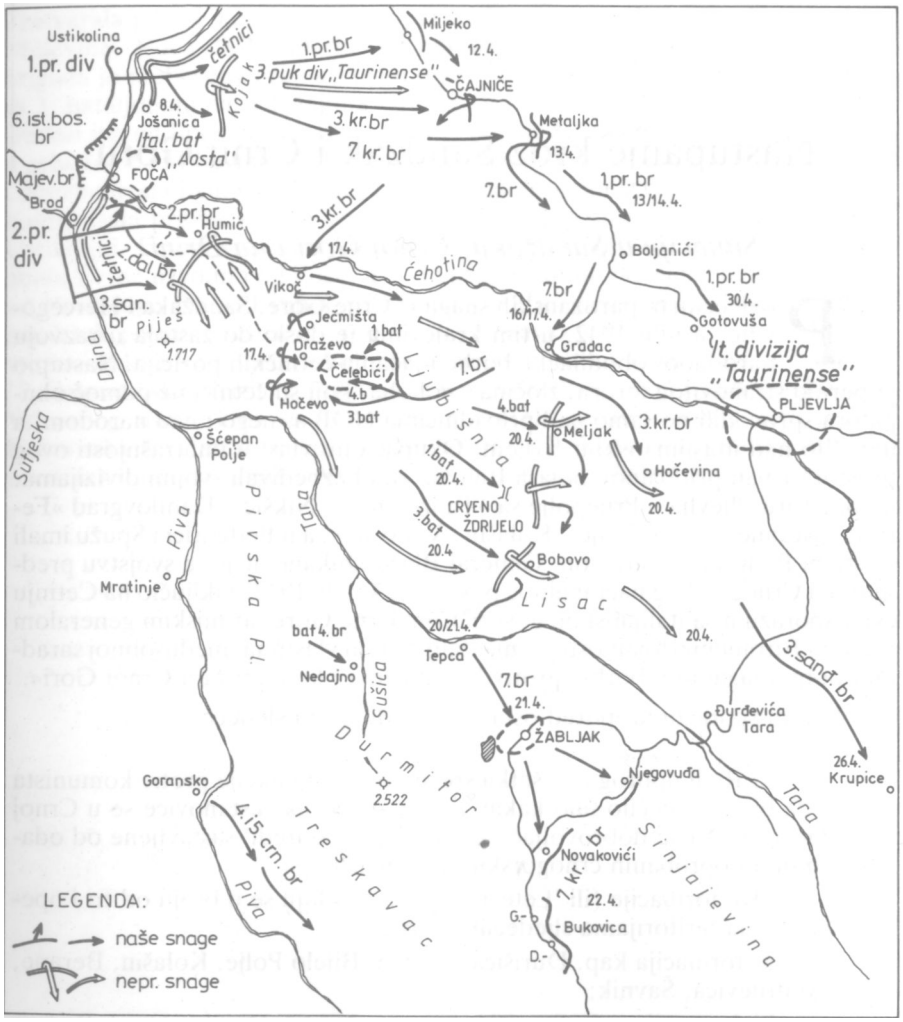

Prelaz preko Drine, razbijanje četnika kod Čelebiča i na Meljaku i oslobađanje Žabljaka od 8. do 22. IV. 1943.

Ove jedinice biće redovito naoružane i imaće svaka svoga komandanta.

Te jedinice predstavljat će pravu odbranu naselja do dolaska eventualnog pojačanja što će Komande mjesta naći za shodno da pošalju, uzevši ih iz posada italijanskih trupa ili 'Letećih odreda'.

Članovi ovih jedinica biće dobrovoljci, a uživaće određene finansijske potpore za ono vrijeme, za koje budu prinuđeni da stupe u akciju.«[99]

"> AVII, četnička arhiva (u daljem tekstu ČA), k. 18/1-1 i k. 147.

Pošto su ovim sporazumom bili potvrđeni i prošireni svi raniji sporazumi koje su sa italijanskim vlastima uspostavljali četnički komandanti Draže Mihailovića u Crnoj Gori, to je i ovaj Đukanovićev omogućavao nesmetani boravak Draže Mihailovića u Crnoj Gori i u rukovođenju četničkim jedinicama na području Crne Gore, Bosne, Hercegovine i Dalmacije. Iz sela Krš, 12 km istočno od Zabljaka u plemenu Saranci, Mihailović se u julu 1942. sa svojim štabom prebacio u selo Polje kod Mojkovca, a mesec dana kasnije u selo Lipovo ispod Sinjajevine, desetak kilometara severozapadno od Kolašina i u tom rejonu ostao sve do kraja aprila 1943.

Leteći odredi i opštinske jedinice o kojima se govori u navedenom sporazumu bili su jezgra iz kojih su kasnije tokom vremena izrastali svi ostali oblici vojnog organizovanja četnika u ovom prostoru, kao što su bataljoni, brigade i korpusi, čije se brojno stanje uvećavalo u zavisnosti od porasta pretnje koja je za četnike proisticala iz narastanja jedinica narodnooslobodilačke vojske u drugim krajevima zemlje. Tako je Pavle Đurišić još krajem januara 1943. od svog Letećeg (pokretnog) odreda sa 1.500 ljudi formirao tri odreda: prvi sa Beranskom i Andrijevičkom, drugi sa Bjelopoljskom i Kolašinskom i treći sa 1. i 2. Durmitorskom brigadom, čije je ukupno brojno stanje iznosilo 2.110 ljudi.[100] Sa tim jedinicama izvodio je akcije protiv muslimanskog stanovništva u Sandžaku, oko Foče i u dolini Drine i nameravao da ih angažuje u borbi protiv snaga Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba na pravcu Jablanica - Prozor - Glamoč i dalje, ali do toga nije došlo. Angažovao ih je na istočnoj strani Neretve.

Iz obimne četničke dokumentacije vidi se da je u prethodnim borbama na zapadnoj strani Drine u okuci Neretve, kod Glavatičeva, Zaborana, Zimlja, Uloga, Nevesinja i Kalinovika, učestvovalo oko 25.000 naoružanih četnika iz Crne Gore, Hercegovine, istočne Bosne i Sandžaka.[101] Njihovo povlačenje iz tog prostora na istočnu stranu Drine i Pive, pod udarcima jedinica Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, pretvaralo se u raspadanje brojnih delova njihovih jedinica u kojem se izlučivao onaj deo najokorelijih koji se još uvek okupljao oko svog rukovodstva i bio spreman da nastavi borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta do kraja.

U nameri da pređu sa linijske, frontalne odbrane (napada) na »čisto četničko ratovanje« četnici su tih dana od dela ovih snaga pristupili formiranju i posebnih takozvanih »Letećih brigada«, čiju je namenu i način upotrebe najpotpunije objasnio komandant istaknutog dela štaba Draže Mihailovića, Zaharije Ostojić, u naređenju koje je 23. marta 1943. u 19,10 sati iz rejona Kalinovika uputio Baju Nikiću, komandantu Drinskog korpusa. U njemu, pored ostalog, piše:

> »Od sutra menjamo taktiku. Prelazimo na formiranje letećih brigada. Jačina ovih brigada je 400 ljudi, naoružanje puške i samo puškomitraljezi, bez teških oruđa i ikakve komore, ove brigade moraju biti sastavljene od najboljih oficira i vojnika. Zadatak im je: iznenadni i brzi pokreti poglavito noću, upad u pozadinu crvenih, napadati i uništavati komunističke štabove i odeljenja, napade vršiti na bokove i duboku pozadinu crvenih a potom iznenada iščeznuti. Ove brigade ne smiju biti vezane, moraju biti u pravom smislu divlji odredi, moraju kao lovački

[100]) Zbornik, tom XIV, knj. 2, dok. 18, str. 91.
[101]) O brojnom stanju četnika koji su učestvovali u navedenim borbama, vidi istu knjigu, dok. 57, 59, 83, 85 (depeša 1535 i 2044) i 92.

psi goniti do istrebljenja i potpune klonulosti podivljalu zver . . . ove brigade izbegavaju front ali zato se tajno probijaju u duboku pozadinu neprij ateljevu. « '

Sa snagama koje su iz rejona Kalinovika izvukli preko Foče, delimično pothranjenim i sveže dovedenim pristalicama iz jugoistočne Bosne, četnici su uspostavili odbranu na Drini od sastava Pive i Tare kod Šćepan-Polja do Goražda na frontu širine oko 60 km. Taj prostor su delili na dva sektora: levi južno od Foče uzvodno do Šćepan-Polja, širine oko 26 km i desni severno od Foče nizvodno do Goražda širine oko 34 km.

Odmah po pristizanju, četnici su preduzeli svestrane mere uređivanja svojih položaja, koristeći brojne odbrambene objekte iz ranijih ratova, jer je Drina dugo bila granična reka Srbije a Piva Crne Gore sa Turskom i Austro-ugarskom. Plan je sačinio Zaharije Ostojić, koji je dugo rukovodio svim četničkim snagama na zapadnoj strani Drine. Po tom planu desni sektor nizvodno od Foče do Goražda branilo je 13 četničkih jedinica različitog formacijskog sastava, sa ukupno oko 3.500 ljudi.

Organizaciju i način izvođenja odbrane tih snaga izvršio je komandant tog sektora, Vojislav Lukačević, u zapovesti koju je izdao 28. marta, 11 dana pre nego što su jedinice 1. proleterske divizije prešle u napad na ovom sektoru. Po toj zapovesti[103] čitav sektor je bio podeljen na tri odseka podjednake širine: prvi od Goražda do Gornje Osanice branilo je 370 četnika, pod komandom poručnika Vasilija Bodiroge;[104] drugi od Osanice do Jošanice 1.660, pod komandom Baje Nikića, od kojih je preko 700 bilo izvučeno u opštu rezervu u rejon Krčino brdo, Kapak i Goli Vrh (1309) i treći odsek od Jošanice do Foče, sa 1.500 četnika pod komandom Vuka Kalaitovića.

Sa glavnom četničkom rezervom u rejonu Krčino brdo, Kapak i Goli Vrh, nalazila su se i dva bataljona 3. planinskog puka italijanske divizije »Taurinense« u rejonu Ifsar i Crni Vrh. '

Levi sektor južno od Foče, uzvodno na desnoj obali Drine, od Broda do ušća Sutjeske, branile su: kod Broda i Kopilova Pljevaljska, kod Bunova i Čelikovog polja Bjelopoljska, a iza njih u rezervi kod Dragočava i Lučevog Brda (1416) - Slabić (1504) Kolašinska brigada sa ukupno 2.314 ljudi, kojima je komandovao Pavle Đurišić.

Sedma krajiška brigada u fazi prelaza preko Drine

Pripreme za prelaz preko Drine trajale su punih 12 dana, uz česte pokušaje manjih delova da se domognu suprotne strane obale, u čemu, uglavnom, nisu uspevali. U to godišnje doba Drina je predstavljala veliku vodenu prepreku, nabujalu usled topljenja snega u višim planinskim predelima. Pri normalnom vodostaju ona je kod Šćepan-Polja široka 40-90, duboka 3-6 m sa brzinom toka 1,5-3 m/sek i proticanjem od 123 m^3/sek. Kod Ustikoline te vrednosti su i dva do tri puta veće, jer nizvodno od Šćepan-Polja Drina prima pritoke Sutjesku, Ćeotinu, Bistricu i brojne manje vodotoke sa okolnih brda oko Foče.[106]

[102] Zbornik, tom XIV, knj. 2, dok. 99, str. 498.
[103] Zbornik, tom XIV, knj. 2, dok. 109.
[104] Bodiroga je bio komandant Četničke Čajničke brigade.
[105] p r e k 0 intendature ove divizije Italijani su vršili snabdevanje i zbrinjavanje svih četničkih jedinica na ćelom drinskom sektoru. Foču je branio njen bataljon »Aosta«.
[106] Sve topografske karakteristike zemljišta i objekata koje se navode u ovoj knjizi, zasnivaju se na podacima Vojnogeografskog instituta JNA u Beogradu.

U nedostatku bilo kakvih formacijskih plovnih sredstava, prelaz se morao vršiti isključivo pomoću priručnih sredstava iz mesnih izvora. Inžinjerci Vrhovnog štaba izradili su od čamovih balvana i dasaka dva veća spiava, koja su mogla prevesti po 30 boraca sa opremom u jednoj turi. Jedan od njih je bio na mestu prelaza jedinica 2. proleterske divizije, kod sela Kopilovo, uzvodno od Foče, a drugi kod Ustikoline, nizvodno od Foče, na mestu prelaza 1. proleterske divizije, čiji su sastav tada činile 1. proleterska, 3. i 7. krajiška brigada, kao severna grupa glavnih snaga Vrhovnog štaba. Sav taj posao oko pribavljanja materijala, izrade splavova i njihovo dopremanje na obalu morao se obavljati pretežno noću, a danju se vodila borba sa neprijateljem na suprotnoj obali, koji je svakog dana pokušavao da odbaci naše snage što dalje od obale.

Istovremeno, u pozadini su u svim jedinicama vršene intenzivne pripreme boraca za što uspešnije izvršavanje predstojećih zadataka. Te pripreme i boravak u tom prostoru celokupni sastav 7. krajiške brigade doživljavao je na poseban i težak način. Za koncentraciju velikog broja jedinica, osiromešena seoska naselja u bližoj okolini nisu mogla obezbeđivati ni minimalne količine hrane. Pozadinski organi u mnogim jedinicama uspevali su obezbediti samo po neki kuvani krompir i malo parče hleba od samljevenih divljih suvih krušaka, sa malo brašna, koji je bio tvrd i crn kao ugalj. Slaba ishrana prisiljavala je mnoge da se i sami snalaze, pa je Vrhovni štab izdao vrlo stroge naredbe o zabrani samovoljnog uzimanja hrane po kućama. Pored pojačane brige starešina, intezivnijeg političkog rada, veće budnosti i aktivnosti partijskih i skojevskih organizacija i u 7. krajiškoj brigadi dva su borca izvedena pred sud i streljana pred strojem brigade zbog samovoljnog uzimanja hrane od stanovništva po kućama.

Pored gladi i iscrpljenosti, brigadu su pratile i druge negativne posledice. Tih dana mnoge je borce zahvatila bolest, pegavi tifus, od kojeg su borci bili zaraženi ješ u vreme evakuacije ranjenika i bolesnika u borbama na Neretvi. Ta ratna bolest naglo je zahvatila veći broj boraca i starešina u brigadi, izbacujući iz stroja po nekoliko desetina dnevno. Srećom, ona je bila kratkotrajna i u blažoj formi, pa su se oboleli brzo vraćali u normalno stanje, a mnogi su je preležali na nogama, bez ikakvih lekova jer ih nije ni bilo.

U takvim uslovima održavani su brojni sastanci vojnih i političkih rukovodstava, partijskih i skojevskih organizacija po četama, na kojima je vršena analiza stanja, kritika i samokritika ponašanja i ukazivano na slabosti i nedostatke. U izveštaju Politodjela od 20. marta i zamenika političkog komesara brigade od 31. marta, koje su slali CK KPJ o stanju i problemima u brigadi, krajnje se kritički ističe daje partijsko članstvo u brigadi mlado i neizgrađeno, da su rukovodstva u jedinicama neškolovana i politički neiskusna itd., što je u osnovi bilo tačno, ali po merilima i kriterijumima koji nisu baš u svemu odgovarali realnom stanju, jer su ti mladi i teoretski nedovoljno izgrađeni borci i rukovodioci znali da primaju najteže zadatke i da ih časno izvršavaju sa svojim jedinicama, što je bilo i najvažnije.[107]»

Zbog takvih ocena stanja i stvarnih potreba, tih dana je u brigadu upućeno 3 vojna i 14 partijsko-političkih rukovodilaca sa nižih dužnosti, iz sastava 1. proleterske brigade. Na upražnjeno mesto zamenika komandanta brigade postavljen je Siniša Nikolajević, rođen 1914. u Pirotu, artiljerijski poručnik Jugoslovenske vojske, član KPJ od 1941., a na novouvedenu dužnost načel-

nika štaba brigade postavljenje Milan Lah, do tada delegat Vrhovnog štaba, roden 1913. u selu Lož, Rakek, Cerknica, poručnik Jugoslovenske vojske.

U 1. bataljonu na mesto Stipe Bilana, za političkog komesara bataljona postavljen je Jovan Božović, rođen 1914. u Piperima, Titograd, službenik, član KPJ od 1939. Na mesto Šefika Talića za zamenika političkog komesara u tom bataljonu postavljen je Miladin Vujošević Šego, rođen 1920. u Grahovu, Titograd, student tehnike, član KPJ od 1941. Talič je postavljen za zamenika komandanta tog bataljona, na mesto Milana Stupara. Bilan i Stupar postavljeni su na dužnosti komandira četa u istom bataljonu.

U 3. bataljonu za zamenika političkog komesara bataljona postavljen je Mato Radulović, rođen 1921. u selu Pažići, Danilovgrad, student agronomije, član KPJ od 1940. Dotadašnji zamenik političkog komesara ovog bataljona, Pero Rodić, postavljen je za političkog komesara čete u istom bataljonu.

U 4. bataljonu za komandanta bataljona postavljen je Dukljan Vukotić, rođen 1915. u selu Đurkovići, Titograd, službenik, član KPJ 1941, a dotadašnji komandant ovog bataljona, Jovo Prole, postavljen je za zamenika Vukotiću, dok je Prolin zamenik Malešević Dušan postavljen za komandira pratećegvoda u istom bataljonu. Za političkog komesara ovog bataljona postavljen je Cedomir Jovanovič Čedo, rođen 1921. u selu Bare Šumanovića, Titograd, student tehnike, član KPJ od 1941. Dotadašnji politički komesar ovog bataljona, Nikola Vještica - Gutić postavljen je za političkog komesara čete u istom bataljonu i tri meseca kasnije poginuo je na toj dužnosti. Ostali novodošli rukovodioci raspoređeni su u bataljone po četama na dužnosti zamenika političkih komesara četa, koji su po funkciji bili i sekretari partijskih ćelija.

Čitav sastav brigade prihvatao je novodošle starešine sa punim poverenjem. Zamenjeni rukovodioci su bili ljudi koji su se od prvih dana ustanka 1941. stalno nalazili među svojim borcima, od kojih se nisu odvajali u borbama, odmoru, ishrani i sa njima se u svemu poistovećivali, a dužnost rukovodioca osećali su kao dodatnu obavezu i odgovornost. Od većeg broja boraca razlikovali su se samo po boljoj snalažljivosti i upornosti u izvršavanju zadataka, a takvih je u svakoj jedinici bilo više od broja dužnosti koje je trebalo obavljati u njima. Zbog toga su sve merg i aktivnosti koje su tih dana preduzimane brzo shvaćene kao veliki doprinos jačanju i učvršćivanju brigade kao vojnog kolektiva i njenom osposobljavanju za još uspešnije izvršavanje zadataka koji su je očekivali u prostoru istočno od Drine. U svemu tome najvažnije je bilo što su borci razumeli potrebu istančanog i veoma pažljivog odnosa kojeg su morali imati prema narodu u tim krajevima, u kojima je ranije bilo skretanja sa linije narodnooslobodilačke borbe.

Uveče 8. aprila 1943. jedinice 1. proleterske divizije su otpočele sa prelazom preko Drine kod Ustikoline. Pošto se raspolagalo samo sa jednim splavom, prelaz glavnih snaga morao se vršiti na jednom mestu i jedinice prebacivati jedna za drugom pretežno noću. Prva proleterska brigada je do zore 9. aprila prebacila na drugu stranu obale dva svoja bataljona pod veoma oštrom borbom, a tokom dana i ostale svoje jedinice sa kojima je predveče uspela ovladati rejonom Goli Vrh (k. 1.306), 5 km u dubini neprijateljske odbrane na glavnom grebenu koji od reke izvodi pravo na istok, u rejon Čajniča i na toj liniji se zadržala do prelaska ostalih snaga divizije.

Ujutro 9. aprila u rejon Miljevine i Ustikoline pojavile su se 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada, kojima je VŠ još dok je 7. brigada bila u dolini Neretve, naredio da dođu u sastav Glavne operativne grupe, ali nisu mogle ostvariti povratnu vezu. Zbog toga su se još iz istočne Bosne kretale u pravcu iz kojeg je dopirala tutnjava borbi, prešla preko Jahorine i preko 7. krajiške brigade uspostavile vezu sa Vrhovnim štabom. Šestoj brigadi je

naređeno da 10. aprila izvrši smenu 1. bataljona 7. krajiške na položajima prema Foči. Sledeće noći 9/10. aprila Drinu je prešla 3. krajiška brigada i zajedno sa 1. proleterskom odmah prešla u napad na neprijatelja. U silovitom naletu tih dveju brigada neprijatelj je brzo razbijen i u paničnom bekstvu počeo je odstupati u pravcu Čajniča.

Naredne noći, 10/11. aprila, preko Drine se prebacila i 7. krajiška brigada odmah iza 3. krajiške i tokom dana 11. aprila izašla je na Okladnik (tt. 1342) iznad Bukovice, na desnom krilu borbenog poretka 1. divizije na položaju prema Foči. Po meri nastupanja 7. krajiške položaje prema Foči preuzimala je 6. istočnobosanska brigada. Time je četničko-italijanska odbrana na desnom sektoru Drine severno od Foče bila potpuno razbijena. Pošto je 2. dalmatinska brigada blokirala Foču sa južne, a 6. istočnobosanska i Majevička sa zapadne i severne, to je italijanski bataljon »Aosta« sa 1-2 baterije topova i 100 četnika sa komandantom sektora Lalatovićem ostao u potpunom okruženju. Zbog jakih armirano-betonskih utvrđenja iz kojih su se Italijani branili to uporište nije moglo biti zauzeto od jedinica Glavne operativne grupe, pa su se za njegovu blokadu morale odvajati znatne snage.

Narednog dana, 12. aprila, sve jedinice 1. proleterske divizije prešle su u gonjenje neprijatelja na istok. Prva proleterska brigada severnije od Čajniča, 3. krajiška pravo na Čajniče, a 7. krajiška južnije prema Metaljci, radi presecanja druma Čajniče - Pljevlja. Međutim, razbijane italijansko-četničke jedinice bežale su brže nego što su brigade 1. divizije nastupale za njima bez otpora. Istog dana 1. i 3. brigada ušle su u napušteno Čajniče, a 7. krajiška 13. aprila u svanuće presekla je drum za Plevlja kod Metaljke, 11 km istočnije od Čajniča. U Čajniču i Metaljki Italijani su napustili velike količine opreme, 6 topova, 9 minobacača, 14 mitraljeza i svu komoru u kojoj su poubijali zaprežna i tovarna grla. Na ravničastom ali dosta blatnjavom seoskom putu od Ifsara i Ponikve, koji prolazi grebenom južnije pored Čajniča za Metaljku, borci su nailazili na čitave gomile oštećene vojničke opreme, probušenih poljskih kazana, pocepanih šatorskih krila, pa čak i vojničkih kapa alpskih jedinica koje su ličile na neku vrstu šešira sa zadenutim perom. Pošto je brigada imala isključivo jugoslovensko i nemačko naoružanje, kojem italijanska vrsta municije nije odgovarala, od svog plena nije iskorišteno ništa, osim što se intendantura brigade popunila artiklima ishrane iz italijanskim magacina koji su joj došli u pravo vreme. Iz rejona Metaljke brigada je bez zadržavanja morala nastaviti nastupanje u pravcu Pljevalja.

Okršaj na Čelebiću

Rejon Čajniče i Metaljka su na severnim padinama planine Kovač (Stražbenica 1532), koja sa planinom Gradina (Bander 1446) severozapadno iznad Pljevalja, čini vododelnicu između triju reka: Lima na severoistočnoj, Ćeotine na jugoistočnoj i Drine na zapadnoj strani. Sa šireg operativnog stanovišta ovaj prostor je u to vreme bio od izuzetnog značaja i osetljiv zbog nejasne situacije u prostoru oko Goražda i Višegrada u dolini Drine, zatim istočno od Lima, u rejonu Pljevalja i severne Crne Gore. Zbog toga je Vrhovni štab noću 12/13. aprila naredio štabu 1. divizije da svoje snage zadrži na prostoru Čajniča i planine Kovač i preduzme nasilno izviđanje prema Pljevljima, radi prikupljanja podataka o italijanskom garnizonu u njemu.[108)]

Pošto je 7. krajiška brigada najdublje prodrla u novoosvojeni prostor prema Pljevljima, štab divizije postavio joj je zadatak da produži dejstva zapadnom stranom druma za Pljevlja. Dana 13. aprila brigada je u popodnevnim časovima dostigla rejon raskrsnice puteva kod sela Boljanići, 16 km južno od Metaljke, a njen 4. bataljon u prethodnici na desnu obalu Ćeotine u rejonu Crno brdo (1044), iznad sela Gradac u dolini Ćeotine. Iz tog rejona brigada je 14. i 15. aprila jednovremeno zatvarala dva pravca, koji iz Pljevalja izvode u prostor Boljanići - severnog preko Gotovuše i južnog iz doline Ceotine preko sela Gradac, a ujedno vršila izviđanje i prikupljanje podataka o situaciji u prostoru zapadno od Pljevalja, između reke Ceotine i Tare. Taj prostor je, osim od Pljevalja, bio naročito osetljiv sa severnih padina planine Ljubišnje i Lisac, zbog znatnog zaostajanja jedinica 2. proleterske divizije na pravcima dejstva južno od Foče.

Najvažniji rejon u tom prostoru bilo je naselje Meljak, 6 km južno od sela Gradac, na visoravni iznad doline Ćeotine, preko kojeg prolazi nešto bolji planinski put iz pravca Žabljaka u Crnoj Gori, preko jedinog prelaza kanjona Tare u rejonu Tepca i prevoja Crveno ždrijelo na grebenu Velike Ljubišnje u dolinu Ćeotine kod sela Gradac. Na osnovu podataka koje je prikupljao 4. bataljon iz rejona Crno Brdo saznalo se da je Meljak mesto okupljanja teritorijalnog četničkog Meljačkog bataljona, kojim je komandovao potporučnik Milutin Jelovac. Njegovo brojno stanje je, prema četničkoj dokumentaciji, iznosilo 170 naoružanih ljudi. '

Zbivanja do kojih je tih dana dolazilo na pravcu dejstva 2. proleterske divizije, uslovila su bitno drugačiju upotrebu i način dejstva 7. brigade u narednom periodu, pa je do borbe kod Meljaka došlo kasnije, posle okršaja na Čelebiću.

Sektor na kojem je 2. proleterska divizija vršila prelaz preko Drine južnije od Foče ima izrazito brdovit karakter sa obe strane reke. Pravci dejstva njenih jedinica (2. proleterska, 2. dalmatinska i 3. sandžačka brigada), po prelasku na istočnu stranu Drine, izvocjjli su u prostoru između reke Tare sa Drinom na jugoistočnoj i Ćeotine na severoistočnoj strani. Čitav prostor između tih reka ispunjen je planinskim zemljištem ispresecanim brojnim poprečnim i uzdužnim dolinama niz koje se slivaju planinski vodotoci sa dubokim koritima ili u Taru i Drinu na južnoj ili u Čeotinu na severnoj strani. Glavni greben zemljišta u tom međurečju nastaje neposredno kod Foče i okomito se uzdiže do linije Pliješ (tt. 1717) - Zečje brdo (1680) - Bakić (1445), oko 15 km jugoistočno od Foče. U produžetku te linije zemljište se spušta u rejon naselja Čelebići, pa ponovo uzdiže planinom Velika Ljubišnja (Drenačište 2238) i Lisac (Ovča glava 1789), koje svojim masivom ispunjavaju čitav prostor između ovih reka do linije Pljevlja - Đurđevića Tara. Sam rejon Čelebići je tipična planinska visoravan (1149), udaljena od Foče oko 20 km.

Zbog takvog karaktera prostora, ograničenog dubokim i teško prohodnim klisurama Tare i Ćeotine, veoma uspešan i brzi prodor jedinica 1. proleterske divizije severno od Ćeotine na pravcu Ustikolina - Čajniče - Metaljka, oko 30 km u dubinu neprijateljske odbrane, nije imao uticaja na slabljenje četničkog otpora ispred snaga 2. divizije, koje su dva dana ranije, 6. aprila, sa 2. dalmatinskom brigadom, a zatim i ostalim brigadama prešle Drinu i uporno nastojale da ovladaju rejonom Čelebići. U sedmodnevnim, danonoć-

nim borbama, 2. dalmatinska brigada ovladala je svim važnijim položajima u trokutu između Drine i Ceotine na južnoj strani Foče i zapadno od Crnog vrha (1132) prema Čelebiću. Druga proleterska brigada ovladala je rejonom Bakić i spustila se njegovim istočnim padinama do sela Zavat, prema Čelebiću, a 3. sandžačka na desnom krilu borbenog poretka divizije, koja je prešla Drinu kod sela Bastasi na ušću Sutjeske, zauzela je Pliješ i podišla selo Hočevo. Zbog jakog otpora četnika u odbrani na liniji Hočevo - Draževo - Glušci, 4 km zapadnije od Čelebića prema Foči, 3. sandžačka i 2. proleterska brigada morale se preći u odbranu na dostignutoj liniji, na kojoj su ostale sve do 15. aprila, dok je 2. dalmatinska držala prostor prema Foči u blokadi italijansko-četničkog garnizona. Na taj način sve jedinice 2. divizije, umesto da napadaju, neočekivano su se našle u odbrambenoj poziciji.

U štabu 2. proleterske divizije tih dana su procenjivali da se na navedenoj liniji odbrane nalazi oko 1.200 četnika i tako obaveštavali Vrhovni štab. Četnici su u međuvremenu izvršili grupisanje daleko brojnijih snaga u tom prostoru, prebacujući i deo onih koji su se branili ispred 1. proleterske divizije, sa pravca Ustikoline. U njihovom sastavu nalazio se Ibarski odred i osam brigada (Kolašinska, Bjelopoljska, Durmitorska, Pljevaljska, Mileševska i tri Vasojevičke jurišne), čije je ukupno brojno stanje iznosilo preko 3.000 četnika. Njihov osnovni cilj bio je da uz maksimalnu podršku italijanske artiljerije iz Foče, a prema mogućnosti i avijacije, pređu u protivnapad, razbiju i odbace preko Drine, na zapadnu stranu, jedinice 2. proleterske divizije. Ta akcija je bila deo šireg plana, kojeg su tih dana četnici utvrdili sa višim italijanskim štabovima, po kojem je trebalo[110] jednovremeno izvršiti pritisak i na pravcima: Goransko - Avtovac, Bileća - Gacko, Mostar - Nevesinje i Konjic - Glavatičevo, na kojima su u to vreme dejstvovale 3. udarna, 9. dalmatinska i 7. banijska divizija iz sastava snaga Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba.

Ujutru 15. aprila četnici su izvršili planirani napad na 3. sandžačku i 2. proletersku brigadu, u rejonu Čelebići i tokom dana ovladali linijom Humić (1326) - Kakić (1445) - Slabić (1504) - Gradina (1473), na najvišem grebenu prema Foči i zapretili da neposredno ugroze prelaze 2. proleterske divizije na Drini. Shvativši svu ozbiljnost situacije, štab 2. divizije je izvršio racionalnije grupisanje snaga u okviru svih brigada, a kod 2. dalmatinske posebno, ostavljajući iz njenog sastava samo najnužnije delove prema Foči i uspeo zaustaviti dalje nastupanje četnika. Istovremeno je preko Vrhovnog štaba tražio jednu brigadu od 1. proleterske divizije, kao ispomoć u protivnapadu koji je nameravao što pre izvršiti. Vrhovni štab je oko 12 sati radiogramom preneo štabu 1. divizije sledeće:

> »1.200 četnika na liniji Glušci-Dreževo-Hočevo, zapadno od Čelebića. Pošto je sandžačka brojno mala, odmah sadejstvujte jednom brigadom pravcem Kovač-Gradac-Meljak-Bobovo u cilju uništenja ove četničke bande.«[111]

Odmah zatim, u 13,15 sati, na upit vrhovnog komandanta šta je preduzeto u vezi nastale situacije kod 2. proleterske divizije, zamenik načelnika Vrhovnog štaba, Velimir Terzić je odgovorio:

[110] **Zbornik, tom IV, knj. 12, dok. 231, 232, 234-236, 240, 242, 245, 248 i 270.**

»Druže Stari,

U vezi depeše štaba II divizije naredio sam:

a) Štabu I divizije da im ukaže pomoć sajednom brigadom u cilju uništenja ove četničke grupe koja se drži kod Celebića (neposredno-zapadno). Naglasio sam Koči da tu brigadu treba uputiti preko Gradca ka Meljaku, jer je to najpogodniji i za neprijatelje najosetljiviji pravac dejstva.«[112]

Ovo što je Terzić objasnio, Tito je ispravio i Terzić ponovo naređuje:

»Štabu I divizije

Najhitnije uputite jednu brigadu preko Meljaka za Kolijevku i dalje prema Oštrikovom Brdu-Vranovina u pomoć sandžačkoj brigadi u cilju uništenja četničke grupe kod Čelebića. Objedinite dejstvo sa štabom II divizije.«[113]

Ostalo je nepoznato koje je od ovih naređenja stvarno uručeno 7. krajiškoj brigadi, ali je realno pretpostaviti ovo poslednje. Zna se da je štab 1. proleterske divizije uručio svoje naređenje štabu brigade u toku noći ili ujutro 16. aprila u rejonu Boljanići. Od Boljanića na zapad do rejona Čelebića trebalo je preći rastojanje od blizu 30 km, preko izrazito teškog zemljišta, sa brojnim usponima i nizbrdicama, uskim krivudavim stazama u dubokoj pozadini neprijatelja, u kojoj je bilo realno očekivati mogućnost raznih iznenađenja i sudara sa jačim neprijateljskim snagama.

Po završnim pripremama, brigada je izvršila pokret 16. aprila u naređenom pravcu. U prethodnici je bio 4. bataljon, u kojem su novodošli rukovodioci najbolje poznavali pravac kretanja, pa se nisu morali pronalaziti poverljivi vodiči među meštanima. Kad je prethodnica izišla na prevoj Crveno ždrijelo (1748) na grebenu Ljubišnje na njemu nije bilo nikoga. Štab brigade izašao je napred i ocenio da bi dalji pokret brigade u naređenom pravcu na jug preko sela Koljijevka - Oštrikovo Brdo - Vranovina na ivicu kanjona Tare bio suviše udaljen i nelogičan. ZbogToga je na svoju odgovornost odlučio da skrene udesno i severnom stranom grebena Ljubišnje produži na zapad, neposredno u rejon Čelebića. Predveče 16. aprila brigada je neopaženo kroz gustu visoku šumu izbila na desnu obalu rečice Rijeka i skriveno u šumi sačekala noć. Preostalo vreme štab brigade je iskoristio da sa štabovima bataljona, a ovi sa komandama četa, utanači njihove pravce dejsta, precizira zadatke i način njihovog izvršenja po objektima i vremenu, jer se sa brda Padališta (1310) ceo rejon Čelebića video kao na dlanu.

Dok je brigada bila u pokretu od Boljanića prema Čelebiću, na frontu dbrane jedinica 2. proleterske divizije četnici su vršili pritisak nesmanjenom žestinom. Štab divizije je preko Vrhovnog štaba, a ovaj preko štaba 1. divizije, učestalo tražio da se obavesti šta je sa intervencijom 7. krajiške, jer se njeno dejstvo uopšte ne oseća. Pošto štab 1. divizije nije imao vezu sa štabom 7. krajiške, jer ona u to vreme nije imala radio-stanicu, jedino je odgovarao da je brigada krenula iz rejona Boljanića (pogrešno Miljaka) 16. aprila ujutru u naređenom pravcu i da je shvatila zadatak. Zato je Vrhovni štab, na intervenciju štaba 2. divizije, zatražio angažovanje i 3. krajiške brigade, koja je po naređenju štaba 1. divizije iz rejona Metaljka krenula tek 17. aprila ujutru u

***[12]) Isto, dok. 81.**
[m]) Isto, dok. 82 i objašnjenje u fusnoti uz dokumenat.

pravcu sela Vikoč, 25 km jugozapadno od Metaljke i 10 km severno do Čelebića u dolini Čeotine. Njeno učešće u ovoj borbi bilo je sporadično.[114]

Pre svanuća 17. aprila 7. krajiška je prešla u napad na Čelebić svim snagama jednovremeno i do 9 sati ovladala najvažnijim položajima u tom rejonu munjevitom brzinom. Desnokrilni 1. bataljon zauzeo je najvažniji objekat severno od naselja Viševine (1283), a potom Ječmište i Draževo. Četvrti bataljon ovladao je naseljem i poprečnom kosom u južnom delu, a zatim rejonom Podgaj i prostorom prema selu Borje, a 3. bataljon na levom krilu borbenog poretka brigade rejonom Suho Polje (1171) i Ravni (1307). Na taj način brigada se našla 4-5 km iza borbenog poretka četnika, odnosno na polaznim položajima sa kojih su oni 15. aprila izjutra pošli u protivnapad na jedinice 2. proleterske divizije. Među četnicima na Čelebiću nastao je pravi haos, koji se brzo prenosio i na njihove jedinice na frontu, prema snagama 2. proleterske divizije. U tom haosu i panici dolazilo je do različitih situacija u kojima su borci 7. krajiške doživljavali neobične trenutke. U 4. bataljonu 3. četa je razoružala glavnu stražu bez borbe, jer se komandir Mirko Simić poslužio lukavstvom, pa je na upit stražara »ko ide« izgovorio prezime nekog četničkog starešine. Dok je stražar jedne propuštao u stražaru, drugi su ga zarobili i akcija je bila okončana bez ispaljenog metka. Koliko se situacija brzo menjala i kako su četnici brzo odstupali može se prosuđivati i na osnovu ovih primera. Za vreme napada u pravcu Foče prethodnih dana, 15. i 16. aprila, Italijani su snabdevali četnike hranom i municijom padobranima iz aviona. Pošto su četnici zanoćili u Čelebiću, a u njemu osvanuli partizani, 17. aprila, italijanska pošiljka dvopeka, konzervi i municije isporučena je u zoni 7. krajiške brigade.

Nešto posle 9 sati usledila je, jedan za drugim, čitava serija masovnih napada četničkih jedinica koje su se izvlačile sa fronta ispred 2. proleterske divizije. Napade su bataljoni 7. krajiške uspešno odbijali sa svojih pogodnih gusto posednutih položaja sve do predveče. Brigada je imala 4 mrtva i dva teško ranjena borca, koji su uskoro podlegli ranama. Pošto zbog nedostatka veze napad jedinica 2. proleterske divizije nije bio usaglašen sa vremenom napada 7. krajiške brigade iz pozadine, to su se četničke jedinice posle sudaranja sa jedinicama 7. krajiške u neredu izvlačile većim delom preko Uzlupa i ivicama kanjona Tare, a delom niz potok Pućerica i rečicu Škopotnicu u dolinu Čeotine, na severnu stranu od Čelebića i tako izbegavali potpuno uništenje.

Iz dokumenta i rekonstrukcije postupaka jedinica po mestu i vremenu, vidljivo je da su i štab i jedinice 2. proleterske divizije i sami bili iznenađeni brzinom i snagom dejstva 7. krajiške, a i stepenom panike koju je ona izazvala među četnicima, pa im je trebalo mnogo vremena da se snađu i shvate šta se ispred njih u stvari događa. Štab 2. divizije je tek uveče 17. aprila u 19 sati izdao pismenu zapovest za opšti napad svojih jedinica, po kojoj su 2. proleterska i 2. dalmatinska brigada napadale paralelno opštim pravcem Bakić - Zavat - Draževo - Čelebić, a 3. sandžačka Plijes - Tohaji - južno pored Čelebića. Već u 3 sata 18. aprila obavešten je Vrhovni štab da su zauzeli Slabić i Plijes i da neprijatelj odstupa.[115]» Istina je da je štab 3. sandžačke brigade još predveče 17. aprila stigao u rejon Čelebića i sastao se sa štabom 7. krajiške brigade, po okončanju borbe sa četničkim snagama koje su se

[114]> **Zbornik, tom IV, knj. 12, dok. 96 i knj. 13, dok. 12.**

branile na pravcu dejstva te brigade. O tom napadu Periša Grujić, u to vreme komandant bataljona a ubrzo zatim načelnik štaba 2. dalmatinske brigade, u svojim sećanjima, pored ostalog, navodi i sledeće:

»No, odlučujuću ulogu u ovom napadu odigrala je Sedma krajiška brigada koja je, iako prilično udaljena, izbila četnicima u pozadinu i 17-og izjutra zauzela Čelebić, a zatim sela Rijeku i Suho Polje. Vest o pojavi Sedme krajiške u pozadini delovala je na četničke jedinice kao grom iz vedra neba. Obuzete panikom jedinice su neorganizovano napuštale položaje i bežale. Tako su u svanuće 17. aprila pred većinom bataljona Druge divizije položaji bili pusti. (...) Samo noć i ispresecano zemljište spasili su četnike od potpunog uništenja.«[116]

U izveštaju štaba 3. krajiške brigade, štabu 1. proleterske divizije o borbama brigade u poslednjih 15 dana, piše:

»3-17. IV 1943. ujutru u 5 sati bataljoni su izvršili pokret pravcem Čitluk - Klopuhe - s. Raščići - s. Tupci - s. Vukosavići. Ispod sela Kovačevići primjećeni su razbijeni četnici koji bježe u pravcu Meljaka. Jedna četa našeg II bataljona je stupila u gonjenje razbijenih četnika i nakon kraće borbe zarobljena su 43, ubijeno 2, ranjeno 4, dok se 6 utopilo u rijeci Ćeotini. Zarobljeno je 35 pušaka, 8 bombi, 1.000 metaka i 2 konja sa sedlima. Na našoj strani gubitaka nije bilo. Zarobljeni četnici po saslušanju predani su Sandžačkoj brigadi.

4-18. IV 1943. u 5 sati bataljoni su se prebacili preko reke Ćeotine u selo Vikoč. III i IV bataljon su postavljeni na prostoriji s. Tvrdaci u cilju uspostavljanja veze sa južnom grupom I i II ostali na položajima sela Vikoč gde su odmarali.«[117]

Očigledno je da četnike u ovoj borbi nije spasila od potpunog uništenja samo noć i ispresecano zemljište, već u dobroj meri i nesnalaženje štabova u jedinicama 2. proleterske divizije, koja je bila nosilac organizacije sadejstva. Ali i pored tih propusta četnici su u borbi kod Čelebića doživeli veliki poraz, od kojeg se nisu mogli oporaviti. Prema nepotpunim podacima, u ovoj borbi poginulo je oko 200, ranjeno oko 200 i zarobljeno 800 četnika.[118] To su najveći gubici koje su četnici pretrpeli u toku narodnooslobodilačkog rata u jednoj borbi. Međutim, još veći poraz bilo je njihovo moralno rastrojstvo, zbog kojeg su svi oni koji su pukim slučajem izbegli smrt, prenosili defetizam u svojim jedinicama u Sandžaku i Crnoj Gori, kojeg snage Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba još nisu bile osvojile. Obaveštenje koje je Zaharije Ostojić 18. aprila uveče poslao četničkoj Vrhovnoj komandi u Lipovo o razbijanju njihovih snaga na Čelebiću iz pozadine, porazno je delovala i na Dražu Mihailovića. Taj poraz ga je naterao da donese odluku o konačnom premeštanju svoje Vrhovne komande iz Crne Gore u Srbiju i već sutradan 19. aprila ona je bila u pokretu od sela Lipova i Mojkovca u pravcu Berana (Ivangrad).[119]» U takvoj opštoj atmosferi italijanske i četničke snage masovno su napuštale sva svoja uporišta u kojima su držali manje snage i te delove povlačili u veće garnizone, iz kojih su sa neizvesnošću očekivali dalji razvoj događaja u tom prostoru.

[116]) Periša Grujić, Sa borbenog puta do Bara, Zbornik radova »Sutjeska«, knj. 2, str. 181 i 182, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1960. (U daljem tekstu: »Sutjeska«, knj. 2, str. 181—182).
[117]) Zbornik, tom IV, knj. 13, dok. 12.
[118]) Hronologija narodnooslobodilačke borbe, str. 455.
[119]) Nikola Milovanović, Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića, knj. 1, str. 403 i 404.

Borba kod Meljaka, oslobađanje Žabljaka i izbijanje pred Kolašin

Teritorija na kojoj su se narednih pedesetak dana odvijala dejstva 7. krajiške brigade je prostor između reke Tare i Pive, koji se od njihovog spajanja kod Šćepan-polja u Drinu pa na jugoistok lepezasto širi sve do linije Kolašin - Mojkovac, u dužini od preko 100 km. Najveći deo tog prostranstva ispunjava planina Durmitor, dugačka oko 50, a široka preko 20 km, sa vrhovima i do 2522 m (Babin kuk). Posle Prokletije ona je najviša planina dinarskog sistema u našoj zemlji. Istočnije i poprečno u odnosu na Durmitor je planina Sinjajevina, dugačka oko 40, a široka 15 km, sa najvišim vrhovima Jablanov vrh i Babin zub (2263), na južnom kraju planine desetak kilometara zapadnije, iznad Kolašina, koji sa prevojem Vratio čine vododelnicu između tri najveće reke Crne Gore - Tare na istočnoj, Morače na južnoj i Pive na zapadnoj strani. Između te dve velike planine je pojas nižeg planinskog zemljišta dužine 30, a širine oko 12 km, kojim prolazi jedini drum u ovom prostoru od Pljevalja u Sandžaku preko Bukovice i Savnika za Nikšić. U tom prostoru, zvanom Drobnjaci, nalaze se 40 naselja, urbanog tipa od kojih je najveće Zabljak na severoistočnom kraju Durmitora, na nadmorskoj visini od 1430 metara.

Vodotoci Tare i Pive koji okružuju ovaj prostor sa svih strana imaju kanjonski karakter, sa dubinom 1000 i 1300 metara i najduži su kanjoni u Evropi, sa retkim mestima prelaza uskim planinskim stazama i zbog toga predstavljaju najteže savladive prirodne prepreke.

Posle povlačenja partizanskih jedinica iz tih krajeva, krajem maja i početkom juna 1942. četnici su uspostavili svoju vojnu i civilnu upravu na čitavom tom prostoru i vršili je punih 11 meseci, sve do dolaska snaga Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, krajem aprila 1943. Zbog aktivnog i pasivnog otpora stanovništva, koje je od prvih dana ustanka 1941. bilo na strani narodnooslobodilačke borbe, proces uspostavljanja četničke vlasti bio je praćen masovnim represalijama. Do sredine avgusta 1942. iz ovog kraja streljano je 52, a oko 250 lica hapšeno i terano na prisilni rad. Za dva meseca četnicima je uspelo da prevedu 250 ljudi u aktivnu četničku vojnu službu. To jezgro je, prema potrebama, vršilo mobilizaciju različitog broja ljudi u borbama protiv partizana. Za vreme borbi u IV neprijateljskoj ofanzivi na prostoru Bosanske krajine imali su dve četničke brigade, čije je ukupno brojno stanje iznosilo 750, a u uništavanju muslimanskog življa u fočanskom, čajničkom i bjelopoljskom srezu, krajem januara 1943, bilo ih je preko 900. Za vreme borbi na Neretvi, Drini i u rejonu Čelebića imali su čak 2.314 naoružanih ljudi.[120)]

U takvim okolnostima i u durmitorskom kraju je došlo do zastoja u razvoju narodnooslobodilačke borbe, a male grupe ilegalaca su svoju aktivnost svodile na razobličavanje četničke kolaboracije sa okupatorom i na širenje istine o narodnooslobodilačkoj borbi. Za vreme borbi na Drini i kod Čelebića od 6. do 17. aprila 1943. ove grupe ilegalaca su se aktivirale. Prva je izišla iz ilegalnosti grupa Obrada Cicmila u rejonu sela Nedajno na Pivskoj planini, u kojoj je bilo 8 lica, oko koje se ubrzo okupilo oko 70 partizana, a odmah zatim i grupa Miluna Danilovića na Durmitoru, u kojoj su bila 3 partizana. Takve grupe postojale su i kod Boana i Šavnika. U svim tim grupama, osim Nedajske, bilo je ukupno 30 boraca.[121>]

[12°]) Zbornik, tom XIV, knj. 2, dok. 18, 24, 45 i 113 (depeša 2642).

Po završenoj borbi, 17. aprila uveče, 7. krajiška se zadržala u rejonu Čelebića 18. i 19. aprila i za to vreme pretraživala zauzeti prostor i sadejstvovala delovima 2. proleterske divizije u progonjenju zaostalih delova razbijenih četničkih jedinica, koji su još uvek pružali otpor u prostoru severozapadno od ovog rejona. Tokom dana 19. aprila Vrhovni štab je izdao opšte naređenje za dalja dejstva svih jedinica Glavne operativne grupe, po kojem je došlo do bitnih promena u rasporedu i sastavu 2. proleterske divizije. Treća sandžačka brigada upućena je u sastav matične 1. proleterske divizije prema Pljevljima, a 2. proleterska i 2. dalmatinska brigada zadržane su u širem rejonu Foče. Nešto kasnije 2. proleterska brigada je sa 6. istočnojbosanskom i Majevičkom brigadom sačinjavala takozvanu Drinsku operativnu grupu za blokadu Foče i dejstva u dolini Drine. U zadacima za 2. proletersku diviziju, Vrhovni štab je pored ostalog naređivao:[122]

> »1) VII krajiška, pod Vašom komandom, ima zadatak da pređe Taru između Tepaca i Levertare i zauzme Zabljak i Jezera. Kod G. Bukovice da uhvati vezu sa IV Crnogorskom koja sa V Crnogorskom nastupa pravcem Goransko - Komarnica - Savnik - Boan. Sa VII brigadom da ide Vaš načelnik štaba« (Jovan Vukotić nap. J. K.).

Sa tim naređenjem Vrhovnog štaba štab 7. krajiške brigade je bio upoznat istog dana preko štaba 1. i 2. proleterske divizije. Čim je načelnik štaba 2. divizije stigao u štab brigade, izvršen je pokret iz rejona Čelebića u naređenom pravcu, noću 19/20. aprila. Do Žabljaka trebalo je preći rastojanje od oko 40 km kroz neosvojeni prostor, jer se prema obaveštenjima, jedna grupa od oko 500 četnika iz Pljevalja prethodne noći 18/19. u povlačenju od Čelebića izvukla dolinom Ćeotine i desnom stranom kanjona Tare u rejon Meljaka, Visa, prevoja Crveno Ždrijelo, Kolijevka i Bobovo, preko kojeg je 7. krajiška već prošla 16. aprila u pokretu od Boljanića za Čelebić.

Iz izveštaja štaba 2. divizije Vrhovnom štabu, od 4. maja 1943, o načinu izvršenja navedenog naređenja od strane 7. brigade, vidi se da je ona sa 4. bataljonom vršila napad na Meljak, a sa 1. i 3. bataljonom čistila prevoj Crveno Ždrijelo, Kolijevku i Bobovo. Te večeri 19/20. aprila 4. bataljon je u pokretu od Čelebića prema Meljaku kod sela Vrba sustigao začelje četničke komore, koja se izvlačila iz doline Ćeotine posle borbe kod Čelebića u Meljak, ali je nije napadao sve dok se nije približio grebenu na kojem se nalazilo neposredno obezbeđenje četnika koji su se nalazili pozadi grebena u Meljaku. Tada se bataljon brzo razvio u streljački stroj i u nekoliko skokova borci su ovladali grebenom na prepad u kojem je ubijeno nekoliko stražara. Kad se razdanilo 20. aprila četnici su se sredili i izvršili protivnapad sa oko 200 ljudi, ali ih je bataljon odbio sa ivice grebena i prešao u opšti napad. U borbi koja je trajala do posle podne, četnici su razbijeni i odbačeni preko sela Hoćevine prema Pljevljima. Ubijeno je 15, a ranjeno 35 četnika. U bataljonu su ranjena 3 borca i poginuo je Obrad Grubiša, zamenik političkog komesara u 1. četi. Na dan formiranja brigade, u decembru 1942, Grubiša je došao iz 1. udarnog krajiškog bataljona »Zdravko Čelar«, u kojem je skoro godinu dana sticao ratna iskustva. Brzo se snašao u novoj sredini.

Dok je 4. bataljon vodio borbu u Meljaku, 1. i 3. bataljon su 10-15 km južnije, u prostoru Crveno Ždrijelo, Kolijevka i Bobovo, progonili manje grupe četnika zapadnom stranom kanjona Tare na istok prema Kosanici i tako stvarali povoljnije uslove za prebacivanje brigade preko dubokog kanjo-

na reke u pravcu Žabljaka. O tom prelazu i daljem toku događaja najpotpunije se vidi u pomenutom izveštaju štaba 2. divizije Vrhovnom štabu, u kojem se, pored ostalog, navodi:

»Istog dana u toku noći Štab brigade uputio je jedan jači izviđački vod sa zadatkom da izvi di stanje mosta kod s. Tepci. Izveštajem ovog izviđačkog voda saznato je, da je most na rijeci Tari kod Tepaca očuvan i sposoban za prelaz pješadije sa komorom. Štab brigade odmah je izdao naređenje III bataljonu da noću 20. na 21. pređe rijeku Taru na lijevu obalu i obrazuje mostobran za prelaz ostalih djelova brigade. Pošto neprijatelja nije bilo na lijevoj obali rijeke Tare, to je ostatak brigade počeo sa prebacivanjem 21. ov. mj. u 4 časa ujutro u cilju što bržeg izlaska ove brigade na prostor Žabljaka, u kome su se nalazili djelovi pozadinskih jedinica, koji su podesnim prepadima manjih odjeljenja protjerali neprijatelja u pravcu Sinjajevine. Ovo rasulo četničkih jedinica proizilazi kao posljedica razbijanja četničkih grupa na prostoru Čelebića 17. na 18. IV t. g.

Brigada se prebacila uprkos terenskih neprilika vrlo brzo, tako da su njeni prednji djelovi (4. bataljon, nap. J. K.) došli u Žabljak 21. ov. mj. oko 8 časova, cijela brigada oko 14 časova istog dana. Po prelazu rijeke Tare prvi susret je bio sa kuririma IV proleterske brigade, čiji se je prvi bataljon nalazio u s. Nedajno. Po ovim kuririma upućeno je pismo za štab IV proleterske brigade, da se odmah krene u pravcu Savnika i da joj je lijevi bok potpuno osiguran, jer su četničke snage Pavia Đurišića razbijene i odstupile desnom obalom rijeke Tare do s. Kosanice.

Po dolasku VII krajiške brigade u Žabljak ista je raspoređena na liniji s. Ciparovača - Junča Do - Motički Gaj, sa zadatkom izviđanja i osiguranja pravca od Sinjajevine i Gornjih Šaranaca.

Bataljonu u Ciparovači stavljeno je u zadatak, da osigurava prelaz kod Levertare i preko istog uhvati vezu sa III sandžačkom brigadom sa bataljonu u Motičkom Gaju da preko Gornje Bukovice uhvati vezu sa štabom IV proleterske brigade u pravcu Šavnika.

U času dolaska na prostoru Žabljaka nađena je sledeća sprema koju je neprijatelj napustio i to: jedan teški bacač, dva laka bacača, dva puškomitraljeza, 62.000 metaka, 334 teške bombe za teški bacač, 50 bombi za mali bacač, 5 do 600 pušaka (kod boraca prišlih k nama), telefonskih aparata 6, brašna 4.500 kg, makarona 4.000 kg, zejtina 1.700 litara, duvana jedan vagon, paradajza 800 kg, pasulja 190 kila, kukuruza 400 kg.«[123]

Ulazak 7. krajiške u Žabljak mesno stanovništvo je dočekalo sa vidljivim simpatijama i izrazilo joj dobrodošlicu na masovnom zboru koji je tim povodom održan u varošici. Dan ranije, 20. aprila, delovi 4. i 5. crnogorske brigade u nastupanju južnom stranom Durmitora od Goranskog uz dolinu Komarnice, Pridvorice, Bukovice i Tušinje, zauzeli su Šavnik i Boan, 28 km južno od Žabljaka. Time je bio oslobođen veliki deo Durmitorskog kraja. Narednog dana, 22. aprila, 7. brigada je nastavila nastupanje u zahvatu druma Žabljak - Šavnik, posedajući najpovoljnije rejone za zaštitu iz pravca Sinjajevine na istočnoj strani druma. Prvi bataljon u rejonu Njegovuđa - Novakovići, 10 km istočno od Žabljaka prema Šarancima, 4. bataljon Bukovica - Timar 22 km

južno od Žabljaka, a 3. bataljon selo Tušinja - Bare, kod Boana i oba prema Sinjajevini. Budući su četničke jedinice u tom vremenu držale položaje na najvišim vrhovima Sinjajevine i na prevoju Vratio, brigada je morala iz navedenih rejona isturati jaka obezbeđenja na liniju Mramorje (1852) - Babin vrh (2010) - Snježnica (1789) - Osuđenik (1936) na jugozapadnim padinama Sinjajevine.

U tom rasporedu ostala je sve do 9. maja 1943. i tih 17 dana iskoristila za pojačani politički, partijski, kulturan i prosvetni rad sa borcima, poboljšavanje uslova odmora, ishrane, održavanje odeće, opreme i naoružanja. Iz izveštaja Politodjela od 6. maja i zamenika političkog komesara od 9. maja Centralnom komitetu KPJ, vidi se daje brigada napredovala u svakom pogledu i pored teških uslova u kojima je vodila izuzetno oštre borbe u proteklom vremenu. U tim izveštajima se podvlači da su borci i starešne u tim borbama sticali bogata ratna iskustva, a u neposrednim dodirima sa proleterskim jedinicama, korišćenjem njihovih iskustava u organizaciji života i rada u brigadi, pojačanjem u partijsko-političkim kadrovima, doprinelo boljem i sadržajnijem partijskom, političkom, kulturnom i prosvetnom radu u svim jedinicama i zaključuje da je sve to uticalo na jačanje ukupnog moralno-političkog jedinstva i podizanju borbene vrednosti i spremnosti brigade za dalja borbena dejstva.[124]»

Razbijanje četnika na Sinjajevini

U tom vremenu bataljoni su uspešno odbijali česte napade manjih četničkih jedinica sa grebena Sinjajevine na isturene položaje brigade. U tim borbama ona je imala 5 poginulih i jednog ranjenog borca. Najmasovniji je bio onaj 6. maja, u kojem je brojnija skupina četnika, posle borbe koju je vodila 5. maja uveče sa delovima 4. bataljona na liniji Babin vrh i Osuđenik, izjutra rano izvršila napad i na položaje 1. bataljona u prostoru Šaranci i zarobila njegovu komoru u rejonu Zminičkog jezera. Međutim, čim je 4. bataljon odbio napad 5. maja naveče, štab brigade je uputio njegovu 3. četu radi hvatanja veze sa 1. bataljonom na levom krilu, koja je posle marša, noću 5/6, napala četnike iz pozadine sa grebena Kučajevica. Objedinjenim dejstvom sa 1. bataljonom četnici su razbijeni, povraćena je komora 1. bataljona, zaplenjen mitraljez, četnička komora sa 30 džakova brašna i drugim namirnicama, a u povratku u sastav bataljona četa je ubila četničkog komandanta bataljona Simovića, koji je sa pratiocem pružao otpor pri zarobljavanju.

Na sastanku komandanata divizija u Vrhovnom štabu 8. maja u Donjem Kruševu, 2 km južnije od Šćepan-Polja u kanjonu Pive, zaključeno je da 2. divizija svoje snage koncentriše prema Kolašinu i da, ako situacija dozvoli, zauzme Mateševo 10 km južnije od Kolašina u dolini Tare, izbije na Bioča i Vjeternik 26 km severoistočnije od Podgorice u dolini Morače, a da 1. divizija za to vreme zauzme Bijelo Polje. Na taj način širi rejon Kolašina i Mojkovca našao se u poluokruženju sa južne, zapadne i severne strane. Tada bi obe divizije najpre zauzele Mojkovac, 20 km severno od Kolašina i sam Kolašin, a kasnije i Berane (Ivangrad), preko 30 km istočno od Kolašina.

Šema 7

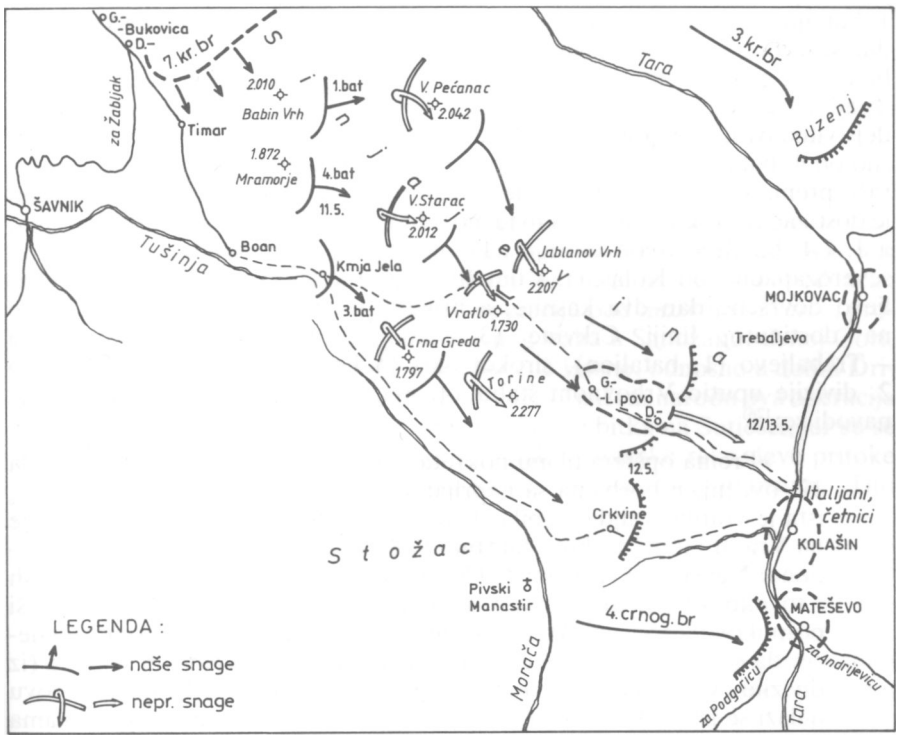

Razbijanje četnika na Sinjajevini i odbrana prema Kolašinu od 9. do 15. V. 1943.

U okviru zadataka 2. divizije, 7. krajiška brigada dobila je zadatak da razbije četničke snage na Sinjajevini u rejonu prevoja Vratio i prodorom preko Gornjeg i Donjeg Lipova izbije pred Kolašin neposredno, sa zapadne strane. Usled nedovoljne razvijenosti obaveštajne službe i u brigadi i izvan nje, u tom vremenu nije se raspolagalo pouzdanim podacima o stvarnoj jačini i rasporedu neprijateljskih snaga na pravcu dejstva 7. brigade. Iz izveštaja koji je nedelju dana ranije, 2. maja, dostavio Draži Mihailoviću pomoćnik delegata njegove Vrhovne komande za Crnu Goru, Mirko Kuklić, vidljivo je da se u tom vremenu na Sinjajevini nalazilo 1.200 četnika, kojima je pristizala još jedna jurišna brigada i da su bili raspoređeni u odbrani na liniji: Javorje - Crvena (Crna) Greda (1797) - Veliki Starac *(2022)* - Veliki Pećarac (2042), odnosno prema isturenim položajima 7. brigade.[125]

Zbog toga je štab brigade planirao i izveo ovaj napad u dve vremenski jedinstvene faze. U prvoj, 11. maja, sa 1. i 4. bataljonom u međusobnom sadejstvu odbačene su neprijateljske snage sa linije Starac i Pećanac i zaposednuti polazni položaji za napad na glavne četničke položaje na liniji Torine (2277) - prevoj Vratio - Jablanov vrh (2203). Padala je ledena kiša, a predve-

če snežna vejavica, a borci su čitavu noć proveli na položajima. Ceo prostor je bio ogolela površ bez drveća. Ujutro rano 12. maja sa polaznih položaja 1. bataljon je na levom krilu napadao pravcem južno pored Jablanovog vrha, duž severnog kraka Sinajevinske grede, prema selu Trebaljevo. Desno od 1. bataljona napadao je 4. bataljon preko Babine glave južnim krakom grede iznad sela Lipova, tako da je sam prevoj Vratio bio izmanevrisan krilnim dejstvima ovih bataljona. Treći bataljon je napadao izdvojenim pravcem desno od 4. bataljona, južnom stranom Torine, niz vodotok izvornog dela Morače prema Crkvinama. Borba je trajala ceo dan i tek predveče 3. bataljon je dostigao rejon Crkvine, 10 km južno od Lipova i 5 km zapadno od Kolašina, a 1. i 4. bataljon rejon Gornje i Donje Lipovo - Trebaljevo, oko 10 km, severozapadno od Kolašina, s tim što su borbe za Donje Lipovo i Trebaljevo dovršene dan-dva kasnije, a brigada je stabilizovala svoje položaje na dostinutoj liniji Crkvine (3. bataljon) - Lipovo (4. bataljon) - Trebaljevo (1. bataljon), širokoj oko 15 km. U izveštaju koje je štab 2. divizije uputio Vrhovnom štabu 14. maja o ovoj borbi, pored ostalog, navodi se:[126]*

> »Prema opštem planu pokreta naših jedinica VII krajiška brigada 12. ov. mj. u borbama sa neprijateljem na Vratlu i Gornjem Lipovu, ista je vratila (valjda razbila, J. K.) neprijatelja, koji je držao položaje na Vratlu i tom prilikom zarobila 17 četnika iz Gornjolipovačkog bataljona. Neprijatelj je ovom prilikom imao osjetan broj mrtvih i ranjenih i to oko 40-50, među ovim ubijenim i Sava Lazarević-Batara, bivši potpukovnik. Saslušanjem zarobljenih četnika ustanovljeno je slijedeće: da se u Kolašinu nalazi oko jedan bataljon italijanskih vojnika (iz divizije 'Venecija', nap. J. K.) u jačini oko 1000. U Donjem Lipovu nalazi se isto tako oko 1000 Vasojevića koji su raspoređeni po kućama i narod pljačkaju do gole kože. Ispred Vasojevića u Gornjem Lipovu nalazi se (valjda nalazio se J. K.) mještanski bataljon pod komandom Milovana Mirkovića. Pored Vasojevića na ovom sektoru nalazi se od prilike svega još oko 600 vojnikaft«

Što se tiče četničkih snaga u Gornjem i Donjem Lipovu, one su već do 14. maja bile saterane u Kolašin, broj zarobljenih je bio veći od 17, a Batara je svesno želeo poginuti na teatralan način. Zatvorio se u vlastitu kuću, koja se po veličini i načinu gradnje razlikovala od ostalih u selu Gornje Lipovo. Kada se streljački stroj 4. bataljona spuštao niz točila sa grebena i kroz šipražje prolazio pored kuće, Batara je pucao čas sa jednog čas sa drugog prozora, stvarajući utisak da ih u kući ima više. Kuća je morala biti okružena, a na svaki poziv na predaju, Batara je bacao bombe. Preostalo je jedino da se mitraljeskim rafalima odvale masivna hrastova vrata na ulazu. Unutra je nađen mrtav, a narednog dana je sahranjeh u mesnom groblju, po narodnom običaju. U Donjem Lipovu zaplenjeni su ostaci arhive četničke Vrhovne komande.

Čim je obavešten o izbijanju 7. brigade pred Kolašin, Vrhovni štab je iz Donjeg Kruševa prešao u rejon Đurđevića Tare, 23 km severoistočno od Žabljaka, da bi bio bliže jedinicama 1. i 2. divizije u planiranim borbama za osvajanje Mojkovca i Kolašina. Međutim, tok događaja u narednih nekoliko dana imao je drugi karakter. Otpočela je 5. ofanziva.

Brigada u Petoj neprijateljskoj ofanzivi

Pošto u prethodnoj ofanzivi na prostoru Bosanske krajine, u Lici, Kordunu, Baniji i u borbama na Neretvi, Nemci nisu ostvarili svoj cilj u operacijama »Vajs«, da unište snage narodnooslobodilačke vojske, morali su preduzeti novu veliku operaciju pod nazivom »Švarc«, protiv snaga Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba u Sandžaku, Crnoj Gori, severoistočnom delu Hercegovine i jugoistočne Bosne, odnosno u dolini Drine, koja je trajala od 15. maja do 15 juna 1943. U našem narodu ova operacija je poznata kao peta neprijateljska ofanziva ili kao bitka na Sutjesci, jer su se najteže borbe vodile u prostoru oko ove male planinske reke, leve pritoke Drine, 24 km južno od Foče. Osvrćući se na ovu ofanzivu, Tito je pisao:[127]

> »Mi koji smo bili učesnici ove nadčovečanske herojske borbe, vođene na uskom prostoru Crne Gore, Sandžaka i Tjentišta protiv daleko nadmoćnijih njemačkih, talijanskih i bugarskih okupatorskih trupa, nosimo u svojim srcima likove heroja koji su u toj borbi dali svoje živote. Naše riječi i pera mogu dati samo blijede fragmente ili uopštenu sliku jednog najvažnijeg i najslavnijeg dijela naše krvave narodne epopeje u toku Oslobodilačkog rata«.

U poratnom vremenu prikupljeno je mnogo podataka, napisano dosta istorijskih obrada i opsežnih studija u kojima su potpunije rasvetljeni mnogi događaji u ovoj ofanzivi i ocenjen doprinos koji su pojedine jedinice dale svojim učešćem u toj nadasve krvavoj i mukotrpno izvojevanoj pobedi. One neoborivo pokazuju da je pobeda postignuta u ovoj ofanzivi bila rezultat neizmernog zalaganja, nadčovečanskih napora i masovnog samožrtvovanja svih jedinica Glavne operativne grupe. Nije bilo ni jedne jedinice u toj ofanzivi koja nije preživljavala gorčinu neuspeha i zadovoljstvo uspeha, a i jedno i drugo je u većoj meri zavisilo od težine i karaktera zadataka koje je morala izvršavati.

Namere i obostrano grupisanje snaga

Da bi sprečili dalji prodor partizanskih snaga na istok u Srbiju i njihovo približavanje moravsko-vardarskoj dolini, kao važnom strateškom pravcu nemačke odbrane na Balkanu, Nemci su planirali da postepenom koncentracijom svojih snaga na kružnoj osnovici komunikacijom Foča - Goražde - Pljevlja - Bijelo Polje - Podgorica - Nikšić - Gacko(Avtovac) - Kalinovik - Foča okruže, a potom koncentričnim nastupanjem sa te linije potiskuju snage Glavne operativne grupe u prostor između Durmitora i donjih tokova Pive i Tare i u tom prostoru dovrše njihovo uništenje. Planirajući ovu operaciju

Šema 8

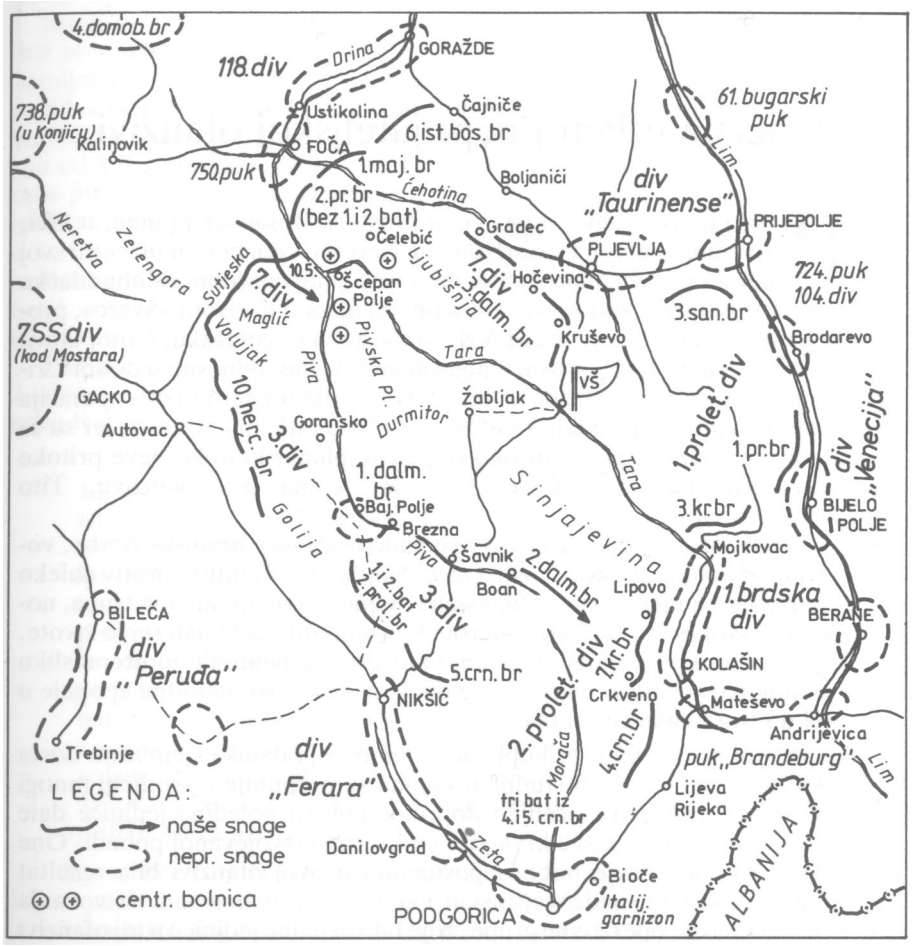

Obostrani raspored snaga u V. nepr. ofanzivi i položaj 7. kraj. brigade

Nemci su predvideli i razoružanje četnika u ovom prostoru, jer su pretpostavljali da bi oni stali na stranu savezničkih snaga čije su iskrcavanje očekivali na Balkanskom poluostrvu. Tu nameru Nemci su delimično ostvarili samo kod Kolašina i još nekih mesta do kojih su dolazili i protiv volje italijanskih okupacionih trupa u ovom prostoru.

Za izvršenje tih zadataka Nemci su angažovali četiri svoje divizije, dva samostalna puka, jedan motorizovani inžinjerijski bataljon, dva bugarska pešadijska puka, tri italijanske divizije, pet domobranskih pukova, ustašku brigadu, »nacionalne« crnogorske formacije četnika u sastavu italijanskih snaga. Ukupno brojno stanje tih jedinica iznosilo je oko 127.000 naoružanih vojnika, koje je podržavalo osam artiljerijskih pukova, bataljon tenkova i 12 eskadrila aviona od oko 150 aparata sa aerodroma u Sarajevu, Mostaru, Podgorici i Skadru. Najveći broj tih jedinica učestvovao je i u prethodnoj ofanzivi »Vajs«,

ali bilo je i dosta novih. Da bi ostvarili potpuno operativno iznenađenje, Nemci su u najvećoj tajnosti izvršili operativno grupisanje svojih snaga na sledeći način:

- Tristašezdesetdeveta divizija sa jednim pukom zanoćila je 14. maja u Foči, Ustikolini i Goraždu, a sa 63. i 61. bugarskim pukom koji su bili privremeno pod njenom komandom kod Mokre Gore i Vardišta istočno od Višegrada u dolini Drine, dok su joj ostali delovi još uvek pristizali. Prisustvo te divizije u rejonu Foče još od 4. maja u štabovima divizija i u Vrhovnom štabu procenjivano je kao ispomoć italijanskim snagama koje su pokušavale da deblokiraju fočanski garnizon, koji je bio u okruženju, a za ostale snage te divizije u dolini Drine i Lima nije se znalo;

- stoosamnaesta divizija (preimenovana 718) sa 750. pukom, takođe u Foči, 738. pukom u Konjicu a ostalim delovima u prostoru severno od Trnova u zahvatu puta prema Sarajevu, dok je 4. domobranska brigada pod njenom komandom bila u pokretu od Vrela Bosne prema Foči, pa je prisustvo i te divizije ocenjivano kao i 369;

- SS divizija »Princ Eugen« bila je raspoređena na liniji od Ljubuškog do Širokog Brijega (Lištica) jugozapadno od Mostara, namerno tako izmaknuto postavljena radi boljeg operativnog maskiranja pravca njene upotrebe sa linije Gacko(Avtovac) - Nikšić prema Pivskoj župi i Šavniku koje će kasnije uslediti;

Prva brdska divizija sa 98. pukom kod Mojkovca, sa 99. pukom kod Kolašina, potpuno iznenada dovedena u Jugoslaviju i ostala neotkrivena od obaveštajnih organa jedinica NOV sve do početka napada;

- Samostalni puk »Branderbug« u Andrijevici istočno od Kolašina, a ojačani 724. puk 104. divizije kao borbena grupa »Ludviger« (oko 4.000 ljudi) kod Prijepolja i Brodareva istočno od Pljevalja u dolini Lima, gde je stigao od Užica preko Nove Varoši. Oba ova puka su takođe bila neotkrivena a sa 1. brdskom divizijom činili snage sa kojima su Nemci nanosili glavni udar na snage Glavne operativne grupe iz istočnog pravca i očekivali njihov najjači otpor. Pored ovih snaga, Nemci su imali u rezervi još dve svoje divizije: 117. u Sarajevu i 373. u dolini Neretve, Prozora, Bugojna i Jajca, ali ni jedna od njih nije neposredno učestvovala u borbama sa snagama Glavne operativne grupe.

Italijanske snage koje su od ranije stacionirale (bazirale) u ovom prostoru bile su u svojim rejonima, iz kojih su se uključivale u borbena dejstva nemačkih jedinica na pojedinim pravcima koje su im Nemci prepuštali u određenim fazama borbe. Divizija »Taurinenze« bila je na prostoru Pljevlja - Prijepolje, »Ferara« u Nikšiću i Danilovgradu, »Venecija« u Beranima - Bijelom Polju i Kolašinu, a trupe podgoričkog garnizona u Podgorici i Spužu. Preostale četiri italijanske divizije koje su bile raspoređene u primorskom pojasu od albanske granice do ušća Neretve, nisu neposredno učestvovale u borbama protiv snaga Glavne operativne grupe.

Nemci su pristupili intenzivnim pripremama svojih jedinica odmah po okončanju borbenih dejstava u prethodnoj, četvrtoj ofanzivi. Na osnovu iskustava koje su sticali u tim borbama oni su radi lakšeg komandovanja, boljeg manevra i upotrebe u pojedinim borbama formirali privremene borbene grupe različitog sastava i jačine, dajući im nazive po prezimenima starešina koji su njima komandovali. Sve pokrete i dejstva usklađivali su veoma precizno i u okviru ukupno angažovanih snaga, i unutar pojedinih jedinica. Najveći broj komandnog kadra u jedinicama i višim štabovima, sa generalom Liter-

som na čelu, u osnovi je ostao isti kao i u operaciji »Vajs«, uz prethodno odstranjivanje svih koji se nisu pokazali sposobnim, medu kojima je bilo čak i komandanata divizija.

Sa vojnostručnog stanovišta ovaj plan je, u suštini, bio dobro zamišljen a pripreme za njegovo sprovođenje temeljito izvršene. Najveća slabost plana bila je u tome što je bio krut, bez više mogućih varijanti u slučaju promene situacije na bojištu, kao da je i druga strana morala dejstvovati isključivo onako kako su planeri zamišljali. Ovo je bila operacija tipično zamišljenog okruženja i uništenja, u daleko većoj razmeri od prethodne.

Nasuprot tim neprijateljskim snagama, snage Glavne operativne grupe imale su 16 brigada sa pozadinskim organima i ustanovama Vrhovnog štaba, čije je ukupno brojno stanje iznosilo oko 14.700 naoružanih boraca i 3.200 ranjenika u Centralnoj bolnici. Brojno stanje sposobnih za borbu bilo je blizu devet puta manje od brojnog stanja jedinica u sastavu nemačkih formacija, ne računajući italijanske jedinice, a u naoružanju ono je neuporedivo jer su partizanske snage raspolagale samo pešadijskim oružjem, računajući minobacače i nekoliko artiljerijskih oruđa malog dometa i kalibra, a municija se morala borbom otimati od neprijatelja. Veliki broj ranjenika, koji je sa onima u sanitetskim ustanovama u divizijama i brigadama iznosio i do 3.580, bio je osnovni ograničavajući faktor u izvođenju manevra i razlog što su sve odluke Vrhovnog komandanta za proboj iz okruženja bile uslovljavane spasavanjem ranjenika. Duboki kanjoni Pive, Tare, Komarnice, Ćeotine, Sutjeske, Bistrice i drugih brojnih vodotoka u ovom prostoru, dubokim i preko 1000 m, ispresecali su slobodnu teritoriju, a mogli su se prelaziti samo na po nekom retkom mestu. Planinski masivi od 1500 - 2500 m, kao i bespuća Sinjajevine, Durmitora, Pivskih planina, Maglića, Volujaka i Zelengore, otežavali su mogućnosti brzog manevra jedinicama po frontu a kanjoni reka čak i po unutrašnjim pravcima. Uz sve to, snage Glavne operativne grupe bile su znatno oslabljene, iscrpljene u prethodnim bombama i udaljene od drugih jačih snaga NOV i POJ koje su mogle samo posredno uticati na njihov položaj u toku ofanzive. Osvrćući se na opšte uslove pod kojima se izvodila ofanziva i o uticaju zemljišta na dejstva snaga Glavne operativne grupe, Tito je pisao:

> »Zbog tih prirodnih prepreka silno je bilo onemogućavano manevrisanje naših jedinica i baš te prirodne prepreke bile su velika opasnost za našu čitavu udarnu grupu u Crnoj Gori pri našem probijanju iz neprijateljskog obruča. Velika tehnička nadmoćnost; dalekometni topovi, mnogobrojna avijacija i specijalno izvežbane jedinice za brdsko ratovanje na strani neprijatelja dali su mu veliku prednost u borbi protiv nas i u savlađivanju tih prepreka«.[127a)]

Iznenadni početak ove neprijateljske ofanzive zatekao je snage Glavne operativne grupe u napadnim dejstvima na istok, u duhu navedne zamisli Vrhovnog štaba od 8. maja 1943, u sledećem rasporedu:

- Jedinice 1. proleterske divizije u prostoru između reke Tare i Lima, na levom krilu operativne grupe sa 3. krajiškom brigadom, u zastoru prema Mojkovcu sa severne strane duž druma prema Bijelom Polju niz dolinu reke Lepešnice; sa 1. proleterskom zapadno od Bijelog Polja na levom krilu 3. krajiške; sa 3. sandžačkom na zatvaranju izdvojenog pravca Pljevlja - Prijepolje u rejonu Jabuka 14 km zapadno ispred Prijepolja i 51 km severnije od

Bijelog Polja, a 3. dalmatinska brigada koja je tih dana pretpočinjena 1. diviziji u rejonu Vikoč i Zavajit kod Čelebića jugoistočno od Foče u dubljoj pozadini;

- Druga proleterska divizija sa osnovnim snagama 4. crnogorske brigade prikupljenim u očekujućem rejonu Gornje i Donje Vučje i Umovi (1945) u međuprostoru između 3. i 4. bataljona 7. krajiške, a sa 2. dalmatinskom u rejonu Šavnik, Boan i Bare, u koje je pristigla tek 14. maja uveče, pred sam početak neprijateljske ofanzive, iza 4. crnogorske brigade. Ove tri brigade bile su u pripremama za napad na Kolašin;

- Treća udarna divizija na južnim padinama Golije prema Gatačkom i Nikšićkom polju, sa 10. hercegovačkom brigadom na zatvaranju pravca od Gacka(Avtovca), preko prevoja Čemerno, iznad izvornog dela Sutjeske i prema Goranskom u dolini Pive; sa 1. dalmatinskom na pravcu Nikšić - Pivska Župa, preko prevoja Javorak(nikšićki) a sa 5. crnogorskom na pravcu Nikšić - Šavnik, preko prevoja Krnovo;

- Udarna grupa bataljona (jedan iz 4. i dva iz 5. crnogorske brigade) bila je u prodoru kroz međuprostor između 2. i 3. divizije na jug između reke Zete i Morače prema Bioču, 12 km severoistočno od Podgorice;

- Sedma banijska divizija (7,8. i 16. brigada) bila je u pokretu od Ćureva u dolini Sutjeske, prema Pljevljima iza 1. proleterske divizije, radi zaštite Centralne bolnice sa frona iz istočnog pravca i eventualne upotrebe u napadnim dejstvima;

- Drinska operativna grupa sa 2. proleterskom brigadom (bez dva bataljona koji su tada bili na nikšićkom Javorku) na položajima u rejonu Crnog Vrha i Šćepan-Polja u zastoru prema Foči sa jugoistočne strane; sa 6. istočnobosanskom na položajima južno od Goražda, a Prvom majevičkom na Ifsaru i Kruščici kod Ustikoline. Čitava grupa ovih brigada je, u stvari, bila u odbrani i obezbeđenju snaga Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba na pravcima koji iz rejona Foče i iz doline Drine izvode na istok i jugoistok, u prostor Sandžaka i severne Crne Gore;

- Centralna bolnica Vrhovnog štaba bila je razmeštena na širokom prostoru u rejonima Čelebići, Zavajit, Kolijevka, Slatina, a manjim delom i kod Ščepan-Polja, tako da na zapadnoj strani Drine nije bilo snaga iz operativne grupe. Deveta dalmatinska divizija, osim njene 3. brigade, bila je u međuvremenu rasformirana, a njenim ljudstvom izvršena popuna prve, druge i treće dalmatinske brigade i drugih jedinica. Tih dana Vrhovni štab nalazio se u Đurđevića Tari, kod Žabljaka.

Za 7. krajišku brigadu bilo je najvažnije njeno mesto u borbenom poretku 2. proleterske divizije u početnim dejstvima i kasniji razvoj događaja na pravcima odbrane 3. divizije u borbama na prostoru Golije i Pivske Župe.

U sastavu 2. divizije, 4. crnogorska brigada bila je na južnom kraju Sinjajevine^, u rejonu Gornje i Donje Vučje, a 2. dalmatinska u dubljoj pozadini, oko Šavnika i Boana, takođe na desnom krilu 2. divizije, te je usled naglog obrta situacije u kojoj se moralo preći iz napada u odbranu 7. krajiškoj brigadi neočekivano dat zadatak da brani i kontroliše istočne padine Sinjajevine prema Kolašinu, počev od Crkvine do Mojkovca, u dužini od preko 20 km, da bi mogla ostvariti vezu sa levim krilom 3. krajiške brigade na suprotnoj desnoj strani reke Tare u rejonu Siga, 6 km zapadno od Mojkovca. Za brigadu je to bio izuzetno težak zadatak jer je u to vreme njeno brojno stanje iznosilo svega 763 borca i rukovodioca. I pored toga ona je taj zadatak

uspešno izvršavala punih 5 dana i noći, uz izuzetno velike napore, zahvaljujući visokoj svesti i zalaganju boraca i rukovodilaca, među kojima je bilo 169 članova KPJ, 58 kandidata za prijem u partiju i 221 član SKOJ-a, što je činilo blizu 58% ukupnog brojnog stanja brigade. To članstvo je bilo ona pokretačka snaga koja je svojim ličnim primerima u praksi ulivala optimizam i u najtežim trenucima.

Dejstva brigade od 15. do 20. maja

Početak napada nemačkih snaga usledio je 15 maja 1943. u dva sata kada je ojačana 1. brdska divizija prešla u nastupanje na sektoru između Brodareva i Košalina. Njena borbena grupa »Remolt« (ojačani 99. puk) je tog dana napala položaje 1. proleterske i 3. krajiške brigade zapadno od Bijelog Polja, presekla drum koji od Slepac Mosta preko Sahovića izvodi u Pljevlja i ovladala grebenom Žaljevo - Rudine (1163) i Skolovica (1073), 5 km jugozapadno od Šahovića, pa su se ove brigade morale povući na istočne padine grebena Burenj (1632) - Srebrnica (1403) - Podovi (1122), severno u visini Mojkovca.

Istovremeno, grupa »Salminger« (98. ojačani puk) napala je delove 4. crnogorske brigade na drumu između Kolašina i Mateševa, potom 3. bataljon 7. krajiške istočno od Crkvine, a grupa »Daumiler« u Kolašinu prešla je na levu obalu Tare u napadu na 4. bataljon 7. krajiške u Donjem Lipovu i 1. bataljon u Trebaljevu. Iza grupe »Salminger« nalazio se samostalni puk »Bramderbug«, u rejonu Andrijevica, 47 km istočno od Kolašina.

Prvog dana napada rasplamsale su se borbe na čitavom frontu 1. i 2. proleterske divizije od Mateševa preko Kolašina i Mojkovca do Bijelog Polja, širokom 57 km. Pošto su Nemci napadali u zahvatu drumova i manjim brojem relativno uskim pravcima izvan njih, još uvek se nije pouzdano znao stvarni smisao i karakter tih napada. U štabflvima brigada i divizija, pa čak i u Vrhovnom štabu, procenjivalo se da su napadi lokalnog karaktera i u tom smislu izdavana su naređenja jedinicama da neprijateljske snage povrate nazad i pristupe izvođenju napada na Kolašin, koji je, po direktivi Vrhovnog štaba, štab 2. proleterske divizije planirao za 17. maj. Od štaba 7. krajiške brigade tražio je da zarobi »živi jezik« kako bi se saznalo o kojim se neprijateljskim jedinicama radi i kakav im je zadatak. Taj zadatak je štab brigade postavio 3. bataljonu u rejonu Crkvine i 4. bataljonu u Lipovu. Trećem bataljonu je uspelo da uhvati dva nemačka podoficira, od kojih su saznali da se radi o novoj nemačkoj ofanzivi, a u 4. bataljonu taj pokušaj se završio tako što je grupa određena za zadatak u noći naletala na šatore u kojima su Nemci logorovali, otvorila vatru, izazvala pometnju i iz prvih šatora pokupila nekoliko ranaca, pištolj i dvogled i vratila se bez zarobljenika, ali sa opremom koja je otkrivala prisustvo Nemaca u rejonu Kolašina, gde ih ranije nije bilo.

Takvom načinu prikupljanja obaveštenja pribegavalo se iz nužnosti, jer je obaveštajna služba u jedinicama bila nerazvijena, a njen agenturni deo na terenu u tim krajevima praktično nije ni postojao. Njarazvijeniji obaveštajni centar imao je jedino štab 1. proleterske divizije. Taj centar je pre svih uspeo prikupiti podatke o neprijatelju na osnovu kojih je štab divizije mogao zaključiti da se radi o ofanzivi većih razmera i 17. maja o tome obavestio Vrhovni štab. U 17,30 sati štab 2. divizije je preko Vrhovnog štaba primio depešu štaba 1. divizije, u kojoj se kaže:

»Neprijatelj ušao juče u Šahoviće i izbio na Breznu i u selo Žari. Odustali smo od već naređenog napada zbog prevelike nadmoćnosti neprijatelja u ljudstvu i artiljeriji. Neprijatelj dovlači pojačanja iz B. Polja, koncentriše snage i artiljeriju i u Kolašinu i oko Mojkovca. Neprijateljska akcija ima karakter ofanzive«.[128]

Sutradan, 18. maja, borbena grupa »Remolt« iz Mojkovca odbacila je delove 3. krajiške brigade iz rejona Sige, na desnoj obali Tare severozapano od Mojkovca, izvršila prelaz na levu obalu reke u rejonu Gornje i Donje Polje i izišla na liniju Sanac (1662) - Pometenik (1857), 10 km zapadno od Mojkovca u okuci Tare, u međuprostoru između 3. i 7. krajiške brigade, na krajnjim severoistočnim padinama grebena Sinjajevine. Na taj događaj Vrhovni štab je veoma brzo reagovao istog dana, radio-depešom koju je u 11,45 sati uputio štabu 2. proleterske divizije, u kojoj mu naređuje:

»Neprijatelj se koncentriše u Poljima (misli se na Gornje i Donje Polje, nap. J. K.), ima ofanzivne namere levom obalom Tare ka Bistrici. (Misli se na selo nizvodno na levoj obali Tare prema Đurđevića Tari.) Hitno rokirajte krajišku na taj pravac, a u G. Lipovo jedan bataljon četvrte crnogorske«[129]

Tog dana 3. bataljon 7. krajiške kod Crkvine i 4. bataljon u Lipovu bili su do kraja angažovani u odbijanju neprijateljskih napada na njihovim pravcima odbrane, pa je umesto čitave brigade rokiran samo 1. bataljon sa levog krila brigada iz rejona Trebaljevo, odnosno Moračno. U naređenom pracu, bataljon je krenuo odmah nakon pređenih 15 km usiljenim maršem, grebenom Sinjajevine stigao u rejon crkve Ružice i Borova Glava (1850) iz kojeg je sprečavao dalji pokret neprijatelja na tom pravcu sve do 20. maja u sadejstvu sa delovima 2. dalmatinske brigade, koju je štab 2. proleterske divizije u međuvremenu rokirao iz rejona Šavnika i Boana na sektor Tare.

Istovremeno, 18. maja, na desnom krilu 7. krajiške njen 3. bataljon je, sadejstvujući delovima 4. crnogorske brigade u rejonu Crkvine, održao svoje položaje i u oštrim borbama sa delovima borbene grupe »Salminger« imao 6 poginulih i više ranjenih boraca, a 4. bataljon je u protivnapadu odbacio dijelove borbene grupe »Daumiler« u Donjem Lipovu i povratio prvobitne položaje u tom rejonu. Na taj način je 7. krajiška brigada uspela stabilizovati položaje na čitavom frontu odbrane brigade od Crkvine, preko Lipova do Ružice i tu liniju održala čvrsto u svojim rukama sve do 21. maja izjutra, kada ju je u celini preuzela 4. crnogorska i 2. dalmatinska brigada. Otpornost te odbrane visoko je ocenjivao i sam neprijatelj. U izveštaju komandanta nemačkih trupa generala Litersa, koji je 20. juna podneo svojoj Vrhovnoj komandi, o toku borbe i iskustvima u toj operaciji, pored ostalog se navodi da se u prvoj fazi okruženja od 15. do 24. maja: »Pri napadu od Kolašina prema zapadu i Sahovićima, morao slamati žestok otpor neprijatelja«.[130] Pošto se u tom periodu u odbrani od Kolašina prema zapadu najviše vremena nalazila 7. krajiška brigada, sa sigurnošću se može tvrditi da se takva ocena odnosi u prvom redu na odbranu koju je ona izvodila.

Za vreme tih borbi brigada je hrabro podnosila mnoge teškoće. Pored napada i protivnapada koji su se morali svakodnevno izvoditi, pratili su je veoma loši vremenski uslovi u kojima su se smenjivale ledene kiše, susnežice

128) A.VII, fond NOP-a, k. 391-A, f. 9, reg. br. 3 (knjiga depeša).
129) Isto.

i sneg, magle i niski oblaci nošeni snažnim vetrovima, a čitav prostor bio je ogolela površina, sa bezbroj vrtača, bez bilo kakvih građevina u kojima bi se borci mogli skloniti od nevremena. Bespuća i razvučeni borbeni poreci četa otežavali su snabdevanje i inače nedovoljnim obrocima hrane, pa su mnogi delovi jedinica u strelјačkom stroju gladovali, ali su i pored toga svoje borbene zadatke odgovorno izvršavali.

Borbe brigade u Pivskoj župi

Štab 2. proleterske divizije dobio je od Vrhovnog štaba 20. maja u 12,05 sati radiogram sledećeg sadržaja:

»Štabu II proleterske divizije

Neprijatelj preduzeo koncentričnu ofanzivu od Pljevalja, Foče i Gacka u pravcu slobodne teritorije. I i III brigada upućene za Foču. Vi odmah uputite Sedmu krajišku pravcem Šavnik, Pivski Manastir, Ravno da pojača Hercegovačku«.[131]

U te tri rečenice teksta sadržana je i procena operativno-strategijske situacije i tadašnja odluka Vrhovnog štaba o daljim dejstvima snaga Glavne operativne grupe u obrnutom pravcu, na zapad, umesto dotadašnjeg koji se odvijao na istok. Sve odluke koje su kasnije donošene i sva naređenja koja su na osnovu tih odluka izdavana jedinicama, temeljila su se na ovoj osnovnoj zamisli Vrhovnog štaba ili su proisticala iz njenog duha. U proceni situacije veoma jasno je uočeno dejstvo glavnih snaga neprijatelja iz tri različita pravca jednovremeno, kao i osnovna namera tih dejstava. Dejstvo iz istočnog pravca, sa linije Pljevlja - Kolašin, trebalo je da veže što veći broj snaga Glavne operativne grupe i da ih na širokom frontu potiskuje na zapad, a dejstvo iz severnog pravca, sa linije Foča - Čajniče i iz južnog pravca sa linije Gacko - Nikšić, išli su u susret jedno drugom, takođe na širokom frontu i na rastojanju u prošeku od oko 100 km. Takvim jednovremenim dejstvom iz sva tri pravca trebalo je da se naše snage sabiju u prostor Durmitora i Pivskih planina i uz podršku avijacije unište u tom prostoru.

Način ostvarivanja tog opkoljavanja imao je krupan nedostatak u tome što odmah ranije nije bio uspostavljen zastor i iz zapadnog pravca na drumu Foča - Gacko, dolinom reke Sutjeske, preko prevoja Čemerno, u dužini od oko 60 km. Kasnije tok događaja pokazao je da su Nemci nastojali taj zastor uspostaviti dejstvom na spoljnim krilima jedinica iz severnog i južnog pravca, ali im to nije sasvim uspevalo. Osnovni razlog neuspeha je brzina kojom je Vrhovni štab donosio svoje odluke i bez oklevanja vršio pregrupaciju svojih snaga. Njegova odluka da 1. proletersku i 3. krajišku uputi od Pljevalja za Foču, a 7. krajišku sa Sinjajevine da pojača 10. hercegovačku prema Gacku jednovremeno, u suštini je imala isti smisao. Sa prve dve brigade i snagama Drinske operativne grupe (2. proleterska, 6. i Majevička kojima je priključena i 3. dalmatinska) trebalo je odbaciti ili bar sprečiti dalji prodor snagama 118. nemačke divizije i 4. domobranske brigade, koje su u dotadašnjim dejstvima, od 15. do 21. maja, iz rejona Foče već izbile neposredno ispred Čelebića, i na levu (severnu) obalu Sutjeske na odseku od Popovog Mosta do ušća u Drinu, kod sela Bastasi (20 km južno od Foče), i time obezbediti desni bok

Šema 9

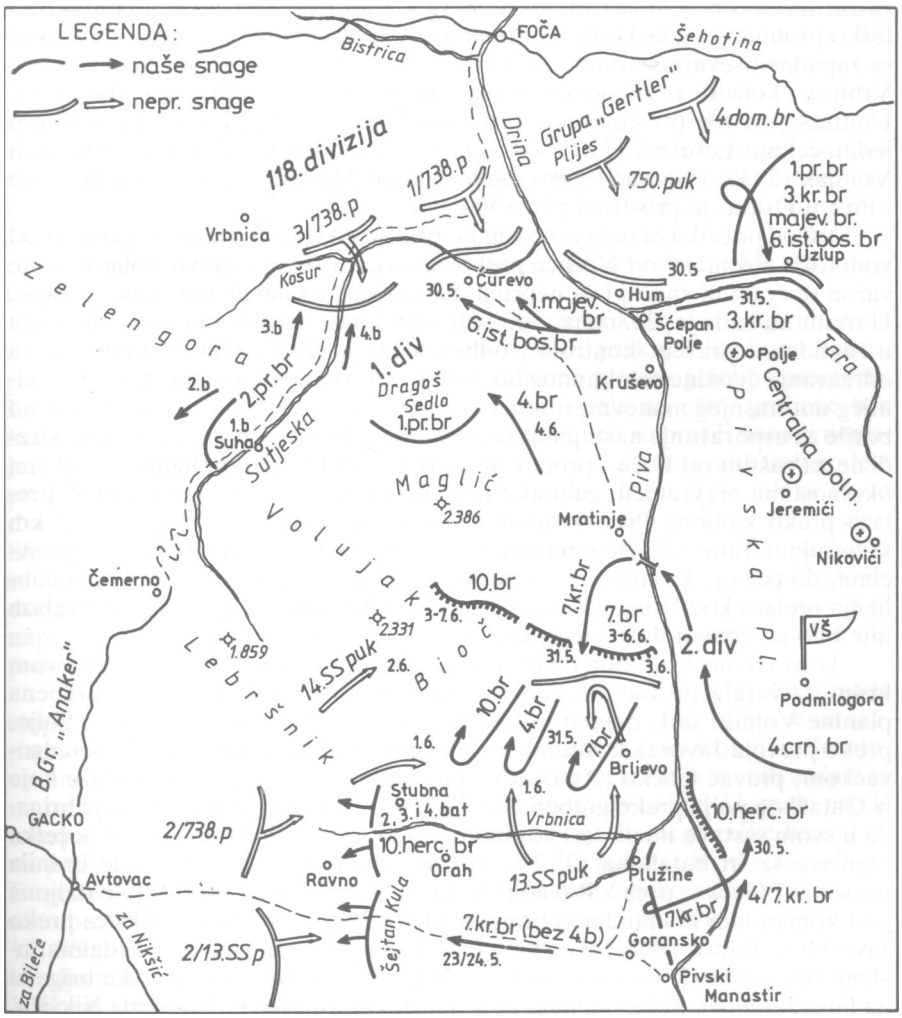

Bitka na Sutjesci - odbrana u Pivskoj Župi od 21. do 31. V. 1943.

snagama Glavne operativne grupe koje će se izvlačiti u prostor Zelengore prema zapadu. Istovremeno, sa 10. hercegovačkom i 7. krajiškom na desnom krilu 3. divizije, trebala je sprečiti prodor neprijatelja iz južnog pravca od Gacka na severoistok prema Goranskom, odnosno Pivskom Manastiru i na sever, drumom prema Foči, niz vodotok Sutjeske i time zaštititi levi bok snagama Glavne operativne grupe sa južne strane. Kasniji tok događaja potvrdio je ispravnost takvog rešenja, kao jedino mogućeg u takvim uslovima, a od stepena izvršenja te odluke Vrhovnog štaba zavisila je širina koridora kojim su se morale izvlačiti sve jedinice i ustanove, koji bi, daje bio ostvaren, na liniji Šćepan Polje - Pivski Manastir dolinom Pive bio širok 48 km, a na liniji Popov Most - Čemerno, dolinom Sutjeske, 28 km.

Prostor između Pive i Sutjeske, na kojem su se vodile žestoke borbe u zaštiti izvlačenja jedinica preko Vučeva i Tjentišta, izrazito je planinskog i teško prohodnog karaktera. Osim dubokih kanjona Pive sa istočne, Sutjeske sa zapadne i severne strane, on je i sa južne strane odsečen kanjonom rečice Vrbniče, koja se iz zapadnog pravca uliva u Pivu kod Pivskog Manastira. Unutrašnjost tog prostora čine četiri visoke gromadne planine, povezane u jednu celinu: Lebršnik (1985) i Bioč (2397) iznad kanjona Vrbniče, a iza njih Volujak (2336) i Maglie (2386). Severnije od Maglića, prema ušću Sutjeske i Pive u Drinu, je prostrani plato Vučevo.

Još od početka ofanzive, 15. maja, pravac od Gacka preko Ravnog pored vodotoka Vrbniče i od Nikšića preko Javorka u rejon Bajovo Polje imao je važan operativni značaj i za neprijatelja i za snage Glavne operativne grupe. U trenutku kada je, 20. maja, Vrhovni štab doneo odluku za izvlačenje snaga u zapadnom pravcu, kontrola i odbrana Pivske Župe bila je preduslov za održavanje čvrstine celokupnog borbenog poretka operativne grupe i slobodnijeg unutrašnjeg manevra, u situaciji kada su se njene snage još uvek uporno borile za usporavanje nastupanja neprijatelja iz istočnog pravca, a snage određene za zaštitu od Foče i prodor na zapad tek bile u prikupljanju. U takvim okolnostima prevremeni gubitak tog prostora prouzrokovao bi i gubitak prelaza preko kanjona Pive na ušću Vrbniče (Krstac) i kod Mratinja, 12 km severnije, a time još više umanjio mogućnost manevra po unutrašnjim pravcima, do čega je kasnije i došlo posle neuspeha na frontu prema Foči i gubljenja prelaza kod Donjeg Kruševa, južno od Šćepan-Polja, jer drugih prelaza nije bilo na čitavoj dužini kanjona Pive.

U to vreme 3. udarna divizijaje, sa 5. crnogorskom brigadom na levom krilu, zatvarala pravac Nikšić - Šavnik, preko prevoja Krnovo i grebena planine Vojnik; sa 1. dalmatinskom brigadom pravac Nikšić - Bajovo Polje, preko prevoja Javorak u sredini, a na krajnjem desnom krilu, sa 10. hercegovačkom, pravac Gacko (Avtovac) - Goransko i brojne planinske staze koje iz Gatačkog polja preko grebena Golije izvode u Pivsku Župu. Tada je brigada u svom sastavu imala šest bataljona, sa ukupno 1.240 boraca i od početka ofanzive sa tri bataljona (2, 3. i 4) pod komandom štaba brigade branila pravac od Gacka, preko Ravnog, za Goransko, a sa tri preostala bataljona pod komandom komandanta brigade Vlade Šegrta pravac od Nikšića preko Javorka za Bajovo Polje i Gornju i Donju Breznu u sadejstvu sa 1. dalmatinskom brigadom. Ti bataljoni su smenili dva bataljona 2. proleterske brigade na liniji Jasenovo Polje - Duga, 20 km južno od Bajovo Polje prema Nikšiću, koji su 19. maja upućeni na Vučevo u sastav brigade prema Foči i kasnije u tom rejonu imali veoma važnu operativno-taktičku ulogu.

Iz takvog rasporeda 3. divizije je vidljivo da je štab divizije grupisao glavne snage na levom krilu u odbrani na pravcima Nikšić - Bajevo polje i Nikšić - Šavnik iz razumljivih razloga, jer su to bili jedini putni pravci na kojima je bila moguća upotreba neprijateljske borbene tehnike koja mu je, mada u ograničenom broju, omogućavala najbrže napredovanje. Ipak, u odnosu na novonastalu situaciju suviše je bio potcenjen pravac Gacko - Goransko, naročito od strane štaba 10. hercegovačke brigade.

Štab 2. proleterske divizije preneo je 20. maja štabu 7. krajiške naređenje Vrhovnog štaba za pokret u naređenom pravcu i obavestio ga da dotadašnje položaje na Sinjajevni preuzimaju delovi 4. crnogorske i 2. dalmatinske brigade. Uveče i u noći 20/21. maja taj zadatak je saopšten jedinicama u uprošćenom da se vraćaju u Bosnu, odnosno u Bosansku krajinu, pa su ga borci sa

neskrivenim zadovoljstvom prihvatili. Ta vest ih je obradovala i dala im potstrek za još veća naprezanja. Štab brigade sa prištapskim i pozadinskim delovima iz Timara, 1. bataljon od crkve Ružice a 3. bataljon iz rejona Crkvine krenuli su na marš 21. maja izjutra, opštim pravcem Šavnik - Dubrovsko - Dubljevići - Borkovići, severnom stranom kanjona Komarnice i 23. maja posle podne stigli u rejon Goransko i Pivski Manastir. Četvrti bataljon je iz rejona Gornje Lipovo krenuo dan kasnije, noću 21/22. maja, jer je 21. maja vodio borbu i tek uveče predao položaje delovima 4. crnogorske brigade na liniji Jablanov vrh - Vratio, a zatim nastavio marš za brigadom do mesta Duži, gde je prešao kanjon Komarnice na južnu stranu i 23. maja stigao u rejon Gornja Brezna, na pravac prema Nikšiću, u isto vreme kad je i glavnina brigade stigla u Goransko.

Bio je to jedan od najdužih i najtežih marševa koje je brigada do tada imala. Njena glavnina je trebala preći rastojanje od preko 80 km bez odmora, po najtežem zemljištu, uskim planinskim stazama preko ogolelih kamenjara Pivskih planina, koja se ili spuštala u jaruge ili pela na oštre grebene bez koraka po ravnoj površini. Za vreme pokreta brigadu su pratili napadi neprijateljske avijacije. U tom maršu imala je samo dva kraća zastanka radi podele po jednog dnevnog obroka hrane, koji se sastojao ili od malo mleka ili od dva-tri kuvana krompira bez hleba. U tim trenucima borci bi odremali nekoliko minuta i nastavljali dalje. Takav tempo kretanja bio je iscrpljujući. Kada su stigli u navedene rejone borci su imali još toliko snage da se rasporede na dodeljene položaje, sa kojih za izvesno vreme više nisu mogli ni nazad ni napred. Štab 10. hercegovačke brigade je odustao od namere da te noći izvrši protivnapad na pravcu Goransko - Ravno.

Pre pristizanja jedinica u rejon marševskog cilja, štab 7. krajiške brigade stupio je u vezu sa štabom 10. hercegovačke u rejonu Orah, 10 km severozapadno od Goranskog, radi upoznavanja sa trenutnom situacijom na frontu, utanačavanja načina uvođenja brigade u borbu i preciziranja njenih zadataka na tom pravcu. Neprijateljske snage su u jutarnjim časovima 23. maja prešle u napad na oba pravca koja su branili bataljoni 10. hercegovačke brigade - na pravcu Nikšić - Bajovo polje, glavnina 13. SS puka iz SS divizije »Princ Eugen« ovladala je prevojem Javorak, a na pravcu Gacko - Goransko glavnina borbene grupe »Anaker« 118. nemačke divizije, ojačane 2. bataljonom 13. SS puka »Princ Eugen« divizije ovladala je rejonom Ravno, odbacivši bataljone 10. hercegovačke na liniju Šejtan kula - Zmijski krš na južnoj strani Vrbniče. To znači daje pre dolaska 7. krajiške brigade na taj sektor neprijatelj već ovladao najvažnijim položajima na osnovnim pravcima dejstva, pa je njen dolazak objektivno mo^ao samo usporiti dalje nastupanje neprijateljskih snaga u prostor Pivske Zupe. Takav doprinos bio je od operativno-taktičke važnosti, jer je za nedelju dana odgodio ono što se kasnije događalo na Javorku (pivskom) i Mratinju, pa i u širem prostoru gornjeg toka Pive i Sutjeske.

Borbena grupa »Anaker bila je sastavljena od štaba 738. pešadijskog puka iz 118. nemačke divizije sa pukovskim prištabskim delovima; 2. i 3. bataljona tog puka; delova 118. pionirskog bataljona; 2. diviziona 668. artiljerijskog puka i 118. izviđačkog bataljona. Njeno dejstvo na tom sektoru duže vreme odvijalo se na dva dosta odvojena pravca jednovremeno, verovatno i zbog veoma složenog topografskog sklopa zemljišta u gornjim tokovima Sutjeske, Vrbniče i Pive. Na pravcu od Gackog prema Goranskom, preko Ravnog, niz istočnu stranu vodotoka Vrbniče dejstvovao je 2. bataljon iz 13. puka

SS divizije »Princ Eugen«, uz ojačanja ustaških jedinica iz Hercegovine, a potom se bataljonu pridružio i 2. bataljon iz sastava borbene grupe »Anaker«, preko Čemerna i predela Izgori. Od tada su ove snage, uz podršku odgovarajućih rodovskih jedinica, u stvari, dejstvovale sa južne strane Lebršnika i Bioča s ciljem zatvaranja prelaza preko Pive u rejonu Pivski Manastir i Krstac, 8 km severnije u kanjonu Pive. Drugi deo te grupe vršio je kontrolu doline Sutjeske i pokušavao da iz rejona Suhe i Tjentišta severnom stranom Maglića izbije na plato Vučevo i na prelaz Pive kod Mratinja, a potom ovlada zapadnom stranom kanjona Pive na odseku Mratinje - Krstac i poveže se sa prvim delom koji dejstvuje na južnoj strani Lebršnika i Bioča. Ti pokušaji iz doline Sutjeske uspešno su sprečavani delovima 1. i 2. proleterske brigade, koji su u vremenu od 25. do 27. maja odbacili grupu »Anaker« iz rejona Suhe i čvrsto zaposeli pogodne položaje za odbranu na liniji Vratar - Prosječenica, na položajima prema prevoju Čemerno i Izgori i tako zatvorili ulaz u dolinu Sutjeske iz južnog pravca.

U noći 23/24. maja 7. krajiška brigada je izvršila posedanje položaja za odbranu sa 1. bataljonom na liniji Pakline - Radojičići, radi zatvaranja pravca od Hadžića poljane, a sa 3. bataljonom na levom krilu na liniji Međeđa - Apište radi zatvaranja pravca od Višnjića dola planinskom stazom preko Komanskih koliba i preko grebena Golije. Štab brigade razmestio se u rejonu Orah, pored štaba 10. hercegovačke, a pozadinski delovi u Goranskom i kod Pivskog Manastira. Desno od 1. bataljona 7. krajiške u neposrednom dodiru branili su se bataljoni 10. hercegovačke sa obe strane reke Vrbniče i kontrolisali južne padine Lebršnika i Bioča. Borbe su trajale do 28. maja, na nizu uzastopnih linija odbrane, u kojima su se redali napadi i kontranapadi. Ono što bi neprijatelj osvojio tokom dana, noću su bataljoni tih dveju brigada vraćali, tako da se front, u osnovi, nije pomerao. Na položaje 1. i 3. bataljona 7. krajiške napadao je 2. bataljon 13. SŠ puka, a na bataljone 10. hercegovačke 2. bataljon borbene grupe »Anaker« uz ostala ojačanja.

Na pravcu odbrane od Nikšića prema Bajovom polju, Gornjoj i Donjoj Brezni, takode su vodene izuzetno teške borbe i danju i noću. Četvrti bataljon 7. krajiške i jedan bataljon 1. dalmatinske brigade su danju 24. maja, u okviru protivnapada bataljona 10. hercegovačke brigade, vršili napad u zahvatu druma Brezna - Javorak. Četvrti bataljon je na svom pravcu, levom stranom druma, preko katuna Živa, napadao neprijatelja na grebenu Javorka, 8 km južno od Gornje Brezne, a bataljon 1. dalmatinske desnom stranom druma na greben Sirčeva glavica, koji se od Javorka proteže na zapad u pravoj liniji. Na ivicama tih grebena Nemci su zaposedali zaklone ozidane od kamena i zemlje sa puškarnicama, koje su ranije izgradile italijanske jedinice kao deo spoljne odbrane Nikšića. U napadima na te grebene dolazilo je do dramatičnih i teških situacija. Streljački stroj 4. bataljona 7. krajiške, vešto koristeći pošumljene delove zemljišta, podišao je zaklonima na blisko odstojanje i morao zastati dvadesetak metara ispred njih, jer su se i Nemci za toliko povukli na drugu stranu, pa je i jedna i druga strana držala na nišanu oštru ivicu grebena na koju se niko nije usuđivao pojaviti. Oni koji su se nalazili u zaklonima nisu mogli koristiti puškarnice u koje su borci 4. bataljona gađali. Nemcima je jedino preostalo da se brane ručnim bombama, ali su bombe prebacivali preko streljačkog stroja napadača ili su se kotrljale niz strminu i eksplodirale daleko iza boraca, bez ikakvog efekta. Obe strane su došle u svojevrsnu pat poziciju u kojoj jedna drugoj nije mogla ništa. Na desnom krilu delovi dalmatinskog bataljona uspevali su uskočiti u pojedine zaklone

i pleniti rančeve nemačkih vojnika. Borce, zaokupljene oko sadržine ranaca, Nemci bi vrlo brzo odbacivali nazad na veće rastojanje. Ti prizori su se ponavljali od zaklona do zaklona duž grebena i na tome se sve i završavalo.

Takvo stanje trajalo je do kasno popodne, kada su se na krivini druma pojavili nemački tenkovi, u međuprostoru između ova dva bataljona, na desnom krilu 4. bataljona 7. krajiške i bočnom vatrom počeli obasipati streljački stroj bataljona koji je ležao ispred ivice grebena. Zbog toga se 4. bataljon 7. krajiške morao povući preko uvale Živa na greben Toplo prisoje (1286), koji se proteže paralelno sa grebenom Javorka, a bataljon Dalmatinske na Stojkovac (1369). Na tim položajima bataljoni su ostali do 26. maja naveče i sprečavali dalje nastupanje neprijatelja sa grebena Javorka prema Gornjoj Brezni. U noći 26/27. maja 4. bataljon izvršio je pokret južno pored Gornje i Donje Brezne, Bajovog Polja i kod Bezuja prešao na severnu stranu kanjona Kommarnice. Bataljon je nakon pređenih 30 km, 27. maja stigao u rejon Pivskog Manastira, u trenutku kada su se 1. i 3. bataljon 7. krajiške i bataljoni 10. hercegovačke počeli izvlačiti sa položaja ispred Goranskog preko Pive na desnu obalu reke, i vršio njihov prihvat. U borbama neprijatelj je odbacio dva bataljona 10. hercegovačke, koji su se branili na desnom krilu sa obe strane Vrbniče prema Plužinama (Gola glava) i prema prelazu na Pivi kod Krstača, te zapretio odsecanju ostalih snaga na levom krilu u tom prostoru i nabacivanju na neprelazni kanjon Komarnice, gde nebi mogle izbeći uništenje.

Prebacivanje jedinica ovih dveju brigada preko Pive u prostor Pivskih planina trajalo je čitav dan i noć 27/28. maja na dva mesta. Kod sela Krstac prvo se prebacio jedan bataljon hercegovačke sa delom štaba brigade i pozadinskim jedinicama, a potom 1. bataljon 7. krajiške, koji u povlačenju preko katuna Sume sa dve čete i štabom bataljona nije mogao pronaći stazu niz koju bi se spustio u kanjon Pive a nazad nije mogao zbog pritiska neprijatelja. Neočekivano je iskrsnuo vrlo ozbiljan problem, koji su razrešila dva seljaka sa fenjerima, koje im je uputila četa sa druge strane kanjona. Oni su ih izveli na stazu i preveli na drugu stranu pre svanuća. Kod Pivskog Manastira su se tog dana i noći prebacile sve ostale jedinice obeju brigada, tako što su prvo prešla dva bataljona Hercegovačke pa 3. bataljon 7. krajiške, tek pred svanuće 28. maja, jer se sporo izvlačio sa ogolelih kamenjara u rejonu odbrane na Ledenici.[132)]

Dan kasnije uvidelo se da je pravac izvlačenja obeju brigada na istočnu stranu Pive bio u osnovi pogrešan, jer su na takav način, mada strme i teško prohodne južne padine Bioča i Lebršnika iz doline Vrbniče na sever ostale potpuno neposednute, a tim i zastor prema platou Vučeva i prelazu kod Mratinja iz južnog pravca neposednut na čitavoj širini od Pive do Sutjeske. U napisima brojnih autora ta greška se različito komentariše i objašnjava ishitrenim donošenjem odluke štabova obeju brigada. Rekonstrukcijom stvarnog toka događaja nije teško dokazati da takve tvrdnje nemaju realne osnove. Do povlačenja u tom pravcu moralo je doći jer su i dejstva neprijateljskih jedinica od samog početka bila usmerena u pravcu prelaza kod Pivskog Manastira i Krstača koji su se morali braniti svim snagama. Greška branilaca se nije mogla ispraviti na dan izvlačenja, 27/28. maja, već ranije, najkasnije 23/24, prilikom uključivanja 7. krajiške u borbu, bilo tako što bi se povlačenje bataljona 10. hercegovačke brigade usmeravalo na severnu stranu uz južne

[132]) Detaljnije Rade Hamović, Deseta hercegovačka, »Sutjeska«, knj. 2, str. 260-261.

padine Bioča ili upotrebom 7. krajiške na desnom krilu 10. hercegovačke preko Brljeva, Miloševića i Stirnog severnom stranom Vrbniče. Umesto toga, 7. krajiška se nalazila na levom krilu hercegovačkih bataljona orijentisana delom i prema Goliji, pa se 27. maja nije mogla povlačiti na bilo koju drugu stranu osim na onu na koju se i povukla.

Prešavši Pivu 7. krajiška se razmestila u rejone s. Boričje (Pirni Do), Pišće i Vojinovići na Pivskoj planini, zatvarajući prelaz Pive kod Krstača, na desnom krilu 10. hercegovačke brigade koja je zatvarala prelaz na Komarnici kod Pivskog Manastira. Tako je posle 7 dana neprekidnih iscrpljujućih pokreta i borbi na izrazito kraškom zemljištu na kojeg borci nisu bili naviknuti, u kojima je prešla preko 100 km brigada konačno napustila Pivsku Župu. Time je bio završen i njen dotadašnji pravac dejstva, a ubrzo se otvorio novi - mratinjski pravac i nastupila nova složenija situacija. Ali, ovog puta bila je još većih razmera, jer se odnosila na čitavu Operativnu grupu Vrhovnog štaba u kojoj je brigada morala žrtvovati i samu sebe.

Brigada u odbrani Mratinja

Operativna situacija 28. maja, u Glavnoj operativnoj grupi brzo se menjala, jer su brojni događaji sustizali jedni druge iz časa u čas. Čim je prethodne noći, 27/28. maja, pristigla britanska vojna misija kod sela Negobuđa istočno od Žabljaka, Vrhovni štab je izdao potrebna naređenja da sve snage napuste Sandžak i povuku na levu južnu stranu kanjona Tare, da se 2. divizija povuče sa Sinjajevine na masiv Durmitora, a 3. divizija na severnu stranu kanjona Komarnice i delom na istočnu stranu kanjona Pive kod Pivskog Manastira. Tim naređenjem je izvlačenje 7. krajiške i 10. hercegovačke brigade u navedenom pravcu bilo i ozvaničeno. Osnovni smisao takvog rešenja bio je da se privlačenjem snaga skrati front i oslsncem na kanjone Tare, Komarnice i Pive i masiva Durmitora, kao vrlo jakih i teško savladivih položaja, manjim snagama uspešno brani prostor Pivskih planina, a glavne snage brzo pregrupišu na osnovni pravac proboja preko Vučeva, Sutjeske i Zelengore na zapad, za kojeg se Vrhovni štab odlučio dva dana ranije, 26. maja, odmah posle neuspeha 1. proleterske divizije i Drinske operativne grupe da taj proboj prošire pored Foče. U tom trenutku, za prelaz preko kanjona Pive u pravcu Vučeva mogla su se koristiti samo dva preostala prelaza. Jedan kod sela Mratinja, a drugi 10 km severnije i nizvodno kod sela Donje Kruševo, na domak Šćepan Polja. To je bio jedini mogući način da se na pravcu određenom za proboj ostvari potreban odnos snaga i da se brzim i veštim manevrom po unutrašnjim pravcima istim snagama izvrši i jedan i drugi zadatak.

U takvoj situaciji prostor Vučeva je, za obe strane u sukobu, dobio izuzetan operativno-taktički značaj, a u toku bitke na Sutjesci postao i znatno širi geografski pojam. Reč je o prostranom platou koji se na istočnoj strani ćelom dužinom strmo spušta u kanjon Pive, dubok i preko 800 metara, a na zapadnoj i severnoj nešto blaže u dolinu Sutjeske i korito Drine. Taj prostor je delimično pokriven šumama i pašnjacima po kojima su izgrađena stočarska prebivališta. Sledeći tokove istorijskih zbivanja u bici na Sutjesci, najpoznatiji su katuni Strmac, Duži, Koritnik, Hadžića Ravan, Jezerina, Plan Polje, Dragoš Sedlo, Mrkalj Klade, Suha Gora (Lokva Dernečište), Poljana, Prepeličje (Katunsko Polje) i dr. Na jugoistočnom delu Vučeva je udolina i selo Mrati-

nje, u kanjonu na levoj strani Pive, udolina je okružena sa južne strane veoma strmim padinama Bioča, sa zapadne padinama Maglića, severne Vučeva, a sa istočne vodotokom Pive, koji je odvojen od naselja uskom planinskom pregradom preko koje kroz usek prolazi put na viseći most i stazu koja na drugoj strani reke sa bezbroj serpentina izvodi iz kanjona u prostor Pivskih planina. Uzdužnom osom po sredini Mratinja prolazi samo jedan put, od kojeg se na istočnom i zapadnom kraju udoline odvajaju po dve planinske staze na dve različite strane. Na istočnom kraju jedna staza ide na sever i serpentinama izvodi u prostor Vučeva, a druga na južnu stranu, uz padine Bioča, preko katuna Javorak (pivski) izvodi u selo Brljevo i Štirno u dolini Vrbniče. Na zapadnom kraju sela, u uglu ispod Velike Pleća (2018) i Previje (1577) jedna staza vodi na severozapad, uz Omarske Strane, na Lokvu Dernečište i Mrkalj Klade, a druga na jugozapadnu stranu u prostor gde se Bioč, Maglie i Volujak spajaju u jedno čvorište (pivo).

U cilju izvršavanja navedenog naređenja Vrhovnog štaba, od 28. maja, brojne jedinice Glavne operativne grupe su već bile u pokretima u naređenim pravcima:

- Kod 1. proleterskke divizije - pod čijom komandom su bile i jedinice Drinske operativne grupe, 1. proleterska, 1. majevička i 6. istočnobosanska brigada bile su u izvlačenju iz prostora Čelebići i prelazu na levu stranu Tare kod Uzlupa i Pive kod Šćepan Polja u prostor Vučeva na južnoj strani Sutjeske od njenog ušća u Drinu do Popovog Mosta, a 3. krajiška preko Uništa radi posedanja položaja na južnoj strani Tare od Uništa do ušća u Drinu kod Sćepan Polja. Time je bio jače pokriven front prema Foči, ispred snaga 118. nemačke divizije i 4. domobranske brigade, na člitavoj dužini od Uništa na Tari do Popovog Mosta na Sutjesci. Druga proleterska brigada je i dalje držala ranije položaje, delom snaga kod Suhe, a delom kod Tjentišta u dolini Sutjeske, a 3. sandžačka u pokretu od Đurđevića Tare prema Žabljaku, ispred neprijateljske borbene grupe »Ludviger«;
- Kod 2. proleterske divizije - 2. dalmatinska brigada u pokretu sa Sinjajevine je prema Durmitoru na desnom krilu 3. sandžačke, a 4. crnogorska brigada je već pristizala u rejon razmeštaja 7. krajiške i 10. hercegovačke brigade na Pivskoj Planini prema Mratinju;
- Kod 3. udarne divizije - 1. dalmatinska, 5. crnogorska, 7. krajiška i 10. hercegovačka brigada na severoj strani kanjona Komarnice i dela Pive na čitavoj dužini od mesta Duži, zapadno od Šavnika do sela Krstac;
- Sedma banijska divizija sa svoje tri brigade u pokretu sa linije planine Ljubišnje, radi prelaza na južnu stranu kanjona Tare u rejonu Tepci i posedanja položaja u međuprostoru između 3. krajiške i 3. sandžačke brigade u odbrani severozapadnih padina Durmitora u pravcu Pivskih planina;
- Centralna bolnica Vrhovnog štaba još ranije je napustila rejon Čelebića i prebacila se na južnu stranu Tare, u rejon Nikovići, Jerinići i Polje u prostoru ušća Pive i Tare u Drinu, a Vrhovni štab je pristigao od Žabljaka u rejon Podmilogora severozapadno od Nedajna na Pivskoj planini.

Tako je za dva dana, do 30. maja, bilo izvršeno povlačenje svih snaga iz Sandžaka i sa Sinjajevine i Pivske Župe u međurečje Piva - Tara - planina Durmitor, prema planu Vrhovnog štaba i skraćen front na uži prostor, oslonjen na vrlo jake prirodne prepreke koje su se mogle lakše braniti i sa manjim snagama, a glavne snage bile oslobođene radi daljeg pregrupisavanja i angažovanja na pravcu određenom za proboj. Sve te pokrete neprijatelj je budno pratio izviđanjem iz vazduha i svim snagama nastojao je da ih spreči, omete

ili uspori upotrebom raspoložive avijacije, koju je na čitavom prostoru angažovao. U zoni odbrane 3. divizije, našavši se pred neprohodnim kanjonom Komarnice i delom Pive, Nemci su najednom spoznali važnost planine Bioč i mratinjskog prelaza, jer su primetili da im snage Glavne operativne grupe na tom sektoru fronta izmiču na zapadnu stranu. Kod 118. divizije su primetili da protivnik prelazi Pivu i grupiše se u prostoru Vučevo. Deo borbene grupe »Anaker« iz južnog pravca od Čemerna i glavnina iz severnog pravca od Popova Mosta nisu mogli da ostvare međusobni spoj zbog snažnog otpora delova 2. proleterske brigade, koji su držali prostor na obe strane u dolini Sutjeske, kao neku vrstu mostobrana u samom koritu reke, širine desetak kilometara.

U takvoj situaciji komandant 118. nemačke divizije je, 28. maja, izdao naređenje jedinicama, po kojem je glavne snage trebalo da izvrše rokadu severnom stranom Sutjeske, od ušća u Drinu prema Popovom Mostu, a borbena grupa »Anaker« sa svojim 2. bataljonom iz rejona Stabne i Miloševića, uz južne padine Bioča, na sever pravcem Brljevo - Javorak - Mratinje, a glavnim snagama te grupe, iz doline Sutjeske severnim padinama Maglića da ovlada rejonom Vučevo i zaposedne ivicu kanjona Pive od Mratinja do Donjeg Kruševa i tako zauzme oba preostala prelaza preko Pive. Čim je zaključio da 118. divizija ne uspeva ostvariti plan dejstva borbene grupe »Anaker«, komandant nemačkih trupa, general Liters, 30. maja je promenio prvobitni zadatak i SS diviziji »Princ Eugen«. Tog dana njena dejstva na frontu od Šavnika do Pivskog Manastira na južnoj strani Komarnice prema snagama 5. crnogorske, 1. dalmatinske i 10. hercegovačke brigade bila su obustavljena i naređeno joj je da se rokira u levu, zapadnu stranu, na liniju Goransko - Ravno - Izgori i sa te linije pređe u nastupanje uz južne padine Bioča, preko Lebršnika i zapadnih strana Volujaka prema Mratinju i na Vučevo, odnosno pravcem nastupanja borbene grupe »Anaker«.

Na taj način je neočekivano došlo do porasta značaja odbrane prostora između reke Pive i Sutjeske sa južnog pravca, a i do izuzetno kritične situacije za snage Glavne operativne grupe u celini, koje do 28. maja nisu imale svoje snage na toj strani, osim dva bataljona 2. proleterske brigade na ulazu u klisuru Sutjeske u rejonu Vratara i Prosječenice južno od Suhe. Prelaz kod Donjeg Kruševa je od 28. maja bio ugrožen neposrednim dejstvom nemačke artiljerije sa severne strane Drine i Tare, tako da je ostao jedino prelaz kod Mratinja, na koji su upućivane sve snage Operativne grupe u prostoru Pivske planine. Eventualnim brzim izbijanjem neprijateljskih snaga na planine Bioč, Volujak i Maglić iz južnog pravca bila bi izgubljena i čitava visoravan Vučevo, a time bi i uništenje snaga Glavne operativne grupe postalo neizbežno. Sve je zavisilo od blagovremene spoznaje te opasnosti, angažovanja snaga odgovarajuće jačine od strane Vrhovnog štaba, brzine i efikasnosti njihovog dejstva na osnovnim pravcima upotrebe. Stvarni tok događaja na južnoj strani odbrane snaga Glavne operativne grupe u tom prostoru, zanemarujući brojne detalje, odvijao se po sledećem:

Tokom dana 29. maja sa istočne strane kanjona Pive iz rejona Krstac osmotreno je pomeranje ojačanog neprijateljskog bataljona iz rejona Miloševići i Budanj, u dolini Vrbniče, na severnu stranu u rejon sela Brljeva na zapadnoj strani reke severnije od ušća Vrbniče u Pivu, sa jasno izraženom namerom da nastavi pokret planinskom stazom koja iz tog rejona uz južne strane Bioča preko Javorka izvodi u Mratinje, jer drugog puta nije bilo.

Na istočnoj strani Pive tog dana nalazili su se u istom rejonu, Pimi Do, štab 2. i 3. divizije, štabovi 7. krajiške i 10. hercegovačke brigade, udaljeni desetak kilometara od Vrhovnog štaba, koji se nalazio u rejonu Podmilogora. Čim je saznao za taj pokret neprijatelja, Vrhovni štab je naredio da štab 3. divizije preuzme komandovanje jedinicama na tom sektoru, a 7. krajiškoj brigadi postavio je zadatak da usiljenim maršem krene pravcem selo Vojinovići - Barni Do - Mratinje, na katun Javorak i spreči prodor neprijatelja na pravcu Brljevo - Mratinje. Za brigadu je to bio izuzetno složen, naporan i veoma odgovoran zadatak, ali i izraz poverenja Vrhovnog štaba u njenu borbenu vrednost u najtežim uslovima. Trebalo je posle petnaestodnevnih neprekidnih borbi i pokreta bez odmora, veoma oskudne i neredovne ishrane savladati razdaljinu od 21 km u što kraćem vremenu, po surovom bespuću Pivske planine i kanjon Pive dubok preko 800 metara do Mratinja, a potom uz severne padine Bioča do katuna Javorak još 8 km uspona, sa visinskom razlikom od 718 metara.

Pokret brigade izvršen je odmah, tako što je njen 1. bataljon krenuo u naređenom pravcu predveče 29. maja, 4. bataljon iza njega oko 23 časa noću, a 3. bataljon tek u zoru 30. maja. Iza 3. bataljona kretala se 10. hercegovačka brigada, bez 3. (mostarskog) bataljona, kojeg je ostavila u zastoru prema Pivskom Manastiru sa 1. dalmatinskom. Iza hercegovačke kretala se 4. crnogorska brigada. Sve tri brigade imale su zadatak da svojim napadnim i odbrambenim dejstvima u narednih nekoliko dana obezbeđuju levi bok snaga Glavne operativne grupe, u prostoru između Pive i Sutjeske, ispred snaga SS divizije »Princ Eugen« i borbene grupe »Anaker« iz južnog pravca.

Zbog velikog zamora boraca i teške prohodnosti staze kojom se kretao, 1. bataljon je stigao u Mratinje tek oko 9 časova 30. maja, gde je štab bataljona morao dati kraći pedah s namerom da se pripremi i podeli obrok hrane borcima, a istovremeno je uputio patrolu prema Javorku radi izviđanja. Četvrti bataljon se istom stazom kretao dosta brže jer je manje vremena išao po mraku i već oko 10 časova čelom kolone prešao preko visećeg mosta na Pivi. Na ulazu u Mratinje kroz usek puta naišao je na začelje kolone 1. bataljona u kojoj su se borci okupljali oko kazana i požurivali da u njima proključa meso. Po kazivanju mnogih očevidaca u tom trenutku je komandant bataljona Jovo Medić neočekivano i uznemireno ponavljao da je neprijatelj na brdima iznad njih, ali su borci i dalje mirno ležali pored puta zagledani u kazane sa hranom. Uvidevši da ga ne slušaju, on je otpočeo prevrtati kazane jedan za drugim. Kad je prevrnuo poslednji kazan okrenuo se i otrčao napred uz kolonu, ponavljajući stalno jedno te isto - neprijatelj je na brdima iznad. Radilo se o tome da je patrola upućena prema Javorku uhvatila jednog ili dva četnika meštanina, od kojih je saznala da se Nemci iz rejona Brljevo kreću sa južne strane Bioča, stazom prema Javorku, na razdaljini od svega 4 km, odnosno dva puta kraćoj od one iz Mratinja.

Nastao je užurban pokret levom stazom iz Mratinja, koja se paralelno sa kanjonom Pive uspinje pravo na Javorak. Na početku ta staza prolazi preko ogolelog kamenja do ivice poprečne kose Prečija (1341) pod veoma strmim nagibom, u dužini oko 2 km, a odatle nešto blažim, kroz gustu šumu Košara sve do Javorka (1473). U topografskom smislu Javorak nije naziv za predeo, već za grupu čobanskih koliba na severoistočnim padinama Bioča, iznad kanjona Pive, neposredno ispod litica Rukavac i Konjska lastva pod vrhom Veliki Vitao (2396) na glavnom grebenu Bioča. Kretanje na prvom delu staze bilo je izuzetno teško, jer se šljunak pod nogama izmicao pa se

moralo pridržavati rukama. Nakon pređenih nekoliko stotina metara, fizički slabijim borcima je ponestajalo daha, naglo su gubili snagu i zaostajali, a konji su sa tovarima padali i otiskivali se niz točila. Pošto je i 4. bataljon bez zastoja u Mratinju nastavio pokret kad i začelje 1. bataljona, to su se čete oba bataljona izmešale duž staze a napred se probijali oni koji su bili fizički jači i izdržljiviji. Oni koji su se kretali na čelu 1. bataljona izmicali su na kratkom odstojanju napred i kad su izašli na ivicu šume ispred katuna skrenuli su na desnu stranu šlepom stazom koja se gubi u rejonu kote 1473 ispod grede i natkrivljuje rejon Javorka sa severozapadne strane. Odmah su otvorili vatru na Nemce sa bočne strane koji su se delom snaga već nalazili u rejonu katuna. Sa nekoliko minuta zakašnjenja čelo kolone 4. bataljona izišlo je na ivicu šume, na istom mestu gde su izišli i borci 1. bataljona. Tu su se razvili u strelce i na levom krilu 1. bataljona odmah prešli u napad duž staze pravo na čobanske košare, podišli ivici blage poprečne kose koju su držali Nemci i tu zastali na veoma bliskom odstojanju od neprijatelja. U prvih nekoliko minuta borbe na toj liniji ranjena su tri ili četiri borca iz 4. bataljona od eksplozija ručnih bombi. U tim trenucima svima se činilo da najveći doprinos toj borbi daje teški mitraljez »breda« iz 1. bataljona, iz kojeg je nišandžija Đuro Savatić dugim rafalima bez zastoja sa bočne strane ispod grede uspešno sprečavao svaki pokret Nemaca u tom prostoru.[133]

U takvom rasporedu snaga ostalo se sve dok većina boraca iz oba bataljona nije pristigla sa začelja, a na začelju se u tom trenutku događalo ono što niko nije pouzdano mogao očekivati. Čim su do boraca doprli prvi odjeci mitraljeskih rafala i eksplozije ručnih bombi na Javorku, oni su se trgli iz opuštenosti, smogli snage da savladaju nepoznate granice sopstvene fizičke moći i kao preporođeni krenuli napred u napad. U jurišu oko 18 časova odbacili su neprijatelja sa Javorka u Brljevo i dolinu Vrbniče. Tom borbom na Javorku borci 7. krajiške brigade su otklonili neposrednu opasnost za prelaz kod Mratinja, stvorili povoljnije uslove za izvlačenje ostalih snaga Glavne operativne grupe iz prostora Pivske planine, osujetili namere nemačkog komandovanja da iz južnog pravca zatvore obruč oko tih snaga na liniji kanjona Pive i obezbedili povoljnije mogućnosti za uvođenje u borbu jedinica 4. crnogorske i 10. hercegovačke brigade u dejstva za zaštitu levog boka snagama Glavne operativne grupe u prostoru između reke Pive i Sutjeske. Borba 7. krajiške brigade na pivskom Javorku, 30. maja, predstavlja doprinos od velikog značaja u ovoj ofanzivi uopšte, bez obzira na njen skroman materijalni efekat i bez obzira što je bila samo uvod u borbe koje će se u narednih nekoliko dana rasplamsati na tom sektoru sa daleko većim brojem angažovanih snaga i sa jedne i sa druge strane.[134]

Kasno predveče 30. maja na Javorak je pristigao i 3. bataljon 7. krajiške i zaposeo položaje na levom krilu 4. bataljona prema ivici kanjona Pive. Sa njim ili nešto kasnije u taj rejon pristigla su i dva bataljona 10. hercegovačke, a glavnina te brigade rano izjutra 31. maja. Tog dana u rejon Javorak pristigla

[133] Zanatski radnik iz Jajca, kasnije tokom rata bio komandir čete. Posle rata jedno vreme proveo kao oficir u JNA.

[134] U napisima o ovoj borbi, autori se razlikuju u tumačenju toga događaja po mestu i vremenu, prebrojavanja boraca po jedinicama koje su prve izašle na Javorak itd. Neki svoje iskaze temelje na tvrdnjama pojedinaca koje ne odgovaraju istorijskim činjenicama, a neki nisu mogli ni videti šta se sve događalo u tako kratkom vremenu. Detaljnije o tome vidi Sutjeska, knj. t, str. 142, 143, 148, 149, 502-511; knj. 2, str. 211-223, 261-267; knj. 4, str. 342-372, 377-882 i Zbornik sećanja 7. krajiška, knj. 1, str. 30, 31, 218 i 219.

je i 4. crnogorska brigada, štab 2. proleterske i deo štaba 3. divizije (komandant i politički komesar). Koncentracija tih snaga u rejonu Javorka vršena je u duhu direktive Vrhovnog štaba od prethodnog dana, 30. maja, po kojoj je 4. crnogorska, 7. krajiška i 10. hercegovačka, uz prethodno odbacivanje neprijatelja, trebalo da se probija dolinom Vrbniče pravcem Stabna - Izgori - Grab, zaobilazeći sa juga masive Volujaka, Maglića i Zelengore, da bi se obezbedio što širi front proboja i izbeglo opkoljavanje snaga na glavnom pravcu preko Vučeva i Sutjeske. U tom smislu tada su dobile zadatak i 2. proleterska, 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada, da prošire mostobran u dolini Sutjeske za otseku Grab - Popov Most, a 1. proleterska divizija sa preostalim svojim brigadama da ne dozvoli Nemcima izbijanje na Vučevo iz doline Sutjeske na odseku Popov Most - ušće u Drinu iz severnog pravca. Na tom delu, kod sela Cureva, 6. istočnobosanska i majevička su 30. maja već odbacile jedan takav pokušaj delova 118. divizije da ovladaju Vučevom. Prema prelazima na Pivi u tom danu marševale su još tri brigade (3. krajiška, 2. i 3. dalmatinska) sa zadatkom da se što pre prebace na Vučevo radi uključivanja u napadna dejstva na pravcu proboja preko Zelengore.

Za obezbeđenje preostalog dela slobodne teritorije i zaštitu ranjenika u prostoru Pivske planine na istočnoj strani Pive angažovana je 7. banijska divizija u odbrani na levoj strani kanjona Tare i Sušice od Sćepan Polja do Nedajna, u polukružnom obliku sa severne i severoistočne strane, a sa južne i jugoistočne na liniji Komarnica - Durmitor 3. divizija, sa ukupno 6 brigada u obe divizije. Centralna bolnica, sa ranjenicima, stajala je u mestu, na Pivskoj planini.

Tog 31. maja i Nemci su otpočeli sa pregrupacijom svojih snaga. Rano izjutra rokirali su neke delove 13. SS puka sa južne strane kanjona Komarnice i uveli u borbu sa linije Miloševići - Brljevo prema Javorku, sa kojima su ceo dan vodili borbu bataljoni 7. krajiške i uspešno ih zadržavali nešto severnije od Brljeva, na liniji Ober (1467) - katun Smederevo na ivici kanjona Pive, dok su se novopridošle snage neprijatelja pripremale za uvođenje u borbu. Njegov 14. SS puk bio je u pokretu od Savnika preko Nikšića i Gacka, radi uvođenja u borbu na levom krilu 13. SS puka u prostoru između Lebršnika i Bioča prema Maglicu. Na taj način čitava SS divizija »Princ Eugen« je bila preorijentisana na odsek između Pive i Sutjeske, a njene dotadašnje položaje na južnoj strani Komarnice, od Šavnika do Bajova Polja, preuzela je italijanska divizija »Ferara«, ispred koje su se branile 5. crnogorska i levim krilom 1. dalmatinska brigada sa mostarskim bataljonom iz 10. hercegovačke.

Dejstva 1. brdske divizije iz istočnog pravca preko Durmitora postepeno su se počela smanjivati, verovatno zbog priprema za predstojeće prebacivanje u Grčku. Ispred nje branila se 3. sandžačka brigada, oslanjajući se levim krilom na 7. banijsku brigadu u odbrani kanjona Sušice na otseku Nedajno - Ninkovići, a desnim na 5. crnogorsku na južnim padinama Durmitora u rejonu Sedlo (2225) i Dobrovska. Nekoliko dana kasnije u međuprostor između 3. sandžačke i 5. crnogorske, južnom stranom Durmitora, bio je upotrebljen i 61. bugarski puk, sa delovima 1. brdske divizije u napadu prema Nedajnom.

Dan kasnije, 1. juna, obustavljena su napadna dejstva i 369. divizije preko Ljubišnje u pravcu kanjona Tare iz severnog pravca i otpočelo njeno prebacivanje na liniju Foča - Kalinovik na zapadnu stranu Drine. Dotadašnji pravac njenog dejstva preuzela je italijanska divizija »Taurinenze« iz rejona

Pljevlja i 4. domobranska brigada sa linije Čelebići - Tohalj (severno od ušća Tare i Pive u Drinu), ispred koje se branila 8. i 16. banijska brigada na južnoj strani Tare.

U duhu navedene direktive Vrhovnog štaba od 30. maja, a po naređenju štaba 3. divizije 31. maja uveče, 4. crnogorska, 7. krajiška i 10. hercegovačka brigada iz rejona Javorak prešle su svim snagama u napad na neprijatelja koji se branio ispred bataljona 7. krajiške. U napadu 3. i 4. bataljon napadali su na levom krilu pravcem Javorak - Smederevo - Brljevo, a 1. bataljon sa bataljonima 4. crnogorske brigade pravcem Javorak - Ober (1467) - Miloševići, dok je 10. hercegovačka brigada delom snaga napadala sa 4. crnogorskom, a delom preko Stirno prema Stabnoj i Smrekovac radi presecanja staze koja iz rejona Stabna izvodi na Mratinjsko i Trnovačko jezero prema vrhu Maglića. U napadu niz južne padine Bioča, neprijatelj je bio odbačen na južnu stranu r. Vrbniče na čitavom frontu od Plužina do Stabne, osim iz rejona Brljevo u koji se povukao čitav 2. bataljon 738. puka iz borbene grupe »Anaker«. Taj bataljon se prikupio na jednu uzvišicu u južnom delu sela, koju je blagovremeno utvrdio i pretvorio u malo utvrđenje. Gusto posednuto na malom prostoru i kružno branjen sa pripremljenim sistemom vatre, a uz to i osetno dominirajući okolnim terenom, ovo uporište je bilo krajnje nepovoljan objekat za dnevni napad. Svi pokušaji 3. i 4. bataljona 7. krajiške ostali su bez rezultata. Brljevo nije zauzeto ni posle angažovanja delova iz sve tri brigade, pa je 1. juna nastavljena samo povremena minobacačka vatra po neprijatelju, a neposredni napadi obustavljeni do pada mraka i sledeće noći 1/2. juna.

Predveče 1. juna usledilo je pojačano dejstvo neprijateljske artiljerije i osmotreni pokreti brojnih kolona glavnine 13. SS puka iz rejona Goransko prema Plužinama i njihov izlazak na desnu obalu Vrbniče. Radi toga se, uz saglasnost štaba 3. divizije odustalo od predviđenog napada na Brljevo noću 1/2. juna, pa su 4. crnogorska i 7» krajiška brigada prešle u odbranu na dostignutoj liniji prema Miloševići i Brljevo i na tim položajima zanoćile, a 10. hercegovačka rokirana još više udesno, na odsek Smrekovac (1705, 1832) - Katin Kuk (1552) - Suvobor (2057), severozapadno od sela Stabna, radi pojačanja obezbeđenja na desnom kriiu iz zapadnog pravca od rejona Ravno i južnih padina Lebršnika. Tek tada je prvi put bio zatvoren pravac preko Presjeke i Velikih Pleća za Mratinje.

Narednog dana, 2. juna u 4 časa, Nemci su prešli u napad svim snagama na čitavom frontu odbrane južnih padina Bioča i Lebršnika. Na položaje 7. krajiške i 4. crnogorske brigade napadao je 13. SS puk iz dva pravca jednovremeno - od Plužina i Brljeva i deo snaga 14. SS puka iz pravca Sedlari, a na položaje 10. hercegovačke glavne snage 14. SS puka od sela Stabna na Katin--Kuk i od Pamučnice na Krvava brda i Česmu Zemunicu. Borba je trajala ceo dan na potpuno ogolelim površinama, mestimično zaraslim zakržljalom makijom i klekom, pa je vatra iz pešadijskog naoružanja bila ubitačna i za jednu i za drugu stranu. Nadmoćnost Nemci su ostvarivali samo artiljerijom i upotrebom avijacije, koja je bez prestanka tukla čitav prostor branilaca. Zbog visine Maglića i Volujaka na zapadnoj i Durmitora na istočnoj strani Pive, naleti neprijateljske avijacije najčešće su vršeni iz severnog ili južnog pravca upravno na front, pa su od avijacije najviše trpeli pozadinski delovi jedinica u širem rejonu Javorka.

Tek predveče neprijatelj je potisnuo desno krilo 10. hercegovačke brigade prema rejonu Preseka, a 4. crnogorsku i 1. bataljon 7. krajiške na Kame-

nito piece (1579), jedan km severno od sela Miloševići i Sedlari. Čim se završilo to pomeranje, 4. crnogorska brigada je izvučena iz borbe i po naređenju Vrhovnog štaba krenula na novi zadatak u dolinu Sutjeske, da smeni bataljone 2. proleterske brigade na položajima južno od Suhe, pa je na Kamenitom pleću ostao samo 1. bataljon 7. krajiške brigade. Na taj način se 7. krajiška brigada sa svoja tri bataljona, 2. juna uveče, našla sama u odbrani prema Javorku ispred kompletnog 13. SS puka iz SS divizije »Princ Eugen«, a desno od nje 10. hercegovačka sa svojih pet bataljona ispred 14. SS puka te divizije.

Izvlačenje 4. crnogorske brigade sa ovog pravca značilo je da je Vrhovni štab odustao od prvobitne namere da se ove tri brigade probijaju južnom stranom Bioča, Volujaka, Maglića i Zelengore, jer se situacija brzo menjala na svim stranama. Umesto toga tražio je od štaba 3. divizije da sa 7. krajiškom i 10. hercegovačkom spreči prodor neprijatelja preko Bioča i Maglića na Vučevo i osigura prelaz kod Mratinja. U vezi sa tim, uz saglasnost štaba 3. divizije, noću 2/3. juna 7. krajiška brigada je povukla svoje glavne snage na liniju Javorak - Prvi Do na ivici kanjona Pive, a 10. hercegovačka na desnom krilu, na liniju Konjska Lastva, s ciljem skraćivanja fronta i uspešnijeg sprečavanja prodora neprijate^a prema Mratinju, ostavljajući samo manje delove isturene prema Brijevu i Stirnom.

Sutradan, 3. juna, u Mratinje je pristigao Vrhovni štab i na savetovanju sa komandantima divizija odlučio da snage Glavne operativne grupe podeli u dve zasebne grupe, s namerom da svaka od njih samostalnije dejstvuje kako bi se što pre probile iz okruženja. U prvu grupu su ušle 1. i 2. proleterska divizija i brigade sada već rasformirane Drinske operativne grupe sa zadatkom da se preko mostobrana na reci Sutjesci i preko Zelengore probije u zapadnom pravcu. U drugu grupu su ušle 3. i 7. divizija i Centralna bolnica, odnosno sve jedinice koje do tog vremena nisu prešle na zapadnu stranu kanjona Pive, sa zadatkom da se preko Tare probije na sever u prostor Sandžaka, jer su Nemci rokadom svoje 369. divizije preko Foče prema Kalinoviku u znatnoj meri već napustili prostor planine Ljubišnje i šireg dela Sandžaka. Takvo rešenje za drugu grupu je bilo iznuđeno apsolutnom nemogućnošću bržeg transporta velikog broja teških ranjenika u Čentralnoj bolnici na velike daljine.

Na frontu odbrane 7. krajiške i 10. hercegovačke brigade na južnoj strani Bioča i Maglića, u vremenu od 3. do 5. juna uveče, vođene su danonoćne borbe u kojima su obe strane uspevale održavati prethodno osvojene pozicije. Svaki pokušaj izmene stanja završavao se neuspehom. Nemci bi u prepodnevnim satima uspevali potiskivati prednje delove branilaca od Štirna i Brljeva do glavnine na Javorku, a u popodnevnom vremenu glavnine 7. kajiške i 10. hercegovačke dopuštale su da se Nemci približe na što kraće odstojanje, sasređenom vatrom vraćale ih nazad i proterivale sve do njihovih polaznih položaja, ispred kojih su ostavljale svoje zaštitne delove i prikriveno se ponovo izvlačile na svoje osnovne položaje. U tim danonoćnim iscrpljujućim borbama, po bespuću, kod obe strane dolazilo je do teško savladljivih kriza u snabdevanju hranom, municijom, vodom za piće i evakuaciji ranjenika. Nemci su svoje jedinice snabdevali padobranima, koji su nošeni promenljivim vetrovima često padali na »ničiju zemlju«. Tada bi dolazilo do oštrih sukoba, u kojima su borci 7. krajiške najčešće dolazili do municije umesto hrane, koju su više želeli.

Nemci su brojnijim snagama, uz masovnu podršku avijacije, 5. juna izvršili energičniji napad na Javorak, na spoj 1. i 4. bataljona i potisli ih na ivicu grebena neposredno iza čobanskih koliba. Uvidevši da su se tim prodorom neočekivano našli uklješteni ostalim bataljonima te dve brigade, ubrzo su se povukli prema Brljevu i Štirnom, odustajući od daljih napada. Po napisima nekih autora u tom danu ili dan ranije po naređenju Vrhovnog štaba porušen je viseći most na prelazu preko Pive u Mratinju. Uveče je 7. krajiška dobila zadatak da se povuče sa Javorka preko Mratinja i Vučeva u dolinu Sutjeske, a u odbrani Maglića ostala je samo 10. hercegovačka brigada. Time je za 7. krajišku bila završena borba na Javorku, u kojoj je požrtvovano izvršavala dobijene zadatke, hrabro podnosila sve napore i dala velike žrtve. U tim borbama poginulo je i ranjeno oko 200 njenih boraca i rukovodilaca. Brigada je uspešno sprečavala uporno nastojanje Nemaca da se svojim najelitnijim jedinicma probiju pravcem Brljevo - Javorak prema Mratinju. Snagama Glavne operativne grupe osigurala je bezbednije izvlačenje preko Vučeva u dolinu Sutjeske i prostor Zelengore. U izveštaju generala Litersa navodi se daje SS divizija »Princ Eugen« u drugoj fazi sužavanja obruča, od 27. do 31. maja »u svom nastupanju morala slamati najogorčeniji neprijateljski otpor«. Takvom otporu je 7. krajiška brigada davala najveći doprinos svim svojim boračkim sastavom.

U teškim borbama na Sutjesci, Zelengori i Miljevini

Pre svanuća 6. juna brigada se svila u kolonu po bataljonima i spustila u Mratinje, prošla kroz opustelo naselje iz kojeg su se stanovnici sklonili u zbegove i uz Omarske strane izišla na plato Vučevo. Krećući se jugozapadnom ivicom platoa i severnim padinama Maglića, prošla pored Lokve Derneči-ište, i u popodnevnim časovima stigla u rejon katuna Mrkalj Klade, u koji je dan ranije 5. juna stigao i Vrhovni štab. U jednoj dotrajaloj kolibi Tito je na sastanku sa komandantima 1. i 2. proleterske divizije doneo odluku o načinu proboja prve grupe divizija preko Sutjeske i Zelengore i o rasterećivanju svih jedinica težeg oružja i opreme u komorama, kako bi se tovarni konji mogli upotrebljavati za ishranu ili prenos ranjenika a borci oslobodili tereta radi bržih pokreta i lakših manevara.

U Mrkalj Kladama brigada je imala nekoliko časova odmora da bi borci obedovali i pripremili se za dalji pokret. Tom prilikom su održavane konferencije po bataljonima i prvi put od kako je počela ofanziva svim borcima je objašnjena stvarna situacija u kojoj se nalaze. Otvoreno im je saopšteno da se sve jedinice nalaze u potpunom okruženju i da im predstoji probijanje iz obruča sa neizvesnim ishodima i ukazivano na potrebu da se ne odvajaju od svojih osnovnih jedinica, a u slučaju njihovog razbijanja da se snalaze kako znaju i umeju. Takva upozorenja su bila do te mere logična da ih nije trebalo ni pominjati najvećem broju boraca, jer im je bilo u prirodi da se u velikoj opasnosti drže jedni drugih kao u najužoj porodičnoj zajednici. U šumi Haluga 7. krajiška je zakopala mitraljeze, minobacače, mali top »Pito« i sve drugo što je bilo manje potrebno, a arhive u rukovodstvima jedinica, pa čak i lične beleške boraca su spaljene. Bila je to izuzetno mučna atmosfera.

Dotadašnje borbe i pokreti ostavljali su teške tragove na borcima u jedinicama brigade. U marševima i po neprohodnim terenima, stalno pod

Šema 10

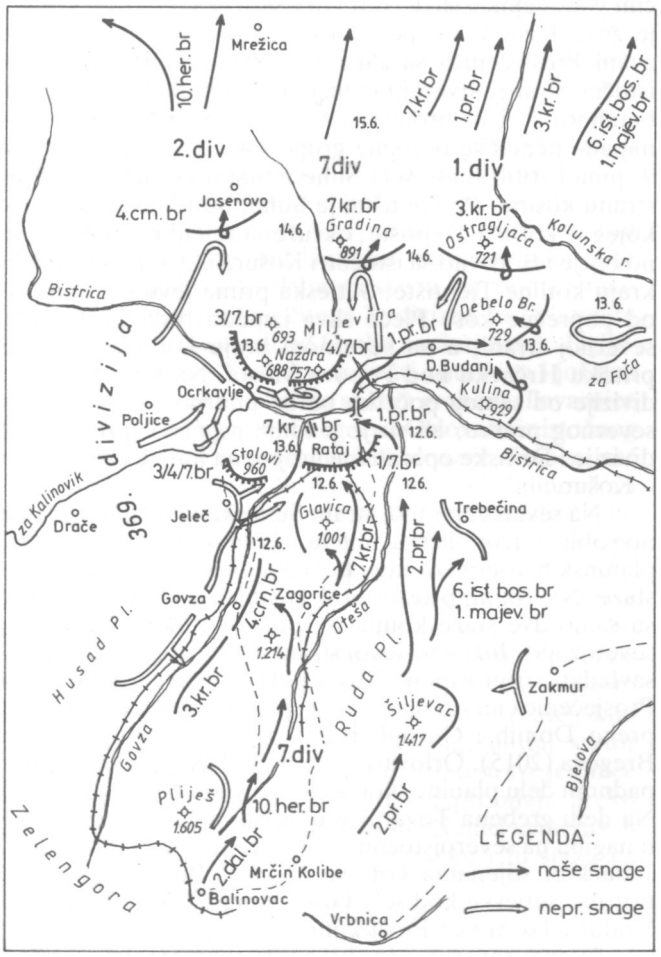

Bitka na Sutjesci - proboj obruča kod Miljevine -12-14. juna 1943.

dejstvom avionskih bombi i artiljerijskih granata, bez sna i odmora, iscrpljeni, redovi boraca su osetno kopneli. Potencijalne opasnosti pretvarale su se u stvarnost, a Sutjeska i Zelengora postajale su istinsko borbeno poprište. Prilikom napuštanja Javorka pozadinski delovi brigade snabdeli su se izvesnim brojem žive stoke, pa je borcima podeljen nešto obilniji obrok kuvanog mesa, uz naglašeno upozorenje da je to hrana za narednih sedam dana. Mnogi su tu količinu pojeli odmah. Najveći deo tog stočnog fonda ustupljen je drugim jedinicama, za potrebe ranjenika i bolesnika koji su se kod jedinica svakodnevno povećavali.

Sutjeska je, kao i njeno ime (nastalo po pojmu »sućeska«, tesnac ili klisura) veoma čudna rečica. Duga nešto manje od 50 km i na toj dužini savlađuje visinsku razliku od 1.060 metara. Nema vlastitog izvorišta, već nastaje iz planinskih potočića u prostoru između planina Lebršnika i Volujaka, koji se kod sela Brajčin Laz okupljaju u jedinstven potok. Odatle teče na severozapad desetak kilometara, do sela Grab, gde prima dve leve pritoke

Klobučnicu i Jabušnicu, koje izviru na severnoj strani prevoja Čemerno, koji čini vododelnicu sliva Neretve i Sutjeske odnosno Drine. Do tog mesta narod je zove Izgorskom, po selu i prostoru Izgori. Ogranak grebena Tovarnice zvani Prosječenica sa zapadne strane i ogranak Volujaka zvani Vratar sa istočne strane, stvaraju najuži deo kanjona Sutjeske. Na stenama Vratara su bataljoni 1. i 2. proleterske i 4. crnogorske brigade naizmenično odbijali napade nemačke borbene grupe »Anaker« počev još od 25. maja pa sve do 9. juna i štitili rejon sela Suhe u maloj kotlini odmah po izlasku na severnu stranu klisure. Po napuštanju Suhe, Sutjeska teče kroz kanjon dug 5 km, iza kojeg je kotlina Tjentište, okružena zelenim ograncima planinskih brda Ravno borje i Borovno sa istočne i Košura i Ozrena sa zapadne strane. Na južnom kraju kotline Tjentište, Sutjeska prima levu pritoku Usovački potok koji se od poprečne kose Piece sliva između brda Lastve na južnoj i Ozrena na severnoj strani, a na severnom kraju kotline sa iste strane svoju najveću pritoku Hrčavku kod Popova Mosta. Na tom delu su delovi 118. nemačke divizije od samog početka borbe uporno nastojali da ovladaju Vučevom iz severnog pravca, ali su je u tome uspešno sprečavali delovi 1. proleterske divizije i Drinske operativne grupe, na liniji Ćurevo - Popov Most - Borovno - Košur.

Na severozapadnoj strani Sutjeske je planina Zelengora. Prostor neobičnog oblika, jednoličnog reljefa, međusobno izlovan dubokim uvalama brojnih planinskih vodotoka koje povezuju veoma retke i teško prohodne planinske staze. Na uskom prostoru od Tjentišta do Suhe, iz doline Sutjeske, postojale su samo dve staze kojima se prostor Zelengore mogao preći po dužini na severozapd. Južna na levoj strani od rejona Suhe, kojom se prethodno morao savladati strmi uspon (Gusni put) na glavni greben Tovarnicu, čiji ogranak Prosječenica na istočnoj strani spaja Zelengoru sa Volujakom i tim grebenom preko Donjih i Gornjih Bara izvodi u prostor najviših vrhova Zelengore: Bregoča (2015), Orlovače (1960), Videža (1863) i drugi, u krajnjem severozapadnom delu planine, koji Zelengoru spajaju sa Lelijom južno od Kalinovika. Na delu grebena Tovarnice u dužini od 15 km čitava površina Zelengore je u nagibu na severoistočnu stranu prema Drini i Foči, a jugozapadna odsečena Jabučkim stijenama koje se okomito dižu iz korita rečice Jabušnice, leve pritoke Sutjeske kod sela Grab, ispred klisure koju prave ogranak Volujaka Vratar i Tovarnice Prosječenica.

Desna, severna staza koja iz kotline Tjentište prolazi između brda Ozren i Košur, preko Krekova, Milinklade i Hrčave izvodi na visoravan Lučke i Vrbničke kolibe (Ljubin grob). Ta visoravan je središnji prostor čitave površine Zelengore i vododelnica sliva Sutjeske (Hrčavke) na jugoistočnoj strani i Bistrice na severu u dolini Miljevina kojom prolazi putni pravac Foča - Kalinovik.

U duhu odluke Vrhovnog štaba od 5. juna, donesene na Mrkalj Kladama, 1. proleterska divizija je noću 5/6. juna vršila napad na Popov Most, brdo Borovno i Košur odakle su Nemci kontrolisali prostor Tjentišta i ugrožavali mostobran na Sutjesci od Tjentišta do Suhe širine oko 5-6 km. Tim napadom 1. divizije trebalo je odbaciti Nemce sa tih položaja, proširiti mostobran i bolje osigurati desnu stazu za prolaz glavnine snaga u ovoj grupi. Jedinice 1. divizije u tom napadu nisu uspele, pa su 1. proleterska i 3. krajiška brigada 6. juna nastavile pokret preko Krekova i Milinklade i do 8. juna dostigle rejon visoravni Vrbničke i Lučke kolibe, Velike i Male Košute na severnoj strani Hrčavke, bez borbe i u tom rejonu zastale, obezbeđujući se iz pravca Foče preko sela Zakmur - sela Ljubina - sela Vrbnica i iz pravca Miljevine

preko Balinovca, a 1. majevička, 6. istočnobosanska i deo 2. proleterske brigade vršile zastor iz rejona Krekovi prema brdu Košur, kojeg je posedao 3. bataljon 738. puka 118. nemačke divizije.

Istovremeno, po navedenoj odluci Vrhovnog štaba, 2. proleterska divizija je trebalo da se probija levom stazom od Suhe preko Donjih i Gornjih Bara i dalje grebenom Tovarnice u prostor najviših predela Zelengore - Bregoča, Orlovače i Orlovca zapadnije neposredno od Vrbničkih i Lučkih koliba. Na tom pravcu taj pokušaj nije uspeo, jer se 2. dalmatinska brigada prilikom smene delova 2. proleterske brigade 5/6. juna izjutra neočekivano sukobila sa delovima borbene grupe »Anaker«, koji su iz rejona Grab izišli uz južne padine grebena Tovarnice i zaposeli Uglješin vrh nešto zapadnije iznad Gornjih Bara, pre izlaska delova 2. dalmatinske u taj rejon i tako presekli stazu kojom je trebalo da se probija čitava 2. divizija sa Vrhovnim štabom. Nemci su iz južnog pravca na sektoru od Graba na Sutjesci do Uglješinog vrha imali čitavu borbenu grupu »Anaker« sa četiri bataljona i još dva bataljona iz puka »Brandenburg«, sa namerom da se duž grebena Tovarnice što pre domognu i najviših vrhova Zelengore - Bregoča i Orlovače iz istočnog pravca i u tom prostoru uspostave spoj sa snagama 369. divizije, koje su već bile u pokretu iz severozapadnog pravca na širokom frontu od Kalinovika i Miljevine. Iz južnog pravca došlo je do prenošenja težišta borbe iz međurečja Piva - Sutjeska u prostor Zelengore, u kojoj su najteža borbena dejstva u toku proboja od 6. do 9. juna, imala karakter borbe na bokovima u najužem smislu.

Zbog takve situacije na grebenu Tovarnice, po naređenju Vrhovnog štaba, obustavljeni su pokušaji 2. divizije da se probija tim pravcem jer je, zbog potpuno otkrivenog, teško prohodnog i za manevar jedinica suženog prostora, bilo očigledno da to iziskuje velike žrtve i usporava pokrete. Umesto toga 2. dalmatinskoj je naređeno da čvrsto drži zastor prema neprijateljskim snagama na liniji katuna Donje i Gornje Bare, a dan kasnije na taj sektor upućena je Prva majevička i delovi 4. crnogorske brigade. Tako su sve jedinice prvog dela Glavne operativne grupe bile prisiljene da se probijaju preko Zelengore desnom, jedino preostalom stazom, na koju su i Nemci usmeravali svoje glavne snage iz severnog pravca i nastojali da preseku i tu stazu na sektoru Tjentište - Košur - Milinklade.

Bilo je očigledno da je pritisak na sektoru Košura iz severnog pravca bio u vezi sa onim kojeg su Nemci vršili iz južnog pravca preko grebena Tovarnice i Donjih i Gornjih Bara, jer su jedan drugom išli u susret na najkraćem rastojanju, pri čemu je onaj od Košura bio opasniji zbog povoljnijih uslova koje su Nemci imali za brže privlačenje brojnijih snaga iz pravca Foče. Pretila je velika opasnost da razvučene jedinice 1. i 2. divizije u dugačkim kolonama potpuno izgube inicijativu i da po delovima budu opkoljavane i uništavane. Radi toga je Vrhovni štab naredio 2. diviziji da na tom delu prostora napusti prethodno dati pravac i krene pravcem za 1. divizijom, smeni njene jedinice u zastoru prema Košuru, kako bi ona mogla prikupljenim snagama da produži nastupanje iz rejona Lučkih i Vrbničkih koliba dalje na sever, prema Miljevini.

U vezi sa tim, 7. krajiška brigada je noću 6/7. juna izvršila pokret iz rejona Mrkalj Klade, preko Dragoš Sedla i spustila se u dolinu Sutjeske kod sela Suha u svanuće 7. juna. Te noći sa brigadom se neko vreme kretao Vrhovni štab i delovi 10. hercegovačke brigade. U rejonu Suha brigada je dobila zadatak da izvrši smenu delova 2. proleterske brigade na položajima Krekovi - Milinklada u zastoru prema Košuru i tako je ušla u kolonu, . . . sa ostalim jedinicama ovog dela GOG VŠ.

Čim je stigla, 7. juna uveče brigada je bila uključena sa 6. istočnobosanskom u poslednji napad na Košur, kojem je, počev od 29. maja, prethodilo tačno 15 napada i protivnapada, juriša i protivjuriša brojnih jedinica, ali se nije mogao zauzeti.

Košur je brdo kupastog oblika u trouglu ušća Hrčavke u Sutjesku, Visoko 787 metara, pokriveno gustom šumom u kamenjaru kojeg je 3. bataljon 738. puka pretvorio u tvrđavu, najisturenije težište nemačkog obruča.

Na južnoj strani povezan je uskom kosom sa selom Krekovi, koje je još 1942. spaljeno do temelja. Ozren je veliki topografski objekat koji ispunjava čitav prostor između Usovačkog potoka na istočnoj i Hrčavke na zapadnoj strani, od čijeg se vrha pravo na jug proteže greben zvani Pleće iznad izvornog dela Usovačkog potoka, koji preko Vilinjaka(1764) i Velike i Male Siljevice (1720 i 1710) povezuje Ozren sa rejonom Donje Bare.

Ovaj noćni napad 7. krajiške na Košur nije uspeo, jer je kosa kojom se od Krekova napadalo omogućaala upotrebu samo jednog bataljona. Ostale jedinice su pokušavale napadati levo i desno, lomeći se u pomrčini po strminama i jarugama, bezuspešno. Posle tog napada Prva majevička brigada je sa tog sektora upućena na sektor Donjih i Gornjih Bara da pojača 2. dalmatinsku, a 6. istočnobosanska ostala je na dotadašnjim položajima na desnom krilu 7. krajiške. Ujutro 8. juna bataljoni 7. krajiške zaposeli su položaje na liniji od Krekova do Milinklada na severnoj strani u dolini Hrčavke, neposredno sa severne strane staze kojom su 8. i 9. juna prolazile ostale jedinice i bolnice sa ranjenicima.

Nemci su sve više pojačavali svoje napade iz šireg rejona Košura, nastojeći da na svaki način ovladaju stazom i da se preko Krekova, Ozrena i Pleća povežu sa snagama grupe »Anaker« koje su napadale preko Donjih i Gornjih Bara. Te napade podržavala je vatra artiljerije i avijacije. Pored bombi i mitraljiranja Nemci su u bombardovanjima više puta upotrebljavali bombe mase i do 500 kp, tukući stazu i položaje jedinica u ovom rejonu. Samo u jednom takvom bombardovanju u rejonu Krekova 1. četa 3. bataljona imala je 17. boraca izbačenih iz stroja, a u rejonu Milinklade ranjen je zamenik komandanta 1. bataljona Sefik Talić i zamenik političkog komesara Miladin Vujošević Šego. Čim bi avijacija završila sa dejstvom, Nemci su u manjim kolonama i grupama, jarugama vodotoka koji se slivaju sa okolnih strana, prelazili u napade od Košura i uz korito Hrčavke. Zbog veoma strmog, ispresecanog, kamenitog i pošumljenog zemljišta, nerazvijenih borbenih poredaka i uporne odbrane boraca 7. krajiške, ti napadi su bili neuspešni, čak i na onim pravcima na kojima su upotrebljavali specijalno obučeno i opremljeno ljudstvo za planinsko ratovanje i pokušavali da se pomoću konopaca uspinju na plato u rejonu Milinklade i ovladaju stazom.

U blizini staze između Krekova i Milinklade neko vreme se nalazio i Vrhovni štab, neposredno iza položaja 7. krajiške. Njegovo prisustvo imalo je veliki uticaj na držanje boraca u tako teškim uslovima. Oni su znali da se iza njih nalazi Vrhovni komandant, za čiju su odbranu bili spremni da ginu do poslednjeg. U takvim trenucima, proveravao se moral i čvstina brigade. Fizička iscrpljenost i psihička napregnutost dostizale su vrhunac, mnogi borci su umirali u svojim zaklonima, a fizički jači održavali su se krajnjim naporom. Zbog nedostatka hrane koristili su mlado lišće bukve i gulili koru ispod koje su kašikama strugali sokove sa oguljenih stabala.

U takvim okolnostima, 7. krajiška je odbranom na liniji Krekovi - Milinklade, u zastoru prema Košuru od 7. do 9. juna uveče, dala dragocen doprinos

u zaštiti desnog boka snagama koje su se izvlačile sa Vučeva iz doline Sutjeske. Od tih zaštitnih borbi zavisili su životi mnogih jedinica u toj grupaciji. Među poslednjima se 9. juna u prepodnevnim časovima izvukla 10. hercegovačka brigada u povlačenju sa Maglića i napustila mostobran na Sutjesci, a noću 9/10. juna izvukla se i 7. banijska divizija, neopaženo se provlačeći kroz »ničiji« prostor preko Sutjeske, uz Usovački potok, preko grebena Pleće i spustila se sasvim neočekivano u Hrčavku kod katuništa Hrčava. Tog dana, 9. juna, Nemcii su preduzeli veoma intenzivno bombardovanje, koje nije prestajalo celog dana. Tada nisu gađali samo žive ciljeve, već površinu uskog pojasa prostora od Tjentišta preko Krekova do Milinklade u Hrčavki. U tim bombardovanjima ranjen je i Vrhovni komandant Tito, na severnim padinama Ozrena.

U popodnevnim satima Nemci su potisli 2. dalmatinsku i 1. majevičku brigadu sa Donjih i Gornjih Bara i ovladali Vilinjakom na kraju grebena Pleće prema Ozrenu, a 3 km zapadnije preko potoka Kotač zauzeli brdo Boščija Glava (1710) iznad korita Hrčavke. Istovremeno, na sektoru Košura odbacili su 6. istočnobosansku i desno krilo 7. krajiške od Krekova prema Ozrenu. Prva proleterska divizija je u pokretu iz rejona Lučkih i Vrbničkih koliba na sever naišla u rejonu Balinovca na novi (drugi) nemački obruč, čijem su obrazovanju pristupili delovi 369. divizije iz pravca Miljevine i Kalinovika. Tako je 9. juna uveče prvi deo operativne grupe bio razvučen od Krekova do Vrbničke reke, u dužini od oko 15 km, a širine 3 - 5 km. Prema nekim podacima, Nemci su u tom prostoru raspolagali sa oko 30.000 naoružanih vojnika, ali su delovi tih snaga bili u rastresitom rasporedu pa se nisu mogli upotrebiti jednovremeno po mestu i vremenu.

Prostor severno od Lučkih i Vrbničkih koliba prema Miljevini ima veoma složen topografski reljef. Sledeći tok borbenih dejstava u ovom prostoru, navode se samo neki objekti od značaja za bolje razumevanje učešća 7. krajiške brigade u tim dejstvima.

Balinovac je najviše brdo na južnom kraju grebena Mrčin planina 5 km severnije od Vrbničkih Koliba, prema dolini Miljevine i predeo sa livadom u spletu krakova zapuštene šumske željezničke pruge u izvornom delu Vrbničke reke i Oteše. Zapadnije od Balinovca, preko grebena Radomišlje, su izvori Studene i Konjske vode iz kojih otiče rečica Govza, tesnacem na sever paralelno sa Otešom na međusobnom rastojanju od 3 do 6 km i uliva se u Bistricu kod sela Rataj, u dolini Miljevine. Između Govze i Oteše, u dužini od desetak kilometara proteže se greben neobičnog oblika, sa najizrazitijim brdima u nizu jedno za drugim: Pliješ (1605) severnije iznad Balinovca, Radomišlje (1519), Vis (1371), Siljevac (1214) i Glavica (1001). Glavica se završava neposredno iznad sela Rataj.

Primetivši prikupljanje novih snaga neprijatelja na livadi 1. proleterska divizija je noću 9/10. juna samoinicijativno, sa 1. proleterskom brigadom prešla u napad na Balinovac, iznenadila Nemce i potisla dva njihova bataljona prema Rataju i Trebičini, a potom na levom krilu uvela i 3. krajišku brigadu preko Pliješa u prostoru između Govze i Oteše i sa ove dve brigade nastavila dejstva prema Rataju, Jeleču i Miljevini na putu Kalinovik - Foča. Tako je u odsudnom momentu izvršen proboj i drugog obruča, tačnije, sprečeno njegovo organizovanije uspostavljanje. Ali, time se ujedno povećala opasnost da Nemci ovladaju rejonom Vrbničkih i lučkih koliba i Balinovcem svojim bočnim dejstvima i sa istočne strane preko Male i Velike Košute (1773 i 1871) i sa zapadne preko Orlovače (1960), gde su već imali jake snage i tako dovedu u okruženje glavne snage koje su se te noći tek izvlačile iz doline Hrčavke.

Te noći 7. krajiška brigada je bila u pokretu stazom od Milinklade prema Lučkim kolibama, ali zbog krajnje fizičke iscrpljenosti boraca i velikog broja ranjenika na uskoj stazi, pokret se odvijao veoma sporo. Za čitavu noć brigada nije mogla savladati strmu stazu od koliba Hrčava preko Debele ravni do Lučkih koliba u dužini 4-5 kilometara. Tek oko 9 sati 10. juna stigla je u rejon Lučkih koliba i tu ostala skrivena u šumi ceo dan, sve do pada mraka. U tom prostoru nalazilo se sedam brigada, a njihovo obezbeđenje vršila je 2. proleterska brigada na položajima Velika i Mala Košuta u zastoru prema selu Vrbnici sa istočne strane, prema kojoj je 118. nemačka divizija rokirala deo svojih snaga od Popova Mosta, a 4. crnogorska u rejonu Ljubin Grob i Planik u zastoru prema Orlovači sa zapadne strane, prema kojoj su nastupali 2. bataljon 738. puka iz borbene grupe »Anaker« i 1. bataljon 369. puka iz istoimene nemačke divizije. Preostalih pet iscrpljenih i od gladi iznemoglih brigada bilo je u tom uskom koridoru izloženo dejstvu avijacije, koja ih je bombardovala i mitraljirala Sedma divizija, sa svoje tri brigade, veoma se sporo izvlačila iz korita Hrčavke iza 7. krajiške.

Dana 10. juna Vrhovni štab se našao u nedoumici u kom pravcu da usmeri dalja dejstva tih snaga. Prema njegovoj prvobitnoj odluci, za koju saznajemo iz depeše koju je komandant 1. divizije Koča Popović 12. juna u 4,20 časova uputio kao naknadno objašnjenje svom načelniku štaba Vasi Jovanoviću i delegatu Vrhovnog štaba Pavlu Iliću, koji su se u tom vremenu nalazili sa štabom 1. proleterske brigade prema Rataju, trebalo je da:

> »I divizija u sastavu 1. proleterska, 3. i 7. krajiška, 6. i majevička brigada izvrše neizostavno 12. o. m. oko 21 čas opšti napad na sektoru Jelač Rataj - Trebišina, a zatim preko Miljevine ovladati sektorom Jabuka - Mrežice, hvatajuće se grebena Jahorine«, a »II deo (2. divizija, nap J.K.) će likvidirati Pliješ i Konjske Vode, koordinirajući svoje dejstvo sa ovim (1. divizijom) nadirući odmah preko Lelije - Obija - Bjelimića za Umoljane«.[135]»

Iz ovoga proističe da je 1. divizija u predloženom sastavu trebalo da se probija navedenim pravcem u istočnu Bosnu, a sve ostale snage u prostor južno od Sarajeva, pored Kalinovika sa južne i zapadne strane između Treskavice i Visočice prema Bjelašnici. Takva odluka je ubrzo izmenjena u delu koji se odnosi na drugi deo ove grupe brigada, pa su sve snage krenule na pravac kojim se prethodne noći probila 1. proleterska i 3. krajiška brigada, ali po svemu izgleda da o toj promeni nije bio obavešten štab 1. divizije, iz čega su kasnije proistekli neki nesporazumi između ova dva štaba.

U vezi sa tim odlukama 7. krajiška brigada je uveče dobila naređenje za pokret u kojem je stajalo da se radi što veće pokretljivosti jedinica ponovo rastereti svega što bi tu pokretljivost otežavalo, pa čak i kazana za pripremanje hrane. Napustivši Lučke kolibe i ostale brigade u tom rejonu, brigada je nastupala pravcem Vrbničke kolibe - Balinovac i ujutru rano 11. juna sukobila se sa manjim grupama Nemaca koje su verovatno Nemci namerno ubacivali kao diverzantske grupe. Istovremeno tog jutra 1. bataljon 369. puka iz istoimene divizije bio je u pokretu preko Videža i Konjske vode prema Balinovcu iz zapadnog pravca i zapretio 7. krajiškoj brigadi sa leve bočne strane. Uvidevši tu opasnost brigada brzo je rasterala one neprijateljske grupe i zaposela najpogodnije položaje na Balinovcu u zastoru prema Konjskoj vodi, sa kojih je uspešno odbila jedan snažan napad Nemaca, i na njima ostala ceo

dan. U vreme vođenja ove borbe štab 2. divizije se nalazio skupa sa Vrhovnim štabom negde u rejonu brda Trebave, nešto severnije od Vrbničkih koliba prema Sremačkoj luci. Milivoje Stankovič iz zaštitnice štaba divizije je u svojim sećanjima pored ostalog zabeležio i ovo:

> »Sa Trebave posmatramo kako se vodi borba na položajima Sedme krajiške brigade oko Balinovca. Nemačka avijacija je u više mahova nadletala položaje Sedme krajiške. U jednom momentu začula se žestoka mitraljeska paljba popraćena minobacačkom vatrom. Vidimo kako se pokrenuo nemački streljački stroj. Nemačka artiljerija i minobacači tukli su položaje Sedme krajiške, ali oni nisu otvarali vatru. Pomislili smo da su ih napustili. Kada su Nemci stigli na blisko odstojanje, zatreštali su mitraljezi i grunule bombe. Nemački vojnici su zalegli. Odjeknu uzvik Ura! napred proleteri! Ponovo su grunule bombe. Krajišnici su jurnuli na Nemce. Nastala je žestoka borba prsa u prsa. Nemci nisu izdržali. Nadali su se u bekstvo«.[136]

Takvu taktičku veštinu u odbijanju neprijateljskih napada borci 7. krajiške su naučili u mnogim borbama još od prvih dana ustanka i znali da štedljivo troše municiju u kojoj su uvek oskudevali. Po završenoj borbi na Balinovcu, u skladu sa dobijenim naređenjem, brigada je 11. juna uveče nastavila pokret po kišnoj noći kroz međuprostor 1. proleterske i 3. krajiške brigade niz vodotok Oteše, izišla na trasu šumske pruge i 12. juna pre podne izbila neposredno iznad sela Rataj i zadržala se u gustoj šumi sve do mraka. Noću 11/12. juna iz rejona Vrbničkih i Lučkih koliba, po izmenjenoj odluci Vrhovnog štaba istim pravcem iza 7. krajiške kretale su se i ostale jedinice 2. i 7. divizije u čijoj je prethodnici bila 4. crnogorska brigada. Za vreme pokreta dolinom Oteše 12. juna Nemci su iz doline Govze izišli na Vis i Siljevac pozadi bataljona 3. krajiške koji su držali zastor prema toj dolini i ugrozili jedinice koje su se kretale dolinom Oteše i 7. krajišku iznad Rataja iz pozadine. Radi proterivanja tih neprijateljskih snaga 7. krajiška je uputila svoj 1. bataljon da pomogne 4. crnogorskoj brigadi u izvršenju tog zadatka.

U rejonu Rataja 7. krajiška je sustigla 1. proletersku brigadu, koja je prethodne noći i dana vodila borbu sa neprijateljem oko Rataja i Trebišine, posle koje su Nemci napustili ove rejone i glavnim snagama povukli se prema Jeleču, Ocrkavlju i na severnu stranu preko Bistrice na drum Foča-Kalinovik u rejonu Miljevine. Nakon tih borbi 1. proleterska brigada je zaposela položaje na liniji Kodža (796) - Dubrava istočnije od Rataja prema Foči na južnoj strani Bistrice. Istovremeno na levom krilu 1. proleterske prema Kalinoviku, trebalo je da 3. krajiška brigada posedne položaje na liniji Jeleč - Zagaj i isturenu kotu 860 Stolovi severno od Jeleča sa južne strane druma i tako obezbedi levi bok 1. divizije iz tog pravca. Na pravcu dejstva 3. krajiške nalazila su se četiri bataljona iz 369. nemačke divizije u selu Govza i Jeleč u dolini Govze. U pokretima po kišnoj noći ova brigada je prešla preko prostora između Govze i Oteše sa tri bataljona i proterala delove tih neprijateljskih jedinica sa grebena u rejonima Pliješ, Vis i Siljevac u dolinu, a sa jednim bataljonom zapadnom stranom Govze koji je tek 12. juna dostigao rejon Zagaj na levom kraju linije koju je brigada trebala zaposesti, ali se ubrzo morao povući nazad, jer su se nemačke jedinice u dolini Govze našle u njegovoj pozadini. Na taj način 3. krajiškoj ništa drugo nije preostalo već da

13«) Milivoj Stanković, od Durmitora do Romanije, »Sutjeska«, knj. V, str. 60-61.

svojim snagama sa istočne strane drži zasedu prema dolini Govze i Jeleča, jugozapadnije od Rataja, a presecanje druma iz pravca Kalinovika u rejonu Zagaj i Stolovi nije bilo ostvareno.

Do mraka, 12. juna, desno od 1. proleterske brigade izbile su 1. majevička i 6. istočnobosanska brigada i smenile dva bataljona 1. proleterske na Kodži, u selu Kute i Odžak istočnije od Oteše, pa se na taj način 1. proleterska i 7. krajiška našle na centru za proboj pravcem Rataj - Miljevina. Zadatak za 1. proletersku brigadu je proisticao iz opšteg zadatka 1. divizije koji je bio od strane Vrhovnog štaba ranije definisan - »preko Miljevine ovladati sektorom Jabuka - Mrežica hvatajući se grebena Jahorine«, tako što će 1. brigada u bližem zadatku ovladati delom rejona Miljevine i na pogodnim položajima postaviti zasedu prema Foči. Međutim za 7. krajiku štab 1. divizije je taj zadatak definisao tek 12. juna u 22,30 časova, kad su bataljoni 1. proleterske već bili na svojim polaznim položajima, a neki i pošli u napad, na sledeći način:

> »VII krajiška će napasti sa 2 bataljona bez 1 čete pravcem Ocrkavlje - Poljice, 1 četa će napasti istovremeno Stolove. Izgleda da napad neće početi pre 2 sata po ponoći. Treći po redu bataljon VII krajiške neće moći učestvovati, jer je tek na putu. On će primiti organizaciju prebacivanja Bolnice i komora do mosta, kao i prihvatanje Pekovih snaga.«[137]

Ovakav zadatak za 7. krajišku, bio je i najteži u proboju ovog obruča zbog brojnosti nemačkih jedinica u tom prostoru, koje su imale i četu tenkova na drumu, za šta se nije znalo sve do početka napada. Trebalo je sa dva nepotpuna bataljona obuhvatom sa severa preko Ocrkavlja iz podnožja na zapadnoj ivici polja uz serpentine druma ovladati grebenom kose i selom Poljice i uspostaviti zasedu prema Kalfnoviku na liniji Poljice - Stolovi u zahvatu druma i tako ostvariti ono što nije mogla 3. krajiška brigada u dejstvu iz južnog pravca. Odvojeno upućivanje jedne čete na Stolove bilo je potrebno radi što brže zasede prema Jeleču i dolini Govze sa severne strane, jer štabu divizije nije bila jasna situacija na sektoru 3. krajiške sa kojom nije imao vezu sve do završetka proboja. Po ostvarenom obuhvatnom napadu preko Ocrkavlja zadatak ove čete bi se ugasio. Za napad preko Ocrkavlja štab 7. krajiške brigade je odredio 3. i 4. bataljon, bez 3. čete koja je određena za napad na Stolove. Treći deo zadatka pripao je 1. bataljonu da, po povratku sa zadatka kojeg je izvršavao u sastavu 4. crnogorske brigade u toku tog dana, obezbeđuje sam rejon Rataja i gvozdeni most na Bistrici, radi prihvata ostalih snaga grupe.

Noću 12/13. juna dva bataljona 1. proleterske brigade pošla su u napad od Rataja preko gvozdenog mosta prema Miljevini, a jedan preko polja na drveni most u polju kod Ocrkavlja. Nakon kratke borbe na pravcu Miljevine bataljoni su ovladali prostorom od Rataja do reke, ali su na samoj obali dočekani jakom vatrom iz tenkova sa druma na suprotnoj obali i povukli se nazad. U tom povlačenju prema Rataju susreo ih je štab brigade i ponovo vratio u borbu, ali su u povratku prešli preko mosta i izišli na drum bez borbe, jer se i neprijatelj povukao iz tog rejona jednovremeno kad i oni. Tenkovi su se izvlačili uz serpentine na kosu iznad Ocrkavlja ispred bataljona koji je napadao na tom pravcu, a pešadija, po svemu izgleda ustaška milicija, koja im je te večeri pošla u pomoć iz Foče, čim je saznala za povlačenje tenkova,

i sama se povukla uništavajući neke magacine u Miljevini i ostavljajući čitavu gomilu bicikla sa opremom. Tako je glavnina 1. proleterske brigade noću 12/13. juna prešla drum Kalinovik - Foča u Miljevini bez borbe i zaposela položaje u rejonu Kulina (829) i Debelo Brdo (769) istočno od Miljevine u zastoru prema Foči, a bataljon na pravcu Ocrkavlja zapalio drveni most kod izlaza Bistrice iz tesnaca i izišao u prostor severno iznad sela. Paljenje tog mosta nije imalo nikakve svrhe, jer su borbena vozila sa gusenicama prelazila reku pored mosta bez teškoće.

Pozadi bataljona 1. proleterske brigade preko drvenog mosta u polju kod Ocrkavlja kretao se 3. bataljon 7. krajiške, izišao na drum i produžio prema mostu na izlazu Bistrice iz tesnaca radi produžetka napada uz padine grebena u zahvatu serpentina. Međutim, u svanuće 13. juna, dok je bataljon stajao u koloni ispred mosta na drumu iznenada je bio napadnut mitraljeskom i topovskom vatrom iz tenkova koji su bili na drumu na drugoj strani iznad mosta. Bataljon se brzo sklonio sa druma na severnu stranu i zaposeo položaje na koti 688 i 693 na istočnoj strani klisure neposredno iznad druma i Ocrkavlja. Tenkovi su odmah nastavili pokret drumom prema mostu u Miljevini i tako sprečili 4. bataljon da se pozadi 3. bataljona prebaci na severnu stranu druma i pristupi izvršavanju zajedničkog zadatka ova dva bataljona. Umesto toga ovaj bataljon je sa dve čete ostao u Rataju iščekujući rasplet situacije sa tenkovima na drumu, a njegova 3. četa pristupila izvršenju svog zadatka sa Stolovima. Prvi bataljon je preuzeo svoj deo zadatka u Rataju i na mostu prema Miljevini, čim je pristigao.

Napad tenkova drumom preko Ocrkavlja prema mostu u Miljevini 13. juna označio je početak opšteg napada nemačkih snaga na snage Glavne operativne grupe u celini. Nemci su glavne snage još uvek imali na sektoru Sutjeske, jer su verovali da se na prostoru Tjentišta i Vučeva i dalje nalaze glavne partizanske snage na čelu sa Titom i Vrhovnim štabom, pa su pristupili konačnom obračunu sa 3. udarnom divizijom i Centralnom bolnicom sa skoro svoje četiri divizije, mada se u tom danu kod 3. divizije stvarno nalazila samo 3. sandžačka, 5. crnogorska i mostarski bataljon iz 10. hercegovačke brigade sa Centralnom bolnicom bez velikog broja lakše ranjenih koji su se na neki način ipak izvlačili, jer se 12. juna iz tog prostora izvukla i 1. dalmatinska brigada, u pravcu Lučkih koliba.

Na sektoru Miljevine napad je izvodila 369. divizija iz pravca Kalinovika sa linije Ocrkavlje - Stolovi - dolina Govze, upravo na položaje 3. i 7. krajiške koje su bile u zastoru prema tim snagama. Taj napad je trajao ceo dan nesmanjenom žestinom. Njime je rukovodio general Liters lično, koji se nalazio na osmatračnici negde u rejonu grebena kose iznad Ocrkavlja. Tenkovi, koji su iznenadili 3. bataljon 7. krajiške kod mosta u Ocrkavlju, u pokretu drumom ka mostu u Miljevini neprekidno su tukli po jedinicama koje su po delovima pokušavale da pređu preko reke i druma na severnu stranu. Avijacija, sa aerodroma u Sarajevu, bombaradovala je ceo prostor iznad kojeg su se smenjivale eskadrile za eskadrilom. Na južnoj strani, u izvlačenju sa Zelengore, sve su jedinice napustile rejon Lučkih i Vrbničkih koliba i bile u pokretu prema Rataju, sa manjim zaštitnim delovima na severnoj strani Vrbničke reke, a 3. i 7. krajiška na svojim pravcima odbrane uspešno sprečavale nastupanje nemačkih jedinica. Veliki doprinos u to vreme davao je 3. bataljon 7.

138) **Velimir Terzić, Bitka na Sutjesci, Sutjeska, knj. I, str. 32; Radomir Burić, Briga za ranjenike, isto, str. 473.**

krajiške koji je uspešno odvajao pešadiju od tenkova kod Ocrkavlja, ali su se oni sasvim komotno kretali drumom čas napred čas nazad na dužini od 5-6 km, jer su Nemci znali da partizanske jedinice ne raspolažu protivtenkovskim sredstvima, pa im njihova pešadija nije bila ni potrebna.

U takvim okolnostima je došlo do potpunog prekida u prebacivanju jedinica na sever, do njihovog sve većeg gomilanja na malom prostoru oko Rataja. Nemci još nisu otkrili da se upravo u tom prostoru nalaze osnovne snage operativne grupe sa Titom i Vrhovnim štabom i ne izvrše veću koncentraciju svojih snaga. Do koje je mere ta situacija bila kritična i neizvesna najbolje se vidi iz depeše štaba 1. proleterske divizije Vrhovnom štabu 13. juna, u kojoj se kaže:

> ». . . Jutros se pojavili tenkovi kod želj. mosta na Bistrici. Neznamo kada može da otpočne prebacivanje. Situacija kod Jeleča nepoznata. Na sektoru Jabuka - Kosičići (sev. od Miljevine nap. J.K.) 400 milicionera. Smatramo potrebnim hitno odustati od kretanja jednim istim pravcem, od iščekivanja jedni drugih. Ovako ne možemo upotrebiti naše snage, a zbog uskog prostora žrtve nisu manje.«[139)]

Međutim, događaji su se brzo menjali iz časa u čas. Do obrta je došlo sasvim neočekivano. Tog jutra oko 9 časova čelo kolone 2. proleterske brigade u pokretu iz rejona Jablanovo Brdo severno od Vrbničke reke na Zelengori pristiglo je u rejon Rataja sa protivkolskim topom kojeg posluga nije ostavila iako joj je bilo naređeno. Odmah je postavljen na vatreni položaj i iz njega ispaljene tri granate na kolonu od 7 tenkova, ali ni jedan nije bio pogođen, jer su bili suviše daleko. Posluga se brzo snašla i gurajući približila top na kraće odstojanje i prvom granatom pogodila čelni tenk, drugom drugi, a treća je rikošetirala kod trećeg tenka koji se kretao jnalom uzbrdicom na drumu vožnjom unazad. Da li zbog kvara ili zbog straha, posluga je napustila i taj tenk i pobegla. Preostala četiri tenka su se povukla nazad u zaklone i više se nisu pojavljivali na drumu. Tako je za 10-15 minuta sprečeno dejstvo tenkova i nastavljeno prebacivanje jedinica preko druma, a posluga topa je svoju brigadu uvela u istoriju proboja ovog neprijateljskog obruča.[140]»

Dok su se jedinice operativne grupe prebacivale preko reke i druma, bataljoni 7. krajiške su vodili teške borbe odbijajući bočne napade neprijatelja, naročito na pravcu odbrane delova 1. i 4. bataljona prema Jeleču i Stolovima. U tim borbama u brigadi je poginulo 97 boraca, a najtežu ratnu sudbinu doživela je 3. četa 4. bataljona u borbi na Stolovima. Malobrojna četa sa 45 boraca čitav da borila se sa brojnijim neprijateljem, a niko joj nije mogao priskočiti u pomoć niti ju je ona mogla od koga tražiti. Uveče 13. juna povukla se u sastav bataljona u Rataju sa 15 preživelih, a njih 30 je poginulo. Bolji primer ljudske solidarnosti, morala, samopožrtvovanja i hrabrosti od ovog nisu mogli dati. Tom borbom su nadomestili izostanak čitavog svog bataljona koji je u Rataju pored 1. bataljona preživljavao teške trenutke. Samo u jednom naletu avijacije u 1. bataljonu je bilo 17 mrtvih i 8 teško ranjenih boraca.

U sumrak 13/14. juna preko mosta u Miljevini prvi se prebacio 4. bataljon 7. krajiške i drumom uputio prema Ocrkavlju za 3. bataljonom, jer mu nije bio izmenjen ranije dobijeni zadatak. Kad je prethodnica bataljona došla na most u Ocrkavlju, uputila je patrolu prema grebenu kose koja je neopaženo prišla seoskoj kući neposredno ispod grebena u kojoj su se Nemci preko dana

139) AVII, fond NOP-a, knjiga depeša 1. divizije.

140) Sredoje Urošević, Druga proleterska, »Sutjeska«, knj. II, str. 94.

odmarali i sklanjali od nevremena. U kući su našli nekoliko vojničkih ranaca, a od seljaka skrivenog u podrumu saznali da su nemački tenkovi i vojnici u rovovima neposredno iznad kuće. Pokupili su vojničke rančeve i neopaženo se povukli, sa dokazima da su Nemci iznad njih na grebenu. Bataljon se neopaženo povukao, izbegao grešku 3. bataljona prethodne noći i zaposeo položaje u rejonu Nozdre (757) severno iznad druma frontom okrenutim prema železnom mostu preko Bistrice u Miljevini i Rataju na južnoj strani reke.

Noću i narednog dana 14. juna preko mosta i druma u Miljevini prešle su sve jedinice operativne grupe u ovom prostoru. Poslednja se prebacila 3. krajiška brigada koristeći gustu maglu i zaposela položaje na levom krilu 7. krajiške prema Foči, frontom okrenutim prema drumu Miljevine - Foča. Istog dana Vrhovni štab je depešom broj 3 naredio štabu 1. divizije:

> »... Danas vam je upućena III. i VII. brigada. Nastojte da izbijete na liniju: Modro Polje - Podgrađe - Previla - Sešin Vrh - Grabić, izviđajući ka dolinama r. Osanice i Prače. Peku naređeno da izbije na liniju Mazlina - Pijevac - Kolakovići - Varoš. Ostavite manje zaštitnice na pravcu Miljevina - Jabuka i na pravcu Ustikolina - Previla. Jakšić će zatvoriti pravac Miljevine - Mrežica pozadi Peka«.

Ovo naređenje Vrhovnog štaba označavalo je završetak proboja i ovog nemačkog obruča, iz kojeg su izišle tri divizije sa 12 brigada, Vrhovni štab i Izvršni odbor AVNOJ-a, a po nemačkim planovima narednog dana 15. juna bila je okončana i njihova velika operacija »Švarc«. Za snage Glavne operativne grupe bio je to kraj natčovečanskih napora, velikih žrtava i stradanja. Na Sutjesci je poginulo preko 7.300 boraca iz svih krajeva naše zemlje, među kojima i 603 ili 19% ukupnog broja žena. Poginulo je 1.494 članova KPJ, 66 kandidata i 1.393 člana SKOJ-a. Od ukupnog broja poginulih 68% bili su mlađi od 25 godina. Među poginulima bilo je 1.406 ili 19% starešina, od kojih 59 rukovodilaca brigada i bataljona, preko 370 rukovodilaca u četama, dva člana Vrhovnog štaba i sedam članova AVNOJ-a. Na Sutjesci je poginulo 19 od ukupno 36 lekara.[141]'

U ovim brojkama utkani su napori i žrtve koje je podnela i 7. krajiška brigada na svom borbenom putu u ovoj ofanzivi. Ponovnim pristizanjem u rejon Miljevine, iz kojeg je 10. aprila krenula u nastupanje preko Drine kroz Sandžak i Crnu Goru, ona je zatvorila jedan krug u kojem je za dva meseca i četiri dana prevalila najduži put od svih jedinica u sastavu Operativne grupe, dug blizu 400 kilometara. Na tom putu savladala je Drinu, kanjone Ceotine, Tare, Komarnice, Pive, Sutjeske, Vrbničke reke i Bistrice. Prešla je preko planina Ljubišnja, Sinjajevina, Golija, vrletne Pivske planine, Bioč, Maglić i Zelengora. Vodila je brojne manje i veće borbe protiv krupnih i raznovrsnih nemačkih i četničkih jedinica. Njena borba na Čelebiću, u kojoj je razbila preko 3.000 četnika, na mratinjskom Javorku protiv Nemaca u kojoj je imala ključnu ulogu u odbrani prelaza kod Mratinja i platoa Vučevo iz južnog pravca, odbrana u zastoru prema Košaru, u dolini Sutjeske i odbrana u zastoru proboja u Miljevini, bile su dragocen doprinos snaga Glavne operativne grupe u tim prelomnim trenucima, u ovoj velikoj neprijateljskoj ofanzivi koja je predstavljala jednu od najdramatičnijih borbi koje je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije vodila u toku NOR-a.

[141]) Vojna istorija, Udžbenik za vojne akademije, str. 428, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1980.

U tim borbama borci 7. krajiške brigade su uvek časno izvršavali dobijene zadatke, preživljavali nadčovečanske fizičke napore, hladnoću, nespavanje, glad i ogromne ljudske žrtve. Prema ispitivanjima istoričara, brigada je od 763 borca i rukovodioca, koliko je imala u bataljonima na početku ove ofanzive kod Kolašina 15. maja, do prelaska pruge Višegrad - Sarajevo 18. juna izgubila 376 boraca i rukovodilaca ili preko 49% ukupnog brojnog stanja. U svim vojskama na svetu jedinica sa tolikim brojem gubitaka brisala se iz spiska sposobnih za dalju borbu. Međutim, 7. krajiška je i u narednim borbama pokazala svoju visoku borbenu vrednost uprkos svemu. Među poginulima je bilo 20 žena, 127 učesnika rata od prvih ustaničkih dana, 13 boraca, 9 desetara, 21 komandir voda, 9 vodnih delegata, 7 bolničarki i 2 bolničara, 7 komandira četa i 3 zamenika, 4 komesara četa i 1 zamenik intendanta bataljona. Među poginulima u brigadi bilo je 40 članova KPJ i 48 članova SKOJ-a što čini 23% ukupnog broja politički organizovanih u brigadi.[142] Iz dokumentacije partijsko-političkih organa u brigadi iz rata, među poginulima je bilo 50 članova KPJ i 120 članova SKOJ-a, što čini 43,5% od ukupnog broja (390) organizvanih a 45% od ukupnog broja poginulih.[143] Komunisti i Skojevci su prednjačili a ostali su ih sledili pokušavajući ih nadmašiti. Tako je bio završen ovaj krug svetlog borbenog puta jedne od mnogih narodnih brigada.

Osvrćući se na ovu ofanzivu, Tito je u referatu na Drugom zasedanju AVNOJ-a 29. novembra 1943. u Jajcu, pored ostalog rekao:

»To su bila teška iskušenja za našu Narodnooslobodilačku vojsku. Izdržali smo ogromne napore, u kojima su sinovi naših naroda pokazali takva nečuvena junaštva i samoodricanja, sa kojima će se vjekovima ponositi pokoljenja naših naroda. Bez obzira na ogromnu brojčanu i tehničku nadmoćnost neprijatelja, on nije uspio da uništi jezgro naše Narodnooslobodilačke vojske. Naprotiv, on je pretrpio ogromne gubitke, a mi smo tom teškom i krvavom borbom stekli pred čitavim naprednim svijetom velike simpatije i divljenje.«

Nastupanje kroz istočnu Bosnu povratak u Bosansku krajinu

Prelazak pruge Višegrad - Sarajevo

Prostor severno od druma Kalinovik - Foča, u Miljevini, do pruge Višegrad - Sarajevo, oko 45 km zauzima planina Jahorina i njeni obronci. Sa svih strana okružen je putnim pravcima koji su prohodni za motorna vozila, što omogućuje brzo prebacivanje jedinica. Sa južne strane tog prostora je drum Kalinovik - Foča, preko Miljevine, dug 29 km; sa zapadne strane drum od Kalinovika preko Trnova, za Sarajevo, dug 59 km; sa severne strane je drum i željeznička pruga Sarajevo - Ustiprača - Višegrad, dolinom reke Prače, dug 78 km do Goražda; sa istočne strane drum i željeznička pruga Foča - Goražde, dolinom Drine, dug 33 km i spaja se sa drumom koji iz Sarajeva, dolinom Drine, produžava za Višegrad. U unutrašnjosti tog prostora, osim uskih i strmih planinskih staza, drugih puteva nije bilo.

Tokom 14. juna i naredne noći sve jedinice operativne grupe su, po prelasku druma Kalinovik - Foča u Miljevini, bile u pokretu na sever, prema grebenu Jahorine i dolini Prače. U duhu navedenog naređenja Vrhovnog štaba, pokret se vršio u dve nastupne kolone, na dosta širokom frontu. Desnu kolonu, pod komandom štaba 1. proleterske divizije, sačinjavale su 1. proleterska, 3. i 7. krajiška; 1. majevička i 6. istočnobosanska brigada, a levu kolonu, pod rukovodstvom štaba 2. proleterske divizije; 2. proleterska, 2. dalmatinska i 4. crnogorska brigada, kojima se nešto kasnije pridružila 1. dalmatinska i neki delovi 3. sandžačke i 5. crnogorske brigade, koje su bile desetkovane u borbama kod Tjentišta u sastavu 3. divizije. Deseta hercegovačka brigada se po prelasku druma u Miljevini odvojila iz sastava snaga Glavne operativne grupe i po naređenju Vrhovnog štaba upućena je u Hercegovinu, gde joj se uskoro priključio i njen 3. (mostarski) bataljon. Tako je 3. udarna divizija prestala da postoji kao formacijska jedinica. Zaživela je tek posle dva i po meseca, polovinom septembra 1943, kada su 5. crnogorska i 10. hercegovačka ponovo ušle u njen sastav. Od tada je ta divizija nastavila dejstva na području Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka.

Sedma banijska divizija, sa svoje tri brigade, u tom nastupanju, kretala se iza 2. proleterske divizije, a ranjenici i bolesnici u sastavu svojih brigadnih i divizijskih sanitetskih ustanova i pozadinskih delova. Njihov broj se svakog dana uvećavao novim ranjenicima i onima iz drugih jedinica koji su se uspevali probiti iz Centralne bolnice Vrhovnog štaba, od koje je manji deo ostao i kretao se uz 7. diviziju. Tako uvećan broj ranjenika, naročito težih, ponovo je predstavljao osnovnu preokupaciju svih komandnih stepena, u jednakoj meri kao i organizacija i izvođenje borbenih dejstava.

I pored toga što u naređenju Vrhovno štaba, izdatog 14. juna, za izvlačenje na sever, zadaci jedinicama nisu bili određeni dublje od grebena Jahorine, štab 1. proleterske divizije je u 22 časa izdao svoje naređenje za 1.

proletersku, 3. i 7. krajišku, 6. i 1. majevičku brigadu »za napad na objekte i željezničku prugu Sarajevo - Višegrad«, u kojem se, pored ostalog precizira:

»Prema opštoj direktivi Vrhovnog štaba za dalje ofanzivne operacije, naša divizija kao grupa sastavljena od pet gore navedenih brigada, dobila je zadatak izvođenja ofanzivnih operacija na terenu Istočne Bosne. U tom cilju,

Naređujemo:

1. Naša grupa u toku 15. o. m. koncentrisače se na istočnim padinama i ispod planine Jahorine i to:

I. proleterska brigada - Kacelj - Hladno Brdo
III. krajiška - Ukšići - Mirkovica
VII. krajiška - Vlačazi - Gradac - Kiprovice
VI. i Majevička na prostoru Previle
Divizijska bolnica - Hodžići - Podhrid

7. Prelaz preko pruge izvršiće:
Desna kolona (6. i Majevička) - istočno od Renovice
Srednja (1. i 3) - kod Prače
Leva (7. krajiška) - Sjetlina - Stambolčići

8. Po izvršenom prelazu prodiru:
- Desna prema Sokolovićima
- Srednja - Bogovići - Čavčevo Polje - Knežina
- Leva - Romanija - Nišići«[144]

Očigledno je da se prilikom izdavanja ovakvog nafeđenja štab 1. divizije rukovodio pretpostavkom da će Vrhovni štab ostati pri ranije donesenoj odluci, 10. ili 11. juna, u rejonu Vrbničkih koliba na Zelengori, o proboju svih jedinica osim 1. divizije u prostoru južno od Sarajeva, obilazeći Kalinovik sa južne strane i taj manevar izvesti sa grebena Jahorine u istom pravcu prema Bjelašnici (Umoljani), ali ovog puta sa severne strane Kalinovika, preko druma Kalinovik - Trnovo - Sarajevo. Kasniji tok događaja pokazao je da je izdavanje ovog naređenja štaba 1. divizije ipak bilo preuranjeno, pa su se morale vršiti korekcije u pravcima dejstva jedinica koje su morale prelaziti uvećana rastojanja i podnositi napore bez potrebe. U okviru 1. divizije, 7. krajiška brigada kretala se na levom krilu u opštoj zaštitnici na položajima u rejonu Nozdre i kosama na severnoj strani druma od Ocrkavlja do Miljevine isključno, a povlačila se opštim pravcem Nozdra - zapadno pored Miljevine - Gradina - Jasikova Ravan (1252) - selo Jabuka - selo Bare na grebenu vododelnice sliva Drine i Prače.

U svanuće 14. juna Nemci su ponovo tenkovima zaposeli drum na delu kod Ocrkavlja i pešadijom prešli u opšti napad, uz podršku vatrom iz tenkova, a nešto kasnije i avijacije po dubini. Treća krajiška brigada se izvukla preko druma bez gubitaka zahvaljujući samo gustoj magli kojom je bila prekrivena čitava dolina Miljevine. U borbama koje su sa manjim zastojima trajale do večeri, na začelju jedinica dolazilo je do neobičnih situacija na obe strane. Čim bi prešli preko druma kod boraca bi se uvećavao optimizam i ohrabrenje kao da je nastupio kraj rata. Jednostavno se ničeg nisu plašili, pa su neprijatelju dopuštali da nastupa preko neposednutih delova zemljišta i uporno

ostajali na svojim položajima sa kojih su se povlačili bez žurbe tek onda kada im zapreti totalno okruženje ili presecanje pravca izvlačenja. Na taj način je dolazilo do izlomljenih linija fronta, u kojem se moglo raspoznavati gde je ko samo po pravcima dejstva iz oružja. Pokretni ranjenici, bolesni i iznemogli, ko zna zbog čega izostali iza svojih matičnih jedinica, brzo su se izvlačili iz nastalih poluokruženja i grabili uz strme padine Jahorine ka opštem pravcu izvlačenja jedinica.

Oko 10 časova Nemci su u širem rejonu Miljevine svojom avijacijom tukli sopstvene jedinice. Uprkos pokušaju da ispaljivanjem raketa obeleže svoju liniju fronta, piloti su na njih dejstvovali svojim oružjem i bombama. Da bi otklonili nastalu zabunu u sadejstvu avijacije i pešadije, Nemci su morali zastati u nastupanju i nastaviti tek posle podne, ali vrlo sporo i neodlučno. Kad su dostigli liniju 4-5 km severno od Miljevine prekinuli su dalje gonjenja. Zaštitni delovi 7. krajiške su uveče zanoćili na položajima iznad sela Rudina, 7 km severno od Miljevine, bez dodira sa neprijateljem, koji se zaustavio na brdu Hum (1081). Sutradan, 15. juna, zaštitni delovi 7. krajiške nastavili su pokret, sustigli sanitet i pozadinske delove brigade na ulazu u selo Jabuka i na njihovom začelju u noći 16/17. juna stigli u rejon Crni vrh (1406), gde se prikupljala cela brigada radi priprema za prelaz preko pruge Sarajevo - Višegrad.

Stvarni razlog zbog kojeg su Nemci obustavili napade na začelja jedinica Glavne operativne grupe sa linije druma Foča - Kalinovik bio je u saznanju da im je i operacija »Švarc« propala. To Litersovo saznanje prvi je obelodanio italijanski oficir za vezu u njegovom štabu, koji je 15. juna izvestio svoju Vrhovnu komandu da su Nemci i u ovoj operaciji »izigrani«. Zbog toga nemačko komandovanje se odlučilo na organizaciju još jednog obruča okruženja snaga Glavne operativne grupe u prostoru Jahorine jer su im periferni putni pravci oko tog prostora pružali povoljne uslove za brzo pregrupisavanje znatnog dela snaga pomoću kojih bi i dalje mogli održavati inicijativu u svojim rukama.

U tom cilju, zatvaranje linije duž komunikacije Kalinovik - Sarajevo i Sarajevo - Goražde stavljeno je u zadatak 369. diviziji i 4. domobranskoj brigadi, a na liniji Miljevina (D. Budanj) - Foča - Goražde dolinom Drine, 118. diviziji. Iz rasporeda 369. divizije koja je odgovarala za zatvaranje tog prostora sa zapadne i severne strane, vidljivo je da je ona davala prevagu severnom pravcu. Sa 4. domobranskom brigadom, koja je do 15. juna bila pod komandom 118 divizije kod Šćepan-Polja, zatvarala je prostor Jahorine od Miljevine preko Kalinovika i Trnova do Šarajeva sa zapadne strane, a sa severne od Sarajeva prema Goraždu sa šest svojih pešadijskih bataljona uz ostale rodovske jedinice. Pored nemačkih snaga u ovoj akciji učestvovale su i snage 9, 14. i 15. domobranske pukovnije i 1. ustaške brigade, koje su se od ranije nalazile u ovom prostoru. Kakvom brzinom su Nemci vršili pregrupaciju svojih snaga najbolje ilustruje podatak po kojem je već 17. juna izjutra štab 369. puka (sa 13, 14. i 15. četom, 2. bataljonom i 3. četom iz 202. tenkovskog bataljona) bio u rejonu Podgrab, 3. bataljon na željezničkoj stanici Stamboličići, a 1. bataljon u Osječanima, na drumu između Renovice i Mesića 11 km, severozapadno od Goražda. To znači da je već ujutro bio izvršen osnovni raspored glavnih snaga na severnoj strani prostora Jahorine. Na tom sektoru je bila angažovana i 1. ustaška brigada, čiji je 2. bataljon bio u rejonu Pale i u selu Bistrica, a 3. četa u Podgrabu. Bataljon se 18. juna pridružio borbenoj grupi »Vertmiler« koju su sačinjavali 369. protivtenkovski

bataljon, 1. bataljon puka »Branderbug« i 12. četa tenkova u rejonu Pale, ali je učešće te grupe u zatvaranju linije obruča izostalo zbog zakašnjenja.

Vrhovni štab je pratio sve pokrete neprijateljskih jedinica i 16. juna uputio štabu 1. proleterske divizije depešu broj 5, sledeće sadržine

»Naša odluka i zapovest:

1. Koča prelazi prugu između Renovice i Mesića na najpogodnijem mestu i nadire kroz međuprostor Rogatica - Ustiprača ka severu. Odmah rokirajte tamo velike snage.

2. Peko prelazi prugu između Sjedine i Podgraba i nadire preko Bogovića ka Podromaniji.

3. Preko pruge jednovremeno obe grupe i to 17/18. VI obavezno na širokom frontu izabranog sektora«.[145]

Iz takve odluke i zapovesti proizilazi da se pruge preko Sarajevo - Višegrad vrši svim snagama operativne grupe na sever, na frontu širokom preko 30 km, izbegavajući naseljena mesta kao što su Mesići, Renovica, Prača, Podgrab i Sjetlina i da se sektor prelaza određen za 1. diviziju pomera udesno na istočnu stranu za čitavih 20 km u odnosu na onaj koji je štab 1. divizije utvrdio za svoje jedinice naređenjem od 14. juna, i od početka usmeravao njihove pokrete u tim pravcima. Na taj način one su se dobrim delom našle u nepovoljnom položaju, iz kojeg se teško moglo doslednije ostvariti ono što se zapovešću Vrhovnog štabova od njih tražilo. Iz sadržaja jednog broja depeša koje su razmenjivane između štaba 1. divizije i Vrhovnog štaba 16. i 17. juna vidi se da je štab 1. divizije upozoravao da »Zbog sve većih teškoća prenosa ranjenika moramo za sada izbegavati otvorene borbe i gusto prikupljanje na uskom prostoru« i da je »Istočna Bosna mala za ovolike jedinice, koje se ne mogu razviti i stradaju od avijacije«, ali je ipak istog dana, depešom broj 26, potvrdio prijem navedene odluke i zapovesti i dodao:

»Krećemo večeras. Sutra u noći prelazimo prugu sa 3 brigade na sektoru Podgrab - Renovica, sa 2 kod Mesića. Po prebacivanju krećemo naređenim pravcem«.[146]

Takva odluka je dobro iznađeno, srednje rešenje kojim se glavne snage divizije grupišu na levom umesto na desnom krilu dodeljenog sektora prelaza i za čitavih 14 km pomera leva granica prema 2. i 7. diviziji. To pomeranje je bilo taktički čak i ispravnije, jer se reka Prača i pruga na odseku od Renovice do Mesića, u dužini od 15 km odvaja od druma i prolaze koritom reke kanjonskog karaktera koje je teško savladivo. Na tom delu drum Renovica - Goražde prolazi sa južne strane paralelno sa rekom i prugom na međusobnom rastojanju od 5-7 km, što je štab 1. divizije sa razlogom želeo da izbegne.

Na osnovu te odluke, štab 1. divizije je 16. juna u 16 časova izvršio korekciju svog naređenja od 14. juna i dostavio jedinicama naređenje po kojem su do svanuća 17. juna morale posesti nove polazne rejone: Desna kolona - izvorni deo Kiselog potoka; srednja na prostoru Bare - Debelaja meda, a leva Biljeg - Orahovica. Pošto su jedinice bile u pokretu, za one koje su sačinjavale desnu i srednju kolonu ti rejoni su u svemu odgovarali, ali za 7. krajišku u levoj koloni nisu, jer je ona u tom vremenu već prešla preko Biljega i Orahovice i izbijala u rejon Crnog vrha 2 km severnije i tu ostala. Pošto su se te promene najviše odnosile na njen pravac dejstva, ovim naređenjem su bili najpotpunije utvrđeni njeni zadaci, po sledećem:

145) AVII, fond NOP-a, knjiga depeša Vrhovnog štaba.

»Izbiti na komunikaciju u 23 časa (most južno od sela Podgrab) i ostati do 5 časova 18. o. m. U toku dana 18. o. m. sa brigadom ostati na prostoru Vijenac - Ponor - Ozerkovići. U toku noći 18-19. preći komunikaciju Podromanija - Rogatica kod Vitanj - Debelo Brdo, a potom nastaviti prodiranje do na prostoriju Pariževići (Parževići) - Smrtiči - Sijerci. Po izbijanju na krajnju prostoriju preuzeti kontrolu komunikacija Sokolac - Han - Pijesak sa planine Kopito.«[147]

U skladu sa ovim naređenjem brigada je noću 17/18. juna prešla prugu i drum kod razvaline Pavlovac, 4 km zapadno od Renovice i 3 km južno od Podgraba, na južnoj izbočini druma i pruge između ova dva mesta. Te noći padala je kiša. Treći i 4. bataljon neopaženo su prešli reku, prišli drumu i naleteli na grupu motornih vozila koja su stajala na drumu a neprijatelj zaposeo trasu pruge neposredno iznad druma. U kratkoj ali veoma oštroj borbi neprijatelj je bio razbijen, zaplenjena su dva kamiona sa nešto oružja i municije. Vozila su odmah zapaljena, a pruga razrušena i tako sprečeno kretanje dva oklopna voza, koji su za vreme borbe na odseku prelaza brigade uspela proći prugom samo u jednom pravcu od Renovice u Praču i u pokretu nasumice otvarala vatru iz celokupnog naoružanja. U toj borbi poginuo je politički komesar čete 4. bataljona, Nikola Vještica Košmo borac iz prvih ustaničkih dana 1941. kojeg su svi u brigadi poznavali kao odvažnog i hrabrog borca. Iste noći poginuo je i komandir čete u 3. bataljonu Đurađ Zrilić, koji se kretao sa 2. proleterskom brigadom i na njen predlog proglašen za Narodnog heroja.

Te noći, 17/18. juna, ovu komunikaciju su prešle sve jedinice operativne grupe uz manje ili veće okršaje, izuzev 6. i Majevičke brigade koje su na svom pravcu dejstva prešle drum 19. juna kod Petbora, a prugu tek 21/22. juna kod Duba neposredno pored Goražda bez borbe. Najteže je prošla 8. brigada 7. divizije, koja je prelazila prugu na sektoru Podgrab - Sjetlina, južno od 7. krajiške. Štab 7. divizije uputio je ovu brigadu da izvrši prepad na Podgrab, preko Rudnog brda, južno iznad samog mesta. Nemci su uveče zaposeli preostala uzvišenja i levo i desno ispred Rudnog brda. Brigada je pukim slučajem prošla kroz međuprostor neopaženo i napala njihove snage u udubini umesto na prvoj liniji odbrane i neočekivano se našla u poluokruženju. Pošto je odbacila one sa Rudnog brda ispred sebe, morala se braniti od onih koji su je napadali sa strane i iz pozadine. Vodila je borbu čitavu noć u očekivanju da će joj priteći u pomoć glavnina divizije. Glavnina divizije je skrenula u levo prema Sjetlini i prešla prugu bez borbe, iza 4. crnogorske brigade. Tek oko 10 časova 18. juna štab brigade se odlučio na izvlačenje u desnu stranu, južno pored naselja Prače i pod zaštitom izuzetno guste magle i ispred nemačkog streljačkog stroja izbila u prostor kojim je prošla 7. krajiška brigada, te uz prihvat njenog 1. bataljona koji je bio na obezbeđenju začelja brigade srećno izbegla veće žrtve. Svojom borbom, u kojoj je imala 40 poginulih i ranjenih boraca, za sebe je vezivala dva ojačana nemačka bataljona i tako olakšala izvršenje zadatka ostalim jedinicama sa manje žrtava. To je bio primer nesebičnosti i samopožrtvovanja. Tako je bio završen proboj i poslednjeg obruča u ovoj ofanzivi, samo zahvaljujući brzom pokretu i energičnim napadima jedinica, nedopustivši neprijatelju organizaciju stabilnije odbrane i veću grupaciju snaga.

Dalje borbe i pokreti u istočnoj Bosni

Prostor severno od pruge Sarajevo - Višegrad i doline reke Prače u dubini od oko 130 km obuhvata srednji deo istočne Bosne. Sa istočne strane, na dužini oko 100 km, graniči se sa teritorijom Srbije rekom Drinom, čija je dolina između Višegrada i Zvornika kanjonskog karaktera sa više zavoja (»kriva Drina«), Sa severne strane ograničen je od panonskog dela istočne Bosne planinom Majevicom, u dužini 60 km, na liniji Zvornik - dolina Spreče - Tuzla - Doboj, a sa zapadne strane od srednje Bosne, dolinom reke Bosne, u dužini 130 km.

Unutrašnjost tog prostora je pretežno planinska, pošumljena, ekonomski je nerazvijen i zaostao kraj. Najviši predeli su u sredini prostora; planina Devetak (1224) između Sokolca, Rogatice i Han-Pijeska i Javor (1537) između Han-Pijeska i Vlasenice, a ravna površina je polje Glasinac, jugoistočnije, neposredno kod Sokolca, površine oko 22 km kv.

Prema podacima koje je do 21. juna prikupio obaveštajni centar 1. proleterske divizije i onima koji su kasnije utvrđeni po dokumentaciji, na tom prostoru su se u to vreme nalazili: 15. domobranski pešadijski puk, Tuzlanska domobranska brigada, 1. ustaška brigada, mesne jedinice milicije, delovi 369. legionarske divizije i 202. tenkovskog bataljona. Te neprijateljske jedinice najvećim delom bile su raspoređene kao stalne posade na svim važnijim mestima po drumovima. Na drumu Sokolac - Zvornik: u Sokolcu i Podromaniji 300 ustaša, u Kramu i Kuku po jedna četa, Han-Pijesku bataljon, Vlasenici tri bataljona i 679 nenaoružanih vojnika, u Srebrenici i Bratuncu manji delovi 1. ustaške brigade, u Šekovićima 150 domobrana, u Zvorniku jedan bataljon 369. legionarske divizije i delovi 1. ustaške brigade. Na drumu Olovo-Tuzla: u Olovu i Kladnju po bataljon mesne milicije, u Živinicama delovi 369. legionarske divizije, delovi Tuzlanske domobranske brigade i delovi 202. tenkovskog bataljona. Plašeći se prodora snaga Glavne operativne grupe u ovaj prostor, štab Drugog domobranskog korpusa je 18. juna naredio da se napuste sva druga manja mesta u ovom prostoru, pa su preostali delovi teritorije izuzev nabrojanih mesta uglavnom bili slobodni.[148]

Od partizanskih jedinica u tom prostoru od ranije su se nalazile 1. i 2. vojvođanska brigada, Birčanski i Majevički partizanski NOP odred sa oslobođenom teritorijom u Šekovićima, na Majevici i u Semberiji. U prvoj polovini juna bile su oslobodile Srebrenicu i Bratunac u laktu Drine, ali su ih 14. juna napustile i prebacile se na zapad u širi rejon Šekovića i planine Javornik.

Po prelasku pruge 18. juna 7. krajiška brigada je iz doline Prače izišla grebenom istočnije pored naselja Prača na brdo Vijenac (1025) i preko sela Ponor u popodnevnim satima stigla u rejon Ozerkovići 10 km severno od mesta prelaza i u tom rejonu ostala do kraja dana. U izvlačenju neki delovi brigade su iz nepoznatih razloga skrenuli u desnu stranu i izbili u rejon sela Bogovići, 4-5 km zapadnije od Ozerkovića, na pravac određen za 2. proletersku diviziju, čiji su prednji delovi nešto kasnije počeli pristizati u taj rejon. Na brzu intervenciju Vrhovnog štaba preko štaba 1. divizije taj nesporazum je brzo otklonjen, pa je brigada noću 18/19. juna nastavila sa nastupanjem na sever u naređenom pravcu i u zoru 19. juna prešla drum Podromanija - Rogatica u rejonu južno od Crnog vrha (1105). Pri prelazu preko druma postavila je zastor jednovremeno i prema Sokolcu (Podromaniji) i prema

Rogatici u rejonu Vitanj (1065) i Debelo brdo. Tog jutra na zastor prema Rogatici naišli su neprijateljski kamioni sa svežim hlebom za posadu u Sokolcu i poštanskim pošiljkama za vojnike. Plen je bio dragocen, jer je to bio prvi hieb kojeg su borci videli od početka pete ofanzive.

Brigada je nastavila pokret istočnom stranom Glasinac polja i od Sokolca pravcem Parževići - Smrtići - Sijerci u noći 19/20. juna zaposela položaje na prevoju Kopito 7 km severno od Sokolca na drumu za Han-Pijesak, postavljajući zastor jednovremeno i prema jednom i prema drugom mestu. Neprijateljske posade iz Krama i Kuka povukle su se u Sokolac bez borbe. Sutradan, 20. juna, neprijatelj je iz Sokolca izvršio napad uz podršku avijacije na položaje brigade. Posle višečasovne borbe taj napad je odbijen i neprijatelj je odbačen u Sokolac. O toj borbi, štab 1. proleterske divizije je dan kasnije 21. juna, depešom obavestio Vrhovni štab: »Juče 150 ustaša vršilo ispad iz Sokolca ka VII. između Rogatice i Vlaseničkog druma. Ubijeno 10 sa ustaškim poručnikom Ivanom Sekićem, ranjeno 20. Dejstvovalo 5 aviona. Neprijatelj iz Krama i Kuk povukao se ka Sokolcu«.

Tako se 7. krajiška brigada 20. juna našla u položaju najisturenije jedinice Operativne grupe na pravcu na kojem su se u narednim danima odvijala najintenzivnija borbena dejstva u ovom prostoru. Tog dana desno od 7. krajiške, 1. proleterska i 3. krajiška brigada izbijale su na greben planine Devetak, a delovi 2. proleterske i 7. banijske divizije su tek 22. juna dostigli liniju Sahbegovići - Knežina, 12 km zapadno od Sokolca. Dana 22. juna u 17 časova štab 1. proleterske divizije izdao je novo naređenje svojim jedinicama da u naredna dva dana, do 0,00 časova 24. juna, izbiju na prostor između Drine i puta Han-Pijesak - Vlasenica - Drinjača i da odatle preduzimaju napade u cilju »razbijanja ustaških i četničkih bandi«. Sa te linije divizija bi vršila izviđanje i pripremu za likvidaciju neprijatelja u Han-Pijesku. U okviru tog zadatka divizije, 7. krajiška brigada dobila je zadatak da na liniji Margetići - Žljebovi - Kram zatvara put Sokolac - Han-Pijesak, vrši pripreme za likvidaciju Han-Pijeska sa južne i zapadne strane u sadejstvu sa 1. proleterskom brigadom, ostavljajući manje delove u zaštiti prema jugu i izviđanju prema Sokolcu. Po likvidaciji Han-Pijeska glavnine tih dveju brigada nastupale bi prema Vlasenici.[149>]

Međutim, 7. krajiška brigada se već dva dana nalazila u određenom prostoru na položajima iznad Margetića u rejonu Velika Čiluša (1317) i na Zljebovima na prevoju Kopito i izvršavala deo dobijenih zadataka. Na tim položajima je ostala sve do 26. juna i odbijala česte napade neprijatelja iz pravca Sokolac, koji je nastojao da ovlada tim rejonom odbrane brigade. Za to vreme i nešto kasnije (u okviru 1. proleterske divizije) 3. krajiška brigada je u prostoru velike okuke Drine proterala manje neprijateljske delove iz Zepe, Srebrenice i Bratunca, a 1. proleterska brigada 24. juna sama zauzela Han-Pijesak, potom dan kasnije, sa 1. i 2. vojvođanskom brigadom, i Vlasenicu. Planirano učešće 7. krajiške u zauzimanju ta dva mesta moralo je izostati zbog aktivnosti neprijatelja iz Sokolca, pred kojim se brigada uspešno branila. Po zauzimanju Vlasenice 1. proleterska i 1. vojvođanska brigada u nastupanju prema Zvorniku, 28. juna, zauzele su Drinjaču i tako se našle ispred 3. krajiške brigade, čiji je zadatak na tom pravcu prestao. U isto vreme

na pravcu dejstva 2. proleterske i 7. banijske divizije prema Tuzli 2. proleterska brigada je 24. juna zauzela Olovo kad i 1. proleterska Han-Pijesak, a 28. juna sa 2. dalmatinskom i 4. crnogorskom Kladanj, kad i 1. proleterska i 2. vojvođanska Drinjaču.

Odlazak u sastav 7. divizije

Time je za 10 proteklih dana od prelaska pruge Višegrad - Sarajevo, od 18. juna do 28. juna, bio oslobođen čitav prostor tog dela istočne Bosne, osim Sokolca, i stvoreni su uslovi za dalja dejstva prema dolini Spreče. Zbog toga je Vrhovni štab pristupio pregrupaciji snaga prenoseći težište na levo krilo prema tuzlanskom bazenu u uskoj vezi sa dejstvima koja su u to vreme izvodile jedinice 1. i 2. bosanskog korpusa u dolini Bosne. Pojava krajiških jedinica u tom prostoru usmeravana je još od ranije od strane Vrhovnog štaba u dva navrata. Prvi put kada je štab 1. bosanskog korpusa od 10. juna usmeravao dejstva 5. krajiške divizije (1, 2. i 4. krajiška brigada) prema Neretvi radi prihvata snaga operativne grupe u izvlačenju sa Zelengore u prostor južno od Sarajeva, a drugi put kada je 2. korpus usmerio svoju 12. diviziju (5. i 12. krajiška brigada. Banjalučki i Prnjavorski NOP odred) po naređenju Vrhovnog komandanta od 24. juna. Zbog njegove originalnosti navodimo ga u celini:

»Štabu Bosanskog korpusa

1) Naredili smo Peku da likvidira Olovo i Kladanj, a Koči H. Pijesak i Vlasenicu.

2) Naše brigade obeju grupa iscrpljene i gladne - uslijed toga slabe borbene sposobnosti. Potreban im je odmor i hljeb.

3) Budno motrite na prugu Zenica - Doboj. Pošto nepr. već prazni garnizone sa tog sektora pruge i upućuje te snage protiv nas, vi treba da izvršite pritisak sa zapadne strane na te garnizone i onemogućite im manevrovanje.

Mi se nalazimo oko Olova.

24. VI. Tito«

Po tom istom naređenju i štab 1. bosanskog korpusa je u to vreme rokirao svoju 5. diviziju, koja je prešla reku Bosnu, pa su se od tog vremena našle dve krajiške divizije u dolini Bosne na sektoru od Kakanja do Doboja, koje su za sebe vezivale znatan deo nemačkih, ustaško-domobranskih i četničkih snaga u prostoru na istočnoj i zapadnoj strani reke Bosne. U okviru pregrupacije kod Operativne grupe, sektor dejstva 2. proleterske divizije pomeren je na zapadnu stranu druma Kladanj - Tuzla, prema dolini Bosne, koja je sa 4. crnogorskom brigadom od Olova nastavila dejstva niz vodotok Krivaje prema Zavidovićima, a ostalim snagama prema drumu Tuzla - Doboj i Ozren planini. Sedma banijska divizija sa dve brigade (16. u međuvremenu rasformirana) zadržana je pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, sa zadatkom dejstva drumom Kladanj - Tuzla. Treća i 7. krajiška iz sastava 1. proleterske divizije prebačene su na zapadnu stranu druma Vlasenica - Zvor-

[15°]) Zbornik II, knj. 9, dok. 303; Zbornik IV, knj. 14, dok. 60 i 61.

Po naređenju Vrhovnog štaba preko štaba 1. divizije, 25. juna uveče, 7. krajiška brigada je, po izvršenoj smeni na položajima u zastoru prema Sokolcu od strane 6. istočnobosanske brigade, upućena u sastav 7. banijske divizije kao ojačanje u dejstvu na pravcu Kladanj - Tuzla. U nastupnom maršu po bataljonima, šumovitim predelima preko Kladnja, brigada je od 26. do 28. juna naveče prešla rastojanje od 65 km i stigla u rejon sela Stupari i Đedina, na drumu 10 km južno od Živinica prema Tuzli. U tom rejonu se 29. juna uveče uključila u sastav 7. banijske divizije, koja je imala ukupno 466 boraca pod oružjem, odnosno svega 79 više od 7. krajiške koja ju je ojačavala u narednih deset dana borbi na tom pravcu. Rano ujutro 30. juna brigada je izišla na položaje prema Živinicama, sa 1. bataljonom, zapadno od druma na istočnim padinama Đedinske planine, sa 3. bataljonom u rejonu sela Lupoglav na drumu, a sa 4. bataljonom 4 km istočnije od druma u rejonu sela Milojevići u sastavu 8. banijske brigade koja je tada imala svega 165 boraca. Štab brigade je bio razmešten u rejonu sela Tarevo, 5 km južno od Lupoglava na drumu.[151]

Tako se 30. juna 7. krajiška brigada našla na potpuno otkrivenom prostoru u pitomoj dolini Spreče. Narednog dana, 1. jula, Štab brigade je sa bataljonima vršio pripreme za napad na neprijateljska predstražna obezbeđenja koja su se nalazila na položajima ispred njih. Taj napad je uspešno izveden 2. jula izjutra, u kojem je 1. bataljon na levom krilu borbenog poretka brigade zapadno od druma Kladanj - Živinice odbacio neprijatelja i ovladao rejonom sela Brnjica i sela Višća, na kosi koja se u blagom padu spušta prema poprečnom drumu Živinice - Banovići. Treći bataljon u zahvatu druma iznenada je upao u rudnik uglja Đurđevik, proterao delove jednog bataljona iz 369. divizije i uz pomoć minerske grupe Vrhovnog štaba onesposobio rudarska postrojenja, zaplenio izvesne količine raznog materijala i opreme i odbiojedan protivnapad neprijatelja, kojim je nastojao da spasi rudnik od rušenja. Četvrti bataljon 7. krajiške je na pravcu dejstva od sela Milojevići preko Jasička, ovladao rejonom sela Bažigovci i sela Kovači, na ivici Sprečanskog polja, nešto južnije, neposredno ispred Živinica. Planirani napad na Živinice noću 2/3. jula nije izveden, zbog propusta u međusobnom sadejstvu jedinica u okviru 7. krajiške, razvučenih na frontu širokom oko 10 km. Po direktivi Vrhovnog štaba trebalo je da u tom vremenu i jedinice 2. proleterske divizije napadnu na Lukovac sa jugozapadne strane Tuzle, ali je i taj napad izostao, jer su njene jedinice išle suviše ulevo grebenom Ozren planine, 35 km severozapadnije od Tuzle ka naselju Kakmuž prema Doboju.

Izbijanjem jedinica Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba u dolinu Spreče i Tuzlanski industrijski bazen, neprijatelju su bili ugroženi mnogi rudnici, industrijska postrojenja, putne i željezničke komunikacije, koje je nastojao zaštititi svim raspoloživim snagama. U tom cilju je u taj prostor prebacio kompletnu 369. diviziju, koja je sa brojnim ustaškim, domobranskim i legionarskim jedinicama u saradnji sa četnicima na Ozrenu izvodila brojne napade u nameri da te partizanske snage odbaci sa tog sektora. Ti napadi su se izvodili na raznim pravcima, a njihov početak je bio 3. jula na pravcu Tuzla - Živinice - Kladanj. O događajima koji su se odvijali u prva dva dana borbe na sektoru 7. krajiške brigade, najbolje se vidi iz izveštaja kojeg su komandant Marijanac i komesar Babić poslali štabu 7. banijske divizije 4. jula u 12,30 časova:

»Štabu VII Hrvat. Divizije[152)]

Položaj

1. Juče uveče naši bataljoni ponovo su izbili na liniju, G. Višća - selo Vrnojevići kota 612, gde se i sada nalazimo.

2. Situacija ovog momenta na sektoru ove brigade sledeća je: Neprijatelj u jačini oko 500 napada na naše snage i položaje, i sa ceste i desno od ceste, tj. u pravcu sela Đedina. Takođe se primećuje i neprijateljsko prebacivanje u pravcu kote 612, gdje je naš IV bataljon. Neprijatelj raspolaže sa više bacača i jednom haubicom kojom tuče naše položaje. Haubica se nalazi oko Han Nevrenča, 7 tenkova kojim komuniciraju od reke Ljuča. Ima više kamiona kojim neprestano odlaze i dolaze u selo Živinice. Takođe se vidi velika prašina po drumu od Tuzle u pravcu sela Živinice. To se primećuje već nekoliko dana.

3. Neprijatelj je u Živinicama jak oko 1000-1500 vojnika: 'Crna legija', delovi 'Vražije divizije', sve milicije koje su izbjegle ispred naših snaga, kao i veliki broj naoružanih civila. Vojska je bez nekog borbenog morala i kako vidite vrlo šarolika.

4. Mi smo na ovoj prostoriji već 3 dana. 2. Jula vodili smo borbu sa neprijateljem ('Vražija divizija') jačine 250 vojnika na rudniku koji se nalazi kod sela Han Nevrenča, neprijatelja smo razbili uz gubitke od 20-25 mrtvih i ranjenih, uništili sva postrojenja u rudniku i očistili ceo teren oko sela Živinice. Tog dana vodili smo borbu i u selu Potočari gde smo prekinuli prugu i zapalili most na istoj. Tu se nalazi seoska milicija.

Noću 2. i 3. jula pokušali smo sa napadom na selo Živinice. Međutim napad nije uspio jer su jedinice kasno pošle u napad pošto su ceo dan vodile borbu, tako da nismo mogli po danu ostati u ravnici bez bočnih osiguranja.

3. jula neprijatelj je iskoristio pokriven teren, širok front ove brigade i provukao se između naših jedinica koje su mu ostale za leđima i produžio nadiranje ka selu Lupoglav cestom i ka selu Žukićima. Ovu neprijateljsku kolonu dočekao je naš IV bataljon, koji se nalazio sa desne strane druma Kladanj - Tuzla i ceo dan uspešno se borio gde je protivjurišem odbacio neprijatelja u dva maha. Neprijatelj se bio i njemu zavukao za leđa i tako ga prisilio na povlačenje ka selu Kršićima.

Međutim pojavom naših bataljona koje je neprijatelj odsjekao na liniji Đedina - Vrnojevići, neprijatelj je naglo pobjegao u pravcu Sprečanskog polja. Nismo mogli produžiti gonjenje zato što nije bilo sadejstva sa desnom grupom (našim IV bataljonom i vašom VIII brigadom) i što neprijatelj ima tenkove, a teren mu dozvoljava da ga sa njima kontroliše, a uz to u selu Živinicama su prilično jake snage za našu brigadu koja je malobrojna.

5. Jak neprijateljski garnizon u selu Živinicama izgleda da je zbog toga što neprijatelj svakako želi dati odbranu sela Živinice jer je to industrijsko mesto gde ima velika pilana, kao i fabrika za separaciju ćumura. U ovoj okolini od sela Banovića do Živinica ima 5 velikih rudnika, gde je zaposleno oko 2000-3000 radnika koji su radili do našeg

[152] Pridev 'Hrvatski' za naziv ove divizije prvi put je upotrebio Tito 29. juna u naređenju po kojem se ona stavlja pod neposrednu k-du VŠ.

dolaska ovde. Sada je svaki rad obustavljen. U selu Živinicama prečišćava se sav taj ćumur. Takode neprijatelj verovatno računa i na plodnost Sprečanskog polja (doline) i na njenu žetvu.

Dakle kako vidite, neprijatelj će ovde angažovati najverovatnije jače snage za čišćenje ove prostorije, a verovatno toliko snaga još nema u blizni te sa ovim zadržava nas na ovoj liniji i sa njima manevriše. Ukoliko se računa na dalje prodiranje u dolinu Spreče kao i likvidaciju sela Živinica i okoline, trebalo bi tome ozbiljno pristupiti i dati dosta jake snage za čišćenje cele prostorije, a naročito za rušenje tih rudnika. Ukoliko štab II divizije ne raspolaže sa ovim podacima, vi ga upoznajte.

6. Veza sa vašom VIII brigadom postoji ali vrlo labava i kuriri stižu uvek dan kasnije, to dosta ometa kao i velika širina fronta koju kontrolišemo, a uz to nam tenkovi redovno prekidaju vezu koji mogu da idu do reke Ljuče, gde se nalazi dobro porušen most koga neprijatelj ne može brzo opraviti.

7. Drum smo porušili utoliko što smo popalili sve mostove kojih ima nekoliko. Dalje rušenje ne možemo preduzeti jer ovde nema civila, a vojnike ne možemo odvajati sa fronta, jer je neprijatelj svaki dan vrlo aktivan.

8. Šaljemo vam sada jednog kurira, a drugog ćemo poslati sa izveštajem večeras.

9. Štab brigade nalazi se u selu Đedina.

Smrt fažizmu . . . Sloboda narodu!

Pol. Kom. Komandant
Ljubo Babić Rade Marijanac«[153]

Iz iscrpnog sadržaja tog izveštaja, čiji tekst sam po sebi govori i o opštoj i profesionalnoj sposobnosti komandanta brigade koji gaje sa velikom ličnom odgovornošću sastavljao vidi se u kojoj je meri pojava 7. krajiške brigade u neposrednoj blizni Tuzle izazvala pometnju i uznemirenost neprijatelja. Zbog toga je on na ovu brigadu veoma brzo usmerio sve raspoložive snage sastavljene od delova različitih formacija u tom rejonu. Zbog snažnog otpora jedinica 7. krajiške te njegove snage nisu postigle veće rezultate. U prvom danu borbe, 3. jula, neprijatelj je uspeo da u zahvatu druma Živinice - Kladanj odbaci 3. bataljon i povrati rudnik Đurđevik, a 1. i 4. bataljon su na krilima sa obe strane druma uspešno odbijali te napade i pomerali se nazad za svega 1-2 km. Tek 4. jula razvila se žestoka borba na čitavoj zoni odbrane brigade u kojoj je neprijatelj uveo brojnije snage pešadije uz podršku čete tenkova i dve baterije topova. Borba je dostigla kulminaciju u popodnevnim časovima, pošto je komandant brigade poslao navedeni izveštaj štabu 7. divizije. U tim borbama 3. bataljon je u odbrani druma imao 11 poginulih i 32 ranjena borca. Tek uveče su se sva tri bataljona povukla na položaje sa kojih su 2. jula pošla u napad - Đedinska planina (brdo) - Lupoglavo - Matijevići, ali na velikom međusobnom rastojanju, zbog čega je izostajalo njihovo čvršće međusobno sadejstvo po mestu i vremenu borbe.

U napadu, neprijatelj je upotrebljavao izdvojene borbene grupe sastavljene od mesnih ustaša, ponajviše pripadnika »Bojne branitelja Kladnja« koje su se, koristeći pošumljene delove zemljišta uz pomoć dobrih poznavalaca terena, vešto i neopaženo ubacivale kroz široke međuprostore jedinica na

frontu i napadale njihove delove u dubljoj pozadini branilaca. Jedna takva grupa je 4. jula u popodnevnim časovima napala štab 7. krajiške brigade. Tom prilikom poginuo je komandant brigade Rade Marijanac. Po iskazima onih koji su se u tom trenutku nalazili u štabu, kada je došlo do iznenadne pucnjave, Rade se zaklonio iza debelog stabla bukve i otvorio vatru iz automata, a ostali su se razbežali na sve strane. Tek kad su se kasno uveče prikupili na susednom brdu uvideli su da ga nema. Posle rata odlikovan je ordenom Narodnog heroja, a jedna škola u tom kraju nosi njegovo ime. Za 7. krajišku brigadu njegova pogibija bila je nenadoknadiv i najteži gubitak. Od prvih ustaničkih dana 1941. u Pljevi i Janju prošao je put od starešine dveju ustaničkih četa u bataljonu »Iskra« do komandanta jednog od najbrojnijih partizanskih odreda, koji je krajem 1941. imao preko 3.000 naoružanih boraca. Ako je tačno da čovekova priroda ima dva kraja i sredinu u kojoj su krajevi ono što je previše i premalo, onda je Rade posedovao sredinu koja se može označiti onim što nije ni previše ni premalo, već prava mera ljudske vrednosti. Bio je razumno hrabar i kada je trebalo znao je po čitave sate provoditi u streljačkom stroju sa borcima, ležati u zaklonu pored puškomitraijezaca i pratiti njihove rafale kako pogađaju cilj. U brojnim kritičnim situacijama, poput onih u odbrani na mratinjskom Javorku, kod Košura i drugima, sa osmehom punim optimizma hrabrio je borce i sa neskrivenim zadovoljstvom verovao u njih do kraja. Zbog toga su se oni na vest o njegovoj pogibiji, za koju su saznali polovinom noći, osećali nesrećnim i veoma tužnim, kao da je njegovim gubitkom, svaki od njih izgubio i deo samoga sebe.

Ti napadi na položaje 7. krajiške brigade kod Živinica u odbrani* na pravcu Tuzla - Kladanj, koje su izvodili delovi nemačke 369. divizije i domobranske Tuzlanske brigade ojačani delovima 202. tenkovskog bataljona, ustaškom »Bojnom branitelja Kladnja« i domaćom milicijom bili su u stvari uvod u napade širih razmera protiv snaga Glavne operativne grupe u istočnoj Bosni u koje su Nemci nešto kasnije uključili i celu 7. SS »Princ Eugen« diviziju, delove 367. legionarske divizije, puk »Branderburg«, devetu domobransku pukovniju te brojne ustaške jedinice i mesnu miliciju. Ta operacija je izvođena iz četiri pravca jednovremeno i trajala je sve do 20. jula: iz zapadnog pravca od Vareša prema Olovu; iz jugozapadnog pravca od Sarajeva preko Sokolca za Han-Pijesak; od Tuzle preko Capardi za Zvornik; od Capardi prema Šekovićima i Vlasenici i od Živinica prema Kladnju iz severnog pravca. Dalji tok ovih događaja u tom prostoru i vremenu koji su u uskoj vezi sa borbenim putem 7. krajiške brigade odvijao se na sledeći način.

Dana 4. jula na sektoru Olova iz rejona Vareša kroz raspored jedinica 5. krajiške divizije probila se jedna neprijateljska kolona severnom stranom planine Zvijezda do prevoja Čunište (10 km severozapadno od Olova i 24 km južno od Kladnja) u pozadini oslobođene teritorije. Istovremeno, na jugozapadnom kraju kod Sokolca koncentrisala se 9. domobranska pukovnija, pa je napad 3. krajiške i 6. istočnobosanske brigade noću 4/5. jula bio neuspešan. Te noći 1. proleterska i 2. vojvođanska brigada zauzele su Zvornik i preko mosta na Drini proterale neprijatelja na teritoriju Srbije, ali je iz rejona Caparde na drumu Tuzla - Zvornik u dolini Spreče zapretila opasnost tim dvema brigadama iz zapadnog pravca, pa su se povukle na jug desetak kilometara, odnosno na desnu stranu Drinjače, radi sigurnijeg zatvaranja pravca od Capardi prema Šekovićima u kojima je bila najveća koncentracija ranjenika. U tom prostoru su 2. jula, po odluci Vrhovnog štaba, formirane dve nove divizije, 16. vojvođanska koju su sačinjavale 1, 2. i 3. vojvođanska

brigada i 17. udarna divizija u čiji su sastav ušle 6. istočnobosanska i prva majevička brigada i Majevički NOP odred. Za komandanta 16. divizije tada je postavljen Danilo Lekić, dotadašnji komandant 1. proleterske brigade, za komandanta 17. divizije Gligo Mandič dotadašnji komandant 1. dalmatinske brigade, a za načelnika štaba 17. divizije Siniša Nikolajević, dotadašnji zamenik komandanta 7. krajiške brigade.

Povratak u sastav 1. divizije

Vrhovni štab je depešom broj 19 od 4. jula obavestio štab 1. proleterske divizije da se 7. krajiška brigada vraća u sastav njegove divizije. Iz teksta te depeše, koji glasi: »upućujemo u vaš sastav VII. krajišku brigadu, posvetite joj pažnju, snabdite municijom, popunite i odmorite«, vidljivo je daje brigada u prethodnim borbama već bila iznurena i da joj je bio potreban bar mali predah. Do tog predaha nije moglo doći, jer je neprijatelj izjutra 5. jula nastavio sa još jačim napadom, u kojem su bataljoni brigade potrošili skoro svu municiju, ali te napade nisu mogli zaustaviti. Opet je 3. bataljon u zahvatu druma odolevao najvećem pritisku i postepeno se povlačio sve do rejona sela Orlovci, 10 km severno ispred Kladnja, a 1. i 4. bataljon na svojim pravcima odbrane tek predveče su se izvukli na položaje u visini položaja 3. bataljona sa leve i desne strane druma, ali na velikom međusobnom rastojanju. Tokom izvlačenja na desnom krilu borbenog poretka 7. krajiške brigade, kroz međuprostor između njenog 4. bataljona i 8. banijske brigade provukla se jedna borbena grupa neprijatelja i iznenada napala na štab 2. proleterske divizije, štab 4. crnogorske brigade i pozadinske delove u selu Puhovo nešto južnije od sela Orlovci. U toj pometnji 3. bataljon 7. krajiške se sa dve čete odvojio od brigade i odstupio u zapadnu stranu sa jednim bataljonom iz 4. crnogorske brigade koji se takođe nalazio u rejonu sela Orlovci, a jedna njegova četa tek predveče se priključila glavnini brigade koja se prikupljala u rejonu sela Tuholj, 10 km severozapadno od Kladnja, svega 7 km ispred sela Brateljevići u kojem se tog trenutka nalazio Vrhovni štab.

U štab brigade pristigao je Momčilo Poleksić iz 4. crnogorske brigade, na upražnjeno mesto zamenika komandanta brigade Siniše Nikolajevića, koji je još 1. jula upućen na novu dužnost u 17. diviziju. Pored te dužnosti Poleksić je privremeno preuzeo i dužnost komandanta brigade. Noću 5/6. jula brigada je dobila naređenje od štaba 7. banijske divizije da odmah krene preko Brateljevića u rejon Olovske Luke radi zatvaranja pravca koji sa juga iz Vareša preko Čuništa izvodi u rejon Olova. Na marš je krenula tek u 3 sata 6. jula, pošto je prethodno prikupila sve svoje delove osim dve čete 3. bataljona sa kojima nije imala vezu i pozadinskih delova koji će joj se priključiti pri prolasku kroz Brateljeviće, jer su se tamo nalazili. Do 12 časova 6. jula brigada je prešla preko grebena Smoljin (1274) i radi odmora zastala u šumi iznad sela Radačići 7 km severno iznad Olova. Neprijatelj je odbacio 8. banijsku brigadu i sa dva tenka uz pratnju ustaške »Bojne branitelja Kladnja« ušao u Kladanj i u mesnoj bolnici poubijao ranjenike. Zbog toga i zbog nejasne situacije 7. krajiška je dobila zadatak da odmah pređe u odbranu na ivici grebena Smolin frontom okrenutim u pravcu iz kojeg je došla. Na toj liniji 1. bataljon i četa iz 3. bataljona posele su položaje na desnom krilu povezujući se sa 7. banijskom brigadom u rejonu Karaula na drumu južno od Kladnja, a 4. bataljon na levom krilu iznad Paklenika povezujući se sa 8. banijskom

brigadom koju je štab 7. divizije prebacio u rejon Milankovići radi zatvaranja pravca iz Vareša preko Čuništa. Štab 7. krajiške brigade sa pozadinskim delovima bio je razmešten u rejonu sela Ponijerka severoistočno iznad Olova. Na tim položajima brigada je ostala uz manja pomeranja sve do 9. jula predveče, bez neposrednog dodira sa neprijateljem čiji su se pokreti očekivali ali do njih nije dolazilo.

Ti razlozi su brzo razjašnjeni kad je sutradan, 7. jula, na pravcu Živinice - Kladanj došlo do nagle promene u dejstvima neprijatelja. Druga proleterska brigada izvršila je napad na rudnike uglja u rejonu Banovići, 10 km zapadnije od Živinica kod Tuzle, uništila instalacije, potopila nekoliko rudnika. Zbog toga su se neprijateljske snage morale naglo povući iz Kladnja istog dana, 7. jula nazad u Živinice.

Čim je došlo do povlačenja neprijatelja iz Kladnja, štab 7. banijske divizije naredio je svojoj 7. brigadi da posedne varošicu, a 7. krajiškoj brigadi da jednim bataljonom posedne rejon sela Tuholj ispred KJadnja radi izviđanja u pravcu Živinica i obezbeđenja Kladnja iz tog pravca. Štab 7. krajiške je taj zadatak poverio 1. bataljonu, koji je istog dana zaposeo naređeni rejon, dok je 4. bataljon ostao na svojim položajima u vezi sa 8. banijskom brigadom ispred koje je neprijatelj u rejonu Čunište i dalje mirovao. Pošto su u međuvremenu dve čete 3. bataljona pristigle u sastav brigade to je čitav 3. bataljon bio prikupljen u rejonu Ponijerke uz štab i pozadinske delove u opštoj rezervi brigade. U tom vremenu je po naređenju Vrhovnog štaba zamenjen načelnik štaba brigade Milan Lah, a na njegovo mesto došao je Nikola Martinotić, dotadašnji načelnik štaba u 5. crnogorskoj brigadi. Tako je za nedelju dana, od 1. do 7. jula, bio izmenjen čitav sastav vojnih rukovodilaca na najvažnijim funkcijama u štabu brigade. Od takvih promena nije bila pošteđena ni jedna jedinica u sastavu Operativne grupe posle izlaska iz pete neprijateljske ofanzive u kojoj je svaki pojedinac proveravan u najtežim iskušenjima.

Narednog dana, 8. jula, iz rejona Caparde na drumu Tuzla - Zvornik 370. puk iz 369. divizije sa delovima izviđačkog bataljona, 202 tenkovskog bataljona i jednog jurišnog domobranskog bataljona, prešao je u napad prema Zvorniku, a delom snaga i prema Šehovićima i time zapretio Vlasenici. Od tada su se rasplamsale borbe na sektoru u kojem su se branili delovi 16. i 17. divizije i 1. proleterske brigade. Verovatno u uskoj vezi sa tim, štab 7. banijske divizije je 9. jula naredio 7. krajiškoj brigadi da se rokira na istočnu stranu druma Olovo - Kladanj na liniji poprečnog puta Olovo - Han-Pijesak. Postupajući po tom naređenju brigada je noću 9/10. jula izvršila pokret u naređenom pravcu i sa 4. bataljonom posela položaje u rejonu sela Gornji Drecelj na grebenu 3 km jugoistočno od prevoja Karaula i južno iznad Kladnja, a sa 3. bataljonom i ostalim delovima brigade bez 1. bataljona u rejonu sela Čude, u dolini rečice Stupčanica leve pritoke Krivaje. Čim je 7. krajiška napustila dotadašnje položaje, 10. jula delovi 7. SS »Princ Eugen« divizije i 9. domobranskog lovačkog puka iz rejona Čunište prešli su u napad, odbacili 8. banijsku brigadu na greben Smolin i delove 5. krajiške divizije na planinu Zvijezda i zauzeli Olovo. U vezi sa tim događajem 7. krajiška brigada je po naređenju štaba 7. divizije ponovo pomerena na prevoj Karaula i u tom rejonu zaposela je položaje frontom okrenutim prema Olovu radi odbrane Kladnja iz južnog pravca. Tek što je zaposela i te položaje oko 12 časova 11. jula dobila je naređenje neposredno od Vrhovnog komandanta koje glasi:

»Vrhovni štab
NOV i POJ
11. VII. u 7 čas.

Štabu VII. Krajiške brigade

1) Vaša brigada definitivno ulazi u sastav I. proleterske divizije. Ovo na pogodan način protumačiti ljudstvu. To je rezultat dosadašnje visoke borbene vrijednosti vaše brigade.

2) Pripremite brigadu za pokret i odmah krenite pravcem ka Vlasenici, gdje ćete potražiti vezu sa štabom I. divizije.

3) O vašem odlasku u sastav I. divizije izvješten je štab VII. Hrvatske divizije.

S.F. S.N.

Vrhovni komandant
Tito«[154]

Pored konkretnog zadatka da brigada odmah krene u sastav 1. proleterske divizije, u naređenju je sadržano i javno priznanje za njenu dotadašnju visoku borbenu vrednost. U toku rata mnogim brigadama, pojedinim bataljonima, pa i četama, Vrhovni štab je odavao i češća javna priznanja za uspeh u borbi, ali je to uvek činio na predlog njihove pretpostavljene komande. U tom smislu ovo priznanje 7. krajiškoj brigadi predstavlja vrlo redak izuzetak, jer je došlo od strane Vrhovnog komandanta koji se u takvu borbenu vrednost brigade više puta i sam lično uveravao u prethodnim situacijama prelomnih borbi snaga Glavne operativne grupe. A stvarni razlog njenog upućivanja u sastav 1. proleterske divizije je u nameri Vrhovnog štaba za dalja dejstva snaga operativne grupe u istočnoj Bosni, a dobrim delom i u trenutnom razvoju situacije na sektoru istočno od druma Han-Pijesak - Vlasenica - Šekovići, na kojem se tada nalazila 1. proleterska, 16. vojvođanska i 17. udarna divizija sa svega 6 partizanskih malobrojnih brigada.

O daljim namerama Vrhovni štab je 8. jula obavestio štab 1. divizije, depešom broj 21, čiji tekst glasi:

»1. Neupuštati se u krute frontovske borbe. Privremeno se zadržite na prostoru Šekovići - Vlasenica - Javor pl. (. . .) Perspektive našeg budućeg rada: rušenje pruge Sarajevo - Višegrad sa osloncem na Jahorinu pl. pa se srazmerno razvoju situacije orijentisati u ovom pravcu. Već sada uputite jače diverzantske grupe za rešenje pruge Pale - Višegrad.

2. XVI. diviziju sa 1 brigadom rokirati na Majevicu za prihvat ljudstva iz Srema, a sa 1 brigadom na prostor: Šekovići - Vlasenica - Šrebrenica;

XVII. divizija da se postavi na sektor Trebava - Ozren gde da se poveže sa Pekom koji operiše na pruzi Doboj - Tuzla i Zavidovići - Olovo sa osloncem na Ozren.

3. Uz pomoć drugova iz istočne Bosne obrazujte Glasinački odred sa komandantom Svetozarem Kosorićem i jezgrom od vaših 30 partizana.«

Na ovaj način je Vrhovni štab, u stvari, vršio pregrupaciju glavnih snaga većih razmera, kojom se praznio prostor ovog dela istočne Bosne izvlačenjem

1. proleterske divizije (1. proleterska 3. i 7. krajiška) na jug u prostor Jahorine; 2. proleterske divizije i 7. banijske na zapad prema dolini reke Bosne, a novoformiranih 16. i 17. divizije na sever u prostor Majevice i Trebave i zapadno od Tuzle, sa obavezom da u napuštenom prostoru ostave po jednu svoju brigadu radi zaštite slobodne teritorije i ranjenika na Birču. Ova pregrupacija je bila uvod u prenošenje težišta borbenih dejstava NOV i POJ u južne i zapadne krajeve Bosne i Hercegovine, koje će nešto kasnije uslediti, a i postepeno gašenje snaga Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba kao zasebne vojne grupacije, bez obzira što je Vrhovni štab i dalje zadržavao pravo preuzimanja neposrednog komandovanja pojedinim divizijama i brigadama, jer je to bila opšta i veoma pozitivna praksa u metodu njegovog rukovođenja kroz čitav narodnooslobodilački rat.

Iz depeša koje je štab 1. divizije upućivao Vrhovnom štabu u vremenu od 8. do 13. jula vidljivo je da se razvoj situacije na sektoru istočno od druma Han-Pijesak - Vlasenica - Šehovići stalno pogoršavao. Posle ulaska u Zvornik, 9. jula, iz pravca Tuzle, neprijatelj je sa jakim snagama prešao u napad i na pravcu od Caparde prema Šekovićima i Vlasenici na jug, i do 12. jula izbio na liniju selo Kusonje - Borogovo 10 km severno ispred Šekovića, u čijim se zaseocima nalazilo 1.700 ranjenika od kojih 900 nepokretnih. Istovremeno su primećena prikupljanja neprijateljskih snaga u Višegradu, Rogatici i Sokolcu na jugoistočnom delu ovog prostora. U depeši štaba 1. proleterske divizije od 12. jula navodi se da u napadu od Caparde prema Šekovićima pored četiri bataljona 369. divizije, ustaša i milicije učestvuje i 600 četnika iz Paprače.

U tom vremenu (12. jula) 1. proleterska brigada nalazila se na južnoj strani reke Drinjače, u odbrani prema Zvorniku, a levo od nje 1. vojvođanska brigada do Šekovića, dok se 3. krajiška brigada nalazila prema Sokolcu u odbrani pravca Sokolac - Han-Pijesak.

U duhu navedenog naređenja Vrhovnog komandanta od 11. jula, 7. krajiška brigada je predala svoje položaje na Karauli 8. banijskoj brigadi i noću 11/12. jula krenula prema Vlasenici. Noću se sa Karaule spustila u Kladanj i uz vodotok Drinjače do 5 časova izjutra 12. jula stigla u rejon sela Doli i Jasen na polovini puta Vlasenica - Šekovići. U tom rejonu brigada se zadržala čitav dan da bi sačekala 1. bataljon koji se kretao odvojeno od glavnine brigade iz rejona Tuholj. Brigada je dobila obaveštenje od štaba 1. divizije da neprijatelj vrši jak pritisak na Šekoviće i naređenje da u tom pravcu odmah uputi jedan bataljon kao ojačanje delovima 17. divizije u tom rejonu. Na zadatak je odmah upućen 4. bataljon i pošto je bio prošao dobar deo puta prema Šekovićima, naređeno mu je da se vrati nazad, jer je brigada u međuvremenu dobila drugo naređenje od štaba 1. divizije, po kojem je imala zadatak da preuzme evakuaciju i obezbeđenje 300 pokretnih ranjenika u rejonu sela Đurići 10 km severno od Vlasenice i najavljuje da će izvršiti pokret na jug u pravcu sela Malo Polje, 10 km zapadnije od Han-Pijeska i dalje u Bogoviće (pogrešno Bolovića), 12 km jugozapadno od Sokolca.

Međutim, u toku 13. jula situacija na tom sektoru se naglo izmenila. Pored snaga koje su nastupale iz pravca Capardi, Zvornik i Rogatica, neprijatelj je i iz Sokolca krenuo u snažan napad, odbacio 3. krajišku i 6. istočnobosansku brigadu i borbenom grupom »Volf« iz 7. SS divizije »Princ Eugen« zauzeo Han-Pijesak i Vlasenicu. Na taj način 1. divizija se sa svoje tri brigade našla na tri različite strane: 1. proleterska brigada i dalje na levoj obali Dri-

njače istočnije od Vlasenice; 3. krajiška brigada na planini Devetak istočnije od Sokolca, a 7. krajiška u dotadašnjem rejonu Doli i Jasen, odsečena zapadno od druma Vlasenica - Šekovići. Neprijatelj je još prethodnog dana, 12. jula, odbacio 8. banijsku brigadu sa Karaule i ovladao Kladnjem iz pravca Olova.

U takvim okolnostima 7. krajiška brigada je izvršila pokret iz rejona Doli i Jasen tek u 22 sata 13. jula, sa glavninom pravcem Milan planina - Sirčevac - Debelo brdo - Oštri vrh - Derilište, preko planine Javor, zapadno od druma Vlasenica - Han-Pijesak, ostavljajući 3. bataljon da preuzme ranjenike. Ranjenici se nisu pojavljivali, jer ih je u međuvremenu štab 17. divizije evakuisao delom u prostor zapadno od Šekovića a deo je povela 1. vojvođanska brigada na sever u prostor Majevice.

Štab brigade je 13. jula bio obavešten od Vrhovnog štaba daje za komandanta brigade određen Vlado Bajić, dotadašnji zamenik komandanta 3. krajiške brigade. Mesto referenta saniteta i dalje je ostalo upražnjeno, jer je dr Solomon Levi, posle ranjavanja u Miljevini u junu mesecu, bio izvan brigade sa ranjenicima. Njegovu dužnost obavljali su lekarski pomoćnici Marijan Kveder i Vlajko Ničin, obojica iz sastava brigadnog saniteta. Bajić je primio dužnost tek posle 15 dana, ali je ubrzo i njega na dužnosti komandanta zamenio Miloš Šiljegović.

U daljem pokretu na jug, brigadu je pratila kiša, pa je kretanje po bespuću planine Javor bilo izuzetno naporno i sporo. U rejon Malo Polje stigla je 14. jula uveče i noću 14/15. kod Pjenovca prešla drum i željezničku prugu Han-Pijesak - Olovo, zatim rasterala miliciju i oružnike u selu Babine, prošla zapadno pored sela Kuti, prešla drum Sokolac - Han-Pijesak u rejonu Zljebovi, izišla na greben planine Devetak i 18. jula uveče stigla u rejon sela Babljak, na jugoistočnom delu Devetaka 20 km severno od Rogatice. U tom rejonu je 1. proleterska brigada jednom patrolom uspostavila vezu sa 7. krajiškom, a 7. krajiška dobila zadatak od štaba 1. divizije da svojim snagama posedne položaje na tri različite strane jednovremeno. Postupajući po tom naređenju brigada je sa 1. bataljonom zaposela položaje u rejonu Dumanjići radi obezbeđenja iz pravca Rogatice, sa 3. bataljonom u rejonu Grbići radi obezbeđenja iz pravca Sokolac, a sa 4. bataljonom u rejonu Gođenje radi zaštite od Han-Pijeska i Srebrenice. Na tim položajima brigada je ostala sve do 25. jula.

Posedanjem tih položaja, 7. krajiška brigada je zatvorila još jedan krug na svom borbenom putu na kojem je provela puni mesec dana i prešla preko 200 km u danonoćnim borbama i pokretima u ovom delu istočne Bosne. Te borbe i pokrete skoro uvek je izvodila u zahvatu glavnih putnih pravaca u tom prostoru, kojima su se po pravilu kretale i glavne snage neprijatelja, čijoj je vatrenoj moći tenkova i artiljerije brigada bila stalno izložena. Među najznačajnije borbe koje je vodila bile su one od 20. juna u zasedi prema Sokolcu, u kojoj je razbila jedan ustaški bataljon i prisilila na povlačenje neprijateljske posade iz rejona Kram i Kuk na drumu Sokolac - Han-Pijesak, a dva dana kasnije na istom mestu 24. juna u protivnapadu odbacila još jedan ustaški bataljon u Sokolac. Njene borbe u vremenu od 1. do 6. jula na prilazima Tuzli, uništavanje rudnika uglja Đurđevik za neprijatelja su imale izuzetno negativne posledice, koje nije mogao prećutati ni general Liters u ocenama

koje je dao krajem jula u izveštaju generalu Leru, konstatujući da su »grupe pod Titovom komandom opustošile istočnu Bosnu i ugrožavaju tuzlanski rudarski bazen«.[155]

O borbama brigade oko Kladnja i Olova u nekim publikacijama davani su neprecizni podaci koji se ne mogu odnositi na 7. krajišku brigadu.[156]

Na putu za Bosansku krajinu

Ofanzivom protiv Glavne operativne grupe u vremenu od 15. maja do 15 juna 1943, Nemci su onemogućili ostvarivanje plana Vrhovnog štaba NOV i POJ da prenese težište borbenih dejstava dublje u istočne krajeve naše zemlje. Posle te ofanzive do kraja jula, došlo je do krupnih promena u vojnoj i političkoj situaciji na jugoslovenskom ratištu u korist daljeg još uspešnijeg jačanja narodnooslobodilačkog pokreta. Na te promene uticali su i spoljni i unutrašnji događaji koji su se u ovo vreme brzo odvijali. Najvažnije je bilo iskrcavanje savezničke 5. i 8. armije na Siciliju, pad fašističke vlade u Italiji u kojem je vođa fašističke stranke na vlasti Benito Musolini bio uhapšen, a vlast poverena maršalu Badolju. Ove događaje u Italiji kao graničnoj teritoriji sa Jugoslavijom a čije su oružane snage držale pod okupacijom skoro polovinu Jugoslavije budno su pratile sve strane u sukovu na jugoslovenskom prostoru i nastojale da ih iskoriste što bolje za svoje ciljeve. Svaka od njih je te događaje očekivala od ranije i planirala svoje mere i akcije. %

U tim predviđanjima svi su polazili od mogućnosti da će Balkan biti prostor invazije savezničkih snaga na Evropskom kopnu, a primorski pojas Jadranskog mora najverovatnija zona iskrcavanja tih snaga. Radi toga je nemački komandant jugoistoka general Ler, uprkos izjavi koju je 25. jula odmah po preuzimanju vlasti dao Badoljo da će Italija nastaviti rat u saveništvu sa Nemačkom, ipak istog dana 25. jula izdao naredbu potčinjenim starešinama u kojoj se jasno kaže da treba računati sa odvajanjem italijanskih snaga iz rata i očekivati iskrcavanje engleskih i američkih trupa na Jadranskoj obali.[157] Nemačka Vrhovna komanda je znala da je Badoljova izjava data radi dobijanja u vremenu, dok se ne okončaju pregovori sa predstavnicima vlada SAD i Engleske koji su bili u toku. U tom smislu, a na osnovu direktive koju je Hitler izdao 26. jula, već su bili utvrđeni zadaci i mere nemačkih jedinica za posedanje teritorije koju su u Jugoslaviji držali Italijani po sporazumu sa Nemcima o okupacionim zonama iz 1941.[158] Odmah po završetku bitke na Sutjesci od ukupno devet divizija koliko su imali na tlu Jugoslavije, Nemci su četiri divizije rasporedili u zaleđu Jadranske obale na području Bosne i Hercegovine: 369. diviziju u dolini Bosne; 373. »tiger« diviziju u dolinu gornjeg toka Vrbasa na sektoru Bugojno - Jajce; Sedmu SS diviziju »Princ Eugen« u dolinu Neretve, a 114. diviziju u dolinu Une i Sane.[159] Radi ojačanja ovih divizija, u ovom prostoru bile su raspoređene i znatne snage njihovih specijalnih jedinica: SS samostalnih pukova, bataljona, jedinica za obezbeđenje komunikacija uz angažovanje 45.000 pripadnika ustaških i do-

[155]) AVII NAV-N-T-314, Roll. 554/536-44.
[156]) Misli se na Hronologiju NOR-a, str. 507 i 508.
[157]) AVII NAV-N-T-314, Roll. 554/188-9.
[158]) AVII, nem. arhiva, k. 1-A, reg. br. 7/15-A.

mobranskih formacija, oko 5.000 oružnika i policije i oko 5.000 milicionera po selima na području Prijedora, Cazinske krajine, Livna, Kupresa, Travnika, Zenice, Teslića, Doboja i Dervente.[160)]

U kombinacije oko mogućeg iskrcavanja snaga zapadnih saveznika na Jadransku obalu, po nalogu izbegličke vlade u Londonu blagovremeno se uključivao i četnički pokret Draže Mihailovića, sa ciljem da uz pomoć savezničkih snaga obezbedi povratak monarhije na vlast. To uključivanje četnika nije svuda imalo iste oblike, mada im je suština bila ista. Na teritoriji tzv. NDH general Liters je po nalogu Lera nastojao ostvarivati pojačani uticaj nemačkog komandovanja nad četnicima u Bosanskoj krajini, Lici i Dalmaciji i planski usmeravati njihovu borbu protiv partizana u koordinaciji sa dejstvima nemačkih i ustaško-domobranskih jedinica. Početkom juna 1943. na prostoru Bosanske krajine bilo je oko 6.500 četnika. Najbrojnije njihove snage bile su u srednjoj Bosni gde su delovala četiri vojno-četnička odreda: »Borja« »Obilić«, »Vučjak« i »Motajica«, a u maju im je u pomoć dolazio Trebavski četnički odred.[161'] Na teritoriji istočne Bosne, Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka, gde su četničke snage bile potučene u fazi ofanzivnih dejstava snaga Glavne operativne grupe u aprilu i maju ili bile razoružavane od strane Nemaca, Draža je nastojao da ponovo aktivira i brojno ojača te snage u ovim krajevima uz veću saradnju sa Italijanima nego sa Nemcima. Prvi znaci te kampanje otkriveni su krajem juna, kada je grupa njegovih oficira prešla iz Srbije u istočnu Bosnu i stigla u Hercegovinu kod Kalinovika (Baćović, Ostojić i dr.), o čemu je već bilo reči.

Pre iskrcavanja na Siciliju, 3. jula 1943, Vrhovna komanda savezničkih snaga za Sredozemlje je, preko Engleske misije, uputila Vrhovnom štabu poruku po sadržini dosta naklonjenu prema narodnooslobodilačkom pokretu u Jugoslaviji:

> »Mi šaljemo pozdrave i dobre želje u ovom kritičnom trenutku vaše borbe protiv osvajača vaše zemlje. Vaši poslednji uspesi i velike pobede nad feldmaršalom Lerom, hrabre i naše borce pred odlučujućim momentima . . . kada invazija u Evropi nije više san . . . stoga vaša borba u narednim mesecima biće važnija nego ikada po opštu stvar antifašističke kampanje.«[162']

Kod snaga narodnooslobodilačkog pokreta za vreme bitke na Sutjesci mnoge partizanske jedinice dejstvovale su u pozadini neprijatelja, naročito na prostoru Bosanske krajine i Dalmacije. U Bosanskoj krajini narod i njegova partizanska vojska su svojom borbom u tom vremenu razvlačile neprijateljske snage na sve strane i prisiljavale ih da se brane izolovane jedne od drugih, jer su morale posedati sva mesta i važnije objekte na komunikacijama (mostove, tunele, podvožnjake, tesnace, klance, dominantna uzvišenja i dr.). Krajem jula 1943. na području Bosanske krajine bilo je zaposednuto 75 mesta snagama ne jačim od čete do bataljona.[1631]

U takvim opštim uslovima Vrhovni štab je doneo odluku da glavne snage NOV i POJ postepeno usmerava bliže obalama Jadranskog mora u njihovo zaleđe, na teritoriju Crne Gore, Hercegovine, Dalmacije, Bosanske krajine i južnog dela Hrvatske. Na taj način je strategijsko težište borbenih dejstava

160) **Avil, NAV-N-T-77, Roll. 883/563 i 891; Drago Karasijević, ND, str. 97.**
161) **AVII, ČA. k. 205, reg. br. 7/3.**
162> **Citat prema Hronologiji NOR-a, str. 505.**

ponovo bilo pomereno na zapad a Bosanska krajina i njene snage po drugi put bili osnovica tih dejstava. Donošenje i realizacija takve odluke Vrhovnog štaba odvijala se postepeno. Njen prvi začetak nastao je 18. jula i istog dana saopšten u depeši Vrhovnog štaba br. 45, upućenoj štabu 1. proleterske divizije, čiji tekst je glasio:

»Nr. 77,67 - I i II divizija sa ostalim jedinicama u Centralnoj i Istočnoj Bosni obrazuju jednu operativnu grupu, kojom rukovodi povereništvo VŠ i CK, sastavljeno od: Crnog (Žujević), Arse (Jovanović), Leke (Ranković) i Vlade (Popović). Ova grupa ima zadatak da objedini dejstva u Istočnoj Bosni, Srbiji, Vojvodini, Crnoj Gori i Hercegovini. Jedinice koje su u Istočnoj Bosni reorganizovaće se, popuniti, organizovaće narodnu vlast i likvidirati četničke bande. (. . .) V. Krajiška (misli se na diviziju) konačno povučena sa Romanije . . .«

Pet dana kasnije, 23. jula, Vrhovni štab je iz operativne grupe jedinica izdvojio 1. proletersku i 7. banijsku diviziju i uputio ih u zapadnu Bosnu. Sa 1. proleterskom divizijom (1. proleterska, 3. i 7. krajiška brigada) u Bosansku krajinu je pošao i Vrhovni štab, radi uspešnijeg rukovođenja jedinicama u prostoru zapadne Bosne, Hrvatske i Dalmacije. Pokret tih jedinica iz istočne Bosne izvršen je tako što je Vrhovni štab sa 1. proleterskom brigadom i 7. divizijom išao preko centralne Bosne, a sa glavninom 1. divizije istovremeno vršio maršmanevar u prostoru južno od Sarajeva, u cilju operativnog maskiranja pokreta, razbijanja neprijateljskih teritorijalnih jedinica i organa njegove vlasti i radi povezivanja sa teritorijalnim partizanskim jedinicama u'tom velikom prostoru. Na osnovu takve odluke Vrhovnog štaba, štab 1. proleterske divizije je 25. jula u 18 časova izdao svoje naređenje štabovima 3. i 7. krajiške brigade za pokret jedinica ove divizije iz istočne Bosne u Bosansku krajinu, iz kojeg se najpotpunije vidi cilj, zadaci i način izvršenja tog pokreta.

»Opšti podaci:

Vr. Komandant NOV i POJ dostavio nam je svoju direktivu od 23. o. m. iz koje se dostavljaju sledeći opšti podaci.

Sve jedinice ove divizije izvršiće pokret ka Bosanskoj krajini. 1. prolet. brig, u tom pokretu dobija spec, zadatak i ona će se kretati odvojeno, izbiće severno od Vlašić pl. gde će se potom, povezati sa glavninom ove divizije. Ostale dve brigade - III i VII krajiška brigada pod komandom nač. div. štaba druga Vase Jovanovića prebaciće se u Bosansku krajinu opštim pravcem: Devetak pl. - Jahorina pl. - Trnovo želj. pruga Sarajevo - Mostar do na prostoriju Prozor - Šćit - G. Vakuf, gde će se dobiti direktive za dalji rad.

Zadatak divizije:

Napred su označeni opšti pravci pokreta 1. prolet. brigade i glavnine naše div. Glavnini naše div. V. S. postavio je sledeće zadatke:

a) rušenje pruge Višegrad - Sarajevo i pruge Sarajevo - Mostar;

b) likvidiranje pojedinih okupatorskih i četničkih i ustaških uporišta;

c) povezivanje sa našim jedinicama na terenu, a u vezi sa tim i drugi specijalni zadaci.

Za izvršenje prednjeg izdaje se sledeća direktiva.

Naređenje:

1. Pojedine etape pokreta, kao i konkretne zadatke naknadno ćemo narediti;

2. U glavnini divizije kreće se III i VII krajiška brigada, Divizijska bolnica, odeljenje brdskog topa i štab Divizije;

3. U toku pokreta Divizija će vršiti naređeni joj zadatak, za šta će se izdavati jedinicama naređenja u pogledu vremena i mesta dejstva, no nećemo se upuštati u frontalne borbe, niti ćemo svoj pokret zadržavati akcijama koje su od malog značaja i sa beznačajnim rezultatima. No, u svakom slučaju usput razbijati-likvidirati okupatorske, ustaške i četničke posade i inicijativno, ako te akcije ne iziskuju duže angažovanje. Potrebno je izvoditi i akcije u cilju snabdevanja municijom jedinica koje s njom slabo stoje.

5. Sačuvati punu konspiraciju pokreta i našeg opšteg pravca. Pokrete izvoditi noću, a ako su dnevni pokreti nužni, onda ih izvoditi pošumljenim terenom. Izbegavati prolazak kroz naseljena mesta, u svakom slučaju zabraniti boravak jedinica po selima. Po selima mogu zalaziti samo komisije za ishranu sa potrebnim obezbedenjem. Vatre mogu ložiti samo kuhinje i to po naređenju nadležnih štabova: mesto za kuvanje da budu udaljena od smeštaja jedinica. Takođe preduzeti sve mere za zaštitu od pogleda i dejstva iz vazduha.

7. Div. bolnica će se kretati uvek u sastavu neke od jedinica koja nije samo za zaštitu već i pomoć.

11. Jedinice VII Krajiške brigade u toku noći 25-26. o. m. sa div. bolnicom, Topovskim odeljenjem i ovim štabom izvršiće pokret do na prostoriju Vjetrenik - Rakitnica. Prelazak komunikacije Rogatica - Sokolac predviđa se za noć 26-27. o. m. na delu oko Han Stjenice - Krmar selo.«[164]

U skladu sa ovim naređenjem štaba 1. divizije, 7. krajiška brigada je sa štabom divizije i divizijskom bolnicom izvršila pokret iz dotadašnjeg rejona na planinu Devetaku, noću 25/26. jula te pošla na dug marš koji je trajao punih 15 dana i noći. Nakon pređenih preko 230 km, preko brda i planina u tom prostoru Bosne, 10. avgusta stigla je u rejon Šćita i Makljana desetak kilometara severno i zapadno od Prozora. Na tom maršu, druge noći 26/27. jula prešla je drum Rogatica - Sokolac u rejonu Han-Stjenice, rasterala žandarmerijsku postaju u selu Burati i na liniji Ozerkovići - Bogovići uspostavila vezu sa 3. krajiškom brigadom na desnom krilu. Naredne noći 27/28. jula, obe brigade su jednovremeno prešle drum i željezničku prugu Višegrad - Sarajevo, bez borbe. Treća krajiška je taj prelaz vršila na sektoru između željezničke stanice Prača i Pale u rejonu Sjetlina, a 7. krajiška na istom mestu u proboju u Miljevini 18. juna, na sektoru između Rogatice i Prače, 15 km istočnije od 3. krajiške brigade prema Višegradu. Prilikom prelaza preko pruge brigada je porušila dva mosta i nekoliko manjih propusta, a na drumu još jedan most i po krišnom vremenu i pomrčini izišla na greben 10 km južno

od mesta prelaza u rejon selo Bare - Biljeg Orahovica - Šehovići. U naredna dva dana i noći brigada je iz tog rejona vršila pomeranja na jugozapad i rasterala miliciju u selima na jugoistočnim padinama Jahorine (Jabuka, Mazline, Podgrab, Dragomilići i dr.).

Drum Kalinovik - Trnovo, brigada je prešla noću 31. jula u rejonu sela Tošići i Turovi 3 km južno od Trnova. Liniju tog druma branilo je više od 1.000 ustaša i milicionera koji su kontrolisali ceo prostor oko Trnova i na pojedinim položajima pružali dosta jak otpor. Treća krajiška brigada je te noći 31. jula u desnokrilnoj koloni divizije iz pokreta rasterala ustašku miliciju u Crnoj Rijeci i prošla kroz naselje Trnovo, a 7. krajiška slomila dosta jak otpor neprijatelja ispred sela Dujmovići i 1. avgusta izjutra sa štabom divizije i bolnicom ušla u naselje. Tom prilikom zaplenjena je veća količina artikala ishrane (makaroni, brašno, konzerve, suhomesnati proizvodi, sir) i industrijskih i zanatskih proizvoda (tekstil, štofovi, odevni predmeti, duvan cigarete i dr.).

Prugu Sarajevo - Mostar divizija je prešla noću 4/5. avgusta na sektoru od Ivan-Sedia do Konjica, širokom 17 kilometara. Zbog izuzetno strmih, teško prohodnih severozapadnih padina Bjelašnice, tamne i kišovite noći, gusto posednute odbrane neprijatelja duž pruge i druma i drugih otežavajućih uslova, taj prelaz je trajao sve do 6 časova izjutra 5. avgusta. Desna napadna kolona koju su činila dva bataljona iz 3. krajiške celu noć su vodili borbu između Bradine i Dragočaja, ali Bradinu nisu zauzeli. Leva kolona sastavljena od jednog iz 3 . krajiške i 3. bataljona iz 7. krajiške napadala je na žst. Brđani i u tom napadu 3. bataljon je imao tri mrtva i četiri ranjena borca, ali to mesto nisu uspeli zauzeti. U srednjoj koloni 4. bataljon 7. krajiške kao prethodnica glavnine, brzim i iznenadnim napadom zauzeo je željezničku stanicu Podorošac, porušio prugu i tako omogućio ostalim snagama prelaz na drugu stranu u rejon sela Hasanovića na južnim padinama Bitovnije, 10 km severno od Konjica.

U narednih pet dana brigada je sa ostalim snagama divizije vršila pomeranje prema Prozoru opštim pravcem Hasanovići - Višnjevica - Oteležani - južno pored Solakove Kule i devetog avgusta uveče sa 4. bataljonom u prednjim delovima stigla u rejon sela Uzdol i Here, 10 km jugoistočno od Prozora. Iz dnevnih izveštaja komandi nemačkih i italijanskih jedinica i kotarske (sreske) oblasti u Konjicu u vremenu od 6. do 8. avgusta, vidljivo je daje iznenadna pojava jedinica 1. proleterske divizije u tom prostoru kod neprijatelja izazvala veliku uznemirenost i pretpostavke o daleko brojnijim partizanskim jedinicama nego što ih je stvarno bilo, jer ih je njihova pojava zatekla u trenutku nepovoljnog rasporeda sopstvenih snaga ne samo u dolini Neretve već i Vrbasa, pa i šire okoline. Krajem jula i početkom avgusta Nemci su vršili pomeranje svoje 114. divizije iz Banjaluke u dolinu Une, a na njeno mesto doveli 373. »Tiger« diviziju iz Bugojna i Jajca. Na taj način su u gornjem toku Vrbasa na području Bugojna ostale samo snage 5. ustaškog zdruga jačine 1.000 ustaša, a u Jajcu 2. bataljon iz 1. ustaškog zdruga.[165]

Iz rejona Uzdol 4. bataljon je 9. avgusta uveče zaposeo drum Prozor - Rama i zapalio most u rejonu sela Lug, gde je uspostavio vezu sa Ramskim partizanskim odredom na desnoj zapadnoj strani reke Rame. Noću 9/10. avgusta brigada je nastavila podilaženje u cilju zaposedanja što povoljnijih položaja prema Prozoru u kojem se nalazilo oko 500 vojnika iz sastava 7. SS

»Princ Eugen« divizije čije su se glavne snage nalazile u prostoru Mostara. Tokom dana 10. avgusta brigada je sa 3. bataljonom držala položaje prema Prozoru iz rejona Here iz jugoistočnog pravca, a sa 4. bataljonom iz rejona Šćit sa zapadne strane, dok je 1. bataljon posedao rejon Makljen sa severne strane, gde je bio razmešten i štab brigade sa brigadnim pozadinskim delovima. Za to vreme štab 1. divizije sa prištabskim delovima i bolnicom kretao se od Solakove Kule u severnoj koloni sa 3. krajiškom brigadom, koja je tog dana 10. avgusta ušla u napušteni Gornji Vakuf bez borbe. Na tim položajima oko Prozora 7. krajiška brigada je ostala do 15. avgusta, vršila blokadu i izviđanja neprijateljske posade u Prozoru, do koga su izviđačke patrole dolazile na bliska odstojanja od neprijateljske linije odbrane, ali nije dolazilo do napada ni sa jedne ni sa druge strane.

Tako je najzad 7. krajiška brigada okončala jedan nadasve težak i krvav, ali slavni deo svog borbenog puta, koji je trajao više od pola godine. Iz izveštaja štaba 1. proleterske divizije Vrhovnom štabu od 13. avgusta vidi se da je brojno stanje brigade u tom trenutku iznosilo svega 358 naoružanih boraca.[166] Na ovom delu svog borbenog puta borila se u sastavu pet divizija narodnooslobodilačke vojske (5. krajiške, 1. i 2. proleterske, 3. i 7. udarne).

Uključivanje u sastav 10. krajiške divizije

Vrhovni štab 12. avgusta je radio depešom obavestio štab 1. proleterske divizije da je »preko V. Divizije dao naređenje da se odmah krene sa III. K. brigadom na prostoriju Zijameta do druma Travnik - D. Vakuf. VII Krajiška da ide u sastav X. Divizije, čiji je štab negde oko Janja«. Po ovom naređenju 7. krajiška je izvršila pokret iz rejona Prozora tri dana kasnije, 15. avgusta izjutra rano, južno od planine Raduše, prešla između Ravnog i Vukovskog, zatim preko Kupreškog polja izišla na greben Mala Lisina i nakon pređenih preko 80 km 18. avgusta izjutra rano izbila u prostor Janja i Pljeve, a u toku dana uspostavila vezu sa štabom 10. krajiške divizije u selu Mujdžići, 8 km južno od varošice Šipovo. Do tada štab ove divizije sačinjavali su: Milorad Mijatović komandant; Dmitar Bajalica politički komesar, a Mesud Hotić načelnik štaba. Međutim, za vreme pokreta brigade od Prozora došlo je do promena komandanata i u 7. krajiškoj brigadi i u 10. diviziji. Dotadašnji komandant divizije Mijatović premešten je na novu dužnost, a na njegovo mesto za vršioca dužnosti postavljen je Nikola Karanović dotada komandant 3. krajiške brigade. Na upražnjeno mesto komandanta 3. krajiške brigade postavljen je Vlado Bajić dotada komandant 7. krajiške brigade, a na upražnjeno mesto komandanta 7. krajiške brigade Miloš Siljegović, posle izlečenja u bolnici Vrhovnog štaba.

U svom sastavu do dolaska 7. krajiške brigade 10. divizija imala je jednu partizansku brigadu (9. krajišku) i osam partizanskih odreda (Glamočko-livanjski, Vukovski, Visoko-fojnički, Blagajski, Pljevski, Janjski, Travnički i Ramski).[1671] Divizija je dejstvovala u zoni Jajce - Glamoč - Livno - Duvno - Prozor - Gornji Vakuf - Travnik, uz povremeno prodiranje na istok prema Busovači, Visokom, Kreševu i Sarajevu radi uništavanja nemačkih i ustaško-domobranskih posadnih jedinica u dolini reke Lašve, Bosne i gornjeg toka

[166] **Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 25.**

Vrbasa, uništavanja delova 3. četničke brigade Bosansko-krajiškog četničkog korpusa u prostoru Hrbljine i sprečavanja saobraćaja na drumu Bugojno - Kupres - Šujica - Livo - Duvno. Osim tih snaga na prostoru 10. divizije od polovine jula dejstvovala je i 5. krajiška divizija 1. bosanskog korpusa u širem prostoru planine Vranića i Bitovnja.

Dok je 7. krajiška brigada vršila pokret od Prozora prema Janju i Pljevi, 3. krajiška brigada se od Gornjeg Vakufa kretala istočnom stranom doline Vrbasa, prešla preko prostora Zijamet i 18. avgusta dostigla liniju druma i željezničke pruge Travnik - Donji Vakuf. Pojava tih dveju brigada na sektoru Jajce naišla je na snažan pozitivan odjek u narodu ovih krajeva, naročito kod Muslimana u Jajcu. Neprijateljska posada je otpočela povlačenje iz grada delom u Banjaluku a delom u Travnik. Sutradan 19. avgusta po jedna četa iz Janjskog i Pljevskog odreda a odmah iza njih i 3. bataljon 7. krajiške brigade ušli su u napuštenu varoš, gde im se predalo 75 domobrana, 8 podoficira i 3 oficira iz 1. sklopa zagrebačke konjičke pukovnije čija se glavnina nalazila u Travniku. Ta jedinica je imala samo naziv »konjička« a, u stvari, bila je čisto pešadijskog sastava. Istog dana 19. avgusta 3. krajiška brigada je ušla u Donji Vakuf odakle je pobegao 3. sklop (bataljon) ove pukovnije u Travnik.[168] Građanstvo Jajca, Donjeg Vakufa i okolnih naselja sa velikim oduševljenjem dočekalo je ove partizanske snage. Odmah su uspostavljene komande mesta, telefonska veza i željeznički saobraćaj između Jajca i Donjeg Vakufa u kojem je stalnu posadu uspostavio Janjski partizanski odred. Sledećeg dana 20 avgusta iz Mujdžića u Jajce premestio se štab 10. krajiške divizije i održan je narodni zbor kojem je prisustvovala velika masa stanovništva iz grada i okolnih naselja.

Pred partizanske snage, na tom sektoru, postavljao se neophodan zadatak zauzimanja Bugojna, koje je u tom trenutku bilo jedino neoslobođeno mesto u gornjem toku Vrbasa i imalo izuzetan strateški značaj za dalju upotrebu i dejstva partizanskih jedinica u nastupajućim događajima. Iz istih razloga Bugojno je i za Nemce bilo izuzetno značajno uporište na pravcima koji preko Kupresa i Livna izvode u Split, a preko Prozora u dolinu Rame i Neretve, pa su u njemu držali posadu od preko 1.000 naoružanih vojnika iz 5. ustaško-domobranske pukovnije čija se glavnina nalazila u Livnu i u slučaju potrebe bili spremni da toj posadi priskoču u pomoć jakim snagama iz tri pravca jednovremeno: iz Travnika preko prevoja Komar i Donjeg Vakufa; iz Livna preko Kupresa i iz Prozora preko Makljena i Gornjeg Vakufa.

Uz saglasnost Vrhovnog štaba i međusobnu koordinaciju štabova 1. proleterske, 5. i 10. krajiške divizije, napad za oslobođenje Bugojna otpočeo je već 22. avgusta 1943. U neposrednom napadu na ustaški garnizon učestvovale su iz 1. divizije 3. krajiška brigada, iz 5. divizije 4. krajiška brigada, a iz 10. divizije jedan bataljon iz 9. brigade i delovi Vukovskog i Blagajskog NOP odreda. U obezbeđenju tog napada iz pravca Livna i Kupresa bila je 9. krajiška brigada sa Vukovskim i Blagajskim odredom, a iz pravca Prozora 1. krajiška brigada na prevoju Makljen. Obezbeđenje iz pravca Travnika palo je u obavezu 7. krajiškoj brigadi, koja je u popodnevnim časovima 21. avgusta sa 1. i 4. bataljonom izvršila pokret iz Jajca preko Krezluka i Karaulske gore i u svanuće 22. avgusta iz pokreta napala neprijateljsku posadu u Turbetu i proterala je u Travnik, a zatim sa 1. bataljonom zaposela položaje u rejonu sela Dželilovac u zatvaranju druma Travnik - Turbe - Jajce preko Karaulske

gore, a sa 4. bataljonom na liniji selo Bačvice - Varošluk u zatvaranju druma i željezničke pruge Travnik - Turbe - Donji Vakuf, preko prevoja Komar. Tog i narednog dana bataljoni su zarušavali drumove i željezničku prugu, na kojima su porušeni svi propusti, isečeni telefonski stubovi i skinut gornji stroj pruge u dužini oko 1 km u rejonu Trebeuše i Komara.

Borba za osvajanje i uništenje neprijateljskog uporišta u Bugojnu trajala je tri dana, od 22. do 25. avgusta. Već prvog dana borbe neprijateljskoj posadi pošle su u pomoć jače snage iz doline Rame i Prozora koje je u dva maha uspešno odbijala 1. krajiška brigada sa položaja na Makljenu. Istovremeno iz pravca Livna preko Kupresa 9. krajiška brigada sa Vukovskim i Blagajskim odredom, tri dana je vodila teške borbe sa ustaškim i domobranskim snagama i 24. avgusta uspela da ih odbaci u Livno i Kupres. Dva dana kasnije, 26. avgusta, 7. bataljon 5. ustaške pukovnije je zapalio Glamoč i povukao se u Livno, a u zapaljeni grad ušli delovi Glamočko-livanjskog NOP odreda.[169]

Iz pravca Travnika preko Donjeg Vakufa takva intervencija neprijatelja prema Bugojnu usledila je tek 25. avgusta izjutra na izričit zahtev komande 15. nemačkog armijskog korpusa, posle neuspeha onih koje su vršene iz pravca Prozora i Livna i u trenutku kada je posada u Bugojnu bila pred likvidacijom. Međutim, sticajem okolnosti, tog dana se u odbrani tog pravca nalazio samo 4. bataljon 7. krajiške brigade. Naime, prethodne noći, 24/25. avgusta, po naređenju štaba 10. divizije, štab brigade je neočekivano morao sa ovog pravca povući 1. bataljon na obezbeđenje Jajca, radi toga što je 3. bataljon iz Jajca morao biti upućen u Mrkonjić-Grad da preuzme obezbeđenje ovog grada od delova 6. krajiške brigade koji su upućeni u borbu protiv četnika na prostoru Manjače i oko Mrkonjić-Grada, za čiju je likvidaciju bila u toku akcija 6. i 8. krajiške brigade i Ritmičkog odreda, koji je 23. avgusta preimenovan u 13. krajišku brigadu, pod rukovodstvom štaba 4. krajiške divizije.

U napadu od Travnika preko Turbeta na položaje 4. bataljona učestvovale su brojnije snage 1. zagrebačke konjičke pukovnije ojačane tenkovima i podržavane artiljerijom. Veoma žestoka borba vođena je čitav dan u kojoj se 4. bataljon postepeno povlačio u zahvatu druma i željezničke pruge do podnožja prevoja Komar, a zatim izvršio protivnapad u kojem je odbacio neprijatelja u Turbe, naneo mu osetne gubitke i oštetio jedan tenk. Predveče sa planine Vlašić spustila se 1. proleterska brigada preko Karaulske gore i po naređenju Vrhovnog štaba zaposela položaje na prevoju Komar pozadi 4. bataljona 7. krajiške.[170] Te večeri 3. i 4. krajiška brigada oslobodile su Bugojno. Oko 150 ustaša je uspelo da pobegne u Travnik, a jedan manji deo u Kupres, dok je, prema izveštaju 5. ustaške posadne pukovnije preko 500 bilo ubijeno.[171]

Time je bila okončana kampanja za oslobođenje srednjeg i gornjeg toka Vrbasa, Jajca, Donjeg Vakufa, Bugojna, Mrkonjić-Grada i Glamoča i stvorena velika oslobođena teritorija. Tog dana 25. avgusta Vrhovni štab je u pokretu od Petrovog polja na planinu Vlašić stigao u Jajce, u kojem će boraviti duže od četiri meseca i odmah nastavio intenzivan rad po svim sektorima. Ubrzo su otpočeli sa radom brojni kursevi i škole pri Vrhovnom štabu i

169) AVII, fond NOP-a, k. 853, reg. br. 40/2.

170) Isto, k. 709, reg. br. 55/1-2.

Centralnom komitetu KPJ (opšte vojni, pozadinski, politički, partijski i dr.), pripreme za održavanje Drugog zasedanja AVNOJ-a i niz drugih aktivnosti od dalekosežnog istorijskog značaja za dalji tok narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

Sutradan, 26. avgusta, po naređenju štaba 10. krajiške divizije štab 7. krajiške brigade povukao i 4. bataljon sa položaja prema Travniku u Jajce, pa je brigada 27. avgusta uveče bila razmeštena sa 1. i 4. bataljonom, štabom brigade, prištapskim i pozadinskim jedinicama u širem rejonu Jajca, a sa 3. bataljonom u Mrkonjić-Gradu. Time je bio završen i proces uključivanja 7. krajiške brigade u 10. krajišku diviziju, u čijem će sastavu ostati do završetka rata.

Dejstva brigade u jesen 1943. godine

OPŠTA SITUACIJA I OBOSTRANI RASPORED SNAGA U BOSANSKOJ KRAJINI KRAJEM AVGUSTA 1943. GODINE

Očekujući skoru kapitulaciju Italije i eventualno prenošenje operacija savezničkih snaga sa italijanskog kopna, i na istočnu obalu Jadranskog mora, sve strane u sukobu na jugoslovenskom prostoru ubrzano su se pripremale da što spremnije dočekaju te događaje i ostvare svoje ciljeve. U tom smislu u to vreme Jugoslovensko ratište dobilo je takav značaj kakav do tada nije imalo. Sa njim su tada računali neposredno i Nemci u prvom redu zbog uspešnog razvoja narodnooslobodilačkog pokreta i narastanja njegovih snaga u prvoj polovini 1943, koje Nemci nisu uspeli uništiti svojim velikim ofanzivama »Vajs« i »Svare«.

Nemačke snage

Iz takve procene situacije za Nemce je odbrana Balkana dobila izuzetan strategijski značaj za koju su morali angažovati najveći mogući broj svojih snaga. U tom cilju su u avgustu 1943, privukli nove snage i izvršili reorganizaciju komandovanja u tom prostoru. Pored grupe armija E, koja je do tada postojala, formirali su još jednu pod nazivom »F« i za njenog komandanta postavili barona general-feldmaršala Maksimilijana fon Vajksa, koji je ujedno preuzeo i dužnost komandanta Jugoistoka. Dotadašnji komandant Jugoistoka i grupe armija »E« generalpukovnik Aleksandar Ler, ostao je komandant te grupe u Grčkoj i bio potčinjen novoimenovanom komandantu Jugoistoka fon Vajksu, čije je sedište bilo u Beogradu.

Istovremeno na teritoriji Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Albanije sve nemačke i kvislinške snage stavljene su pod komandu štaba Druge oklopne armije, kojeg su Nemci doveli bez jedinica sa istočnog fronta. Taj štab, na čelu sa komandantom generalpukovnikom Lotarom Rendulicem razmestio se u Vrnjačkoj Banji 26. avgusta 1943. preuzeo svoju dužnost.[172]

Pošto je u opštem planu odbrane Balkana prostor Bosne i Hercegovine, a naročito Bosanske krajine, i Dalmacije imao poseban značaj, Nemci su u okviru tih promena, na ovom prostoru formirali novi 15. brdski armijski korpus, čiji je štab, na čelu sa komandantom general-lajtnantom Rudolfom Litersom, dotadašnjim komandantom nemačkih snaga u NDH, bio razmešten u Banjaluci. Dužnost je preuzeo istog dana 26. avgusta 1943. Listers je bio potčinjen Rendulicu neposredno.[173]

[172] **AVII, NAV-N-T-311, Roll. 173/161-3.**

Pod komandom tog nemačkog korpusa od kraja avgusta do kraja 1943. bile su sledeće nemačke i ustaško-domobranske jedinice:[174]

- 369. legionarska »Vražja« divizija u dolini reke Bosne na prostoru Travnika, Zenice i Busovače sa 1. rezervnim pukom u Sarajevu i Pazariću, a 1. lovačkim (pešadijskim) domobranskim pukom u Doboju i 1. zagrebačkom pukovnijom u Travniku;
- 7. SS divizija »Princ Eugen« u širem rejonu Mostara, sa 2. brdskom domobranskom brigadom u dolini Neretve od Konjica do Mostara i 5. ustaškom brigadom u Livnu, Glamoču i Bugojnu. U Kupresu je bila stalna posada od oko 700 ustaša sa te teritorije, koji su to uporište branili još od 1941. godine;
- 373. divizija »Tiger« na području Bihaća i Bosanskog Petrovca, sa 2. domobranskim pukom na području Bosanske Krupe, a 3. brigadom Bosanski Novi - Prijedor;
- 114. lovačka divizija u rejonu Kulen-Vakuf u dolini Une ispred 373. divizije kao prvi ešalon u odbrani na tom pravcu;
- 4. puk divizije »Branderburg« sa 4. domobranskom brigadom u rejonu Banjaluka.[175]

U izveštaju štaba 15. brdskog armijskog korpusa od 1. septembra 1943, navodi se da ukupno brojno stanje njegovih jedinica iznosi 197.000 ljudi i 33.102 tovarna i zaprežna konja za brdski transport.[176]

Osnovni zadatak jedinica 15. brdskog armijskog korpusa bio je da po objavi kapitulacije Italije, brzim dejstvima što pre zaposednu dotadanju italijansku okupacionu zonu u Hrvatskom primorju i Dalmaciji, organizuju odbranu jadranske obale: sa 114. divizijom na odseku Sušak - Šibenik, a ga 7. SS divizijom Split - Dubrovnik - Grude, a preostalim snagama obezbede glavne pravce koji iz te zone naročito dolinama Une, Neretve i Bosne izvode u unutrašnjost Jugoslovenskog prostora do reke Save na severu. [177]

Ustaško-domobranske snage

Ojačanja nemačkih divizija navedenim ustaško-domobranskim jedinicama usledilo je posle reorganizacije oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske koja je, takođe, bila dovršena u avgustu 1943, uglavnom pod pritiskom Nemaca ali i zbog unutrašnjih odnosa u toj kvislinškoj tvorevini. Tom reorganizacijom ukinute su dotadašnje divizijske oblasti, osim 6. divizije u Dalmaciji, i formirani zdrugovi (brigade) kao operativne pokretne formacije u dve osnovne varijante. Formirana su četiri gorska (brdska) zdruga koji su trebali biti udarna snaga za borbu protiv partizana u okviru oružanih snaga te države i još četiri lovačka zdruga koja su bila obučavana, opremana i preoružana u Nemačkoj i po završenoj obuci stavljena pod komandu štabova navedenih nemačkih divizija na području Bosanske krajine. Tada je u okviru NDH, pod komandom njenog glavnog stožera (generalštaba) pored navedena četiri zdruga bilo 20 željezničko-stražarskih bojni (bataljona), vojne škole, regrutni centri, samostalne posadne i dopunske jedinice, čije je ukupno brojno stanje sredinom 1943. iznosilo oko 135.000 naoružanih ljudi u kopnenoj vojsci.[178]

[174] Isto, NAV-N-T-313, Roll. 208/7470-546.
[175] AVII, NAV-N-T-314, Roll. 558/1120-1.
[176] AvII, VA Frajburg, F-35/384-5.
[177] AVII, NAV-N-T-314, Roll. 557/1002-7.
[178] Leksikon NOR i Revolucija 1941-1945, knj. 1, str. 256-257.

U odnosu na očekujuću kapitulaciju Italije Pavelićeva vlada je planirala da delom svojih snaga izvrši posedanje onog dela jadranske obale kojeg su Italijani anektirali 1941. (područje Rijeke, Zadra, Šibenika, Splita i dr.) sa ostrvima. U tom cilju je blagovremeno uputila u Sinj generala Julija Mecgera, sa zadatkom da izvrši odgovarajuće pripreme u tom smislu.[179]

Međutim tu reorganizaciju i pripreme ustaško-domobranskih jedinica pratile su ozbiljne razmirice u vrhovima ustaške vlasti sa vrhovima građanskih i verskih grupa u redovima Muslimana na teritoriji Bosne i Hercegovine, koje su tražile odvajanje ove pokrajine od tzv. Nezavisne Države Hrvatske i njene ustaške vlasti i uspostavljanje političko-administrativne uprave, pod nazivom Župa Bosna, sa sedištem u Sarajevu pod muslimanskim uticajem i nemačkim protektoratom. Prvi začeci tog rascepa pojavili su se još krajem 1941, posle velikih gubitaka koje su pretrpele ustaško-domobranske snage u kojima je bio izvestan broj Muslimana u dotadašnjim sukobima sa ustanicima, naročito na prostoru Bosanske krajine, Hercegovine i istočne Bosne. Posle tih poraza muslimanski građanski vrhovi više nisu bili spremni da podržavaju organe NDH, kao što su to činili u prvim mesecima ustaške države, jer su dolazili do saznanja daje ustaški pokret namerno uvlačio njihove pripadnike u zločine protiv srpskog naroda, kako bi ih što više zavadio sa Srbima da bi se međusobno uništavali. Zbog toga, od kraja 1941, pa nadalje povremeno su se pojavljivale rezolucije Muslimana iz skoro svih većih gradova a krajem 1942. i Memorandum »Narodnog odbora bosansko-hercegovačkih Muslimana« upućen Adolfu Hitleru u kojem su izloženi konkretni predloži, po kojima se traži: formiranje posebnih bosanskih vojnih jedinica; obustava aktivnosti ustaškog pokreta i njihovih jedinica na prostoru Bosne i niz drugih zahteva u tom smislu.

Na ovoj osnovi odvijao se proces diferencijacije i među samim muslimanskim masama, koje su se neočekivano našle na raskršću između ustaša, Nemaca, partizana, pa čak i četnika. Nemci nisu prihvatili ideju o posebnom statusu Bosne i Hercegovine, ali su iskoristili inicijativu za stvaranje muslimanskih vojnih formacija, pa je u maju 1943. formirana jedna legionarska divizija (13. SS). Kako su muslimanska iskustva sa ustašama i četnicima bila pogubna i tragična pred njima su se otvarala samo dva puta. Jedan koji je vodio u narodnooslobodilački pokret, čije su perspektive posle izvojevanih pobeda u prvoj polovini 1943, bile znatno porasle. Drugi put je bio na liniji izbegavanja sukoba sa svakom zaraćenom stranom, osim u krajnjoj nuždi radi odbrane muslimanskih domova. Na toj liniji su u drugoj polovini 1943. nastajale oružane formacije pod nazivom »muslimanska Milicija« u okviru oružanih snaga NDH na antikomunističkoj i antičetničkoj osnovi i »Zeleni kadar« koji je okupljao, pored ostalih i dezertere iz Domobranstva i one koji su izbegavali regrutaciju u ustaše i domobrane.[180]

Iz tih razloga u drugoj polovini 1943. na teritoriji Bosne i Hercegovine dolazilo je do nešto brojnijeg prelaska domobrana na stranu narodnooslobodilačke vojske, a isto tako i iz redova pripadnika »muslimanske Milicije« i »Zelenog kadra«. Drugi su zahvaćeni panikom i demoralizacijom ostajali u jedinicama tih kvislinških formacija do kraja 1944. ili do kraja rata.

[179] **Oslobodilački rat, knj. 1, str. 529.**

Četničke snage

Na širem prostoru zapadne Bosne, postojale su dve, međusobno nepovezane grupacije četničkih snaga, koje su nastale tokom 1942, u vreme diferencijacije ustaničkih masa i proterivanja četničkih i pročetničkih elemenata iz partizanskih jedinica. Jedna na prostoru Manjače i jugozapadnije oko Mrkonjić-Grada, u kojoj je najistaknutija ličnost bio Uroš Drenović, učitelj i rezervni potporučnik iz Gerzova. Sačinjavale su je dve međusobno dosta heterogene manje celine - četnički odred »Kočić« kojim je komandovao sam Drenović i četnički puk »Manjača« na prostoru Manjače kojim je komandovao aktivni poručnik Vukašin Marčetić, ali se zbog nesloge njihovih komandanata razdelio na još tri manja dela: odred »Kralj Petar II«, odred »Mišić« i ostatak. U borbama protiv partizana ta celina na Manjači uvek je dejstvovala kao jedna jedinica. Kao po nekom pravilu sve su četničke jedinice (bataljon, puk, brigada, korpus) po spiskovima bile dosta brojne, ali se njihovo stvarno brojno stanje moglo meriti samo po količini oružja kojim su raspolagale. Prema nepouzdanim podacima, ukupno brojno stanje te grupacije polovinom 1943, kad je bilo i najveće za sve vreme rata, iznosilo je oko 2.000 ljudi, koji su se do kraja te godine potpuno raspali kao vojne formacije.

Druga grupacija se nalazila u okolini Knina, na granici Bosanske krajine i severozapadne Dalmacije pod nazivom »Dinarska četnička divizija«, koja je u svom sastavu imala pukove, brigade i korpuse, a njome komandovao Momčilo Đujić, sveštenik iz Bosanskog Grahova. Za prostor Bosanske krajine vezivalo ju je to što je, pored četničkih snaga iz severozapadne Dalmacije, u svom sastavu imala puk »Gavrilo Princip« sastavljen od ljudstva iz okoline Bosanskog Grahova i Drvara, kojim je komandovao »vojvoda« Brane Bogunović i puk »Kralj Aleksandar I« sastavljen od ljudstva iz okoline Bosanskog Petrovca, kojim je komandovao »vojvoda« Mane Rokvić. Njih dvojica su nastojali da sa te teritorije prošire svoj uticaj i na krajeve u Bosanskoj krajini iz kojih su poticali.

U vezi sa tim nastojanjima u Kninu je 26. februara 1943. održan sastanak četničkih vojnih i civilnih predstavnika sa teritorije Bosanskog Petrovca, Drvara i Bosanskog Grahova na kojem je pokrenuta inicijativa za formiranje »Grmečko-klekovačkog četničkog korpusa« koji bi obuhvatao teritoriju srezova: Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo, Glamoč, Ključ, Sanski Most, Bosanska Krupa i Bihać. Za komandanta je predložen kapetan I klase »vojvoda« Đuro Plećaš, a za načelnika štaba major Miloš Manojlović.[181] Ubrzo posle toga na osnovu te inicijative Draža Mihailović je 1. aprila 1943. izdao pismeno naređenje Plećašu po kojem je on imao zadatak:

> »Da sa četnicima sa teritorije srezova: Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac i Glamoč upadnete na teritoriju ovih srezova (radi) čišćenja terena od komunista, propagande i vršenja organizacije Jugoslovenske vojske. Na terenu pristupiti akciji čisto četničkog karaktera ne obrazujući frontove . . . Nastojte da što pre uspostavite što čvršću vezu sa četnicima u oblasti Manjače i (odreda) Borja. I dalje održavati tesnu vezu sa četnicima na Dinari.«[182]

Međutim, do realizacije tog plana moglo je doći tek u leto 1943. u okviru opšteg dejstva svih snaga ove četničke divizije prema Bosanskom Grahovu,

181) AVII Ča, k. 2, reg. br. 42/1 (VK-V-70).

Bosanskom Petrovcu i Glamoču radi spajanja sa četničkom grupacijom na Manjači i oko Mrkonjić-Grada. Tada je Mane Rokvić sa 200 svojih četnika uz punu podršku Nemaca i ustaša uspeo formirati nekoliko četničkih četa u selima oko Bosanskog Petrovca - Koluniću, Vodenici, Krnjeuši i drugim i uvrstiti ih u sastav »Drvarsko-petrovački četnički odred«, a na prostoru Bosanskog Grahova, Livna i Glamoča Brane Bogunović je formirao dve brigade - »Starac Vujadin« i »Šator«. U toj kampanji nisu uspeli uspostaviti vezu sa četničkim snagama oko Mrkonjić-Grada i na Manjači.[183]'

Za to vreme kod grupacije na Manjači je 3. juna 1943. u Han-Kolima formiran »Bosansko-krajiški četnički korpus« od ljudstva postojećih odreda »Kočić«, »Kralj Petar II« i puka »Manjača«, koji su preimenovani u »brigade« sa rednim brojevima: 1. brigada »Vojvoda Mišić«, komandant Jovo Mišić; 2. brigada »Zmijanje«, komandant Pavle Mutić i 3. brigada »Kočić«, komandant Mitar Trivunčić. Štab korpusa sačinjavali su: komandant Uroš Drenović, njegov pomoćnik Vukašin Marčetić, načelnik štaba kapetan I klase Lazar Bogetić, a ađutant artiljerijski poručnik Teodor Boškov.[184]' Do formiranja tog korpusa došlo je ne zbog porasta četničkih snaga na tom prostoru, već zbog pokušaja četničkog rukovodstva da ovakvom organizacijom uspešnije prevaziđe brojne slabosti političke, moralne, kadrovske i druge prirode.

U organizacionom pogledu taj Bosansko-krajiški četnički korpus pripadao je »Komandi bosanskih četničkih odreda« koja se nalazila na teritoriji srednje Bosne, u okviru koje je polovinom 1943. delovalo šest četničkih odreda (tri u srednjoj i tri u istočnoj Bosni), čije je ukupno brojno stanje iznosilo oko 6.900 ljudi.[185]»

Kada su snage 1. proleterske i 5. krajiške divizije u pokretu iz istočne Bosne u Bosansku krajinu dostigle u rejon Prozora, planine Vlašić i Bitovnje 10. avgusta 1943, četnici su u saradnji sa Nemcima procenjivali da se

> »pokreti ovih partizanskih snaga vrše u nameri dubljeg prodora preko Manjače na Kozaru i Podgrmeč radi povezivanja sa svojim snagama u Hrvatskoj i Lici, pri čemu bi mogle napasti i Banjaluku, uništavajući pri tome sve našto naiđu«.

Polazeći od takve pretpostavke, načelnik štaba Komande bosanskih četničkih odreda major Vranješević je 12. avgusta u 1 sat noću izdao pismeno naređenje[186]' Bosansko-krajiškom četničkom korpusu da mobiliše sve svoje snage i koncentriše ih u rejon Han-Kola na Manjači, radi prebacivanja na istočnu stranu Vrbasa u rejon Korićana i njihovog povezivanja sa tamošnjim četničkim jedinicama. Do koncentracije jedinica ovog korpusa nije moglo doći u to vreme, jer su snage 4. krajiške divizije sa svih strana vršile napade na jedinice ovog korpusa i tako ih vezivale za pojedine linije njihove odbrane. Sredinom avgusta 1. brigada tog četničkog korpusa nalazila se na levoj obali Vrbasa od Crne Rijeke do Banjaluke, 2. brigada na položajima prema Ključu i dolini Sane, a 3. brigada »Kočić« na prostoru planine Lisina - selo Podrašnica - selo Podbrdo, severno od druma Mrkonjić-Grad - Čađavica sa svoja četiri bataljona, a sa jednim u dubokoj pozadini planine Vitorog u rejonu Hrbljine. Prema četničkim podacima ta njihova brigada je u julu 1943. imala pet bataljona sa 736 ljudi po spisku, naoružanih sa 16 puškomitraljeza, tri mitraljeza i jednim minobacačem.

183) A v i i ča, k. 152, reg. br. 27/5.
184) AVII Ča, k. 205, reg. br. 6/1.
185) AVII Ča, k. 205, reg. br. 7/3.

U odnosu na prestojeće događaje oko očekujuće kapitulacije Italije, četničke snage na ovom prostoru nisu imale nikakve posebne planove, osim da opstanu do dolaska savezničkih snaga u čije su iskrcavanje na jadransku obalu čvrsto verovali i što su svojim delovanjem sledili opštu četničku liniju protiv NOP-a.

Snage NOV i POJ

Na teritoriji Bosanske krajine razvoj partizanskih snaga, od sredine marta do sredine avgusta 1943, odvijao se sa dosta teškoća i napora naroda i njegove vojske. Višemesečne i danonoćne borbe i sukobi krupnih vojnih formacija na obe strane u okviru četvrte neprijateljske ofanzive, ostavile su iza sebe veliki broj ranjenih, obolelih od tifusa, premrzlih, iznemoglih od gladi i napora, nezbrinutih u zbegovima, mnoga seoska naselja spaljena i sva imovina opljačkana od strane neprijatelja.[187]

Posle odlaska snaga Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, u tom prostoru ostalo je osam krajiških brigada, čija je udarna moć bila u znatnoj meri istrošena u dotadašnjim borbama. Neke od njih bile su formirane u jeku najžešćih borbi u ovoj ofanzivi. Već u početku ofanzive 22. januara 1943, od jedinica 3. krajiškog odreda formirana je 9. krajiška brigada u selu Blagaj kod Kupresa. Početkom februara formirana je 10. krajiška brigada kod Bosanskog Grahova od boraca sa područja Drvara, Grahova i drugih mesta, a 9. februara i 11. krajiška brigada kod Glamoča. Od te tri novoformirane brigade i potčinjenih joj NOP odreda, 13. februara, formirana je 10. krajiška divizija, a sedam dana kasnije 20. februara i 12. krajiška brigada. Tako je krajem marta 1943, po završetku četvrte ofanzive 1. bosanski korpus u svom sastavu imao tri divizije raspoređene po sledećem:

- Četvrta krajiška divizija: sa 6. i 12. brigadom na sektoru Podgrmeča, sa 5. brigadom na Kozari, a sa 8. brigadom u Cazinskoj krajini i kod Bihaća. Ova brigada je bila u sastavu operativne grupe formirane od delova Banijskog i Kordunaškog odreda »radi kontrole te teritorije i mobilizacije ljudstva u brigadu, naročito Muslimana«.[188]

- Peta krajiška divizija: sa 2. krajiškom brigadom u Podgrmeču, sa 4. brigadom na sektoru Ribnika i Glamoča, a sa 1. brigadom i 4. NOP odredom na prostoru planine Vlašić u srednjoj Bosni.

- Deseta krajiška divizija: sa 9. brigadom na sektoru Jajce - Kupres - Mrkonjić-Grad; sa 10. brigadom na prostoru Bosanskog Grahova, a sa 11. brigadom, koja je zbog nedostatka kadra ponovo preimenovana u Glamočki NOP odred na sektoru Glamoča.

- Štab 1. bosanskog korpusa, Štab 5. krajiške divizije i Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, nalazili su se na sektoru Ribnika gde se posle ofanzive prikupio i 2. bataljon 7. krajiške brigade i polovinom aprila ponovo preimenovan u Ribnički NOP odred.

U takvom rastresitom rasporedu sve su ove jedinice ostvarivale kontrolu čitave teritorije Bosanske krajine, savlađivale nastale teškoće, uporedo sa vođenjem borbe kako sa nemačkim i ustaško-domobranskim posadnim jedinicama, tako i protiv četničkih snaga. Sve do polovine maja te godine one

[187] **Zbornik, IV, knj. 11, str. 59 i 64.**

su u nepromenjenom sastavu i rasporedu uspešno razbijale četničke snage na Manjači i oko Mrkonjić-Grada, a u sadejstvu sa partizanskim snagama Kninskog sektora i četničku grupaciju oko Knina i tako sprečavale da se te dve četničke grupacije povezuju.

Sredinom maja na predlog Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, uz saglasnost Vrhovnog štaba, kod ovih jedinica došlo je do krupnijih organizacijskih promena. Iz njihovog sastava izdvojeni su: štab 1. bosanskog korpusa, kompletna 5. krajiška divizija, 5. i 12. brigada iz sastava 4. krajiške divizije i upućeni na sektor srednje Bosne.[189] Pod komandu 1. bosanskog korpusa stavljene su snage NOV i POJ u istočnoj Bosni, a od preostalih snaga u Bosanskoj krajini 11. maja formiran je 2. bosanski korpus u sastavu: 4. divizija (6, 8. i 10. brigada, Ribnički i Grmečki NOP odred); 10. divizija (9. brigada, Kupreško-janjski, Glamočko-livanjski, Travnički, a nešto kasnije i Pljevski NOP odred) i 12. novoformirana krajiška divizija, kasnije dobila redni broj 11 (5. i 12. brigada, Kozarački, Banjalučki i Prnjavorski NOP odred). Ova dva poslednja odreda formirana su od ranijeg 4. krajiškog odreda u srednjoj Bosni.

Tim divizijama štab 2. bosanskog korpusa odmah je odredio zone u kojima će delovati i dugoročnije direktivne zadatke koje će u tim zonama izvršavati.[190] Za 10. krajišku diviziju to je ona zona u kojoj ju je našla 7. krajiška brigada prilikom uključivanja u njen sastav na sektoru Jajca. Četvrta krajiška divizija sa tri brigade i pet odreda operisala je u zapadnom delu Bosanske krajine obuhvatajući deo Glamočkog i Livanjskog polja, područje Mrkonjić-Grada i Manjače do reke Vrbas nizvodno od Jajca sa zadatkom dejstva po komunikacijama u dolini Une i Sane, razbijanja i likvidacije jedinica Bosansko-krajiškog četničkog korpusa na Manjači i oko Mrkonjić-Grada i dejstvo protiv četničkih snaga koje se iz sastava Dinarske četničke divizije ubacuju u prostor Bosanskog Petrovca, Bosanskog Grahova i drugih mesta u tom prostoru. Dvanaesta divizija sa Prnjavorskim i Banjalučkim NOP odredom dejstvovala je u prostoru na desnoj strani reke Vrbasa nizvodno do Banjaluke, pa na istok do reke Bosne, osloncem na planinu Kozaru gde se nalazio 1. Kozarački odred. Ta divizija je u širem smislu sadejstvovala snagama 1. bosanskog korpusa i 2. proleterske divizije u borbama protiv neprijatelja u dolini reke Bosne u julu mesecu posle 5. neprijateljske ofanzive.

Posle povlačenja snaga Glavne operativne grupe sa teritorije Bosanske krajine u vreme četvrte ofanzive, Vrhovni štab nije detaljnije poznavao stvarno stanje u tom prostoru punih šest meseci.[191] Radi toga je, čim se razmestio u Jajcu, noću 27/28. avgusta održao sastanak sa štabom 2. bosanskog korpusa u cilju detaljnijeg sagledavanja vojno-političke situacije na području Bosanske krajine, ostvarivanja uvida u podatke o svim jedinicama u sastavu tog korpusa i utvrđivanja najprečih zadataka koje je trebalo izvršavati sa punom odgovornošću u najkraćem vremenu. Tada je pored ostalog odlučeno da se iz sastava tog korpusa izuzme 11. (ranije 12.) divizija i potčini 1. bosanskom korpusu, a u 2. korpusu da ostanu samo dve (4. i 10.) divizije, svaka po tri brigade od po 1.000 boraca. Zatim da se uveća broj partizanskih odreda sa manjim brojem - »najviše do 150 boraca« koji će kontrolisati i obezbeđivati slobodnu teritoriju, vršiti mobilizaciju novih boraca za popunu postojećih i formiranje

[189] Isto, k. 7-A, reg. br. 11/1 i k. 14, reg. br. 36/2-5.
[190] Isto, k. 456, reg. br. 3/2-2.

novih brigada, da se brigade i divizije što brže oslobađaju teritorijalne funkcije i osposobljavaju za manevarska dejstva izvan svoje matične teritorije. U okviru tih zadataka Vrhovni štab je posebno insistirao na najhitnijoj popuni jedinica 1. proleterske divizije i 7. krajiške brigade, novim probranim borcima, koja se morala završiti do 10. septembra najkasnije. U okviru borbenih zadataka najvažnije je bilo što pre potpuno uništiti četničke snage na sektoru korpusa.

Popuna operativnih jedinica novim probranim borcima posle velikih gubitaka pretrpljenih u četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi, umnožavanje i osposobljavanje partizanskih odreda i uništavanje četnika na prostoru Bosanske krajine u tom vremenu, imalo je dalekosežniji strateški smisao nego što bi se u prvi mah moglo pretpostaviti. U tom vremenu postojale su realne mogućnosti da se u slučaju iskrcavanja savezničkih snaga na istočnu Jadransku obalu u trenutku objave kapitulacije Italije, na njihovim leđima iskrcaju i kontrarevolucionarne vojne snage izbegličke Jugoslovenske vlade koja se već bila prebacila iz Londona u Kairo i pripremala vojne formacije za tu namenu kod El Ariša i Kaira u Egiptu, koje bi uz pomoć konzervativnih snaga među samim saveznicima i uz oslonac na četničke snage u zemlji, nastojale ugušiti narodnooslobodilački pokret i dovesti monarhiju na vlast. Za takav slučaj, trebalo je što brže osposobiti operativne jedinice u ovom prostoru i koncentrisati ih u graničnom pojasu prema Dalmaciji, a četničke snage uništiti i omogućiti partizanskim odredima da mogu uspešno voditi borbu protiv njihovih ostataka za vreme odsutnosti operativnih jedinica sa ove teritorije. Radi toga je Vrhovni štab sve do kraja septembra na prostoru Jajce - Bugojno - Prozor - Kupres, pod svojom neposrednom komandom držao na okupu tri divizije (1. proletersku, 5. i 10. krajišku), pa nije ni predviđao njihovu upotrebu za razoružanje italijanskih jedinica na Jadranskoj obali u Dalmaciji. Taj zadatak su imale partizanske snage u Slovenačkom primorju, Lici i Dalmaciji, a u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku samo za razoružanje italijanskih garnizona u unutrašnjosti, izvan primorskog pojasa.

UPOTREBA I DEJSTVA BRIGADE

Popuna i organizacijsko-formacijsko sređivanje

Vrhovni štab je posle dolaska u srednju Bosnu uporno insistirao u nekoliko navrata na bržoj popuni 7. krajiške brigade a 12. avgusta štabu 10. divizije postavio zadatak i sugerisao da tu popunu obezbedi iz Travničkog NOP odreda. Kad je štab ove divizije 20. avgusta iz Jajca stupio u neposrednu radio vezu sa Vrhovnim štabom, obavestio gaje da su Janjski, Travnički i Blagajski odred već popunili 7. brigadu i da ona broji 1.000 boraca.[192'] Međutim, iz operativnog dnevnika brigade vidi se daje tek 29. avgusta u njen sastav stigla prva grupa od 130 novomobilisanih boraca iz grada Jajca i okoline, bez oružja, i samo 25 boraca sa oružjem iz Travničkog odreda. Očigledno je navedena informacija štaba 10. divizije Vrhovnom štabu bila ishitrena, pa je kasnije Vrhovni štab tražio od štaba 2. korpusa da ubrza popunu jedinica koje su stigle iz istočne Bosne.[193)] Zahvaljujući upornosti Vrhovnog štaba ova popuna

[192]> **Isto, k. 28, reg. br. 2/1-2.**

je, bar u odnosu na 7. krajišku brigadu ipak brzo izvršena. Već početkom oktobra brigada je u svom sastavu imala preko 1.000 boraca, od kojih 358 starih i 669 novodošlih.[194] Medu njima bilo je 475 Srba, osam Hrvata, 184 Muslimana i dva ostalih.

Krajem avgusta i početkom septembra u štabu brigade i višim štabovima već su bili završeni planovi rasporeda kadrova na svim funkcijama, po kojima su jedni odlazili iz brigade na razne nove dužnosti, drugi uzdizani na mesta onih koji su odlazili, a treći dolazili iz drugih jedinica u brigadu. Njihovo preuzimanje novih dužnosti odvijalo se u različito vreme sve do polovine novembra te godine. Prema operativnom dnevniku brigade na dan 9. novembra 1943. u sastavu štaba brigade i štabovima bataljona bili su:

U štabu brigade: komandant Milan Bosnić, do tada komandant bataljona u 3. krajiškoj brigadi, a novu dužnost preuzeo u oktobru, po završenom vojnom kursu pri Vrhovnom štabu. Na toj dužnosti ostao je čitavu narednu godinu dana i najviše doprineo^vojnoj izgradnji 7. krajiške brigade u ratu. Dotadašnji komandant, Miloš Šiljegović, premešten je za komandanta 11. krajiške brigade 11. septembra, pa je do dolaska Bosnića dužnost komandanta obavljao Momčilo Poleksić, pored svoje dužnosti zamenika komandanta. Po odlasku Poleksića krajem oktobra, formacijsko mesto zamenika komandanta brigade ostalo je upražnjeno. Načelnik štaba brigade bio je Šefik Talić do tada zamenik komandanta u 1. bataljonu brigade. Raniji načelnik štaba Nikola Martinovićjsfiko po odluci Vrhovnog štaba krajem jula ili početkom avgusta upućen je u Dalmaciju i 24. decembra 1943. prilikom iskrcavanja dva bataljona 1. dalmatinske brigade na otok Korčulu, poginuo kao komandant 26. divizije na Visu. Po odlasku Martinovića, dužnost načelnika štaba brigade ponovo je vršio Milan Lah do dolaska Talića. Međutim, početkom decembra Talić je premešten u 9. krajišku brigadu na istu dužnost, a na njegovo mesto postavljen Nikola Prodanović, do tada zamenik a potom i komandant u 3. bataljonu brigade.

Politički komesar brigade bio je Vladimir Dapčević Vlado iz 1. proleterske brigade,[195] umesto Ljube Babića koji je krajem avgusta premešten u Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu. Dužnost zamenika političkog komesara brigade i dalje je vršio Mijuško Šibalić. Iz Politodjela brigade, CK KPJ povukao je na partijski kurs Dušana Dudu Dozeta, a na njegovo mesto imenovao Anđelka Veliča Branu do tada omladinskog rukovodioca u 4. bataljonu, ujedno i sekretara brigadnog komiteta SKOJ-a. Tada su ove dve omladinske funkcije bile razdvojene, pa je na dužnost sekretara Brigadnog komiteta SKOJ-a izabran Milorad Popović Mišo do tada omladinski rukovodilac u 3. bataljonu. Drugog člana u Politodjelu brigade Dušanku Kovačević, koja je premeštena za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Banjaluku,[196] zamenila je Ljubica Purić, o kojoj nedostaju potpuniji podaci, a rukovodilac Politodjela Milisav Raičević ostao je na toj dužnosti do kraja 1943, kada je premešten na dužnost rukovodioca Politodjela u 26. diviziji na otoku Visu.

[1941] Zbornik sećanja Sedma krajiška brigada, knj. 2, str. 224 i 449.

[195]) Dapčević se, na dužnosti političkog komesara Vojne akademije 1948. opredelio za Rezoluciju Informbiroa. Osuđen na 20 godina zatvora, odležao više od 8 godina i pušten 1956. Emigrirao preko Albanije i Rumunije u Moskvu 1958. i nakon dužeg vremena prešao u Belgiju. Sa falsifikovanim pasošem ilegalno ušao u našu zemlju 1975. i ponovo uhapšen. Zbog učešća u formiranju nove KP, pušten iz zatvora, živi u inostranstvu.
Arhiv CK SKJ, reg. br. 5218.

U to vreme po odluci CK KPJ ovi partijski organi, bili su ukinuti u brigadama, a mesto njih znatno kasnije formirani politički odseci kao formacijski organi štaba za organizacijsko partijska, kadrovska, propagandno agitaciona i omladinska pitanja.[198]»

U 1. bataljonu: komandant Ratko Ilić, do tada komandir čete u tom bataljonu, na mesto Jove Medića koji je premešten za komandanta novoformiranog Sanskog NOP odreda. Zamenik komandanta Milan Batar do tada komandir čete u istom bataljonu, na mesto Šefika Talića koji je postavljen za načelnika štaba brigade. Politički komesar Šejtan Ilija do tada politički komesar Pljevskog NOP odreda, na mesto Jovana Božovića koji je premešten na dužnost rukovodioca Politodjela u 1. proleterskoj brigadi. Zamenik političkog komesara Dušan Šaban do tada zamenik političkog komesara čete u istom bataljonu. Dotadašnji zamenik političkog komesara ovog bataljona, Miladin Vujošević Šego, premešten je na dužnost zamenika političkog komesara u novoformiranoj 13. krajiškoj brigadi.

U novom 2. bataljonu, koji je formiran 4. oktobra 1943. u selu Brdo kod Mrkonjić-Grada od ravnomerno raspoređenih starih boraca i novodošlih u brigadu: komandant Dukljan Vukotić do tada komandant 4 bataljona, kojeg je krajem oktobra na dužnosti komandanta 2. bataljona zamenio Stipe Bilan do tada komandir čete i 1. bataljonu. Zamenik komandanta bataljona bio ie Mirko Simić do tada politički komesar čete u Pljevskom NOP odredu. » Politički komesar bataljona Pero Rodić do tada politički komesar čete u 3. bataljonu, a zamenik političkog komesara Božo Mašanović do tada zamenik političkog komesara čete u 3. bataljonu.

U 3. bataljonu na mesto Gliše Race koji je po završenom vojnom ftursu pri Vrhovnom štabu upućen u Sloveniju, za komandanta je postavljen Nikola Prodanović do tada zamenik komandanta u istom bataljonu, koji je krajem novembra 1943. bio postavljen za načelnika štaba brigade. Zamenik komandanta bataljona bio je Milan Prole, do tada zamenik komandanta Pljevskog NOP odreda i slušalac vojnog kursa pri Vrhovnom štabu. Politički komesar bataljona bio je Trninić Gojko, do tada politički komesar čete u istom bataljonu, na mesto Pere Morače koji je premešten za političkog komesara 9. krajiške brigade. Međutim, pošto je Trninić poginuo 17. oktobra kod Travnika, za političkog komesara bataljona postavljen je Radujko Dušan, do tada politički komesar čete u istom bataljonu. Zamenik političkog komesara bataljona bio je Vukašin Milić, do tada zamenik političkog komesara čete u 4. bataljonu, na mesto Mate Radulovića koji je premešten na novu dužnost po odluci Vrhovnog štaba, odnosno CK KPJ.

Kod 4. bataljona, na mesto Dukljana Vukotića koji je premešten u 2. bataljon, a ubrzo potom u Vrhovni štab na novi raspored, za komandanta je određen Slavko Vuković, po završenom vojnom kursu pri Vrhovnom štabu, do tada komandir čete u 3. bataljonu. Za zamenika komandanta bataljona, mesto Jove Prole, koji je po završenom vojnom kursu pri Vrhovnom štabu upućen u Sloveniju, postavljen je Lazar Lazo Simić, po završenom vojnom kursu pri Vrhovnom štabu, do tada komandir čete u istom bataljonu. Politički komesar je i dalje bio Čedo Jovanović, a za zamenika političkog komesara određen je Milorad Rakočević, do tada politički komesar brigadnog saniteta, na mesto Đoke Petrockog koji je povučen u Vrhovni štab na novi raspored.

[198]) Drago Nikolić, Razvoj polit, organa u JNA, VIZ, Beograd, 1985, str. 39.
i") Arhiv CK SKJ, reg. br. 1944/65.

Te velike promene u štabu brigade i štabovima bataljona uzrokovale su brojne kadrovske promene i u nižim pešadijskim jedinicama brigade. U tom vremenu mnogi komandiri i delegati vodova preuzimali su dužnosti komandira i komesara četa i njihovih zamenika, a na njihova mesta uzdizani komandiri odeljenja i stariji borci. Tada su u okviru brigade i po bataljonima formirani delovi rodovskih jedinica i jedinica službi, iz kojih su se kasnije razvijale ove jedinice do punog formacijskog sastava. Po bataljonima su obnovljeni prateći vodovi, koji su bili rasformirani u toku pete neprijateljske ofanzive. Novoformirani su imali po 1-2 teška mitraljeza, teški minobacač a u nekim bataljonima i top 37 mm »Pito«. Početkom novembra 1943. u brigadi formiran je artiljerijski vod sa jednim teškim minobacačem i jednim protivtenkovskim topom kalibra 47 mm, čiji je prvi komandir bio Avdo Hakirević. Nešto kasnije se iz tog voda razvila art. baterija, a iz baterije artiljerijski divizion početkom 1945. Po inžinjeriji u brigadi je formirano minersko odeljenje sa opremom za miniranje i alatom za zaprečavanje, koje je kasnije preraslo u pionirski vod a ovaj u inžinjerijsku četu brigade, čiji je komandir bio Milan Cumbo, komandir voda iz 1. bataljona.

Kod štaba brigade, pored kurirske grupe, formiran je vod za vezu sa poljskom telefonskom opremom, a u bataljonima odeljenja za vezu sa signalnim sredstvima veze (barjačići u boji)' između četa u bataljonu i vodova u četi. Kasnije se u brigadi razvila četa a u bataljonima vodovi za vezu sa savremenijom opremom. Prvu radio-stanicu brigada je dobila u prvoj polovini 1944. za rad u radio mreži divizije, a bataljoni u martu 1945. za rad u radio mreži brigade.

U obaveštajnoj službi uvedeni su obaveštajni organi po bataljonima. U 1. bataljonu obaveštajni oficir je bio Marko Đaković, do tada politički komesar čete u istom bataljonu; u 2. bataljonu Marko-Markica Tadić do tada komandir voda u 3. bataljonu; u 3. bataljonu Dušan Davidović do tada delegat voda u 1. bataljonu, a u 4. bataljonu Dragojlo Markić do tada zamenik komandira čete u istom bataljonu. U junu 1944. formirana je izviđačka četa brigade, čiji je prvi komandir bio Dragojlo Markić, a politički komesar Ilija Galić, do tada delegat voda u 3. bataljonu. Obaveštajno-izviđačkom službom u brigadi i dalje je rukovodio Velimir Miletić Vele.

Značajne promene izvršene su i kod pozadinskih organa i jedinica u brigadi, u smislu njihovog organizacionog i kadrovskog jačanja i opremanja savremenijom opremom i materijalnim sredstvima. Koristeći bogata iskustva stečena u dotadašnjim borbama i pokretima u raznim situacijama u intendantskoj službi, formirana su intendantska odeljenja po četama na čelu sa ekonomom za pripremu i podelu hrane borcima i količinama osnovnih artikala ishrane za jedan dan, po tablicama sledovanja koje je propisivao Vrhovni štab za sve jedinice na njegovoj neposrednoj vezi komandovanja i rukovođenja.[201] Za vreme pokreta i u borbi ta odeljenja su se priključivala bataljonskim komorama čiji je formacijski naziv bio »Radni vod« u kojem su nošeni osnovni artikli ishrane za jednodnevne potrebe bataljona. U brigadi je formirana intendantska četa sa krojačkom i obućarskom radionicom, opremljenim priručnom opremom i alatom za opravku odeće i obuće, i komorom u kojoj se prenosio asortiman osnovnih artikala ishrane za jednodnevne potrebe brigade.

[2°] **D Intendantska služba u NOR-u, Vojnoizdavački zavod, Beograd, str. 204-217 i 304-314.**

Na taj način, u okviru brigade trebalo je obezbedivati tri dnevna obroka: jedan tekući u četama ili na rukama boraca, jedan u Radnom vodu za bataljon i jedan u intendantskoj komori brigade za brigadu. Ljudstvo kojim su ove jedinice popunjavane obučavano je putem kratkih ali efikasnih kurseva koji su održavani pri štabovima većih jedinica ili u samoj brigadi u predasima borbe i pokreta, o čemu će kasnije biti reči opširnije.

Osnovni izvori snabdevanja brigade bili su: dobrovoljni prilozi naroda, rekvizicija i konfiskacija imovine narodnih neprijatelja, ratni plen, ekonomske akcije, dotur iz pozadine iz materijalnih rezervi koje su obezbeđivali vojno-pozadinski organi određene teritorije i sopstvene radionice u brigadi. Najveće teškoće pričinjavalo je snabdevanje boraca predmetima odeće i obuće i njihovo održavanje. Ljudstvo kojim se brigada popunjavala u ovo vreme, dolazilo je odeveno i obuveno prema materijalnim mogućnostima pojedinaca, koji su nosili ono što su imali. Oni koji su u brigadu dolazili iz gradskih naselja nosili su građanska odela od štofa, a ostali narodna od sukna različitog kroja, oblika i kvaliteta. Stariji borci iz brigade i iz partizanskih odreda imali su delove vojnih uniformi koje su plenili u borbama i akcijama protiv pripadnika različitih neprijateljskih formacija ili su takve predmete pronalazili kod građanstva. Jednoobrazan predmet odeće za sve bila je »titovka« sa petokrakom zvezdom crvene boje, a za starešine još i oznake činova. Pošto su brigadne radionice za izradu odeće i obuće bile nedovoljne, brigada se posredstvom partijske, skojevske i omladinske organizacije i organa štaba brigade, uspešno povezivala sa društveno-političkim organizacijama i narodnom vlasti na terenima na kojima se duže zadržavala i u domaćoj radinosti sprovodila organizaciju izrade opanaka od kože, pulovera, rukavica, čarapa, pa čak i donjeg veša i predmeta odevanja i za tu izradu obezbeđivala potreban materijal (koža od zaklane stoke, vuna, zaplenjeno platno i štofovi, padobranska platna i dr.).

U sanitetskoj službi po četama je popunjen nedostajući broj bolničara sa medicinskim kompletima za ukazivanje prve pomoći i određeni nosioci ranjenika. U bataljonima su formirana sanitetska odeljenja za istu svrhu, a u brigadi sanitetski vod za ukazivanje sanitetske pomoći ranjenim i obolelim borcima i njihovu trijažu za evakuaciju i divizijsku bolnicu kao vojno teritorijalnu ustanovu zdravstvene zaštite u zoni dejstva divizije ili vojnog područja.

Iz svega napred izloženog vidi se da je u vremenu od kraja avgusta do polovine oktobra 1943. bio obnovljen borački i starešinski sastav brigade i u znatnoj meri izmenjena njena organizacijsko-formacijska struktura. U izveštaju zamenika političkog komesara brigade od 14. oktobra 1943, upućenom CK KPJ na ličnost Aleksandra Rankovića, o tim promenama navodi se pored ostalog i sledeće:

> ». . . Brigada je za tri meseca izmijenila 4 komandanta. (. . .) Za poslednji mesec dana dali smo 16 rukovodilaca iz naše brigade u druge jedinice. Iz bataljona samo uzeli tri komandanta (više ih nije ni bilo, nap. J. K.). (. . .) Na partijskom kursu pri CK i pri Obi. komitetu imamo 10 drugova, koje ćemo pri povratku (postaviti) kao sekretare jedinica i polit, komesare četa. (. . .) Bez krupnijih akcija nijesmo mogli procijeniti snagu brigade - mi u nju vjerujemo. (. . .) U nrigadi imamo 160 čl. KPJ, 171 čl. S.K.O.J-a i 38 kand. partije.«[20]*'

Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu je bio još izričitiji u svojim ocenama i borbene i svake druge vrednosti ove brigade. U izveštaju od 12.

BB) Arhiv CK SKJ, reg. br. 5446/V, 2-29 (43).

novembra 1943, Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu u kojem daje ocenu za svih devet krajiških brigada, Đuro Pucar navodi za 7. krajišku:

»VII brigada. To je brigada koja je sa glavninom naših snaga prošla Crnu Goru, Sandžak i ostale krajeve. Po svom povratku vraćena je pod komandu V (5) korpusa. Ova brigada izgubila je mnogo od svog starog ljudstva i počela je da se popunjava na novooslobođenim krajevima Krajine. Mislimo da je ona dovoljno politički jaka da prekuva 500 boraca koji su u nju mobilisani.

U ovoj brigadi partija je rukovodilac i sposobna je da rješava probleme koji se u brigadi postave. U bataljonskim komitetima imaju po dva do tri druga koji su sposobni i koji guraju ostale. (. . .) Stari borci u pravom smislu riječi su udarnici. Pred partijsku organizaciju postavlja se kao glavni problem obuhvatiti novomobilisane«.[203)]

Dejstva Brigade u septembru 1943.

Kampanja za razbijanje i uništavanje četničkih snaga na teritoriji 2. bosanskog korpusa otpočela je 20. avgusta 1943, koju su na Manjači i oko Mrkonjić-Grada vodile 6, 8. i 13. krajiška brigada 4. krajiške divizije.[204)] U borbama do 26. avgusta bile su razbijene i saterane u Banjaluku 1. i 2. četnička brigada Bosanskog krajiškog četničkog korpusa, sa delovima 4. četničke brigade Laze Tešanovića iz srednje Bosne, uprkos podršci koju su imali od nemačkih i ustaško-domobranskih snaga iz Banjaluke. Međutim, 3. brigada četničkog korpusa »Kočić« uspela se provući 23. avgusta kroz borbeni poredak 6. krajiške brigade i noću 23/24. avgusta sa planine Manjače stići na planinu Lisina i prostor jugozapadnije iznad Mrkonjić-Grada.[205)]

Za to vreme 10. krajiška brigada sa Grahovsko-Petrovačkim NOP odredom vodila je uspešnu borbu protiv delova Dinarske četničke divizije na prostoru Bosanskog Petrovca, Knina, planine Šator i Staretine, a delovi 9. krajiške brigade sa Glamočko-livanjskim i Pljevskim NOP odredom iz sastava 10. krajiške divizije u prostoru Hrbljine, planina Malovan, Vitorog i oko Glamoča. Ocenjujući rezultate tih borbi na Manjači, štab 4. krajiške divizije je 4. septembra konstatovao:

> . . . »Situacija na Manjačkom sektoru je uglavnom takva da je potrebno preduzeti najenergičnije mere za uništenje četničkih bandi, jer njihova glavnina na ovom sektoru još nije razbijena i potučena . . . Veći dio četničke bande razvukao se po cijelom sektoru u grupicama od 5 do 10 četnika, a jače grupe 50-100 nalaze se sa okupatorom pomoću kojega vrše akcije iz Banjaluke i drugih uporišta.« . . .[206)]

Uključivanje 7. krajiške brigade u tu kampanju bilo je više po delovima njenih jedinica na pojavu manjih ili većih četničkih grupa u pojedinim rejonima, jer je njen glavni zadatak u tom vremenu bio neposredno obezbeđenje rejona Jajca i Mrkonjić-Grada. Kao izuzetak od toga može se okarakterisati upotreba 1. i 4. bataljona u vremenu od 30. avgusta do 10. septembra protiv 3. četničke brigade »Kočić« posle njenog probijanja iz okruženja na planini Manjači u prostor kojeg ograničava drum Jezero - Mrkonjić-Grad - Čađavica,

203) Arhiv CK SKJ, reg. br. 5218/V, 1-3 (43).
204) AVII, fond NOP-a, k. 766-A, reg. br. 19/2.
205) Isto, k. 774, reg. br. 3/9.

Mliništa - Glamoč i linija Glamoč - Kupres - Šipovo - Jezero. Međutim, jedinice ove četničke brigade nisu prihvatale odsudnu borbu, pa su akcije jedinica 7. krajiške brigade u ovom prostoru imale karakter kratkih sudara i gonjenja, koji su za četnike skoro uvek bile neočekivane i iznenađujuće. Spašavalo ih je dobro poznavanje zemljišta i vešto skrivanje u brdovitom pošumljenom prostoru.-[206a)]

Čim se saznalo da se 3. četnička brigada »Kočić« sa planine Manjača prebacila na oslobođeni prostor planine Lisina, u rejon sela Trnovo i Gerzovo, 3. bataljon 7. krajiške je prebačen iz Jajca u Mrkonjić-Grad, a 30. avgusta glavnina Brigade iz rejona Jajca pomerena u rejon Mageljdo 11 km severozapadnije od Jajca prema Mrkonjić-Gradu. Noću između 30. i 31. avgusta 1. i 4. bataljon su prešli preko grebena Sinjakovo i planine Lisina u rejon sela Trnovo i Gerzovo, radi napada na četnike. Međutim, posle tri dana traganja ove četničke snage nisu pronađene, jer su se one, prema naknadnom obaveštenju štaba 10. divizije, u međuvremenu prebacile preko planine Vitorog u prostor Hrbljina, navodno negde kod Škadinovca u podnožju planinskog grebena Kujača oko 15 km jugoistočnije od Glamoča prema Kupresu. U tom rejonu je od ranije najčešće boravio i 3. bataljon četničkog odreda »Kočić«.

U vezi sa takvim obaveštenjima i po naređenju štaba 10. divizije, brigada je, bez 3. bataljona koji se i dalje nalazio u Mrkonjić-Gradu, izvršila pokret 3. septembra uveče opštim pravcem Gerzovo - Šipovo - Strojice - Vagan - selo Semenovci u severnom uglu Kupreškog polja i u sadejstvu sa Blagajskim NOP odredom 6. septembra izjutra rano otpočela čišćenje šireg predela Škadinovac, u kojem su se manje grupe od 5 do 10 četnika na prve pucnje razbežavale bez otpora. Zaplenjene se izvesne količine njihovih rezervi u prehrambenim proizvodima i opremi skrivenim u jednoj špilji. Po završenoj akciji, brigada je nastavila pokret noću 7/8. septembra preko Hrbljine i izjutra stigla u rejon sela Pribelja, gde je uspostavila vezu sa Udarnim bataljonom Glamočko-livanjskog NOP odreda od kojeg je dobila obaveštenje da su četničke jedinice koje brigada progoni odstupile na zapad u prostor planine Jastrebnjak, Mliništa i Jasenovih potoka. Postupajući po tom obaveštenju, brigada je odmah nastavila pokret u pravcu Mliništa, ali je tog dana, 8. septembra uveče, u rejonu Čardaka dobila naređenje od štaba 10. divizije da odmah krene u Mrkonjić-Grad a jedan bataljon uputi u selo Majdan, kod Jezera, gde će se staviti pod komandu načelnika Vrhovnog štaba.

Sledeće noći, 8/9. septembra, brigada je nastavila pokret iz rejona Čardak niz padine planine i 9. septembra izjutra rano izbila u prostor Podgorija i Dragnić Podovi u podnožju planine Smiljevac. U prethodnici brigade kretao se 4. bataljon koji je neočekivano naleteo na grupu od oko 80 četnika u podnožju brda zvanog Lunja glava na Dragnić Podovima. U kratkom sudaru ubijen je jedan, ranjeno nekoliko i zarobljeno sedam mobilisanih mladića u četnike sa jednom ili dve puške i nekoliko metaka, koji su posle saslušanja

206a) p$_{rv}$i sukob sa delovima ovih četničkih snaga 7. krajiška brigada je imala još 17. avgusta u pokretu od Prozora preko Kupreškog polja u rejon Janja i Pljeve. Tog dana u svanuće, prethodnica 4. bataljona naišla je na grupu četnika oko šumske pruge u rejonu Lokve Repušina 5 km zapadnije od s. Vagan i otvorila vatru. Četnici su se, koristeći još uvek nedovoljnu vidljivost razbežali, a u poteri za njima uhvaćen je jedan koji je tog trenutka bio ranjen. Pojava 7. brigade u ovom prostoru i glavnine 1. proleterske divizije u gornjem toku Vrbasa, među četnicima je izazvala veliko iznenađenje, jer su ih njihove starešine mesecima uveravale da su ove partizanske jedinice uništene na Neretvi i Sutjesci. U tom iznenađenju uspaničeno su napuštali svoje položaje prema Pljevi i Janju i bez otpora se povlačili u pravcu Manjače.

pušteni kućama. Ostali su proterani u pravcu Jasenovih Potoka, gde su se posakrivali u gustim šumama. U 4. bataljonu ranjena su dva borca. Iz rejona Gerzovo 4. bataljon je 10. septembra nastavio pokret preko grebena Sinjakovo u selo Majdan, a odatle u rejon Jajce, a štab brigade sa 1. bataljonom, prištabskim i pozadinskim delovima 11. septembra u Mrkonjić-Grad. Tako se brigada, posle 12 dana provedenih u pokretima i pređenih preko 150 km u krug, ponovo našla na istom mestu gde je bila 30. avgusta.

U vremenu od 12. septembra do 5. oktobra, brigada se nalazila sa 1. i 3. bataljonom, štabom, prištabskim i pozadinskim jedinicama u rejonu Mrkonjić-Grada, a sa 4. bataljonom u Jajcu. Iz ova dva grada na međusobnom rastojanju od 27 km brigada je izvršavala svakodnevne brojne zadatke koji su proisticali iz potrebe neposrednijeg obezbeđenja ovih gradova. U Jajcu su se tada, pored Vrhovnog štaba i CK KPJ, nalazili i njihovi brojni organi i ustanove, okupljali se predstavnici vojnih, pozadinskih i partijsko-političkih organa i organizacija iz čitave zemlje po raznim poslovima, održavani vojni, pozadinski i partijsko-politički kursevi, obavljali mnogi poslovi oko priprema za održavanje Drugog zasedanja AVNOJ-a i odvijala široka aktivnost u svim pravcima. U Jajcu se tada nalazila i Engleska vojna misija u obnovljenom sastavu i na višem nivou, sedište novoformiranog Jajačkog vojnog područja i štaba 10. krajiške divizije i dr. Istovremeno u Mrkonjić-Gradu bilo je sedište Pokrajinskog vojno-političkog rukovodstva za Bosnu i Hercegovinu i oblasnog rukovodstva za Bosansku krajinu koja su vršila pripreme za održavanje Prvog zasedanja zemaljskog antifašističkog veća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH) i obavljala druge poslove slične onima koje su obavljali Vrhovni štab i CK KPJ u Jajcu.

Iz operativnog dnevnika brigade i drugih dokumenata vidi se da su glavne snage brigade u tom vremenu bile angažovane na obezbeđenju druma Jajce - Mrkonjić-Grad - Čađavica i Čađavica - Sitnica prema Banjaluci, obezbeđivale mesta spuštanja pošiljki opreme i materijala koju su isporučivali Englezi putem aviona u rejonima sela Podbrdo i prostora Šabina bara 7 km zapadnije od Mrkonjić-Grada pored druma za Čađavicu i Ključ, a najčešće vršile potere manjih četničkih grupa koje su sa područja planine Manjača i Lisine pokušavale vršiti prepade na manje grupe partizana koje su se u tom prostoru kretale po raznim poslovima. U tom cilju, za vreme boravka u Mrkonjić-Gradu brigada je izvela 25 akcija protiv četnika u prostoru Trijebova, Surjana, Podrašnice i drugih mesta u kojima je 3. bataljon ubio jednog i ranio nekoliko četnika, uz sopstvene gubitke od jednog ranjenog i jednog zabunom ubijenog borca. Zavređuje da se navede uspeh koji je postigla 3. četa 4. bataljona u akciji koju je izvela noću 30. septembra na 1. oktobar u rejonu sela Šibovi, u kojoj je jedan njen vod naleteo na grupu od oko 150 četnika iz 3. četničke brigade »Kočić« u predelu Košarište i Međugorje u prostoru planine Lisina. U kratkom iznenadnom napadu razbijena je čitava grupa i naterana u panično bekstvo prema Trnovu i Gerzovu, zaplenjeno šest natovarenih konja, jedno goveče, nešto šinjela, cipela, ćebadi, jedna pisaća mašina i čitava arhiva štaba ove četničke brigade. [1] Očigledno se radilo o dezorijentisanoj rulji koja je lutala prostorom, postepeno se osipala i bivala sve manja u kojoj su ostajali samo najzagriženiji i opstajali skrivanjem u nepristupačnim predelima gustih šuma. Međutim, za pozadinske organe vlasti po seoskim naseljima i narod u ovom prostoru oni su i dalje predstavljali realnu opasnost od koje se strepelo

sve do leta 1944, pa i kasnije. Svojom iznenadnom pojavom, u za njih pogodnom trenutku i na pogodnom mestu, nanosili su gubitke manjim delovima partizanskih jedinica, pozadinskim organima i ustanovama, kad god im se ukazala prilika za to.

Ovim je okončano izvršavanje zadataka na obezbeđenju Vrhovnog štaba u Jajcu i Pokrajinskog i Oblasnog rukovodstva u Mrkonjić-Gradu od strane 7. krajiške brigade. Mesec dana provedenih na tim zadacima, za brigadu je u suštini značilo kakvo takvo odmaranje od prethodnih teških borbi i popunu njenih jedinica novim ljudstvom, mada ta popuna u ovom vremenu nije bila do kraja izvršena. Onih već navedenih 130 mobilisanih iz Jajca i 25 iz Travničkog odreda upućenih u brigadu 29. avgusta, a 26. septembra još 35 iz Mrkonjić-Grada ravnomerno raspoređenih među stare borce, omogućilo je formiranje novog 2. bataljona i bilo preduslov da brigada obnovi svoju prethodnu borbenu vrednost, koju će ispoljavati u narednim mesecima borbe, uz velika naprezanja čitavog njenog boračkog i rukovodećeg sastava.

Borbe u oktobru

U septembru i oktobru došlo je do krupnih promena vojno-političke situacije, a time i do promena u obostranom rasporedu snaga u prostoru Bosanske krajine. Te promene su uticale na dalju upotrebu brojnih partizanskih jedinica, pa i 7. krajiške brigade.

U vreme kapitulacije Italije jedinice NOVJ su odmah preduzele operatije za zauzimanje obale i zaleđa Jadrana i pristupile razoružavanju italijanskih snaga u zapadnom delu zemlje. Čim je saznao za njihovu kapitulaciju, Vrhovni štab je uputio Ivu Lolu Ribara u Split, koji je u ime Vrhovnog štaba i CK KPJ 9. septembra otpočeo pregovore sa komandantom italijanske divizije »Bergamo« o predaji. Međutim, ne čekajući završetak tih pregovora u Splitu je došlo do pravog narodnog ustanka pod rukovodstvom mesnih partijskih organizacija u kojem su razoružani Italijani, a ugovor o predaji potpisan tek 16. septembra. Tada su razoružane italijanske snage u Solinu, Kaštelima, Trogiru i duž pruge Split - Perković, zatim na ostrvima Braču, Hvaru, Korčuli, Visu, Mljetu i Lastovu. Tako je oslobođena čitava obala sa ostrvima od Šibenika do Pelješca, sem Omiša i Makarske, gde su se ustaše uspele održati.

Nemci su takođe u ovoj situaciji blagovremeno reagovali. Sa svojom 114. divizijom iz doline Une počeli su se probijati prema moru još 29. avgusta i 7. septembra stigli u Drniš i tako se uoči kapitulacije Italije već našli u Dalmaciji, a sa 7. SS »Princ Eugen« divizijom iz doline Neretve delovima koje su prebacili avionima 9. i 10. septembra stigli u Sinj. Preostale dve divizije (369. u dolini Bosne i 373. »Tiger« na prostoru Bihaća, Prijedora i Banjaluke) držali su u rezervi radi obezbeđenja pozadine i prema jedinicama 1. proleterske, 4, 5. i 10. krajiške divizije.

Vrhovni štab je 13. septembra uputio 1. proletersku diviziju iz rejona Bugojna i Gornjeg Vakufa prema Splitu na odsek Aržano - Trilj, a 4. krajišku diviziju (6. i 10. brigadu) na liniju reke Cetine od Vrlike prema Sinju, radi pomoći tamošnjim dalmatinskim jedinicama u odbrani oslobođenog Splita i evakuacije ogromnog ratnog plena u opremi i naoružanju.[208]

Uporedo sa tim, budno prateći dalji tok događaja i brojni odnos angažovanih snaga na italijanskom kopnu do 12. septembra, vrhovni komandant Tito je procenjivao da do iskrcavanja savezničkih snaga na jugoslovensku obalu Jadranskog mora ne može doći u dogledno vreme i na osnovu takve procene utvrdio dva osnovna vojno-politička zadatka od strateškog značaja: prvo, ubrzati pripreme i formiranje pokrajinskih političkih rukovodstava (sem Slovenije i Hrvatske koje su ih već tada imale), izvršiti izbor delegata i održati Drugo zasedanje AVNOJ-a i njegovo prerastanje u najviše zakonodavno i izvršno telo, koje će utvrditi oblik društveno-političkog uređenja zemlje; i drugo, glavne snage NOVJ orijentisati za prodor u Srbiju. Od tada su sve mere i postupci vojne i političke prirode bile uslovljene ovim zadacima i u funkciji njihove realizacije. U tom smislu prva mera na vojnom planu bila ie odluka od 5. oktobra o formiranju osam korpusa NOV i POJ po sledećem:[209]'

- Prvi proleterski korpus u sastavu: 1. proleterska divizija sa 1. proleterskom i 3. krajiškom, kojima će se kasnije priključiti 13. brigada »Rade Končar« i 6. lička divizija sa svoje tri brigade;
- Drugi udarni korpus na teritoriji Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine;
- Treći korpus, preimenovanjem dotadašnjeg 1. bosanskog korpusa na teritoriji srednje i istočne Bosne;
- Četvrti korpus, preimenovanjem dotadašnjeg 1. hrvatskog korpusa na teritoriji Banije, Korduna i Like;
- Peti korpus, preimenovanjem dotadašnjeg 2. bosanskog korpusa na teritoriji Bosanske krajine;
- Sesti korpus, preimenovanjem dotadašnjeg 2. hrvatskog korpusa na teritoriji Slavonije;
- Sedmi korpus novo formirani na teritoriji Slovenije i
- Osmi korpus od dotadašnje 4. operativne zone Hrvatske na teritoriji Dalmacije, Like i jugozapadne Bosne.

U tim promenama formirana su četiri nova korpusa (od 1. i 2. proleterske divizije dva i po jedan na teritoriji Slovenije i Hrvatske) dok su za četiri samo promenjeni redni brojevi i ukinuti prisvojni pridevi (dva bosanska i dva hrvatska). Pred sve korpuse vrhovni komandant Josip Broz Tito postavljao je zadatke da preduzimaju snažnija ofanzivna dejstva protiv neprijatelja na svojoj teritoriji i oslobađaju što veći prostor Jugoslavije, a na tom prostoru formiraju organe narodne vlasti i vojnopozadinske organe. U tom smislu posebno je insistirao kod 2. korpusa u Crnoj Gori i 3. korpusa u istočnoj Bosni da usmeravaju svoja dejstva prema Srbiji. Zbog toga je početkom oktobra 5. krajišku diviziju ojačao sa 10. krajiškom brigadom iz 4. divizije, preuzeo je pod svoju neposrednu komandu i naredio joj da 10. oktobra 1943. sa prostora Travnika, Gornjeg Vakufa i Fojnice izvrši pokret prema Srbiji opštim pravcem južno od Sarajeva, oslobodi Višegrad i izbije na područje Užica.[2] '

U vezi sa takvim zadatkom 5. krajiške divizije, Vrhovni štab je preko štaba 10. krajiške divizije naredio da 7. krajiška brigada izvrši smenu 1. krajiške brigade na položajima prema Travniku i brani pravce koji od Travnika izvode u Jajce preko prevoja Karaulska gora i prema Donjem Vakufu preko prevoja Komar u dolinu Vrbasa, a 1. proleterskoj diviziji da se vrati iz Dalmacije i u povratku da oslobodi Livno i Kupres u sadejstvu sa delovima

[209]> Isto, k. 15-A, reg. br. 16/1.
210) AVII, NAV-N-T-313, Roll. 196/745 7088 (Nemci su dešifrovali radio depešu koju je Vrhovni štab uputio 5. diviziji u vezi sa ovim njenim pokretom).

4. krajiške divizije i 9. brigade 10. krajiške divizije. Ta dva mesta bila su veoma važna zbog boljeg povezivanja slobodne teritorije u Bosanskoj krajini sa Dalmacijom. Livno su tada branile snage 5. ustaške pukovnije koja je imala oko 4.000 ustaša, a Kupres Dobrovoljačka ustaška bojna (bataljon) sa'oko 700 zloglasnih ubica koji su se u ovom mestu ušančili još od prvih dana ustanka 1941. Napad na Livno i Kupres bio je planiran za noć 2/3. oktobra, ali se neprijatelj iz njih povukao i ne sačekavši taj napad, pa je Livno oslobođeno 3. a Kupres 4. oktobra bez borbe. U Livnu je 10. krajiška brigada izišla iz sastava 4. divizije i 3. oktobra ušla u sastav 5. krajiške divizije shodno navedenom naređenju Vrhovnog štaba.[211]'

Sedma krajiška brigada je pošla na izvršavanje svog zadatka 5. oktobra sa glavninom (štab, pozadinski delovi, 1, 2. i 3. bataljon) iz rejona Mrkonjić-Grad, a sa 4. bataljonom iz Jajca prema Travniku. Od Jajca prema Travniku brigada je marševala na dva odvojena pravca. Sa štabom brigade, pozadinskim delovima, 1. i 3. bataljonom do Donjeg Vakufa prevozom željeznicom, a odatle 1. bataljon preko Komara u rejon sela Goleš i Trebeuša prema Turbetu, a štab brigade, pozadinski delovi i 3. bataljon na Komar, pozadi 1. bataljona, gde su stigli 6. oktobra uveče. Četvrti bataljon je krenuo iz Jajca 5. oktobra uveče, preko Krezluka i Karaulske gore i 6. oktobra rano izjutra, nakon pređenih 40 km, zaposeo položaje na liniji selo Varošluk - Dželilovac neposredno iznad naselja Turbe. Tog dana 6. oktobra iza 4. bataljona kretao se 2. bataljon istim pravcem i oko 12 sati u rejonu zapadnije od Karaulske gore sudario se sa grupom od oko 450 ustaša koji su se u povlačenju iz Kupresa za Travnik dva dana i noći probijali preko oslobođene teritorije. Po prelazu reke Vrbas nizvodno od Donjeg Vakufa za njima su poteru vršili delovi 1. krajiške brigade. Zbog guste šume i nepoznavanja situacije od strane naših snaga ustaše su se vešto i brzo izvlačile prema Travniku između 2. bataljona 7. krajiške i delova 1. krajiške koji su ih gonili u stopu, pa je u jednom trenutku došlo do sukoba između onih koji su gonili ustaše i delova 2. bataljona koji su ih sačekivali. Nesporazum je otklonjen kad su borci 2. bataljona »zarobili« dva borca iz 1. krajiške brigade. U tom sukobu sa ustašama iz 2. bataljona poginuo je komandir čete Vlado Zorić ranije komandir čete u 4. bataljonu od formiranja brigade u koju je došao iz Krajiškog proleterskog bataljona i jedan borac, a ranjena dva.

Osluškujući žestoku borbu u svojoj pozadini, prema mestu sukoba uputio se 4. bataljon, ostavljajući svoj manji deo u zastoru prema Turbetu. Neposredno ispod same ivice grebena na Crnom vrhu (1260) 1 km južnije od prevoja Karaulske gore, u streljačkom stroju sukobio se sa navedenom gomilom ustaša koja se u trku kretala nfz padine grebena prema Turbetu. U takvim okolnostim 4. bataljonu ništa nije preostalo nego da razmakne svoj streljački stroj levo i desno, propusti gomilu a potom se obruši na njeno začelje i satera u Turbe. U ovom sukobu neprijatelj je imao oko 50 ubijenih i neutvrđen broj ranjenih. Zaplenjene su samo tri puške i 400 komada metaka, a 4. bataljon imao jednog poginulog i dva ranjena borca.[212]' Neprijateljski garnizon u Travniku u ovom bataljonu Kupreških ustaša dobio je značajno pojačanje.

Sutradan 7. oktobra Brigada je izvršila smenu jedinica 1. krajiške brigade i preuzela njene položaje: sa 1. bataljonom na desnom krilu na liniji Vučja jama - selo Dakovići - selo Kasapovići na grebenu Vilenica; sa 3. bataljonom

2U) AVII, fond NOP-a, k. 766, reg. br. 34/3.

levo od 1. bataljona selo Pulac - selo Bjelobučje uključno drum Turbe - Donji Vakuf; sa 2. bataljonom levo od 3. bataljona isključno drum Turbe - Donji Vakuf i Turbe - Jajce preko Karaulske gore u rejonu sela Varošluk, a 4. bataljon je zatvarao drum Turbe - Jajce na levom krilu 2. bataljona na liniji selo Sešići - selo Cosici. Takvim rasporedom bataljona brigada je blokirala neprijateljske snage u Travniku sa južne, zapadne i severozapadne strane i sprečavala njihov prodor u dolinu Vrbasa i rejon Jajca. Na ovim položajima u danonoćnim borbama provela je više od mesec dana uz češća pomeranja koja je nametala situacija u ovom prostoru.

U borbama kod Travnika i oko njega

Prema ratnoj dokumentaciji naših i neprijateljskih jedinica kod Travnika, Turbeta, Dolca i Bile u oktobru 1943. bilo je ukupno 25, a u novembru te godine čak 57 manjih i većih sukoba.[2131] Radi lakšeg razumevanja događaja koji su se odvijali kod Travnika tokom rata treba podsetiti bar na osnovne karakteristike tog mesta i njegove okoline.

Dolinu nevelike reke Lašve okružuju padine Vlašića sa severne, ogranci Kruščice sa južne, a sa zapadne strane u obliku potkovice padine prevoja Karaulske gore i Komara, koji čine vododelnicu između Vrbasa na zapadnoj i reke Bosne na istočnoj strani. Sredinom ove doline na čitavoj dužini od oko 30 km prolazi glavni drum i pruga koji od Jajca preko Donjeg Vakufa i Travnika povezuju dolinu Vrbasa sa putnim pravcima Sarajevo - Zenica - Slavonski Brod u dolini reke Bosne.

Dolina Lašve je plodonosan i gusto naseljen prostor sa oko 130 manjih i većih naselja. Pored reke, druma i pruge, počev od Turbeta i Travnika najpoznatija su Dolac, Han-Bila, Bila, Vitez, Han-Kumpanija i Kaonik, 4 km od ušća Lašve u Bosnu. Od Kaonika se odvaja putni pravac koji povezuje Travnik i Zenicu, preko Busovače, Kiseljaka i Blažuja sa Sarajevom, paralelno sa prugom koja na delu od ušća Lašve do Sarajeva prolazi dolinom reke Bosne. Osim glavnog druma dolinom Lašve Travnik je povezan drumovima preko Han-Kumpanije i preko Guče Gore sa Zenicom u dolini Bosne, a od Turbeta preko prevoja Karaulske gore sa Jajcem i od Dolca preko Rostova sa Gornjim Vakufom u dolini Vrbasa. Nalazeći se na sredini rastojanja između doline Vrbasa i Bosne, u blizini industrijske zone Zenica, Travnik je od uvek imao veliki politički i vojni značaj. Nekadašnje političko središte u vreme otomanske carevine još u XVII veku imao je 11 mahala, 2.000 kuća i 12.000 stanovnika. Između dva svetska rata to stanovništvo se svelo na 7.000 lica, sa razvijenom zanatskom radinošću, eksploatacijom i preradom šumskog bogatstva i fabrikom šibica u Dolcu.

Travnik je od uvek bio veći vojni garnizon sa izgrađenim stambenim i drugim objektima i utvrđenjima za neposrednu kružnu odbranu. Topografski oblici zemljišta u neposrednoj okolini grada, povoljniji su za branioce nego za napadače, i u uslovima kada su napadači bivali brojno nadmoćniji po nekoliko puta.

Prema prikupljenim podacima, u trenutku dolaska 7. krajiške brigade 7. oktobra 1943. u Travniku se nalazila 1. Zagrebačka konjička pukovnija (sa 1. i 2. sklopom, najviše 1.200 vojnika), oko 450 ustaša iz Kupresa i 240

feldžandarma - ukupno blizu 2.000 vojnika sa pet brdskih i dva pt. topa i jedan oklopni voz. ' Do tog vremena već su bili podešeni stari i izgrađeni novi pokriveni drveno-zemljani i armirano-betonski bunkeri oko grada, ograđeni žicom i delimično postavljenim minskim poljima oko njih. Na delu od izlaza druma iz Travnika prema Turbetu do njegovog izlaza na istočniju stranu prema Dolcu u polukružnom obliku, na padinama Vilenice izgrađen je 21 takav bunker, a prema padinama Vlašića iskopani i kamenom nadzidani rovovi na čitavoj dužini i ograđeni bodljikavom žicom, ispred koje su bila protivpešadijska minska polja. Naselja Turbe i Dolac nisu ulazila u ovu utvrđenu liniju odbrane grada.

U povratku iz Dalmacije jedinice 1. proleterske divizije su 7. oktobra pristigle na prostoriju Bugojna i Gornjeg Vakufa, a dan kasnije 8. oktobra štab 1. proleterskog korpusa, još uvek u ulozi štaba 1. proleterske divizije, izdao je naređenje štabu 10. krajiške divizije u kojem se navodi da se po naređenju Vrhovnog štaba 10. krajiška divizija privremeno stavlja pod operativnu komandu 1. proleterske divizije, odnosno korpusa i naređuje mu da ovaj korpus uputi dve brigade na komunikacije koje iz Sarajeva izvode na sever, odnosno u Fojničku kotlinu i dolinu Bosne, radi rasterećenja od pritiska neprijatelja na snage 3. (ranijeg 1. bosanskog) korpusa koje su branile oslobođenu Tuzlu. U vezi sa tim, štab 1. divizije naredio je 3. krajiškoj brigadi da odmah, 8. oktobra u 13 časova, izvrši pokret iz rejona Bugojna, a noću 9/10. oktobra pređe put Busovača - Travnik i noću 10/11. oktobra upadne u Zenicu, brzo izvrši temeljito rušenje najvažnijih industrijskih postrojenja, a potom se povuče.

U istom naređenju 9. krajiškoj brigadi 10. divizije stavljeno je if zadatak da sa tri svoja bataljona iz Gornjeg Vakufa izvrši pokret, u isto vreme kad i 3. krajiška iz Bugojna, najkraćim putem u pravcu mesta Lašva i 9. oktobra uveče izbije na komunikaciju Busovača - Vitez, obezbedi prelaz 3. krajiške brigade, a noću 10/11. oktobra uništi neprijateljsku posadu na željezničkoj stanici Lašva. Radi veće pokretljivosti obema brigadama je naređeno da ostave svoje pozadinske delove, težu opremu i naoružanje.

U vezi dejstava tih dveju brigada u navedenom naređenju za 7. krajišku brigadu postavljeno je:

> »3. - VII brigada ostaje na prostoriji Turbe - Travnik sa zadatkom zatvaranja pravca Turbe - Donji Vakuf. Ovaj zadatak vršiti ofanzivno, kako bi se neprijatelj u Travniku osetio ugrožen i kako bi se sprečila njegova intervencija prema Zenici. Sa jednim bataljonom dejstvovati između Travnika i Viteza«.[215]'

Radi izvršenja naređenja 1. proleterske divizije štab 7. krajiške brigade je predveče 10. oktobra izvršio rokadu svojih bataljona tako što je naredio: 1. bataljonu da u toku noći 10/11. oktobra izvrši napad na željezničku stanicu. Bila 10 km istočnije od Travnika prema Vitezu; 3. bataljonu da posedne položaje 1. bataljona; 2. bataljonu da posedne položaje 3. bataljona i delom snaga učestvuje u napadu na Turbe sa 4. bataljonom, koji je ujedno preuzeo i deo položaja 2. bataljona prema Turbetu. Prvi bataljon je noću 10/11. oktobra izvršio napad na željezničku stanicu Bila, proterao manju neprijateljsku posadu i demolirao željezničke instalacije, ali nije uspeo porušiti mostove na reci Lašvi kod Bile i Han-Bile, jer su bili branjeni iz bunkera koje nije mogao

2") Isto.

likvidirati. U toj akciji poginuo je Aleksandar Volf, član štaba bataljona i jedan borac. Četvrti bataljon je sa jednom četom 2. bataljona u isto vreme izvršio napad na Turbe, ali se neprijateljska posada povukla ne sačekavši taj napad, pa je 4. bataljon zauzeo Turbe bez borbe, zaplenio četiri tone soli i dva bureta nafte, a zatim produžio nastupanje prema Travniku i zaposeo nove položaje na liniji selo Ovčarevo - predeo Dubrava, 3 km istočnije od Turbeta i izvršio demonstrativni napad na glavnu liniju odbrane neprijatelja na ovom pravcu, dok su to isto radili 2. i 3. bataljon sa grebena Vilenice. O tim dejstvima 7. krajiške brigade na Travnik, u izveštaju Redarstvene župske oblasti u Sarajevu od 11. oktobra, pored ostalog navodi se i sledeće:

> »Prema jutros primljenim brzoglasnim obavestima ozbiljno su ugroženi Turbe i Travnik . . . Posada koja se je nalazila u Turbetu i Travniku dobila je nalog da se povuče. Njemačka posada se već povukla, dok je naša ostala i njoj se pridružila naša posada iz Turbeta. Uslijed toga nastao je u Travniku veliki strah i zabrinutost.«[216)]

Očigledno je taj demonstrativni napad 7. krajiške brigade neposredno na Travnik u ozbiljnoj meri poljuljao moral neprijatelju u njemu. Zbog toga što u njemu nije učestvovala bar još jedna brigada propuštena je šansa da se grad zauzme sa mnogo manje žrtava i napora koji su kasnije uloženi, ali se nije mogao zauzeti. Taj napad je izveden četiri dana kasnije - 15. oktobra sa brojnim angažovanim snagama i temeljitije izvedenim pripremama, u kojem je 7. krajiška imala veoma značajnu ulogu i podnela najveće žrtve.

Dan ranije uoči planiranog napada 14. oktobra uveče 1. proleterska brigada je iz rejona Bugojna sa tri svoja bataljona pristigla u dolinu rečice Grovnice na desno krilo 7. krajiške na liniju s. Ranković - Budišići - Đakovići, obezbeđujući se od Travnika sa Vilenice i od Doca sa druma za Gornji Vakuf. Istog dana 14. oktobra u 21 čas, štab 1. proleterske divizije izdao je svoju zapovest za ovaj napad u kojoj se pored ostalog navodi i sledeće:

> »
>
> - Napad na Travnik izvršiće I Proleterska, III Proleterska (sa dva bataljona) i VII Krajiška brigada. Napad otpočeti 15. ov. m. u 20. časova. Raspored snaga za napad: JUŽNA KOLONA 1. Prolet. brigada, Tenkovska grupa, Brdska baterija. Svega: 5 bataljona, dva tenka, tri brdska topa. Napada sa juga, naslanjajući se krilima na r. Lašvu, opštim pravcem dejstva preko brda Vilenice. ISTOČNA KOLONA III Prolet. brigada sa dva bataljona. Napada sa istoka duž komunikacija Vitez - Travnik i Gučja Gora - Travnik; naslanjajući se levim krilom na r. Lašva a desnim na padine Gornja Čatrnja (put Bukovica - Travnik isključno). ZAPADNA KOLONA VII kraj. brigada, Tenkovska grupa. Svega: 4 bataljona, 1 tenk, 1 bacač plamena, 1 dalekometna haubica, 2 poljska topa. Napada sa zapada duž komunikacije Turbe - Travnik, naslanjajući se desnim krilom na r. Lašva a levim na brdo Gornja Čatrnja.
>
> - Obezbeđenja: IX krajiška brigada postavljena je za zatvaranje pravaca prema Sarajevu, s tim što će pri ovom aktivno dejstvovati na komunikacije Han Kumpanija - Busovača - Lašva. Dva bataljona III . . . Krajiške brigade, bataljon »Garibaldi« i I Bataljon Travničkog

odreda obrazuju operativnu grupu na sektoru Bila - Večerska - Han Kumpanija - Zenica, sa zadatkom zatvaranja pravaca od Han Kumpanije i Zenice, dejstvujući aktivno ka tim uporištima.«[217)]

Iz navedenog naređenja vidljivo je imperativno opredeljenje viših komandi da se u tom napadu ovlada Travnikom i u tom cilju angažuju respektivne snage od ukupno 11 bataljona uz podršku tenkova i artiljerije kakva je do tada retko ostvarivana u napadima na naseljena mesta, a osiguranje jedinica u neposrednom napadu na grad, od mogućnosti spoljne intervencije neprijatelja vršilo je ukupno sedam bataljona na jedino mogućim pravcima takve intervencije. Sem toga, bar u okviru 7. krajiške brigade, blagovremeno su sprovedene temeljite pripreme organizacijske i taktičke prirode za izvođenje tog napada. Čim su bataljoni 1. proleterske brigade pristigli u rejon sela Đakovići i Rankovići 14. oktobra uveče i kad je štab brigade dobio navedeno naređenje za napad iste večeri je naredio rokiranje 1. bataljona iz sela Đakovići i 3. bataljona sa grebena Vilenice u rejon Turbe, a 2. bataljonu da svoje položaje iz rejona sela Pulac pomeri napred u visinu sela Zlokići na južnoj strani druma Turbe - Travnik. Sledećeg dana 15. oktobra izvršena je organizacija sadejstva i precizirani zadaci svakom bataljonu na pravcu njegovog napada.

Prvi bataljon napadao je na desnom krilu osloncem na reku Lašvu u zahvatu druma Turbe - Travnik, kojim se kretao i jedan tenk iz tenkovske čete 1. proleterske divizije. Na njegovom desnom krilu preko reke Lašve napadao je 6. bataljon 1. proleterske brigade padinama Vilenice. Levo do 1. bataljona, napadao je 3. bataljon na pravcu sela Ovčarevo - Bilica Dočić, a levo od njega 4. bataljon preko Baš Bunara u podnožju Vlašićkih strana na samoj ivici centralnog gradskog naselja i imao zadatak da uhvati vezu u levo sa desnokrilnim bataljonom 3. krajiške brigade preko ogolelih i strmih stena Gornja Čatrnja. Izlazak 4. bataljona na polazne položaje za napad bio je izuzetno težak i rizičan, jer se samo pod zaštitom pomrčine mogao kretati u koloni preko Vlašićkih strana do jedne vododerine niz koju se morao spuštati u podnožje strmine i ispred žičane ograde neprijateljske linije odbrane razvijati za napad. Pokušaj da se uhvati veza sa 3. krajiškom brigadom na početku napada nije uspeo, jer se posle pogibije jednog kurira od te namere odustalo. Zbog uskog prostora na pravcu kojim je brigada napadala, njen 2. bataljon nije mogao biti ni upotrebljen, pa je zadržan u opštoj rezervi brigade u rejonu sela Zlokići.

Međutim, tok događaja u tom napadu pokazao je da su sve ove pripreme i angažovane snage bile nedovoljne u odnosu na one mere koje je u međuvremenu preduzimao neprijatelj za odbranu. Navedeni izveštaj Redarstvene župske oblasti u Sarajevu od 11. oktobra o zbivanjima kod Travnika prilikom demonstrativnog napada 7. krajiške brigade i dejstva 3. i 9. krajiške brigade kod Zenice i Lašve, skrenuo je pažnju nemačkom komandovanju na taj prostor, pa je od tada budno pratilo događaje i vreme od četiri dana iskoristilo za pripremu dovoljno jakih snaga za intervenciju u trenutku za kojeg se odlučio, a opsednuta posada u Travniku to vreme do maksimuma koristila za dogradnju prepreka, polaganje minskih polja i organizaciju sistema vatre na svim pravcima odbrane. Za mnoge od tih prepreka nije se znalo od ranije, već su ih jedinice otkrivale u toku napada uz velike žrtve. O tome kako se

ovaj napad odvijao na pravcu 7. krajiške brigade najbolje se vidi iz izveštaja kojeg je na zahtev štaba 1. proleterske divizije, uputio štab brigade 16. oktobra u 16,30 časova:

»

2) Naše jedinice vodile su borbu od 20 časova 15. ov. meseca pa do 6,30 časova 16. ov. meseca, kada smo primili vaše naređenje o pojačanju neprijatelja u Travniku i o obustavi napada.

3) Za celo ovo vreme napada naše jedinice nisu uspele da se probiju u grad, izuzev što su uspele likvidirati pojedine bunkere na spoljnim utvrđenjima.

4) Likvidacija neprijateljskih spoljnih uporišta išlo je veoma teško, jer je neprijatelj davao žestok otpor mitraljeskom i bacačkom vatrom a pored toga ispred svakog bunkera postavljena su minska polja, tako daje 7 mina eksplodiralo prilikom napadanja naših boraca na bunkere.

5) Od eksplozija ovih mina imali smo 5 teže ranjenih od kojih su do sada 4 umrla.

7) Dva tenka koja smo imali na raspoloženju kretala su se komunikacijom Turbe - ulaz u Travnik u istoj visini sa našom pešadijom, što je u poslednjem momentu jedan izišao napred, kojeg je iz neposredne blizine oštetio neprijateljski protivtenkovski top. Sofer tenkista poginuo je, dok je nišandžija na mitraljezu teže ranjen i uspeo da se izvuče do naše pešadije, koji je odmah prenešen do previjališta. Pomenuti tenk je pao u ruke neprijatelja.

8) U ovoj akciji imali smo 26 boraca izbačenih iz stroja od kojih je 10 teže ranjeno i 16 lakše. Od ovih 10 teže ranjenih do sada je 5 umrlo. Većina ovih teže ranjenih (9) ranjeno je od nagaznih mina.

9) U vezi sa ponovnim napadom . . . naše je mišljenje da se spolja uporišta ne mogu likvidirati bez dovoljno precizne vatre teških oružja a naročito bacača i protivkolskih topova i to u toku dana (danju).

10) Protivkolski top, zbog istrošene municije povukao se ka Vakufu, odakle će hvatati vezu sa višim štabom . . . Tražimo savet kako i na koji način bi mogli da skinemo te mine, jer inače dosadašnji način vršenja napada zahteva mnogo žrtava i vrlo štetno utiče na moral samih boraca . . . Predlažemo i ovo, ukoliko bi bilo ispravno, da se na našem sektoru gde se nalaze mine ne vrši napad spolja, nego da se neprijatelj drži u blokadi, pa po upadu u grad da se ovakva uporišta likvidiraju iznutra; u ovom slučaju jedan deo naših snaga mogao bi pojačati dejstvo Prve proleterske brigade na njenom pravcu.«[218]

Da se nedovoljno poznavao sistem neprijateljskih prepreka dokazuju još neki karakteristični detalji koji se u ovom izveštaju štaba brigade ne navode. Na sektoru napada brigade bataljoni su na svojim pravcima dejstva otkrili osam bunkera za koje se do tada nije znalo, a najveći broj žrtava od nagaznih mina neposredno uz žičanu ogradu imao je 4. bataljon. Kod 1. bataljona, neprijatelj je preprečio drum debelim kamenim zidom neposredno ispred bunkera na ulazu u grad, kojeg su borci ovog bataljona uspeli ukloniti pod vatrom neprijateljskih mitraljeza i topova, da bi omogućili prolaz sopstvenim tenkovima, koji, kako se navodi u izveštaju štaba brigade, nisu uspeli.

Do obustave ovog napada, o čemu se govori u izveštaju štaba 7. krajiške brigade, došlo je po usmenom naređenju štaba 1. proleterske divizije oko 4. časa izjutra 16. oktobra, ali je do štaba 7. krajiške brigade stiglo sa zakašnjenjem od dva i po sata. Pismeno naređenje o ovom prekidu, štab divizije je izdao tek u 15,30 časova tog dana, iz kojeg se vidi pravi razlog zbog kojeg je napad morao biti obustavljen, jednovremeno za sve jedinice koje su u njemu učestvovale, uključujući i one koje su bile u njegovom obezbeđenju. U toku napada noću 15/16. oktobra štab divizije je dobio obaveštenje da je neprijatelju u toku prethodnog dana 15. oktobra uspelo da ovlada komunikacijom Han Kumpanija - Travnik; da je pojačao Travnički garnizon sa tri tenka, delom artiljerije i oko 1.000 vojnika 369. legionarske »Vražje« divizije; daje sa jačim snagama zaposeo komunikaciju na celoj dužini od Busovače do Travnika, utvrđujući se na mestima Han-Kumpanija, Han-Bila, Divljak i Vitez i da se u tim rejonima nalaze jače neprijateljske snage, koje su sa većim brojem kamiona, motocikla i nešto tenkova došle iz Sarajeva. Zbog takve situacije na ovom sektoru, štab divizije se opredelio za obustavu napada na Travnik i naredio da sve jedinice divizije ostanu na sadašnjim sektorima, ali sa bitno drugačijim zadacima, koje će dan kasnije 17. oktobra Vrhovni štab korigovati svojim naređenjem. Po prvobitnom navedenom naređenju štaba 1. divizije od 16. oktobra jedinicama su bili postavljeni sledeći zadaci:

»

VII KRAJIŠKA BRIGADA: Zatvarače pravce od Travnika ka Turbetu rušeći i dobro zaprečavajući komunikacije na tom pravcu. Artiljerija i tenkovi koji su pridodati ovoj brigadi ostaće i dalje na njenom sektoru.

Sa svoga sektora vršiće manjim delovima pritisak ka Travniku a koristeći svaki zgodan momenat za razbijanje i uništenje izdvojenih neprijateljskih delova.

Švojim desnim krilom naslanjaće se na delove I Proleterske brigade kod s. Đakovići.

I PROLETERSKA BRIGADA: Zatvarače pravce od Travnika ka jugu i biće rezerva za sektor operacija ove divizije.

Artiljerija i tenkovi koji su bili pridodati ovoj brigadi ostaće na njenom sektoru na prostoru oko sela Zubići (zaključno).«[219]»

Po ovom naređenju 1. proleterska brigada je, u stvari, branila pravac Travnik - Gornji Vakuf preko Rostova.

Po prekidu napada na Travnik, 16. oktobra u 6,30 časova, 7. krajiška brigada se u poslednjem trenutku povukla: sa 1. bataljonom u rejon sela Bačvice na južnoj strani druma Turbe - Travnik pozadi 2. bataljona koji je i dalje ostao u rejonu sela Zlokići i Vidoševići; sa 3. bataljonom u selo Paklarevo u podnožju Vlašićkih strana, a sa 4. bataljonom u selo Ovčarevo ispred 3. bataljona severnije od druma Turbe - Travnik. Artiljerijska grupa (dva brdska topa) i deo tenkovske grupe (jedan teži tenk) upućeni su u rejon sela Oborci, 8 km iza prevoja Komar, a intendantura i brigadni sanitet u selu Komar i Gradine pozadi ivice grebena Komar. Međutim, kad je štabu brigade uručeno navedeno naređenje štaba 1. divizije između 16 i 17 časova, on je izvršio korekcije u rasporedu svojih jedinica noću 16/17. oktobra, tako što je 3. bataljon iz sela Paklareva pomerio u prostor između druma Turbe - Jajce i Turbe - Donji Vakuf u rejon sela Krčevine zapadnije iznad Turbeta i pozadi

4. bataljona, koji je i dalje ostao na položajima između Ovčareva i Paklareva desnim krilom oslonjen na reku Lašvu i 2. bataljon a levim na Vlašićke strane. Na taj način borbeni poredak brigade je bio postrojen u dva ešelona u kojem su 2. i 4. bataljon bili u prvom a ostali u drugom po dubini:

Te noći 16/17. oktobra 3. bataljon je iz rejona sela Krčevine vršio zaprečavanje druma Turbe - Jajce preko Karaulske gore, a 1. bataljon druma i željezničke pruge Turbe - Donji Vakuf, preko Komara. Delovi 2. i 4. bataljona porušili su telefonske stubove na delu druma i željezničke pruge Turbe - Travnik i pokušavali da izvrše zarušavanje druma, ali zbog nedostatka alata u tome nisu do kraja uspeli.

Sutradan, 17. oktobra u 6,30 časova, neprijateljske snage iz Travnika izvršile su snažan napad na položaje 4. bataljona uz obilnu podršku artiljerije iz Travnika i u prvim časovima borbe uspele odbaciti njegove isturene delove, koji su se povukli u sastav bataljona na osnovne položaje zapadnije iznad sela Ovčarevo i zaseoka Lujići. Tom prilikom neprijateljski prednji delovi uspeli su upasti u selo Ovčarevo, gde su zapalili nekoliko kuća i staja. Borba je trajala sve do 15 časova, kada je 4. bataljon uz pomoć delova 3. bataljona i bočne vatre 2. bataljona sa druge strane reke, uspeo odbaciti neprijatelja u Travnik i svojim prednjim delovima zaposesti prvobitne isturene položaje. Gubici neprijatelja su ostali nepoznati, ali su osmotrena dva kamiona kojima su prebacivali poginule i ranjene. Gubici 4. bataljona bili su jedan poginuo i četiri ranjena borca, a u 3. bataljonu od dejstva artiljerije poginuo je politički komesar bataljona Gojko Trninić (pogrešno u dnevniku brigade Trišić - nap. J. K.), referent saniteta Boroja Jaša i puškomitraljezac Milenko Kostić, a ranjena još dva borca.[220]

Taj napad na položaje 7. krajiške brigade bio je deo neprijateljskih napada širih razmera u dolini reke Lašve. Njegove snage koje su pošle u pomoć napadnutom garnizonu u Travniku noću 15/16. oktobra, svojom glavninom su bile još uvek u pokretu od Sarajeva, opravljajući drum Busovača - Travnik i ujedno napadale delove 9. i 3. krajiške brigade, a na pravcu Dolac - selo Rankovići i preko Vilenice iz Travnika i na položaje 1. proleterske brigade. Međutim, svi ti napadi su uspešno odbijeni, a jedinice su zadržale svoje položaje.

Međutim, 17. oktobra štab 1. proleterske divizije je depešom Vrhovnog štaba dobio naređenje, po kojem se menja njen dotadašnji borbeni poredak i svakoj brigadi u njenom sastavu, pojedinačno utvrđuje opšti zadatak i mesto u borbenom poretku divizije. Za 7. krajišku brigadu to se najbolje vidi iz teksta navedene depeše, koja glasi:

»...

1. Zajednički zadatak svih jedinica pod našom komandom: zatvaranje pravca od Travnika ka oslobođenoj teritoriji.

2. VII. brigada zatvara pravac Travnik - Turbe ka Donjem Vakufu i Jajcu.

3.1. brigada rezerva na pravcu Turbe - Donji Vakuf, sa 3 bataljona na prostoru Komar - Skakavci, jedan u Jajcu i jedan u Ganbajdi oko Donjeg Vakufa.

4. III. brigada kontroliše pravac od Travnika ka Bugojnu i Gornjem Vakufu, sa dva bataljona u izvornom delu r. Rijeka i dva između Bugojna i Kalina.

5. IX. brigada dejstvuje partizanski na komunikaciji od Travnika do r. Bosne i na prugu.

6. 2 tenka poslati u Bugojno gde će biti i naš štab.«[221)]

Takva intervencija Vrhovnog štaba bila je u uskoj vezi sa pripremama za predstojeće održavanje Drugog zasedanja AVNOJ-a zakazanog za 28. i 29. novembar 1943. u Jajcu i u vezi kojeg su već bila data odgovarajuća uputstva za delegate da se okupljaju u Bugojnu, radi prikrivanja stvarnog mesta njegovog održavanja, a pravci koji od Travnika izvode u dolinu Vrbasa i na sektor Jajca, objektivno bili najugroženiji zbog koncentracije jakih neprijateljskih snaga u dolini Bosne i oko Sarajeva. Na osnovu tog naređenja Vrhovnog štaba, štab 1. proleterske divizije je istog dana izdao naređenje svim jedinicama pod svojom komandom, u kojem je za svaku od njih precizirao zadatke, koji se mogu sagledati iz samog teksta tog naređenja, kojim se utvrđuju:

»1. - VII KRAJIŠKA BRIGADA ostaće na dosadašnjem sektoru oko Turbeta sa zadatkom zatvaranja pravaca Travnik - Jajce i Travnik - D. Vakuf.

2. - I PROLETERSKA BRIGADA biće rezerva na pravcu Turbe - D. Vakuf; sa tri bataljona na prostoru Komar - Skakavci, sa jednim bataljonom i bataljonom »Garibaldi« oko D. Vakufa na prostoriji Rudina - Ćupinac - Rastičevo i sa jednim bataljonom u Jajcu. Po jedan bataljon određen za Jajce i kod D. Vakufa uputiti odmah.

Ostala tri bataljona predviđena za prostoriju Komar - Skakavci krenuće sutra, 18. o. m. u 5 časova izjutra, do kog vremena ce oni biti smenjeni na sadašnjoj prostoriji od delova III Proleterske brigade.

3. - III PROLETERSKA BRIGADA sa svoja dva bataljona sa sektora D. Večerska krenuće noćas u 24 časa u izvornom delu r. Rijeka na prostoriju s. Rastovci - s. Isakovići - s. Hadžići - s. Bukvići sa zadatkom kontrolisanja i zatvaranja pravca od Travnika ka Bugojnu i G. Vakufu.

I Bataljon Travničkog odreda biće u operativnom pogledu pod komandom Štaba III Proleterske brigade. Štab III Proleterske brigade izdaće mu naređenje da o d m a h, u toku ovog dana krene na prostoriju Rankovići - Bučići - Mošunj - Zaselje, sa zadatkom kontrolisanja i zatvaranja pravaca koji preko te prostorije vode ka komunikaciji Travnik - Rastovo.

4. - IX KRAJIŠKA BRIGADA dejstvovaće na komunikaciju od Travnika do reke Bosne ina prugu u dolini Bosne. Ova brigada dejstvovaće partizanski ne vezujući jedinice za »položaje«.

C. . . . .)

Stab IX brigade uzeće pod svoju komandu II bataljon Travničkog odreda, prvenstveno ga upotrebljavajući za kontrolisanje i zatvaranje pravaca od Busovače ka Busovačkim stajama i Rastovu.

5. - SVE JEDINICE obavezno će držati međusobno čvrstu i svakodnevnu vezu obaveštavajući se i - po potrebi - međusobno sadejstvujući.

Stab ove divizije biće u Bugojnu. (. . .)

8. - DIVIZIJSKA BOLNICA ostaće kod Bugojna u s. Čaušlije. Proleterske brigade poslaće u to mesto svoje teže bolesnike. (. . .)

10. - HIRURŠKA EKIPA Br. 2 sa Dr Truinom (Fernando, nap. J. K.) koja je do sada bila na sektoru Turbeta, odmah će krenuti u s. Čaušlije kod Bugojna gde će stupiti u vezu sa referentom saniteta (Julka Mešterević, nap. J. K.) ove divizije. Štab VII krajiške brigade odmah će preneti ovo naređenje za hiruršku ekipu br. 2«.[222)]

U to vreme iz pravca od Banjaluke zaštitu sektora Jajca vršile su jedinice 4. krajiške divizije, a zatvaranje pravaca koji iz Dalmacije i doline Neretve izvode preko Livna, Glamoča i Prozora prema Gornjem Vakufu i Bugojnu, vršila je 10. krajiška divizija sa Vukovskim odredom u Kupresu i jednim bataljonom iz 9. krajiške brigade i Prozorsko-ramskim odredom prema Jablanici, u sadejstvu sa delovima 8. dalmatinskog korpusa.

Međutim, dalji razvoj situacije u dolini Lašve pokazao se daleko povoljnijim za branioce nego što se pretpostavljalo. Na svojim položajima prema Travniku 7. krajiška je ostala šest dana i noći i u tom vremenu vršila obimnija zaprečavanja drumova i željezničke pruge u dubini svog sektora odbrane, upotrebljavajući minsko-eksplozivna sredstva i priručne alatke (štampovi, ćuskije, krampovi, lopate) uz male svakodnevne čarke sa neprijateljem iz Travnika. Dana 22. oktobra primećeno je da neprijateljske motorizovane snage neočekivano napuštaju Travnik i dolinu reke Lašve i odlaze preko Busovače - Kiseljaka - Visokog i Breze prema Varešu, kojeg su tih dana oslobodile jedinice 17. istočnobosanske divizije 3. korpusa. Na osnovu toga i prikupljenih obaveštenja u višim komandama se zaključilo da neprijatelj, u stvari, ne raspolaže brojnijim snagama u ovom prostoru, već vrši manevar sa postojećim, sa jednog na drugi sektor prema stepenu trenutne ugroženosti njegovih delova, pa se pravci od Travnika mogu uspešno braniti i sa manje angažovanih snaga, a ostale upotrebiti za ofanzivnija dejstva u dubinu prema Sarajevu i dolini r. Bosne.

U vezi sa takvim zaključivanjem, istog dana, 22. oktobra oko 18 časova, izdata su naređenja po kojima je izvršena pregrupacija skoro svih jedinica pod komandom štaba 1. proleterske divizije odnosno korpusa. Po tim naređenjima 3. krajiškoj brigadi sa Travničkim odredom dato je u zadatak da manjim delom snaga i dalje drži zastor prema Travniku u odbrani pravca Travnik - Gornji Vakuf preko Rostova, a ostale drži po dubini između Travnika i Gornjeg Vakufa; 9. krajiškoj brigadi da se sa svoja tri bataljona rokira od Busovače na sektor Kreševa prema dolini Lepenice i Sarajevu, a 1. proleterskoj brigadi da »do sutra u zoru smeni sa položaja kod Turbeta VII Krajišku brigadu i preuzme zatvaranje pravca Turbe - Jajce i Turbe - Donji Vakuf«.[223]» U dogovoru sa štabom 10. krajiške divizije odlučeno je da se 7. krajiška brigada, po izvršenoj smeni od strane 1. proleterske brigade, prebaci na sektor Fojnice oko 60 km jugoistočnije od Turbeta prema Kiseljaku i Visokom u dolini reke Bosne.

Noću 22/23. oktobra 7. krajiška je uredno predala svoje dotadašnje položaje u odbrani prema Travniku 1. proleterskoj brigadi i u 8 sati izjutra 23. oktobra, po telefonskom naređenju štaba 10. krajiške divizije, izvršila pokret od Turbeta, južnom stranom brda Vilenica preko sela Đakovići i Kasapovići i istog dana uveče izišla na drum Travnik - Gornji Vakuf, gde je zanoćila: sa

[222]> **Isto, k. 705, reg. br. 6/2-2.**

1. bataljonom, štabom brigade, sanitetom i intendanturom u rejonu sela Potočani; sa 2. i 4. bataljonom u selu Bugojčići, a 3. bataljonom u Žubićima, obezbedujući se sa pravca Travnika i očekujući dalje zadatke koje joj štab 10. divizije nije saopštio pri pokretu iz rejona Turbe.

Narednog dana, 24. i noću 24/25. oktobra, brigada je u tom rejonu od štaba 10. divizije dobila tri različita naređenja, koja su joj prenošena jedno za drugim, jer je po svemu izgleda i štab divizije u to vreme bio u pokretu. Po prvom, 24. oktobra u 8 časova štab brigade je uputio 1. i 4. bataljon da iz rejona sela Zaselje i Gornje Večerske na brdima jugozapadnije iznad Viteza izviđaju neprijateljske snage u Han-Kumpaniji i Busovači, a po mogućnosti ispitaju jačinu neprijateljskog garnizona u Zenici udaljenoj oko 30 km od Gornje Večerske i Zaselja. Po drugom naređenju, u toku noći 24/25. oktobra, da se cela brigada u toku dana 25. oktobra premesti u rejon sela Dragačići - selo Kozica - selo Majda - selo Vladići na prostoru 7 km severno od Fojnice u podnožju severnih padina planine Vranića, prema Kiseljaku i Visokom. Po trećem naređenju, koje je izdato pre drugog takođe noću 24/25. oktobra, ali je brigadi uručeno tek u 7 časova 25. oktobra kad je bila u pokretu, trebalo je te noći sa tri bataljona izvršiti demonstrativni napad na Zenicu, poput onog kojeg je izvršila 3. krajiška brigada noću 11/12. oktobra. Kasnije je štab brigade u izveštaju štabu divizije objasnio da po ovom naređenju nije mogao postupiti »iz tehničkih razloga«.[224]

Postupajući po drugom naređenju brigada je sa 2. i 3. bataljonom, štabom, sanitetom i intendanturom nastavila pokret 25. oktobra u 4 časa izjutra drumom za Gornji Vakuf do Rostova, a odatle skrenula na istok pjeko Sebešića i oko 19 časova naveče istog dana stigla u navedeni rejon kod Fojnice, a 1. i 4. bataljonu naređeno da iz rejona sela Večerska i Zaselje nastave pokret pravcem za glavninom brigade. Te noći 25/26. oktobra brigada je dobila zadatak da zaposedne položaje na liniji sela Pločari - Velika Sotnica - Pobrđe - Bukovci i Prosje sa južne strane iznad druma Kiseljak - Busovača i da sa tih položaja izvodi napade na neprijateljske stalne posade i snage u pokretu, održavajući vezu sa 9. krajiškom brigadom na desnom krilu oko Kreševa prema Sarajevu.

Rejon u kojeg je brigada te noći stigla nalazi se u Fojničkoj kotlini, tako nazvanoj po varošici Fojnici smeštenoj u podnožju planine Vraniće na mestu gde se rečica Željeznica uliva u Fojničku reku, sa svih strana okruženom kosama planine. Prostor kotline je sa zapadne strane odvojen visokim vencima Vraniće (2112 m), čiji severni ogranak planina Kruščica (1573) svojim padinama doseže do doline Lašve od Kaonika do nadomak Dolca kod Travnika. Jugoistočni krak Vraniće su Zec planina (1949) i Pogorelica (1437) preko kojih se povezuje sa Bitovnjom (1742) i prevojem Ivan-Sedlo.

Sa severoistočne strane ta kotlina je ograničena pojasom pobrđa koji se proteže između korita reke Bosne i druma od ušća Lašve u Bosnu do Sarajevskog polja. Osnovnu putnu mrežu u tom prostoru čini navedeni glavni drum Sarajevo - Zenica, koji prolazi sredinom kotline na čitavoj dužini. U Kiseljaku se odvajaju bočni putni pravci za Fojnicu i Kreševo u podnožju Vraniće i za Visoko u dolini Bosne svi na udaljenjima 13-14 km od glavnog druma.

Ovaj kraj je gusto naseljen hrvatskim i muslimanskim življem, uglavnom siromašno. Varošice Kreševo i Fojnica su srednjovekovna rudarska i industrijska naselja. Zbog nerentabilnosti i drugih uslova rudnici su zatvarani. Mnogi

su morali tražiti zaposlenja na drugim stranama. U vreme okupacije kvislinške vlasti dobar deo stanovništva su mobilisale u domobranske jedinice ili u miliciju. Na tom prostoru je od leta 1943. delovao Visočko-Fojnički odred i druge partizanske jedinice.

Na tom sektoru 7. krajiška brigada ostala je 12 dana, od 26. oktobra do 5. novembra 1943. U tom vremenu njeni bataljoni su izveli devet akcija manjeg obima, a najveći broj dana proveli u odbijanju neprijateljskih ispada iz Busovače i Kiseljaka, od kojih zavređuje navesti samo neke.

- U toku dana 26. oktobra 3. bataljon je iz rejona sela Prosje odbio ispad brojnije neprijateljske grupe iz pravca Busovače prema Kiseljaku u prostoru Klokoti i tom prilikom imao jednu drugaricu borca poginulu a drugu zarobljenu i izgubljen teški mitraljez »Breda« dok su neprijateljski gubici ostali nepoznati;

- Noću 26/27. oktobra 1. i 4. bataljon su izveli napad na Busovaču i akciju na drum i željezničku prugu Busovača - Lašva. Busovača koju su branili delovi 369. divizije nije zauzeta, a na drumu i pruzi 4. bataljon je porušio dva mosta dužine 10 i 20 m. Iste večeri 2. bataljon je na drumu Busovača - Kiseljak u prostoru Klokoti u rejonu sela Gusti Grab sa minerskim odeljenjem brigade porušio tri mosta i oko 100 stubova na telefonskoj liniji;

- 28. oktobra 1. bataljon je vodio borbu protiv objedinjenog ispada neprijatelja iz Kiseljaka i Busovače i obe grupe odbacio uz neutvrđene gubitke i zaplenio jednu radio stanicu;

- U toku dana 29. oktobra 2. i 4. bataljon su kod sela Bukovci odbili brojniju neprijateljsku grupu koja je u dejstvu od Busovače u selu Džaferovići zapalila dve kuće i tri štale. Dva dana kasnije 31. oktobra 2. bataljon je odbio ispad neprijateljske grupe podržane jednim tenkom sa tri motocikla i kamionom na drumu iz Kiseljaka prema Fojnici i tom prilikom zaplenio kamion koji je dolazio iz Sarajeva sa 120 litara petroleja i drugim stvarima.

Tim dejstvima 7. krajiške brigade bile su potpuno blokirane neprijateljske stalne posade u Kiseljaku i Busovači, saobraćaj na drumu Sarajevo - Busovača do kraja paralisan, a željeznička pruga dolinom Bosne bila ugrožena. Do koje je mere neprijatelj bio zabrinut ovakvom situacijom u Fojničkoj kotlini najbolje se vidi iz izveštaja Župskih redarstvenih oblasti u Sarajevu i Travniku koje su u vremenu od 27. do 31. oktobra slali svojim pretpostavljenim komandama, u kojima se pored ostalog navodi:

- 27 oktobra: »Prednji dijelovi jake partizanske skupine dostigli su cestu Kiseljak - Fojnica. Cesta Kiseljak - Busovača od Klokota do stanice Staje, koja se nalazi 9 km sjevero-zapadno od Kiseljaka, zaposjednuta je od partizana«.[225]»

- 28. oktobra: »Željeznička pruga Travnik - Busovača noćas je porušena i promet je prekinut. Noćašnji napad na postaju Busovača odbijen. Za napad na željezničku prugu oko Busovače danas će biti obješeno 9 taoca.«[226]'

- 31. oktobra: »Gotovo cijelo područje kotarske oblasti Fojnica osim mjesta Kiseljak i Busovača nalazi se okupirano pod partizanima. Put Kiseljak - Busovača stalno je izvrgnut napadima partizana, te je na istom saobraćaj onemogućen. Sama mjesta Kiseljak i Busovača drže njemačke vojne posade.« »

225) AVII, fond NDH, k. 198, reg. br. 66/1-3.
226) isto, reg. br. 1/4-1.

Dejstva Brigade u novembru 1943.

Aktivnost 7. i 9. krajiške brigade iz 10. divizije na sektoru Fojničke kotline i jedinica 1. proleterske divizije kod Travnika i u dolini Lašve, ozbiljno je ugrožavalo bezbednost komunikacija u dolini reke Bosne, koje su za Nemce bile jedina veza iz doline reke Save preko Sarajeva i Mostara, sa jadranskom obalom, i morali ih braniti po svaku cenu. Radi toga su za početak novembra planirali napadna dejstva na širem sektoru Travnika u nameri da preuzmu inicijativu, proteraju partizanske snage iz ovog prostora i ovladaju dolinom Vrbasa na sektoru Gornji Vakuf - Bugojno - Donji Vakuf. Ta dejstva su naznačavali pod šifrom »Rauchreif« (dimni obruč) u kojima će učestvovati jedinice 369. puka, izviđačkog bataljona i artiljerijskog diviziona iz 369. legionarske divizije i bataljon ustaša, svrstani u dve borbene grupe pod nazivom »Kene« i »Fischer«,[2] » po imenima njihovih komandanata.

U vezi sa tim, već oko 1. novembra u širem rejonu Visoko, Kiseljak, Breza, Ilijaš i drugih mesta na tom sektoru, nalazili su se u prikupljanju: 370. puk, divizijska artiljerija i izviđački bataljon iz 369. legionarske divizije; 13. SS puk i 15. četa 14. SS puka iz sastava 7. SS divizije »Princ Eugen«. Od tih snaga prvog dana novembra u gradu Visokom se nalazilo 600 Nemaca i 500 ustaša.[229]» Ne raspolažući pouzdanijim i potpunijim podacima o neprijatelju, štab 10. krajiške divizije je planirao da noću 2/3. novembra sa dva bataljona iz 7. krajiške i dva bataljona iz 9. brigade izvrši napad na neprijateljski garnizon u Visokom a sa dva bataljona iz 7. krajiške i jednim iz 9. brigade blokira posadu u Kiseljaku i spreči eventualnu intervenciju neprijateljskih snaga iz pravca Sarajeva i Busovače preko Kiseljaka.

U tom cilju, štab 7. krajiške brigade je sa 1. bataljonom postavio zastor prema Busovači u rejonu sela Veliki Hrastovi u predelu Čista 12 km ispred Kiseljaka, a sa 2. bataljonom u rejonu sela Tušnjići i predelu Debelo brdo, 4 km istočnije od Kiseljaka prema Visokom. Time je bio osiguran drum Busovača - Kiseljak i Kiseljak - Visoko, a bataljonu 9. brigade ostalo je da zatvori drum Sarajevo - Kiseljak u tesnom sadejstvu sa 2. bataljonom 7. krajiške u zastoru prema Kiseljaku na drumu za Visoko.

Sa 3. i 4. bataljonom 7. krajiška je u određeno vreme prešla drum Kiseljak - Busovača, prošla zapadnije pored Kiseljaka i iznenadno napala neprijateljski garnizon u Visokom. U tom napadu 4. bataljon se kretao levo od 3. bataljona oslanjajući se svojim levim krilom na reku Bosnu, za kratko vreme likvidirao spoljno obezbeđenje neprijatelja i našao se usred grada na glavnoj ulici, koja preko mosta na reci Bosni povezuje varoš sa željezničkom stanicom na desnoj obali reke. Na svom pravcu dejstva i 3. bataljon je upao u grad u kojem je nastao opšti metež i panika u kojem se pucalo nasumce duž ulica. Nemci su 4. bataljon u glavnoj ulici masovno obasuli tromblonskim minama, koje su se rasprskavale na sve strane. Od tih parčadi u 4. bataljonu je za kratko vreme ranjeno 15 boraca, među kojima i puškomitraljezac Keleč Zivko borac sa Neretve i Sutjeske. Ubrzo je umro na nosilima uz opštu žalost čitavog bataljona. U 3. bataljonu su ranjena dva borca.

Nakon dva sata borbe oba bataljona su se morala povući iz grada sa tri zarobljena legionara, zaplenjenim jednim puškomitraljezom, četiri obične i jednom tromblonskom puškom i nešto druge vojne opreme do koje su borci

228) AVII - VA Frajburg, F-29/353-354.

dolazili na brzinu. Do tog povlačenja je došlo zbog toga što je izostao neposredni napad na Visoko od strane jedinica 9. krajiške brigade, koje su te večeri u vreme približavanja Visokom naletele na brojnije neprijateljske snage u pokretu iz pravca Sarajeva ka Visokom. Prema nepouzdanim podacima ukupni rezultati te akcije na Visoko bili su »preko 100 mrtvih, ranjenih i zarobljenih neprijateljskih vojnika, zaplenjeno 20 pušaka i ostale ratne opreme«, a na strani partizana 23 ranjena i šest poginulih.[230]

Po izvlačenju iz ove borbe 7. krajiška brigada je po naređenju štaba 10. krajiške divizije zaposela položaje za odbranu na južnoj strani iznad druma Kiseljak - Busovača; sa 2. bataljonom na desnom krilu na liniji sela Pločari - Oglavak u zatvaranju druma Kiseljak - Fojnica; sa 3. bataljonom levo od 2. bataljona na liniji sela Oglavak - Velika Sotnica, a 4. bataljon na levom krilu brigade na liniji sela Velika Sotnica - Pobrđe - Džaferovići - Radeljevići paralelno sa drumom. Prvi bataljon je zaposeo rejon sela Vladići kao opšta rezerva brigade u zaštiti sa pravca Busovačkih staja na planini Kruščici. Opšti zadatak brigade na ovim položajima bio je da ne dozvoli prodor neprijatelja preko Fojnice i Rostova u rejon Gornjeg Vakufa u dolini Vrbasa.

Nalazeći se pred zadacima sigurnog borbenog osiguranja slobodnog rada predstojećeg Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu i ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu za čija su zasedanja bile pripreme u punom jeku, Vrhovni štab je budno pratio ponašanje neprijatelja, blagovremeno donosio odluke i ostvarivao neposredan uticaj na upotrebu jedinica na tom sektoru. Tako je na obaveštenje 8. (dalmatinskog) korpusa da se u Imotskom i Posušju prikupljaju izvesne neprijateljske snage, već 4. novembra preko štaba 1. proleterskog korpusa koji je još uvek figurirao kao štab 1. proleterske divizije, povukao 3. krajišku brigadu iz odbrane pravca Travnik - Gornji Vakuf na prostoriju Bugojno - Kupres, a 10. krajiškoj diviziji naredio da Travničkim odredom preuzme niene položaje kod Travnika i da premesti 7. krajišku brigadu na taj pravac.[32]

Dva dana kasnije 6. novembra po naređenju štaba 10. divizije, 7. krajiška brigada je noću 6/7. novembra izvršila pokret iz rejona Duge njive preko planine Kruščica, pravcem kojim je i došla na ovaj sektor: selo Dragačići - Luške staje - Mokra ravan - Rostovo, a odatle drumom prema Docu i Travniku. Na njene položaje prema Kiseljaku i Busovači ponovo je rokirana 9. krajiška brigada sa sektora Kreševa. Nakon usiljenog marša u kojem je prešla oko 45 km 7. krajiška brigada je do 9 časova, 7. novembra, zaposela nove položaje: sa 1. bataljonom u rejonu sela Zaselje iznad Gornje Večerske, prema Han-Kumpaniji i Bila, u dolini Lašve; sa 2. bataljonom u rejonu sela Bugojčići na istočnoj strani druma prema Docu; sa 3. bataljonom u rejonu selo Zubići - Osoje (k. 752) zapadno od druma na levom krilu 2. bataljona. Četvrti bataljon, sanitet, intendantura i Štab brigade su te noći zastali u rejonu Rostovo, a sutradan 7. novembra nastavili pokret i u popodnevnim časovima tog dana 4. bataljon se razmestio u rejonu sela Bistro, na drumu iza 2. i 3. bataljona kao opšta rezerva brigade u zastoru prema Busovačkim stajama. Štab brigade, sanitet i intendantura su bili razmešteni u rejonu sela Petačići i Basalići, u sredini borbenog rasporeda brigade.

230) AVII, fond NOP-a, k. 853, reg. br. 6/2 i 18/2. Opširnije vidi depešu iz arhive UDB Zagreb u mikroteci AVII reg. br. 24/203.
231) Isto, k. 853, reg. br. 6/2.

Na levom krilu borbenog poretka brigade nalazio se Travnički NOP odred sa isturenim položajima na liniji sela Isakovići - Kasapovići prema Vilenici, sa kojim je brigada odmah uspostavila vezu. Tog dana je izviđačka grupa neprijatelja jačine 30 vojnika izvela nasilno izviđanje položaja 1. bataljona u rejonu selo Zaselje iznad Gornje Večerske, koju je bataljon oko 14 časova odbacio nazad u Han-Kumpaniju. Istovremeno je prema obaveštenju štaba 10. divizije tog dana, jedna jaka motorizovana kolona neprijatelja celo popodne prolazila drumom od Kiseljaka prema Busovači, a druga sa 70 kamiona i šest tenkova iz pravca Sarajeva i Kiseljaka ušla u Fojnicu. Ti pokreti su ukazivali da su Nemci pristupili realizaciji navedenog plana »Rauchreif« u cilju potiskivanja partizanskih snaga sa sektora Fojničke kotline, doline Lašve i Travnika.

Narednog dana, 8. novembra, štab 1. proleterske divizije, odnosno korpusa, izdao je naređenje štabu 10. krajiške divizije i 1. proleterske brigade, po kojem se 7. krajiškoj brigadi određuju novi položaju za odbranu kod Travnika, u stvari, oni koje je noću 22/23. oktobra predala 1. proleterskoj brigadi, kod Turbeta. U tom naređenju se precizira pored ostalog i sledeće:

». . . .

1. - U slučaju da neprijatelj poduzme od Travničkog sektora operacije u pravcu Vrbaske doline, jedinice I Proleterske brigade i X Udarne divizije moraju mu to onemogućiti:

U tom cilju izvršiti sledeći raspored snaga:

a. - Na zatvaranju pravca Travnik - Jajce i Travnik - D. Vakuf postavljaju se dve brigade i to:

- VII Krajiška brigada smeniće I Proletersku brigadu i postaviti se na sektoru Paklarevo - Turbe - Pulac - Dakovići.

- I Proleterska brigada, čim bude smenjena, postaviće se kao rezerva na prostoru Komar - Gradina - Oborci.

b. - Travnički partizanski odred zatvarače pravac Travnik - Rastovo i dejstvovati na komunikaciju Travnik - Han Kumpanija.

c. - IX Krajiška brigada ostaće na dosadašnjoj prostoriji dejstvujući na komunikacije južno i jugoistočno od Busovače.

2. - Sve jedinice razviće što bolju obaveštajnu službu, a Travnički odred i IX brigada moraju stalno svojim izviđačkim delovima biti na komunikacijama. O svakoj promeni i neprijateljskim pokretima najhitnije će izveštavati susedne jedinice i ovaj Stab.

3. - I Proleterska brigada ostaviće svoj protivkolski top 37 m/m na sektoru i privremeno pod komandom VII Krajiške brigade. Na ovaj sektor uputićemo i veliki protivkolski top 50 m/m.

4. - Jedinice na ovim zadacima postaviti što pre.

5. - III Proleterska brigada ostaće i dalje kao opšta rezerva na sektoru Bugojno - Kupres.« '

Iz navedenog naređenja se vidi da je mesto 7. krajiške brigade u borbenom poretku 1. proleterske divizije bilo u prvom ešalonu, na težištu odbrane osnovnog pravca, na kojem su se očekivale glavne snage neprijatelja. Dodela ovakvog zadatka neposredno pred održavanje Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu i ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu, može se shvatiti kao izraz velikog poverenja u odbrambenu sposobnost brigade, uprkos činjenici da su blizu 2/3 tadašnjeg njenog sastava činili navodošli borci, nenaviknuti na napore, nedo-

voljno obučeni za ponašanje u borbenim dejstvima kakve je brigada najčešće vodila. Međutim, ona je još uvek imala brojno jako u borbama prekaljeno, moralno i idejno-politički izgrađeno jezgro starih boraca. Kolika je bila snaga i uticaj komunista među njima, može se realno procenjivati na osnovu broja članova KPJ, SKOJ-a i kandidata za prijem u partiju, kojih je na dan 12. novembra 1943. u brigadi ukupno bilo 351 ili svaki treći njen pripadnik.[234]» U brigadu je 8. novembra sa kursa pristiglo obučeno ljudstvo i formirano odeljenje na protivtenkovskom topu 47 mm. Od tog odeljenja i odeljenja teškog minobacača formiran je artiljerijski vod brigade.

Navedeno naređenje štaba 1. proleterske divizije uručeno je štabu 7. krajiške brigade noću 9/10. novembra preko štaba 10. krajiške divizije. Te noći 2. četa 1. bataljona izvodila je diverzantsku akciju na željezničku prugu između Han-Kumpanije i sela Kruščica u kojoj je porušila 500 metara koloseka, dva mosta dužine po 20 metara i zapalila pilanu sa drvenom građom za izvoz. Zbog toga je pokret brigade na nove položaje izvršen tek 11. novembra: sa 1. i 4. bataljonom u četiri časa izjutra, a ostalim snagama u 7 časova opštim pravcem Zubići - Kasapovići - Đakovići - Pulac - Turbe. Do 12 časova istog dana svi delovi brigade su pristigli u rejon marševskog cilja, osim artiljerijskog voda, koji je zbog neprohodnosti zemljišta morao vršiti marš obilaznim drumom preko Rostova, Gornjeg Vakufa, Bugojna i Donjeg Vakufa, prema Turbetu, u dužini od preko 90 km.

Istog dana naveče brigada je izvršila smenu jedinica 1. proleterske brigade i preuzela položaje: sa 4. bataljonom u rejonu sela Paklarevo koji je sa dve čete zaposeo položaje na poprečnoj kosi Dubrava između Paklareva i Ovčareva prema Travniku, a sa jednom četom pozadi prve dve u rejonu sela Runići, severnije, neposredno iznad Turbeta; sa 1. bataljonom u rejonu Gradina (k. 769) preko reke Lašva neposredno jugoistočnije od Turbeta; sa 2. bataljonom u rejonu Vidoševići i Zlokići, levo od 1. bataljona, a sa 3. bataljonom na grebenu Vilenice u predelu Kicelj (tt. 1235) i Rupavice (k. 1030). Taj bataljon je imao zadatak da obezbeđuje spoj i vezu sa Travničkim odredom u zatvaranju pravca Travnik - Gornji Vakuf, preko Rostova, na liniji Pribilovići - Isakovići - Hrastovi. Brigada je te večeri preuzela poluautomatski protivtenkovski top 37 mm na vatrenom položaju pored druma za Donji Vakuf, ispred raskrsnice drumova Turbe - Jajce i Turbe - Donji Vakuf. S topa je bio skinut jedan točak koji je zbog kvara upućen u Jajce na opravku, a posluga nije bila kompletna, pa oruđe nije bilo sposobno za bilo kakav manevar u slučaju borbe. Osim širine fronta koja je za 7. krajišku brigadu iznosila preko 10 km u obliku potkovice oko Travnika, najosetljivije je bilo njeno levo krilo iz prostora planine Vlašića, kojeg niko nije kontrolisao prema Zenici od koje je neprijatelj mogao neprimećeno i neometano svojim snagama zaobići tim prostorom i ugroziti čitavu odbranu brigade prema Travniku.

Stvarni tok događaja je pokazao da su i Nemci ovu kampanju »Rauchreif« izvodili na širokom frontu, sa nedovoljnim snagama, neujednačenim tempom i lošim međusobnim sadejstvom angažovanih jedinica po pravcima, mestu i vremenu. Opštem napadu prethodilo je nasilno izviđanje, kojeg su Nemci izveli 13. novembra kod Travnika izviđačkim bataljonom 369. divizije, na dva pravca jednovremeno. Na pravcu odbrane 3. bataljona 7. krajiške u 9,30 časova, uz podršku artiljerije Travničkog garnizona izvršili su napad na Vilenicu ali su bili brzo odbačeni nazad uz nepoznate gubitke. Od artiljerijske

i minobacačke vatre 3. bataljon je imao jednog poginulog i sedam ranjenih, boraca. Iz doline Lašve od Han-Kumpanije i Bile napali su Travnički odred, ovladali rejonom sela Zaselje na grebenu iznad Gornje Večerske, zaplenili jedan teški mitraljez tog odreda i prodrli 10 km u dubinu njegove odbrane na pravcu Travnik - Gornji Vakuf. Međutim, bočnim dejstvom 3. bataljona 7. krajiške i delova Travničkog odreda preko sela Pribilovići i Isakovići u oštroj borbi koja je trajala sve do 17 časova tog dana, neprijatelj je i na ovom pravcu bio odbačen u Travnik, a Travnički odred ponovo zaposeo prvobitne položaje za odbranu.

Sutradan, 14. novembra, usledio je opšti napad 369. nemačkog puka iz sastava 369. legionarske divizije, ojačanog jednim artiljerijskim divizionom, bataljonom ustaša, mesnom žandarmerijom i milicijom, sa dvostrukim obuhvatom jedinica 7. i 9. krajiške brigade i Travničkog odreda na sektoru Travnika. Sa jednim bataljonom Nemaca i jednim bataljonom ustaša taj napad je izvršen na desnom krilu odbrane iz doline Lašve, sa druma Busovača - Kiseljak i iz Fojnice prema Gornjem Vakufu, a sa dva bataljona Nemaca iz Zenice preko planine Vlašić, na levom krilu borbenog poretka 7. krajiške brigade prema Turbetu. Međutim, verovatno radi taktičkog i operativnog zavaravanja Nemci su prvog dana borbe energičnije dejstvovali samo na pravcima odbrane 9. krajiške brigade i Travničkog odreda prema Gornjem Vakufu, da bi tim prodorom iznudili potrebu rokiranja partizanskih snaga sa glavnih položaja na pravcu Travnik - Jajce i Travnik - Donji Vakuf, a potom preko Vlašića sa što manje žrtava ovladali glavnim položajima kod Turbeta i nastavili prodor u dolinu Vrbasa prema Donjem Vakufu.

U prvom naletu tog dana odbacili su dva bataljona 9. krajiške brigade sa sektora Fojnice i ovladali rejonom Rostovo, 23 km u dubini slobodne teritorije prema Gornjem Vakufu, a iz pravca Bile i Han-Kumpanije istovremeno ponovo odbacili delove Travničkog odreda i ovladali rejonom sela Zubići i Bugojčići, na drumu ka Rostovu, iza 3. bataljona 7. krajiške na položajima prema Travniku u prostoru Vilenice. Tim prodorima stvorena je napeta situacija u kojoj su jedinice 9. krajiške brigade kod Rostova i Travničkog odreda uz bočna dejstva delova 3. bataljona 7. krajiške kod sela Zubići i Bugojčići krajnjim naporima uspela zaustaviti dalja njihova nastupanja i do pada mraka zadržati na dostignutim linijama. U toku noći 14/15. novembra po naređenju štaba 1. proleterske divizije trebalo je da 9. krajiška brigada i dva bataljona iz 3. krajiške brigade u prostoru severnije od Gornjeg Vakufa izvrše napad i odbace neprijateljsku grupaciju iz Rostova, a Travnički odred i 3. bataljon 7. krajiške da spreče dalje širenje neprijateljske grupacije u rejonu Zubići i Bugojčići. Međutim, te noći bataljoni 3. krajiške brigade nisu stigli, pa planirani napad na Rostovo nije ni izvršen, a sutradan 15. novembra izjutra rano neprijateljske snage su neočekivano promenile pravac nastupanja i umesto da produže na jug prema Gornjem Vakufu one su nastavile pokret na sever drumom prema Travniku i krajem dana stigle u sastav snaga u rejonu Zubići i Bugojčići. Zbog takve situacije 3. bataljon 7. krajiške je morao obrnutim frontom glavne snage držati u zastoru prema neprijateljskoj grupaciji u selima Zubići i Bugojčići, u tesnoj vezi sa delovima Travničkog odreda, a na grebenu Vilenice ostaviti samo jedan vod u rejonu Kicelj i Kupovica prema Travniku. Radi toga je došlo do rokade i jedinica 2. bataljona 7. krajiške koji je jednom četom zaposeo rejon Vučje Jame na Vilenici, da bi održavao čvršću vezu sa vodom boraca 3. bataljona u rejonu Kicelj, a ostalim četama u znatnoj meri proširio front odbrane. Bataljoni 9. krajiške brigade

su sa izvesnim zakašnjenjem primetili odstupanje neprijateljskih snaga iz rejona Rostova, pa su izostajali u njihovom gonjenju, ali su 15. novembra naveče pristigli na sektor sela Zubići i Bugojčići i uspostavili borbeni kontakt sa neprijateljem u tom rejonu i vezu sa delovima 3. bataljona 7. krajiške brigade i Travničkog odreda.[235]»

Na sektoru Turbe događaji su se 15. novembra odvijali sa još dramatičnijim obrtima. Rano izjutra neprijatelj je iz Travnika na uobičajen način vršio napad na položaje 4. bataljona 7. krajiške u rejonu Dubrava istočnije od sela Ovčarevo, uz snažnu artiljerijsku podršku i vatru teških mitraljeza iz bunkera. Te napade 4. bataljon je uspešno odbijao sve do 14,30 časova, ne obraćajući pažnju na padine planine Vlašić koje su se na levom krilu njegovog borbenog poretka visoko uzdizale. Međutim, u to vreme dva bataljona 369. nemačkog puka iz Zenice neopaženo su prešla preko Vlašića i glavninom spustala u rejon sela Dželilovac, 5 km iza položaja 4. bataljona, a delom snaga u streljačkom stroju i u selo Paklarevo, neposredno iza leđa boraca na položaju i neočekivano otvorili snažnu pešadijsku i minobacačku vatru po čitavom rejonu odbrane ovog bataljona.

U takvim okolnostima glavnina 4. bataljona sa položaja u rejonu Dubrava, uz sopstvenu zaštitu i pod najgušćom neprijateljskom puščanom, mitraljeskom i minobacačkom vatrom, prebacila se preko reke Lašve i druma Turbe - Travnik na južnu stranu u rejon odbrane 1. bataljona na liniji Gradina (k. 769) - selo Bačvice, pa su oba bataljona otvorila vatru na neprijateljski streljački stroj koji se u napadu približavao naselju Turbe i drumu Turbe - Travnik. Istovremeno, četa 4. bataljona, koja se nalazila kao rezerva u rejonu sela Runići, prebacila se preko druma Turbe - Jajce i reke Lašve u prostor sela Trebeuše, prema drumu Turbe - Donji Vakuf. Njeno izvlačenje i prihvat vrlo uspešno je vršilo jedno odeljenje sa puškomitraljezom iz duboko ukopanih rovova na brdašcetu u trouglu raskrsnice drumova pred ulazom u naselje Turbe i bilo u zaštiti protivtenkovskog topa. Komandir tog odeljenja i nišandžija na puškomitraljezu bio je Vaso Balać, stari i iskusni ratnik kojeg je poznavao čitav bataljon, zbog njegove izuzetne hrabrosti, optimizma i vesele naravi.

Do mraka tog dana neprijatelj se nije mogao približiti drumu i naselju Turbe, ali su se njegove snage povezale sa snagama travničkog garnizona u rejonu Dubrava i masovnom mitraljeskom i minobacačkom vatrom tukle položaje 1. i 4. bataljona na južnoj strani druma i reke Lašve. Zbog te vatre delovi 1. bataljona su morali napustiti položaje na Gradini i povući se na drugu liniju odbrane u visini zaseoka Glumci i Dubobresci. Masovnom minobacačkom vatrom pogođen je i rov odeljenja za zaštitu protivtenkovskog topa od kojeg je poginuo omladinac član SKOJ-a, Vaso Balać, borci izranjavani i oštećen puškomitraljez. Posluzi na topu koji je bez točka za njene mogućnosti bio nepokretan, ništa drugo nije preostalo već da izvuče zatvarač i napusti oruđe. Na otvorenom brisanom prostoru ni topu ni odeljenju u njegovoj zaštiti objektivno niko nije mogao pomoći, a u ove detalje mi se upuštamo samo radi toga da bi razjasnili oprečne tvrdnje koje su posle ove borbe iznešene u izveštajima štaba 1. proleterske i 7. krajiške brigade i štabova 1. proleterske i 10. krajiške divizije višim štabovima o tom slučaju.[236]' Tog dana u 7. brigadi su poginula četiri, a ranjeno je sedam boraca.

235) AVII, fond NOP-a, k. 710, reg. br. 16/1-2.

Uveče i noću 15/16. novembra opšta situacija na sektoru odbrane 7. krajiške brigade prema Travniku bila je dosta teška, ali u manjoj meri negò što se procenjivala. Na desnom krilu glavnina 3. bataljona je držala zastor prema neprijateljskoj grupaciji u rejonu selo Zubići i Bugojčići sa položajima na liniji Kasapovići - Isakovići; 2. bataljon delom snaga na grebenu Vilenice, delom u selu Zlokići prema Travniku. Na sektoru odbrane kod Turbeta 1. bataljon na liniji Glumci - Pulac, a 4. bataljon sa glavninom zatvarao drum i željezničku prugu Turbe - Donji Vakuf, a jednom četom severno od tog druma u rejonu kote 852, iznad sela Varošluk. U takvom borbenom rasporedu brigade najosetljivija mesta su bila greben Vilenice, zbog angažovanja 3. bataljona na sektoru odbrane Travničkog odreda i kod 4. bataljona na krajnjem levom krilu zbog malog broja snaga na zatvaranju pravca Varošluk - Donja Trebeuša, prema prevoju Komar. Te večeri neprijateljske snage su zaposele drum Travnik - Turbe i deo druma Turbe - Jajce do sela Dželilovac, 3 km zapadnije od Turbeta.

Međutim, na tom pravcu bila su dva bataljona 1. proleterske brigade koja se tog dana nisu pomerala iz svojih rejona u rezervi. Jedan od njih u rejonu sela Gradina, na podesnom mestu za bočni napad iz pozadine na neprijateljske snage u rejonu Dželilovac, a drugi na Komaru sa baterijom topova na podesnom mestu za napad preko Gornje i Donje Trebeuše, u sadejstvu sa 4. i 1. bataljonom 7. krajiške brigade, u zahvatu druma prema Turbetu.

I sledećeg dana, 16. novembra, borbe su nastavljene na ćelom frontu odbrane 7. krajiške brigade i Travničkog odreda prema Travniku. Kod 7. krajiške brigade, udružene neprijateljske snage iz rejona Turbe ojačane sa četiri tenka i tri oklopna vozila prešle su u napad uz podršku artiljerije u zahvatu druma Turbe - Donji Vakuf, a ustaško-domobranske snage iz Travnika prema Vilenici i do 10 časova uspele potisnuti 1. i 4. bataljon za 1,5 km nazad na liniju Donja Trebeuša - Osoje, a 2. bataljon i delove 3. bataljona na Bjelobučko Osoje - Mavinjac i ovladati grebenom Vilenice. Treći bataljon, Travnički odred i delovi 9. krajiške brigade i dalje su uspešno držali svoje položaje prema neprijateljskoj grupaciji u rejonu Zubići i Bugojčići na drumu Travnik - Gornji Vakuf.

Oko 11 časova sve snage u odbrani prema Travniku prešle su u opšti protivnapad i do pada mraka odbacile neprijatelja u Travnik na svim pravcima uz velike gubitke po neprijatelja. Na pravcu protivnapada dva bataljona 1. proleterske brigade preko Gornje i Donje Trebeuše i Varošluka ka Turbetu, neprijatelj je imao 28 mrtvih i veći broj ranjenih, a kod 4. bataljona i delova 1. bataljona 7. krajiške u zahvatu druma i kod 3. bataljona u rejonu Zubići i Bugojčići 68 mrtvih i ranjenih i preoteta je imovina i stoka koju su opljačkali u Rostovu i Sebešiću. Sopstveni gubici, u 1. proleterskoj brigadi, bili su dva mrtva i 11 ranjenih boraca, a u 7. krajiškoj brigadi četiri mrtva i sedam ranjenih, izgubljen je jedan protivtenkovski top i puškomitraljez. Te večeri bataljoni 7. krajiške brigade zaposeli su svoje prvobitne položaje u celini, osim 4. bataljona koji je zaposeo svoje u rejonu Dubrava tek sutradan 17. novembra. Bataljoni 1. proleterske brigade ponovo su se vratili u svoje ranije rejone u opštu rezervu na tom pravcu, s tim što su po naređenju štaba 1. proleterske divizije deo svojih snaga uputili u prostor planine Vlašić, radi kontrole od pravca Zenice i tako ispravili grešku u planovima odbrane na ovom sektoru koja je mogla imati teže posledice.[237]

Time je bila okončana neprijateljska kampanja po planu »Rauchreif«, u kojoj nisu ostvareni planirani ciljevi, a angažovane jedinice pretrpele su osetne gubitke, i kad su dejstvovale odvojeno po pravcima i udruženo kao kod Travnika. Sedma krajiška brigada je sačuvala svoje položaje i opravdala ukazano poverenje koje joj je dato od strane najvišeg rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta. Njeni bataljoni su u narednim danima sve do 28. novembra vodili borbe skoro svakog dana u sprečavanju neprijateljskih ispada iz Travnika, u kojem je neprijateljska posada od tada bila ojačana još jednim bataljonom iz 369. nemačkog puka, i u tim ispadima nanosili gubitke jedinicama na položajima u odbrani.

Da bi se takvoj taktici neprijatelja uspešnije suprotstavljalo bataljoni su pribegli taktici da svake noći pre svanuća isturaju manje grupe boraca sa puškomitraljezima i automatima ispred svojih položaja koje su u prostoru između položaja jedne i druge strane postavljale skrivene zasede i tokom dana sačekivale neprijatelja, otvarale snažnu vatru sa bliskih odstojanja, nanosile mu gubitke pre nego što bi se približio položajima branilaca i povlačile u sastav svojih jedinica. Od mnogih borbi u narednih desetak dana treba navesti onu koju je 24. novembra izveo bataljon iz 369. nemačkog puka, ojačan pripadnicima ustaškog posadnog bataljona iz Kupresa, na položaje 2. i 3. bataljona 7. krajiške brigade. Tog dana u 8 časova te neprijateljske snage, ukupne jačine oko 600 vojnika, prešle su u napad iz rejona naselja Pirota i Bojna na jugozapadnoj ivici Travnika, jednovremeno na tri pravca: Pirota - Vidovići; Pirota - Zlokići - Vučja Jama i Bojna - Kicelj na greben Vilenice. Usled nadmoćnosti u ljudstvu, automatskom oružju i naročito artiljeriji, ova dva bataljona 7. krajiške su se morala povući na poslednju liniju odbrane na grebenu Vilenice. Na toj liniji su se sredili i sa 1. bataljonom koji je uveden u borbu, izvršili snažan protivnapad u kojem je neprijatelj odbijen i sateran u Travnik. U tom gonjenju ubijeno je i ranjeno oko 100 neprijateljskih vojnika, od kojih osam nije uspeo evakuisati. Sopstveni gubici kod ovih bataljona bili su pet poginulih i 19 ranjenih boraca.

Dva dana kasnije, 26. novembra, u Mrkonjić-Gradu počelo je Prvo zasedanje predstavnika naroda Bosne i Hercegovine na kojem je jednoglasno donesena odluka o formiranju Zemaljskog Antifašističkog Veća Narodnog Oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a). U Jajcu su završavane poslednje pripreme i pristizale delegacije za Drugo zasedanje AVNOJ-a na kojem će se sumirati postignuti rezultati u protekle dve i po godine borbe, patnji i stradanja naroda i njegove narodnooslobodilačke vojske i odlučivati o daljoj sudbini te borbe i o obliku uređenja buduće državne zajednice za koju se bore.

Tih dana, tačnije 18/19. novembra, po ranijem naređenju Vrhovnog štaba u rejon Bugojna pristigla je 6. lička divizija sa svoje tri brigade (1, 2. i 3) iz 4. korpusa u stalni sastav 1. proleterskog korpusa i 13. brigada »Rade Končar« u stalni sastav 1. proleterske divizije. Od tada će 1. proleterska divizija imati u svom sastavu tri brigade (1, 3. i 13), a 1. proleterski korpus dve divizije (1. proletersku i 6. ličku). Deseta krajiška divizija je 29. novembra iz privremenog sastava ovog korpusa vraćena u sastav svog matičnog 5. korpusa, ali je zbog velike udaljenosti od njega izvesno vreme i dalje primala zadatke u operativnom pogledu od štaba 1. proleterskog korpusa ili od Vrhovnog štaba.[218)]

U 16 časova 27. novembra, po naređenju Vrhovnog štaba preko štaba 10. krajiške divizije, 7. krajiška brigada je dobila zadatak da svoje položaje prema Travniku preda 2. ličkoj brigadi i da se hitno prebaci u dolinu Neretve. Pošto je 2. lička brigada oko 19 časova istog dana naveče već pristigla u rejon odbrane 7. krajiške, ta smena je uredno izvršena do 3 časa ujutro 28. novembra. Po izvršenoj smeni 7. krajiška je već oko 8 časova 28. novembra izvršila pokret pravcem Turbe - Donji Vakuf - Bugojno - Gornji Vakuf i 30. novembra naveče stigla u širi rejon Solakove Kule, 12 km severnije od varošice Ostrožac u dolini Neretve. Za dva dana marša prešla je više od 90 km rastojanja, a u prvom danu od Turbeta do sela Tihomišlje, nadomak Gornjeg Vakufa, 50 km, što je po oceni štaba brigade »novodošlo ljudstvo u brigadu dobro izdržalo« i na praktičan način položilo ispit iz fizičke izdržljivosti.

U vreme pristizanja Sedme krajiške u rejon Solakove Kule na sektoru Neretve od Jablanice do Ivan-Sedla prema Sarajevu nije bilo partizanskih jedinica, osim Ramskog partizanskog odreda i jednog bataljona 9. krajiške brigade koji su zatvarali pravac u zahvatu druma Rama - Prozor. Stvarni razlog zbog kojeg je 7. krajiška prebačena na taj sektor ovako užurbano bio je u pojačanoj aktivnosti jedinica 7. SS divizije »Princ Eugen« i ustaško-domobranskih snaga u dolini Neretve, na području Mostara, Širokog Brijega i drugih mesta sa nejasnim namerama. Pristizanje jedinica 6. ličke divizije na sektor Bugojna i Travnika bilo je suvišno gomilanje snaga, pošto na sektoru Travnika i u dolini Bosne u tom trenutku nije bilo krupnijih neprijateljskih jedinica. Zato je Štab 1. proleterskog korpusa planirao ponovni napad na Travnik kojeg je izvela kompletna 1. proleterska divizija u novom sastavu ojačana 2. ličkom brigadom uz podršku tri brdske baterije topova noću 29/30. novembra, u vreme Drugog zasedanja AVNOJ-a, ali ni u tom napadu to neprijateljsko uporište nije osvojeno. Položaj 7. krajiške brigade na novom sektoru bio je u funkciji bočnog obezbeđenja tog napada na pravcima iz doline Neretve prema Prozoru i Gornjem Vakufu.

Brigada u zimskim operacijama 1943/44.

SITUACIJA, CILJEVI I PLANOVI

Nemačke snage

Posle neuspeha koje su trpeli u borbama protiv jedinica NOV i POJ u drugoj polovini 1943, Nemci su krajem te godine procenjivali da u snagama NOVJ u centralnom prostoru Jugoslavije već imaju protivnika snage jedne iskrcane armije. Ozbiljno zabrinuti nad tom činjenicom, u višim nemačkim komandama su uporno tragali za pravim uzrocima takvog stanja i zaključivali da moraju menjati svoj odnos prema partizanskom pokretu i njegovim snagama uopšte, kao objektivnoj vojnoj i političkoj snazi sa kojim se teško mogu obračunati bez obzira na brojni odnos angažovanih snaga. U takvom prosuđivanju najdalje je išao nemački komandant Jugoistoka feldmaršal Maksimilijan fon Vajks. Do kakvih je zaključaka u tom smislu dolazio, najbolje se vidi iz njegove pismene procene opšte situacije u tom prostoru, koju je dostavio svojoj Vrhovnoj komandi u Berlinu, u kojoj između ostalog navodi i sledeće:

» . . .

U očekivanju da će kombinovani vojno-politički udar od 8. 9. 1943. (misli se na kapitulaciju Italije, nap. J. K.) dovesti do brzog sloma nemačkog južnog i jugoistočnog fronta, ustanički pokreti prerasli su u aktivna borbena dejstva.

Borbene akcije koje su se otuda razvile izgubile su karakter gerilskog rata. U stvarnosti, u borbama sa posadnim trupama, na odlučujućim mestima, pojavljuju se brojno jake, planski vođene - i bar za planinsko ratovanje-dobro naoružane i opremljene jedinice. . . . One otežavaju dotur u zabrinjavajućim razmerama . . . sprečavaju privredno iskorištavanje zemlje, tako što drže u rukama važne industrijske oblasti i područja sa poljoprivrednim viškovima, ili ih drže u šahu.

Prema tome, nepravilno bi bilo da se i dalje govori o gerilstvu ili da se suzbijanje bandi smatra kao policijska stvar. Radi se o tome da se uoči da je neprijatelj stao nogom na Balkan . . .

U ovom trenutku glavna opasnost preti iz NDH . . . Crvene snage nameravaju da prodru u Srbiju preko Drine. Vođa bandi TITO stvorio je sovjetsku državu . . . i raspolaže dobrom civilnom upravom. Ceni se da su oružane snage jačine najmanje 100.000 ljudi i da su za sada formirane u 20 divizija i 14 samostalnih brigada . . . Pokušaji da se drže neka ostrva (Brač, Pelješac) i plansko zauzimanje puta Livno - Travnik, ukazuje na docnije namere da se obezbedi snabdevanje sa mora.

Šema 11

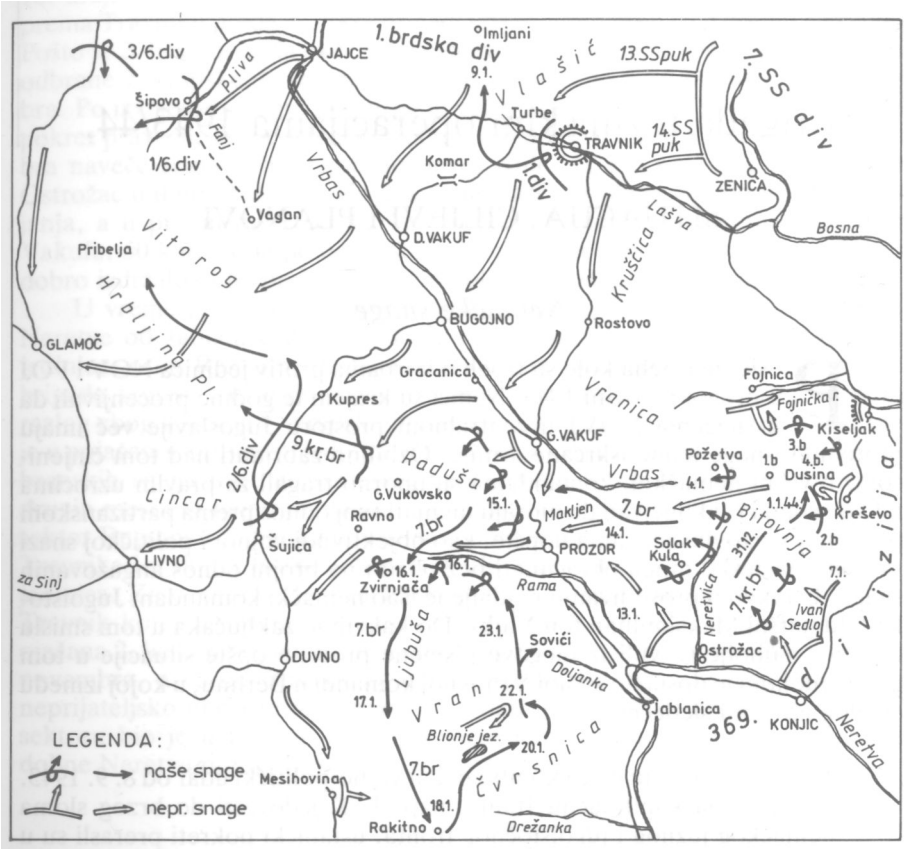

Dejstva brigade u zimskim operacijama od 1. do 21. I. 1944.

U narednim zimskim mesecima, neće se više raditi o opstanku ustaške tzv. NDH, Crne Gore, nego o stvaranju boljševičkog fronta na celokupnom području Jugoistoka u neposrednoj blizini granice Rajha«.[239]»

Polazeći od takve procene stanja, u nemačkoj Vrhovnoj komandi je 29. oktobra 1943. donesena odluka o vođenju jedinstvene borbe protiv oslobodilačkih pokreta u Jugoslaviji, Albaniji i Grčkoj, a u okviru toga, štabu 2. oklopne armije povereno je da razbije glavnu grupaciju narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i za taj zadatak upućene mu tri divizije ojačanja: 371. pešadijska iz Italije, 1. brdska iz Grčke i 392. legionarska iz Austrije. Da bi do proleća 1944. što bolje učvrstili odbranu jadranskog obalskog područja sa dubljim zaleđem, otklonili opasnost od prodora partizanskih snaga u Srbiju i osigurali bližu i dublju pozadinu svojih snaga u unutrašnjosti, Nemci su odlučili da izvedu više uzastopnih operacija u toku zime 1943/44. u cilju

razbijanja glavnih snaga NOVJ u centralnom delu Jugoslavije, a zimski period vremena ocenili kao najpovoljniji za te operacije, jer su računali da do proleća ne može doći do desanta savezničkih snaga na Balkan, niti do ozbiljnijeg ugrožavanja ovog područja od dejstva snaga Crvene armije sa istoka. Planirane operacije su obuhvatale prostor između jadranske obale, reke Kupe, Save, Drine i Lima.

Prema obostranom angažovanju snaga, veličini zahvaćene teritorije, dužini i intenzitetu borbi koje su vođene, vremenskim i terenskim uslovima u kojima su izvođene, ove operacije spadaju u red veoma teških operacija vođenih tokom narodnooslobodilačkog rata i revolucije uopšte. Pripreme nemačkih trupa bile su završene još u novembru, operacije njihovog 5. i 15. armijskog korpusa otpočele početkom decembra 1943, a završile se tek marta 1944. U toku decembra one su izvođene na teritoriji Sandžaka i istočne Bosne pod šifrovanim nazivom »Kugelblic« i »Snešturm«, u Kordunu, Baniji i Cazinskoj krajini pod nazivom »Panter«, na otocima srednje Dalmacije i na području Dinare pod nazivom »Citen«, a u januaru i februaru 1944. prenele se na srednju Bosnu i Bosansku krajinu pod nazivom »Valdrauš«, zatim na srednju Dalmaciju, Liku, Gorski Kotar i Hrvatsko primorje. Pošto su sve te operacije, u suštini, bile jedinstvena celina u našoj javnosti one su poznatije pod nazivom šesta neprijateljska ofanziva.

Snage NOV i POJ

U procenama sopstvenih snaga i načina njihove upotrebe i u procenama namera neprijatelja u tim operacijama, Vrhovni štab NOV i POJ zaključivao je da su pozicije NOVJ u srednjem i zapadnom delu zemlje bile učvršćene, da su stvoreni povoljni uslovi za prenošenje glavnih ratnih operacija u istočne krajeve Jugoslavije radi razbijanja četnika Draže Mihailovića, koji su u to vreme jedino još u Srbiji predstavljali značajno uporište i nadanja kontrarevolucionarnih snaga u zemlji i izbegličke kraljevske vlade u inostranstvu. U odnosu na ranije pokušaje da se taj cilj ostvari, u aprilu i maju 1943, ovog puta su se stekla bar tri bitno nova i povoljnija uslova: brojni porast snaga NOV i POJ u svim krajevima zemlje, veća afirmacija i porast simpatija za NOP u svetu i kod saveznika i u znatnoj meri slobodan prostor Srbije od nemačkih snaga, zbog njihove koncentracije u zapadnim krajevima zemlje, i bez italijanskih snaga u Sandžaku i Crnoj Gori na koje su se oslanjali i četnici iz Srbije.

U procenama načina dejstva neprijatelja, u Vrhovnom štabu se zaključivalo da Nemci ovog puta ne mogu svojim snagama izvoditi jednovremeno, ofanzivne akcije na čitavom prostoru od Lima do Une, već na pojedinim pravcima. Čim su dejstva otpočela Vrhovni štab je uvideo da neprijatelj namerava nametati krute frontalne borbe, pa je 10. decembra 1943. svim jedinicama izdao direktivu u kojoj je objasnio način izvođenja taktičko-operativnih dejstava: korpusi koji su se našli pred udarom nadmoćnijih neprijateljskih snaga da vrše dekoncentraciju svojih snaga i ne dozvole da ih neprijatelj okružuje, da razvlače njegove napadne kolone, primenjuju oblike zadržavajuće odbrane, veštim manevrima zabacuju na bokove i u pozadinu i energičnim udarima nanose što veće gubitke. Sve ostale jedinice izvan korpusnih sastava da napadaju neprijateljske kolone u pokretu, posade na pojedinim mestima, da zarušavaju kumunikacije i ometaju saobraćaj u svojim operativnim zonama, kako bi se što više umanjio efekat te nemačke ofanzive.

Na osnovu te direktive Vrhovnog štaba, štab 1. proleterskog korpusa je istog dana, 10. decembra, izdao naređenje štabovima potčinjenih jedinica u svom organskom sastavu za dejstva na prostoriji: Livno - Duvno - Travnik - Jajce - planina Šator - Glamočko polje - dolina reke Zrmanje.[240]» U tom velikom prostoru trebalo je da dejstvuje: 1. proleterska divizija (1, 3. i 13. brigada) na sektoru Livno - Duvno - Travnik - Šiprage - Jajce, a 6. lička divizija (1, 2. i 3. brigada) na sektoru planina Šator - Grahovsko polje - Trubar - planina Ilica - dolina Zrmanje - planina Dinara. Za razliku od 1. korpusa, štab 5. korpusa u vezi sa tom direktivom Vrhovnog štaba nije predviđao nikakve posebne mere i pomeranje svojih jedinica, ali im je postavljao zadatke ofanzivnijeg karaktera i pojačanog delovanja na neprijateljeva uporišta i komunikacije na sektoru kojeg ograničavaju: reka Vrbas od Bočca (15 km nizvodno od Jajca) do ušća u reku Savu, reka Sava od ušća Vrbasa do ušća reke Une; reka Una do Bihaća, Bihać - Bosanski Petrovac - Ključ - Mrkonjić-Grad - Bočac na Vrbasu. To znači da u pogledu komandovanja i rukovođenja, štab korpusa nije računao sa 10. krajiškom divizijom (7, 9. i 13. krajiška brigada) koja se u tom vremenu nalazila izvan navedene zone dejstva 5. korpusa na prostoru prema Sarajevu, ali je tu direktivu štab 10. divizije primio od Vrhovnog štaba neposredno i o tome obavestio štab 5. korpusa 12. decembra u 10 časova,[24]" a 13. decembra izdao svoje naređenje, ali samo za 7. i 9. brigadu i četiri partizanska odreda, jer su se 13. krajiška brigada i dva odreda ove divizije nalazila na sektoru Manjače pod neposrednom komandom štaba 5. korpusa, odnosno 4. krajiške divizije. U pomenutom naređenju štaba 10. krajiške divizije, tim jedinicama se preciziraju zadaci po sledećem: *

» . . .

1. - VII brigada dejstvovaće na sektoru dolina Neretve - Rama - Prozor - Gornji Vakuf - Kupres - Duvno.

2. - IX brigada dejstvovaće na sektoru Rama - Konjic - Hadžići - Visoko - Zenica - Busovača - Gornji Vakuf - Prozor.

Prostorije na kojima će se zadržavati odredi su sljedeće:

Visočko-fojnički odred: Fojnica - Busovača - Zenica - Visoko - Sarajevo.

Ramski odred: Rama - Prozor - Gornji Vakuf - Konjic - Sarajevo.

Travnički odred: Gornji Vakuf - Donji Vakuf - Travnik - Zenica - Busovača.

Vukovski odred: Gornji Vakuf - Bugojno - Kupres - Šujica Duvno.

10. - III proleterska brigada nalazi se na sektoru Duvno - Livno - Cincar - Kupres - Prozor. 1. proleterska brigada na sektoru Donji Vakuf - Travnik - Šiprage - Jajce. Ostale naše jedinice razmještene su po čitavoj slobodnoj teritoriji izbjegavajući veća grupisanja.«[242]'

Iz naređenja je vidljivo da 10. krajiška divizija sa dve brigade i četiri partizanska odreda, čije je ukupno brojno stanje 14. decembra 1943. iznosilo po spisku 2.932, a na licu mesta 2.564 borca, [43)] u tim operacijama dejstvu-

240) Avil, fond NOP-a, k. 796, reg. br. 20/1.

[241]> Isto, k. 456, reg. br. 9/1-10.

[242]> Isto, k. 853, reg. br. 5/1.

je na prostoru u obliku trougla koji prave drum i željeznička pruga Sarajevo - Zenica, dolinom reke Bosne i Sarajevo - Mostar, dolinom Neretve. Osnovicu tog trougla čini putni pravac Split - Duvno (Livno) - Šujica - Kupres - Bugojno (Gornji Vakuf) - Donji Vakuf (Jajce) - Travnik - Zenica, kojim se zaobilaze komunikacije dolinama Neretve i Bosne preko Sarajeva i sa vojnog aspekta ima izuzetno veliki operativno-taktički značaj za vezu iz unutrašnjosti zemlje sa jadranskim primorjem, kojeg je veoma jasno uočavao i sam feldmaršal Vajks u navedenoj proceni situacije.

To znači da je položaj jedinica 10. krajiške divizije u tom prostoru bio objektivno izložen mogućim dejstvima brojnih nemačkih i ustaško-domobranskih snaga sa svih strana jednovremeno u podjednakoj meri. Deo tog prostora zapadnije od linije Jablanica - Prozor - Gornji Vakuf, pa do linije druma Duvno - Šujica - Kupres, koji je dodeljen 7. krajiškoj brigadi, Ramskom i Vukovskom odredu (koji su tada zajedno imali svega 320 do 360 boraca), bio je po površini relativno mali i krajnje nepovoljan za takvu vrstu borbenih dejstava. Jer, osim planine Raduše u severnom delu koja je pošumljena, sav ostali prostor potpuno je otkriveno planinsko zemljište kraškog karaktera, u kojem najveći deo površine zauzimaju Duvanjsko, Kupreško, Vukovsko i Ravno polje, na kojima su klimatski uslovi u zimsko doba izuzetno nestabilni i teški, a retko naseljeni, uglavnom stočarskim stajama. Međutim, u toku borbenih dejstava takve podele teritorije na pojedine jedinice u praksi nisu mogle biti dosledno poštovane, jer se svaka od njih prilagođavala konkretnoj situaciji veoma elastično i vešto, što je samo uvećavalo njihovu operativno taktičku sposobnost.

UPOTREBA I DEJSTVA 7. KRAJIŠKE BRIGADE

Za vreme operacije »Citen« (Ziethen)

Decembra 1943. godine 7. krajiška brigada imala je po spisku 1.112, a na licu mesta 976 boraca, naoružanih sa 838 pušaka, 43 puškomitraljeza, dva mitraljeza, četiri automata, 55 pištolja i 340 komada ručnih bombi. Od artiljerijskih oruđa imala je dva protivtenkovska topa sa 220 granata, dva teška i dva manja minobacača sa 316 granata i dve protivtenkovske puške sa 445 metaka. Pored četiri pešadijska bataljona u svom sastavu imala je minersko odeljenje sa 105 kg eksploziva, šest protivtenkovskih mina i opremu za električno paljenje i vod za vezu sa dva poljska telefona i 11,5 km kabla. Za transport opreme, naoružanja i za potrebe snabdevanja u komori je imala 125 tovarnih i 35 jahaćih konja.[244]

Pristizanje brigade 30. novembra 1943. uveče u rejon Solakove Kule, sela Kruščice i Kale, a sutradan 1. decembra njeno pomeranje prema Ostrošcu i Konjicu u dolini Neretve na liniju selo Parsovići - Oteležani - Podhum - Gorani, nije moglo ostati neprimećeno od neprijatelja. Iste noći 30. novembra i u toku dana 1. decembra sa delovima 369. legionarske divizije i 2. domobranske pukovnije iz sastava 6 divizijske oblasti izvršeno je pojačanje stalnih posada u Jablanici, Rami, Ostrošcu, Lisičićima i Konjicu i aktivirani oklopni vozovi »Ris« iz Konjica i »Neretaj« iz Jablanice, čije su posade bile sastavljene

od posebno obučenog ljudstva jačine čete za svaki voz, a u operativnom smislu bile potčinjene komandi 2. domobranske pukovnije.[245]»

Predveče 1. decembra brigada je zaposela položaje: sa 2. bataljonom na levom krilu u rejonu sela Višnjevica, prema željezničkoj stanici Lisičići i Konjicu; sa 1. bataljonom u rejonu sela Seonica i Podhum prema Ostrošcu; sa 3. bataljonom u selu Gorani, a sa 4. bataljonom na desnom krilu na liniji selo Kućani - Grevići - Četina, prema naselju Gračac i Rama. Osnovni zadatak brigade postavljen od štaba 10. divizije bio je da sa te linije vrši izviđanja neprijatelja u Konjicu, Lisičićima, Ostrošcu i Rami i rušenje pruge na delu od Rame do Konjica dugom 23 kilometra. Na tim položajima brigada je boravila sve do 6. decembra i u tom vremenu izvela je dva puta demostrativni napad na Konjic i Ostrožac, po jedan napad na Ostrožac i Lisičiće u cilju njihovog zauzimanja, ali se u tome nije uspelo, zbog jakog otpora neprijateljske posade i dejstva oklopnih vozova iz oba pravca. Noću 3/4. decembra sa dva bataljona izvedena je akcija rušenja pruge između željezničkih stanica Konjic - Lisičići i Lisičići - Ostrožac, u kojoj je porušeno 4 km tračnica i 4 mosta ukupnog raspona oko 20 metara. » Neprijatelj je 5. decembra iz Ostrošca i Lisičića napadao na položaje 1. i 2. bataljona, ali je posle tročasovne borbe bio odbačen uz gubitke od 6 mrtvih i 4 ranjena vojnika. Ukupni gubici brigade u svim tim akcijama bili su 4 poginula i 3 ranjena borca. Tih dana u izveštajima Zapovedništva 3. zbornog područja u Sarajevu ministarstvu oružanih snaga NDH, o posledicama ovih akcija novodi se:

». . . .

Željeznička pruga Sarajevo - Mostar - Dubrovnik jwometuje sa čestim prekidima . . . usled odmetničkih miniranja i rušenja . . . 3/4. XII između ž.p. Konjic i Lisičići i ž.p. Lisičići - Ostrožac, teže oštećeni mostovi i pruga. Popravak otežan usled nemanja osiguranja . . . «[247)]

Dok je 7. krajiška brigada izvodila navedene akcije kod Konjica i Ostrošca u dolini Neretve, snage nemačkog 15. korpusa otpočele su borbena dejstva u okviru operacije »Citen«. Njegova 118. divizija je 4. decembra 1943. otpočela nastupanje iz rejona Široki Brijeg (Lištica) i Imotskog prema Duvnu u dve napadne kolone: istočnom sastava dva bataljona iz 118. divizije i tri bataljona iz 5. ustaške brigade na pravcu Široki Brijeg - Posušje - Mesihovina - Duvno, a južnom sa oko 1.000 vojnika pravcem Imotski - Aržano - Karlov Han - Duvno, s namerom da sa snagama 114. nemačke divizije, delovima 15. domobranskog pešadijskog puka, koje su napadale na pravcu Split - Sinj - Livno i Knin - Bosanko Grahovo, izbiju na prostor Duvno - Livno, a potom produže dejstva ka Kupresu i Bugojnu.

Potiskujući snage 9. dalmatinske divizije na svojim pravcima dejstva, 118. nemačka divizija je 5. decembra zauzela Duvno, a 114. divizija dan kasnije 6. decembra i Livno. U vezi sa tim događajima, po naređenju Vrhovnog štaba, štab 1. proleterskog korpusa je 6. decembra naredio 1. proleterskoj diviziji da sa 1. proleterskom, 3. krajiškom i 2. ličkom brigadom iz 6. divizije sa sektora Travnik - Donji Vakuf - Bugojno pređe na sektor Kupres - Šujica - Duvno, a 10. krajiškoj diviziji da sa 9. brigadom zatvori pravce iz doline Neretve prema Prozoru, a 7. brigadu povuče u opštu rezervu i razmesti u širem rejonu Prozora i Šćita. Iz tog rejona mogla je biti upotrebljena ili u

[245]1 AVII, fond NDH, k. 140-B, reg. br. 46/4-4.
[246]> AVII, fond NOB-a, k. 853, reg. br. 32/9-2.

zapadnom pravcu prema Ravnom i Šujici radi podrške jedinicama 1. proleterske divizije ili na pravcu Prozor - Rama, radi podrške 9. brigade ili pak samostalno na zatvaranju pravca koji od Jablanice dolinom reke Doljanke, preko planine Ljubuše izvodi u Duvanjsko polje i Šujicu.

Naređenje za pokret u navedenom pravcu 7. krajiška brigada je dobila od štaba 10. divizije 6. decembra predveče, a sa dotadašnjih položaja prema Ostrošcu i Konjicu pošla na marš 7. decembra izjutra iz rejona Solakove Kule. Nakon izvršenog marša po bataljonima, u kojem je prešla preko 30 km, iste večeri stigla je na navedenu prostoriju i razmestila se: sa 1. bataljonom u Šćitu; sa 2. bataljonom u selu Rumboci; sa 3. bataljonom i štabom brigade u selu Gostovo, a sa 4. bataljonom u selu Ripci. Prateća četa, sanitet i intendantura bili su razmešteni u rejonu sela Lapsunj^ To znači da su svi delovi brigade bili razmešteni uz drum Prozor-Ravno-Šujica, osim 1. i 4. bataljona u Sćitu i Ripcima, koji su se nalazili u središtu Prozorske kotline južno od navedenog druma.

U očekivanju daljih zadataka, koji su za brigadu morali proisticati iz razvoja situacije na frontu prema Duvnu, Livnu i u dolini Neretve, brigada je ostala na tom prostoru šest dana, do 13. decembra uveče. Sve to vreme maksimalno je iskorištavano za odmor ljudstva, održavanje opreme i naoružanja, sprovođenje programa ideološko-političkog i kulturno-prosvetnog rada, održavanje brojnih sastanaka partijskih, skojevskih i omladinskih organizacija po četama i bataljonima i četnih konferencija, na kojima su se raspravljala brojna pitanja iz unutrašnjih odnosa, objašnjavala opšta idejno politička i teoretska pitanja i novonastala situacija. Dragocena iskustva stečena u prethodnim ofanzivama, stariji borci i starešine prenosili su na novodošle, kako bi ih što bolje pripremili za napore koji ih očekuju. Osnovu čitavom tom radu pružalo je već pomenuto direktivno naređenje Vrhovnog štaba u vezi tih zimskih operacija, koje je preko štaba 10. divizije uručeno i štabu brigade. Budući da to naređenje, pored čisto vojnih, sadrži i snažna idejno-politička objašnjenja, treba navesti i njegov izvorni tekst, koji glasi:

> »Započela je šesta nemačka ofanziva na našu oslobođenu teritoriju. Jake neprijateljske snage potpomognute tenkovima i motorizacijom, započele su ofanzivne operacije od Une do Lima, a takođe i na teritoriji Dalmacije. Do sada je neprijatelj uglavnom vršio duboke prodore tenkovima i motorizacijom, težeći da tim prodorima ispreseca delove naše oslobođene teritorije i izbaci nas iz gradova. Može se očekivati da će isto pokušati na ovom delu oslobođene teritorije.
>
> Vojno-politički uslovi u kojima je započela ova ofanziva, mnogo su povoljniji i u svetu i u našoj zemlji, nego prilikom prethodnih ofanziva. Naša vojska je u ovom međuvremenu mnogo ojačala i učvrstila se. Teritorija koju kontrolišu naše jedinice mnogo je veća. Broj i sposobnost naših štabova i starešina mnogo su se povećali. Postoji centralizovana komanda obezbeđena radio vezom. Pozadina je mnogo čvršća, ne postoji nijedan ozbiljan unutrašnji neprijatelj. Naš politički položaj i u zemlji i u inostranstvu čvršći je nego ikad što je bio. Saveznici sve više priznaju snage i legitimnost naše vojske i naše vlasti. Imamo svoj Nacionalni komitet narodnog oslobođenja i imamo svog Maršala.
>
> Sve ove činjenice daju nam mogućnost da i ovu neprijateljsku ofanzivu razbijemo i da iz nje izađemo još jači nego sada. Zato je potrebno samo da pravilno upotrebimo naše snage i da način borbe prilagodimo

' stvarnim mogućnostima, imajući u vidu neprijateljske snage i planove, u cilju što bržeg razbijanja tih planova, nanošenja što većih gubitaka neprijatelju i očuvanja naših snaga i naše ubojnosti . . . Naročito je važno razumeti da naša manevarska sposobnost može doći do punog izražaja jedino ako naše jedinice budu u okviru svojih zadataka do krajnje mere i neprekidno ofanzivne. Ovakav raspored i način borbe naših jedinica u stvari je raspored po dubini na čitavoj našoj teritoriji. Neprijatelj treba na svakom koraku da trpi gubitke, na svakom mestu treba da nailazi na prepreke i zasede i tako će njegova ofanzivna moć moći ubrzo biti okrnjena, a zatim uništena. Pored osujećenja neprijateljskih planova, na taj način biće osujećeni i njegovi eventualni pokušaji da preduzmu »čišćenje« prostorija.

Napominjemo da se za vreme trajanja ovih operacija može očekivati dejstvo savezničke avijacije. Štabovi jedinica treba da budu spremni na svojim sektorima, da to dejstvo iskoriste za energične i brze ofanzivne akcije.«[248]'

Navedeni deo ovog direktivnog naređenja je, u stvari, rađen u štabu 1. proleterskog korpusa 10. decembra, verovatno na osnovu stavova do kojih se dolazilo u zajedničkom radu sa Vrhovnim štabom na proceni situacije i utvrđivanja konačnih rešenja. Štabu 7. krajiške brigade je ono uručeno 13. decembra u tekstu navedenog naređenja štaba 10. krajiške divizije za ovu ofanzivu, uz napomenu da se njegov izvorni tekst ne dostavlja štabovima nižih jedinica od štabova brigada, zbog konspiracije. Međutim, njegova suština i argumentacija je usmeno prenesena nekoliko dana ranije. U tim uslovima života pisana reč i literatura su još uvek bila retko dostupna sredstva za mnoge. Verovalo se na datu i zadatu reč, a laž i neistine najoštrije su žigosane.

Neprijatelj je u nastupanju od Duvna, 12. decembra, odbacio 1. proletersku i 3. krajišku brigadu i zauzeo Šujicu. U vezi sa tim, na zahtev Vrhovnog štaba, štab 7. krajiške brigade je 13. decembra dobio naređenje štaba 10. krajiške divizije da tri bataljona postavi na liniju Ravno - Zvirnjača i zatvori pravac Duvno - Ravno, a sa jednim bataljonom da zatvori pravac iz doline Neretve uz reku Ramu prema Prozoru. Postupajući po tom naređenju brigada je noću 13/14. decembra napustila Prozorsku kotlinu i sa 1, 3. i 4. bataljonom zaposela položaje na liniji Ravno - Zvirnjača 14. decembra rano izjutra radi zatvaranja pravca od Duvna, a sa 2. bataljonom rejon Gornji Višnjani - Lug, južno od Prozora radi zatvaranja pravca iz doline Neretve.

Međutim, krajem tog dana u 18 časova, štab brigade je dobio novo naređenje od štaba 6. ličke divizije, koji se sa svojom 2. brigadom nalazio u rejonu sela Malovan na drumu Kupres - Šujica pozadi 1. proleterske i 3. krajiške brigade u zastoru prema Šujici. Po tom naređenju brigadi se jednovremeno postavljaju dva zadatka u uskoj međusobnoj vezi. Po prvom da noću 14/15. decembra pomeri svoje položaje sa linije Ravno - Zvirnjača, napred na greben planine Paklina prema Šujici i zaposedne liniju Spremine košare - Šešumove košare - Velimirove košare - prostor Staje u Paklinama istočnije iznad Šujice i druma Šujica - Duvno. Po drugom zadatku da sa navedenih položaja, noću 15/16. decembra, glavninom snaga učestvuje sa istočne strane u napadu na Šujicu u sadejstvu sa 3. krajiškom i 2. ličkom brigadom, koje su taj napad morale izvršiti sa severne i zapadne strane, pod rukovodstvom štaba 6. divizije.

Čim je primio to naređenje, štab brigade uputio je 3. bataljon da u toku noći zaposedne položaje u rejonu Velimirovih i Spreminih košara (1278 i 1233), istočnije iznad Sujice, na desnom krilu dodeljenog fronta odbrane brigade, a 4. bataljon u rejon Staje u Paklinama (naziv za predeo) na levom krilu fronta odbrane, istočnije iznad sela Mokronoge, u kojem je raskrsnica druma iz Duvna za Šujicu na sever i za Ravno i Prozor na istok. Njihov zadatak je bio da vrše izviđanje i izvode aktivna dejstva na neprijateljske snage u pokretu drumom Duvno - Šujica i ne dozvole njihov prodor drumom Duvno - Mokronoge - Ravno - Prozor. Oba bataljona zaposela su rejone za odbranu 15. decembra pre svanuća i bila spremna da tokom dana izvršavaju dobijene zadatke. Razgraničavao ih je drum Mokronoge - Ravno, koji prolazi kroz dubinu odbrane brigade, ali su bili udaljeni jedan od drugog oko 4 km.

Štab brigade je sa 1. bataljonom 15. decembra stigao u rejon odbrane 3. bataljona i noću 15/16. decembra sa ova dva bataljona izvršio napad na Šujicu sa istočne strane, onako kako mu je bilo i naređeno, a sa 4. bataljonom postavio obezbeđenje prema Duvnu u rejonu Mokronoge. Treći bataljon je na svom pravcu napada naišao na grupu Nemaca u selu Baljci 3 km jugoistočnije od Šujice, rasterao ih i zaplenio izvesnu količinu vojne opreme. Napad na naselje Šujicu nije uspeo jer je izostao napad 3. krajiške i 2. ličke brigade, čije se jedinice nisu mogle snaći u snežnoj vejavici koja je tih dana vladala u čitavom tom prostoru. Posle izvlačenja iz borbe 1. i 3. bataljon su zaposeli svoje osnovne položaje na navedenoj liniji, a 4. bataljon u rejonu sela Lug, oko 2 km južnije od raskrsnice druma prema Duvnu i iz tog rejona vršio osmatranje druma Duvno - Mokronoge preko Duvanjskog polja. Kasnije se pokazalo da takav, u odnosu na drum, bočno postavljen položaj tog bataljona, niti je bio podesan niti je bataljon raspolagao protivtenkovskim sredstvima.

U 15 časova 16. decembra štab 7. krajiške brigade je dobio novo naređenje od štaba 1. proleterske divizije broj 372/43 izdato 15. decembra, ali brigadi je dostavljeno sa zakašnjenjem za čitav jedan dan. Po tom naređenju 1. proleterska, 3. krajiška i 2. lička brigada trebal je da vrše ponovni napad na Šujicu noću 16/17. decembra, sa početkom u 18 časova, a 7. krajiška brigada, kao ojačanje pod komandom štaba 1. proleterske divizije, da do početka tog napada sa dva bataljona posedne položaje na prevoju Borova glava i zatvori pravac iz Livna prema Šujici, a sa jednim bataljonom iz rejona Mokronoge pravac od Duvna prema Šujici i sa tih položaja sprečava eventualnu intervenciju neprijateljskih snaga iz tih mesta prema Šujici. Taj napad na Šujicu planirao je štab 1. proleterskog korpusa, radi sadejstva snagama 8. korpusa čije su jedinice te noći u isto vreme morale vršiti napad na Livno.

Za izvršenje ovog zadatka štab brigade je imao na raspolaganju samo tri sata, a jedinicama je predstojao marš do Borove glave udaljene više od 12 km. Do tog vremena uspeo je izdati naređenje 4. bataljonu da ostane u rejonu sela Lug gde je i bio, a sa 1. i 3. bataljonom izvršio pokret iz rejona Spreminih i Šešumovih košara prema Borovoj glavi preko sela Galečići tek oko ponoći 16/17. decembra. U tom pokretu na drumu Šujica - Mokronoge, ispod sela Baljci, štab brigade sa ta dva bataljona, susreo se sa 2. bataljonom 1. proleterske brigade od kojeg je saznao da je napad na Šujicu već bio izvršen i da se od njega odustalo, zbog uporne odbrane neprijatelja iz kamenih zgrada i zbog izostajanja nekih jedinica iz tog napada. Ocenivši da je u tom slučaju posedanje položaja na Borovoj glavi izlišno, a njihovo držanje preko dana

suviše rizično zbog otežanih uslova izvlačenja u slučaju nužde, štab brigade je uz konsultovanje sa komandantom 1. proleterske brigade, naredio ovim bataljonima da se vrate na položaje sa kojih su pošli.[249)]

Oko 10 časova 17. decembra pojavilo se 9 neprijateljskih tenkova u pratnji pešadije drumom iz Duvna prema Šujici, koje je sačekao 4. bataljon sa položaja u rejonu sela Lug sa istočne strane druma i na njih otvorio bočnu vatru. Dok su tenkovi zastali na drumu i otvarali vatru po položajima 4. bataljona, pešadija se brzo odvojila od tenkova na suprotnu stranu, izišla izvan domašaja vatre 4. bataljona, i bez zadržavanja nastavila pokret preko sela Mokronoge i Galečići prema Šujici. Nakon izvesnog vremena pokret su nastavili i tenkovi drumom u istom pravcu i oko 12 časova sa pešadijom iznenadili dva bataljona 1. proleterske brigade razmeštena u selu Baljci, a nešto kasnije izvršili napad na položaje 3. bataljona 7. krajiške u rejonu Velimirovih i Šešumovih košara. Posle kraće borbe ovaj bataljon ih je u protivnapadu odbacio u Šujicu. Za to vreme 4. bataljon se povukao sa položaja u rejonu sela Lug na položaje u rejonu Staje u Paklinama (1210 i 1262) sa južne strane druma Mokronoge - Ravno.

Time su bila okončana napadna dejstva 1. proleterske i delova 6. ličke divizije na sektoru Šujica i Duvno u ovoj operaciji i njihove jedinice prešle u odbranu. Sedma krajiška brigada bez 2. bataljona ostala je na svojim položajima do 20. decembra u vrlo nepovoljnim vremenskim uslovima, zbog kojih su skoro sve jedinice na frontu prema Šujici podnosile velike teškoće. U 7. krajiškoj brigadi najteže je prolazilo ljudstvo 3. bataljona, koje je bilo masovno prehlađeno i gripozno. Štab brigade je morao povući taj bataljon u rejon Ravna, ostavljajući na položajima samo borbena obezbeđenja koja je trebalo češće smenjivati. Za to vreme 4. bataljon je vršio zaprečavanje druma Mokronoge - Ravno po dubini odbrane brigade rušenjem potpornih zidova na svim mestima gde trasa druma prolazi preko vrtača i udubljenja i podizanjem kamenih naslaga na pogodnim mestima i usecima.

Za vreme borbi glavnine brigade na frontu prema Šujici i Duvnu njen 2. bataljon je iz rejona sela Lug, Gorica i Paroš južno od Prozora, delom snaga zatvarao pravac Rama - Prozor iz doline Neretve u sadejstvu sa delovima 9. krajiške brigade i Ramskog odreda, a delom snaga iz rejona sela Maglica i Gornji Višnjani, pravac iz Jablanice uz dolinu reke Doljanke prema Šćitu, Ravnom i Šujici. Delovi mešovitih snaga iz 369. nemačke legionarske divizije i 2. domobranske brigade su nekoliko puta vršili napade na snage 9. krajiške brigade i Ramskog odreda u širem rejonu Solakove Kule s namerom da ovladaju drumom Rama - Prozor kanjonom reke Rame, izvrše njegovu opravku i probiju se u rejon Prozora. Najveće borbe vođene su 14. i 16. decembra u kojima je neprijatelj odbačen u Ostrožac i Ramu uz veće gubitke, nakon kojih je odustao od daljih napada na tim pravcima.

Uveče 19. decembra u 19,30 časova, na osnovu naređenja štaba 1. proleterskog korpusa, štab 1. proleterske divizije izdao je svoje naređenje potčinjenim brigadama po kojem je trebalo izvršiti njihovu pregrupaciju većih razmera na frontu prema Šujici i Duvnu. Po tom naređenju 1. proleterska brigada stavlja se pod komandu 6. ličke divizije i u njenom sastavu osnovnim snagama poseda položaje za odbranu na Kupreškim Vratima severnije od Kupresa, a delom snaga preuzima položaje 7. krajiške brigade prema Sujici

i Duvnu. Treća krajiška brigada vraća na položaje prema Travniku, a 7. krajiška po izvršenoj smeni od strane delova 1. proleterske brigade, odlazi u sastav svoje 10. divizije rpema Prozoru.[250]

Pošto su 1. i 3. bataljon 7. krajiške na liniji: Spremine, Šešumove i Velimirove košare, bili u neposrednijem dodiru na desnom krilu sa delovima 1. proleterske brigade, smena je brzo izvršena i ta dva bataljona sa štabom brigade su 20. decembra rano izjutra izvršila pokret u naređenom pravcu, bez 4. bataljona koji je morao ostati na zatvaranju druma Mokronoge - Ravno, jer mu nije dolazila smena. Međutim, da li slučajno ili je odnekud doznao za navedeno pregrupisavanje snaga 1. proleterske divizije, neprijatelj je 20. decembra, oko 10 časova, izvršio napad jakim snagama na svim pravcima naše odbrane prema Šujici jednovremeno. Veoma oštre borbe vođene su toga dana u zahvatu druma Šujica - Kupres, kojeg su branile jedinice 2. ličke brigade iz rejona sela Donji Malovan i na delu grebena planine Paklina, koji su branila dva bataljona 1. proleterske brigade iz rejona Spreminih i Šešumovih košara iznad Šujice. Na krajnjem levom krilu fronta, na položaje 4. bataljona 7. krajiške napadali su drumom prema Ravnom delovi borbene grupe »Berger« iz sastava 114. nemačke divizije jačine 250 do 300 vojnika sa 7 tenkova, 35 kamiona, 10 motocikla i oko 40 zaprežnih kola, sa ciljem da se probiju u rejon Ravno i zaobiđu snage NOV koje drže blokadu Šujice sa istočne strane na grebenu planine Paklina.[251]

U borbi, koja je trajala do predveče, 4. bataljon se uporno branio na ivicama brojnih vrtača i vatrom sa bliskih odstojanja odbio tri uzastopna pokušaja neprijateljske pešadije da, uz podršku tenkova, odbaci bataljon dalje od druma. Posle tih neuspeha, našavši se prikovan na drumu sa kojeg nije mogao ni na jednu stranu, izložen preciznoj vatri branilaca, velikoj hladnoći i vejavici, neprijatelj je najzad bio prisiljen na povlačenje prema Mokronogama, a u njegovom gonjenju 4. bataljon je imao jednog poginulog i jednog ranjenog borca.[252)]

Tek sutradan, 21. decembra, 4. bataljonu 7. krajiške stigli su delovi 4. bataljona 1. proleterske brigade, kojima je predao položaje u rejonu Staje u Paklinama i uputio se u sastav brigade koja se glavninom nalazila u širem rejonu Šćita kod Prozora.

Tog dana bile su okončane neprijateljske operacije po planu »Citen« iz Dalmacije na oslobođenu teritoriju u Bosanskoj krajini, u kojima neprijatelj nije uspeo ovladati rejonom Kupresa i prodreti u dolinu Vrbasa. Prvih dana januara 1944. u Livnu, Duvnu i Šujici zadržani su samo: 4. puk »Branderburg«, 5. ustaška brigada i manje mesne ustaške i domobranske jedinice. Sve ostale snage 118. nemačke divizije povučene su preko Imotskog na Jadransku obalu i razmeštene na odseku od Makarske do Omiša, radi predstojećih desanata na ostrva, koja su držale partizanske snage, a 114. divizija u Liku i Hrvatsko primorje.[253]

[250] **Isto, k. 706-A, reg. br. 25/1-6.**

[251] **AVII, NAV-N-T-315, Roll. 5/582-583, Minhen.**

[252]) **Usled nepreciznosti izveštaja štaba 1. proleterske brigade štabu 1. divizije o borbama ovog dana, zamenjena je borba koju je vodio njen 4. bataljon kod Šešumovih košara, sa borbom koju je vodio 4. bataljon 7. krajiške na drumu 4 km južnije od Šešumovih košara, pa je ispalo da je 4. bataljon 1. proleterske vodio i jednu i drugu, a bataljon iz 7. krajiške ni jednu, jer se u tom izveštaju njegovo prisustvo i ne pominje. (AVII, fond NOR-a, k. 709, reg. br. 45/1-5)**

U rejonu Prozora 7. krajiška brigada se zadržala do 26. decembra 1943. i sa 2. bataljonom zatvarala pravac dolinom Rame, a sa 3. bataljonom dolinom Doljanke prema Prozoru i Duvnu. Zbog događaja koji su se brzo odvijali na sve strane, pokreti i aktivnosti jedinica brigade bili su dosta dinamični i česti. Drugi bataljon je već 22. decembra vodio borbu sa neprijateljskim izviđačkim delovima u dolini Rame, a 3. bataljon u dolini Doljanke prema Jablanici, rasterao ustašku miliciju u selu Polje, zaplenio izvesnu količinu oružja i vojne opreme. Dva dana kasnije, 24. decembra, zbog oslabljenih snaga u odbrani na frontu prema Šujici i Duvnu na grebenu planine Paklina, po naređenju štaba 10. krajiške divizije, 1. bataljon 7. krajiške ponovo je zaposeo položaje u rejonu sela Zvirnjača i Ravno, sa kojih je uz ojačanje sa jednim protivtenkovskim topom i minobacačem zatvarao pravce iz Duvna i Sujice za Ravno i Prozor, održavajući vezu sa delovima Vukovskog odreda na položajima u rejonu Šešumovih košara na grebenu planine Paklina prema Šujici i Mokronogama, a 4. bataljon vršio zaprečavanje druma Ravno - Prozor i iz rejona sela Zahum bio rezerva 1. bataljonu na tom pravcu.

Stvarni razlog zbog kojeg je 7. krajiškoj brigadi stavljeno u zadatak da sa Vukovskim odredom preuzme obavezu odbrane ovog pravca bio je u tome što je dana 24. decembra vrhovni komandant Josip Broz Tito izdao naređenje štabu 5. korpusa da izvede napad na Banjaluku i likvidira tamošnji neprijateljski garnizon. Cilj te operacije bio je da se na područje Bosanske krajine privuče što veći broj neprijateljskih snaga iz istočne Bosne, koje su otpočele dejstva po planu faze operacije »Šnešturm« protiv snaga 3. korpusa i 5. krajiške divizije i time olakša operativni položaj tih jedinica koj§ je neprijatelj nameravao da nabaci na reku Bosnu i tu uništi. One su inače bile orijentisane za dejstva prema Srbiji. Banjalučka operacija bila je jedna od najvećih napadnih operacija takve vrste izvedenih u narodnooslobodilačkom ratu. U njoj je pored Banjaluke jednovremeno napadnuto i oko 20 većih i manjih neprijateljskih uporišta u tom delu Bosanske krajine. Za ovu operaciju je vrhovni komandant štabu 5. korpusa stavio na upotrebu 3. krajišku brigadu iz 1. proleterske, 3. brigadu iz 6. ličke i 13. krajišku iz 10. krajiške divizije. Zbog toga je istog dana, 24. decembra, povučena 1. proleterska brigada sa fronta prema Šujici i prebačena na front prema Travniku da smeni 3. krajišku brigadu, a kod Šujice je ostala samo 2. lička brigada u rejonu Donji Malovan, Vukovski odred samo delom snaga na grebenu planine Paklina i 1. i 4. bataljon 7. krajiške brigade u rejonu Ravno - Zvirnjača - Zahum.

Dva dana kasnije, 26. decembra, po naređenju štaba 10. divizije, izvršena je zamena ranije određenih zona dejstva između 7. i 9. brigade. Po tom naređenju 9. krajiška brigada se premešta sa položaja prema Ostrošcu i Konjicu u dolini Neretve na prostor Ravno - Vukovsko i preuzima položaje 7. krajiške na liniji Ravno - Zvirnjača, a 7. krajiška upućuje na njeno mesto u širi rejon Solakove Kule. Pismeni tragovi o stvarnim razlozima tih promena nedostaju, ali je realno pretpostaviti da je to učinjeno u cilju olakšanja uslova 7. krajiškoj brigadi posle višednevnih borbi i napora koje je provela u izuzetno teškim smeštajnim i vremenskim prilikama, na niskim temperaturama i snežnom pokrivaču visokom i do pola metra. Veliki broj boraca u brigadi imao je dotrajalu odeću i obuću, koja se u takvim uslovima još brže raspadala. Za razliku od uslova koji vladaju na sektoru Šujica - Ravno, u to godišnje doba u dolini Neretve preovlađuje blaža primorska klima sa daleko manje padavina i višim temperaturama, ali ekonomski iscrpljena prostorija, u jednakoj meri kao i čitav sektor dejstva određen za jedinice 10. divizije u toj ofanzivi, naročito u sredstvima za ishranu ljudstva u jedinicama i stanovništva.

Po navedenom naređenju, 7. krajiška brigada je izvršila pokret po delovima 27. decembra izjutra rano i dostigla rejon Solakove Kule 28. decembra naveče, osim 1. bataljona koji je morao sačekati smenu od bataljona 9. brigade, koja je izvršena tek 29. decembra u 14 časova. Raspored jedinica brigade na toj prostoriji izvršen je po istim rejonima iz kojih su 21 dan ranije pošle prema Prozoru, Šujici i Duvnu, i to: 1. bataljon (po njegovom pristizanju) u rejonu sela Seonice, 2. bataljon selo Višnjevica, 3. bataljon selo Gorni, 4. bataljon selo Grevići, a štab brigade, sanitet i intendantura u rejonu sela Parsovići - sva naselja južno i jugoistočno od Solakove Kule prema Konjicu, Ostrošcu i mestu Rama u dolini Neretve. Time su bile okončane borbene aktivnosti i pokreti 7. krajiške brigade u prvom delu te ofanzive.

U operaciji »Valdrauš« (Waldrausch)«

Nemci su smatrali da su u decembarskim operacijama koje su izvodili u Sandžaku, istočnoj Bosni i iz Dalmacije prema Duvnu, Livnu, Bosanskom Grahovu i u srednjem delu Hrvatske, postigli planirane ciljeve. Tada je, u vezi sa opštim planom izvođenja niza zimskih operacija, trebalo te operacije preneti najpre u srednju i zapadnu Bosnu, a potom preko planine Dinare u severnu Dalmaciju, a uporedo sa tim dejstvima izvesti operacije u Lici, Gorskom Kotaru i Hrvatskom primorju. U vezi sa tim, Štab 2. oklopne armije planirao je da jakim snagama sa linije Derventa - Teslić - Zenica - Sarajevo - Konjic - Jablanica tj. iz dolina reka Bosne i Neretve nastupa koncentrično ka dolini Vrbasa, odbaci snage 1. proleterskog i delove 5. korpusa od glavnih komunikacija Brod - Sarajevo i Sarajevo - Mostar, brzim prodorima razbija njihove jedinice i što pre izbije glavninom snaga u prostor Duvanjskog, Livanjskog i Glamočkog polja, a manjim snagama i u dolinu Une dejstvom preko planine Kozare. Radi sadejstva sa glavnim snagama, koje će iz doline reke Bosne nastupati u pravcu zapada od Banjaluke, uputiti jake motorizovane jedinice delom prema Kotor Varoši i Jajcu u susret onima koje dejstvuju iz doline reke Bosne, a delom pravcem Mrkonjić-Grad - Mliništa - Glamoč na jug radi presecanja odstupnice partizanskim snagama iz doline Vrbasa i rejona Jajca u zapadnom pravcu. Pri tim prodorima, ponovno uspostaviti garnizone u svim većim mestima, obezbediti sve komunikacije, a delom snaga produžiti napadna dejstva prema severnoj Dalmaciji. Uopšteno rečeno, osnovni cilj je bio potisnuti 1, 5. i 8. korpus narodnooslobodilačke vojske iz tako ograničene planinske oblasti, koja je više od godinu dana imala operativno-strategijski značaj u dejstvima tih partizanskih snaga na glavne komunikacije u dolinama reka Save, Bosne, Neretve i Une prema srednjem Jadranu.[254]

Za izvođenje te operacije, štab 2. oklopne armije angažovao je glavne snage 5. SS korpusa (1. brdska, 7. SS »Princ Eugen« i 369. legionarska divizija), delove 69. armijskog korpusa (187. rezervna divizija, 2. brigada iz 1. kozačke divizije, 901. i 92. motorizovani puk, 1. lovački domobranski zdrug (brigada), a iz 15. brdskog armijskog korpusa 4. puk »Brandenburg«, 5. ustašku pukovniju na sektoru Šujica, Duvno, Livno i delove raznih jedinica iz Banjaluke. U svemu oko pet divizija, pretežno onih koje su tokom decembra izvodile operacije u prostoru Sandžaka i istočne Bosne i koje su ostavljene

kao posade u Šujici, Livnu, Duvnu, Bos. Grahovu i u Banjaluci. Sa tim snagama trebalo je u prvoj fazi, do 15. januara 1944, ovladati rejonom Jajca, po mogućnosti uništiti Vrhovni štab NOV i POJ, a u sledećoj sa 1. brdskom, 7. SS i 369. divizijom dejstvovati »prema razvoju situacije«. »

Za položaj 7. krajiške brigade u toj operaciji najvažniji je bio plan i način dejstva jedinica 5. SS korpusa, odnosno njegove 7. SS i 369. divizije. Prema tom planu njegova 1. brdska divizija nastupala je sa linije Doboj - Zepče, opštim pravcem Tešanj - planina Borja - Skender Vakuf, a odatle skrenula na jugozapad i preko druma Jajce - Travnik i Jajce - Bugojno - planina Vitorog - Glamočko polje, odakle će kasnije biti upućena u severnu Dalmaciju. Sedma SS divizija »Princ Eugen« sa linije Žepče - Zenica, nastupala je opštim pravcem Travnik - Bugojno - Kupres - Livno, pročešljavajući usput prostor planine Vlašić i Kruščica i predele u zahvatu druma Travnik - Gornji Vakuf preko Rostova. Za 369. legionarsku diviziju i 2. domobranski zdrug predviđeno je da, sa polukružne osnovice na liniji Fojnica - Kreševo - Ivan--Sedlo - Konjic - Jablanica, nastupaju npreko planine Pogorelica i Bitovnja i dolinama reka Rame i Doljanke prema Prozoru i Duvnu, sadejstvujući svojim desnim krilom 7. SS diviziji na pravcu Travnik - Gornji Vakuf preko Rostova, a levim krilom 4. puku »Branderburg« i 5. ustaškoj pukovniji koje će u pogodnom trenutku stupiti u djestvo iz rejona Livna, Duvna i Šujice u prostor Ravnog Vukovskog i Kupreškog polja u susret ovim dvema divizijama koje dejstvuju sa severa i istoka u taj prostor. Osnovna uloga 369. divizije u borbenom poretku 5. SS armijskog korpusa bila je da 2. domobranskim zdrugom sprečava eventualni pokušaj partizanskih snaga da se iz šjfeg rejona Jajca, Bugojna i Kupresa probijaju na istok preko Neretve u prostor severoistočne Hercegovine, kao što su to činile u proleće 1943. u vreme operacija »Vajs«. Na tu mogućnost Nemci su veoma ozbiljno računali pri utvrđivanju konkretnih zadataka, mera i postupaka u dejstvima 7. SS i 369. divizije. '

Neposredno pred početak nastupanja nemačkih jedinica, snage 1. proleterskog korpusa bile su raspoređene: 1. proleterska divizija sa 1. i 13. brigadom kod Travnika u odbrani pravca Travnik - Jajce i Travnik Donji Vakuf, a 3. krajiška brigada u sastavu snaga 5. korpusa u napadu na Banjaluku; 6. lička divizija sa 1. brigadom u rejonu Bugojno, sa 2. brigadom i štabom divizije na položajima u odbrani pravca Sujica - Kupres, a 3. brigada te divizije u sastavu jedinica 5. korpusa koje su se pripremale za napad na Banjaluku. Kod 10. krajiške divizije, njena 9. brigada i Vukovski odred na sektoru Ravno - Vukovsko - Zvirnjača prema Šujici i Duvnu, 13. krajiška brigada na sektoru Manjače pod komandom štaba 5. korpusa; Travnički odred na zatvaranju pravca Travnik - Gornji Vakuf preko Rostova, a Visočko-fojnički odred na sektoru oko Fojnice u zatvaranju pravca Fojnica - Rostovo - Gornji Vakuf; Ramski odred se nalazio na sektoru mesto Rama - Jablanica - Prozor. Pošto štabovi brigada, kao rukovodstva operativnih jedinica, nisu imali prava komandovanja i upotrebe ovih odreda, to se njihov međusobni odnos svodio samo na sadejstva u izvršavanju zajedničkih zadataka koje određuju štabovi divizija ili ih oni sporazumno utvrđuju.

«5) AVII, NAV-N-T-311, Roll. 285/676-7.

[256]> Zbog nedostatka dokumentacije autor nije mogao utvrditi tačan raspored i zadatke jedinica 369. divizije i 2. domobranskog zdruga u ovim operacijama. Na osnovu stvarnih zbivanja na sektoru odbrane 7. krajiške brigade, pretpostavlja se da je 369. puk nastupao sa linije Fojnica - Kreševo i 370. sa linije Ivan-Sedlo - Konjic. Drugi domobranski zdrug sa linije Ostrožac - Jablanica.

Tako se, sticajem brojnih i teško predvidljivih okolnosti, 7. krajiška brigada na sektoru Solakove Kule po drugi put u svojoj ratnoj istoriji našla osamljena u zoni dejstva 369. nemačke legionarske »Vražje« divizije, slično onoj situaciji u kojoj se našla pred istom tom divizijom u februaru i martu 1943. za vreme četvrte neprijateljske ofanzive, u odbrani pravca koji sa linije druma Ključ - Mrkonjić-Grad izvode u rejon Glamoča, preko Mliništa. Teškoće brigade još više su se uvećale time što je, treći dan po dolasku u rejon Solakove Kule, štab brigade samoinicijativno odlučio da sve jedinice brigade, u toku dana 31. decembra, premesti na severnu stranu preko planine Bitovnje u rejon Kreševa. Takvu odluku zasnivao je na nepouzdanim i neproverenim podacima, koje je prikupljala obaveštajna služba brigade, po kojoj se u rejonu Kreševa ili uopšte ne nalaze ili se nalaze veoma male neprijateljske snage mesne milicije. U tom rejonu bi smeštajni uslovi i materijalno snabdevanje jedinica bili daleko povoljniji od onih na sektoru Solakove Kule, koji je, zbog dugovremenog boravka i čestih prolaza krupnih jedinica, već bio ekonomski skoro iscrpljen. Osim toga, blizina glavnog druma Sarajevo - Kiseljak - Busovača - Zenica i željezničke pruge dolinom Bosne, po kojima se danonoćno odvijao saobraćaj neprijateljskih snaga, pružao je uslove uspešnijeg dejstva i dolaženja do dragocenijeg plena u vojnim potrebama, u kojima je brigada oskudevala, naročito za potrebe novodošlog ljudstva, jer drugog načina snabdevanja nije bilo niti je moglo biti. U tom vremenu saobraćaj dolinom Neretve bio je daleko manji, isključivo vozovima bez voznog reda i gusto posednutom odbranom pruge i otežanim pristupima zbog strmih padina zemljišta kojim se provlači njena trasa.

U vezi sa tom odlukom, sve jedinice brigade izvršile su pokret iz svojih rejona razmeštaja 31. decembra rano izjutra i do 7 časova prošle kroz prolaznu tačku u rejonu sela Raotići 12 km istočnije od Solakove Kule, u podnožju južnih padina planine Bitovnje. Planinska staza kojom se brigada kretala u jednoj koloni bila je duga 20 km i vodila je od sela Raotići na sever, preko St. Utori - St. Oglavak na sam greben planine u predelu na Rudini (tt. 1676), a odatle skretala pravo na istok grebenom Bitovnje u dužini 5 km do predela Žestika (tt. 1660), odakle je ponovo skretala na sever niz padine planine preko Debelog brda (1614) - Javor -Trebac - Visočica (1531) - Raskršće - selo Kojsina.

Tog dana je došlo do naglog pogoršanja vremena, uz snežne padavine i olujni vetar. Debljina snežnog pokrivača prelazila je preko jednog metra, a na pojedinim delovima staze snežni nanosi i preko tri metra. Mnogima je taj pokret ostao u nezaboravnom sećanju kao na golgotu koju su stojički i hrabro savlađivali. Tog 31. dec. 1943. i naredne noći 1. januara 1944. sve jedinice brigade pristigle su u rejon Kreševa, osim 1. bataljona koji se kretao na začelju kolone, izgubio zavejanu stazu i ništa mu drugo nije preostalo osim da odustane od daljeg pokreta u naređenom pravcu i vrati se nazad u rejon sela Slavkovići, 8 km, severoistočno od Solakove Kule i u tom rejonu ostane sve vreme boravka glavnine brigade kod Kreševa.

Po pristizanju u rejon Kreševa, u ponoć 1. januara 1944, brigada se smestila sa štabom brigade i 2. bataljonom u rejonu sela Kojsina, 3. i 4. bataljon u selu Bjelavići, 3 km severno od Kojsine prema Kiseljaku i zapadno od druma Kreševo - Kiseljak, a pozadinski delovi u selu Deževica. U 4 časa te noći, po naređenju štaba brigade, 2. bataljon je sa jednom četom iz 3. bataljona izvršio napad na varošicu Kreševo, s ciljem da je zauzme, a 4. bataljon postavio je zastor prema Kiseljaku i izvršio zaprečavanje druma u

rejonu Rakova Noga, 7 km severno od Kreševa. U tim akcijama jedinice 2. i 3. bataljona do svanuća isterale su neprijatelja iz polovine naselja i zaplenile jedan laki minobacač sa 20 granata i 3000 metaka za pušku, ali su posle četvoročasovne borbe bile odbačene, uz gubitke od tri mrtva i šest ranjenih boraca. Tek tada se uvidelo da su neprijateljske snage u Kreševu daleko brojnije nego što se pretpostavljalo.

Desilo se da su baš u tom vremenu delovi jedinica 369. nemačke divizije poseli svoje polazne reone u Kreševu i Fojnici, iz kojih su nastupali preko planine Pogorelice prema Prozoru. Dok je ojačani 2. bataljon vodio borbu kod Kreševa, 4. bataljon je u rejonu Rakova Noga porušio mostove i telefonske stubove na drumu Kreševo - Kiseljak i onesposobio ga za prolaz motornih vozila. Tog dana oko 11 časova neprijatelj je iz Kreševa prešao u protivnapad na pravcu između sela Kojsine i Bjelavića na spoju 2. i 3. bataljona, a istovremeno iz Kiseljaka jednom borbenom grupom ojačanom sa dva tenka napao 4. bataljon u rejonu Rakova Noga. Razvila se borba koja je trajala do predveče, u kojoj je 4. bataljon odbacio neprijatelja nazad prema Kiseljaku i zarobio dva legionara i jednog podoficira, a 2. i 3. bataljon su se povukli na brda zapadnije iznad Kojsine i Bjelavići. Tom prilikom u Bjelavičima neprijatelj je zaplenio 10 tovarnih konja iz komore 3. i 4. bataljona. U tim popodnevnim okršajima neprijatelj je imao oko 50 mrtvih i ranjenih, a u brigadi tri poginula i osam ranjenih boraca, od kojih tri puškomitraljesca iz 2. bataljona.

Pošto je procenio da se u Kreševu nalazi preko 600 neprijateljskih vojnika, a dobio obaveštenje da se toliki broj nalazi i u susednoj Fojnici, štab brigade je u popodnevnim časovima 1. januara izdao naređenje džfse bataljoni povuku i zaposednu liniju za odbranu u rejonima Deževica - Vidovac - Brezje, na jugoistočnim padinama Pogorelice 10 km zapadno od Kreševa, s namerom da sa te linije jednovremeno kontroliše drum koji od Fojnice preko Bakovića uz dolinu rečice Željeznice izvodi u rejon sela Dusina i stazu koja iz Kreševa izvodi u Dusinu, gde se oba ova pravca stiču u jednu planinsku stazu, koja najpovoljnijim nagibom zemljišta, preko sela Pogorelica i Požetva na grebenu planine Pogorelica, izvodi u izvorni deo reke Neretvice i u prostor Solakove Kule, prema Prozoru i Gornjem Vakufu. Međutim, to naređenje štaba brigade, zbog borbi koje su još trajale, nije preneseno 3. i 4. bataljonu ni u noći 1/2. januara. Zbog toga se 3. bataljon zadržao na severoistočnim padinama brda Inač Lokva, nešto istočnije od sela Brezje, a 4. bataljon u rejonu Rakova Noga na drumu Kreševo - Kiseljak.

Sutradan 2. januara oko 9 časova neprijatelj je izvršio jak napad na položaje 4. bataljona koji je bio najistureniji, jednovremeno iz dva pravca - sa severa od Kiseljaka u zahvatu druma i sa zapadne strane iz pozadine od pravca Fojnice. Puna dva sata bataljon je pružao otpor u poluokruženju, a potom se uz prihvat delova 3. bataljona izvukao ispred neprijateljskih snaga koje su napadale iz Fojnice u rejon sela Crnički Kamenik, na levo krilo 3. bataljona. U tom sukobu bataljon je imao tri mrtva i četiri ranjena borca, medu kojima je lakše ranjen i komandant bataljona Slavko Vuković. Na kraju tog dana štab brigade je zaključio da bi dalji boravak brigade na tom sektoru bio necelishodan, zbog prisustva višestruko nadmoćnijih neprijateljskih snaga u trouglu Kreševo - Fojnica - Kiseljak na međusobnom rastojanju od 13 do 14 kilometara i izdao naređenje za povratak brigade na sektor Solakove Kule, prema Konjicu i Ostrošcu. Za dva dana borbi u Fojničkoj kotlini brigada je imala 27 poginulih i ranjenih boraca i izgubila 10 tovarnih konja.

U 6 časova 3. januara sve jedinice brigade izvršile su pokret pravcem Dusina - selo Pogorelica - Požetva - Jasenik - Solakova Kula, preko grebena planine Pogorelice, koji je bio mnogo lakši od onog preko Bitovnje, koji je izvršen 31. decembra. U povratku ostavljen je 4. bataljon u rejonu sela Požetva, radi osiguranja iz pravca Fojnice i Kreševa preko sela Dusina i Pogorelica. Tako se dogodilo da 7. krajiška brigada bude prva jedinica koja se sudarila sa nemačkim snagama u toj velikoj ofanzivi na prostoru srednje Bosne i Bosanske krajine kao što je bila i na početku četvrte neprijateljske ofanzive kod Sanskog Mosta u sastavu 1. bosanskog korpusa u januaru 1943.

Tog dana, 3. januara u 4 časa, po naređenju Vrhovnog štaba otpočelo je i povlačenje jedinica 5. korpusa iz napada na Banjaluku. Dan kasnije, 4. januara 1944, glavne snage 1. brdske i 7. SS divizije otpočele su nastupanje na svojim pravcima dejstva prema dolini Vrbasa s ciljem izbijanja na liniju Mrkonjić-Grad - Jajce - Donji Vakuf - Bugojno - Gornji Vakuf.

U narednim danima na sektoru odbrane 7. krajiške brigade odvijala se veoma dinamična borbena aktivnost sa dosta naglim i neočekivanim obrtima u uskoj vezi sa događajima koji su se odvijali na frontu partizanskih snaga od Mrkonjić-Grada na zapadu do Jablanice na jugoistoku širokom preko 140 kilometara. Čim je stigao u rejon Solakove Kule, noću 3/4. januara, štab brigade je izdao naređenje 1. i 4. bataljonu da se prebace u rejon sela Gobelovina i Trešnjevica i zaposednu položaje na lniji Gobelinskog potoka i Kraljušnice, 15 km istočnije od Solakove Kule prema prevoju Ivan-Sedlo i Konjicu, a 2. i 3. bataljonu da se spuste u dolinu Neretve prema Ostrošcu na liniju selo Glodnica (Falanovo Brdo) - Donji Gradac - Višnjevica. Na mesto 4. bataljona u rejonu sela Požetva ostavljena je jedna četa Visočko-fojničkog odreda za obezbeđenje i osmatranje prema Fojnici i Kreševu preko Pogorelice. Drugi bataljon je 4. januara u pokretu za izvršenje zadatka naišao na manju grupu neprijatelja u selu Trboje, koju je rasterao i zaplenio jedan minobacač.

Noću 4/5. januara 1. i 3. bataljon su pošli u akciju na rušenje željezničke pruge između Ostrošca i Rame na odvojenim pravcima, u kojoj je 3. bataljon na nekoliko mesta pokidao tračnice, a kod 1. bataljona iz zasede je pobegao domobran koji se od ranije nalazio u jedinici i neprijateljskoj posadi u Ostrošcu i prokazao namere bataljona. To obaveštenje je brzo prenešeno svim posadama duž pruge koje su imale položaje na suprotnoj obali reke i odmah nasumice otvarale vatru iz svih vrsta naoružanja. Kada se razdanilo 5. januara neprijatelj je jačim snagama izvršio napad na 3. bataljon u rejonu sela Glodnice, ali je bataljon taj napad odbio, a potom se po naređenju štaba brigade povukao u dubinu u rejon sela Crni Vrh, 5 km severnije od Solakove Kule, kao opšta rezerva brigade. Dan kasnije, 6. januara neprijateljske snage iz pravca Ivan-Sedlo - Konjic - Ostrožac izlazile su na polazne položaje za napad na čitavom frontu odbrane brigade. Deo snaga iz Ostrošca pokušao je tog dana da izvrši napad na položaje 2. bataljona u rejonu sela Višnjevica, ali ih je bataljon blagovremeno primetio u pokretu i na pogodnom mestu sačekao u zasedi ispred glavnih položaja, odbacio nazad i naneo im znatne gubitke.

Narednog dana 7. januara oko 8 časova neprijatelj je prešao u opšti napad podržan artiljerijom i" minobacačima. Sa dva bataljona napadao je iz pravca Ivan-Sedla i Konjica na položaje 1. i 4. bataljona na zapadnoj strani Gobelinskog potoka i Kraljušnice. Borba je trajala čitav dan u kojoj su ova dva bataljona pružala otpor i postepeno se povlačila preko sela Trešnjevica

i Gobelina. Istovremeno, jedan bataljon je napadao na položaje 2. bataljona u rejonu selo Višnjevica, ugrožavajući desno krilo 4. bataljona. Tek u 17 časova završena je borba u kojoj su 1. i 4. bataljon imali dva poginula i šest ranjenih boraca. Uveče su se bataljoni brigade povukli na povoljnije položaje. Drugi bataljon na liniju Solakova Kula, 4. bataljon selo Kruščica, 1. bataljon u rejon sela Jasenik na levom krilu 4. bataljona, dok je 3. bataljon i dalje zadržan u rejonu Crni Vrh pozadi, na spoju 1. i 4. bataljona. Drugi domobranski zdrug na liniji Jablanica - mesto Rama bio je na svojim polaznim položajima razvijen za dejstva, ali se nije pomerao napred. Prema njegovim položajima nalazili su se delovi Ramskog odreda u prostoru između reke Rame i Doljanke na grebenu Tovarnice i planine Bačina, čiji se zadatak, uglavnom, svodio na osmatranje i kontrolu pravca uz dolinu Rame i Doljanke prema Prozoru.

Odbrana 7. krajiške brigade na toj liniji oslanjala se na levom krilu na zapadnu obalu reke Neretvice, koja od Solakove kule na sever ima korito kanjonskog karaktera (zvano Duboki Potok) teško prohodno, veoma pogodno za odbranu i sa manjim snagama, a za napadača gotovo nesavladivo frontalnim napadom. Pokušaji neprijatelja, u jačini od jednog puka iz 369. divizije, da tim položajima ovlada 8. januara izjutra nisu uspeli ni na jednom mestu odbrane 1, 4. i 2. bataljona, pa su se u naredna tri dana napadi ograničavali samo na nasilnu izviđačku aktivnost u cilju otkrivanja sistema vatre i rasporeda jedinica brigade u odbrani. Do tog prekida u nastupanju neprijateljskih snaga verovatno je došlo i zbog iščekivanja dejstva drugog puka te divizije iz pravca Fojnice i Kreševa, preko Pogorelice, koji sa severa izvodi«u pozadinu odbrane 7. krajiške na Neretvici. Iz neprijateljske dokumentacije vidljivo je da su te snage iz rejona Kreševa i Fojnice otpočele dejstva tek 9. januara izjutra, pravcem Dusina - Pogorelica - Požetva - selo Crni Vrh - Solakova Kula, ali su se izrazito sporo kretale. Zbog snežnih padavina, visokog snežnog pokrivača, uske planinske staze kojom se moglo kretati samo u koloni po jedan i otpora jedne čete Visočko-fojničkog odreda, bilo im je potrebno dva dana da savladaju rastojanje od Kreševa i Fojnice do sela Požetva, u dužini od 20 kilometara, preko planine Pogorelice. Tek 11. januara izjutra te snage su prešle u opšti napad na tom pravcu sa jednovremeno usaglašenim napadom snaga na frontu na Neretvici, s namerom da se takvom kombinacijom dejstva sa severa i istoka izmanevriše odbrana glavnih snaga Brigade, izvrši njihovo okruženje, unište ili proteraju sa tog sektora.

U vremenu od 7. do 11. januara na širokom frontu odbrane snaga NOV i POJ došlo je do krupnih promena, koje su uticale i na promene u rasporedu jedinica 10. krajiške divizije, a time i na položaj 7. krajiške brigade. Sedmog januara 92. nemački motorizovani puk je iz pravca Banjaluke, preko Manjače, zauzeo rejon Čađavice, odbacivši 3. ličku brigadu 6. divizije na jug u rejon Podrašnice na drumu za Mliništa i Glamoč; 3. krajišku brigadu u prostor istočnije od druma Banjaluka - Čađavica prema kanjonu Vrbasa, a 13. krajišku brigadu na jugozapad na liniju selo Orahovljani - Dragoraj i prema Ribniku. Vrhovni štab je tog dana 7. januara napustio Jajce i sa svojim organima i ustanovama nastavio pokret u zapadnom pravcu prema Drvaru, naredivši štabu 6. ličke divizije da iz rejona Bugojno prebaci svoju 1. brigadu u rejon Mrkonjić-Grad i sa ove dve brigade ojačane sa 3. i 13. krajiškom brigadom spreči prodor neprijatelju u Mrkonjić-Grad i na pravcu Mrkonjić-Grad - Mliništa - Glamoč.

Dan kasnije, 8. januara, 92. motorizovani puk sa specijalnom diverzantskom grupom »Beker« za praćenje kretanja Vrhovnog štaba, ušao je u Mrkonjić-Grad, a 9. januara i u Jajce. Tog dana snage 1. brdske divizije u dejstvu iz istočnog pravca od Skender-Vakufa zaposele su drum Travnik - Jajce na deonici Karaulska gora - Krezluk i delom snaga takode ušle u Jajce, a 13. SS puk 7. SS divizije »Princ Eugen« u dejstvu na pravcu Travnik - Donji Vakuf, ovladale rejonom Donji Vakuf i Bugojno. Jedinice 1. proleterske divizije (1. i 13. brigada) koje su branile te pravce izvele su veoma vešt taktički manevar, zabacivši se noću 9/10. januara, između neprijateljskih kolona na drumu Travnik - Jajce u širem rejonu Karaulske gore gotovo bez borbe, na severnu stranu u prostor izvornog dela reke Ugar (Imljani, Korićani, Petrovo polje) na planini Vlašić i tako se našle u dubljoj pozadini jedinica 1. brdske nemačke divizije. Dakle, potpuno suprotno od onog što su Nemci očekivali, da će se povlačiti na jug, prema Kupresu i Glamoču. Na taj način pravac Bugojno - Kupres ostao je prazan, pa je 13. puk 7. SS divizije »Princ Eugen« po zauzimanju Bugojna mogao neometano ovladati rejonom Kupresa još 10. januara, ali tu šansu Nemci nisu iskoristili. Razlog njihovog zaustavljanja u rejonu Bugojna verovatno je bio u tome, što se levokrilni 14. puk te divizije na svom pravcu nastupanja Travnik - Gornji Vakuf, preko Rostova, suviše sporo kretao jer je imao zadatak da »pročešljava« planinu Kruščicu i prostor u zahvatu tog druma. Njegova borbena grupa »Gros« (ojačani 1. bataljon) kao prethodnica puka, stigla je u rejon Rostova tek 12. januara u 13,45 časova. Komandant tog puka intenzivno je predočavao bataljonima da se partizani nalaze gotovo na svakom brdu u šumi, na koje je trebalo vršiti organizaciju napada po svim pravilima taktike. Komandantu navedene grupe Grosu predočio je da se »u Rastovu nalazi grupacija od 500 partizana sa nekim visokim štabom«, pa je Gros vršio taktičko okruživanje prostora, a kad je taj napad izveo u naselju nije našao nikog, jer su se delovi Travničkog odreda koji su jedini branili taj pravac na celoj dubini od Travnika, povukli iz Rostova mnogo ranije na istočnu stranu u prostor planine Vraniće i Pogorelice. Istog šasa Gros je obavestio komandanta puka kratkom radio-depešom u kojoj kaže:[2571]

»U Rastovu nema neprijatelja . . . neobične snežne prilike, 2-3 metra snega. Konji i ljudstvo potpuno iscrpljeni.«

Prateći razvoj događaja na pravcu Travnik - Gornji Vakuf preko Rostova uz kontakte sa Travničkim odredom i situaciju na sektoru Kreševo i Fojnica preko Visočko-fojničkog odreda, štab 7. krajiške brigade je 8. januara povukao 1. bataljon sa levog krila iz rejona sela Jasenik na pravac sela Pogorelica i Požetva, ali mu je u pokretu izmenio zadatak i uputio u rejon sela Cvrče, 15 km u dubinu slobodne teritorije prema Gornjem Vakufu i Rostovu, a 4. bataljonu je naredio da sa dve čete posedne rejon sela Kruščica radi zatvaranja pravca od Požetve, a sa jednom četom da brani dotadašnje položaje na liniji Dubokog potoka. U isto vreme 3. bataljon je rokiran iz rejona sela Crni Vrh na južnu stranu u rejon sela Vratna Gora radi obezbeđenja iz doline reke Rame preko Čelinske planine na desnom krilu pozadi 2. bataljona. Na taj način su na dan napada neprijatelja 11. januara, položaji jedinica brigade bili dosta razvučeni, a bataljoni dosta udaljeni po pravcima nastupanja neprijateljskih jedinica.

Neprijatelj je izvršio snažne napade na položaje brigade jednovremeno iz tri različita pravca. Iz severnog pravca, od Pogorelice prema Požetvi, u 7 časova izvršio je napad na delove Travničkog i Visočko-fojničkog odreda i potisnuo ih prema selu Crni Vrh, na levo krilo ispred glavnine 4. bataljona u rejonu sela Kruščica. Iz istočnog pravca preko sela Tuhovići i Trešnjevica napadao je na položaje jedne čete 4. bataljona u rejonu sela Čažanj u pravcu Kruščice, a na položaje 2. bataljona iz južnog pravca preko sela Parsovići prema Solakovoj Kuli. Na svim tim pravcima veoma oštre borbe vođene su čitav dan u kojima je tek predveče neprijatelj uspeo ovladati linijom: ispred 2. bataljona rejonom sela Parsovići, a ispred 4. bataljona selo Bare - Jasenik - Pože'tva na kojoj je zadržan. Štab brigade je planirao da te noći 11/12. januara svim snagama izvrši protivnapad i povrati prvobitnu liniju odbrane na Dubokom potoku. Međutim, te večeri je dobio naređenje od štaba 10. divizije da se sve jedinice brigade što pre prebace u Prozorsku kotlinu radi zatvaranja pravaca koji od Gornjeg Vakufa i Prozora izvode u Ravno i Vukovsko i obaveštenje da je po njegovom naređenju njen 1. bataljon iz sela Čvrče hitno prebačen u selo Voljice, 5 km zapadno od Gornjeg Vakufa, radi zatvaranja pravca Gornji Vakuf - Vukovsko, preko planine Raduše.

Osnovni razlog takvog naređenja štaba 10. divizije, bilo je povlačenje 2. ličke brigade sa fronta prema Šujici, koju je štab 6. divizije 10. januara, preko Hrbljine i sela Pribelja, prebacio na odbranu pravaca Mrkonjić-Grad - Glamoč, na čijoj su se odbrani odranije nalazile njene 1. i 3. brigada pred snagama 92. motorizovanog nemačkog puka koje su nastupale drumom Mrkonjić-Grad - Mliništa - Glamoč, a snage 1. brdske divizije iz rejona Jajce i Donjeg Vakufa, preko prostora Janja dolinom reke Plive i planine Vitorog, prema Glamočkom polju i Glamoču. Na taj način su se, na prostoru Ravno-Vukovsko našle samo 9. krajiška brigada i Vukovski odred sa divizijskom bolnicom, prema 4. puku »Brandenburg« i delovima 5. ustaške brigade u Šujici i Duvnu iz južnog pravca i kompletne 7. SS divizije u rejonu Bugojno - Gornji Vakuf iz severnog pravca. Posle povlačenja 7. krajiške brigade ispred 369. divizije i delova 2. ustaške brigade na tom sektoru ostali su samo Travnički i Visočko-fojnički odred, koji su se već nalazili u pozadini između 7. SS i 369. divizije u prostoru planine Vraniće, Zeca i Pogorelice.

Čim je dobio navedeno naređenje, štab brigade je izdao svoja naređenja po kojima je: 2. bataljon upućen u rejon sela Gornji Višnjani (pogrešno Šćipe) radi zatvaranja pravca od Jablanice uz dolinu reke Doljanke; 3. bataljon u rejon sela Gmići na južnim padinama prevoja Makljen radi zatvaranja pravaca koji uz dolinu reke Rame i od Solakove Kule preko Prozora izvode prema Gornjem Vakufu i Ravnom, a 4. bataljon u rejon sela Pidriš da zatvara pravce koji od Gornjeg Vakufa preko grebena Makljen izvode u rejon Prozora, a istočnim delom planine Raduše i u rejon Ravna. Te noći 11/12. januara sve jedinice brigade bile su u pokretu i do 12 časova 12. januara posele navedene rejone. Štab brigade, sanitet i intendantura bili su razmešteni u rejonu sela Lapsunj, na drumu Prozor - Ravno. Tako se brigada sticajem okolnosti blagovremeno izvukla iz čeljusti koje su joj pripremale 369. nemačka divizija i 2. ustaška brigada, koje su 12. januara svojim napadom u rejonu Solakove Kule udarile u prazan prostor. Međutim, u narednim danima brigada će preživljavati još teže operativno - taktičke situacije u novoposednutom prostoru uz nadčovečanske fizičke i psihičke napore, po izuzetnoj hladnoći, nevremenu i bespuću bez krova nad glavom.

Neuobičajeno za Nemce, noću 12/13. januara u 22,30 časova borbena grupa »Gros« iz 14. puka iz rejona Rostovo nastavila je pokret na jug drumom za Gornji Vakuf, sa namerom da 13. januara produži drumom prema Bugojnu, do sela Gračanica i sa deonice tog druma, od sela Podgrađe do Gračanice pređe u nastupanje u dve napadne kolone na jug, preko planine Raduše u rejon Vukovsko - Šujica, gde će se spojiti sa snagama 13. SS puka 7. SS nemačke divizije. Desnokrilna kolona te grupe kretala se pravcem Gračanica - Kordići - Škrti do sela Pavlovići u rejonu sela Donje Vukovsko, a levokrilna kolona od raskršća u rejonu sela Podgrađe pravcem Voljice - Prskalove i Rakića staje - Strugovi do Donjeg Sela u rejonu Gornje Vukovsko. Međutim, oko 13 časova tog dana tu kolonu je sačekao 1. bataljon 7. krajiške brigade u rejonu Voljice sa polažaja na liniji Gradina (901) - Podovi (919) i u oštroj borbi koja je trajala oko jedan sat odbacio nazad uz gubitke od sedam ranjenih među kojima i komandant grupe Gors. Na mesto Grosa koji je hitno prebačen preko Bugojna u Travnik komandu nad tom grupom preuzeo je potporučnik Brauns i sa tom kolonom nastavio pokret pozadi desnokrilne kolone preko Gračanice za Vukovsko.[2581] Posle te borbe u ponoć 13/14, januara 1. bataljon je po naređenju štaba 10. divizije napustio rejon Voljice i izvršio pokret u pravcu Gornjeg Vukovskog, radi zatvaranja pravca od Oglavka (1517) na grebenu Raduše prema Vukovsku u sadejstvu sa jednim bataljonom iz 9. krajiške brigade i Vukovskim odredom u zatvaranju pravca od Kupresa.

Sutradan, 14. januara, borbe su vođene od ranog jutra na čitavom prostoru Vukovsko - Prozor - Gornji Vakuf i na pojedinim pravcima imale izuzetno dramatičan karakter. Tog dana glavnina 14. SS puka 7. SS divizije »Princ Eugen« od Rostova preko Gornjeg Vakufa, a delovi 369. divizije od Solakove Kule i iz doline Neretve preko Prozora, prešli su u napade u zahvatu druma Prozor - Gornji Vakuf i jedni drugima krenuli u susret. Na južnim padinama prevoja Makljen 3. bataljon je dočekao delove 369. divizije i snažnom vatrom u protivnapadu odbacio ih nazad, a potom se, po naređenju štaba brigade, povukao u rejon sela Šlimac radi zaštite sa pravca Šćit prema Ravnom. Istovremeno kod Gornjeg Vakufa glavninu 14. SS puka dočekao je 4. bataljon u prostoru Pidriš sa položaja na liniji Mačkovac (752) - Šestaci (970) nešto severnije od Pidriša prema Gornjem Vakufu i od 7 časova izjutra do kraja dana pružao oipor na zapadnoj strani druma Gornji Vakuf - Prozor. Međutim, neprijatelj je, delom snaga u zahvatu druma na desnom krilu odbrane, zaobišao borbeni poredak bataljona i u popodnevnih časovima spojio se sa snagama 369. divizije na prevoju Makljen i tako ostvario čvrst zastor iz istočnog pravca, još uvek računajući na mogući pokušaj glavnih partizanskih snaga da se iz prostora Kupres - Vukovsko - Ravno probiju u tom pravcu, o čijim manevrima očigledno nisu mnogo znali. Četvrti bataljon, je posle te borbe, po naređenju štaba brigade kasno uveče povučen u rejon Jaklićke staje, severno iza 3. bataljona i tu zanoćio.

Za vreme borbi 3. i 4. bataljona u odbrani pravca Gornji Vakuf - Prozor, 1. bataljon je bio u pokretu iz rejona Voljice preko masiva Raduše i tek oko 14 časova tog dana stigao u Donje Selo u rejonu Gornje Vukovsko sa severoistočne strane. U tom trenutku jedan bataljon 9. krajiške brigade i štab 10. divizije bili su u povlačenju prema Hrbljinama, posle veoma oštre borbe koju su vodili sa Vukovskim odredom protiv delova 13. SS puka, koji je iz Bugojna

ovladao rejonom Kupresa i sa borbenom grupom »Brauns« iz 14. SS puka, koja je od Gračanice stigla pre 1. bataljona 7. krajiške i ovladala rejonom Donje Vukovsko i zaseokom Manojlovići u Gornjem Vukovsku.[259] Glavnina 9. krajiške brigade se već bila povukla preko Kupreškog polja na zapadnu stranu druma Kupres - Šujica u prostor Hrbljine, dok su se divizijska bolnica i delovi Vukovskog odreda sklanjali u predeo guste šume zvane Omar severoistočno iznad sela Zanaglina. U takvim okolnostima 1. bataljon 7. krajiške je vodio borbu sa neprijateljskim snagama u Gornjem Vukovsku do mraka, radi sprečavanja prodora neprijatelja prema Ravnom, a potom se povukao na istočnu stranu u rejon sela Zahum i prešao u odbranu pravca Ravno - Prozor.

Na taj način, 14. januara uveče, 7. krajiška brigada se našla odsečena od svih jedinica 10. krajiške divizije na brdima zapadno iznad Prozorske kotline, u krajnje nejasnoj situaciji u kojoj su jake neprijateljske snage iz prostora Vukovsko, Ravno i iz Prozorske kotline nastupale u susret jedne drugima preko odbrambenog rejona brigade. Te noći brigada je bila raspoređena: sa 1. i 2. bataljonom u rejonu Zahum; sa 3. bataljonom u selu Rumboci, a 4. bataljon, štab brigade, sanitet i intendantura u rejonu Jaklića Staje - sve u zahvatu druma Prozor - Ravno - Duvno. Štabu brigade je bilo jasno da u takvom rasporedu brigada ne može sačekati naredni dan, pa je u toku noći 14/15. januara u duhu opštih direktiva za način dejstva u tim operacijama odlučio da sve jedinice brigade prebaci na južnu stranu druma Prozor - Ravno - Duvno u prostor potpuno ogolele Proslapske planine, ali tako da ne gubi borbeni kontakt sa neprijateljskim snagama sve dok se jasnije ne ispolje njihove namere.

U duhu takve odluke, iste noći izdata su naređenja svim jedinicama po kojima je trebalo: 1. bataljon da posedne položaje na liniji sela Zvirnjača, radi odbrane pravca od Duvna i Šujice preko Ravnog; 3. bataljon da posedne položaje na liniji Mali Dašnik (1230) - Dašnik šuma (1367) paralelno sa drumom Prozor - Ravno, radi odbrane iz pravca Gornje Vukovsko i južnih padina Raduše. U tesnoj vezi na levom krilu sa 1. bataljonom u rejonu Zvirnjača ta dva bataljona su, u stvari, morala da organizuju polukružnu odbranu iz severnog i zapadnog pravca prema Prozoru. Četvrti bataljon je imao zadatak da organizuje odbranu u rejonu zvanom Kozo (1240) i Šabanovina (1241) radi istovremene odbrane pravaca koji iz rejona sela Sovići u izvornom delu Doljanke i iz rejona Šćita u Prozorskoj kotlini, preko sela Kopčići, izvode u taj rejon, uz istovremeno bočno dejstvo sa južne strane na drum Prozor - Ravno, obezbeđujući odbranu 3. i 1. bataljona iz istočnog i jugoistočnog pravca. Za drugi bataljon i pozadinske delove brigade iznađeno je rešenje da se upute pravo na jug u rejon stočarskog naselja Zlopolje, 15, km u dubinu Proslapske planine. Zadatak tog bataljona je bio da vrši izviđanje tog prostora, kontroliše planinske staze koje iz izvornog dela Doljanke i od Duvna izvode u taj rejon i da obezbeđuje pozadinske delove brigade.

To je bilo jedno od izvanredno dobrih i u datim uslovima jedino ispravnih taktičkih rešenja, koje je bilo uvod u još jedan veoma vešt manevar kakav nije izvela nijedna jedinica u tim operacijama. Pred svanuće, 15. januara sve jedinice brigade izvršile su pokret u određene rejone i zaposele položaje bez dodira sa neprijateljskim snagama koje su usled zamora u prethodnim borbama tog dana mirovale u dostignutim rejonima, po zimi, u dubokom snežnom

[259]) **AVII, fond NOP-a, k. 854, reg. br. 4/3.**

pokrivaču. Njihovi pokreti otpočeli su tek 16. januara, oko 7 časova izjutra, jednovremeno u susret jedni drugima. Međutim, u toku noći 15/16. januara došlo je do naglog pogoršanja vremena sa snežnim padavinama nošenim jakim vetrovima koji su zaravnavali prtine i brisali tragove jedinica koji se za kratko vreme uopšte nisu mogli primećivati.

Prve borbe otpočele su na položajima 4. bataljona u rejonu predela Kozo i Sabanovina na koje su napadali delovi 2. ustaške brigade koji su od Sovića u izvornom delu Doljanke, pokušavali da odbace bataljon iz tog rejona sa jugoistične strane, a jednom napadnom kolonom iz sastava 369. legionarske divizije od Šćita preko sela Kopčići, na izvoru reke Rame sa istočne strane, u sadejstvu sa glavninom 14. SS puka koja se kretala drumom Prozor - Ravno i južnim padinama planine Raduše. Međutim, 4. bataljon je koristeći duboki sneg i pogodne položaje uporno sprečavao njihove pokrete, pa su i ustaše iz pravca Sovića i legionari iz pravca Šćita jednostavno morali mimoilaziti te položaje slivajući se u jednu kolonu koja je paralelno sa drumom prolazila prema Ravnom, izvan domašaja efikasnije vatre 4. bataljona.

Oko 12 časova tog dana kolona ustaša i legionara naišla je na položaje 3. bataljona u rejonu Dašnik. U oštrom sukobu koji je trajao oko dva sata neprijatelju su nanešeni gubici od četiri mrtva i 10 ranjenih vojnika, a u 3. bataljonu su poginuli obaveštajni oficir Lazar Latinović i komandir voda Uroš Dragić, a dva borca ranjena. Usled višestruke nadmoćnosti neprijatelja 3. bataljon se morao povući iz rejona Dašnik oko 17 časova, a zbog njegovog povlačenja morao se povući i 1. bataljon iz rejona Zvirnjača. Nakon toga, po naređenju štaba brigade kasno uveče 1, 3. i 4. bataljon su napustili navedene položaje i povukli se na jug u rejon Zlopolje, gde su se od ranije nalazili 2. bataljon i pozadinski delovi brigade. Navedene neprijateljske snage su se sručile u seoska naselja na prostoru Ravno i uspostavile dodir sa snagama u rejonu Vukovsko. U takvim vremenskim prilikama na tom prostoru nemoguć je opstanak ljudi izvan seoskih naseobina, pa je svaka strana nastojala da se dokopa bilo kakvog krova nad glavom i vatre i sačeka sutrašnji dan. Nemci su nastojali da po svaku cenu stignu u planom određene ciljeve, ali su njihove niže jedinice svoje zadatke da »usput pročešljavaju« prostor dosta površno izvršavale, svaki put kad je to iziskivalo žrtve i veća fizička naprezanja.

Od 17. do 25. januara, 7. krajiška brigada je bila u svakodnevnim pokretima u kojima je za ovih osam dana prešla putanju u krug elipsastog oblika, dugačku preko 120 kilometara. Već sutradan 17. januara izjutra, glavnina je izvršila pokret iz rejona Zlopolja na jug i istog dana uveče pristigla u rejon selo Lipe, u jugoistočnom uglu Duvanjskog polja, 15 km južno od Zlopolja, ostavljajući u tom rejonu 3. bataljon radi osmatranja daljih pokreta neprijatelja sa linije Ravno - Zvirnjača i kontrole prostora u izvornom delu Doljanke. Narednog dana, 18. januara, brigada je nastavila pokret iz rejona sela Lipe sa 1. i 4. bataljonom i pozadinskim delovima u prostor Rakitno i dostigla najjužniju liniju prema Posušju i Imotskom kod sela Koljani i Mukinje, 35 km jugoistočnije od Duvna i 5 km zapadnije od izvora reke Dražanke i Ugrovače, ispod planine Čabulje. Drugi bataljon je zadržan u rejonu sela Lipe, sa zadatkom da osmatra puteve i naselja na istočnom rubu Duvanjskog polja iz pravca Duvna i da sačeka 3. bataljon iz Zlopolja, a po njegovom pristizanju da oba bataljona, do mraka 18. januara, stignu u sastav brigade u rejon Rakitno.

Prilikom pristizanja u prostor Rakitno, na prethodnice 1. i 4. bataljona otvarala je vatru seoska milicija, žandarmi i finansi iz Potklečana i drugih

brojnih seoskih naselja u tom prostoru, čije je ukupno brojno stanje iznosilo oko 300 naoružanih ljudi, ali su ih ova dva bataljona brzo rasterala i odbacila u Posušje i Imotski. Zaplenjene su dve puške, 3.200 mešovitih jugoslovenskih i italijanskih metaka za pušku, 12 mina i 400 osnovnih punjenja za italijanski minobacač manjeg kalibra.[260] Narednog dana, 19. januara, 1. i 2. bataljon su po naređenju štaba brigade izvršili napad na naselje Mesihovinu, 10 km zapadno od Rakitnog, na glavnom drumu Imotski - Duvno, ali taj napad nije uspeo, jer su se u tom rejonu već nalazili delovi 7. SS divizije »Princ Eugen«, koja je imala zadatak da se posle završenih operacija po planu »Valdrauš« delom prebaci preko Mostara u prostor južne Hercegovine. Posle borbe u kojoj je poginuo jedan borac, ta dva bataljona su se povukla u rejon Rakitno, odakle je narednog dana 20. januara čitava brigada izvršila pokret u severoistočnom pravcu, s namerom da se preko sela Sovići, u izvornom delu Doljanke, ponovo prebaci u Prozorsku kotlinu i prema Gornjem Vakufu.

U toku tog pokreta po visoravni dugoj oko 15 kilometara, između Vran planine i Čvrsnice, pored Blidnjeg jezera, duž Dugog i Rudnog polja, na začelju nalazio se 1. bataljon iza štaba brigade. Ujutro 22. januara, brojnija borbena grupa iz 14. puka 7. SS divizije, koja je neprimetno pratila pokret brigade još od Rakitnog, izvršila je napad na štab brigade koji je sa prištapskim jedinicama bio razmešten u rejonu Zmijska gomila, u prostoru Rudo polje. Komandant brigade Milan Bosnić sa kuririma, borcima iz intendanture, saniteta i pokretnim ranjenicima pružao je snažan otpor do pristizanja glavnine 1. bataljona. U dvočasovnoj borbi, neprijatelj je bio razbijen i odbačen prema Rakitnom, uz gubitke od osam mrtvih (prebrajano^, 20 ranjenih i četiri zarobljena. Zaplenjena su četiri puškomitraljeza, 12 pušaka, izvesna količina municije i drugih predmeta vojne opreme. Gubici sopstvenih jedinica bili su jedan poginuo i tri ranjena borca - kurira iz voda za vezu pri štabu brigade.

Noću 22/23. januara 3. i 4. bataljon u prethodnici brigade, na sopstvenu inicijativu izvršili su napad na delove 2. ustaške brigade u selu Gornji Doljani, sa namerom da ih odbace niz dolinu reke Doljanke prema Jablanici u dolini Neretve. Zbog uskog prostora niz korito reke, bataljoni su se morali kretati jedan za drugim. Čelo kolone 4. bataljona je na ulazu u naselje naišlo na neprijateljsko obezbeđenje, sa bliskih odstojanja otvorilo vatru i odbacilo u unutrašnjost naselja. Potom su se oba bataljona razvila u borbeni poredak i prešla u napad. Međutim, brojnija neprijateljska posada je zaposela seosku crkvu i okolne zgrade izgrađene od kamena i betona, iz kojih je pružala žestok otpor uz podršku artiljerijske vatre iz Jablanice. Borba je trajala dva sata, u kojoj su bataljoni imali dva poginula i jednog ranjenog borca. Uvidevši da su neprijateljske snage daleko brojnije nego što se pretpostavljalo i zabarikadirane u stambene objekte koji se ne mogu likvidirati bez artiljerije, bataljoni su odustali od daljih napada i povukli se u selo Sovići, oko ponoći, sa neizvršenog zadatka koji su sami sebi postavili.

Sledećeg dana, 23. januara, jedinice brigade su nastavile pokrete i 24. januara zaposele Prozorsku kotlinu, a dan kasnije 25. januara 4. bataljon je stigao u rejon sela Pidriš, bez dodira sa neprijateljem, jer je ovaj napustio i Prozor i Gornji Vakuf. To je bio i kraj neprijateljskih zimskih operacija na području srednje Bosne i Bosanske krajine, koje su za 7. krajišku brigadu trajale punih 40 dana, odnosno 15 dana duže od bilo koje druge jedinice 1. proleterskog korpusa i 10. krajiške divizije. U toj ofanzivi, od 15. decembra

1943. do 25. januara 1944, brigada je prešla preko osam planinskih masiva: Bitovnje, Pogorelic, Raduše, Pakline, Proslapskih planina, Ljubuše, Vran planine i Čvrsnice praćena čestim vejavicama, niskim temperaturama, dubokim snegom, najčešće izvan seoskih naselja. U stalnim pokretima i sukobima sa delovima iz četiri nemačke divizije (7. SS, 114, 118 i 369) i dve ustaške domobranske brigade (2. i 5), prešla je preko 250 km, izbacila iz stroja 239 neprijateljskih vojnika i starešina, a zarobila 12. Zaplenila je pet puškomitraljeza, 18 pušaka sa 5.000 metaka, dva minobacača sa 400 mina i osnovnih punjenja i izvesne količine druge vojničke opreme. Vršila je zaprečavanje na tri putna pravca u sedam deonica, kidala telefonske linije i željezničku prugu u dužini od oko 4 km i srušila dve kompozicije vozova sa vojnom opremom i ljudstvom.

U tim borbama brigada je imala sopstvene gubitke od 19 poginulih i 35 ranjenih boraca i rukovodilaca. Među njima je bilo 20 članova KPJ ili 37% ukupnih gubitaka brigade. Jedan borac (ranije bio domobran) prebegao na stranu neprijatelja i izgubljeno je 10 tovarnih konja iz pozadinskih delova u bataljonima. Ukupno brojno stanje brigade 15. februara 1944. iznosilo je po spisku 967, a na licu mesta 853 borca i starešine. Kad se odbiju poginuli i ranjeni, u odnosu na ono koje je imala neposredno pred početak tih operacija bilo je manje kod onih po spisku za 91, a na licu mesta za 88, koji su napustili brigadu po raznim osnovama.[261]' Radilo se o mladim ljudima, novodošlim borcima, nenaviknutim na napore, česte borbe i dugotrajne pokrete, pa su pod raznim izgovorima napuštali brigadu. U političkom radu sa borcima ona se veoma oštro osuđivala i žigosala kao dezerterstvo koje bi trebalo kažnjavati kao neprijateljski akt. Prema njima se u praksi ipak postupalo blaže, na ličnu intervenciju i samog vrhovnog komandanta Tita. »To nisu neprijatelji, oni se plaše borbe. Dovoljno je da nekoliko dana provedu u jedinici i slušaju naše političke komesare na četnim konferencijama pa da postanu simpatizeri naše borbe« - govorio je Tito i to je uticalo da se smanji oštrina odgovornosti takvih pojedinaca.

Borbe brigade u proleće i leto 1944.

STANJE I RASPORED SNAGA POSLE ZIMSKIH OPERACIJA

Nemačke i kvislinške snage

Do kraja januara 1944. nemačke, ustaške i domobranske snage uspele su da ovladaju svim komunikacijama u prostoru istočno od linije Banjaluka - Mrkonjić-Grad - Mliništa - Glamoč - Livno i svim gradskim naseljima u toj zoni. Nisu uspeli ovladti gradovima: Sanski Most, Ključ, Bosanski Petrovac, Drvar i Bosansko Grahovo i prostorom do reke Une. U skladu sa daljim namerama za izvođenje takozvane Drvarske operacije koja će uslediti kasnije, Nemci su na osvojenom području uspostavili stalne posade za obezbeđenje saobraćaja na glavnim putnim pravcima - dolinama reke Bosne, Neretve i Vrbasa.

U Travniku je ostala dotadašnja Zagrebačka konjička pukovnija; u Turbetu više od mesec dana boravio jedan bataljon 13. SS puka iz 7. SS divizije; u Donjem Vakufu i Bugojnu po jedan bataljon iz 369. divizije, a u Jajcu mešoviti delovi 7. SS divizije. U dolini Neretve na sektoru od Jablanice do Konjica i dalje je bila 2. ustaška pukovnija, a od Bradine do Hadžića na domak Sarajeva 9. domobranska pukovnija. U dolini reke Bosne, na sektoru od Sarajeva do Zenice, u dolini Lašve i Fojničke kotline, bile su raspoređene brojne ustaške i domobranske snage sa tog područja, uz delove nemačkih jedinica krupnijeg sastava, opremljenih motornim transportnim sredstvima, koje su se često prebacivale čas u jednom čas u drugom pravcu i vršile ispade i akcije sa ograničenim ciljem, radi odbacivanja partizanskih snaga od tih komunikacija i radi pljačke seoskih naselja u dolinama tih reka.[262)]

U svim tim uporištima, Nemci, ustaše, domobrani i druge kvislinške formacije različitog sastava i pripadnosti, užurbano su izgrađivali nove ili podešavali postojeće betonske i zemljane bunkere i rovove sa dubokim saobraćajnicama oko uporišta uređenih za kružnu odbranu, ograđivali ih bodljikavom žicom, kroz koju su u dosta slučajeva provodili električnu struju. U nekim uporištima (Travnik, Donji Vakuf, Bugojno, Jablanica, Rama, Ostrožac, Konjic, Bradina i dr.) ispred žičanih ograda postavljana su i minska polja sa nagaznim protivpešadijskim minama. U uporištima su skladištili dovoljne količine municije, hrane i drugih potreba za dugotrajniju odbranu i opstanak posada u slučaju okruženja. U nastojanju da što bolje osiguraju neometan saobraćaj na ovim putevima i prugama između glavnih uporišta u tom vreme-

nu i kasnije posedali isturenim posadama. To nisu bile snage kojima bi se mogli preduzimati napadi na delove slobodne teritorije niti jaka odbrambena snaga i smetanja partizanskim jedinicama da izvode ofanzivna dejstva protiv njih, ali su često uspevale da se u teškim situacijama održe do dolaska snaga za spoljnu intervenciju koje su brzo stizale.

Snage NOV i POJ

Kao što je već navedeno, Vrhovno rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta premestilo se 7. januara 1944. iz Jajca u rejon Potoci na planini Klekovači, a 28. januara u Drvar, koji je od tada pa do 25. maja te godine bio centar iz kojeg je Vrhovni štab rukovodio puna četiri meseca. Jedinice 1. proleterskog i 5. korpusa su, u duhu navedene direktive za zimske operacije u tom prostoru, uglavnom uspešno ostvarile dobijene zadatke u pogledu oblika borbi i manevara, ostale su na dodeljenim sektorima dejstva, sačuvale snage i mogućnosti za preuzimanje inicijative. Prva proleterska divizija se krajem januara nalazila sa 1. i 13. brigadom u prostoru izvornog dela reka Usora, Vrbanja, Bila i Ugar na planinskom masivu Vlašić^ a sa 3. krajiškom brigadom na zatvaranju pravca Glamoč - Rore - Drvar. Šesta lička divizija sa 1. i 3. brigadom na liniji Šipovo - Jezero - Mrkonjić-Grad u odbrani pravaca koji sa druma Jajce - Mrkonjić-Grad - Čađavica izvode prema Mliništu i Glamoču, a sa 2. brigadom u Drvaru na obezbeđenju sedišta Vrhovnog štaba, gde se kasnije našla i glavnina te divizije.

U odnosu na ostale jedinice, operativni položaj 10. krajiške divizije u tom vremenu bio je izrazito specifičan. U minulim zimskim operacijama prošla je dosta teško, a posle njih držala je pod svojom kontrolom skoro čitav južni deo slobodne teritorije jugozapadne Bosne, zatvarajući pravce koji iz dolina reka Lašve, Bosne, Neretve, Rame i gornjeg toka Vrbasa izvode prema središtu slobodne teritorije Bosanske krajine - Drvaru. Sa svojom 13. krajiškom brigadom i dalje je zatvarala pravac Banjaluka - Čađavica preko Manjače; sa 9. brigadom na položajima prema drumu Donji Vakuf - Jajce i Donji Vakuf - Bugojno; sa Vukovskim NOP odredom prema Šujici i Duvnu sa severne strane, a sa 7. krajiškom brigadom na prostoriji Gornji Vakuf - Prozor sa zadatkom da u sadejstvu sa Ramskim, Visočko-fojničkim i Travničkim NOP odredom zatvara sve pravce iz doline reka Rame, Neretve, Bosne i Laševe koji izvode u taj prostor. Držanje prostorije Gornjeg Vakufa i Prozora, imalo je krupan operativno strategijski značaj u planovima Vrhovnog štaba za buduća dejstva, ali i za Nemce koji su se pripremali da sa te prostorije započnu novu operaciju protiv snaga 1. proleterskog i 5. korpusa NOVJ.

DEJSTVA 7. KRAJIŠKE BRIGADE

U proleće 1944.

Ostatak zime i u proleće 1944, od kraja januara do kraja maja, borbena dejstva 7. krajiške brigade spadaju u onu vrstu dejstava koja se ne mogu svrstavati u okviru dotadašnjih borbi, vodenih u operaciji širih razmera. To su bile borbe i akcije tipičnog partizanskog načina ratovanja, sa ograničenim

ciljem po mestu i vremenu, koje su najčešće izvodili pojedini bataljoni pa i čete, kakve su u tom periodu izvodile sve jedinice.

U skladu sa direktivnim naređenjem Vrhovnog štaba, osnovni zadaci brigade na tom sektoru bili su jasno utvrđeni:

»a) dejstvovati u dolini r. Bosne, Laševe, Vrbasa, Rame i Neretve izvodeći diverzantske akcije na komunikacijama i postavljajući zasede duž puteva i pravaca kojima se neprijatelj kreće;

b) Krupnije akcije sa većim snagama izvoditi u povoljnim situacijama, gde su uslovi za uspeh dobri;

c) odmarati ljudstvo, stvarajući mu u koliko je moguće što povoljnije uslove za smeštaj i ishranu, i

d) preduzeti vojničko i političko izdizanje boraca i jedinica ka opštem sređivanju i učvršćivanju brigade.«[263]»

Čim je 24. i 25. januara 1944. ponovo zaposednut širi rejon Prozora i Gonjeg Vakufa, po odluci štaba brigade, 1. i 3. bataljon su upućeni odvojenim pravcima u dolinu Neretve, radi zatvaranja pravaca koji uz dolinu reke Rame i od Ostrošca preko Solakove Kule izvode u Prozor i izvođenja diverzantskih akcija na deonici željezničke pruge od Rame do Ostrošca, u sadejstvu sa Ramskim NOP odredom sa kojim je trebalo tek uspostaviti vezu. Istovremeno, 2. i 4. bataljon su upućeni na prostoriju Zijameta, radi kontrole i zatvaranja pravaca koji sa linije druma Turbe - Donji Vakuf i Donji Vakuf - Bugojno izvode u prostor Gornjeg Vakufa i da postavljaju zasede na delu druma Turbe - Donji Vakuf u rejonu prevoja Komar, kojim se u tom vremenu odvijao izrazito intenzivan saobraćaj od Travnika prema Jajcu preko Donjeg Vakufa i obrnuto. Štab brigade sa prištapskim jedinicama razmestio se u rejonu sela Bistrica, 3 km severozapadnije od Gornjeg Vakufa i u selu Ždrimce, jugoistočno od tog rejona.

Iz tih rejona razmeštaja ubrzo je uspostavljena kurirska veza sa Ramskim NOP odredom (240 boraca) u rejonu Solakove Kule; sa Travničkim NOP odredom (84 borca) u rejonu sela Bistro, 10 km severnije od Rostova na drumu prema Travniku, a preko Vukovskog NOP odreda (166 boraca) u Vukovsku i sa 9. krajiškom brigadom, koja se tada nalazila na položajima sa jugozapadne strane druma Donji Vakuf - Bugojno na liniji sela: Prusac - Privreća - Jablan - Rasavci - Vukovo - Ljuša - Gornja Ipota. Visočko-fojnički NOP odred (85 boraca) tada se nalazio na prostoru fojničke kotline na severnoj strani Vraniće, Zeca, Pogorelice i Bitovnje, sa kojim se mogla održavati veza samo povremeno kuririma.

Od decembra 1943. do kraja marta 1944. padalo je mnogo snega, koji se na tom prostoru nije otapao, pa je debljina njegovog pokrivača u nižim predelima iznosila preko jednog metra, a u onim iznad 1000 metara i više. U takvim prilikama svaki pokret izvan glavnih drumova, praktično je bio nemoguć osim na skijama, sa kojima niko nije raspolagao. U tim rejonima 7. krajiška brigada zadržavala se sve do kraja aprila 1944, uz povremene promene lokacija pojedinih bataljona koje su vršene radi izvršavanja borbenih zadataka koje im je štab brigade dodeljivao ili su ih oni sami planirali u skladu sa navedenom opštom direktivom viših komandi.

Tako je, sticajem opštih okolnosti, brigada prvi put od svog formiranja, posle 13 meseci neprekidnih borbi i pokreta, dobila malo duži predah i povoljnije uslove za sređivanje stanja u jedinicama. Taj predah ona je do maksimu-

ma i planski iskorištavala u organizacijskom, vojnostručnom, ideološko-političkom, kulturno-prosvetnom i drugim oblicima osposobljavanja vojničkog i starešinskog sastava, ne smanjujući borbenu aktivnost po komunikacijama koje su neprijateljske snage intenzivno koristile na njenom sektoru. Povoljna okolnost za takvu aktivnost bilo je i to što su se neprijateljske snage na tom sektoru ograničavale na utvrđivanje posadnih rejona za neposrednu i dugotrajniju odbranu komunikacija i na povremene ispade sa ograničenim ciljem. Zbog toga su takva obostrana dejstva imala lokalni karakter. Njihov ukupni zbir daje rezultate koji se teško postižu i u operaciji širih razmera i otkriva tajnu uspeha partizanskog načina ratovanja uopšte.

Prema analizama nekih autora vršenih posle rata, u vremenu od kraja januara do kraja aprila 1944, na teritoriji Bosanske krajine izvedeno je ukupno 271 borba bataljonskog nivoa i dve na nivou divizije. U tom vremenu od tri meseca, od tog broja jedinice 7. krajiške brigade izvele su 39 takvih borbi ili u prošeku svaki drugi dan po jednu. U njima je izbačeno iz stroja 355 neprijateljskih vojnika i starešina, uništena jedna kompozicija voza, razrušena železnička pruga i dva drumska pravca, jedna električna centrala, oštećena četiri transportna motorna vozila, pokidane telefonske i električne linije za čiju je opravku i osposobljavanje za upotrebu trebalo i po više dana. Od svih tih zaseda, diverzija, napada i kontranapada, zavređuje navesti samo one koje su borcima ostale po nečemu u najdubljem sećanju.

Noću 28/29. januara dve čete 3. bataljona sa delovima Ramskog odreda izvele su diverzantsku akciju na delu pruge između Rame i Ostrošca, kod sela Radić u dolini Neretve, u kojoj je izbačena sa koloseka lokomotiva i jedan vagon putničkog voza kojim su se prevozili Nemci, a zatim otvorena vatra na čitavu kompoziciju. Tom prilikom ubijeno je 112, a ranjeno 25 Nemaca. Posle te akcije Nemci su zabranili željeznički saobraćaj noću na pravcu Mostar - Sarajevo, a za odmazdu do temelja spalili selo Radiće, na mestu diverzije obesili šest seljaka, a 12 oterali sobom kao taoce. Treći bataljon je imao dva ranjena od kojih i komandant bataljona Blažo Rodić i jednog nestalog borca. Pokušaj 1. bataljona da te noći izvrši diverziju na svom pravcu dejstva prema Ostrošcu nije uspeo, zbog gusto postavljenog obezbeđenja i budnosti neprijateljskih posada koje su blagovremeno otkrile približivanje bataljona pruzi. Tada je na delu pruge od Konjica do Jablanice u dužini od 25 km neprijatelj zaposedao 11 otpornih tačaka koje nije napuštao ni danju ni noću. [1] Posle te akcije 1. bataljon je prebačen iz doline Neretve u rejon Rostova, radi zatvaranja pravca od Travnika prema Gornjem Vakufu, a u dolini Neretve zadržan samo 3. bataljon sa zadatkom da iz rejona sela Lug južno i sela Ploča jugozapdnije od Prozora zatvara pravce uz dolinu reke Rame u sadejstvu sa Ramskim odredom. Na tom zadatku 3. bataljon je ostao sve do 30. marta, kada je po naređenju štaba brigade prebačen u rejon sela Tihomišlje zapadnije od Gornjeg Vakufa prema Bugojnu.

U zoru 1. februara 4. bataljon je u zasedi na drumu Turbe - Donji Vakuf u rejonu prevoja Komar sačekao neprijateljsku motorizovanu kolonu od 10 vozila, sa 150 vojnika, ubio pet a ranio sedam i oštetio dva transportna vozila. Dan kasnije na istom mestu 2. bataljon je napao kolonu i uništio jedno vozilo. Dva dana posle toga 4. bataljon je 4. februara porušio željeznički most u rejonu Goleš i zarobio tri inžinjera koji su nadgledali radove na opravci pruge Turbe - Donji Vakuf.[265]

264) A v n , fond NOP-a, k. 57, reg. br. 1/2-16.

Pošto je u toku dana 11. februara neprijatelj zaposeo Bugojno stalnom posadom jačine jednog bataljona iz 369. legionarske divizije, ojačanim sa dva tenka, ustašama i milicijom, 2. i 4. bataljon su istog dana izvršili temeljitije zarušavanje druma Bugojno - Gornji Vakuf do sela Gračanica, a 1. bataljon drum od Rostova prema Travniku, bez dodira sa neprijateljem;

U toku dana 3. marta po dve čete iz drugog i četvrtog bataljona izvršile su obimno zaprečavanje druma Bugojno - Kupres u rejonu Lukića košara, a u povratku sa tog zadatka delovi 2. bataljona su 4. marta kod sela Kandije napali jednu neprijateljsku jedinicu koja se iskrcavala iz voza na pruzi Bugojno - Donji Vakuf, a 1. bataljon kolonu koja se kretala drumom u istom rejonu i u tom jednovremenom napadu i na jedne i na druge ubili dva, a ranili četiri neprijateljska vojnika. Od tada su neprijateljske snage mešovitog sastava iz 369. i 7. SS divizije »Princ Eugen« izvodile česte ispade iz Bugojna prema Gornjem Vakufu i Zijametu, ali su uvek uz znatne gubitke bile odbacivane protivnapadima bataljona 7. krajiške nazad. Tako je 1. bataljon 13. marta u rejonu sela Dražev Do u protivnapadu odbacio jednu brojniju neprijateljsku grupu u Bugojno uz gubitke od dva mrtva i četiri ranjena, a 4. bataljon 1. i 2. aprila u rejonu sela Hadranići odbio tri uzastopna napada i odbacio neprijatelja u Bugojno uz gubitke od sedam ranjenih vojnika.

Jedna od najvećih akcija brigade izvedenih u tom vremenu bila je borba za električnu centralu u selu Vesela, 4 km jugozapadno od Bugojna, koja je snabdevala strujom samu varoš i okolna naselja. Pošto se u tom slučaju nije radilo o borbi samo za zgradu centrale, već o višednevnim sukobima jedinica brigade sa čitavom posadom neprijatelja u Bugojnu koju su u t<sm vremenu sačinjavali mešoviti delovi 7. SS divizije »Princ Eugen«, ustaše i milicija čije je ukupno brojno stanje bilo preko 600 vojnika, u kojima je izbačeno iz stroja 175 neprijateljskih vojnika, razrušena zgrada centrale sa svim postrojenjima i uređajima, a bataljoni imali 10 poginulih i 20 ranjenih boraca i starešina, potrebno se zadržati i na njenim detaljima.[266]

Počelo je tako što je komandant 1. bataljona Ratko Ilić samoinicijativno sa jednom četom izvršio napad na zgradu centrale noću 20/21. marta, ali se ubrzo povukao zbog jakog otpora neprijatelja. Osam dana kasnije noću 28/29. marta, čitav bataljon je ponovo napao na centralu i ponovo naišao na jak otpor neprijatelja, čiju je jačinu Ilić procenjivao na 150 ljudi i ponovo se povukao sa jednim ranjenim borcem. Tada se umešao štab brigade, zamerio Iliću na neumešnosti i uputio zamenika komandanta brigade da rukovodi akcijom. Pod njegovim rukovodstvom tri dana kasnije 2. aprila 3. bataljon upućuje jednu četu a sutradan i preostale dve da posednu okolna brda iznad sela Crniče, radi sprečavanja intervencije neprijatelja iz Bugojna ka centrali, 1. bataljon po treći put vrši napad na zgradu. Taj napad je počeo u 6 časova ujutru i trajao ceo dan, ali se neprijatelj nije mogao likvidirati, pa je noću 3/4. aprila bataljon pristupio potpunoj blokadi zgrade, a na liniju odbrane 3. bataljona postavljen i čitav 2. bataljon radi sprečavanja spoljne intervencije neprijatelja iz Bugojna, koja se na tom pravcu pojačavala.

Blokada centrale trajala je naredna tri dana, do 7. aprila i u tom danu borba oko Bugojna dostigla najšire razmere u kojoj su učestvovali svi bataljoni brigade, na svojim pravcima napada i odbrane. Dok su 2. i 3. bataljon sa svojih položaja iz rejona sela Crniče, a 4. bataljon iz rejona sela Glavica i Goio Brdo na desnoj strani Vrbasa odbijali napade brojnih snaga neprijatelja

266) Isto.

iz Bugojna, 1. bataljon je svom žestinom napadao na zgradu centrale, koja je tog dana bila pogođena sa 5 mina iz minobacača, 37 granata iz pt. topa sa odstojanja od 50 metara, masom ručnih bombi i metaka iz pešadijskog naoružanja, ali otpor branilaca nije prestajao. Krajem tog dana 1. bataljon je ponovo morao biti povučen uz gubitke od tri poginula i osam ranjenih boraca. Poginuli su komandir čete Nikola Gvozdenović, delegat voda Džemal Topić i komandir voda Momir Zečević.

Borba za centralu morala je biti nastavljena i narednog dana 8. aprila u kojoj su mešoviti delovi 2. i 3. bataljona tek popodne uspeli savladati otpor branilaca. U ruševinama zgrade pronađeni su leševi 23 pripadnika 7. SS divizije »Princ Eugen«. Od naoružanja zaplenjeno je: četiri puškomitraljeza, osam običnih i dve tromblonske puške i jedan laki minobacač, a od municije samo 1.350 metaka za pušku i 20 mina za tromblon, koju nisu uspeli utrošiti. Njihova fanatična borbenost poticala je iz straha od kazne za zločine koje su činili kao pripadnici ove po zlu poznate divizije, pa su se u borbama sve više ponašali samoubilački.[267]

U borbama za centralu 8. aprila kod 2. i 3. bataljona poginulo je sedam, a ranjeno 13 boraca i starešina. Među poginulima bili su: zamenik komandira čete Nikola Petrović i desetar Stevo Burić; među ranjenima: zamenik komandanta 3. bataljona Đorđe Jović, zamenici političkih komesara četa Nikola Vujasin i, Boško Dodik, komandir voda Simo Radanović i bolničarka u četi Soka Đukić.

Noću 8/9. aprila 1. i 4. bataljon izveli su akciju na temeljitijem zarušavanju druma Turbe - Donji Vakuf, u cilju ometanja saobraćaja neprijatelja. Na deonici od Oboraca do Komara porušeno je sve što se moglo porušiti na tom drumu. Između ostalog porušen je jedan most raspona 20 metara, dva propusta manjeg raspona, prekopan drum na četiri mesta kanalima širokim dva, a dubokim preko jedan metar, oboreno 25 stabala debelog drveća i 35 telefonskih stubova.

Ta akcija i one koje su kasnije još intenzivnije izvođene na zarušavanju drumova i dejstvu u pozadini neprijateljskih jedinica, izvedena je po opštoj direktivi Vrhovnog štaba, koju je tih dana uputio svim jedinicama na tom sektoru, radi iznuravanja neprijatelja i ometanja njegovih priprema za napadna dejstva na deo slobodne teritorije Bosanske krajine za koja su se Nemci od tada počeli pripremati. Da bi jedinicama 7. krajiške brigade uspešnije sprečavali pristup drumu Turbe - Donji Vakuf, kojeg su stalno držali pod kontrolom, oni su iz Bugojna pribegli ubacivanju u prostor Zijameta svojih manjih grupa jačine do jedne čete, koje su iz zaseda pokušavale sačekivati jedinice brigade u pokretu na tom prostoru. Tako su 16. aprila sačekali 1. bataljon u rejonu sela Skakavci i delove 2. bataljona koji su prikupljali hranu u rejonu sela Debelo Brdo ali ih je 1. bataljon rasterao uz gubitke od tri ubijena i pet ranjenih vojnika, a delovi 2. bataljona su izgubili pet tovarnih i dva jahaća konja. Dan kasnije 17. aprila na takvu neprijateljsku zasedu naišao je i 4. bataljon, koju je u rejonu sela Glavice razbio i odbacio u Bugojno,

[267]) U tom smislu ilustrovani su primeri koje je štab 29. hercegovačke divizije u izveštaju Vrhovnom štabu, o borbama koje je ova divizija u to vreme vodila sa 14. SS pukom te nemačke divizije na sektoru Stolac - Nevesinje - Kifino selo - Ulog, opisivao: »Česti su slučajevi da se i čitavi vodovi Švaba (naziv za folksdojčere iz Vojvodine nap. J.K.) opkoljeni rade ubijaju između sebe nego predaju, rađe bacaju čak i satove i nalivpera u snijeg nego da ih mi nađemo«. (AVII, fond NOR-a, k. 1/44, reg. br. 42/9)

a 2. bataljon 23. aprila sačekao jednu grupu u pokretu da postavi zasedu, tri ranio, a ostale odbacio nazad. Ukupni gubici brigade od kraja januara do kraja aprila u tim akcijama bili su 13 poginulih i 27 ranjenih boraca i rukovodilaca.

U pauzama između akcija koje su izvodile jedinice, u brigadi je razvijana svestrana i raznovrsna aktivnost po svim sektorima. Iz izveštaja štaba 10. divizije od 7. marta, štabu 5. korpusa, vidi se da su u toj brigadi održavana tri kraća kursa u trajanju od po 25 dana: vojni kurs za - komandire četa, vodova i odeljenja na kojem su se izučavali predmeti Ratna služba, Borbena obuka, Nastava gađanja, Čitanje karata, Fortifikacija, Stražarska služba, Služba veze, Bojni otrovi i Strojevo pravilo; kurs po službi veze u okviru Voda za vezu pri štabu brigade i po bataljonima i kurs sanitetskog kadra iz čitave brigade."[68] Po izveštaju štaba brigade, kursevi su završeni sa vrlo dobrim rezultatima. Kroz njih je prošlo ukupno 70 slušalaca »u cilju što bolje stručne naobrazbe vojnih kao i sanitetskih rukovodilaca i osposobljavanja potrebnog broja vojnika za rad signalizacijom i telefonima, radi postizanja što čvršće i sigurnije veze u našoj brigadi, kako u akcijama tako i uopšte« kaže se u ovom izveštaju.[269]

Naročito je bio intenzivan i raznovrsan politički i kulturno-prosvetni rad sa borcima po četama u okviru bataljona, u partijskim ćelijama idejno-teoretski rad, te rad sa omladinom. Na četnim konferencijama, koje su se održavale u svakom predahu i bile osnovni organizacioni oblik okupljanja boraca, vršene su analize svake izvedene akcije, ocenjivalo ponašanje svakog pojedinca i ukazivalo na greške i boraca i starešina bez ustezanja. Na tim koflferencijama objašnjavani su ciljevi narodnooslobodilačke borbe, tumačene odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, oblik društvenog uređenja buduće državne zajednice, bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti, vršilo informisanje o događajima u zemlji i svetu i dr.

Na obaveznim kursevima za nepismene borci su opismenjavani sa parolom da »niko ne sme ostati nepismen«. Mnogi su u tom vremenu naučili prva slova i ispisivali prve reči i rečenice na komadićima papira i na snegu. Po bataljonima su aktivirani kulturno-prosvetni odbori koji su se starali o pripremanju i izvođenju programa priredbi sa različitim kratkim sadržajima. Na tim priredbama izvođene su jednočinke, čitani stihovani pismeni sastavi šaljivog sadržaja na račun simpatičnih starešina i boraca pod nazivom »Vrabac« i recitovani stihovi pisaca sa klasnim sadržajima. Povremeno su izdavane »Džepne novine«, sa aktuelnim sadržajima iz života jedinica, koje su borci uz pomoć organizatora sami uređivali, nosili u džepovima i čitali u časovima predaha. Ostalo je sačuvano po nekoliko primeraka tih novina koje su izdavane u brigadnom sanitetu pod nazivom »Naš list« i u 1. bataljonu »Vasa Pelagić«. Omladinsko rukovodstvo u brigadi povremeno je izdavalo list »Omladinska zvezda« i »Omladinski borac«.[270]

Takav raznovrsan i intenzivan rad podsticala je partijska organizacija u brigadi koja je tada brojala 230 članova KPJ ili skoro svaki treći pripadnik brigade organizovani u partijske ćelije po četama čiji su sekretari bili zamenici političkih komesara četa. U bataljonima su postojali Bataljonski biroi, čiji su sekretari bili zamenici političkih komesara bataljona, a u brigadi Brigadni

[268] **Isto, k. 458, reg. br. 10/5.**
[269] **Isto, k. 854, reg. br. 8/3.**

komitet, umesto ranijeg Politodjela. Program njihovog ideološkog i teoretskog rada, obuhvatao je raznovrsne teme kao što su: Razvitak društva, Klase i klasna borba, Seljačko pitanje, Versajska Jugoslavija, Osnovi Lenjinizma, članci iz časopisa »Proleter« i dr. Stvarni smisao tog rada bio je da se partijsko članstvo, a po mogućnosti i čitav sastav brigade, obrazuje i vaspitava u klasnom smislu, za klasnu borbu i izgradnju besklasnog društva, bez eksploatacije čoveka po čoveku. Nedostatak potrebnog broja primeraka pisanog materijala i malog broja kadrova sa širim opštim i teoretskim obrazovanjem, pričinjavalo je teškoće u tom radu i prisiljavalo da se obrađuje na najprostiji način. Poneki primerak tog materijala nosili su zamenici političkih komesara, odnosno sekretari u svojim torbicama, čitali ga na sastancima članstvu i propitivali koliko je ko i kako razumeo ono što mu je pročitano. U kritičkim osvrtima na takav način rada u izveštaju zamenika političkog komesara brigade, koji je 19. februara 1944. uputio CK KPJ u vezi sa tim, pored ostalog, navodi se i sledeće:[271]

> ». . . Partorganizacija je konstatovala da se rad odvija po izvjesnom šablonu starije partorganizacije, ali sve više postaje kao velika slabost . . . Ova slabost se naročito odražava u teoretskom radu, gdje se, po neznam koji put prorađuje jedna tema a drugovi partijci iz iste teme vrlo malo znaju«.

Razumljivo je da je vrednovanje teoretskog osposobljavanja partijskog članstva bilo strogo, jer je jedino ono u tom vremenu moralo biti kakav-takav nosilac širenja znanja među borcima o prirodi, društvu i ljudskom mišljenju, formiranju njihove celovite ličnosti, stavova, opredeljenja, emocionalnih raspoloženja i postupaka.

Politička i partijska rukovodstva na svim nivoima u brigadi ulagala su mnogo truda na popuni jedinica ljudstvom, nabavci odeće i obuće, poboljšanju ishrane, sanitetskog zbrinjavanja, rešavanju kadrovskih pitanja itd. U vreme zimskih operacija pokazalo se u praksi da su prethodne popune brigade ljudstvom koje nije pre toga prošlo kroz partizanske odrede u osnovi bilo slabije rešenje, pogotovo za operativne jedinice. Kod tog ljudstva bilo je onih koji su se teško prilagođavali naporima i načinu dejstava brigade. Objašnjavajući taj problem u već navedenom izveštaju zamenika političkog komesara brigade Centralnom komitetu KPJ navodi se:

> »Budući da je broj dezertera znatno opao, pošto je veliki broj jesenas mobilisanih iz opštine Vinac, grada Jajca, sa prostorije D. Vakufa pobjegao svojim kućama, to mislimo da je problem dezerterstva izgubio nešto od svoje oštrine. Mi nijesmo uspjeli da to ljudstvo vežemo u našoj vojsci, najviše iz razloga što je bilo od početka ustanka pošteđeno od okupatora, a danas špekulantski nastrojeno, pošto vidi da se može bez velike opasnosti izvući iz naše vojske.
>
> Mislimo da bi bilo nužno VII brigadu u buduće popunjavati iz odreda . . . A ovo sa pomenutih terena prevaspitavati kroz domaće odrede i slati u više brigada.

Pošto su takve pojave bile karakteristične i za druge operativne jedinice, a takvi predloži štabova brigada bili istovetni, naročito iz 1. proleterske i drugih brigada, više komandovanje je utvrdilo stav da se dalja popuna tih

jedinica vrši isključivo iz odreda i po strožim kriterijima. Zbog toga je 3. marta u 7. krajišku brigadu pristiglo 40 boraca iz Janjskog i 75 iz Kupreškog odreda, pa se njeno brojno stanje povećalo sa 830 na 945 naoružanih boraca.

Problem snabdevanja odećom i obućom rešavan je na uobičajen način iz različitih izvora: dobrovoljnim prikupljanjem od stanovništva (čarape, džemperi), izradom u intendantskoj radionici, dodelom opreme koju su isporučivali Englezi (svega 50 kompleta odela sa obućom), a najviše zaplenom od neprijatelja. To je bio i poslednji zimski period u ratnom vremenu brigade u kojem je odeća i obuća bio najteže rešiv problem i najviše je pogađao veliki broj boraca kojima je jedino ostalo da trpe hladnoću, vejavicu, dubok sneg i ostale vremenske nedaće. Teže su ih podnosili od neredovne, nedovoljne i jednolične ishrane, na koju su u tim krajevima mnogi odavno navikli i lakše izdržavali. Nikad se nije dogodilo daje neko odustajao od izvršenja dobijenog zadatka zbog toga što je bio gladan. U tom smislu ilustrativno je i ono što je o tom problemu pisao zamenik političkog komesara brigade Centralnom komitetu u navedenom izveštaju:

> »Vojne pozadinske vlasti i N.O. odbori pokazuju u više slučajeva nerazumevanje prema zahtjevima i potrebama vojske. Oni su naredili, vojska nije dobila i nikom ništa . . . Otuda i snabdjevanje vojske putem razreza - što vrlo često pokušavaju odbori da proture, čemu se komande ne suprotstavljaju.
>
> I pored naše najbolje volje da postupamo što pravilnije snabdevanje i što bolji odnos prema narodu, uspijevamo jedino na taj način što nam vojska oskudijeva - što opet nesmijemo dozvoliti«. ,

U tom vremenu prikupljanje žitarica i drugih artikala ishrane ljudstva, vršeno je i sa širih područja iz plodnijih krajeva severnog dela srednje Bosne, Lijevča polja (dolina Vrbasa između Banjaluke i Bosanske Gradiške), dela područja Kozare, iz Gomjenice i sa područja Podgrmeča i karavanima transportovano za potrebe jedinica 1. proleterskog i 5. korpusa u pasivnijim predelima Bosanske krajine, pa se problem ishrane ipak kako-tako rešavao.[272]

U tom periodu ponovo je došlo do brojnijih promena u štabu brigade i štabovima bataljona. Po naređenju Vrhovnog štaba 11.-februara premešten je politički komesar brigade Vlado Dapčević, a na njegovo mesto postavljen Čedo Jovanović do tada politički komesar 4. bataljona. Na upražnjeno mesto zamenika komandanta brigade, po odlasku Momčila Poleksića, postavljen je Milan Čup, do tada komandant bataljona u 3. krajiškoj brigadi posle završenog vojnog kursa pri Vrhovnom štabu. Po naređenju štaba 5. korpusa tih dana je premešten i dotadašnji načelnik štaba Nikola Prodanović, a njegovo mesto ostalo je upražnjeno. Istim naređenjem premešten je i obaveštajni oficir brigade Velimir Miletić, a na njegovo mesto postavljen je Dragojlo Đerman, do tada pomoćnik obaveštajnog oficira.

U štabu 1. bataljona na mesto komandanta Ratka Ilića, koji je početkom aprila upućen na vojni kurs, postavljen je Lazar Simić, do tada zamenik komandanta u 4. bataljonu. Za političkog komesara Bataljona na mesto dotadašnjeg političkog komesara Ilije Šejtena, koji je premešten u vojnopozadinske organe postavljen je Milorad Pilipović, do tada u brigadnoj intendanturi. Na upražnjeno mesto zamenika komandanta bataljona postavljen je Milan Maksimović, do tada komandir čete u istom bataljonu. Milan Batar,

je još u novembru 1943. postavljen za komandanta 3. bataljona, na mesto Nikole Prodanovića koji je u to vreme preuzeo dužnost načelnika štaba brigade. Posle mesec dana Batar je premešten, a na njegovo mesto za komandanta 3. bataljona postavljen je Blažo Rodić.

U 2. bataljonu na upražnjeno mesto komandanta bataljona posle odlaska Stipe Bilana postavljen je Milan Prole, do tada zamenik komandanta u 3. bataljonu, ali posle mesec dana on je premešten za komandanta Visočko-fojničkog odreda, a na njgovo mesto, za komandanta 2. bataljona, postavljen je Milan Kapelan, dotada komandir čete u istom bataljonu.

U 3. bataljonu na mesto Blaže Rodića, koji je polovinom januara ranjen, za komandanta bataljona postavljen je Pero Dujić, do tada komandir čete u istom bataljonu. Za zamenika komandanta postavljen je Mitar Đaković iz 4. bataljona. Za političkog komesara bataljona na mesto Ivice Matijevića koji je u međuvremenu zamenio Dušana Radujka postavljen je Pero Rodić, do tada politički komesar u 2. bataljonu. Za zamenika političkog komesara bataljona, postavljen je Mile Đukić, do tada zamenik političkog komesara čete u istom bataljonu, na mesto Vukašina Milića koji je premešten iz brigade.

U 4. bataljonu za zamenika komandanta umesto Lazara Simića, koji je preuzeo dužnost komandanta u 1. bataljonu, postavljenje Nedeljko Blagojević Nedo, do tada komandir čete u 3. bataljonu. Njega je polovinom maja zamenio Mladen Krndija, a Krndiju Dragojlo Markić, polovinom avgusta 1944. Posle odlaska Čede Jovanovića za političkog komesara brigade, na dužnost političkog komesara bataljona postavljen je Spaso Kalaba, do tada politički komesar čete u istom bataljonu.

Te kadrovske promene u brigadi bile su uzrokovane promenama u organskom sastavu 5. korpusa i 10. krajiške divizije, koje su usledile u vezi naređenja Vrhovnog štaba da taj korpus pripremi izdvajanje iz svog sastava 11. krajišku diviziju (5, 12. i 14. krajiška brigada) radi njenog odlaska u Srbiju, a mesto nje da 5. korpus formira novu diviziju za delovanje u severnom delu srednje Bosne. Na osnovu toga, štab 5. korpusa je 1. februara 1944. odredio 13. krajišku brigadu iz 10. divizije da bude jezgro za formiranje buduće divizije. Nova 39. krajiška divizija, je formirana kasnije, 20. marta. U njen sastav ušle su, pored trinaeste, i dve novoformirane krajiške brigade (15. i 16).

Pošto je ovim rešenjćm 13. krajiška brigada definitivno izišla iz sastava 10. krajiške divizije, na mesto nje je 28. aprila 1944. formirana nova 17. krajiška brigada od ljudstva dotadašnjeg Ramskog NOP odreda. Na dan formiranja 17. brigada u svom sastavu je imala tri bataljona sa ukupno oko 500 boraca.[273]' Prilivu boraca u Ramski partizanski odred od kojeg je formirana ova brigada doprinela je i 7. krajiška brigada svojim dugotrajnijim idejnim i političkim delovanjem sa muslimanskim narodom na sektoru Prozora, Solakove Kule, doline Rame i Neretve, koji se u to vreme masovnije opredeljivao za Narodnooslobodilački pokret. Od tada pa do kraja rata u sastavu 10. krajiške divizije bile su 7, 9. i 17. krajiška brigada i šest partizanskih odreda (Livanjski, Travnički, Kupreški, Janjski, Jajački i Visočko-fojnički).

U tom periodu došlo je do kadrovskih promena i u štabu 10. krajiške divizije. Za komandanta divizije postavljen je Milorad Mijatović, umesto dotadašnjeg komandanta Nikole Karanovića, koji je postavljen za zamenika komandanta 5. korpusa. Za zamenika komandanta divizije postavljenje Petar

Mećava, a za političkog komesara Vlado Dapčević, na mesto dotadašnjeg političkog komesara Dmitra Bajalice, koji je premešten za političkog komesara 4. krajiške divizije.

Novoformirana 17. krajiška brigada odmah je preuzela obavezu kontrole i odbrane pravaca koji iz doline Neretve, Rame i od Ivan-Sedla izvode u rejon Prozora i time omogućila 7. krajiškoj brigadi da svoja dejstva intezivnije usmerava prema Fojničkoj kotlini i na deonicu komunikacija istočnije od Ivan-Sedla prema Sarajevu. Zbog toga je brigada, 26. aprila, po naređenju štaba 10. divizije, sa 1. i 2. bataljonom i dalje držala položaje prema Bugojnu u odbrani rejona Gornjeg Vakufa, a 3. i 4. bataljon uputila preko masiva Vraniće prema Kreševu. Noću 29/30. aprila ta dva bataljona su u energičnom naletu iznenadno zauzeli mesto Kreševo i okolna sela, ubili 34, ranili 33 i zarobili 55 neprijateljskih vojnika, pripadnika mesnih ustaško-domobranskih i milicijskih jedinica. Zaplenjena je manja količina oružja, municije i druge ratne opreme. Sopstveni gubici u 3. bataljonu bili su sedam ranjenih, a u 4. bataljonu dva poginula borca.[2741]

Tri dana kasnije, noću 3/4. maja, jedna četa 4. bataljona sa minerskim odeljenjem brigade izvela je diverzantsku akciju na željezničkoj pruzi Sarajevo - Mostar, pred ulazom u tunel na Ivan-Sedlu iz pravca Sarajeva, sačekala transportni voz sa dve lokomitive i 25 vagona natovarenih brašnom, uljem, soli i drugim prehrambenim prerađevinama, ugljem i benzinom. Čitava kompozicija je spaljena, evakuisane manje količine namirnica i zarobljeno pet neprijateljskih vojnika koji su pratili voz.[275>] Noću 6/7. maja mešoviti delovi 3. i 4. bataljona i Visočko-fojničkog odreda prebacili su se u prostor između druma Kiseljak - Busovača i doline reke Bosne, postavili zasedu kod železničke stanice Lašva i uništili dva vagona oklopnog voza sa posadom. Zbog pristizanja drugog oklopnog voza prvi nisu mogli dokrajčiti, ali je ubijeno i ranjeno oko 80 neprijateljskih vojnika iz 11. ustaškog stajaćeg zdruga.[276,]

U povratku iz te akcije, u kojoj je bio ranjen jedan borac, 3. bataljon je 8. maja vodio borbu sa delovima 369. nemačke divizije iz Kiseljaka u kojoj je neprijatelj imao dva mrtva i šest ranjenih vojnika, a 3. bataljon jedan poginuo i tri ranjena borca. Sutradan, 9. maja, 3. i 4. bataljon izveli su akciju na mesnu ustaško-domobransku miliciju u prostoru Lugovi (sela Zareče, Dobraljevo, Podbare) na grebenu između druma i reke Bosne, 10 km jugoistočno od Busovače, u kojoj su razoružali 60 milicionera i zaplenili 60 pušaka su municijom.[277)] Posle tih akcija 3. i 4. bataljon su se povukli preko druma Busovača - Kiseljak na liniju sela Ragale i Tješilo, 3 km zapadno iznad Fojnice u kojoj su se tada nalazili delovi 369. divizije, kao povremena posada isturena iz stalnih uporišta u Visokom i Kiseljaku.

Sa položaja prema Bugojnu i iz rejona Gornjeg Vakufa 12. i 13. maja prebacili su se i ostali delovi brigade na sektor prema Kreševu i razmestili se sa 1. bataljonom u rejonu sela Dusina, a sa 2. bataljonom, štabom brigade i pozadinskim delovima u širem rejonu sela Požetva na grebenu planine Pogorelice. Njihove ranije položaje prema Bugojnu u dolini Vrbasa preuzela su po naređenju štaba 10. krajiške divizije, dva bataljona iz 9. krajiške brigade.[278,]

[274]) Isto, k. 854, reg. br. 19/3.
[275]> Isto, k. 854, reg. br. 19/3.
[276]> Isto.
[277]> Isto.

[278]> Isto, k. 458-A, reg. br. 33/5.

Delovi 3. i 4. bataljona ponovo su, 14. maja, izveli akciju i demonstrativni napad na neprijateljsko uporište u Kiseljaku u kojem je 4. bataljon zaplenio šest pušaka od mesne milicije u selima oko Kiseljaka, a 3. bataljon u akciji izvesne količine sredstava za ishranu. Ovako učestale akcije 3. i 4. bataljona izazvale su oštru reakciju delova 369. legionarske divizije u Kiseljaku, Kreševu i Fojnici, koji su 15. maja izvršili žestok napad u pravcu 1. i 2. bataljona. Borba je trajala punih 10 časova u prostoru između Kreševa i Fojnice, na liniji sela Dusina, u kojoj su te neprijateljske snage u protivnapadima zaustavljene i odbačene nazad uz gubitke od 15 mrtvih i 36 ranjenih vojnika medu kojima i dva oficira. Zaplenjeno je osam pušaka sa 500 metaka, tri ručne bombe i izvesne količine vojne opreme (noževi, opasači, ćebad, šatorska krila, predmeti odeće, obuće i dr.). Sopstveni gubici u 1. i 2. bataljonu bili su devet poginulih i 12 ranjenih boraca.

Noću 18/19. maja 3. i 4. bataljon ponovo su izveli diverzantsku akciju u rejonu Lašve na pruzi Sarajevo - Zenica, u kojoj su uništili jedan vagon oklopnog voza i čitavu kompoziciju transportnog voza od 28 vagona koji se kretao iza oklopnog voza. Borba je trajala više od dva časa u kojoj je ubijeno ili ranjeno oko 100 neprijateljskih vojnika i zarobljeno 59 domobrana (po neprijateljskoj dokumentaciji 60) iz 3. opkoparskog (inžinjerijskog) bataljona, odnosno njegovih vojnika na obuci. Zaplenjen je jedan puškomitraljez, 20 pušaka sa 2.000 metaka i manje količine druge opreme. Gubici 3. i 4. bataljona u toj akciji bili su jedan poginuo i jedan ranjen borac.[279] Naredne noći 19/20. maja mešoviti delovi 1. i 2. bataljona izvršili su napad na željezničku stanicu Raštelica, na pruzi Sarajevo - Mostar, koju nisu uspeli zauzeti zbog žilavog otpora neprijateljske posade iz 9. domobranske pukovnije, koja se branila iz dobro utvrđenih rovova i bunkera ograđenih žicom. Jedino su uspeli pokidati tračnice pruge na nekoliko mesta.

Svi bataljoni brigade, bez pozadinskih delova, prebacili su se 25. i 26. maja sa položaja prema Fojnici i Kiseljaku na istok prema Sarajevu u dolinu reke Lepenice i prema pruzi Sarajevo - Ivan-Sedlo. U dolini Lepenice 1,2. i 3. bataljon 26. maja progonili su mesnu miliciju i vršili ekonomsku akciju u kojoj su ubijena dva, ranjena tri neprijateljska vojnika, zaplenjeno je šest pušaka sa 250 metaka, tri ručne bombe, 18 pari vojničkih odela, šest pari cipela, devet ćebadi i drugih predmeta opreme. Za to vreme 4. bataljon je noću 25/26. maja izveo diverzantsku akciju na željezničkoj pruzi Sarajevo - Ivan-Sedlo, u kojoj je neposredno ispred tunela uništio teretni voz kojim je prevožena razna municija, eksploziv, prehrambeni proizvodi i druga sredstva za potrebe nemačkih jedinica u primorju. U izveštaju 5. oružničke (žandarmerijske) pukovnije od 11. juna 1944. o tome se kaže:

> »25. svibnja 1944. u 23.40 sati na pruzi Sarajevo - Mostar, pred Ivan - tunelom (9 km jz. od Pazarića) naišao je teretni vlak br. 60 na 2 mine koje su eksplodirale. Tom zgodom komunisti su napali na vlak. Tri vagona ulja izvrnuta i zapaljena, jedan vagon brašna odnešen i vagon zapaljen. Devet vagona streljiva odletelo u zrak, dok su ostali vagoni oštećeni. Tri Nijemca ranjena i 3 nestala, 1 ustaša i 3 žene ranjene.«[280]

U toj akciji 4. bataljon nije imao gubitaka, a što se tiče odnesenog brašna i drugoga, verovatno su ga odneli seljaci i žandarmi, jer borci 4. bataljona u

[279] **Isto, k. 854, reg. br. 20/3 i k. 140-E, reg. br. 15/2-9.**

toj akciji nisu mogli vršiti evakuaciju bilo čega zbog nepristupačnog zemljišta u rejonu rušenja voza i prerano izvršenog palenja vagona sa municijom koja je u serijama eksplozija čitave vagone bacala na drugu stranu jaruge. Teže i opasnije bilo je udaljavanje od zapaljene buktinje voza nego samo njegovo rušenje.

Posle izvedenih akcija 1. i 3. bataljon su se vratili na položaje iznad Fojnice, a 2. i 4. bataljon u rejon sela Požetva, na položaj prema Kreševu. Dva dana kasnije 28. maja, po naređenju štaba 10. divizije, 4. bataljon je upućen za pratnju i obezbeđenje grupe starešina i boraca sa materijalom na putu iz Bosanske krajine za Crnu Goru, do njihovog povezivanja sa delovima novoformirane 13. hercegovačke brigade negde u širem rejonu Kalinovika. Na tom putu bataljon je proveo pet dana i nakon uspešno izvršenog zadatka vratio se u sastav brigade 2. juna uveče.

Time su bile završene borbene i druge aktivnosti 7. krajiške brigade u zimu i proleće 1944. godine. U vremenu od kraja januara do kraja maja provedenom na sektoru Gornjeg Vakufa, u čestim manjim i većim sukobima sa neprijateljskim snagama iz Bugojna, na komunikacijama u dolini Rame i Neretve, u Fojničkoj kotlini, sticana su dragocena iskustva koja su u pauzama između akcija temeljito analizirana, greške uočavane i kritikovane a pozitivna iskustva primenjivana u narednim borbama. U tom smislu veoma su ilustrativni zaključci do kojih je štab brigade došao krajem maja iz borbi koje je brigada vodila u Fojničkoj kotlini tog meseca. U zaključcima se kaže:

> »Akcije koje smo izvodili sa našim jedinicama za navedeno vrijeme uglavnom karakterišemo kao uspjele, ne samo u odnosu na uništenje neprijatelja, nego i u odnosu na jačanje borbene sposobnosti, udarnosti i opreme naših jedinica, što ne znači da nije bilo manjih propusta koji su u pojedinim momentima bili neposredni činioci za nedovoljne uspjehe«[281]

Realan i kritičan odnos prema sopstvenom radu bila je osobina rukovodećeg sastava brigade od njenog formiranja pa kroz ceo rat. U toj skromnosti često se i preterivalo, pa su brojni uspesi brigade ostajali anonimni. U maju 1944. jedinice Brigade su izvele 14 borbenih akcija i izbacile iz stroja 419 neprijateljskih vojnika i starešina, zaplenile 134 puške i jedan puškomitraljez sa 7.250 metaka, 18 komada ručnih bombi, 48 pari vojničkog odela, 26 pari cipela, 20 opasača sa fišeklijama, 19 komada ćebadi, 22 ranca i torbica, pet šatorskih krila, 15 porcija, 15 pari vojničkog veša, jednu radio-stanicu, šest vibratora, 410 anodnih baterija, 160 kg šećera, 253 kg soli, 16 kg svinjske masti, po tri tone žita i mesa, 30.000 kuna, 15 kg papira, jedan šapirograf, sedam zaprežnih i tovarnih konja i razne predmete. Od zaplenjenog naoružanja ustupljeno je Visočko-fojničkom odredu 38 pušaka sa 1.500 metaka i 10 ručnih bombi.

U tim akcijama uništena su tri blindirana vagona sa posadom iz dva oklopna voza, srušene dve kompozicije teretnih vozova i jedna za prevoz ljudstva, 12 vagona municije, jedan vagon sa tehničkim materijalom (radio-stanice, telefoni i uređaji), pet vagona sa hranom, pet vagona sa gorivom i tri lokomotive, a željeznička pruga teško oštećena na dva najvažnija putna pravca Sarajevo - Zenica i Sarajevo - Mostar, na po pet mesta. U tim borbama i akcijama brigada je pretrpela sopstvene gubitke od 14 poginulih i 28

ranjenih boraca. Sa onim rezultatima koje je imala u prethodnom vremenu, od kraja januara do kraja aprila, brigada je ostatak zime i u proleće 1944. izvela ukupno 53 borbe i akcije, u kojima je izbacila iz stroja 774 neprijateljska vojnika i oficira, a pretrpela sopstvene gubitke od 27 poginulih i 55 ranjenih boraca i rukovodilaca. To nisu mali rezultati.

U leto 1944. godine

U okviru drvarske operacije

U rano proleće 1944, došlo je do novog snažnog razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u svim krajevima Jugoslavije. U vojnom pogledu, brojno narasle snage Narodnooslobodilačke vojske uspešno su dejstvovale na čitavom prostoru zemlje, i sve više se usmeravale prema primorskom pojasu, Srbiji i Makedoniji. U političkom pogledu, odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a davale su snažan podsticaj jačanju i izgradnji nove narodne vlasti. Nacionalna (zemaljska) antifašistička veća donosila su i publikovala značajne odluke, a Nacionalni Komitet Narodnog Oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) razvijao je aktivnost na međunarodnom planu za priznanje NOP-a, kao jedinog nosioca borbe protiv okupatora i stvarnog nosioca vlasti u zemlji. Prisustvo vojnih misija Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog Saveza pri Vrhovnom štabu u Drvaru, doprinosilo je uspostavljanju neposrednih veza NOP-a sa tri najveće zemlje savezničke koalicije u ovom ratu, o čemu su najveće svetske agencije i listovi obaveštavali javnost i doprinosili međunarodnoj afirmaciji Narodnooslobodilačkog pokreta.

Nemci su realno procenjivali da se narodnooslobodilačka vojska afirmisala kao vojna sila, a jugoslovensko ratište dobilo je veliki značaj za ukupnu odbranu Balkana od eventualnog iskrcavanja savezničkih snaga u kojeg su čvrsto verovali. Oni nisu mogli izdvojiti veće snage protiv snaga NOVJ, pa je nemačka Vrhovna Komanda računala da će najveći i najbrži uspeh postići ako uništi Vrhovni štab, sa Titom na čelu, te »dominantne ličnosti, motora energije oslobodilačke armije« i razbiju glavnu grupaciju NOVJ koja je bila pod njegovom neposrednom komandom na teritoriji Bosanske krajine, u zaleđu najosetljivijeg dela jadranske obale od Zadra do ušća Neretve. U tom cilju pripremali su i u najvećoj tajnosti izveli operaciju, u javnosti poznatu pod nazivom sedma neprijateljska ofanziva, a u vojnostručnoj i istorijskoj literaturi kao Drvarska operacija. U nemačkim planovima imala je šifrovani naziv »Reselšprung« (Skok konjića).[282]

Osnovna zamisao Nemaca bila je da uz podršku avijacije, iznenadnim spuštanjem vazdušnog desanta u Drvar, unište Vrhovni štaba, motorizovanim pešadijskim snagama iz više pravaca jednovremeno brzo prodru u rejon Drvara i spoje se sa vazdušnodesantnim snagama. Ostalim snagama širokim frontom (po pravcima) preći preko slobodne teritorije, ovladati komunikacijama, okruživati i uništavati međusobno nepovezane grupacije NOV-a na širem području i čitavu operaciju završiti za 20 dana.

Za realizaciju te operacije angažovan je specijalno obučavani padobranski bataljon, jačine oko 900 ljudi i kopnene snage, jačine tri divizije, čije je

ukupno brojno stanje, ne računajući avijaciju i četnike, iznosilo 20.000 vojnika, udaljenih od Drvara od 20 do 83 kilometra. U napadima na Drvar i prema Drvaru učestvovale su:

- 500. SS padobranski bataljon (četiri čete) sa dve specijalne grupe Abvera (vojnoobaveštajna služba) »Beker« i »Beneš« sa aerodroma u Kraljevu, preko aerodroma kod Zagreba, Banjaluke i Ečke kod Zrenjanina, kojim je komandovao Kurt Ripke;
- 373. divizija »Tiger« (bez 1 puka) iz rejona Srba preko Trubara prema Drvaru, ispred koje su se branile jedinice 6. ličke divizije;
- 92. motorizovani puk, 54. izviđački bataljon i 1. puk iz 2. domobranskog zdruga, od Bosanske Krupe preko Grmeča i Bosanskog Petrovca, ispred kojih su se branile snage 4. krajiške divizije;
- 2. oklopni i 202. tenkovski bataljon iz Banjaluke, preko Manjače i Ključa, do Bosanskog Petrovca, pred kojim su se branile jedinice 39. krajiške divizije;
- 7. SS divizija »Princ Eugen« (bez jednog puka) sa linije Donji Vakuf - Jajce - Mrkonjić-Grad širokim frontom preko prostora Janj, dolinom reke Plive, sela Podrašnice, Pecke i Medne prema željezničkoj stanici Mliništa, ispred koje su se branile 1. proleterska divizija (bez 3. krajiške brigade) i 9. krajiška brigada iz 10. divizije;
- Izviđački bataljon 5. SS korpusa i 369. divizije sa dva bataljona iz 6. ustaške pukovnije, od Livna preko Glamoča i Bosanskog Grahova prema Drvaru. Pravac prema Glamoču branila je 3. krajiška brigada;
- Prvi puk »Brandenburg« sa četničkim snagama Dinarskačetničke grupacije, od Knina preko Bosanskog Grahova prema Prekaji. Odbranu na tom pravcu i pravcu od Livna izvodile su snage 9. dalmatinske divizije.

Ostale nemačke, ustaško-domobranske i druge kvislinške snage na prostoru Bosanske krajine i srednje Bosne obezbeđivale su garnizone i pojedine osetljivije putne pravce. U tom cilju je na sektoru dejstva 7. i 17. krajiške brigade u dolini Bosne, Lašve, gornjeg toka Vrbasa i Neretve ostala kompletna 369. legionarska divizija, sa tamošnjim ustaškim i domobranskim posadnim jedinicama i milicijom. Tako su se 7. i 17. krajiška brigada 10. divizije u vreme Drvarske operacije našle izvan prostora na kojem su planirana i izvođena dejstva glavnih snaga u toj operaciji. Pošto je u toku izvođenja dejstava prema Drvaru, kod glavnih snaga došlo do neobičnog i brzog obrta situacije, u vrtlogu te operacije kasnije su se našle i ove dve brigade 10. divizije, posebno 7. krajiška.

Navedene nemačke jedinice otpočele su dejstva na svojim pravcima nastupanja tačno u planirano vreme 25. maja i uspele da za 12 dana, koliko je stvarno trajala Drvarska operacija, ovladaju glavnim komunikacijama na tom području i da pojedinim jedinicama NOVJ nametnu teške borbe, ali nisu uspele da ostvare nijedan drugi uže postavljeni cilj. Vrhovni štab i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije uspeli su da se probiju iz Drvara i do kraja dana 3. juna izbiju na Kupreško polje, odakle su noću 3/4. juna prebačeni avionom u italijanski grad Bari, a po tom brodom na ostrvo Vis. Niko od velikog broja istaknutih ličnosti NOP-a, VŠ, CK KPJ, AVNOJ-a i članova savezničkih vojnih misija nije poginuo, a nijedna jedinica NOVJ u tom prostoru nije bila razbijena.

Do 29. maja uveče jedinice 1. proleterske divizije, 39. krajiške divizije i 9. krajiške brigade iz 10. divizije uspešno su zadržavale nastupanje snaga 7. SS divizije »Princ Eugen« i osujetile njihovu nameru da se spoje sa nemačkim

snagama u rejonu Prekaja - Drvar. Posle toga one su se noću 29/30. maja zabacile u pozadinu jedinica 7. SS divizije i to: Jedinice 1. proleterske divizije u istočnu stranu na prostoriju Vučja Poljana - Čardak - selo Pribelja; 9. krajiške brigade u prostor Podgoriie i Pljevskih Podova, a 39. divizije na sever u rejon Crkveno prema Ključu. Čim se zabacila u pozadinu neprijateljskih jedinica, 1. proleterska divizija je sa 1. proleterskom brigadom zaposela položaje za odbranu u obrnutom smeru u rejonu Mliništa, sa zadatkom da u sadejstvu sa 3. krajiškom brigadom u prostoru južnije od Čardaka, prema Glamoču, na levom krilu i 9. krajiškom brigadom na desnom krilu u prostoru Podgorije i Pljevskih Podova prema Jajcu, zatvara sve pravce koji od Mliništa preko Čardaka i masiva planine Vitorog izvode na istočnu stranu u prostor Kupreškog polja i do noći 3/4. juna zaštiti evakuaciju Vrhovnog štaba i ranjenika iz tog prostora u planiranom pravcu.

Osetivši prisustvo delova 1. proleterske divizije u svojoj pozadini 13. SS puk 7. SS divizije, izvršio je pregrupaciju svojih snaga i glavninom 2. juna izvršio napad na položaje 1. proleterske brigade u rejonu Mliništa istovremeno kad su neprijateljske snage iz pravca Glamoča napadale 3. krajišku brigadu u prostoru južno od Čardaka i 13. proletersku brigadu u rejonu Pribelje. Ti napadi su bili kratkog daha, jer su snage 4. i 39. krajiške divizije iz prostora Crkveno istovremeno izvršile jak pritisak na nemačke snage u prostoru Pecka - Medna - Vrbljani - Busije, pa je 13. SS puk morao upotrebiti sve svoje snage u tom pravcu i oslabiti pritisak na 1. proletersku brigadu, a 3. krajiška i 13. proleterska brigada uspele odbaciti neprijatelja prema Glamoču. Tu situaciju su blagovremeno iskoristile sve jedinice 1. proleterske divizije i uspele se odlepiti od neposrednog dodira sa neprijateljem, a potom preko masiva planina Smiljevac, Vitorog i sela Pribelje preći na istok u prostor Vukovskog i Ravnog, prema Prozoru i Gornjem Vakufu.

Na pojavu i koncentraciju tih jedinica u ovom prostoru, sa kojima je ostao Prateći bataljon i jedan deo članova Vrhovnog štaba, neprijateljske posadne jedinice u dolinama reka Neretve, Bosne, Lašve i gornjeg toka Vrbasa brzo su reagovale povećanom mobilnošću i posedanjem važnijih mesta na drumovima i izvan stalnih uporišta u ovom prostoru. Zadržavanje jedinica 1. proleterske divizije radi odmora na sektoru Vukovskog i Ravnog sve do 12. juna, omogućilo je nemačkom komandovanju da izvrši pregrupaciju snaga svoje 369. i 7. SS divizije ojačanim sa 92. motorizovanim pukom, delovima jedinica »Brandenburg« i ustaško-domobranskim operativnim jedinicama i usmere njihova dejstva na ovaj sektor u cilju okruženja i uništenja 1. divizije u ovom prostoru ili u prostoru planinskog masiva Vraniće, zajedno sa jedinicama 10. krajiške divizije. Tako je za 10 dana borbe, od 25. maja do 4. juna, u Drvarskoj operaciji došlo do paradoksalnog obrta situacije, u kojoj su se glavne snage obeju strana u sukobu, umesto u zapadnoj Bosni na sektoru Drvara, našle na sasvim drugom kraju, u trouglu Kupres - Prozor - Gornji Vakuf, u graničnom pojasu južnog dela srednje Bosne sa Dalmacijom i Hercegovinom.

U borbama na Vranići i Pogorelici

U narednim danima, do kraja juna, na širem prostoru planina Vraniće, Zeca i Pogorelice i na prostoru severozapadno od druma Gornji Vakuf - Travnik, preko Rostova, dolazilo je do veoma teških borbi, iznenadnih sukoba i dramatičnih situacija.

Uključivanje 7. krajiške brigade u te borbe, sa operativno-taktičkog stanoviša nije bilo najsrećnije, prvenstveno zbog toga što se od strane štaba 10. divizije njeni zadaci, a od strane štaba brigade i način upotrebe njenih jedinica nisu prilagođavali novonastalim situacijama na najbolji način. Umesto toga, ona je skoro za sve vreme tih borbi ostajala na izvršavanju onih opštih zadataka koje je imala od ranije - da samoinicijativno dejstvuje po komunikacijama i objektima na širokom prostoru jednovremeno na više sektora u prostoru gornjeg toka Vrbasa i u Fojničkoj kotlini, međusobno udaljenim više od 20 kilometara preko masiva planina Vraniće, Zeca i Pogorelice. Zbog toga je brigada bila podeljena na dva dela i sa dva bataljona dejstvovala na sektoru Fojnica - Kreševo, a sa dva bataljona Gornji Vakuf - Prozor. Takva upotreba jedinica u kritičnim situacijama umanjivala je udarnu moć brigade kao celine, a radi uspešnijeg rukovođenja iznuđavala potrebu deobe štaba brigade u kombinaciji političkog komesara i zamenika komandanta brigade sa jednom grupom, a komandanta i zamenika političkog komesara brigade sa drugom grupom bataljona, bez međusobne radio veze jer se nije raspolagalo sa radio sredstvima, osim jedne radio-stanice u mreži sa štabom divizije.

Prema operativnom dnevniku i izveštaju štaba brigade, prvi zadatak koji je brigada dobila u uskoj vezi sa novonastalom situacijom na sektoru prema Drvaru, do koje je došlo noću 29/30. maja kada se u rejonu Potoka i Mliništa 1. proleterska divizija zabacila iza neprijateljskih snaga, bio je da se štab brigade sa pozadinskim delovima i jednim bataljonom 31. maja prebaci iz rejona oko Kreševa u prostor sela Voljevac i Zastinje istočno od Gornjeg Vakufa, zbog kontrole pravca od Bugojna, preko Gornjeg Vakufa, prema Prozoru, jer je štab divizije pomerio jedan bataljon 9. krajiške brigade sa tog pravca u rejon Kupresa. Narednog dana, 1. juna, osmotren je pokret iz Bugojna preko Gornjeg Vakufa jedne borbene grupe iz sastava 7. SS divizije sa oko 150 vojnika, pet kamiona, dva tenka i dva motocikla, koja je neometano ušla u Gornji Vakuf i nastavila pokret drumom prema Prozoru. Po naređenju štaba brigade 2. bataljon je na brzinu izvršio pokret iz sela Voljevac gde je bio razmešten i sa bočne strane izveo napad na tu kolonu u rejonu Crni Vrh, ubio dva, a ranio tri vojnika ali je nije mogao zadržati, pa je neprijatelj tog dana zaposeo Prozor i organizovao odbranu.

Istovremeno kada se štab brigade sa 2. bataljonom i pozadinskim delovima prebacivao od Kreševa prema Gornjem Vakufu, 1. i 3. bataljon su 31. maja, po naređenju štaba brigade, bili u pokretu u suprotnom smeru, od Fojnice prema reci Bosni, radi izvođenja akcija na željezničkoj pruzi Sarajevo - Ženica. Prilikom prelaska druma Kiseljak - Busovača, 31. maja, uništili su nemački kamion i pokidali telefonske linije, a noću 1/2. juna u zasedi na pruzi kod Lašve srušili teretni voz sa 16 vagona i lokomotivom, ubili tri ustaše, zaplenili dve puške, pištolj i 120 pari polovnih vojničkih odela, a čitavu kompoziciju spalili. U izveštaju Zapovedništva 5. oružničke (žandarmerijske) pukovnije od 11. juna navodi se da je tada »izgorelo osam vagona stare opreme«.[:s,)] Glavni razlog zbog koga se skoro u svim ovakvim akcijama nedovoljno vršila evakuacija i slabo iskorištavale ogromne količine dragocenog plena bio je u tome što su bataljoni, radi veće pokretljivosti ostavljali svoje pozadinske delove u dubljoj pozadini, pa se evakuisalo samo ono što su borci mogli nositi sobom. Sledeće noći, 2/3. juna, na istoj pruzi u rejonu sela Bošnjaci, istočno od Lašve prema Visokom, ta dva bataljona napala su oklopni voz,

2[s3]) Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 218 - objašnjenje u fusnoti.

oštetili dva vagona, ubila 20 i ranila 25 neprijateljskih vojnika, ali ga nisu uspeli do kraja uništiti zbog otpora posade koja se žilavo branila više časova. U toj borbi u bataljonu je poginuo jedan borac.

Zbog pristizanja sve brojnijih neprijateljskih snaga u dolinu Vrbasa, koje su posedale pojedine važnije objekte i naselja na čitavoj dužini druma od Donjeg Vakufa, preko Bugojna i Gornjeg Vakufa do Prozora, štab 7. krajiške brigade je 2. juna uputio naređenje 1. i 3. bataljonu da se vrate iz akcija na željezničku prugu u dolini Bosne i prebace na drum Bugojno - Gornji Vakuf - Prozor u dolini Vrbasa, a u povratku preko planine Kruščice da likvidiraju novouspostavljeno neprijateljsko uporište u rejonu Rostova, na drumu Travnik - Gornji Vakuf u jačini jednog bataljona iz Zagrebačke konjičke pukovnije u Travniku, koja je preimenovana u »Brzi zdrug«. U povratku sa uspešno izvršenog zadatka, 2. juna, u pratnji grupe vojnih starešina i funkcionera za Crnu Goru, 4. bataljon je, prilikom prelaska komunikacije Sarajevo - Mostar vodio borbu u rejonu Ivan-Sedla, sa neprijateljem koji je već tada uspostavio stalnu posadu na tom prevoju, u jačini jedne ojačane čete iz 9. domobranske pukovnije. Čim je doznao da je bataljon prešao Ivan-Sedlo, štab brigade mu je uputio naređenje da ubrza pokret prema Gornjem Vakufu. Četvrti bataljon je stigao u sastav brigade 3. juna uveče, a tog dana 2. bataljon izvodio je napad na neprijateljsku kolonu u pokretu od Gornjeg Vakufa prema Makljenu i Prozoru i u napadu oštetio jedan tenk i ranio tri vojnika. U bataljonu je poginuo jedan borac.

Postupajući po Naređenju štaba brigade od 2. juna, 1. i 3. bataljon su u povratku iz akcija na željezničku prugu u dolini Bosne prešli preko planine Kruščice i noću 6/7. juna izvršili napad na neprijateljsko uporište u Rostovu, ubili 12 i ranili 20 neprijateljskih vojnika, ali uporište nisu mogli zauzeti. Bataljoni su se posle izvedenog napada povukli u pravcu Gornjeg Vakufa, uz gubitke šest poginulih i dva ranjena borca i oštećena dva puškomitraljeza. Sutradan, 7. juna, svi bataljoni brigade našli su se na istočnoj strani druma Bugojno - Gornji Vakuf i Gornji Vakuf - Prozor, u nešto bližoj međusobnoj vezi, orijentisani za bočna dejstva na neprijateljske snage u pokretu tim drumom. Od 7. do 12. juna izvedeno je ukupno devet napada. Po učinku najuspešniji je bio napad koji je 7. juna izveo 2. bataljon u širem rejonu Gračanice, na drumu Bugojno - Gornji Vakuf u kojem je ubijeno osam, a ranjeno 15 neprijateljskih vojnika, zaplenjen jedan protivtenkovski top 28 mm sa 16 granata, jedan teški minobacač sa 50 mina, puška sa 500 metaka, automat, pištolj, dvogled, uništen jedan i oštećen jedan nemački kamion. U bataljonu je poginuo jedan a ranjena su dva borca. Dva dana kasnije, 9. juna, 1, 2. i 4. bataljon tukli su neprijateljsku motorizovanu kolonu u rejonu Glavice, i na serpentinama kod Gradine na drumu Gornji Vakuf - Prozor. U tim borbama ubijeno je 10, a ranjeno 25 neprijateljskih vojnika, a u ovim bataljonima ranjena su tri borca.

Te napade 7. krajiška brigada izvodila je bez uspostavljene veze sa jedinicama 1. proleterske divizije, koje su se, od 5. do 12. juna, odmarale zapadno od druma Gornji Vakuf - Prozor u prostoru Ravno - Gornje i Donje Vukovsko, bez dodira sa neprijateljem. Međutim, 12. juna snage 369. nemačke legionarske divizije od Livna i Duvna prešle su u nastupanje preko Šujice u pravcu Kupresa i dostigle rejon Gornji i Donji Malovan, a delovi 7. SS divizije iz Bugojna prema Kupresu i ovladale prevojem Velika i Mala Kupreška Vrata, severno iznad Kupresa. Istovremeno su prešle u nastupanje neprijateljske snage iz rejona Prozora, preko Šćita, u pravcu Ravno. Na osnovu

prikupljenih podataka, štab 1. proleterske divizije je procenio da i pokreti jakih motorizovanih snaga iz tri pravca, jednovremeno u susret jedni drugima, imaju za cilj okruženja jedinica 1. proleterske divizije i njihovo razbijanje u prostoru Vukovsko - Ravno. Zbog toga je istog dana uveče naredio pregrupisavanje svih jedinica iz Ravnog i Vukovska na masiv planine Raduše, orijentišući 1. proletersku brigadu na istočne padine Raduše prema prevoju Makljen i Prozoru, a 3. krajišku brigadu na severne padine Raduše prema Gornjem Vakufu. Sledećeg dana, 13. juna u 23,30 časova, štab divizije je izdao naređenje svim jedinicama da se prebace na istočnu stranu druma Prozor - Gornji Vakuf, odnosno na sektor dejstva 7. krajiške brigade.[284]

Ovaj prelaz jedinice 1. proleterske divizije izvršile su noću 14/15. juna na deonici druma između Gornjeg Vakufa i prevoja Makljen, na koju su prethodnih dana najčešće napadali bataljoni 7. krajiške brigade i primorali neprijatelja da obustavi svaki pokret noću na tom drumu i da prikuplja svoje snage samo na najvažnijim objektima, dosta udaljene jedne od drugih. To je omogućilo jedinicama 1. proleterske divizije da taj prelaz izvrše neopaženo i da 1. proleterska brigada zaposedne položaje na liniji sela Blace - Kranjčići - Klek, jugoistočno od Prozora, obezbedujući se iz pravca Prozora i doline Rame. Na levom krilu istočno od 1. proleterske brigade iz rejona Solakove Kule, 17. krajiška brigada je zatvarala pravce od Ostrošca i Konjica iz doline Neretve i kontrolisala prostor na južnim padinama Bitovnje iz pravca Ivan-Sedla. Desno od 1. proleterske, na liniji sela Seoci - Seferovići - Cvrče položaje je zaposela 13. proleterska brigada, obezbedujući se sa linije druma Gornji Vakuf - Makljen, a 3. krajiška brigada produžila je pokiret na severoistok uz vodotok Vrbasa i 15. juna podišla grebenu planine Zec u rejonu Vitreuše (1911), daleko iza 1. i 13. proleterske brigade.

U takvom borbenom rasporedu jedinica 1. proleterske divizije, 7. krajiška brigada se ponovo našla podeljena na dva dela. Prvi i 3. bataljon, kod kojih se nalazio štab i pozadinski delovi brigada, zatvarali su pravce od Gornjeg Vakufa uz reku Vrbas i držali zastor prema drumu za Prozor, desno od 13. proleterske brigade na liniji Berać-Skarino Brdo-Lanište, severoistočno iznad sela Mračaj, Dobrošin i Ždrimce. Noću 12/13. juna 4. bataljon, a dan ili dva za njim i 2. bataljon, prebačeni su preko planine Vraniće na sektor Fojnice, sa zadatkom da izvode akcije na drumu Busovača - Kiseljak i kontrolišu pravce koji preko Fojnice i od Busovače izvode u rejon Plokoško (suvo) Jezero na grebenu Vraniće. Za vreme navedenih pokreta jedinica 1. proleterske divizije iz rejona Ravno i Vukovsko, od 12. do 15. juna, obe grupe bataljona 7. krajiške brigade nastavljale su uobičajenu borbenu aktivnost na svojim sektorima dejstva. Tako je 4. bataljon 13. juna u rejonu Klokoti sačekao jednu neprijateljsku kolonu u pokretu od Busovače prema Kiseljaku i u kraćoj borbi povratio je nazad, a 1. i 3. bataljon su 15. i 16. juna sa svojih položaja napadali neprijateljske snage na liniji druma Gornji Vakuf - Prozor i u tim borbama ubili šest i ranili 20 neprijateljskih vojnika, zaplenili nešto sanitetskog materijala i drugih predmeta vojne opreme.

Tih dana ponovo je došlo do naglih promena situacije na čitavom tom prostoru. Posle izvedenog napada u prazan prostor Vukovska i Ravnog, Nemci su se tek tada uverili da se 1. proleterska divizija izvukla na istočnu stranu druma Gornji Vakuf - Prozor. Uveče 16. juna u Donjem Vakufu komandant 7. SS divizije »Princ Eugen«, general Oto Kum, sazvao je stare-

šine potčinjenih jedinica i izdao im naređenja da odmah pristupe okruženju i uništenju snaga 1. proleterske divizije i 7. i 17. brigade iz 10. krajiške divizije u širem prostoru planine Vraniće.[285] U tom cilju Nemci su noću 16/17. juna i u narednim danima pristupili pregrupaciji svojih snaga, koristeći brojnu motorizaciju i drumove koji okružuju taj prostor sa svih strana, u mesta u kojima su od ranije postojala stalna ili povremena uporišta na kružnoj osnovici: u Donjem Vakufu, Travniku, Busovači, Kiseljaku (sa Visokim, Fojnicom i Kreševom), Sarajevu, Konjicu, Ostrošcu, Rami, Prozoru, Gornjem Vakufu i Bugojnu. Sa mešovitim nemačkim i ustaško-domobranskim operativnim jedinicama trebalo je zaposesti međuprostore i usaglašenim dejstvima po pravcima preći u napade sa svih strana. Glavni nosilac tih dejstava bio je 13. puk (1, 2, 13. i 14. bataljon) i izviđački bataljon te divizije. Pred početak napada te nemačke jedinice bile su raspoređene na drumu od Bugojna do mesta Rama u dolini Neretve, sa 14. bataljonom od Rame do Prozora, sa izviđačkim bataljonom od Prozora do Gornjeg Vakufa, sa 1. bataljonom između Gornjeg Vakufa i Bugojna, a 2. bataljon 13. SS puka, noću 16/17. juna iz rejona Kupresa kamionima preko Bugojna, Donjeg Vakufa, Travnika i Busovače prebačen u rejon Fojnice i 17. juna u 5,45 sati iskrcan u rejonu sela Nadbare, 6 km istočno od Fojnice, na drumu za Kiseljak.

Po iskrcavanju iz vozila taj nemački bataljon je bez zadržavanja prešao u nastupanje preko Fojnice u dve napadne kolone. Desnom, zapadnije, pored Fojnice, preko sela Tješila planinskom stazom koja uz greben kose izvodi u rejon Lijeva Reka i Dernečište na Zec planini, a levom istočno, pored Fojnice, uz greben koji preko Guvna (1023) i Gruda (1645) takođe izvodi u rejon Dernačište i spaja se sa desnom stazom u tom prostoru najviših vrhova planine. Međutim, desnu kolonu je sačekao 4. bataljon 7. krajiške u 6,15 sati bočnim napadom na liniji k. 724 (Vidina) - selo Marinići i Grabovik na severnoj strani druma, 3 km ispred Fojnice, a levu kolonu 2. bataljon sa bočne strane na liniji Guvno - selo Jarice, južno iznad Fojnice. Borbe su trajale do 12,30 sati. U njima su ta dva bataljona 7. krajiške ubila 10 i ranila 18 neprijateljskih vojnika, ali Nemce nisu uspeli zadržati. Posle te borbe 2. i 4. bataljon postavili su se na liniju sela Planje - selo Ragale iznad Fojnice, u odbrani osnovnog pravca uz vodotok reke Fojnice prema Plokoškom (suvom) jezeru na Vranići i od Fojnice prema Rostoru, a 2. nemački bataljon do 20 sati tog dana izašao je na najviše vrhove Zec planine - Deralište, Vagan, Vitreuša (1911) i Strug (1819) i prešao u kružnu odbranu. Sa njim su te večeri stupila u borbu tri bataljona 3. krajiške brigade, koji su u noći 17/18. juna uspeli zadržati položaje u prostoru Stit (1950), na grebenu koji spaja planinu Vraniću na zapadnoj i Zec planinu istočnoj strani i tako preprečili Nemcima put prema najvišim vrhovima Vraniće.

Na južnoj strani masiva Vraniće 14. bataljon 13. SS puka i izviđački bataljon 7. SS divizije, ojačani ustaško-domobranskim snagama mešovitog sastava, posedali su polazne rejone za napad u prostoru prevoja Makljen, Prozora, doline Rame i Neretve, sa kojima su delovi 1. proleterske divizije i 1. i 3. bataljon 7. krajiške brigade vodili manje borbe da bi ometali i izviđali neprijatelja. Sutradan, 18. juna, od ranog jutra borbe su vođene na položajima svih jedinica 1. proleterske i 10. krajiške divizije u tom prostoru. Na krajnjem levom krilu iz pravca Konjica i Ostrošca napadnuta su dva bataljona 17. krajiške brigade u rejonu sela Raotići i Utori, istočno od Solakove Kule, ali je neprijatelj bio odbijen uz gubitke od četiri mrtva i sedam ranjenih vojnika.

Kod 1. proleterske brigade neprijateljske snage sa linije druma Prozor - Rama (Crna Ćuprija) izvršile su napad i do 15 časova ovladale linijom selo Uzdol - selo Here, na kojoj su bile zaustavljene. Nä frontu odbrane 13. proleterske brigade neprijatelj je iz pravca Prozora i sa prevoja Makljen do 13 časova podišao liniji Košare (1115) - Lisac (1341) - Kasli Brdo (1421), u širem rejonu sela Pridvorci, Cvrče i Gazići. Prvi i treći bataljon 7. krajiške tog dana su zadržali svoje dotadašnje položaje na liniji Berač (1291) - Škarino Brdo (1127) - Lanište (1072) u širem rejonu sela Mračaj - Dobrošin i Seoci, na desnoj strani Vrbasa prema Gornjem Vakufu. Tog dana 1. bataljon je vršio napad preko Crnog Vrha u pozadinu levog krila neprijateljskih snaga, koje su napadale na delove 13. proleterske brigade, ali bez većeg uspeha.

Kod 3. krajiške brigade, na grebenu Zec planine, vođene su žestoke borbe, u kojima se 2. bataljon 13. SS puka uglavnom ostao na položajima koje je zaposeo 17. juna uveče, a na pravcu odbrane 2. i 4. bataljona 7. krajiške na severnoj strani Vraniće prema Fojnici nije bilo promena, izuzev što je primećeno pristizanje svežih snaga neprijatelja iz pravca Kiseljaka u rejon Fojnice i Kreševa, odakle se jedan deo tih snaga uputio uz reku Željeznicu prema selu Dusina i planini Pogorelici.

Na osnovu takvog razvoja događaja štab 1. proleterske divizije 18. juna u 9,30 časova je izdao naređenje svojim jedinicama da se po brigadama krajem dana i u noći 18/19. juna povuku u najviše predele planine Vraniće »odakle (će) posle najnužnijeg odmora izvršiti pokret ka povoljnijoj prostoriji za naše dalje dejstvo«,[286] ali je očigledno bio u dilemi oko izbora te »povoljnije« prostorije. Prema nekim posleratnim napisima tada je štab divtzije predlagao Vrhovnom štabu »da se Divizija prebaci istočno od komunikacije Konjic - Sarajevo . . . ali nije dobio saglasnost s obrazloženjem da 1. divizija mora ostati na toj prostoriji da bi onemogućavala nemačkim snagama slobodu manevra komunikacijama prema jadranskoj obali«.[287]

Narednih dana najžešće borbe vođene su u najvišim predelima planinskog lanca Vraniće, Zeca i Pogorelice. Greben Vraniće je, u stvari, ogolela površina obrasla vlasuljastom planinskom travom, a na pojedinim mestima makijom dugačkih stabala položenih po zemlji iz kojih izrastaju guste četinarske grane na sve strane i takve prostore čine neprohodnim izvan uskih staza koje se poput lavirinta provlače kroz gustiš. Od spoja sa Zec planinom, nešto istočnije od brda Štit (1950), pa do grupe brda u prostoru Sarajevskih i Travničkih vrata, greben je po dužini nepodesan i za odbranu i za napad, zbog uskog prostora koji onemogućava razvijanje jačih snaga za borbu. U tim prostorima Vraniće i u letnjem dobu godine noći su hladne, a jutra najčešće maglovita do poodmaklog doba dana, kad nastupa toplo sunačano vreme do kasnog popodneva.

Ujutru 19. juna borbe su nastavljene na svim pravcima sa dosta obrta i na jednoj i na drugoj strani. U 5 sati izjutra 2. bataljon 13. SS nemačkog puka dobio je zadatak da iz rejona Vitreuše na Zec planini produži dejstva na jug preko sela Kruščica ka Solakovoj Kuli, u susret 14. bataljonu tog puka koji je napadao iz doline Rame i Neretve u pravcu Solakove Kule, sa kojim se kretao i komandant tog puka radi podsticanja dejstva i povezivanja ta dva bataljona na toj liniji. Međutim, zbog pritiska kojeg su vršile snage 3. krajiške brigade u napadima na Vitreušu, taj bataljon se morao braniti sve do 13 sati.

286) a VII, fond NOP-a, k. 712, reg. br. 40/1.

Istovremeno, između ta dva nemačka bataljona koji su u popodnevnim časovima nastupali jedan drugom u susret, nalazili su se delovi 17. krajiške brigade koji su u rejonu Kruščice i Solakove Kule pružili snažan otpor i naneli neprijatelju gubitke od devet ubijenih i 20 ranjenih vojnika. Posle te borbe delovi 17. krajiške brigade su se povukli iz rejona Kruščica na istok u prostor planine Pogorelice i Bitovnje, a delovi 2. i 14. bataljona 13. SS puka uspostavili međusobnu vezu na liniji Kruščica - Solakova Kula tek oko 20,30 časova uveče.[288)]

Na pravcima odbrane jedinica 1. proleterske divizije 1. proleterska brigada je 19. juna pre svanuća zaposela položaje u prostoru Sarajevska Vrata - Smiljevačka kosa - Prokoško (suho) jezero - Trskavica - Stražica, u skladu sa naređenjem štaba divizije od 18. juna. Treća krajiška brigada je tog dana vodila borbu sa neprijateljskim snagama na Zec planini, sa težnjom da ih odbije i izbije na prostoriju Lučina - k. 1101 - Kotlov Dol - Zec planina i poveže se sa 1. brigadom na Sarajevskim vratima. Na frontu odbrane 13. proleterske brigade 19. juna nije bilo promena sve do mraka. U toku noći 19/20. juna ta brigada se izvukla u prostor Nadkrstac (2112) - Devetaci - Vrela - Bela Gromila - Gradski kamen - Crvena zemlja - Uložnica - Timočka kosa, u najvišim predelima Vraniće, obezbedujući se sa te prostorije od Gornjeg Vakufa, Rostova i od Šebešića.[289,]

Kod 7. krajiške brigade 19. juna 1. i 3. bataljon su vodili borbu na liniji selo Ždrimce - selo Dobrošin sa neprijateljskim snagama koje su napadale sa druma od Gornjeg Vakufa i ovladale rejonom Baba (810) i Orlišće (815) na desnoj obali Vrbasa. U toj borbi ubijen jedan i ranjeno pet neprijateljskih vojnika i do kraja dana neprijatelj zadržan na dostignutoj liniji. Uveče je 1. bataljon sa zamenikom komandanta brigade Milanom Ćupom i političkim komesarom Čedom Jovanovićem upućen na sektor odbrane 2. i 4. bataljona prema Fojnici, koji su tog dana vodili višečasovnu borbu sa brojnijim neprijateljskim snagama koje su napadale uz vodotok Fojničke reke prema šumi Prokos i Prokoškom (suhom) jezeru na Vranići. U borbi je ubijeno 15, a ranjeno 28 neprijateljskih vojnika, njegove snage odbačene su nazad i zaplenjeno je 1500 metaka za pušku, a bataljoni su imali jednog poginulog i jednog ranjenog borca.[290*]

Narednog dana, 20. juna, borbe su nastavljene na pravcima odbrane 3. i 7. krajiške brigade. Nemci su od sela Kruščice i Solakove Kule vratili 2. bataljon 13. SS puka ponovo na Zec planinu i u 16 časova snagama tog bataljona izvršili napad na položaje 3. krajiške brigade. Borba je trajala do 21 čas. Neprijatelj je potisnuo snage 3. krajiške brigade i ovladao najvažnijim objektom u tom prostoru Štitom (1950), gde je zanoćio. Na pravcu odbrane 4. bataljona 7. krajiške neprijatelj je obnovio napad od Fojnice uz Fojničku reku, ali je ponovo odbijen uz gubitke od jednog ubijenog i pet ranjenih vojnika, a bataljon je zadržao prvobitne položaje na liniji selo Ragale - selo Plane. Istovremeno, levo od 4. bataljona borbe je vodio 1. bataljon zatvarajući pravac od Busovače preko sela Carev Dol, kojim je napadao jedan bataljon Brzog zdruga, posle koje se 1. bataljon krajem dana povukao na liniju Staro selo - Turkovići, hvatajući vezu sa delovima 4. bataljona u rejonu sela Mrđanići i Mujakovići. Na krajnjem desnom krilu od Kreševa i uz dolinu

288) A VII, nem. arhiva, k. 10, reg. br. 2/5.
289) a VII, fond NOP-a, k. 712, reg. br. 40/1.

reke Željeznice od Fojnice, neprijatelj je vršio pritisak na delove 17. krajiške brigade u odbrani prema selu Dusini i na grebenu planine Pogorelice.

U takvoj situaciji štab 1. proleterske divizije je noću 20/21. juna izdao naređenje svim svojim jedinicama da se sa planine Vraniće prebace na severozapad preko komunikacije Gornji Vakuf - Travnik, a potom prema razvoju situacije bilo u prostor zapadno od Vrbasa ili u prostor severno od linije Jajce - Travnik - Zenica, na sektor planine Vlašića. Te noći jedinice te divizije su se u najvećoj tajnosti odvojile od neprijatelja, koristeći pošumljene predele neopaženo napustile planinu Vraniću i u svanuće 21. juna našle se u prostoru prema drumu Donji Vakuf - Travnik, preko Komara.

Na te promene operativnog položaja jedinica 1. proleterske divizije, štab 10. krajiške divizije ničim nije reagovao u pogledu rasporeda svojih jedinica iz nepoznatih razloga. Sedma krajiška brigada je sa 1. i 4. bataljonom i dalje ostala na položaju prema Fojnici, 2. bataljon je sa položaja prema Fojnici rokiran na istok, prema Pogorelici, a u tom pravcu je usmereno izvlačenje i 3. bataljona sa prvim delom štaba brigade i pozadinskim delovima sa položaja prema Gornjem Vakufu. Pošto je štab brigade raspolagao samo sa jednom radio-stanicom u redio-mreži štaba divizije, koja se nalazila uz zamenika komandanta i političkog komesara kod 1. i 4. bataljona, to su se ta dva dela štaba mogla međusobno povezivati samo povremeno, preko radio-stanice štaba divizije, koji se tada nalazio u prostoru Pogorelice. Sedamnesta brigada je ostala na svom dotadašnjem sektoru delom na Pogorelici, a delom na južnim padinama Bitovnje, u zastoru prema Konjicu i Ivan-Sedlu, a 9. krajiška u prostoru Vitovlje i Dnoluka, istočno od Jajca, daleko izvan prostora u kojem su vođene borbe.

Narednog dana, 21. juna, Nemci su sa 2. bataljonom 13. SS puka prešli u napad od Vitreuše i Štita i naišli na prazan prostor grebena Vraniće i krajem dana bez borbe zaposeli brdo Rosin (2060) na zapadnom kraju grebena Vraniće, iza položaja 1. i 4. bataljona 7. krajiške prema Fojnici, a u sledećem danu 22. juna taj bataljon povukli u Gornji Vakuf, i kamionima prebacili preko Bugojna i Donjeg Vakufa na drum prema Travniku, sa kojim su 23. juna izjutra u 4 sata zaposeli položaj od sela Oborci do prevoja Komar i tako presekli dalji pokret jedinicama 1. proleterske divizije na sever u prostor Vlašića. Za vreme prebacivanja ovog bataljona na navedeni pravac, Nemci su sa 1. bataljonom 13. SS puka iz rejona Gračanice na drumu Gornji Vakuf - Bugojno, a Izviđačkim bataljonom sa druma Gornji Vakuf - Rostovo i Brzog ustaškog zdruga iz Travnika 22. juna prešli u napad na jedinice 1. proleterske divizije u tom prostoru sa svih strana. U tom koncentričnom napadu došlo je do veoma dramatičnih i teških borbi sa 1. proleterskom brigadom u rejonu Polje Bašarinac, sa 3. krajiškom brigadom u rejonu Crni Vrh (1379 i 1392), a sa 13. brigadom na brdima Huma, zapadno od Rostova, uz velike žrtve na obe strane. Posle tih borbi sve jedinice 1. proleterske divizije ponovo su se izvukle na greben planine Vraniće.

U tom povlačenju 13. proleterska brigada je 23/24. juna prošla preko druma između Rostova i Gornjeg Vakufa i do zore izbila u rejon brda Rosin (2060) - Korita - Zlatno guvno, na zapadnim padinama Vraniće, koje je dva dana ranije 22. juna izjutra napustio 2. bataljon 13. SS puka. Iste noći 23/24. juna 1. proleterska i 3. krajiška brigada sa štabom 1. divizije, štabom 1. korpusa, delom Vrhovnog štaba i divizijskom bolnicom prešle su drum Gornji Vakuf - Travnik u rejonu sela Bistro i Orašac, severno od Rostova i preko Mokre Ravni, istočno od Sebešića izbile u rejon Poljane (1664) - Javornjača

(1663) na severne padine Vraniće, iza 1. i 4. bataljona 7. krajiške, koji su u zastoru prema Fojnici i u zatvaranju pravaca od Busovače preko planine Kruščice prema Prokoškom (suhom) jezeru na Vranići, odbijali neprijateljske napade puna tri dana. Tako je 4. bataljon 22. juna u protivnapadu prema Fojnici ubio jednog, ranio pet neprijateljskih vojnika i ovladao varošicom, iz koje se dan kasnije 23. juna morao povući pod pritiskom jakih snaga neprijatelja koje su brzo reagovale iz pravca Kiseljaka i Busovače. Sa tim snagama 1. i 4. bataljon su 23. i 24. juna vodili borbe na liniji selo Ragale - selo Plane - Carev Dol u kojima su ubili i ranili 12 neprijateljskih vojnika, a bataljoni imali dva poginula i dva ranjena borca. Poginuli su Milorad Pilipović, politički komesar 1. bataljona i Vaso Ćulibrk, komandir 2. čete u tom bataljonu.

U naredna četiri dana, od sumraka 24. do 28. juna uveče, operativni položaj 7. krajiške brigade bio je višestruko pogoršan, a njene jedinice preživljavale najtežu krizu u ratu u kojoj su izbegle razbijanje i velike gubitke na planini Vranići. Samo zahvaljujući snalažljivosti starešina u štabovima bataljona i komandama četa jedinice su očuvale svoju celinu i veštim i odvažnim manevrima izbegavale zamkama jakih neprijateljskih snaga na relativno uskom prostoru grebena Vraniće koji se nije smeo napuštati.

Ujutru 25. juna čitava grupacija 1. proleterske divizije napustila je greben Vraniće na istočnu stranu preko Zec planine i Pogorelice za Bitovnju, osim 1. proleterske brigade koja je ostala u zaštitnici u rejonu Poljane i Javornjača na severnim padinama Vraniće i Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba na zapadnom kraju grebena Vraniće. Za njima je nastupao izviđački bataljon 7. SS divizije iz pravca Rostova, a od Busovače preko Busovačkih staja jedan bataljon Brzog domobranskog zdruga. Noću 24/25. juna Nemci su iz prostora zapadno od Rostova rokirali 1. bataljon iz 13. SS puka u rejon Prozora, a 2. bataljon tog puka od Komara preko Donjeg Vakufa i Bugojna ponovo vratili u Gornji Vakuf, koji je iz tog rejona u toku dana 25. juna zaposeo zaprečne položaje na delu druma od Gornjeg Vakufa do prevoja Makljen i povezao se sa 1. bataljonom u rejonu Prozora. Na položaje 1. i 4. bataljona 7. krajiške napadale su mešovite ustaške i domobranske snage od Fojnice i Brzog zdruga iz pravca Busovače preko planine Kruščice.

U prepodnevnim časovima 25. juna delovi 1. proleterske brigade vodili su borbu u rejonu Busovačkih staja sa jednom neprijateljskom kolonom koja je nastupala iz pravca Busovače, a potom se čitava brigada izvukla na greben Vraniće uz prihvat Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba koji se do 15 časova tog dana branio ispred izviđačkog bataljona 7. SS divizije u rejonu zapadnije od Prokoškog jezera štiteći evakuaciju delova divizijske bolnice 1. divizije. Čim je izišla na greben 1. proleterska brigada je sa zatečenim delovima divizije u tom prostoru, bez zadržavanja nastavila pokret preko Zec planine i Pogorelice na sektor Bitovnje. Njeno izvlačenje sa Vraniće prihvatali su delovi 3. krajiške brigade na grebenu Zec planine, a iz tog prostora i jednu i drugu brigadu prihvatali su 2. i 3. bataljon 7. krajiške brigade na grebenu Pogorelice i ujedno vodili borbu sa neprijateljskim snagama koje su iz doline reke Željeznice i od Kreševa napadale u pravcu sela Dusina i Požetva.

Posle povlačenja svih jedinica 1. proleterske divizije sa Vraniće, 1. i 4. bataljon 7. krajiške brigade ostali su sami na severnoj strani planine, u borbi sa neprijateljem koji je napadao iz pravca Fojnice. Tu borbu vodili su čitavog dana, ubili osam, a ranili 12 neprijateljskih vojnika, i te neprijateljske snage povratili nazad, uz sopstvene gubitke od jednog poginulog i tri ranjena borca.

Narednog dana, 26. juna, rano izjutra oba bataljona bila su napadnuta jednevremeno sa više strana brojnijim neprijateljskim snagama. Prvi bataljon je vodio borbu sa neprijateljem koji je napadao iz severnog pravca od sela Carev Dol, preko Starog Sela i iz zapadnog pravca od Rostova preko Mokre Ravni i bio odbačen prema Prokoškom jezeru na grebenu Vraniće kojeg su već posedali delovi izviđačkog bataljona 7. SS divizije. Posle borbe na liniji selo Ragale - selo Plane prema Fojnici 4. bataljon je tek predveče bio odbačen u izvorni deo potoka Kravnica istočnije pored Prokoškog jezera. Okruženi sa svih strana bataljoni su se u ovom prostoru međusobno povezali, sklonili u najgušću šumu na teže pristupačnim mestima i bili u gotovosti za borbu sa neprijateljem prsa u prsa. O toj situaciji zamenik komandanta brigade kapetan Milan Ćup je 26. juna radio depešom javljao štabu 10. krajiške divizije:

> »Mi smo nabijeni između Stražice (tt 1808)) i Vrtače (predeo) u šumu. Situacija nam je nejasna. Vezu smo uhvatili sa komorama. Prodor do Dusine nam je nemoguć. Pokušaćemo izvlačenje. Neprijatelj se nalazi oko nas. Gde se nalazite, kako je kod Vas.«[291)]

Predveče 26. juna 1. i 4. bataljon su pokušali da se iz prostora Vrtača izvuku na greben Vraniće i prebace na Zec planinu, ali su u rejonu Debelo Brdo (1861) naišli na neprijateljske snage koje su te noći zalogorovale na zaravni Derala i sa njima stupili u borbu koja je trajala punih šest časova. U tom probijanju bila je odsečena komora 1. bataljona i vraćena nazad u prostor Vrtača, tri poginula i tri ranjena borca, a čitav 4. bataljon i glavnina 1. bataljona izvukli su se i nastavili pokret grebenom na istočnu stranu prema Zečevoj glavi na Zec planini. U tom pokretu, prethodnica^, bataljona je otkrila neprijatelja ispred sebe u rejonu Otigoških staja, 2 km severoistočno od Zečeve glave (1766) pa su bataljoni po naređenju zamenika komandanta brigade Ćupa skrenuli na južnu stranu grebena u duboku dolinu izvornog dela reke Neretvice i u svanuće 27. juna sklonili se u gustu šumu, organizujući neposredno obezbeđenje i osmatranje prostora Zečeve glave i ogolelog grebena planine. Ceo dan su ostali u neizvesnosti kuda da krenu iz rejona u kojem su se nalazili i svakog trenutka očekivali da budu otkriveni od brojnih kolona neprijatelja koje su od Vraniće prolazile pored njih ka Pogorelici.

Predveče, po naređenju Ćupa, na čelu sa 4. bataljonom izvršili su pokret u nameri da se prebace preko grebena na severnu stranu u rejon Dernečišta i koristeći gustu šumu sa visokim drvećem severnom stranom Vraniće iznad Fojnice ponovo izbiju u rejon Prokoškog jezera i povežu sa komorom 1. bataljona negde u tom rejonu. Taj pokret je izvršen bez prethodnog izviđanja okolnih brda na grebenu planine. Zadovoljili su se činjenicom da su neprijateljske snage prošle grebenom pored Zečeve glave na istok i na osnovu toga zaključili da je čitav prostor prazan. Kada je kolona 4. bataljona prošla rasedlinom pored Zečeve glave i čelom izbila na Dernečište, sa Smiljeve kose i bezimenog visa zapadnije iznad Dernečišta i Gvozđanskih staja, na nju je otvorena snažna vatra iz više puškomitraljeza. U tom trenutku prethodnica kolone jednostavno je produžila napred i u trku prešla na severnu stranu grebena, a glavnina na istočnu stranu u streljačkom stroju zaposela poprečnu kosu i otvorila vatru na neprijatelja na suprotnoj strani dugačke a uske rasedline i na toj liniji ostala do pada mraka u puškaranju sa neprijateljem preko udoline. Pošto su se jedinice sredile utvrđeno je da se u glavnini ne nalaze zamenik komandanta brigade Ćup, politički komesar Jovanović i komandant

4. batoljona Slavko Vuković, ali se pretpostavljalo da su se sa prethodnicom prebacili na drugu stranu grebena planine. Štabovi 4. bataljona su pronašli vodiča i sa bataljonima nastavili pokret u nameravanom pravcu, kroz bespuće i gustu šumu strmim stranama planine iznad naselja Bakovići i Fojnice. Zbog pomrčine pokret je trajao čitavu noć i tek sutradan 28. juna oko 12 časova bataljoni su zaposeli rejon Okrugljača (1617) i Stražica (1808) na poprečnom grebenu kose istočnije neposredno iznad Prokoškog jezera na Vranići i uspostavili vezu sa komorom 1. bataljona koja se nalazila u predelu Vrtača, odnosno tamo gde su ta dva bataljona bila noću 25/26. juna.

Tek tada se utvrdilo da je Milan Ćup nestao u rejonu Dernečišta i Gvožđanskih staja na Zec planini. Nestanak Ćupa bio je veliki gubitak za 7. krajišku brigadu. Bio je to čovek izuzetne hrabrosti i energije iskazivane u brojnim okršajima sa neprijateljem još od prvih ustaničkih dana u Bosanskoj krajini i kasnije u borbama 3. krajiške brigade. U popodnevnim časovima tog dana 28. juna štabovi bataljona su radio-depešom obavestili štab 10. krajiške divizije:[2921]

> »Mi smo na istom mjestu (misli se na mesto gde su ova dva bataljona bila 26. juna, nap. J. K.). Put izlaza nam je zatvoren. Postoji opasnost ostavke komore. Neprijatelj ne zna za nas.«

Ubrzo posle odašiljanja depeše takvog sadržaja, neprijatelj je izvršio napad na rejon u kojem su se nalazili jednovremeno iz pravca Fojnice preko zaseoka Panje i Okrugljače i od Sarajevskih vrata na grebenu Vraniće kosom na Strašicu iznad Prokoškog jezera. U iznenadnoj borbi, koja je trajala sve do zalaska sunca, 4. bataljon je delom snaga odbacio neprijatelja preko zaseoka Panje prema Fojnici, a glavnina preko Stražice prema Sarajevskim vratima i tako su se oba bataljona izvukla iz prostora Vrtača na južnu stranu Vraniće i preko Vitreuše prebacili u rejon Crni Vrh i Požetva na južnu stranu planine Pogorelica. Prilikom tog izvlačenja bataljoni su imali jednog poginulog i jednog ranjenog borca. Tog dana 28. juna 2. i 3. bataljon su napadali neprijateljske snage na prostoriji sela Crni Vrh koje su odbacili prema selu Kruščici i Solakovoj Kuli, a dan kasnije 29. juna 2. bataljon je napadao neprijatelja u pokretu od sela Požetve preko Pogorelice prema grebenu Bitovnje. U toj borbi neprijatelj je imao 15 mrtvih i 25 ranjenih vojnika, a kod 2. bataljona jedan ranjen i jedan nestao borac. To su bili poslednji delovi neprijateljskih snaga koje su nastupale za jedinicama 1. proleterske divizije, koje su se povlačile na istok grebenom Bitovnje i noću 27/28. juna prešle na istočnu stranu komunikacije Mostar - Sarajevo u prostor Bjelašnice prema Kalinovku i Foči. Pre prelaska te komunikacije one su se rasteretile suvišne opreme i naoružanja, teških ranjenika, obolelih i iscrpljenih boraca, koje su predali štabu 10. krajiške divizije, a on je tu obavezu preneo na 17. krajišku brigadu, čiji su borci i starešine bili najbolji poznavaoci zemljišta i naroda u tom prostoru.

Time su bile okončane borbe u prostoru planine Vraniće, koje su trajale punih 14 dana i noći, ponekad sa oštrinom ravnom onoj koju su imale u odbrani slobodne teritorije Bosanske krajine i oko Drvara. Od 2. do 29. juna jedinice 7. krajiške brigade vodile su ukupno 25 borbi, u kojima su sedam puta bile u napadima, sedam puta u odbrani i 11 puta vodile borbu iz zaseda na neprijateljske jedinice u pokretima. U tim borbama ubijeno je i ranjeno 318 neprijateljskih vojnika i starešina, zaplenjen protivtenkovski top sa 16

granata, teški minobacač sa 50 mina, pet pušaka sa 4.000 metaka, tri automata i dva pištolja, 121 par polovnih vojničkih uniformi, i drugih predmeta. Uništen je teretni voz sa 16 vagona opreme i dva kamiona, a teško oštećena četiri vagona oklopnog voza, tenk i kamion. U tim borbama brigada je imala 16 poginulih, 12 ranjenih i dva nestala borca. Medu poginulima i ranjenima bilo je sedam vojnih i političkih rukovodilaca po četama i vodovima. [1] Sve jedinice brigade bile su 30 juna prikupljene na prostoru sela Požetva i sela Pogorelica, na grebenu planine Pogorelice i u tim rejonima ostale do 3. jula 1944, radi sređivanja i odmaranja, jer su bile i fizički i psihički iscrpljene do krajnjih granica izdržljivosti.

Situacija i akcije posle Drvarske operacije

Čim je 1. proleterska divizija sa štabom 1. proleterskog korpusa i delom Vrhovnog štaba prešla komunikaciju Mostar - Sarajevo i nastavila pokret preko severnog dela Hercegovine prema Srbiji , vrhovni komandant je naredio da 6. lička divizija sa prostora Bosansko Grahovo - Livno - Duvno, a 11. krajiška divizija iz severnog dela srednje Bosne odmah krenu preko istočne Bosne prema Sapcu, Valjevu i Beogradu, a 28. slavonska divizija preko srednje i istočne Bosne za njima. Tako je posle Drvarske operacije na teritoriji Bosanske krajine i srednje Bosne ostao samo 5. korpus sa tri svoje divizije:

- 4. krajiška divizija sa Drvarsko-petrovačkim, Podgrmečkim, Kozaračkim, Timarskim i Gradiško-lijevčanskim odredom na prostorti Bihać - Bosanska Krupa - Bosanski Petrovac - Drvar;

- 39. divizija sa Mrkonjičkim i Zmijanjskim odredom na prostoru: Bravsko - Ključ - Mrkonjić-Grad - Resanovača - Mlinište;

- Umesto 11. krajiške divizije, koja je izuzeta iz sastava 5. korpusa, u severnom delu srednje Bosne formirana je nova Srednjebosanska divizija, koja je tek kasnije dobila i brojni naziv 53, to je bio i najveći redni broj divizija NOVJ formiranih u NOR-u. Ta divizija sa Motajičkim, Jajačkim, Vlašićkim i Uzlomačkim odredom nalazila se na prostoru srednjeg i severnog dela srednje Bosne;

- 10. krajiška divizia sa Travničkim, Kupreškim, Livanjsko-duvanjskim i Visočko-fojničkim odredom, ostala je na istoj teritoriji koju je imala i za vreme Drvarske operacije.

Kod rasporeda nemačkih i kvislinških snaga na teritoriji Bosanske krajine i srednje Bosne, posle Drvarske operacije, skoro da nije bilo većih promena u osnovnom rasporedu. Sedma SS divizija »Princ Eugen« ostala je na prostoru Sarajevo - Livno; 369. divizija u dolini donjeg toka Neretve, a 373. divizija »Tiger« u dolini Une. Pored te tri divizije u Bosanskoj krajini bile su raspoređene razne posadne, železničke i policijske nemačke jedinice jačine bataljona i puka. Ukupna jačina tih nemačkih snaga iznosila je 51.190 vojnika i starešina, čiji su se delovi često pomerali sa jednog na drugi prostor u zavisnosti od potreba. Uz te nemačke snage bilo je više od 62.000 ustaško-do-

[293] > **A VII, fond NOP-a, k. 854, reg. br. 26/1-3. (Podatak u izveštaju štaba 10. divizije štabu 5. korpusa od 17. jula da je za vreme ove ofanzive iz 7. brigade dezertiralo 60 boraca, ne potvrđuju izveštaji ove brigade. Verovatno je reč o domobranima zarobljenim u ranijim borbama koji su se bez oružja kretali sa četama i pojedinačno gubili u različito vreme neznano kuda.)**

mobranskih vojnika, svrstanih u 17 zdrugova, 7 samostalnih stražarskih bataljona i 7.594 četnika organizovanih u pet korpusa (Bosanskokrajiški, 1. i 2. Srednjebosanski i 1. i 2. korpus Dinarske četničke divizije).[294]

Osim ovih nemačkih jedinica na teritoriji Bosanske krajine, u njenoj neposrednoj okolini (u severnoj Dalmaciji Slavoniji, Baniji i Kordunu) tada su bile raspoređene još tri nemačke divizije (1. kozačka, 264. i 187), tako da je na relativno malom prostoru u srednjem toku Save, u dolini Une, Bosne i Neretve bilo koncentrisano šest nemačkih divizija, što je u tom vremenu predstavljalo najveću koncentraciju na Balkanu.

S druge strane, na istočnom frontu Crvena armija je već izbijala na granice Rumunije, približavala se granicama Poljske i Čehoslovačke. Na frontu u Italiji angloameričke snage su 4. juna zauzele Rim i postepeno potiskivale nemačke snage na sever do Toskanskih Apenina. U zapadnoj Evropi 6. juna iskrcale su se angloameričke snage na teritoriju Francuske, u Normandiji, i produžavale napredovanje prema severnim granicama Nemačke. Zbog toga Nemci su nastojali da po svaku cenu zadrže pod svojom kontrolom srednju Evropu, u nadi da će uspeti preokrenuti situaciju u svoju korist i u borbama do kraja pobediti. U takvom strateškom opredeljenju Balkan je za Nemce postao još značajniji prostor.

Prodorom operativne grupe divizija NOVJ u Srbiju i prikupljanjem novih snaga u istočnoj Bosni i Crnoj Gori, uvećan je značaj Bosansko-hercegovačkog operativnog područja za obe ratujuće strane. Za Nemce je držanje glavnih komunikacija, naročito u dolinama Bosne, Neretve i Une bilo od velike važnosti, jer su još uvek bili pod opsesijom opasnosti od invazije angloameričkih snaga u Dalmatinskom primorju i preuzetim obavezama očuvanja Nezavisne Države Hrvatske.

Međutim, za jedinice NOVJ Bosanska krajina je u tom periodu rata imala izuzetan strateški značaj iz sasvim drugih razloga. Osnovni zadatak snaga 5. korpusa u prostoru Bosanske krajine i srednje Bosne posebno u dolinama reka Bosne, Vrbasa i Une bio je da ofanzivnim dejstvima vežu za sebe postojeće i privlače nove nemačke i kvislinške snage, kako bi se olakšao prodor snagama određenim za izvođenje operacija u Srbiji, da tom borbom štite narod, organe nove vlasti, sprečavaju bezobzirnu pljačku privrednih bogatstava koje su Nemci do kraja iscrpljivali i da budu respektivna vojna snaga koja će u pogodno vreme dejstvovati iz pozadine pri povlačenju nemačkih i kvislinških snaga u fazi konačnog oslobađanja zemlje.

Imajući jasnu viziju i perspektivu budućih strategijskih operacija, Tito je još 1. juna naredio štabu 5. korpusa da svim snagama odmah pređe u ofanzivu. Dan kasnije, 2. juna, štab 5. korpusa je izdao direktivno naređenje po kojem sve jedinice korpusa, koje se nalaze u prostoru zapadno od reke Vrbas, treba da pređu u napade, svaka na svom sektoru dejstva, a glavni objekti tih napada su komunikacije i neprijateljske jedinice u pokretu na njima. U skladu sa tom direktivom, odmah po završetku borbi na Vranići, nastavljena su dejstva i jedinica 10. krajiške divizije započeta početkom juna i trajala dva naredna letnja meseca, do kraja avgusta, na istom prostoru, sa istim rasporedom

[294] **Detaljniji pregled rasporeda kvislinških snaga u leto 1944. na području Bosanske krajine nalazi se u A VII, k. 135, reg. br. 4/13, 9/13, 2 14/1; k. 83-a, reg. br. 1/4 i 4/9; k. 136, reg. br. 2/11 i k. 134, reg. br. 5/24. Sve kvislinške snage bile su potčinjene onim nemačkim jedinicama na čijem su se području nalazile. Jačina četničkih korpusa bila je različita od nekoliko stotina do 2.000 ljudi.**

njenih jedinica, sa istim ciljem, pa i protiv istih neprijateljskih jedinica, jer ni u njihovom rasporedu i načinu upotrebe nije dolazilo do većih promena u zoni dejstva divizije.

Po završetku borbi na prostoru Vranića, nemačke i ustaško-domobranske snage povlačile su se u svoja ranija stalna i povremena uporišta na komunikacijama u dolinama Neretve., Bosne, Lašve i Vrbasa. Novu stalnu posadu uspostavili su jedino u Gornjem Vakufu, a povremene posade izvesno vreme zadržavali u Prozoru, Rostovu, Kreševu i Fojnici, aktivirali brojnije snage mesnih ustaško-domobranskih i milicijskih jedinica u mnogim selima oko tih uporišta. I same iscrpljene u dotadašnjim borbama, te neprijateljske snage su se opredeljivale za defanzivna dejstva u cilju neposredne odbrane i kontrole zaposednutog prostora u prvom redu komunikacija i na iščekivanje daljeg razvoja događaja.

U okviru zadataka 10. krajiške divizije, 7. krajiška brigada je i dalje ostala na svojim ranijim zadacima kontrole prostora i dejstva na više strana jednovremeno: zatvaranje pravaca iz doline Neretve koji uz reku Ramu i Doljanku izvode u rejon Prozora, prema Šujici i Duvnu; zatvaranje pravaca od Duvna i Šujice prema Ravnom i Prozoru; dejstva u prostoru gornjeg toka Vrbasa i na sektoru Fojničke kotline radi ometanja saobraćaja na pravcima od Sarajeva preko Kiseljaka prema Busovači i od Travnika prema Gornjem Vakufu preko Rostova. Tako složeni zadaci zahtevali su i dalje podelu jedinica brigade na više delova i njihovo stalno kretanje čas na jednu čas na drugu stranu prema situacijama, a štabu brigade i dalje otežavalo tukovođenje i komandovanje jedinicama. U ta dva meseca jedinice brigade izvele su ukupno 11 borbenih dejstava napadnog karaktera po bataljonima, jednu sa čitavom brigadom i nekoliko borbi u cilju odbijanja neprijateljskih ispada manjeg obima. U najkraćem obimu treba navesti samo neke od tih akcija, onako kako su zabeležene u izveštajima i operativnom dnevniku štaba brigade u to vreme.

Noću 3/4. jula 1, 3. i 4. bataljon su po naređenju štaba brigade izvršili pomeranje iz rejona Požetve i Pogorelice na jug u rejone sela Šćipe, Kute i Here, iz kojih su sledeće noći 4/5. jula izvršili napad na neprijateljsku miliciju u selima oko Prozora i posadu u obezbeđenju mosta na reci Rami južnije od Prozora. U toj borbi te neprijateljske snage su razbijene i proterane niz dolinu Rame i Doljanke prema mestu Rama i Jablanica u dolini Neretve, uz gubitke od jednog ubijenog i dva ranjena vojnika. Za to vreme 2. bataljon, koji je ostao na prostoriji Pogorelice i Požetve radi zatvaranja pravca od Kreševa i Fojnice, vodio je borbu sa neprijateljem koji je nastupao od Kreševa u kojoj je iznenadnim dejstvom uspeo te snage odbaciti nazad, uz gubitke od dva mrtva i osam ranjenih vojnika. Posle tih borbi 1. i 4. bataljon prebačeni su u rejon sela Orašac i Maglica, na grebenu Proslapske planine, u prostoru izvornog dela reke Doljanke, radi kontrole i zatvaranja pravaca od Jablanice, Dugog polja, Duvna i Šujice prema Ravnom i Prozoru. Pošto su delovi nemačkih jedinica napustili rejon Prozora i povukli se na prevoj Makljen i prema Gornjeg Vakufu, 3. bataljon je prebačen u rejon sela Ploča i Podbor da iz rejona brda Kolivrat kontroliše čitavu Prozorsku kotlinu, a 2. bataljon i dalje ostao na grebenu Pogorelice u zastoru prema Kreševu i Fojnici.

U tom prostoru brigada je ostala sve do 26. jula i sa 1, 2. i 4. bataljonom izvodila borbena dejstva, u kojima je 4. bataljon 11 jula porušio drveni most na reci Rami u rejonu Crne Ćuprije, a 1. bataljon tog dana izvodio ekonomsku akciju u rejonu sela Sklobučani i u prostoru između reka Doljanke i Rame.

U napadu na ustaško-domobransku miliciju u prostoru Dugo Polje i Svirnjača prema Blidnjem jezeru 1. i 2. bataljon su 19. jula ubili tri, a ranili 10 milicionera, zaplenili jednu pušku, pištolj, 15 konja, 25 goveda i 1.200 ovaca koje su ove neprijateljske snage opljačkale od stanovništva u tom prostoru. Istovremeno, tog dana je 4. bataljon vodio borbu sa delovima 2. domobranske pukovnije koji su uz dolinu reke Rame nastupali preko sela Kranjičići ka Prozoru, u cilju spajanja sa snagama 1. bataljona iz 13. SS puka 7. SS divizije u prostoru između prevoja Makljen i Gornjeg Vakufa. U toj borbi neprijatelj je potisnuo 4. bataljon, ovladao Prozorom i organizovao odbranu uz gubitke od dva ranjena vojnika. Dan kasnije, noću 21/22. jula, mešoviti delovi 1. i 2. bataljona izveli su napad u cilju proterivanja neprijatelja iz Prozora, ali u tome nisu uspeli. Pošto su ocenili da se ne mogu probijati dalje od Prozora prema Gornjem Vakufu, ustaše su se 22. jula povukle prema Rami. U tom povlačenju ponovo ih je sačekao 4. bataljon u rejonu sela Duge i Kranjčići, ubio jednog, ranio četvoricu, a jedan se utopio u reci Rami.

Dok su 1, 2. i 4. bataljon brigade izvodili navedene akcije, 3. bataljon se od 15. jula nalazio na posebnom zadataku obezbeđivanja i prebacivanja ranjenika i bolesnika u rejon sela Blagaj kod Kupresa, odakle je vršena njihova evakuacija u Italiju avionima sa improvizovanog aerodroma u Barjamovcima. Radilo se o ranjenicima i bolesnicima iz jedinica 1. proleterske divizije i iz bolnice 10. krajiške divizije, koji su u vreme borbi na Vranići skrivani u prostoru na spoju planina Pogorelice i Bitovnje, na sektoru 17. krajiške brigade. Iz postojeće dokumentacije teško je dokučiv njihov tačan broj. Jedino je poznato ono što se navodi u izveštaju štaba 13\ proleterske brigade, od 8. jula, štabu 1. divizije, u kojem se u vezi sa tim navodi:

> »Ljudstvo koje je moglo i dalje napore da izdržava izdvojeno je - 32 boraca i 35 starih rukovodioca. Od poluiznemoglih je formirana jedna četa u jačini od 70 boraca i ista je poverena i ostala u sastavu X. divizije. Ostatak bolesnih i iznemoglih ostao je u bolnici divizije.
>
> Bolesnike i iznemogle do bolnice X. divizije otpratila je jedna četa inžinjerijskog bataljona pod komandom načelnika štaba istog bataljona druga Žiće.« (Živorad Trninić, umro 1951, nap. J. K.)[295)]

Međutim, u izveštaju štaba 10. divizije od 2. jula štabu 5. korpusa o tome se kaže:[296)]

> »Po prebacivanju I divizije preko pruge Sarajevo - Mostar nama su ostavili 12 teških ranjenika i oko 70 iscrpljenih boraca. Osim toga jedan broj je izostao izgubivši vezu sa svojim jedinicama. Nama je naređeno da sve ovo prikupimo, smjestimo i da se dalje staramo za njih, što smo mi i učinili. Zbog svega ovoga naš sanitet je preopterećen, a i inače je ostao bez ikakvog sanitetskog materijala.«

Iz takvog izveštaja ostalo je nejasno koliko je boraca i ranjenika izostalo iz ostalih jedinica 1. proleterske divizije, koliko je tada bilo ranjenika i bolesnika u bolnici 10. divizije iz njenih jedinica i niz drugih podataka o tom problemu. No, kako bilo da bilo, 3. bataljon je uspešno izvršio svoj zadatak i vratio se u sastav brigade 27. jula, uoči napada na Gornji Vakuf.

295) **aVII, fond NOP-a, k. 729-A, reg. br. 25/2.**

Oslobođenje Gornjeg Vakufa

Najveću akciju u tom vremenu izvela je 7. krajiška brigada sa 1, 2. i 4. bataljonom u napadu na neprijateljsko uporište u Gornjem Vakufu, noću 27/28. jula, koji je konačno oslobodila 28. jula i od tada više nije padao u ruke neprijatelja. Taj napad je izvršen po zapovesti štaba 10. divizije, izdatoj 25. jula u 15,30 časova, iz čije je sadržine štab brigade mogao saznati samo opšte, nepouzdane podatke i osnovne ne baš najpreciznije zadatke, što se najbolje vidi iz teksta zapovesti.

»Obzirom da se u Gornjem Vakufu nalaze manje neprijateljske snage kao i u ostalim garnizonima u Dolini Vrbasa, a u cilju čišćenja tih neprijateljskih garnizona, štab divizije donio je odluku da se pristupi likvidaciji neprijateljskog uporišta Gornji Vakuf.

Prema dobijenim podacima u Gornjem Vakufu nalaze se dvije satnije domobrana iz IX konjičkog sklopa, jedna kompanija Nijemaca iz VII SS divizije i jedna satnija ustaša Batinića u jačini od 80 vojnika koji su nedavno mobilisani. Od teškog oružja neprijatelj rasplože sa jednim brdskim topom i dva teška bacača. Poznato nam je samo da ovaj neprijatelj ima utvrđenja na Strmici, k. 785, za neposrednu odbranu Gornjeg Vakufa. U Bugojnu se nalazi jedan bataljon VII SS divizije kao i XXIX ustaška djelatna bojna u jačini od 450 vojnika. U Donjem Vakufu nalazi se jedna satnija ustaša - Kupreška milicija, kao i jedna kompanija Nijemaca sa 15 kamiona. U Travniku nalazi se snage za odbranu toga garnizona (većinom domobrani) u ukupnoj jačini oko 1200 vojnika. Jačina neprijateljske posade u Rastovu (Rostovo) je jedan bataljon Princ Eugen divizije i jedna satnija Brzog zdruga. U Fojnici nalazi se jedan bataljon Nijemaca, koji je u toku 23. o. mj. pojačan sa još jednim bataljonom za koga još ne znamo kojoj jedinici pripada. Ovaj neprijatelj raspolaže sa tri haubice i 6 brdskih topova.

Zadaci:

1. - VII brigada sa tri bataljona napašće neprijateljsko uporište Gornji Vakuf sa njegovim spoljnim i unutrašnjim odbranama. Štab brigade će izvršiti raspored bataljona i ostaviti potrebne rezerve prema svome nahođenju.

2. - IX brigada onemogućiće neprijateljsku intervenciju za vrijeme napada na Gornji Vakuf, time što će sa jednim bataljonom zatvoriti pravac od Bugojna i Kupresa oko s. Gračanice, a sa drugim snagama zatvoriće pravce od Rastova (u visini Pivačevih staja) i od Fojnice na Zec planini.

3. - XVII brigada sa svojim snagama za vrijeme ovoga napada biće naročito aktivna na pruzi Sarajevo - Mostar, s ciljem zavaravanja neprijatelja i sprečavanja eventualnog nadiranja u pravcu Prozora.

Početak akcije: Napad će se izvršiti 27. o. mj. u 23 časa. Do ovog časa da budu jedinice na polaznim položajima za napad kao i u zasjedama.

Raspored jedinica: Po likvidaciji Gornjeg Vakufa VII brigada postaviće se u najbliža sela oko Gornjeg Vakufa i zatvoriti pravce od Bugojna i Kupresa. IX brigada zatvarače pravce od Rastova i Fojnice. U slučaju neuspeha akcije na Gornji Vakuf, VII brigada povućiće se

na stare položaje i zatvarače pravac od Gornjeg Vakufa i pravce koji iz doline Neretve izvode prema Prozoru (zapadno od komunikacije Rama - Prozor).«[297]'

Na kraju zapovesti, štab divizije je dao nekoliko napomena u kojima se više upozoravalo na postupke 9. krajiške brigade (koja za vreme ovog napada nije imala dodira sa neprijateljem) da bi se pomoglo 7. krajiškoj brigadi koja je sama izvršavala zadatak u okviru čitave divizije. Prema podacima iz neprijateljske dokumentacije, tada su se u Gornjem Vakufu nalazili delovi 1. bataljona 13. SS puka iz 7. SS divizije, 4. puka »Brandenburg« i dve čete (11. i 12. satnija) 3. bataljona ustaško-domobranskog Brzog zdruga iz Travnika, koje su nekoliko dana pre napada bile prebačeno iz Rostova u Gornji Vakuf. Ukupno brojno stanje tih neprijateljskih jedinica iznosilo je preko 500 naoružanih ljudi.[2] ' Pošto je brigada taj napad izvodila bez 3. bataljona, brojni odnos snaga je bio 1 : 1 i krajnje nepovoljan za napadača. Sistem odbrane neprijatelja bio je mnogo organizovaniji i izgrađeniji nego što se pretpostavljalo i nije počivao samo na brdu Strmica (tt 785) koje se nalazi na južnoj strani Vrbasa iznad Gornjeg Vakufa, već na poprečnoj kosi, na severnoj strani reke iznad naselja, na kojoj su bili izgrađeni duboki rovovi i drvenozemljani bunkeri povezani saobraćajnicama koje je neprijatelj izgrađivao više od mesec dana i pripremao za dugotrajniju kružnu odbranu mesta. Na toj kosi, koja se proteže paralelno sa rečnim tokom i severnom ivicom naselja, ističu se dva uzvišenja - Glavica u zapadnom i Gradina u istočnom delu kose - koje su naročito bile dobro utvrđene.

Zbog toga je štab brigade izveo dopunsko izviđanje sistema neprijateljske odbrane, koje je vršeno sa severoistočne strane uporišta. Ogoleli pojas zemljišta, širok oko 1,5 km a dugačak oko 3,5 km, koji se prostire sa severne strane uporišta, pružao je idealne uslove da se sa uzvišenja Zvizda i k. 1190 i 1221 na ivici šume osmotri svaka otporna tačka u kružnoj odbrani i najpovoljniji prilazi na bliska odstojanja.

Po odluci štaba brigade 4. bataljon je napadao na krajnjem desnom krilu borbenog poretka preko Zvižde na Glavicu upravno na poprečnu kosu, obuhvatajući svojim desnim krilom zapadni deo varošice, radi presecanja odstupnice neprijatelju drumom za Rostovo i prema Bugojnu. Levo od 4. bataljona napadao je 1. bataljona na Gradinu u istočnijem delu poprečne kose, a 2. bataljon levo od 1. bataljona sa obe strane Vrbasa, delom snaga na Strmicu (tt 785), a delom duž poprečne kose, u tesnom sadejstvu sa levim krilom 1. bataljona. Pokazalo se da su tako odabrani pravci dejstva bataljona bili najbolje taktičko rešenje, kojim su se ugrožavali najosetljiviji delovi neprijateljske odbrane sa najmanje sopstvenih žrtava.

Borba za Gornji Vakuf trajala je punih 16 časova. U noći 27. jula od 23 časa bataljoni su savladali otkriveni deo prostora od polaznih položaja, podišli prvoj liniji neprijateljske odbrane i na svojim pravcima napada, ostatak noći vršili napade, ali otpor neprijatelja nisu mogli savladati ni na jednom mestu. Kad se razdanilo 28. jula u dejstvo je stupio minobacački vod brigade i sa tri minobacača svojom vatrom pogađao vatrene tačke u neprijateljskoj odbrani bez promašaja. Takvom preciznošću su minobacačlije iznenadile i branioce i napadače, pa je neprijatelj morao napuštati najvažnije objekte u sistemu odbrane. Do 11 časova neprijateljski otpor je bio slomljen na svim

[297]) Isto, k. 856, reg. br. 1/8.
298) AVII, fond NDH, k. 57, reg. br. 7/2-28; Drago Karasijević, Peti korpus NOVJ, str. 269.

pravcima i čitavo uporište u Gornjem Vakufu bilo je likvidirano. Ubijeno je 24, ranjeno 60, a zarobljeno šest, od kojih dva domobranska oficira, tri Nemca i jedan domobran. Gubici brigade bili su tri poginula i 12 ranjenih boraca. Među poginulima je bio komandir voda 4. bataljona, Uroš Jelić, borac od prvih ustaničkih dana i pripadnik brigade od njenog formiranja. Zaplenjena su dva protivtenkovska topa kalibra 37 mm tipa »Škoda« sa 150 granata, četiri teška mitraljeza tipa »Švarcloze«, četiri minobacača 80 mm sa 50 mina, dva nemačka puškomitraljeza, 35 pušaka, jedna strojnica, četiri tromblonske puške, dva pištolja, 30 ručnih bombi i 50.000 metaka za pušku.

Naročito je bio veliki plen u vojnoj opremi razne vrste, kojom su konačno bili rešeni problemi odeće i obuće ljudstva u brigadi. Između ostalog, tada je zaplenjeno 400 pari vojničkih uniformi, 500 pari novih vojničkih cipela i čizama, kompletna obućarska i potkivačka radionica sa opremom i alatom, šest radio-aparata, tri poljska telefona sa šest kilometara poljskog telefonskog kabla, četiri pisaće mašine sa većom količinom kancelarijskog materijala, 15 zaprežnih i tovarnih konja sa opremom i raznog drugog materijala (duvan, šećer, konzerve) koji se »nije mogao ni prebrajati«. Prilikom povlačenja neprijatelj je uništio dva skladišta artiljerijske i puščane municije, odela, opreme, 20 motornih vozila, četiri radio-stanice, tri radio-aparata i veću količinu tehničkog materijala razne vrste. Od eksplozije skladišta u varošici je Izgorelo i srušeno 15 stambenih zgrada. Bataljoni brigade porušili su sve fortifikacijske objekte i utvrđenja koje je neprijatelj izgradio za odbranu uporišta, a 3. bataljon, koji je po zauzimanju uporišta bio uveden « gonjenje neprijatelja prema Bugojnu, srušio je jedan most i prekopao drum na tri mesta u rejonu sela Tihomišlja.[299)]

U opštoj bojnoj relaciji zapovedništva Brzog zdruga o borbama na sektoru Travnika i Gornjeg Vakufa, jula 1944, zamenik zapovednika tog zdruga pukovnik Bona Bunić, u vezi sa borbama za Gornji Vakuf između ostalog je zapisao:

> » . . . .
>
> 27. srpnja 1944: Jače neprijateljske snage nastupajući iz prostora sjeverno od Prozora zaokružili su Gornji Vakuf, te su u 22,30 sati započeli sa napadom sa sviju strana, koji je trajao bezprekidno i snažno kroz čitavu noć. U jutro nastavili su sa napadom još većom žestinom tukući osobito sa bacačima svaki pojedini bunker i uništavajući vlastito automatsko oružje. U 12,00 sati 28. 7. izdana je zapovjed za povlačenje, pošto je znatan dio vlastitog automatskog oružja bio djelovanjem npr. teškog oružja uništen, a vlastito streljivo gotovo istrošeno. Sva posada Gornjeg Vakufa zajedno za dijelovima Njemaca probila je obruč kod rijeke Vrbasa sa sjeverozapadne strane Gornjeg Vakufa, te uz tešku borbu stigla do Bugojna uz znatne gubitke.
>
> Prigodom napada na Gornji Vakuf odmetnici su se služili sa nekoliko bacača na pero, tako da se nije čulo izbacivanje mina, što je otežavalo kontrabatiranje. Za vrijeme čitavog napada odmetnici nisu se služili vikom. «[300)]

Prema podacima sadržanim u borbenim i drugim dokumentima u mesecu julu i avgustu 1944. jedinice 5. korpusa su na teritoriji Bosanske krajine izvele ukupno 248 većih i manjih borbenih akcija, a ova koju je izvela 7. krajiška

299) **a VII, fond NOP-a, k. 854, reg. br. 32/3.**
[3°0)] A VII, fond NDH, k. 57, reg. br. 7/22.

brigada na Gornjem Vakufu bila je jedna od najvećih u tom vremenu i po veštini izvođenja, ukupnom učinku i operativno-strateškom značaju prostora odskakala je od svih ostalih. Bila je uvod u kasnije borbe za ponovno oslobođanje čitavog prostora na sektoru gornjeg toka Vrbasa, koji je sa sektorom Prozora, Kupresa, Šujice, Duvna i Livna imao izuzetan značaj za obe strane. Padom Gornjeg Vakufa ustaško-domobranske snage su bile prisiljene da napuste Rostovo bez borbe i povuku se u Travnik, a jedinice 10. krajiške divizije obezbedile su stabilniji operativni prostor i mogućnost slobodnijeg manevra za dejstva na sve strane. Za jedinice 7. krajiške brigade, posle velikih naprezanja u teškim i iscrpljujućim borbama na prostoru Vraniće u junu, uspeh u osvajanju uporišta u Gornjem Vakufu imao je veliku moralnu i materijalnu korist. On je kod svih pripadnika brigade uvećao veru u snagu oružja sa kojim raspolažu i borbenu vrednost jedinice kojoj pripadaju.

Posle oslobođenja Gornjeg Vakufa, po naređenju štaba divizije, 7. brigada je ostavila 1. bataljon u rejonu sela Paloč, radi zatvaranja pravca od Bugojna prema Gornjem Vakufu, a sa preostalim bataljonima prešla na sektor Kreševo, Fojnica, Kiseljak. Zadatak brigade na tom sektoru, bio je da postavi zastor prema Kreševu, Kiseljaku i Busovači i ne dozvoli neprijatelju prodor prema Fojnici, na koju je vršila napad 9. krajiška brigada u cilju likvidacije tamošnjih neprijateljskih snaga. Pravac od Busovače prema Fojnici zatvarao je 2. bataljon sa položaja na liniji selo Oglavak (k. 638 i 682) - Zavitaljka - Gradac (tt. 1223). Treći bataljon zatvarao je pravac od Kiseljaka prema Fojnici, na liniji Gvožđak (898) - Klisac (604) u zahvatu druma, a 4. bataljon pravce od Kreševa prema Fojnici sa linije Kilavac - Crnički kamen - selo Gojevići. Noću 5/6. avgusta 9. krajiška brigada, sa tri svoja bataljona, izvršila je napad na neprijateljsko uporište u Fojnici, u kojem se prema proceni branilo oko 1.000 vojnika sa šest haubica iz 13. SS puka 7. SS divizije i do 14 časova 6. avgusta likvidirala spoljnu odbranu, ali zbog snažnog otpora višestruko nadmoćnijeg neprijatelja iz naselja nije uspela ovladati uporištem.[301]

Oko 15 časova 6. avgusta neprijateljske snage iz Kreševa izvršile se napad na položaje 4. bataljona 7. brigade, a sa druma Kiseljak - Busovača na položaje 2. bataljona. Istovremeno, jedna grupacija od oko 6-700 vojnika sa dve haubice, nekoliko manjih topova i monobacača i jednim tenkom, koja je došla drumom iz Sarajeva ili Visokog, napala je na položaje 3. bataljona u zahvatu druma od Kiseljaka prema Fojnici. Razvila se borba u kojoj su 2. i 4. bataljon odbacili neprijatelja na svojim pravcima odbrane, a 3. bataljon se morao povući pred višestruko nadmoćnijim neprijateljem, zbog čega je i 9. krajiška brigada morala obustaviti dalje napade na neprijateljsko uporište u Fojnici.[302] U tim borbama bataljoni 7. krajiške ubili su 35, ranili 54 i zarobili jednog nemačkog vojnika (gefrajtera), zaplenili četiri puške sa 200 metaka, 10 ručnih bombi i oštetili jedan kamion koji je neprijatelj uspeo evakuisati. Bataljoni su imali dva poginula i četiri ranjena borca, od kojih su dva ubrzo umrla. Nestala su dva borca za koje se pretpostavljalo da su zarobljeni.[303]

U vezi sa tim borbama štab divizije je, u izveštaju štabu 5. korpusa od 13. avgusta, istakao 9. krajišku brigadu za ispoljenu hrabrost u napadu na Fojnicu, a štabu 7. krajiške brigade zamerio što se njena »bataljonska ruko-

301) a VII, fond NOP-a, k. 854, reg. br. 11/2.
302) Isto.

Dejstva Brigade u jesen i zimu 1944. godine

SITUACIJA KRAJEM AVGUSTA I BORBE BRIGADE U SEPTEMBRU

U julu i avgustu 1944. došlo je do krupnih promena na evropskom ratištu. Na zapadnom frontu angloameričke snage su od 18. do 25. avgusta oslobodile glavni grad Francuske^i preko Holandije i Belgije izbijale na nemačku granicu. Na istočnom frontu Crvena armija je ulazila u Poljsku, Čehoslovačku, Rumuniju i približavala se granicama Bugarske. Taj prodor Crvene armije pratili su oružani ustanci u Čehoslovačkoj i Rumuniji. U Mađarskoj je pripreman državni udar, ali su ga Nemci blagovremeno otkrili i sprečili upućivanjem 8. SS i 22. tenkovske divizije u Budimpeštu. Finska je izišla iz rata, Turska prekinula diplomatske odnose sa Nemačkom, a Bugarska tražila primirje sa Saveznicima antihitlerovske koalicije.

U našoj zemlji jedinice NOVJ prodirale su u centralne delove teritorije Srbije, a 14. korpus u njenom istočnom delu nastupao je prema Kladovu, u susret snagama Crvene armije koje su izbijale na severnu granicu Bugarske prema Rumuniji na reci Dunav. U skladu sa sporazumom Tito-Šubašić, potpisanom juna 1944. na ostrvu Vis, Vrhovni štab NOV i POJ proglasio je opštu amnestiju za sve vojnike, podoficire i oficire koji su bili mobilisani u neprijateljske formacije a nisu činili zločine prema narodu Jugoslavije. Amnestija se odnosila i na sve koji su bili zavedeni i prevareni od raznih izdajničkih i fašističkih vojnih i političkih vođa. Jedino se nije odnosila na okupatorsku vojsku, ljotićevce u Srbiji, ustaše u NDH, kvislinški aparat i fašističke organizacije i formacije. Za sve koji predu na stranu NOV i POJ do 15. septembra 1944. amnestijom su garantovana sva građanska prava, uključujući priznavanje činova oficirima i podoficirima, a za one koji se do tog roka ne predaju da će prilikom zarobljavanja biti saslušavani i ako se utvrdi da su bili zločinci, osuđivati. Oni koji to nisu bili biće upućivani u zarobljeničke logore. Na predlog izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije, kralj Petar II Karađorđević je 29. avgusta svojim ukazom oduzeo Draži Mihailoviću Vrhovnu komandu i priznao maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita za jedinog »vodu jugoslovenskih snaga otpora«.

U takvoj situaciji došlo je do previranja i u vrhovima ustaške Nezavisne Države Hrvatske i u Nedićevom kvislinškom aparatu u Srbiji. Dva ministra (unutrašnjih poslova dr Mladen Lorković i rata Ante Vokić) u tzv. NDH povezali su se sa Mačekom i pripremali državni udar, ali su bili otkriveni i osuđeni.[305] U Srbiji Milan Nedić i Draža Mihailović, na tajnom sastanku u selu Ražani kod Kosjerića, sporazumeli su se da Nedić posreduje kod Nemaca za pomoć Draži u naoružavanju, municiji i ratnoj opremi za 50.000 četnika

s[05]) Zbornik, tom XII, knj. 4, dok. br. 130 - Zabeleška načelnika vojne policije pri komandi Grupe armija »F« od 31. avgusta 1944.

koje je nameravao mobilisati, a Draža bi za uzvrat branio nemačke interese u Srbiji, pod čijom bi se komandom nalazile i Nedićeve jedinice. Nedić je taj dogovoreni zahtev sa Dražom preneo komandantu Jugoistoka Vajksu u Beogradu, a ovaj Hitleru u Berlinu, ali je bio odbijen pod sumnjom da bi to oružje u prvi mah zaista bilo upotrebljeno protiv »Crvenih«, a kasnije i protiv Nemaca i da iza toga stoie Englezi koji bi rado učinili takvu uslugu četnicima ali ne smeju od Rusa.[3'''''']

Istovremeno, u domobranskim i legionarskim jedinicama na teritoriji NDH dolazilo je do velikog kolebanja i rasula u kojem su pojedinci, pojedine čete, bataljoni, pa čak i pukovi napuštali položaje i prelazili ili na stranu jedinica NOV i POJ ili odlazili kućama odnoseći sobom opremu i naoružanje. U izveštaju štaba Grupe armija »F« od 21. septembra 1944, navodi se da je od 1. do 18. septembra dezertiralo 142 oficira i 4.600 vojnika i podoficira iz domobranskih, lovačkih i brdskih zdrugova, iz legionarskih jedinica i iz 13. SS divizije »Handžar«. Pored njih dezertiralo je 90% ljudstva iz 1. i 3. brigade za obezbeđenje a iz inžinjerijske škole u Kamenici 250 oficira. Dezerteri su odneli ukupno 3.107 pušaka, 134 puškomitraljeza, 14 mitraljeza, 162 automata, 732 pištolja, 24 minobacača, 4. pt. oruđa 37 mm i 4 topa manjeg kalibra.[3071]

U Srbiji, usled brzog prodora glavnih snaga NOV i POJ prema Šumadiji i Beogradu i masovnog opredeljenja srpskog naroda za novu Jugoslaviju, osujećeni su planovi Nedića i Mihailovića. Na desetine hiljada novih boraca stupalo je u redove jedinica NOVJ koje su nastupale i tako su stvarane nove brigade, divizije i korpusi. Draža je morao pobeći iz Srbije preko Drine u Bosnu, a Nedić se još više povezao za sudbinu Nemaca, sa kojima se kasnije povukao iz Beograda. Četnička komanda u zapadnoj Bosni, sa Slavoljubom Vranješevićem na čelu i četnički komandant korpusa Lazo Tešanović naređivali su svojim potčinjenima da izbegavaju odsudnu borbu sa većim jedinicama NOV i POJ, kako bi sačuvali snage za kraj rata. U okolini Banjaluke četnički komandanti intenzivno su održavali sastanke sa pojedinim domobranskim oficirima i predstavnicima ustaške vlasti, na kojima su utvrđivali mere kojima bi sprečili predaju domobrana na osnovu amnestije Vrhovnog štaba i omogućili njihov prelazak na stranu četnika.

Operacije 5. korpusa u septembru i zadaci 10. divizije

U dogovoru sa angloamerikancima Vrhovni štab je 17. avgusta naredio svim korpusima da od 1. do 7. septembra, uz podršku savezničke avijacije, preduzmu opšti napad na sve komunikacije na teritoriji Jugoslavije i »tako ukoče manevarsku sposobnost okupatorskih trupa«. Tim naređenjem precizirani su zadaci za svaki korpus pojedinačno, a štabu 5. korpusa postavljeno da zarušava: željezničku prugu Brod - Doboj - Sarajevo; drum Doboj - Sarajevo; željezničku prugu Sarajevo - Mostar; drum Banjaluka - Jajce - Mostar; željezničku prugu Bosanska Kostajnica - Bosanski Novi - Bihać; drum Bosanski Novi - Bihać - Knin.[3081] Uporedo sa tim Vrhovni štab je 5. korpusu stavio u zadatak da vrši mobilizaciju što većeg broja novih boraca iz razloga koje je objasnio u radio depeši sa ostrva Visa.[3091]

306) a VII, NAV-N-T-311. Roll. 192/802-12.
307) A VII, NAV-N-T-311, Roll. 193/863.
308) A VII, fond NOP-a, k. 15, reg. br. 12/1.

»Mobilizaciji novih boraca iz vojno-političkih razloga sada posvetiti naročitu pažnju. Vršiti prvenstveno takve akcije koje stvaraju uslove za mobilizaciju novih boraca. Čuvati u najvećoj tajnosti planove naših akcija i pokreta. Saveznicima u tom pogledu nikakvih podataka ne davati.«

Primljene zadatke štab 5. korpusa, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Oblasni komitet za Bosansku krajinu, zajedno su procenjivali i zaključivali da je za teritoriju Bosanske krajine mobilizaciju većeg broja boraca moguće vršiti jedino iz onih krajeva koji do tada nisu bili oslobađani, a to su naselja uz komunikacije dolinama reka Sane, Vrbasa i Bosne, koje su i inače bile najgušće naseljene.

Zbog toga je štab korpusa, pored rušenja komunikacija, planirao izvođenje dve nove operacije - jednu u prvoj a drugu u drugoj polovini septembra. U prvoj operaciji, koja bi bila nastavak dejstva po komunikacijama, trebalo je osloboditi donji tok Sane sa Prijedorom, srednji tok Vrbasa sa Jajcem, gornji tok Vrbasa sa Bugojnom i Donjim Vakufom i dolinu Bosne na delu od Dervente do Doboja. U drugoj operaciji, koja bi se izvela u drugoj polovini septembra kao produžetak prve, trebalo je osloboditi čitavo područje u donjem toku Vrbasa sa Banjalukom i Bosanskom Gradiškom, koja je kasnije u istoriografiji nazvana drugom banjalučkom operacijom.

U izvođenju tako zamišljenih operacija trebalo je razbiti brojne snage Nemaca, ustaša, domobrana, četnika, milicije, policije, žandarma, legionara i pripadnika drugih oružanih i neoružanih oblika organizovanja neprijatelja na teritoriji Bosanske krajine i srednje Bosne, doći do velike količine oružja i ratne opreme neophodne za opremanje novih boraca koje je trebalo mobilisati i tako ojačani krenuti u nove operacije za konačno oslobođenje zemlje. U tom cilju štab 5. korpusa je svakoj diviziji u svom sastavu postavio direktivne zadatke, u kojima su se jasno razaznavali oni koji su im bili neposredni i oni koji će uslediti posle realizacije prvih:

- za 4. krajišku diviziju da pojača dejstva na komunikacije u dolinama Sane i Une prema naređenju Vrhovnog štaba, pripremajući istovremeno snage za oslobađanje donjeg toka Sane sa Prijedorom, a potom da orijentiše glavne snage prema Banjaluci sa zapadne i severozapadne strane;

- za 39. krajišku diviziju da pojača dejstva u srednjem toku Vrbasa od Jajca do Banjaluke, uništava ustaško-domobranske i četničke snage u tom prostoru i izvodi napade neposredno na grad Jajce u cilju njegovog zauzimanja, a glavninu snaga da orijentiše prema Banjaluci sa jugozapadne i južne strane preko Manjače;

- za srednjobosansku (53) diviziju da snažnim napadima u dolini Bosne od Doboja do Dervente razbija i uništava neprijateljske snage, oslobađa sva naseljena mesta u tom prostoru i vrši mobilizaciju novih boraca sa tog područja, koje je u tom smislu bilo najmanje iscrpljeno u dotadašnjim borbama;

- za 10. krajišku diviziju: »sa glavninom snaga rušiti željezničku prugu i drum Zenica - Sarajevo - Mostar. Sa dijelom snaga minirati i rušiti drum Travnik - Bugojno - Kupres - Šujica. Zarušiti drum Gornji Vakuf - Prozor - Rama. Imati u vidu da je komunikacija Sarajevo - Mostar od prvorazredne važnosti, te na tu komunikaciju dati najjače snage, s tim da se dijelovi snaga za vrijeme operacije drže i istočno od pomenute komunikacije radi povezivanja sa 29. divizijom (Hercegovačkom, nap. J. K.).«[310)]

Utvrdivši zadatke jedinicama, štab korpusa je bio svestan brojne i tehničke nadmoćnosti neprijatelja u zoni dejstva svake divizije, ali je bio uveren da one te zadatke mogu uspešno izvršiti uz nesebično zalaganje, upornost i veštinu izvođenja borbenih dejstava. U tom smislu ilustrativan je kritički osvrt koji je uputio svim štabovima divizija 2. septembra 1944. na dotadašnji način izvođenja borbenih dejstava i sugestije kako da se ispoljene slabosti ne ponavljaju.

»Akcije i borbe naših jedinica u zadnjem mjesecu bile su sitnih razmjera, a izvođene su na inicijativu nižih rukovodstava. Aktivnosti u divizijskom pa čak i brigadnom opsegu nije bilo, već se sva aktivnost svela na dejstvo udarnih i diverzantskih grupa.

Neki štabovi ne nastoje i ne ulažu dovoljno truda da detaljno upoznaju stanje neprijatelja na svom operativnom području, da iznađu osjetljive i slabe tačke u nizu neprijateljskih uporišta, te da prošire i pojačaju svoju aktivnost preduzimajući češće i ozbiljnije akcije. Ovaj defanzivni stav prenio se na jedinice tako da je kod boraca i jedinica zamro ofanzivni duh i polet, koji je do sada bio najglavnija osnovna osobina naše vojske.

U vezi sadašnje povoljne vojno-političke situacije u zemlji i u svijetu, kao i u vezi sa bitkama koje nam prestoje, potrebno je da se svi štabovi i rukovodioci založe da se pojača ofanzivan duh i inicijativnost kod naših boraca i rukovodioca.« >

U nastavku tog osvrta, štab.korpusa navedene konstatacije ilustruje brojnim pozitivnim i negativnim primerima iz prakse svake divizije. Kod 10. divizije ističe pozitivan primer vestine zauzimanja Gornjeg Vakufa od strane 7. brigade i negativan primer loše procene neprijatelja i izdavanja površne zapovesti štaba divizije za napad 9. brigade na Fojnicu »a tek posle izvedene akcije neuspeh pravda podbacivanjem obaveštajne službe, sa kojom isključivo rukovodi«.

Kasniji tok događaja u procesu realizacije tih zadataka, pokazao je da su jedinice korpusa odgovorno uvažavale kritiku i trudile se da u praksi ispoštuju data upozorenja i sugestije koliko su god mogle. Mnoge akcije izvele su vešto sa malim brojem žrtava, ali i one koje su tražile nadčovečanske napore i brojne gubitke.

Borbe 7. brigade u septembru 1944.

Pristupajući realizaciji navedenog naređenja štaba 5. korpusa od 21. avgusta 1944, štab 10. krajiške divizije je naređenjem od 27. avgusta stavio u zadatak 9. i 17. brigadi da dejstvuju na željezničkoj pruzi Sarajevo - Mostar, na delu od Jablanice do Raštelice, koja je u pomenutom naređenju Vrhovnog štaba i štaba 5. korpusa označavana kao najvažnija, a 7. krajiškoj brigadi da zarušava drumove na pravcima: Travnik - Bugojno (preko Donjeg Vakufa) - Kupres - Sujica; Travnik - Gornji Vakuf preko Rostova i Gornji Vakuf - Prozor - mesto Rama u dolini Neretve, držeći ujedno položaje prema neprijateljskim uporištima u Bugojnu, Travniku,i Fojnici. Po izvršenim zadacima na zarušavanju tih putnih pravaca glavninom snaga dejstvovati na drumu i željezničkoj pruzi Zenica - Visoko u dolini Bosne, koji su takođe označavani prvostepenom važnošću.

Na osnovu takvog naređenja štaba divizije, štab 7. brigade je svakom bataljonu odredio deonicu druma koju će uz mobilizaciju stanovništva i sopstvenim snagama zarušavati u najvećem mogućem stepenu. Po tom naređenju 1. bataljon je zarušavao drum Gornji Vakuf - Prozor; 2. bataljon drum Gornji Vakuf - Travnik preko Rostova; 3. bataljon drum Gornji Vakuf - Bugojno, a 4. bataljon drum Bugojno - Kupres i Bugojno - Donji Vakuf, čime se presecaju putni pravci od Jajca i Travnika prema Šujici i Duvnu, odnosno Livnu, Splitu i Mostaru na jugu.[312)]

Od 1. do 7. septembra svi bataljoni su u celini izvršili postavljene zadatke sa velikim entuzijazmom i boraca i stanovništva, koje je nedelju dana provelo družeći se sa borcima i hranilo se na vojničkim kazanima. Prvi bataljon je sa 50 civila postavio prepreke od porušenih stabala drveća, kamenih barikada i prekopavanjem dubokih kanala na drumu Gornji Vakuf - Prozor - Rama na 20 mesta; 2. bataljon sa 60 mobilisanih ljudi preopao drum Gornji Vakuf - Travnik preko Rostova na devet mesta i zaprečio sa 150 debelih stabala; 3. bataljon sa 60 ljudi podigao je 11 prepreka od kamena visine 3-4 metra na drumu Gornji Vakuf - Bugojno, a 4. bataljon na drumu Bugojno - Kupres sa 70 ljudi porušio 150 velikih stabala, izradio devet većih prekopa i jednu kamenu prepreku dužine 5-6 metara i sa 10 nagaznih mina minirao drum Bugojno - Donji Vakuf.[313'] Takvim zaprečavanjem navedene mreže puteva u prostoru širokom 55, a dubokom 25 kilometara, praktično je bio onemogućen svaki saobraćaj i uz veštu odbranu izgrađenih prepreka stvoreni uslovi za dugotrajnije sprečavanje brzog prodora neprijateljskih motorizovanih snaga u svim pravcima, bez obzira na njihovu jačinu, u zoni dejstva brigade.

Uporedo sa zaprečavanjem drumova, 1. bataljon je 3^ septembra delom snaga vodio borbu sa neprijateljskom milicijom u rejonu Šćita kod Prozora, koju je proterao u pravcu Rame, uz gubitke od četiri ubijena i šest ranjenih milicionara, a 4. bataljon 4. septembra sa brojnijom grupacijom četnika koja je od Kupresa napadala u pravcu sela Prusac, u cilju ometanja radova na zarušavanju druma Bugojno - Kupres. U kraćoj borbi koja se razvila četnici su razbijeni i odbračeni u prostor zapadno od Kupresa, uz gubitke od četiri ubijena i dva teško ranjena, a u 4. bataljonu poginuo je jedan borac.

Po završenom zaprečavanju, 7. septembr glavnina snaga 7. krajiške brigade prešla je iz prostora gornjeg toka Vrbasa i izvornog dela Rame na sektor Fojničke kotline, radi dejstva na komunikacije Kiseljak - Busovača, Busovača - Travnik i na željezničku prugu Zenica - Sarajevo do Visokog u dolini reke Bosne. U zastoru prema Bugojnu u dolini Vrbasa ostavljen je samo 4. bataljon na položajima u širem rejonu sela Gračanice, radi zatvaranja pravca od Bugojna prema Gornjem Vakufu i Prozoru.[314']

Konačno oslobođenje Bugojna i Donjeg Vakufa

Neprijateljska posada iz Bugojna, koju su sačinjavali 7. poljski dopunski bataljon iz 7. SS divizije »Princ Eugen« i 5. bataljon iz 1. ustaškog posadnog zdruga, 8. septembra izvršili su napad na položaje 4. bataljona u rejonu Gračanice, ali ih je bataljon spremno dočekao sa uređenih položaja za odbra-

[312]> Isto, k. 854, reg. br. 16/2.
[3'3) Isto.

nu i posle višečasovne borbe odbacio nazad u Bugojno. U povlačenju tog dana Nemci su se povukli i iz Bugojna, a u njemu je ostao samo navedeni ustaški bataljon sa izvesnim brojem ustaša iz mesta i iz Kupresa, čije je ukupno brojno stanje iznosilo preko 500 ljudi.[315] Sutradan, 9. septembra, 4. bataljon uputio je jednu četu desnom stranom Vrbasa u nasilno izviđanje prema Bugojnu. Oko 8 sati četa je naletela na grupu ustaša u selu Glavice istočnije na domak Bugojna i u poteri za tom grupom nepromišljeno se u streljačkom stroju sjurila niz padine kosa na samu obalu Vrbasa neposredno ispred istočne ivice gradskog naselja. Tada su ustaše otvorile snažnu mitraljesku i puščanu vatru iz zgrada u varoši i sa glavnih položaja na brdu Gradina na levoj strani reke iznad grada. Pošto se četa nije mogla povlačiti nazad uz potpuno otkrivene padine zemljišta prema Glavicama, jedino joj je preostalo da u sreljačkom stroju pregazi Vrbas i suprotnu obalu reke iskoristi kao zaklon s namerom da se koritom reke izvuče uz Vrbas, prema poprečnoj kosi iznad sela Crniče.

Međutim, budno prateći situaciju i uvidevši vrlo težak položaj u kojem se četa našla u koritu reke, štab 4. bataljona je sa ostalim četama vrlo brzo prešao u napad preko sela Crniče pravo na Goricu. U tom napadu glavnu ulogu je imao vod minobacača, kojim je rukovodio Uzeir Mlivo, tukući linije rovova i saobraćajnica na Gorici bez promašaja kao na poligonu. U takvim okolnostima kod ustaša je došlo do pometnje i naglog napuštanja ključnih položaja za odbranu Bugojna. Čim je to primetila, četa iz korita Vrbasa umesto da se povlači prešla je u napad, s namerom da streljačkim strojem pretrči 100 do 200 metara širokog pojasa zemljišta između korita reke i ivice grada i upadne u centar varoši. Pripremajući se za taj skok, borci su primetili da je taj pojas zemljišta miniran protivpešadijskim poteznim minama, koje su se jasno videle na niskim kočićima povezanim tankom žicom. U tim trenucima svi su shvatili da se prepreka može savladati pažljivim pokretima preko zategnutih žica i bez kolebanja ulazili u minsko polje, uprkos upozorenjima koja su im glasno dovikivali mnogi građani Bugojna sa prozora svojih kuća. Za nekoliko minuta čitava četa prešla je preko minskog polja i našla se u glavnoj ulici u centru grada bez gubitaka, pre ustaša koji su se povlačili sa Gradine i ostalih uporišnih tačaka. U nastavku tročasovne borbe savladan je i poslednji otpor neprijatelja i Bugojno je bilo oslobođeno prvenstveno zahvaljujući energičnom i veštom dejstvu boraca 4. bataljona, koji su iskoristili pravi trenutak i ovladali ključnim rejonom odbrane neprijatelja. U bojnoj relaciji stožera (štaba) 1. ustaškog stajaćeg zdruga od 4. novembra 1944. o dejstvima njegovih jedinica u septembru, u vezi sa tom borbom navodi se:

> »8. rujan (pogrešno 9, nap. J. K.):
>
> Njemačka posada koja se nalazila u Bugojnu povukla se u pravcu D. Vakufa, odmah poslije povlačenja njemačkih jedinica u 17 sati partizani su počeli sa napadima na vanjske postave. Dijelovi V. bojne, koji su se nalazili na osiguranju okolnih sela osim prve satnije povukli su se u najuže utvrđene postave oko Bugojna, dok je prva satnija i dalje ostala na Gorici (2 km j. z. od Bugojna). Noć je protekla sa malim prepucavanjem.
>
> 9. rujan (pogrešno 10, nap. J. K.):
>
> Uslijedio je jači napad partizana na Bugojno i okolne postave nakon što su se njemačke postrojbe povukle iz Bugojna. Napad je uslijedio

u 8 sati sa strojnim i teškim oružjem. Uslijed pomanjkanja streljiva određeno je u 12 sati povlačenje iz Bugojna u pravcu Prusca - Kočić - Zadživić - Adžina rupa na mali Komar (kota 900) gdje se stiglo u 22 sata.«[316] •

U borbama za Bugojno ubijeno je pet, a ranjeno sedam ustaša, zaplenjena veća količina prehrambenih proizvoda, šest pušaka sa 6.000 metaka, četiri para vojničkih odela i druge opreme, a bataljon nije imao gubitaka. Po zauzimanju Bugojna 4. bataljon je bez zadržavanja u gradu, nastavio gonjenje neprijatelja desnom stranom Vrbasa i nastupanje prema Donjem Vakufu.

Dva dana kasnije, 11. septembra naveče, 4. bataljon izvršio je sve pripreme i rasporedio jedinice za napad na Donji Vakuf. Međutim, kada su čete krenule sa polaznih položaja u napad na svojim pravcima dejstva, neočekivano se pojavila grupa domobrana i ponudila predaju čitave posade bez oficira, koji su pobegli posle povlačenja nemačkih jedinica iz Jajca i Donjeg Vakufa. Predalo se 120 domobrana sa 113 pušaka i šest puškomitraljeza iz 3. bataljona 9. domobranske pukovnije koji je bio pridat kao ojačanje Brzom zdrugu u Travniku.[317] U Jajce su dan ranije ušli delovi 13. krajiške brigade iz 39. krajiške divizije koji su uputili jednu četu prema Donjem Vakufu radi uspostavljanja veze sa 4. bataljonom 7. krajiške.

Odmah po oslobađanju Donjeg Vakufa 4. bataljon je u nastupnom maršu 12. septembra prešao preko prevoja Komar i naveče 12/13. septembra iz pokreta izvršio napad na neprijateljsko uporište Turbe u kojem se nalazila 3. satnija (četa) 5. bataljona 1. ustaškog stajaćeg zdruga iz Sarajeva ojačana izvesnim brojem ustaša iz Kupreške bojne. [1] Nakon kraće ali oštre borbe, ove neprijateljske snage proterane su u Travnik uz gubitke od pet ubijenih, 12 ranjenih i jednog zarobljenog ustaše. Zaplenjeno je sedam pušaka sa 400 metaka, četiri vojnička odela i drugi sitniji predmeti vojne opreme. Po zauzimanju uporišta 4. bataljon je jednom četom zaposeo položaje istočnije od Turbeta na liniji sela Runići i Đaci prema Travniku, a glavninom na liniji sela Varošluk i Bačvice, zapadno iznad Turbeta u zaklonima izrađivanim u ranijim borbama. U posleponoćnim časovima 12/13. septembra ustaše su sa čitavim 5. bataljonom iz Travnika izvršili iznenadni protivnapad na isturenu četu i odbacili je nazad, ali se nisu upuštali u uporniju borbu za osvajanje samog naselja Turbe. U toj borbi 4. bataljon je imao dva teže ranjena borca, od kojih je jedan ubrzo podlegao ranama.

Dejstva na sektoru Kiseljak - Busovača, u dolinama reka Lašve i Bosne

Odmah po prebacivanju glavnine snaga brigade iz gornjeg toka Vrbasa i izvornog dela Rame na sektor Fojničke kotline noću 7/8. septembra , njene jedinice počele su sa akcijama. Već 8. septembra 2. bataljon je delom snaga sačekao jednu kolonu pripadnika 7. SS divizije »Princ Eugen« na drumu Kiseljak - Busovača i odbacio je nazad, uz gubitke od sedam ubijenih Nemaca. Sledeće noći taj bataljon je izvršio napad na neprijateljsko uporište Busovaču, demolirao željezničku stanicu sa svim uređajima, uništio jedan magacin sa robom, jedno šinsko motorno vozilo i tri vagona sa ogrevom, ali nije uspeo

[3]<> Isto.
[317]> AVII, fond NOP-a, k. 60, reg. br. 13/3 i k. 123, reg. br. 6/2-2.
[3]18) AVII, fond NDH, k. 58, reg. br. 9/11-94.

likvidirati neprijateljsku posadu koja se branila iz armirano-betonskih bunkera. U bataljonu su tom prilikom poginula dva borca.

Narednog dana, 9. septembra, 1. bataljon je zauzeo neprijateljsko uporište Gromiljak i nastavio gonjenje neprijatelja prema Kiseljaku. U borbama oko Kiseljaka sadejstvovao mu je 3. bataljon 9. krajiške brigade koji je 6. septembra zauzeo neprijateljsko uporište Kreševo. U bataljonu je poginuo jedan, a dva borca su ranjena. Treći bataljon je tog dana vodio veoma žestoku borbu sa neprijateljskim jedinicama koje su napadale iz pravca Busovače prema selu Podastinje. Nakon višečasovne borbe neprijatelj je bio odbijen i odbačen prema Busovači uz znatne gubitke, a 3. bataljon imao je osam ranjenih boraca.

Tri dana kasnije, 12. septembra, 1. bataljon je likvidirao neprijateljsko uporište Hrasno, srušio jedan gvozdeni i jedan drveni most i pokidao stotinu metara tračnica na pruzi Lašva - Travnik. Narednog dana, 13. septembra, taj bataljon je kod sela Rovna u protivnapadu preoteo položaje neprijatelju i naneo mu gubitke od osam mrtvih i 16 ranjenih vojnika. Na levom krilu 1. bataljona, 3. bataljon je tog dana vodio višečasovnu borbu kod Han-Kumpanije, sa mešovitim ustaškim i nemačkim snagama, u kojoj je ubijeno 20 a ranjeno 35 neprijateljskih vojnika iz Kupreške ustaške bojne. U tim borbama 1. bataljon je imao jednog ranjenog, a 3. bataljon tri poginula i pet ranjenih boraca i izgubljena dva puškomitraljeza engleskog porekla. Ta dva bataljona izvela su 14. septembra zajednički napad na neprijateljsko uporište Han-Kumpaniju, ali ga nisu mogli osvojiti zbog jakog otpora čitave Kupreške ustaške bojne iz Travnika i nešto Nemaca sa jednim brdskim topom. Posle te borbe bataljoni su se povukli na uzvišenja iznad Han-Kumpanije sa kojih su uspešno odbijali neprijateljske protivnapade, jednovremeno iz Han-Kumpanije i Busovače, u kojima je 1. bataljon 15. septembra odbacio jednu četu Nemaca prema Busovači, a 16. septembra napao jednu motorizovanu kolonu u jačini od 90 vozila, 9 tenkova i 12 guseničara, koja se kretala drumom od Kiseljaka prema Busovači. Ubijeno je 16, a ranjeno 30 Nemaca i oštećena su dva kamiona. Sledećeg dana, 17. septembra, 1. bataljon je napadao i drugu nemačku kolonu na istom drumu i naneo joj gubitke u ljudstvu i vozilima. Bataljon je imao jednog ranjenog borca. Te motorizovane kolone najverovatnije su pripadale 105. izviđačkom bataljonu 5. SS brdskog korpusa i jurišnom (samohodnom) protivtenkovskom bataljonu 7. SS divizije »Princ Eugen«, koji su se po naređenju štaba 5. SS brdskog korpusa prebacivali iz rejona Sarajeva i Mostara u rejon Zenice zbog jače aktivnosti jedinica NOVJ na ovom terenu.

Od 15. do 27. septembra 2. bataljon nalazio se na posebnom zadatku preko reke Bosne na sektoru Breza - Vareš, da u sadejstvu sa jednim bataljonom Visočko-fojničkog odreda likvidira manje neprijateljske posade u naseljima na tom prostoru. U pokretu iz rejona sela Hadrovci (pogrešno Hadžići) preko sela Kolašići, bataljon je noću 15/16. septembra prešao reku Bosnu, drum i željezničku prugu u rejonu sela Donje Moštre, 6 km severozapadno od Visokog i razrušio prugu na dva mesta, a tokom dana 16. septembra jedan željezni most dužine četiri metra na delu pruge Podlugovi - Visoko. Sutradan je ubio sedam, a ranio 12 Nemaca koji su pokušavali da prave most. Dva dana kasnije, 19. septembra, bataljon je postavio zasedu na pruzi Semizovac - Podlugovi, s namerom da uništi oklopni voz koji je učestalo saobraćao čas u jednom čas u drugom pravcu. Međutim, prilikom postavljanja mina greškom minera došlo je do eksplozije od koje je miner teško ranjen. Tračnice

su ipak pokidane, a na njih je naleteo oklopni voz i iskliznuo iz šina. U borbi koja se tada razvila posada voza se uspešno branila jakom vatrom iz celokupnog naoružanja i bataljon se morao udaljiti od mesta sukoba, srećom bez gubitaka. Sledećeg dana, 20. septembra, bataljon je porušio još jedan most, raspona osam metara i pokidao tračnice u dužini od 200 metara u rejonu sela Čitluk, 2 km zapadno od željezničke stanice Podlugovi prema Visokom, a potom se povukao u varošicu Brezu, koju je bez borbe, zajedno sa bataljonom Visočko-fojničkog odreda zauzeo još 16. septembra. Posle izvedenih navedenih akcija 2. bataljon se uputio u sastav brigade. U povratku od Breze preko sela Podkraj - Čitluka, reke Bosne - sela Banjer, prošao je istočno pored Visokog i 27. septembra stigao u rejon sela Đakovići i Bačvice kod Travnika, gde se priključio glavnini brigade.

Brigada po drugi put u napadu na Travnik

Oslobađanje Gornjeg Vakufa krajem jula, a Bugojna, Donjeg Vakufa i Turbeta u prvoj polovini septembra 1944. od jedinica 7. krajiške brigade, u Vrhovnom štabu NOV i POJ ocenjivano je kao izuzetno veliki operativno--strategijski uspeh, uglavnom zbog značaja tog prostora na sektoru srednje Bosne, Hercegovine i Bosanske krajine. Jedina realna opasnost tom prostoru pretila je iz neprijateljskog uporišta u Travniku, koje je služilo kao zaštita komunikacija niz dolinu Lašve, prema Sarajevu i Zenici, u dolini reke Bosne, a čvrst oslonac na ponovni prodor u dolinu gornjeg toka Vrbasa prema Donjem Vakufu, Bugojnu i Jajcu. Zbog toga je Vrhovni štab 16. septembra radio-depešom sa Visa naredio štabu 5. korpusa da »ispita mogućnost zauzimanja Travnika«.[319] Postupajući po tom naređenju, štab korpusa je 27. septembra depešom broj 57 obavestio Vrhovni štab: »30. septembra napadamo Travnik. Molimo tražite za isti dan od 17 (sedamnaest) časova pa nadalje bombardovanje kasarne, pošte i bunkera«.

Na osnovu izveštaja štaba 10. divizije štabu 5. korpusa, od 12. oktobra 1944, o rezultatima tog napada vidi se da je štab divizije 27. septembra izdao zapovest br. 140 (koja nije sačuvana), da je raspolagao sa izvesnim ali i nedovoljnim podacima o neprijateljskim snagama i planovima spoljne i unutrašnje odbrane tog uporišta, po kojima se tada u Travniku nalazilo 1.450 naoružanih vojnika (350 ustaša Kupreške bojne, 450 novomobilisanih ustaša, 500 domobrana, 120 žandarma i policajaca, jedna baterija sa šest topova 100, 80 i 75 mm, pet protivtenkovskih topova 37 mm, pet minobacača 81 mm, pet teških mitraljeza i oko 50 puškomitraljeza). U ostalih šest obližnjih uporišta (Dolac, Bila, Most u naselju Divjak, Han-Kumpanija, Lašva i Zenica) po tim podacima bilo je ukupno 440 neprijateljskih vojnika.[321] Međutim, prema neprijateljskoj dokumentaciji te snage su bile ipak brojnije. U Travniku se nalazilo 1.750 vojnika (800 domobrana, 500 ustaša i 450 Nemaca), a u Zenici pored dve satnije (čete) Željezničkog zaštitnog bataljona (Žestra), dve satnije 4. prometnog bataljona i delova 2. bataljona 11. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga, još i kompletan 105. izviđački bataljon 5. SS nemačkog brdskog korpusa i Jurišni (samohodni) protivtenkovski bataljon 7. SS divizije »Princ Eugen«.[322]

[319] **AVII, fond NOP-a, k. 461, reg. br. 7/5 (knjiga depeša štaba 5. korpusa).**
[320] **Isto, str. 237.**
[321] **Isto, k. 854, reg. br. 24/2.**

Po navedenom izveštaju štaba divizije, neposredni napad na Travnik vršila je samo 7. brigada, ojačana artiljerijskim divizionom divizije i jednim vodom protivtenkovskih topova 37 mm. Dva bataljona 9. krajiške brigade bila su u divizijskoj rezervi u rejonu sela Stojkovići. Ostale snage 9. brigade i glavnina Vlašićkog odreda zatvarale su pravce od Zenice i Busovače i napadale neprijateljska uporišta Bilu, Divjak, Han-Kumpaniju i stražu br. 2 na kosi Šafradini, 4 km jugoistočnije od Viteza prema Lašvi. Travnički, Jajački i delovi Vlašićkog odreda vršili su demonstrativni napad sa severoistočne, severne i severozapadne strane na Travnik na severnoj strani reke Lašve. Takva taktička upotreba jedinica, od strane štaba divizije u ovom napadu, imala je dva krupna nedostatka - zadržavanje suviše jakih snaga u divizijskoj rezervi i izvođenje demonstrativnih napada sa tri strane, sa skoro tri odreda na neprijateljsko uporište u okruženju na koje se izvodi opšti napad u cilju njegove likvidacije. Te greške, a i druge koje su činjene u toku borbe, presudno su uticale na krajnji negativni ishod ovog napada.

O pripremama koje je za ovaj napad vršio štab 7. krajiške brigade, dejstvu njenih jedinica i rezultatima koji su postignuti najpotpunije se vidi iz zapovesti za napad na Travnik, koju je ovaj štab izdao 28. septembra u 18 časova i izveštaja štabu 10. divizije od 4. oktobra o postignutim rezultatima u tom napadu i razlozima zbog kojih ti uspesi nisu mogli biti bolji. Tako se u navedenoj zapovesti, između ostalog, utvrđuje i naređenje:[323]

»... Naša brigada, pojačana artiljerijskim divizionom X. divizije a u sadejstvu snaga Travničkog i Jajačkog NOP odreda i Vlašićke polubrigade ' dobila je zadatak da napadne i likvidira neprijateljsko uporište Travnik.

Naređujemo:

1. - IV. bataljon sa svoje 3 (tri) čete i udarnom četom Travničkog odreda napašće neprijateljsko uporište Travnik sa jugozapadne strane na odsjeku fronta isključno bunker br. 1, uključno rijeka Lašva, bunkere br. 2, 3, 4 zaključno sa bunkerom br. 5. Na ovom odsjeku ovaj bataljon, uz pomoć dejstva naše artiljerije, mora silnim udarom svoje pješadije da probije brešu i da produži brzo nastupanje u grad u cilju ovladavanja sa fabrikom duvana, željezničkom stanicom, vojničkom kasarnom, topovskom baterijom imajući u vidu istovremeno ispomaganje likvidacije bunkera br. 1, 28, 27a i 27. Napominje se IV. bataljonu da u prodor u grad ima primjeniti bezobzirnu drskost i upornost u cilju ovlađivanja sa vojničkom kasarnom i topovskom baterijom koju odmah koristi za likvidaciju ostalih neprijateljskih uporišta.

2. - I. bataljon sa svojim snagama u početku akcije postaviće se na prostoriju s. Viskovići gdje će održavati neposrednu vezu sa IV. bataljonom, bilo osmatranjem pogledom, telefonskom vezom ili pomoću kurira i u momentu kada snage IV. bataljona probiju brešu i produže nastupanje u grad, I. bataljon će u brzom naletu probiti se sa svojim snagama kroz otvorenu brešu i produžiti energično i uporno nastupanje u grad sa zadatkom ovladavanja sa neprijateljskim uporištem ustaškim

323) AVII, fond NOP-a, k. 856, reg. br. 3/8.

stožerom (štabska zgrada), poštom. Isusovačkom gimnazijom, zgradom okružnog suda, produžujući čišćenje kroz grad u pravcu bunkera br.25 i 24. Osim toga I. bataljon u prolazu kroz otvorenu brešu odvojiće manji dio svojih snaga, koje će iznutra otpočeti likvidaciju bunkera br. 6, 7, 9, 10 i 11 te 12, 15, povezujući se sa četom Travničkog odreda koja će ove bunkere napadati spolja i sa III. bataljonom koji će na ovom pravcu prodirati u grad. U svim likvidiranim bunkerima ostaviti po jednu manju patrolu, uključujući ovdje teške mitraljeze »Brede« za održavanje veze bunkerskom linijom i eventualnu zaštitu snaga koje prodiru u grad.

3. - II. bataljon sa svojim snagama u početku akcije, postaviće se na prostoriju s. Kraljevica kao brigadna rezerva, koji će u povoljnom momentu i prema potrebi biti ubačen u borbu na pravcu IV. ili I. bataljona;

4. - III. bataljon sa svojim snagama napašće neprijateljsko uporište Travnik sa južne strane na odsjeku fronta isključno bunker broj 15, uključno bunker br. 16, 17,18 i zaključno sa bunkerom br. 19. Na ovom odsjeku energičnim udarom svojih snaga a uz pomoć dejstva naše artiljerije probiti brešu i produžiti energično i uporno prodiranje u grad, sa zadatkom ovladavanja gradskom banjom, kaznionom, domom narodnog zdravlja, građanskom školom, šarenom džamijom i starim gradom.«[325]

Osim jasno utvrđenih zadataka za pešadijske jedinice, štab brigade je u zapovesti do detalja izregulisao, a izviđanjem na zemljištu sa svim starešinama uključujući i komandire vodova utanačio način upotrebe i zadatke artiljerije po mestu i vremenu, organizaciju međusobnog sadejstva unutar jedinica i sa susedima, način organizacije veze i komandovanja u borbi, ukupno pozadinsko obezbeđenje i druga pitanja uz potrebna uputstva i upozorenja, pa čak i to da je »traženo učešće savezničke avijacije koja će bombardovati vojničku kasarnu, želj. stanicu, poštu, bunkere i držati pod mitraljeskom vatrom čitav grad«. Napad na Travnik otpočeo je 30. septembra u 18 časova, kako je bilo i planirano, i trajao je nepuna dva dana. Na pravcu napada glavnih snaga brigade 4. bataljon je prve večeri preko prigradskog naselja Pirota uspeo ovladati linijom bunkera broj 2 do 6 tek oko ponoći. Artiljerijska priprema izvedena u vidnom vremenu u početku napada nije dala očekivane rezultate na uništavanju armirano-betonskih bunkera koji su se mogli razarati samo direktnim pogocima protivtenkovskih oruđa sa bliskih odstojanja, a učešće avijacije je izostalo, pa su borci 4. bataljona svaku otpornu tačku morali osvajati grupama bombaša uz masovnu upotrebu ručnih bombi i tako otvarali brešu za dalji prodor u dubinu neprijateljske odbrane. Zbog toga je 1. bataljon mogao biti uveden u borbu kroz stvorenu brešu tek posle ponoći na levo krilo 4. bataljona, pa su ta dva bataljona nastavila prodor prema centru grada. U tom prodoru 4. bataljon je pred svanuće 1. oktobra ovladao fabrikom duvana, a 1. bataljon svojim levim krilom izbio na desnu obalu Lašve iza linije bunkera na levoj obali reke. Tada je štab brigade uveo u borbu i 2. bataljon iz rezerve na spoju 1. i 4. bataljona u cilju ubrzanja prodora u centar grada koji im je bio na dohvat ruke.

Međutim, razvoj napada na pravcima ostalih jedinica nije se odvijao po utvrđenom planu. Na pomoćnom pravcu napada 7. brigade, 3. bataljon je

[325] **AVII, fond NDH, k. 57, reg. br. 10/2-2; Bojna relacija 1. ustaškog zdruga od 23. XII 1944. Travnik je branjen iz trideset bunkera.**

preko prigradskog naselja Bojna uspeo probiti spoljnu neprijateljsku odbranu i dostići ivicu gradskih kuća, ali je sasvim izostalo uvođenje dva bataljona 9. brigade iz divizijske rezerve, jer je jednog od njih štab te brigade upotrebio na svom pravcu dejstva u dolini Lašve nizvodno od Travnika, a sa preostalim bataljonom štab divizije nije imao vezu, niti je uočavao potrebu za njegovim uvođenjem u borbu, zato što, po sopstvenom priznanju, nije pratio razvoj situacije.[326] Zbog toga je ostala netaknuta linija bunkera u prostoru između 3. i 4. bataljona 7. brigade, a na pravcima napada Jajačkog, Travničkog i dela Vlašićkog odreda izostao je jači pritisak na spoljnu odbranu Travnika u čitavom prostoru na severnoj strani Lašve. Na taj način svi bataljoni 7. brigade našli su se u višestrukoj unakrsnoj vatri neprijatelja, jer su se linije bunkera na obe strane reke, zbog koritastog oblika zemljišta, na dosta mesta međusobno dopunjavale i potpomagale mitraljeskom, pa i puščanom vatrom, a unutrašnja odbrana varoši organizovana po zgradama kao otpornim tačkama, koje je trebalo uz mnogo napora i žrtava osvajati jednu po jednu.

U takvim okolnostima bilo je očigledno da same jedinice 7. brigade nisu u stanju ovladati čitavim uporištem u Travniku u kojem su se branile brojno jače, dobro naoružane i organizovane snage neprijatelja, sastavljene od ozloglašenih ubica, palikuća i raznih zločinaca. Već oko 9 časova te snage otpočele su sa protivnapadima na najisturenije delove jedinica brigade uz snažnu podršku artiljerijske i minobacačke vatre. Te napade bataljoni su uspešno odbijali, uz veliko požrtvovanje boraca i dejstvo malobrojne sopstvene artiljerije. Oko 10 časova neprijatelj je jakim snagama na desnom krilu borbenog poretka brigade uspeo potisnuti 3. bataljon nazad na liniju rovova i bunkera kojim je ovladao prethodne večeri i noći. Tek tada je štab divizije odlučio da odustane od daljih napada i odobrio izvlačenje jedinica iz osvojenog dela prostora. To izvlačenje je u znatnoj meri olakšavalo oblačno vreme sa niskim oblacima i maglom, koja se u talasima pomerala praćena povremenim pljuskovima. U popodnevnim časovima tog dana sve jedinice brigade povukle su se na polazne položaje i tako se odlepile od neposrednog dodira sa neprijateljem.

Za 7. krajišku brigadu bio je to drugi neuspeo napad na Travnik, posle onog kojeg je izvodila tačno pre godinu dana, 15. oktobra 1943, u sastavu jedinica 1. proleterske divizije. Predveče su po naređenju štaba brigade svi bataljoni izvršili pokrete u nove rejone. Po tom naređenju 1. bataljon je zaposeo položaje u rejonu sela Runići, 2. bataljon u selu Bačvice, 3. bataljon u selu Pulac, a 4. bataljon u rejonu Varošluk, svi sa zadatkom da posednu i organizuju položaje za odbranu od Travnika izvan dometa efikasne artiljerijske vatre neprijatelja.

U tom napadu na Travnik neprijateljski gubici su procenjivani na 120 ubijenih i ranjenih. Uništeno je nekoliko utvrđenih zaklona, dva teška mitraljeza, nešto pušaka i razne vrste municije u zaklonima uglavnom od eksplozije ručnih bombi koje su borci bacali prilikom njihovog osvajanja. Brigada je imala 10 poginulih, među kojima je i zamenik političkog komesara 1. bataljona Dmitar Ličina, 44 ranjena, dva nestala i jednog zarobljenog borca. Zaplenjen je jedan teški mitraljez, 12 pušaka, veća količina municije i ručnih bombi, izvesne količine prerađenog duvana i cigareta.

Time su bila završena borbena dejstva 7. brigade u septembru 1944, kada je izvedeno ukupno 26 borbenih akcija i izbačeno iz stroja 397 neprijateljskih vojnika i starešina. U tim borbama u brigadi je poginulo 19, ranjeno 69,

nestalo tri borca, a jedan je zarobljen. Sredinom oktobra brigada je imala 1.515 boraca, među kojima 301 članova KPJ, 7 kandidata za prijem u partiju i 240 članova SKOJ-a.

I ostale jedinice 10. divizije su postizale rezultate koji su prevazilazili sve dotadašnje. Uračunavajući i navedene rezultate 7. brigade, izvele su ukupno 68 većih i manjih napada u kojima su izbacile iz stroja 1.447 neprijateljskih vojnika, a predalo im se 700 domobrana. Ostale divizije i odredi 5. korpusa oslobodile su čitav prostor u donjem toku Sane sa Prijedorom i Ljubijom, Jajce u dolini Vrbasa, Tešanj i Derventu u srednjoj Bosni. Od 18. do 28. septembra izvodile su takozvanu Drugu banjalučku operaciju i mada Banjaluku ni tada nisu zauzele, neprijatelju su nanešeni veliki gubici i zadobijen je veliki ratni plen u naoružanju, tehnici i opremi. U redove Četvrte, Trideset devete i Srednjobosanske divizije stupili su mnogi domobrani koji su se odazvali na poziv maršala Tita od 30. avgusta da napuste neprijateljske jedinice i stupe u redove NOV i POJ.

NASTAVAK DEJSTAVA BRIGADE DO KRAJA 1944. GODINE

Čim je 9. septembra 1944. pala fašistička vlada Bugarske, Nemačka vrhovna komanda je odlučila da iz Grčke povuče svo ljudstvo, opremu i sredstva Grupe armija »E«, a komandantu Jugoistoka feldmaršalu Vajksu naredila je da uspostavi novi front na liniji: severna Albanija - Skoplje - jugoslovensko-bugarska granica. Povlačenje nemačkih snaga iz Grčke po tom naređenju počelo je tek 1. oktobra dolinom Vardara i južne Morave prema Skoplju i Beogradu, sa velikim zakašnjenjem u odnosu na brzinu prodora glavnih snaga NOV i POJ kroz Srbiju i snaga Crvene armije preko Bugarske. Glavne snage NOV i POJ su već bile izišle u širi rejon Beograda, a 10. oktobra spojile se sa snagama 3. ukrajinskog fronta Crvene armije, koje su nadirale iz Bugarske u rejonu Velika Plana u dolini Velike Morave. Time je praktično bilo presečeno odstupanje nemačke Grupe armija »E« dolinom Velike Morave prema Beogradu. Zbog toga je štab Grupe armija »E« doneo odluku da nastavi dalje povlačenje pogodnijim pravcima za Bosnu u rejon Sarajeva, a iz tog rejona dolinom reke Bosne glavnim snagama u dolinu donjeg toka Save i Drave u cilju organizovanja odbrane na novoj liniji, koju ograničavaju obale reka Drave i Dunava od Valpova preko Osijeka do Bačke Palanke, zatim reka Drina do Goražda - Sarajevo - Mostar i Jadranskom obalom od Ploča do Karlobaga.

Po nemačkim izvorima, Grupa armija »E« tada je imala u svom sastavu tri armijska korpusa i jednu samostalnu brigadu (69, 22. i 34. korpus i 3. tvrđavsku brigadu) sa ukupno 10 divizija, 33.000 mornara i 10.000 vazduhoplovaca. Ukupno brojno stanje grupe iznosilo je oko 260.000 vojnika i oficira. Početkom povlačenja iz Grčke grupi se priključio 21. armijski korpus iz Albanije, a nakon pristizanja štaba grupe u Sarajevo, pod njegovu komandu je stavljen i 5. SS armijski korpus. Tada su pod komandu ove grupe stavljene i sve kvislinške snage: oko 107.000 ustaša, 25.000 četnika sa teritorije Srbije, Crne Gore i Hercegovine, oko 12.000 četnika iz Bosne i razne grupacije

ustaške milicije i zelenog kadra koje su brojale oko 10.000 ljudi, tako da je ukupno brojno stanje iznosilo oko 500.000 vojnika.[327]

Vojska je bila sastavljena od dobro izvežbanih jedinica, sa velikim ratnim iskustvom vojničkog i starešinskog sastava. Većina ih je neprekidno ratovala više od četiri godine i mnogi učestvovali u borbama na tlu Jugoslavije, a to znači da su palili, pljačkali, ubijali stanovništvo, uključujući žene, decu i starce. Ti zlikovci su bili svesni svojih nedela, znali da ih očekuju teške kazne i bez predomišljanja bili rešeni da se bore do poslednjeg. Radi toga su i borbe jedinica 5. korpusa u narednom vremenu bile vrlo teške, sa mnogo gubitaka, sve do konačnog sloma i predaje preostalih snaga Grupe armija »E« sa komandantom general-pukovnikom Lerom 15. maja 1945. godine.

Prenošenje operacija 5. korpusa u dolinu Bosne i zadaci 10. divizije

Znajući za položaj u kojem se našla Grupa armija »E« i prateći pravce njenog kretanja, Vrhovni štab NOV i POJ je u septembru i oktobru 1944, u nekoliko navrata sugerisao štabu 5. korpusa da dejstva svojih glavnih snaga usmerava ka dolini reke Bosne i Sarajevu i da se ne upušta u izvođenje druge Banjalučke operacije. Štab korpusa bio je opsednut tom operacijom, a stvarnu suštinu sugestija Vrhovnog štaba ispravno je shvatio tek posle uspešnog odvijanja operacija glavnih snaga za oslobađanje Beograda i zaključivao da će u narednom vremenu komunikacija Sarajevo - Slavonski Brod, dolinom reke Bosne, biti jedna od glavnih za povlačenje neprijateljskih snaga sa Balkana. U takvim okolnostima

> »donji tok rijeke Bosne i Sarajevska kotlina predstavljaju za našu korpusnu oblast, kao i za cijelu Bosnu i Hercegovinu, područje najvećeg političkog i ekonomskog značaja. Okupatorske snage prinuđene opštim pritiskom Saveznika i naše vojske, izvlače se sa Balkana uzimajući jednu od glavnih komunikacija, koja vodi od Sarajeva za Brod, tj. kroz ovo područje. Neprijatelj u svom povlačenju odvlačiće sva naša ekonomska dobra koja su mu pri ruci. Da bi smo spriječili neprijatelja u njegovoj bezobzirnoj pljački važnih industrijskih postrojenja i poljoprivrednih dobara Sarajeva, Zenice i okoline, prenosimo težište naših operacija na ovo područje«[328]

- kaže se u odluci štaba korpusa koju je doneo odmah posle prekida borbe za Banjaluku, da težište borbenih dejstava prenese na komunikacije Konjic - Sarajevo - Brod, koja se u suštini poklapa sa naknadno dobijenom direktivom Vrhovnog štaba od 19. oktobra, u kojoj se zahtevalo »energično angažovanja na komunikaciji Konjic - Sarajevo - Bosanski Brod«.

Po toj odluci štaba korpusa, svaka divizija je dobila svoju zonu dejstva u kojoj će izvoditi akcije po novom rasporedu. Za 10. krajišku diviziju u trouglu komunikacija Konjic - Sarajevo i Sarajevo - Busovača isključno; za 4. diviziju od Busovače do Nemile u dolini Bosne, 20 km nizvodno od Zenice; za Srednjebosansku diviziju od Begova Hana do ušća Bosne u Savu, dok je

[327] **Erih Šmit Rihberg »Kraj na Balkanu«, str. 23 (Erih Schmidt Richberg »Der endkamph auf dem Balkan«, Kurt Vewincker, Heideberg, 1955); Oslobodilački rat, knj. 2, str. 353.**

39. divizija sa Podgrmečkim i Drvarsko-petrovačkim odredom preuzela dotadašnju matičnu teritoriju 4. divizije, koja je do kraja septembra bila potpuno oslobođena osim Banjaluke, naselja duž komunikacije Banjaluka - Bosanska Gradiška i Bosanske Dubice, Bosanske Kostajnice, Bosanskog Novog, Bosanske Krupe, Bihaća i Kulen-Vakufa, u dolini Une. Ta uporišta su u to vreme posedale snage 15. nemačkog brdskog korpusa i ustaško-domobranske jedinice čija je osnovna namena bila odbrana putnih i željezničkih pravaca u dolini Une i dejstvo u prostoru severozapadnog dela Dalmacije (Knin - Šibenik - Zadar).

Radi dovođenja jedinica u nove sektore dejstva, štab 5. korpusa je do polovine oktobra 1944. morao vršiti pregrupaciju svojih snaga i njihov operativni razvoj za neposrednija dejstva na putne i željezničke pravce od Sarajeva do Dervente. Pošto su se po novom rasporedu desnokrilna 10. krajiška divizija u trouglu komunikacija Konjic - Sarajevo i Sarajevo - Busovača i levokrilna 53. srednjebosanska divizija na sektoru Zepče - Derventa, već nalazile u granicama dodeljene zone dejstva, to je najviše vremena trebalo 4. krajiškoj diviziji, koja je iz šireg rejona Sanski Most izvršila pokret tek 7. oktobra i posle pet dana marša stigla na prostoriju Donji Vakuf - Bugojno - selo Gračanica 11. oktobra uveče. Međutim, glavnu smetnju za njeno uvođenje u napadna dejstva neposredno na komunikacije u dolini reke Bosne na sektoru od Busovače uključno do Nemile odnosno Žepča, činilo je neprijateljsko uporište u Travniku sa nizom manjih uporišta u dolini reke Lašve, koje je trebalo prethodno likvidirati, a za njihovu likvidaciju izvršiti podesniji raspored jedinica 4. i 10. divizije. U vezi sa tim, štab korpusa je 17. oktobra izdao zapovest štabovima 4. i 10. divizije da izvrše sledeći raspored:

> »IV Divizija: VI brigada krenuće sa dosadašnje prostorije preko Komara na prostoriju Turbe - Bačvice - Paklarevo - Kokošari i smijeniti VII brigadu X divizije koja je do sada zatvarala pravac Travnik - Turbe. VIII i XI brigadu premjestiti sa dosadašnje prostorije na prostoriju Orašac - Bistra - Zubići i povezati ih sa VII brigadom koja će se nalaziti u Rankovićima.
>
> Art. divizion IV divizije premjestiti na pogodno mjesto u vezi predstojećih operacija i usmeno postavljenih zadataka pred IV diviziju.
>
> X divizija: VII brigadu premjestiti sa dosadašnje prostorije na prostoriju Rankovići.
>
> IX brigadu rokirati prema Busovači na prostoriju Kruščica - Odmeka.
>
> Pokret po ovoj zapovjesti i zaposjedanje određenih prostorija izvršiti u toku 18. o. mj.«[32]»

Time je bila okončana pregrupacija ukupnih snaga 5. korpusa u novonastaloj situaciji, a navedena zapovest, u stvari, bilo je pripremno naređenje štabovima tih divizija za predstojeća dejstva.

Sedma brigada u Travničkoj operaciji

Planiranje i izvođenje operacije za oslobođenje Travnika i doline Lašve od strane štaba 5. korpusa nametalo se kao preka potreba i neodložan zadatak u tom vremenu. Pri tome je štab korpusa imao u vidu visok stepen otpornosti ovih uporišta, koja je počivala ne samo na jakom fortifikacijskom utvrđivanju

i upornosti snaga koje ih posedaju i brane, već i na blizini mnoštva garnizona, povezanih razvijenom mrežom komunikacija koje im omogućavaju brze intervencije jakim jedinicama u svako doba i pri pojavi najmanje opasnosti, naročito za Travnik. Tom napadu snaga 5. korpusa prethodila su četiri napada na Travnik, u cilju njegovog zauzimanja od strane jedinica 1. proleterske i 6. ličke divizije, sa kojima je u dva maha učestvovala i 7. krajiška brigada, ali ga nisu mogle osvojiti, uglavnom zbog brzih intervencija iz obližnjih garnizona. Zbog toga je štab 5. korpusa u navedenoj zapovesti, odnosno pripremnom naređenju štabova 4. i 10. divizije od 17. oktobra, insistirao na svestranoj pripremi jedinica, a u prvom redu na prikupljanju »detaljnih i tačnih podataka 0 neprijateljskim garnizonima, uporištima i načinu odbrane na liniji Travnik - Busovača - Sarajevo - Zenica«.

Prema prikupljenim podacima, neposredno uoči napada, Travnik su branile gotovo iste snage koje su ga branile i prilikom poslednjeg neuspelog napada 7. krajiške brigade, 30. septembra, ali ovog puta štabovi su raspolagali nešto pouzdanijim podacima o njihovom rasporedu, jačini i načinu organizacije odbrane. U Travniku su se nalazili delovi 2. i 3. bojne (bataljona) domobranskog Brzog zdruga, sa divizionom artiljerije; 5. bojna 1. ustaškog stajaćeg zdruga; Kupreška ustaška bojna sa ustašama izbeglim sa područja Jajca, Bugojna, Duvna i okoline Travnika; oružnici, čije je ukupno brojno stanje iznosilo preko 2.800 vojnika i oficira.[330]

Od teškog naoružanja neprijatelj je imao 11 topova raznog kalibra, 10 teških i 8 lakih minobacača i dva oklopna voza sa posebnim posadama, svaki jačine do jedne čete, sa naoružanjem raznog kalibra ugrađenim u blindiranim vagonima. Organizacija odbrane imala je dva pojasa. Jedan spoljni, o kojem je već bilo reči, sa izgrađenim sistemom duboko ikopanih rovova i saobraćajnica koje su povezivale 30 velikih armirano-betonskih bunkera. Taj pojas se u kružnom obliku oko grada protezao od Kalibunara preko Sipovika, Pirote, Bojne, padinama Vilenice, Ilovače, Tarabovca, stranama iznad Baš-Bunara, Matica njive, Ovčarice i Marića ravni. Bunkeri su bili označeni rednim brojevima od 1 do 28, s tim što su u dva slučaja po dva bunkera imala istovetan redni broj sa dodatkom slova (27 i 27a na Baš-Bunaru i 22 i 22a na kosi Tarabovac). Na više deonica ispred bunkera bile su žičane ograde sa minskim poljima, a u sistemu vatre svaki od njih predstavljao je zasebno utvrđenje za samostalnu odbranu. Drugi, unutrašnji pojas odbrane činile se najveće zgrade pretvorene u uporišta za dugotrajnu odbranu, među kojima su bile najvažnije: zgrada kasarne, kazniona, Kaštel (stara tvrđava), žandarmerijska kasarna, samostan Sjemeništa na Baš-Bunaru, zgrada gimnazije, zgrada Velike župe, Sudbenog stola i željeznički most kod Medrese.

U susednim uporištima u dolini Lašve, od Travnika do Zenice, bila je raspoređena glavnina 5. ustaške bojne jačine 440 ustaša u šest manjih uporišta (Dolac, Bila, Han-Bila, Divjak, Han-Kumpanija i Hrasno), a u Zenici i Busovači oko 30 km istočno od Travnika: dve čete i oklopni voz 17. željezničke bojne (Žestra); delovi 2. i 4. bojne 11. ustaškog Stajaćeg zdruga (3 ^ satnije); 782. turkestanski bataljon; 105. izviđački bataljon 5. SS nemačkog brdskog korpusa; 7. samohodni divizion iz 7. SS divizije »Princ Eugen« i verovatno jedan nemački bataljon za osiguranje. Ukupno je u Zenici i Busovači bilo 4.500 Nemaca i ustaša sa četom tenkova, dva voda oklopnih izviđačkih kola 1 veliki broj topova i minobacača.

U Sarajevu se tada nalazilo oko 17.500 neprijateljskih vojnika, od kojih 3.000 Nemaca, u Visokom jedan bataljon iz 11. ustaškog stajaćeg zdruga, u Kiseljaku jedan bataljon 1. ustaškog djelatnog zdruga sa četom tenkova, u Kreševu posadni bataljon istog zdruga, a na osiguranju pruge Visoko - Lašva 811. nemački bataljon za osiguranje. To znači da se na težištu ove operacije 5. korpusa, u zoni Travnik - Zenica - Fojnička kotlina, nalazilo preko 12.000 neprijateljskih vojnika.[331]» Svim tim snagama komandovao je štab 5. SS nemačkog armijskog brdskog korpusa, sa sedištem u Sarajevu. Tih dana štab ovog korpusa naredio je svim ustaško-domobranskim i nemačkim snagama u tom prostoru da se dobro utvrde u svojim uporištima i odsudno brane. U praksi, to je značilo da se svako brani u svom uporištu i u principu ne očekuje pomoć drugog, jer su sve raspoložive snage u tom vremenu bile angažovane u svojim sektorima dejstva.

Osnovna zamisao i plan Travničke operacije utvrđeni su u zapovesti štaba korpusa od 18. oktobra, u kojoj su određeni konkretni zadaci jedinicama. Prema tom planu sa dve brigade, 6. iz Četvrte i 7. iz Desete divizije, trebalo je ovladati neprijateljskim uporištem u Travniku i osloboditi grad, a ostalim jedinicama tih dveju divizija likvidirati sva neprijateljska uporišta u dolini Lašve od Doca do Busovače isključno, zatvoriti pravce od Zenice i Busovače prema Travniku, ostvariti čvrst zastor prema Kiseljaku radi sprečavanja eventualne intervencije neprijateljskih snaga iz pravca Sarajeva i napadati neprijateljske snage u pokretima komunikacijama u dolini Neretve od Konjica prema Sarajevu i u dolini Bosne od Sarajeva prema Visokom i Kiseljaku. Zbog lakšeg komandovanja snagama na težištu napada, štab korpusa je izvršio podelu nadležnosti, tako što je štabu 4. divizije stavio u zadatak da komanduje samo sa snagama koje napadaju Travnik i njegovu neposrednu okolinu, odnosno sa 6, 7. i 11. brigadom, a štabu 10. divizije sa snagama koje napadaju neprijateljska uporišta u dolini Lašve i zatvaraju pravce Zenica - Travnik i Kiseljak - Busovača - Travnik.[332]»

Pripreme i zadaci

Posle izvedenog napada na Travnik 30. septembra i 1. oktobra, od 2. do 18. oktobra, bataljoni 7. brigade nalazili su se u navedenim rejonima odbrane prema ovom uporištu, vršili izviđanje neprijateljske odbrane i odbijali manje ispade njegovih snaga prema Turbetu, Vilenici i u zahvatu druma od Doca prema selu Rankovići. Četvrti bataljon je nekoliko dana vršio zarušavanje druma i pruge Turbe - Donji Vakuf, na kojoj je skinuo oko 3 km gornjeg stroja na delu od Turbeta do Komara, a 2. bataljon na delu te pruge i druma od Turbeta prema Travniku. Sve slobodno vreme jedinice su do maksimuma iskorištavale za poboljšanje unutrašnjeg stanja i za ideološko-politički rad sa borcima, rešavanju kadrovskih pitanja i drugih potreba. Neposredno pred Travničku operaciju, brigada je imala štabove u sledećem sastavu.

- Štab brigade: komandant Rade Brkić, do tada zamenik komandanta u 6. krajiškoj brigadi, na mesto Milana Bosnića koji je premešten za zamenika komandanta 53. divizije. Zamenik k9mandanta Milan Batar, koji je tu dužnost preuzeo posle pogibije Milana Ćupa, krajem juna na Zec planini. Politički komesar Čedo Jovanović. Zamenik političkog komesara Božo Mašano-

[331]) AVII, fond NOP-a, k. 458, reg. br. 15/2, k. 854, reg. br. 1/1-5, k. 856, reg. br. 5/3-9 i fond NDH, k. 58, reg. br. 9/1-94; Drago Karasijević, Peti korpus NOVJ, str. 295.

vic do tada zemenik političkog komesara u 2. bataljonu, na mesto Raka Tanovića koji je u međuvremenu zamenjivao Mijuška Šibalića po njegovom odlasku u štab 5. korpusa u julu mesecu, a Tanović premešten u 53. srednjebosansku diviziju. Obaveštajni oficir Dragojlo Đerman. Intendant Vafo Ganibegović. Referent saniteta Dušanka Sarajlić;

- Prvi bataljon: komandant Đorđe Jović. Politički komesar Nikola Kljajič. Zamenik komandanta Blagoje Đukič. Zamenik političkog komesara Jovan Jovo Kljajić, na mesto Dmitra Ličine koji je poginuo u prethodnom napadu na Travnik. Obaveštajni oficir Derviš Seferović. Intendant Peno Ljubo. Referent saniteta Mara Rodić.

- Drugi bataljon: komandant Milan Kapelan. Mesto političkog komesara i zamenika komandanta bilo upražnjeno. Zamenik političkog komesara Rajko Sešum. Obaveštajni oficir Vojo Ilić. Intendant Milan Đukanović. Referent saniteta Stoja Rudić.

- Treći bataljon: komandant Pero Dujić. Politički komesar Danilo Đidara. Zamenik komandanta Mitar Daković. Zamenik političkog komesara Mile Đukić. Obaveštajni oficir Dušan Davidović. Intendant Gavro Vučenović.

- Četvrti bataljon: komandant Lazar Lazo Simić. Politički komesar Spaso Kalaba. Zamenik komandanta Dragojlo Markić. Zamenik političkog komesara Stevan Aranđelović Stevo. Obaveštajni oficir Petar Vidović Pero. Intendant Stojan Vujković. Referent saniteta Desa Dujić.

Postupajući po navedenom pripremnom naređenju (zapovesti) štaba korpusa od 17. oktobra, 6. krajiška brigada je u određeno vreme 18. oktobra izvršila smenu i preuzela položaje 7. brigade u odbrani pravca Turbe - Donji Vakuf. Tog i narednog dana, 19. oktobra, sve jedinice 7. brigade izvršile su rokiranje sa tog pravca na pravac Travnik - Gornji Vakuf i zaposele nove rejone koji su ujedno služili i kao polazni za napad na Travnik. Prvi bataljon je poseo rejon sela Margetići, 2. bataljon Rankovići, 3. bataljon Čakići, a 4. bataljon Đakovići, svi na južnoj strani grebena Vilenice, uspostavljajući vezu na desnom krilu sa jedinicama 11. krajiške brigade 4. divizije koje su pristizale iz pravca Bugojna u svoje polazne rejone.

Štabovima 4. i 10. divizije uručena je, 18. oktobra, pomenuta zapovest štaba 5. korpusa za napad na Travnik.

> Po toj zapovesti, 6. brigada 4. divizije imala je zadatak da napadne »uporište Travnik sa zapadne strane, tako da se glavninom snaga probije u grad i likvidira sva uporišta na lijevoj obali r. Lašve. Snažnim klinom što prije probiti vanjsku odbrambenu liniju, likvidirati glavna komandna mjesta u gradu i artiljeriju i spojiti se sa snagama VII brigade X divizije, na svim mostovima preko r. Lašve u gradu.
>
> VII brigada napada Travnik sa istočne i jugoistočne strane sa ciljem proboja i likvidacije svih neprijateljskih uporišta na desnoj (južnoj, nap. J. K.) obali r. Lašve i prodirući u grad povezati se preko r. Lašve sa snagama VI brigade IV divizije te sa istim sadejstvovati u likvidaciji preostalih uporišta u gradu. Za izvršenje ovog zadatka stavlja se pod komandu štaba VII brigade III art. divizion I art. grupe 5. korpusa.« '

Vreme početka napada određeno je za 19 časova 20. oktobra, jednovremeno za sve jedinice korpusa u ovoj operaciji, a na sastanku komandanata i političkih komesara brigada određenih za napad neposredno na Travnik i uporišta u dolini Lašve održanom istog dana 18. oktobra u štabu 4. divizije u Turbetu, štab ove divizije je izdao svoju zapovest i utanačio plan dejstva

za 6. i 7. brigadu po objektima i vremenu. Po tom planu 6. brigada je imala zadatak da uz podršku divizijskog artiljerijskog diviziona sa tri svoja bataljona izvrši napad od Turbeta severnom stranom niz reku Lašvu, pravcem Jankovići - Baš Bunar (bunkeri br. 27 i 27a) - Fabrika duvana - Vojna kasarna, a sa jednim bataljonom južnom stranom niz reku Lašvu preko, naselja Kokošari i Sijarik, preko bunkera br. 2 i 3 prema Fabrici duvana, gde se prebacuje na levu obalu reke i napada na bunker br. 1 i 28 iz pozadine. To znači da se na frontu napada te brigade nalazilo ukupno sedam bunkera od kojih pet ispred glavnih snaga na levoj strani Lašve (1, 28, 27, 27a i 26), a na južnoj strani reke ispred pomoćnih snaga dva (2 i 3) svi podešeni za odbranu iz pravca Turbeta i padina vlašićkih strana, poredani u liniji polukružnog oblika na različitim međusobnim rastojanjima.

Za 7. brigadu je utanačeno da uz podršku navedenog diviziona korpusne artiljerije izvrši napad na Travnik sa južne i jugoistočne strane na frontu desno uključno naselje Skok, a levo uključno naselje Bojna i po proboju spoljne linije neprijateljske odbrane nastavi dejstva glavnim snagama pravcem preko naselja Vilenica - bunker br. 12 - kosa Tarabovac - Šarena džamija - tvrđava Kaštel na levoj strani Lašve, a pomoćnim snagama na levom krilu preko naselja Bojna prema željezničkoj stanici, hvatajući vezu sa desnokrilnim bataljonom 6. brigade koji napada južnom stranom niz reku Lašvu preko bunkera 2 i 3 prema Fabrici duvana. Na taj način korigovan je pravac, odnosno front napada na desnom krilu 7. krajiške brigade utvrđen zapovešću štaba korpusa, po kojoj je trebalo da čitava brigada napada »sa istočne i jugoistočne strane« i svesno izbegnut napad sa istočne strane, koji podrazumeva napad po dužini uskog grebena Tarabovac i ogolelim ravničastim pojasem zemljišta između tog grebena i naselja Gornji Dolac, u dužini preko 2 kilometra, sve do iznad Sarene džamije u Travniku. Ta promena unela je zabunu u dokumentaciji viših štabova i pogrešno opisivanje ukupnog dejstva 7. krajiške brigade u tom napadu.[334]

Organizacija i izvođenje napada Sedme brigade

Štab Sedme brigade je 19. oktobra sa svim starešinama bataljona, četa i samostalnih jedinica detaljno razradio plan napada i organizaciju sadejstva na zemljištu, a 20. oktobra u 4 sata izjutra izdao i pismenu zapovest za taj napad. U međuvremenu u svim jedinicama izvršene su potrebne vojne i političke pripreme sa borcima i ukazano je na veliki značaj tog napada u kojem, pored ostalog, prvi put dolazi do susreta boraca tih dveju krajiških brigada i njihovog druženja na zajedničkom borbenom zadatku u kojem borci i starešine Sedme brigade imaju izvesnu prednost u boljem poznavanju prostora i organizacije neprijateljskog uporišta u Travniku, koju bi trebalo do kraja iskoristiti. U navedenoj zapovesti štaba brigade utvrđeni su pravci napada i zadaci bataljonima.[335]

U toku dana i predveče 20. oktobra sve jedinice brigade zaposele su polazne položaje za napad. Na glavnom pravcu napada kod 1. bataljona najviše vremena i napora je utrošeno na postavljanje artiljerijskih oruđa na vatrene položaje, koje su borci morali na rukama iznositi uz strme padine na

[334]) U Evidenciji »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945«, knj. 2, str. 441. i na skici broj 32, pogrešno je tekstom i šemom prikazan pravac napada i stvarni tok dejstva 7. brigade u ovom napadu. O tome su B. Damjanović i S. Popović potpunije i tačnije pisali u Monografiji 6. krajiške brigade. Vidi str. 246-254. navedenog dela.

greben Vilenice i postavljati na mesta sa kojih bi mogla neposredno gađati ciljeve u sistemu neprijateljske odbrane, naročito bunkere br. 11 i 12.

Iz izveštaja štaba brigade štabu 10. divizije po završenim borbama 26. oktobra i drugih dokumenata, vidljivo je da se taj napad uglavnom odvijao po utvrđenom planu uz dosta obrta i dramatičnih situacija.[m)] Tačno u 19 časova 20. oktobra jednovremeno je otpočelo dejstvo i artiljerije i pešadijskih jedinica na prvi odbrambeni pojas neprijatelja na čitavom frontu napada 6. i 7. brigade. Međutim, istog trenutka neprijatelj je na taj napad uzvratio snažnom vatrom iz celokupnog naoružanja, iz čega se dalo zaključiti da je taj napad očekivao i da se nalazio u gotovosti za odbranu sa celokupnim ljudstvom u rovovima i bunkerima, a artiljerijom na vatrenim položajima sa unapred pripremljenim elementima za gađanje.

Na pravcu napada glavnih snaga 7. brigade 1. bataljon je uz ojačanje jednom četom iz 4. bataljona, tek posle dvočasovne veoma oštre borbe uspeo ovladati bunkerima br. I l i 12. Potom je kroz stvorenu brešu, široku 500 do 600 metara, uveden u borbu ostatak 4. bataljona na desno krilo i ubačen 2. bataljon na levo od 1. bataljona. Nastavljajući energičan napad kroz dubinu neprijateljske odbrane, do svanuća 21. oktobra 1. bataljon je ovladao Ilovačom i vršio napad na utvrđeno komandno mesto u rejonu Malte na ivici urbanog gradskog područja. Četvrti bataljon je, po uvođenju u borbu bočnim dejstvom iz pozadine i duž linije rovova, uspeo ovladati bunkerima br. 15 do 18 zaključno i uspostaviti vezu sa 3. bataljonom koji je napadao preko Grahovnika na bunkere br. 19 i 20, ali ih je uspeo ovladati tek u samo svanuće. Drugi bataljon je na levom krilu borbenog poretka brigade uz izrazito jak otpor neprijatelja nakon dužeg vremena uspeo ovladati bunkerom broj 10 i postaviti zastor prema bunkeru br. 9 u rejonu željezničke stanice Bojna na šumskoj pruzi, ali nije uspeo dublje prodreti u tom pravcu i uspostaviti vezu sa 1. bataljonom 6. brigade kroz neosvojeni prostor u dubini neprijateljske odbrane.

To je značilo da su svi bataljoni 7. krajiške brigade u osnovi izvršili svoje bliže zadatke uspešno, a neostvarena veza 2. bataljona sa 1. bataljonom 6. brigade nije mogla biti ni ostvarena u rejonu sela Bojna, kako je bilo precizirano u zapovesti štaba brigade, zbog pravaca dejstva ta dva bataljona koji su se susretali tek negde u rejonu glavne željezničke stanice u gradu, koju nijedan od njih te noći nije ni dostizao. Tog jutra 21. oktobra 7. brigada je u svojim rukama čvrsto držala čitavu liniju bunkera, od broja 10 uključno do broja 20 zaključno. Neprijateljske snage na desnoj strani Lašve u granicama dejstva brigade održavale su se samo na dva mesta - u bunkerima br. 21, 22 i 22a na kosi Tarabovac ispred 3. i 4. bataljona i u rejonu Malte ispred 1. bataljona. Time je u velikoj meri bila narušena odbrana čitavog uporišta u Travniku, a uspeh 7. brigade imao je presudnu ulogu u konačnom oslobođenju grada.

Međutim, na frontu napada 6. brigade, njene glavne snage na levoj strani Lašve nisu uspele te noći 20/21. oktobra probiti spoljni pojas neprijateljske odbrane ni na jednom mestu. Jurišalo se svu noć, ginule brojne grupe bombaša u minskim poljima i na žičanim preprekama, ispoljavana izuzetna upornost i hrabrost pojedinaca i čitavih jedinica ali uspeha nije bilo. Na tom pravcu te noći poginuo je načelnik operativnog odeljenja u štabu korpusa, Josip Mažar Šoša, jedan od najpopularnijih komandanata Krajine i veliki broj boraca i starešina 6. brigade među kojima i načelnik štaba te brigade Milan Milovac. Na pomoćnom pravcu napada te brigade njen 1. bataljon je na

desnoj strani Lašve, posle višečasovne borbe ovladao bunkerima br. 2, 3. i 4, ali zbog nepovoljnog razvoja napada na levoj strani Lašve i nemanja veze sa 2. bataljonom 7. krajiške na desnom krilu njegov dalji prodor u dubinu neprijateljske odbrane bio je onemogućen.

Rano ujutru 21. oktobra, kada je postalo potpuno jasno da su dalji napadi besmisleni, 6. brigada se povukla na prve pogodne položaje i prešla u odbranu. Čim je primetio te promene, neprijatelj je tog dana oko 8 časova prikupljenim snagama prešao u protivnapad na čitavom frontu napada 7. brigade, s namerom da po svaku cenu povrati liniju rovova i bunkera koje je prethodne noći izgubio. Na pravcu dejstva glavnih snaga neprijatelja u tom protivnapadu preko Malte i Ilovače prema bunkerima br. 12 do 16 na udaru se našao kao najisturenija jedinica brigade 1. bataljon i bio je prisiljen da se povuče na pogodniju liniju za odbranu u visini trase šumske željezničke pruge i linije bunkera koju su zaposeli i ostali bataljoni brigade na celoj širini koju su prethodne noći osvojili. Na toj liniji razvila se žestoka borba, koja je trajala do polovine tog dana i pojedini bunkeri po više puta prelazili su iz ruke u ruku. U navedenom izveštaju štaba brigade štabu divizije od 26. oktobra i u Bojnoj relaciji brigade navodi se da je samo 1. bataljon ispred bunkera br. 12 i 16 tog dana odbio 20 juriša pijanih ustaša. Tada su u 1. bataljonu poginuli hrabri komandir 1. čete Mitar Cućuz i zamenik političkog komesara u 2. četi Ivica Šturlan. Osvojena linija rovova i bunkera bila je odbranjena na čitavom frontu brigade i neprijatelj odbačen nazad.[337)]

Nastavak napada i oslobođenje Travnika

I pored uspeha kojeg su neprijateljske snage postigle u odbijanju napada jedinica 6. brigade iz pravca Turbeta, opšta situacija za njegove snage bila je nepovoljna. Neuspesi da u protivnapadima odbaci jedinice 7. brigade poljuljali su moral njegovih snaga, a štab odbrane stavljen pred nerešive probleme. Nije se usuđivao da vrši obimniju pregrupaciju snaga bez kojih nije mogao braniti pravce prema 7. brigadi, koji su za odbranu uporišta bili od presudnog značaja. Uspesi koje je postigla 11. krajiška brigada u dolini Lašve likvidacijom uporišta Bila, Han-Bila i Divjak umanjili su mogućnost brze intervencije iz Zenice i Busovače, radi pomoći posadi u Travniku koja je u borbama već pretrpela velike gubitke. Imajući sve to u vidu, Štab petog korpusa je cenio da su se stekli svi povoljni uslovi za nastavak napada i konačno slamanje otpora neprijatelja. U tom cilju izdao je naređenje za napad, sa početkom u 18 časova 21. oktobra.

U skladu sa tim naređenjem štab 4. divizije izvršio je pregrupaciju snaga 6. brigade, prebacujući dva bataljona sa leve na desnu stranu Lašve u pravcu bunkera br. 2 i 3, ostavljajući samo jedan bataljon na levoj strani reke radi vezivanja neprijateljskih snaga u prostoru između Lašve i padina Vlašića. Za 7. brigadu pravci napada i zadaci ostali su isti kao i prethodne noći, s tim što je jedan bataljon 11. brigade iz korpusne rezerve trebalo da likvidira neprijateljsko uporište Dolac, u tesnom sadejstvu sa delom snaga 3. bataljona 7. brigade. Sve artiljerijske jedinice imale su zadatak da pre početka napada tuku ciljeve u sistemu neprijateljske odbrane, koji su se na pravcima napada 7. brigade ovog puta veoma jasno uočavali na kosi Tarabovac, u rejonu Malte i gradskoj tvrđavi »Kaštel«.

[337]) U knjizi »Četvrta krajiška divizija« autora D. Karasijeviča na str. 329, dat je drugačiji opis ovih događaja iza kojeg ne stoji zadokumentovani dokazi.

Ostatak dana štabovi i komande jedinica 7. brigade sređivali su svoje jedinice, vršili popunu municijom i upoznavali borce sa stanjem u neprijateljskoj odbrani, prestojećim zadacima i pravcima kretanja. Svi su sa oduševljenjem primili vest da je oslobođen glavni grad zemlje, Beograd. Na levom krilu borbenog poretka brigade 2. bataljon je imao zadatak da napada pravcem Bojna - željeznička stanica Travnik - Vojna kasarna. Četvrti bataljon je preko Ilovače - naselje Gornji Dolac - Malta - Gradsko kupatilo - tvrđava Kaštel. Treći bataljon da napada na greben Tarabovac, likvidira preostale bunkere br. 22, 22a i 23, sadejstvujući delom snaga sa bataljonom iz 11. brigade u napadu na Dolac, a 1. bataljon da ostane u brigadnoj rezervi u rejonu bunkera br. 9 do 12 u gotovosti za upotrebu po ukazanoj potrebi.

Posle snažne i precizne artiljerijske vatre po najvažnijim ciljevima u neprijateljskoj odbrani sve jedinice su prešle u napad svojim pravcima dejstva u 18 sati 21. oktobra. Za nešto više od sata veoma oštre borbe 2. bataljon je ponovo ovladao bunkerom br. 10, savladao otpor neprijatelja kod željezničke stanice na šumskoj pruzi u rejonu sela Bojna i delom snaga iz pozadine postavio zastor prema bunkeru br. 9 i 8, a glavninom bez borbe dostigao rejon zgrade gimnazije i željezničke stanice i našao se sam u centru grada. Za kratko vreme savladao je otpor neprijatelja u tim zgradama, pokidao glavnu željezničku prugu, blokirao jedan oklopni voz,[338)] izbušio mu vagone vatrom iz pt pušaka iz kojih je posada pobegla i uspostavio vezu sa delovima 6. brigade koji su napadali sa jugozapadne strane na fabriku duvana, željezničku stanicu i vojnu kasarnu. Obezbedujući se delom snaga od vojne kasarne, koja se nalazila preko puta željezničke stanice, bataljon je samoinicijativno nastavio dejstvo kroz najuži centar varoši, ovladao zgradom ustaškog tabora, Sudbenog stola, zgradom zatvora iz kojeg je oslobodio zatvorenike, među kojima su se našle i dve bolničarke Zora i Marija iz 6. brigade koje su bile zarobljene u borbama prethodne noći. Po osvajanju zgrade žandarmerijske kasarne bataljon je delom snaga uspostavio zastor prema tvrđavi »Kaštel« sa jugozapadne strane, ostatak ponovo vratio kroz grad u rejon gimnazije i pristupio blokadi vojne kasarne sa jugoistočne strane sa delovima 6. brigade u tesnoj vezi. Takvo dejstvo ovog bataljona predstavljalo je svojevrstan rizik i avanturu, koja se sticajem okolnosti uspešno završila.

Na desnom krilu borbenog poretka brigade za to vreme 3. bataljon je uz efikasnu podršku artiljerije likvidirao bunkere br. 21, 22 i 22a na grebenu Tarabovac, najisturenijem zemljišnjem objektu na jugoistočnom kraju gada, upućujući istovremeno jednu četu prema Docu radi sadejstva jednom bataljonu iz 11. brigade, koji je imao zadatak da likvidira to neprijateljsko uporište. Međutim, do napada nije došlo jer je neprijateljska posada napustila tvornicu šibica i naselje Dolac bez borbe. Zbog toga je taj bataljon 11. brigade sa nešto zakašnjenja uveden u dejstvo na spoju 3. i 4. batahona 7. brigade u zahvatu druma prema Malti i Šarenoj džamiji u Travniku. Četvrti bataljon je na svom pravcu dejstva ovladao rejonom Malte i Šarene džamije. Na taj način do svanuća 22. oktobra na frontu napada 7. brigade bila je u celosti očišćena desna (južna) strana reke Lašve i centralni delovi gradskog područja uz učešće jednog bataljona 11. brigade. Ne računajući manje grupe zaostale u pojedinim bunkerima i mestima u gradu, neprijateljske snage su bile sabijene samo na dva mesta, manjim delom u gradsku tvrđavu Kaštel na severoistočnom, a glavninom u vojnu kasarnu na zapadnom kraju grada.

Šema 12

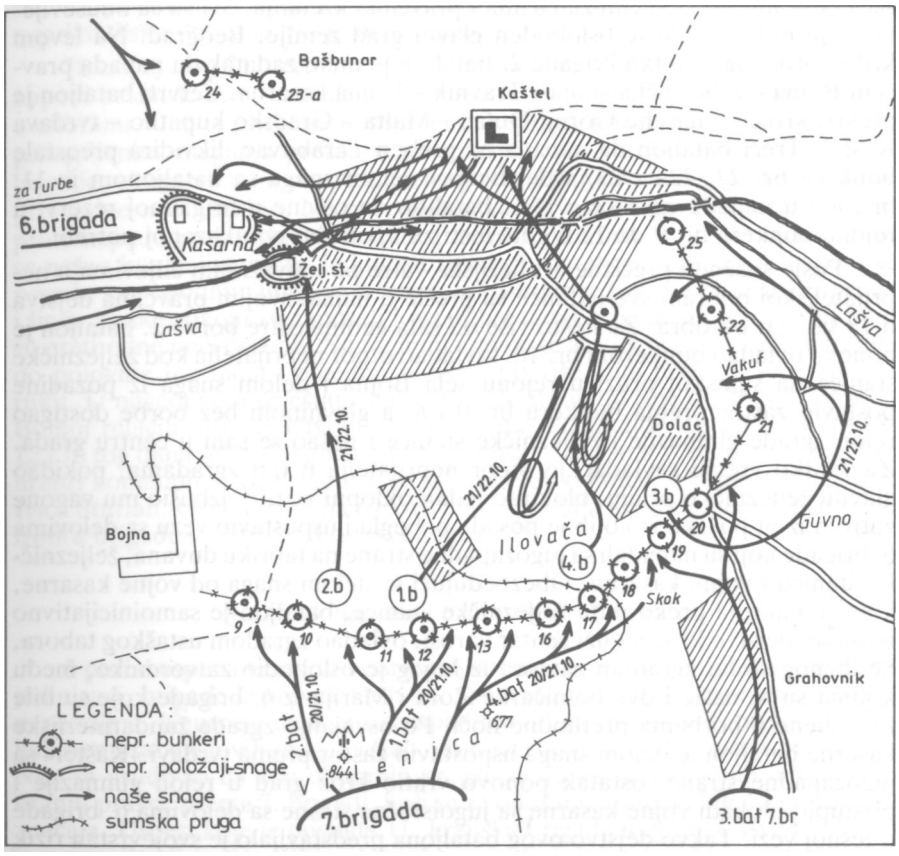

Napad brigade na Travnik 20-22. X. 1944.

Pripremama za napad neposredno na tvrđavu »Kaštel«, štab 7. brigade je pristupio čim se razdanilo 22. oktobra, jer se očekivao veoma jak otpor neprijatelja. Za taj napad prikupljena su sva artiljerijska oruđa i minobacači na kosu Tarabovac sa koje se osmatrala tvrđava kao u ogledalu. Treći bataljon se spremao da pruži podršku 4. bataljonu i delovima 2. bataljona koji su vršili blokadu tvrđave sa svih strana i sa okolnih uzvišenja. Sa minareta jedne džamije, snažnom mitraljeskom vatrom tučen je prostor unutar zidina. Oko 9 časova usledila je snažna artiljerijska i minobacačka vatra, čije su granate padale u krug tvrđave i izazvale jaku eksploziju uskladištenih ubojnih sredstava, koja je potresla čitavu varoš. U strahu od mogućnosti eksplozije većih količina preostale municije, neprijateljska posada se predala i borba je bila okončana za manje od pola časa. Osvajanjem tvrđave Kaštel od strane jedinica 7. brigade, sudbina neprijateljskih snaga u Travniku bila je zapečaćena.

Odmah po likvidaciji uporišta u Kaštelu, 4. bataljon je bio upućen kroz varoš prema Vojnoj kasarni i sa 2. bataljonom uključen u njeno okruženje

sa istočne i severoistočne strane, u sadejstvu sa snagama 6. brigade koje su to okruženje vršile sa južne, a po likvidaciji neprijateljskog otpora u bunkerima br. 1, 28, 27, 27a i 26 i sa zapadne i severozapadne strane. Likvidacija te neprijateljske grupacije, po mnogim obeležjima, bila je redak a možda i jedinstven slučaj na tlu Bosanske krajine u toku NOR-a. Oko 12 časova sve neprijateljske snage koje su branile Travnik a do tada nisu bile uništene ili proterane, oko 1.300 do 1.500 vojnika i oficira sa štabom odbrane na čelu, bile su sabijene u tu kasarnu, koja je bila poslednji, najveći i za odbranu najbolje pripremljeni objekat u Travniku. Opkoljeni sa pet bataljona 6. i 7. brigade, koji su iz celokupnog naoružanja otvarali vatru sa bliskih odstojanja, oni su sa spratova, potkrovlja i podrumskih prostorija velike zgrade zaklonjeni debelim kamenim zidovima odgovarali istom merom, rešeni da se tuku do poslednjeg metka.

Popodne na položaje jedinica stigli su štab 5. korpusa, štab 4. divizije, zamenik komandanta 10. divizije i štabovi obeju brigada, pa čak i mnogi članovi štabova i komandi bataljona i četa iz 7. brigade koji se nisu mogli uzdržati a da ne prisustvuju tom događaju. Po naređenju Štaba 4. divizije, uz saglasnost Štaba korpusa i konsultaciju sa štabovima potčinjenih brigada, pristupilo se pripremi napada na kasarnu. Po bataljonima i četama formirane su brojne bombaške grupe, snabdevene većom količinom ručnih bombi i flaša sa benzinom, a skoro sva artiljerijska oruđa i minobacači iz 4. divizije privučeni na vatrene položaje za gađanje neposredno na cilj. Između 17 i 18 časova izvršena je artiljerijska priprema juriša, u kojoj je direktnim pogocima granata raznesen krov zgrade i izbijeni prozori na svim spratovima, ali je stvarni učinak vatre bio nedovoljan da neprijatelja demorališe i prisili na predaju. Umesto toga, njegov otpor se povećavao, naročito iz prizemlja kroz male prozore podrumskih prostorija koje artiljerija nije mogla gađati. Negde pri kraju artiljerijske pripreme neočekivano se pojavio jedan tenk iz Tenkovske čete korpusa i sa istočne strane ušao u krug kasarne, prešao na južnu stranu zgrade i uputio se prema glavnom ulazu u kasarnu. U tom trenutku opalio
1 je protivtenkovski top iz kasarne koji se do tada nije oglašavao i prvom granatom pogodio tenk koji je stao nekoliko metara ispred kasarnskih vrata i ostao nepomičan. U tim trenucima niko nije znao ko se nalazi u tenku i po čijem je naređenju upotrebljen. Kad su borci 6. brigade u toku juriša stigli do tenka i otvorili ga, u njemu su prepoznali mrtva tela zamenika komandanta 10. divizije Petra Mećave i komandira Tenkovske čete Laze Marina, poznatih boraca i popularnih vojnih starešina u korpusu. Pošto je Mećava učestvovao u donošenju odluke i organizaciji napada na kasarnu, pretpostavljalo se da je samoinicijativno pozvao Marina da zajedno podrže tenkom prodor u zgradu i olakšaju borcima njeno osvajanje.

Na pravcu napada 2. i 4. bataljona 7. brigade protezala se najšira površina kasarnskog kruga, preko kojeg se nije moglo nastupati u streljačkom stroju, već grupama bombaša, pod zaštitom snažne vatre pešadijskog naoružanja precizno usmerenom na prozore kasarne. Bombaši su punom snagom pretrčavali krug, prislanjali se uza zidove zgrade i sa strane ubacivali kroz prozore bombe i flaše u unutrašnjost prostorija i povlačili nazad. Od eksplozija bombi i flaša sa benzinom ubrzo je čitava zgrada bila obuhvaćena plamenom i gustim dimom, koji je kroz sve otvore kuljao napolje. Suočeni sa bezizlaznom situacijom, neprijateljski vojnici i oficiri su tek tada u gomilama izlazili u krug kasarne, ali jedni sa namerom da se predaju a drugi da vrše juriš u cilju proboja iz okruženja. Naravno, u takvim okolnostima iz kruga kasarne nije-

dan se nije uspeo probiti. Iz Travnika se uspelo probiti preko Guče Gore u Zenicu svega 400 do 500 ustaša iz 5. bojne 1. ustaškog zdruga i Kupreške bojne u ranim jutarnjim časovima 22. oktobra, neposredno posle slamanja spoljne neprijateljske odbrane i prodora snaga 6. i 7. brigade u grad.[3391] Manje grupe ustaša nastavljale su otpor u podrumima kasarne, ali su brzo bile likvidirane. Uveče oko 19 časova 22. oktobra neprijateljski otpor je potpuno prestao i Travnik je prvi put u toku NOR-a bio oslobođen.

Odbijanje neprijateljskog protivnapada na Travnik

Po završenim borbama i likvidaciji neprijateljskog uporišta u Travniku, sve jedinice 7. brigade izvršile su prikupljanje u rejonima određenim za predah i sređivanje. Radi spoljnjeg obezbedenja grada 1. bataljon je po završenom čišćenju rovova i bunkera od broja 6 do 12, od zaostalih pojedinaca i grupa neprijatelja, ostao na toj liniji i preko noći 22/23. oktobra, a 3. bataljon na kosi Tarabovac. Drugi bataljon se prikupio u Donjoj čaršiji, a 4. bataljon u zgradama gimnazije u gradu. Pozadinski delovi brigade ostali su na svom mestu u rejonu sela Kasapovićh a štab brigade sa prištabskim jedinicama bio je razmešten u rejonu Ilovače. Šesta krajiška brigada je imala ulogu posadne jedinice koja je obezbeđivala javne objekte, prikupljala zaplenjenu opremu i naoružanje, starala se o evakuaciji plena i zarobljenika i obavljala druge poslove operativno pozadinske prirode za račun štaba 4. divizije i 5. korpusa u oslobođenom gradu.

Međutim, vremena za duži odmor i sređivanje jedinica u rejonu Travnika nije bilo. Još od početka te operacije, 20. oktobra, štabovi i komande okupatorskih i kvinslinških snaga pratili su razvoj događaja iz časa u čas i pripremali preduzimanje potrebnih mera. Dana 22. oktobra, kada im je postalo jasno da će uporište u Travniku biti likvidirano, komandant nemačke 2. oklopne armije je radio-depešom naredio komandantu 5. SS nemačkog brdskog korpusa da po svaku cenu mora održati Travnik. Kad je primio ovo naređenje komandant korpusa, general Kriger, našao se u velikoj nedoumici šta da radi. Nije se usuđivao da pomera onaj deo nemačkih bataljona koji su posedali pojedina uporišta u dolini Bosne i odbijali česte napade partizanskih snaga od Sarajeva do Doboja, a drugih nije imao. Njegova 7. SS divizija još se nalazila u Srbiji, a 369. legionarska divizija angažovana je u borbama na prostoru zapadne Hercegovine i u dolini Neretve, koje je stalno napadala 17. brigada 10. divizije na komunikaciji Sarajevo-Mostar. U takvim okolnostima preostalo mu je jedino da prema Travniku uputi tri bojne (bataljona) 1. ustaškog djelatnog zdruga, koji su u tom vremenu vodili borbe kod Sokolca i Rogatice sa 27. divizijom 3. korpusa.

Kamionima i vozovima 22. i 23. oktobra do podne prebačeno je u rejon Zenice 1.700 ustaša iz tog zdruga, koji su 23. oktobra izjutra oko 8 časova prešli u napad iz Zenice prema Travniku, u početku samo manjim izviđačkim delovima, a oko 12 časova i glavnim snagama. Njima se u međuvremenu pridružilo oko 300 ustaša Kupreške bojne pobeglih iz Travnika i 200 ustaša pobeglih iz uporišta u dolini Lašve, tako da je ukupno brojno stanje tih snaga

339) Ove snage su kao 5. bojna 1. ustaškog zdruga, već sledećeg dana 23. oktobra učestvovale u protivnapadu od Zenice prema Travniku skupa sa još tri bojne istog zdruga (Vidi Zbornik tom IV, knj. 31, dok. br. 175).

iznosilo oko 2.200 vojnika - ustaša, a glavni pravac napada bio je naselje Bukovica - Stranjani - Brajkovići - Guča Gora - Travnik, kao najkraći pravac od Zenice prema Travniku (oko 23 km).

U odbrani pravaca od Zenice prema Travniku, od početka ove operacije 20/21. oktobra, nalazila se 8. krajiška brigada sa svojih pet bataljona i Vlašićki partizanski odred, koji su u početku neprijateljskog protivnapada držali položaje na brdima 2-3 km zapadno iznad Zenice, na liniji sela Vardište - Kozarci - Gradišće. Neosvrćući se na sopstvene gubitke, neprijatelj je odlučnim napadima i energičnim nastupanjima, potiskivao snage 8. brigade i Vlašićkog odreda, koje su se pod pritiskom nadmoćnijih snaga neprijatelja postepeno povlačile i sklanjale u stranu, na bokove i krila napadača. Predveče 23. oktobra neprijatelj je ovladao linijom naselja Brajkovići - Čukle - Jezerci, oko 2 km istočno od Guče Gore, na levoj obali rečice Bila i time zapretio neposrednim napadom na tek oslobođeni Travnik.

Čim su obavešteni o tom događaju, štabovi jedinica u Travniku pristupili su preduzimanju potrebnih mera pripravnosti. Po usmenom naređenju štaba 7. brigade 1. i 3. bataljona su predveče 23. oktobra upućeni u rejon Gučja Gora, sa zadatkom da stupe u dodir sa snagama 8. brigade, ispitaju situaciju i organizuju odbranu na desnoj strani rečice Bila i spreče prodor neprijatelja prema Travniku. Kasno uveče bataljoni su stigli u navedeni rejon i pošto nisu pronašli nikog ko bi ih obavestio o situaciji na frontu, samoinicijativno su uputili izviđačke grupe prema rečici Bila, a jedinice razmestili u manastirske i školske zgrade, s namerom da sačekaju osvit dana 24. oktobra i po vidnom vremenu organizuju i posednu najpogodnije položaje za odbranu ili za napad. Međutim, te noći neprijateljske snage nisu mirovale, već su sa linije koju su dostigle 23. oktobra uveče nastavile nastupanje po pravcima i posle ponoći 23/24. oktobra bez otpora prišle naselju Guča Gora, te sa bliskih odstojanja otvorile vatru na objekte u kojima su se bataljoni nalazili.

Iznenađen blizinom pucnjave 1. bataljon je u trku napustio prostorije zgrade Samostana i zauzeo položaje na prvim uzvišenjima severozapadnije iznad naselja i otvorio vatru, a 3. bataljon izašao iz školske zgrade i na desnom krilu 1. bataljona zaposeo položaje iznad seoskog puta koji od Gučje Gore, preko zaseoka Krpeljići, izvodi u Veliku i Malu Bukovicu, severno iznad druma za Travnik. Dejstvom u desni bok sa tih položaja, 1. i 3. bataljon uspeli su da zadrže dalje pokrete neprijatelja prema Travniku u rejonu Guča Gora sve do 7 časova 24. oktobra. Do tog vremena, po naređenju štaba brigade, 2. bataljon je zaposeo položaje desno, ali dosta udaljeno od 3. bataljona na liniji iznad sela Bandol - Kula na severoi^točnoj strani Lašve, a 4. bataljon bio je u pokretu iz Travnika, radi posedanja položaja na desnom krilu 2. bataljona, prema Gučjoj Gori. Međutim, oko 7 časova, ustaše su uvele u borbu glavne snage i prešle u silovite napade u kojima su do 10 časova uspele desnim krilom potisnuti 1. i 3. bataljon na padine Simulja - Umac (tt. 1297) i na uzvišenja iznad sela Radonjići, Velika i Mala Bukovica i prednjim delovima ovladati rejonom brda Kotol (tt. 1021) iznad Travnika. U borbi prsa u prsa potisnuti su 2. i 4. bataljon sa kose iznad Bandola i Mosora, pa su se oni uz velike gubitke jedva izvukli preko reke Lašve u rejonu željezničke stanice Dolac. Uz snažnu podršku zaprečne vatre korpusne artiljerije i prihvat jednog bataljona 11. brigade sa grebena Tarabovac, bataljoni su organizovali odbranu na jugozapadnoj strani Lašve od Doca do Travnika.

U takvoj kritičnoj situaciji oko 10 časova ubrzano su uspostavljane međusobne veze jedinica, povezivano komandovanje i usklađivani zadaci po mestu

i vremenu. Uvođenjem u borbu dva bataljona 6. brigade u prostoru između Velike i Male Bukovice i Mosora, preko brda Kotol, prešlo se u opšti kontranapad na neprijatelja sa svih strana u kojem su, pored navedena dva bataljona 6. brigade učestvovale sve jedinice 7, 8. i 11. brigade i Vlašićkog odreda uz podršku celokupne artiljerije koja je koncentracijama vatre nanosila gubitke i unosila opštu pometnju u neprijateljskim redovima. U sudarima sa čela i bokova do 15 časova neprijatelj je bio potpuno razbijen i proteran u Zenicu.

Prema izveštaju štaba 7. brigade od 30. oktobra u odbijanju tog neprijateljskog napada 24. oktobra u brigadi je bilo 12 poginulih, 35 ranjenih i 6 nestalih boraca, izgubljen jedan puškomitraljez i jedna puška. Neprijateljski gubici na frontu napada brigade bili su 66 ubijenih, 59 ranjenih i tri zarobljena. Po završenoj borbi brigada sem pozadinskih delova bila je prikupljena u rejonu Guča Gora.[340)]

Odbijanjem tog neprijateljskog protivnapada, uspešno je bila završena Travnička operacija i okončano učešće 7. krajiške brigade u ovoj operaciji u sastavu 4. krajiške divizije. Borbe za oslobađanje Travnika bile su veoma teške. Za 6. krajišku brigadu po njenoj oceni »bila je najteža i najkrvavija borba koju je do tada imala na svom borbenom putu«.[341,] Za 37 časova neprekidne borbe iz njenog stroja izbačeno je 228 boraca i starešina, računajući i one koje je imala u odbijanju navedenog neprijateljskih protivnapada od Zenice, (jedan poginuo i šest ranjenih). Međutim i za 7. krajišku brigadu ona nije bila ništa lakša kada se uzme u obzir devet ranije vođenih teških borbi i napada, što u sastavu snaga 1. proleterske divizije što samostalno. Prema navedenim izveštajima štaba 7. brigade od 26. i 30. oktobra, u brigadi je za vreme Travničke operacije izbačeno iz stroja 167 boraca i starešina od kojih 39 poginulih, 119 ranjenih i 9 nestalih. Kada se tim gubicima dodaju i oni koje je brigada imala u ranije vođenim borbama za Travnik, oni se uvećavaju na 312 od kojih 73 poginula, 227 ranjenih i 12 nestalih. To znači da je 7. brigada u ukupno 10 vodenih borbi na neprijateljsko uporište u Travniku izgubila trećinu svog prosečnog brojnog stanja u tom vremenu. Zbog toga je uspešno završena borba za oslobođenje Travnika i za borce i starešine 7. brigade predstavljala veliko olakšanje i zadovoljstvo pobedom.[342,]

U borbi za oslobođenje Travnika 7. brigada je po svim merilima imala presudnu ulogu. Njene jedinice su osvojile 2/3 ukupnog broja otpornih tačaka u sistemu neprijateljske odbrane i toliku površinu ukupnog prostora grada. Od ukupno 2.600 neprijateljskih vojnika i oficira koji su se na početku napada nalazili u tom uporištu, u borbama je izbačeno iz stroja 2.271, od kojih ubijeno 1.189, ranjeno 318 i zarobljeno 764. Zaplenjena je njihova celokupna oprema i naoružanje. To je, naravno, rezultat borbe svih jedinica koje su učestvovale u napadu neposredno na grad. U navedenom izveštaju štaba brigade od 26. oktobra, četiri dana po završenoj borbi, navodi se da su njene jedinice u toj borbi izbacile iz stroja 600, od kojih 418 ubijeno, 142 ranjeno i 40 zarobljenih neprijateljskih vojnika i oficira. Zaplenile su dva pt. topa, jednu poljsku haubicu, 17 puškomitraljeza, devet automata, 145 pušaka, 161 ručnu bombu, 18 pištolja, 26.314 metaka za pušku, 233 para vojničkih odela, 107 pari cipela i veće količine artiljerijske municije.[343)]

340) AVII, fond NOP-a, k. 854, reg. br. 44/2.

341) Branko Damjanović i Savo Popović, Šesta krajiška brigada, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1985, str. 255.

342) AVII, fond NOP-a, k. 856, reg. br. 6/17 (Ratni operativni dnevnik brigade).

343) Najveći broj tih rezultata ušao je u izveštaj 6. brigade, jer je prilikom osvajanja kasarne i u prikupljanju plana imala takvu ulogu.

Nastavak dejstava u novembru i decembru

Od kraja oktobra, u novembru i decembru 1944, opšta situacija na sektoru Sarajeva, u dolinama Bosne i Neretve, svakog dana je postajala složenija i za naše i za neprijateljske snage. Nemci su ubrzavali povlačenje Grupe armija »E« preko Kraljeva i Višegrada glavnim snagama prema Sarajevu, a pomoćnim dolinom Drine prema Bijeljini i Brčkom. Radi što bržeg uspostavljanja fronta u Jugoslaviji na već pomenutoj liniji: Drava - Dunav - Drina - Višegrad - Kalinovik - Mostar - Ploče - Karlobag, komandant Grupe armija »E«, general Ler, iz Kosovske Mitrovice stigao je u Sarajevo 15. novembra, preuzeo komandu nad 5. SS brdskim armijskim korpusom koji je od ranije obezbeđivao komunikacije u dolinima Neretve i Bosne.[344] Tri dana kasnije, 18. novembra, Ler je dobio novo naređenje Vrhovne komande da mora uspostaviti i odsudno braniti front na liniji: Drina - Višegrad - Kalinovik - Nevesinje - Mostar - Livno - Knin. To je značilo zadržati dalje povlačenje znatnog broja snaga na sever prema Slavonskom Brodu i obezbediti materijalno snabdevanje za 200.000 ljudi i 24.000 konja u tom prostoru. Maksimalni kapaciteti jedine pruge Brod - Sarajevo iznosili su 650 tona dnevno, a tim količinama su zadovoljavane samo jednodnevne potrebe.[345]

Toliko narasle potrebe Nemaca u materijalnom snabdevanju i operativnim prevoženjima na jednoj i primicanje snaga 5. korpusa NOVJ ovim komunikacijama na drugoj strani, bila su dva osnovna razloga zbog kojih su Nemci od kraja oktobra počeli dovoditi sve više snaga za neposredno obezbeđenje putnih i željezničkih pravaca u dolini Bosne i Neretve. Iz pregleda rasporeda nemačkih, ustaško-domobranskih i četničkih snaga u dolini Bosne u novembru i decembru 1944, vidi se da je od Sarajeva do Dervente bilo angažovano 40.000 Nemaca, 34.000 ustaša i domobrana i 32.000 četnika iz Srbije, Crne Gore, Hercegovine i Srednjebosanskog četničkog korpusa, što ukupno iznosi oko 106.000 naoružanih ljudi, ili na svaki kilometar druma ili pruge u prošeku po 600. Takvu koncentraciju snaga za obezbeđivanje saobraćaja Nemci nisu nikad i nigde sproveli u toku drugog svetskog rata u našoj zemlji.

Uspešnim okončanjem Travničke operacije i likvidacijom neprijateljskih uporišta u Travniku i u dolini Lašve do 24. oktobra, snage 5. korusa obezbedile su čvršći oslonac i povoljnije uslove za dalja dejstva na drumske i željezničke komunikacije u dolini Bosne neposredno i na širokom frontu od Sarajeva do Dervente dugačkom preko 200 kilometara. Sedma krajiška brigada napustila je zonu dejstva 4. divizije dan kasnije, 25. oktobra i iz rejona Gučje Gore preko Viteza, naselja Kruščica, Krušičke planine i Fojnice prebacila se u širi rejon Kreševa, gde je stigla 28. oktobra uveče. Na taj način bio je promenjen dotadašnji raspored jedinica u zoni dejstva 10. divizije. Sada je 7. brigada zauzimala središnji prostor između 17. krajiške brigade, koja je i dalje dejstvovala na komunikaciji Mostar - Sarajevo u dolini Neretve, na delu od Jablanice do prevoja Ivan-Sedlo i 9. krajiške brigade u dolini Bosne na delu od Busovače isključno do Kiseljaka uključno. To znači da je 7. brigada bila najisturenija jedinica 5. korpusa i 10. divizije prema najbrojnijim snagama neprijatelja u Sarajevu i zbog takvog operativno-taktičkog položaja bila prisiljena da izvodi borbena dejstva na više odvojenih pravaca istovremeno: na

[344]) **AVII, NAV-N-T-311, Roll. 185/1379-81.**

komunikacije u dolini Bosne od Kiseljaka i Visokog do Sarajeva; na komunikacije Mostar - Sarajevo od prevoja Ivan-Sedlo do Sarajeva i prema sarajevskom polju.

Prilikom izbijanja u širi rejon Kreševa, jedinice brigade su tri dana uzastopno vodile borbu manjeg obima sa tamošnjim mešovitim ustaškim i domobranskim snagama, milicijom i Nemcima. Drugi bataljon je 28. oktobra vodio borbu sa ustaškom milicijom u selima Ratkovići i Vlahovići, 6 km severozapadnije od Kreševa, a 3. bataljon kod sela Lipe i Kantarevac, desno od 2. bataljona. Nakon kraće borbe neprijatelj je proteran u Kiseljak. Narednog dana, 29. oktobra, 1. bataljon je odbio napad mešovite grupe ustaša i Nemaca koji su sa tri tenka i jednim kamionom iz Kiseljaka pokušavali upasti u varošicu Kreševo, a 2. bataljon grupu milicionara iz sela Bakovića proterao prema Rakovoj Nozi. Dan kasnije, 30. oktobra, 2. i 3. bataljon su u tom prostoru vodili višečasovnu borbu sa ustaškom milicijom u kojoj su ih odbacili u Kiseljak. U toj borbi u 3. bataljonu ranjen je jedan borac.

Nakon tih borbi štab brigade, prištapske i pozadinske jedinice sa 2. bataljonom razmestili su se u rejonu Bakovići, 1. bataljon na prostoriji Gojevići, 3. bataljon u Lužine, a 4. bataljon u Otigošću, svi u dolini rečice Železnice, 6 km jugoistočno od Fojnice prema Kreševu. U tim rejonima brigada se zadržala sve do 10. novembra radi predaha i sređivanja jedinica posle veoma napornih borbi i pokreta u oktobru, a potom razvila veoma intenzivna napadna dejstva.

Od početka novembra do 26. decembra jedinice brigade izvele su ukupno 39 borbenih akcija, u kojima su izbacile iz stroja 1.036 neprijateljskih vojnika i oficira. Od tog broja ubijeno je 716, ranjeno 269 i zarobljeno 51 pripadnik iz raznih nemačkih, ustaških, domobranskih i četničkih jedinica. Zaplenjeno je 82 puške sa 21.000 metaka, tri puškomitraljeza, jedan protivavionski mitraljez »Flak«, šest pištolja, 70 ručnih bombi i preko 400 predmeta vojne opreme. Uništen je jedan tenk, 63 kamiona sa prikolicama, šest putničkih automobila i motocikla, dve radio-stanice, jedan PAV top i dva PAV mitraljeza, razrušena željeznička pruga na više mesta i uništeno ili oštećeno 600 dužnih metara gornjeg stroja, 32 vagona, dva mosta raspona po osam metara i tri lokomotive, 18 kamiona sa većom količinom ratne opreme i materijala. U tim borbama brigada je imala 66 boraca i starešina izbačenih iz stroja, od kojih 20 poginulih, 42 ranjenih i četiri nestala, a izgubljen je jedan mitraljez, protivtenkovska puška, automat i jedna sanitetska nosila koja su raznesena u eksplozijama neprijateljskih artiljerijskih granata.[3461] Za postignute rezultate u tom vremenu, štab 5. korpusa je naredbom broj 128 od 15. decembra 1944. pohvalio »borce i rukovodioce VII brigade na čelu sa komandantom Radom Brkićem«.[347>] Na ratnom putu brigade to je bilo prvo javno priznanje njene visoke borbene vrednosti, posle onog kojeg je Tito dao 11. jula 1943, o kojem je već bilo reči. Stoga zavređuje zabeležiti u skraćenom obimu sve ove akcije i onim redom kojim su one zapisivane u ratnim dokumentima.

Noću 1/2. novembra, dok se glavnina brigade odmarala u širem rejonu Bakovića, 4. bataljon je porušio željezničku prugu u dužini od 600 metara i most raspona 8 metara kod tunela u rejonu Tarčina. Desetog i li. novembra 1. bataljon kod Kreševa i Bukovice, 2. bataljon kod Donjeg Žeželjeva, a 3. bataljon kod sela Lepenice, razbili su 4. posadnu bojnu 1. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga ojačanog sa tri nemačka tenka i odbacili u Kiseljak.

346) Avil, fond NOP-a, k. 854, reg. br. 6/5 i 11/1-5.

Sredinom novembra u prostor između vodotoka reke Bosne i druma Kiseljak - Sarajevo zvani Kralupi ubacilo se oko 950 četnika zeničke četničke brigade i u saradnji sa nemačkim i ustaško-domobranskim snagama ostvarili kontrolu tog prostora, onemogućili izviđačku delatnost i obaveštajne veze jedinica 5. korpusa sa Sarajevom. Po naređenju štaba 10. divizije od 17. novembra, 7. brigada i Visočko-fojnički odred dobili su zadatak da te četničke snage razbiju i odbace na sever preko reke Bosne odakle su i došli. U zoru 19. novembra 1, 2. i 4. bataljon izvršili su napad na četnike u rejonu sela Čifluk i Donja Bioča, a 3. bataljon zaposeo je položaje u zahvatu druma u rejonu Gladno polje, 2 km zapadnije, iznad raskrsnice puteva Sarajevo - Mostar i Sarajevo - Kiseljak, radi zaštite desnog boka i pozadine glavnih snaga brigade u borbi sa četnicima. Prema izveštaju štaba brigade od 28. novembra, borba je trajala čitav dan. U njoj su 1, 2. i 4. bataljon, u sadejstvu sa Visočko-fojničkim odredom, proterali četnike preko reke Bosne, u rejon sela Donja Bioča i Ilijaš. Ispred bataljona brigade ubijeno je 16, ranjeno 12 i zarobljeno tri četnika, a u bataljonima su poginula dva i ranjen jedan borac. Treći bataljon je tog dana vodio višečasovnu borbu sa delovima nemačkog 105. jurišnog artiljerijskog diviziona, koji su pokušavali da otvore drum iz Sarajeva za Kiseljak i Busovaču. U toj borbi ubijeno je 11 Nemaca, zaplenjene dve puške i 50 metaka, a uništen jedan kamion i jedan tenk.

Pet dana kasnije, 24. novembra, taj bataljon je na istom mestu iz zasede uništio jedan kamion, koji je iz Sarajeva u Kiseljak prevozio artikle ishrane i opremu za potrebe 4. bojne 1. ustaškog zdruga.

U vremenu od 1. do 8. decembra Nemci su intenzivnije upućivali delove divizijske borbene grupe »Sojerlen« drumom od Sarajeva preko Kiseljaka prema Busovači i Zenici, u cilju pojačanja bočnog obezbeđenja od Travnika jedinica koje su se izvlačile dolinom Bosne prema Slavonskom Brodu. Do rasformiranja 4. decembra u Sarajevu, u toj grupi se nalazilo 15 bataljona različitih rodova i službi i dve protivavionske baterije organizovanih u tri puka i 6 samostalnih bataljona (policijski puk sa 3 bataljona; 639. puk za osiguranje »Eberlajn« sa dva nemačka i jedan bataljon Severnokavkazaca i Vazduhoplovni puk »Bemer« sa 3 bataljona; a sastav šest samostalnih bataljona činila su dva nemačka željeznička i četiri bataljona belogardejaca iz 3, 4. i 5. puka Ruskog zaštitnog korpusa). U navedenom vremenu marševske ešalone tih snaga sačekivali su bataljoni 7. krajiške brigade na delu druma od Blažuja do Kiseljaka, najčešće u širem rejonu prevoja Kobilja glava i na pogodnijim mestima u dolini rečice Lepenice. Prvi bataljon napao je začelje prolazeće kolone 1. decembra u rejonu kote 625 na prevoju Kobilja glava, ubio 5 i ranio veći broj Nemaca, oštetio jedan i uništio tri kamiona, jednu radio-stanicu, veću količinu sanitetskog materijala i vojne opreme. Dan kasnije, 2. decembra, 3. i 4. bataljon su na istom mestu vodili borbu sa pešadijskim bataljonom Severokavkazaca u kojoj je 3. bataljon ubio 15, ranio 10 i zarobio 5 vojnika a zaplenio sedam pušaka sa 2.850 metaka i 33 predmeta vojne opreme različite vrste. U bataljonu su dva ranjena i jedan nestao borac. Od strane 4. bataljona tada je ubijeno 16, ranjeno 9 i zarobljeno dva vojnika, a zaplenjeno sedam pušaka sa 10.700 metaka, 10 ručnih bombi, 35 predmeta vojne opreme, dva konja i dve mazge.

Trećeg decembra 1, 2. i 4. bataljon su u rejonu Kobilja glava ponovo izveli napad na veću motorizovanu kolonu u pratnji protivavionskih mitraljeza i topova. U veoma oštrom sukobu i masovnoj obostranoj vatri iz celokupnog naoružanja 1. bataljon je ubio osam i ranio veći broj Nemaca i ustaša koji su obezbeđivali drum iz rejona sela Rakovica u podnožju prevoja Kobilja Glava

prema Blažuju. U Bataljonu je poginuo jedan i osam ranjeno boraca. Na samom grebenu 2. bataljon je tom prilikom uništio 17 kamiona sa ratnom opremom, ubio i ranio veći broj Nemaca, a zaplenio jedan protivavionski mitraljez »Flak« i veću količinu razne opreme. Kod 4. bataljona neprijatelj je imao 43 mrtva, 17 ranjenih i tri zarobljena. Bataljon je imao jednog poginulog, četiri ranjena i dva nestala borca. Zaplenjen je jedan teški mitraljez, šest pušaka, tri pištolja, jedan raketni pištolj sa 15 raketa, jedan dvogled, 12 ručnih bombi i 46 predmeta razne vojne opreme. Uništeno je 16 kamiona sa prikolicama natovarenim raznim materijalom, veće količine benzina i municije razne vrste i oštećena dva kamiona.

Noću 3/4. decembra 2. bataljon je ponovo izvršio napad na sledeću kolonu u pokretu u istom rejonu, ubio 20 a ranio 9 neprijateljskih vojnika. Zaplenio jedan mitraljez i pet pušaka. Treći bataljon je ubio 10, ranio dva i zarobio osam neprijateljskih vojnika. Zaplenjeno je tri puške, pet ručnih bombi i 420 metaka za pušku. Tri dana kasnije 7. decembra 1. bataljon je ubio tri i ranio dva, a 2. bataljon ubio 17 i ranio dva neprijateljska vojnika i uništio jedan motocikl. Tog dana 4. bataljon je tukao neprijateljsku kolonu kod mesta Hadžići na drumu i pruzi Sarajevo - Mostar, ubio šest i ranio šest ustaša i Nemaca.

Sutradan 8. decembra, 1. bataljon je vodio veoma oštru borbu sa tri satnije iz 4. bojne 1. ustaškog zdruga u rejonu sela Han-Ivice koje su vršile izviđanje prostora između Kreševa i doline Lepenice. Ustaše su razbijene i odbačene u Kiseljak uz gubitke od četiri mrtva i dva ranjena. Prvi bataljon je imao jednog poginulog borca. Tog dana 2. bataljon je napadao neprijateljsku kolonu u pokretu na drumu u rejonu Gladnog polja, zapadnije iznad Blažuja. Ubijeno je 50 a ranjeno tri Nemca, uništeno 12 kamiona, jedan protivavionski top i jedna radio-stanica. Četvrti bataljon je srušio teretni voz i most raspona 8 metara između Tarčina i Hadžića na pravcu Sarajevo - Mostar. Tom prilikom uništena je lokomotiva i tri vagona, zaplenjena jedna puška i 50 metaka, ubijena dva i zarobljena dva neprijateljska vojnika.

Devetog decembra 1. bataljon je u rejonu sela Grivići, 3 km zapadnije iznad Hadžića, na pruzi Sarajevo - Mostar, rasterao grupu ustaške milicije koja je obezbeđivala drum i prugu, zarobio četvoricu i zaplenio devet pušaka sa 1.400 metaka, 30 ručnih bombi i jedan pištolj.

Četiri dana kasnije kod Gladnog polja 1. i 3. bataljon su 13. decembra vodili borbu sa motorizovanom kolonom 524. grenadirskog puka iz 297. nemačke pešadijske divizije i delova 1. ustaškog djelatnog zdruga, koji su posedali prevoj Kobilja glava. U ovoj borbi ubijeno je 75, ranjeno 15 i zarobljen jedan neprijateljski vojnik. Uništeno je 9 kamiona sa ratnom opremom i jedan putnički automobil. Oštećen je jedan kamion. Vlastiti gubici bataljona bili su osam poginulih i 10 ranjenih boraca. Od eksplozije granata neprijateljske artiljerije uništen je jedan mitraljez, jedan automat i jedna sanitetska nosila. Sledećeg dana, 14. decembra, 2. bataljon je u rejonu sela Krčevina između Kiseljaka i Busovače, u napadu na neprijateljsku motorizovanu kolonu, teško oštetio jedan i uništio pet kamiona, ubio 40 i ranio veći broj Nemaca. Dan kasnije, 15. decembra, 2. bataljon je na istom mestu uništio još dva kamiona i jedan putnički automobil, a narednog dana 16. decembra na istom drumu u rejonu Brezove kose, severozapadnije pored Kiseljaka, ubio 70 i ranio 20 neprijateljskih vojnika i uništio jedan motocikl. U borbi koja je trajala puna četiri sata bataljon je imao dva poginula i osam ranjenih boraca.

U toku dana 17. decembra 4. bataljon je istovremeno izveo dve akcije, jednu u rejonu Gladno polje, u kojoj je tukao pešadiju na maršu, a drugu na pruzi Sarajevo - Mostar kod sela Zovika u kojima je ubijeno 40, ranjeno 10

i zarobljeno osam neprijateljskih vojnika, uništen teretni voz sa dve lokomotive i 17 vagona sa ratnim materijalom. Drugi bataljon je 21. decembra ponovo napadao motorizovanu kolonu na delu druma Kiseljak - Busovača, u rejonu sela Krčevine, ubio pet i ranio više neprijateljskih vojnika iz 41. nemačke tvrđavske divizije i uništio dva kamiona ijedan putnički automobil. Bataljon je imao dva ranjena borca. Prilikom posedanja položaja za zasedu u rejonu Gladnog polja 1, 3. i 4. bataljon su 23. decembra bili napadnuti od strane mešovitih ustaških, domobranskih i četničkih jedinica iz rejona sela Rakovice i raskrsnice druma Sarajevo - Tarčin i Sarajevo - Kiseljak. U borbi koja je trajala više od 4 sata neprijatelj je bio razbijen i odbačen uz gubitke od 19 mrtvih, 29 ranjenih i tri zarobljena četnika. Bataljoni su imali jednog poginulog i tri ranjena borca.

Tog dana je, po naređenju štaba 10. divizije, 2. bataljon upućen na poseban zadatak da u sadejstvu sa jednim bataljonom iz Visočko-fojničkog odreda vrši obezbeđenje grupe bataljona iz 4. divizije koji su se prebacivali na desnu stranu reke Bosne u rejonu Buzić-mahala, između željezničke stanice Dobrinje i Poriječani, radi dejstva u prostoru između Zenice i Vareša, koji je do tada bio pod kontrolom četničkih i ustaško-domobranskih snaga. Sa ovog zadatka 2. bataljon se vratio u sastav brigade tek 28. decembra, a u međuvremenu je bio rasformiran i Visočko-fojnički odred, čije je ljudstvo upućivano u druge jedinice 10. divizije.

Dvadesetčetvrtog decembra 1. i 3. bataljon napadali su nemačku kolonu pešadije na maršu na delu druma Han-Ploča - selo Brnjaci,u dolini rečice Lepenice. U dvočasovnoj borbi ubijeno je 35, ranjeno 15 i zarobljeno pet Nemaca. Istovremeno, u odbijanju protivnapada neprijateljskih osiguravajućih delova iz pravca Brnjaci, jedna četa 1. bataljona ubila je sedam i ranila više neprijateljskih vojnika. U toj akciji u 1. bataljonu ranjena su dva borca.

Tog dana 4. bataljon je kod sela Gradac na pruzi Sarajevo - Mostar pokidao željezničku prugu i srušio kompoziciju voza kojom su prevoženi Nemci. Prema izveštajima štabova brigade, divizije i korpusa tom prilikom poginulo je 180 a ranjeno 95 vojnika, uništena su četiri vagona i oštećena lokomotiva sa tri vagona. Međutim, prema izveštaju župskog oružničkog zapovedništva u Sarajevu od 8. januara 1945. broj poginulih u toj akciji iznosio je 24 a ranjenih 32 Nemca. Prebrojavanje gubitaka na suprotnoj strani najčešće se zasnivalo na pretpostavkama čija je tačnost nepouzdana.[348]

Time su bila završena borbena dejstva 7. brigade na sektoru Kreševa, Kiseljaka, Fojnice i Visokog u novembru i decembru 1944. godine. Bila su to izuzetno dinamična dejstva često sa višestruko brojnijim neprijateljskim snagama. U tom vremenu sve su jedinice 4. i 10. krajiške divizije ispoljavale snažnu borbenu aktivnost na komunikacije u dolini Bosne i Neretve u kojima su postizale znatne rezultate. Do koje su mere te akcije uticale na uslove borbe i pokrete nemačkih snaga, najbolje svedoči načelnik štaba Grupe armija »E«, general Erih Šmit Rihberg, u već pominjanoj knjizi »Kraj na Balkanu«:

»Stanje na željezničkim prugama na području 5. SS korpusa pokazalo se neugodno. Neprekidna razaranja na pruzi Brod - Sarajevo omogućavala su samo prosečan dnevni saobraćaj od 3 voza, mada je bilo potrebno 11 vozova . . .

Pruga preko Ivan-Sedla tako je slabo radila da su u Mostaru konji crkavali od gladi . . . Nedostajalo je hrane za ljude i stoku, municije, pogonskog goriva i goriva za ogrev (drvo i ugalj), smeštaj za trupe i za ambulante, te odeća i obuća.«

Borbe 7. brigade u okviru neprijateljske operacije »Lavina«

Situacija, namere i obostrani raspored snaga

Sredinom decembra 1944. glavnina snaga nemačke Grupe armija »E« nalazila se u dolini Drine, u Sandžaku, Crnoj Gori i u dolini Neretve, angažovana u svakodnevnim teškim borbama sa snagama 2, 3. i 5. korpusa NOVJ, nastojeći da se izvuče na sever u dolinu reke Save, zbog krajnje nepovoljne situacije u kojoj su se tada nalazile nemačke trupe na jugoslovenskom ratištu uopšte.

U tom vremenu na severnim granicama Jugoslavije, snage Crvene armije, prodirući preko Mađarske, izbile su na levu obalu reke Drave i sa snagama 51. divizije 6. korpusa NOVJ uspostavile front od njenog ušća u Dunav pa uzvodno do Donjeg Miholjca. Na južnoj strani Dunava u Sremu, 1. decembra, snage 1. proleterskog korpusa u sadejstvu sa 68. korpusom Crvene armije (52. i 223. divizija) probile su nemačku odbranu na takozvanoj »crvenoj liniji«: selo Martinci - Erdevik - Ilok i posle toga u gonjenju izbile ispred ranije utvrđene nemačke takozvane »zelene linije«, koja se protezala desetak kilometara istočnije od Vukovara, Vinkovaca i Županje. Po naređenju Vrhovnog štaba, snage 1. proleterskog korpusa počele su ofanzivu 20. decembra, u cilju izbijanja na liniju Samac - Vinkovci - Osijek, spajanja sa snagama 6. korpusa u Slavoniji (Drava) i daljeg dejstva prema Zagrebu.[349]

U Dalmaciji, jedinice 8. korpusa razbile su snage 15. nemačkog brdskog armijskog korpusa u rejonu Knina i 4. decembra oslobodile grad. Oslabljene u dotadašnjim borbama ove nemačke snage bile su prisiljene da odustanu od napadnih dejstava i pređu u odbranu u rejonu Gračac, 40 km severnije od Knina, zadržavajući deo snaga na izdvojenom pravcu u rejonu Budimir, 24 km jugoistočnije od Sinja u dolini reke Cetine. Na zahteve komandanta ovog nemačkog korpusa da mu se hitno uputi pomoć, odgovoreno mu je da tu pomoć ne može dobiti od Grupe armija »E« pre kraja decembra. Istovremeno je dobio i odobrenje da »odsad vodi zadržavajuću odbranu i da se, formirajući odrede za zaprečavanje, u slučaju pritiska nadmoćnijih neprijateljskih snaga, može pod borbom povlačiti do linije Karlobag - Gospić - Bihać, s tim da posle dobijanja svežih snaga sa ove linije pređe u protivnapad«.[350]

U takvim okolnostima nemačko komandovanje je procenjivalo da bi snage NOVJ na Sremskom frontu mogle prodreti u rejon Slavonskog Broda i tako preseći odstupnicu snagama Grupe armija »E« pre nego što bi se one izvukle utvrđenim pravcem dolinom reke Bosne. Zbog toga je uz odobrenje pretpostavljenog komandanta Jugoistoka Vajksa i Vrhovne komande Vermahta, komandant Grupe armija »E« general Ler planirao da se otvori novi pravac povlačenja njegovih snaga pravcem Sarajevo - Travnik - Jajce - Bihać,

[349] **AVII, fond NOP-a, k. 712, reg. br. 8/3.**

odnosno dolinom Vrbasa - Banjaluka - Bosanska Gradiška - planina Papuk. Ukoliko snage NOVJ ovladaju rejonom Slavonski Brod, planirao je da organizuje odlučnu odbranu na liniji Karlobag - Gospić - Bihać - Bosanski Novi - Bosanska Kostajnica - planina Papuk. S obzirom na vremenske prilike koje su se predvidale da će u tom prostoru vladati u vreme izvođenja ove operacije, sa obilnijim snežnim padavinama i niskim temperaturama, Nemci su joj dali simboličan naziv »Lavina«.

Međutim, sticajem brojnih okolnosti, u decembru 1944. i januaru 1945, Nemci su plan te operacije postepeno i malo po malo reducirali na dejstva sa ograničenim ciljem, za povraćaj Travnika. Počelo je tako što je Ler početkom decembra naredio komandantu 5. SS korpusa da svim raspoloživim snagama u Sarajevu, Busovači i Zenici, o kojima je već bilo reči, izvrši prodor u Travnik i stvori osnovicu za uvođenje glavnih snaga za prodor preko Jajca i Bosanskog Petrovca u rejon Bihaća. U tom cilju su 9. decembra snage 5. SS korpusa krenule u napad, ali su naišle na snažan otpor snaga 4. krajiške divizije i posle pet dana borbi 14. decembra morale se povući u polazne rejone, Busovaču i Zenicu. Pošto do tog vremena još nije bilo došlo do raspleta kritične situacije na Sremskom frontu, general Ler je 27. decembra ponovo naredio komandantu 5. SS korpusa da pristupi otvaranju pravca preko Travnika prema Jajcu. Međutim, istog dana komandant 5. SS korpusa je radio-depešom dobio naređenje Vrhovne komande Vermahta da sa štabom i prištabskim jedinicama odmah krene iz Sarajeva prema Zagrebu. Zbog toga je Ler dan kasnije, 28. decembra, naredio komandantu 21. brdskog armijskog korpusa koji se povlačio iz Severne Albanije i Crne Gore da organizuje odbranu na području Mostara, Sarajeva i Zenice i da sa postojećim snagama u Zenici i Busovači i svim raspoloživim snagama u Sarajevu već sutradan, 29. decembra, pređe u planirani napad prema Travniku. Komandantu 91. armijskog korpusa je istovremeno naredio da svoju 104. lovačku diviziju, koja se u tom trenutku nalazila u rejonu Višegrada, odmah uputi pod komandu 21. korpusa na sektor Sarajevo - Visoko - Zenica, »gde će se pripremiti za napad na Donji Vakuf i Jajce«.[351]

Po prijemu tog naređenja, komandant 21. korpusa general Lejzer je istog dana, 28. decembra, naredio komandantu 639. puka za osiguranje pukovniku Riteru fon Eberlajnu da 29. decembra otpočne sa operacijom prema Travniku sa linije Zenica - Busovača, snagama u sledećem sastavu: 639. puk za osiguranje 2.500 ljudi; 273. samostalni bataljon za osiguranje 600 ljudi; 845. nemačko-arapski bataljon za osiguranje 900 ljudi; 516. bataljon za osiguranje 650 ljudi; 803. bataljon za osiguranje 650 vojnika; 920. landesšicen bataljon 950 vojnika; 4. i 5. puk »Ruskog zaštitnog korpusa« 3.000 vojnika; 505. izviđački bataljon 5. SS korpusa 700 ljudi; Dopunski bataljon 7. SS divizije 1.026 vojnika; 1. i 4. bataljon 11. ustaškog zdruga 1.500 ustaša; 5. vazduhoplovni bataljon za osiguranje aerodroma 800; dve baterije italijanskih topova 300 i 819. artiljerijski divizion 600 ljudi. Sve te snage pod komandom pukovnika Eberlajna nazvane su po njegovom imenu »Borbena grupa Eberlajn«, čije je ukupno brojno stanje iznosilo 14.176 vojnika, sa 50 topova, osam tenkova i četiri oklopna borbena vozila.

Pred početak ove neprijateljske operacije, snage 4. krajiške divizije bile su u sledećem rasporedu:

- Šesta brigada sa tri bataljona na desnoj strani Lašve, prema Busovači na liniji Šafradini - Donja Rovna, u zatvaranju pravca od Busovače preko sela Rovna prema Vitezu i Travniku;

- Osma brigada sa tri bataljona na liniji Drum Brdo - Gola Kosa - Ovčine - Kuber - Štrpci - Gornji Čajdraš - Paljike na levoj strani Lašve, na zatvaranju pravca od Zenice i Kaonika, prema Vitezu i Travniku, preko Han-Kumpanije, dolinom Lašve;

- Jedanaesta brigada sa tri bataljona na liniji Lokvine - Obrenovci - Jagodiči - Negraj, na zatvaranju pravca od Zenice prema Travniku, preko Brajkovića i Gučje Gore.

Po jedan bataljon iz svake brigade ove divizije nalazio se u borbenoj grupi koja je dejstvovala na sektoru Vareša i Visokog na desnoj strani reke Bosne, po posebnim zadacima u dužem vremenu. To znači da je ukupno prema Zenici i Busovači bilo devet bataljona ove divizije sa ukupno oko 5.000 boraca raspoređenih na frontu širokom oko 20 kilometara i daje brojni odnos snaga bio oko 3:1 u ljudstvu, a 4:1 u tehnici u korist neprijatelja.

Jedinice 10. krajiške divizije nalazile su se izvan zone dejstva glavnih snaga neprijatelja u ovoj fazi operacije. Njihov raspored je u to vreme bio:

- Sedma brigada sa tri bataljona 26. decembra prikupljena u rejonu Fojnice radi predaha, a jedan (2) bataljon još se nije bio vratio sa posebnog zadatka od 23. decembra u dolini reke Bosne;

- Deveta brigada sa četiri bataljona od 26. decembra u rejonu Kreševo preuzela dotadašnji sektor dejstva 7. brigade prema Sarajevu;

- Sedamnaesta brigada sa četiri bataljona u dolini reke Neretve, od 26. decembra na zatvaranju pravca Rama - Prozor - Gornji Vakuf.

Tok operacije i dejstva 7. brigade

Nemačke snage prešle su u opšti napad 29. decembra u 7 sati na čitavom frontu odbrane 4. divizije na četiri napadna pravca:

- Od Busovače preko sela Rovna prema Vitezu napadali su: 4. puk Ruskog zaštitnog korpusa; 920. landesšicen bataljon; jedna četa 505. izviđačkog bataljona i 5. vazduhoplovni bataljon sa 12 topova i dva tenka, ispred kojih su se branile jedinice 6. brigade;

- Od Kaonika, drumom uz reku Lašvu prema Han-Kumpaniji, glavnina 505. izviđačkog bataljona; 843. bataljon za osiguranje sa četiri topa, pet tenkova i dvoja oklopna izviđačka kola, na spoju između 6. i 8. brigade koje je razdvajala reka, drum i željeznička pruga za Travnik;

- Od Zenice preko Čajdraša i Vjeternice, drumom prema Han-Kumpaniji, na levom krilu 8. brigade napadali su: 1. bataljon 11. ustaškog zdruga i dopunski bataljon 7. SS divizije »Princ Eugen« sa dvoja oklopna izviđačka kola;

- Od naselja Gradiš, 4 km severnije od Zenice, u dolini reke Bosne preko sela Stranjani, Brajkovići i Gučja Gora, najkraćim putem prema Travniku, na položaje 11. brigade, napadao je 5. puk Ruskog zaštitnog korpusa, 845. nemačko-arapski bataljon, 4. bojna 11. ustaškog zdruga i još neki delovi jedinica čija se pripadnost ne može pouzdano utvrditi.

Na frontu odbrane 6. krajiške brigade sasvim slučajno je došlo do prve borbe, dva sata ranije od planiranog početka opšteg napada, jer jedan bata-

ljon te brigade otvarajući vatru iz zasede u rejonu sela Carice na jednu kolonu, koja je nešto pre 6 sati ulazila u Busovaču drumom iz pravca Kiseljaka. Čim su čuli pucnjavu Nemci su sa dva bataljona iz Busovače krenuli u napad na taj bataljon 6. brigade, koji se povlačio na glavne položaje brigade. Za njim su nastupala ova dva nemačka bataljona, iza kojih su se kretale i ostale snage na tom pravcu napada. Posle tri dana veoma teških borbi, 6. brigada je do 31. decembra uspela zaustaviti napad snaga borbene grupe »Eberlajn« na pravcu Busovača - Kruščica, na liniji ispred Kruščice.

Na pravcu odbrane 8. i 11. brigade neprijatelj je 31. XII 1944. izbio na levu obalu rečice Bila u gornjem toku istočnije od naselja Gučja Gora i zapretio upadom u Travnik. Štabovi 5. korpusa i 4. divizije su morali brzo preduzimati mere ojačanja odbrane na tom pravcu, pa je odlučeno da se čitava 6. brigada sa desnog krila borbenog poretka divizije, prebaci na levo krilo u rejon Guče Gore, a njene položaje da odmah preuzme 7. brigada iz 10. divizije. U tom smislu je štabu 7. brigade, preneseno naređenje štaba 5. korpusa da u noći između 31. decembra 1944. i 1. januara 1945. preuzme položaje 6. brigade na liniji Rog (1242) - k. 912 - Gripe - Kajmakovići (517) - ušće rečice Kruščice u Lašvu u predelu zvanom Vrabac, nešto južnije u visini Han-Kumpanije i da se pretpočinjava štabu 4. divizije »do daljnjeg«, uz napomenu da će Štab korpusa o tome obavestiti štab 10. divizije, pa brigada ne treba čekati njeno naređenje u vezi sa tim.[352]

Iz izveštaja štaba 7. brigade štabu 4. divizije od 4. januara 1945. vidi se da je brigadu to naređenje zateklo prikupljenu sa svim jedinicama u rejonu sela Smajilovići, 6 km severoistočnije od Fojnice, u koji je stigla posle izvedene akcije na drumu Kiseljak - Busovača. U noći pre 31. decembra upućeni su 2. i 4. bataljon sa zadatkom da usiljenim pokretom u jednoj marševskoj koloni pravcem Smajilovići - Dragačići - Kozice - Pridolci - Gola Glavica - Kupreš, što pre stignu u rejon Kruščica i do pristizanja glavnine brigade preuzmu najvažnije položaje 6. brigade na navedenoj liniji.

Pravac kretanja određen za 2. i 4. bataljon, u ukupnoj dužini od 30 km, vodio je teško prohodnim planinskim stazama po dubokom snagu severoistočnim padinama planine Kruščica, većim delom paralelno sa drumom Kiseljak - Busovača u dolini. Nakon polovine pređenog odstojanja do marševskog cilja, bataljoni su oko 10 sati 31. decembra neočekivano dočekani iznenadnom snažnom vatrom neprijatelja u rejonu sela Kupreš, 3,5 km jugoistočnije od Busovače. U pitanju je bio jedan bataljon iz 4. puka Ruskog zaštitnog korpusa koji je početkom napada 29. decembra zaposeo taj rejon u cilju obezbeđenja levog boka snagama u napadu od Busovače, preko Rovna, prema Kruščici i izvođenja obuhvatnog napada na desno krilo 6. brigade preko grebena Rog (tt. 1242) i izbijanja u rejon Kruščice. U veoma žestokoj bliskoj borbi 2. i 4. bataljon su do 15 časova razbili te neprijateljske snage i odbacili u Busovaču. Ubijeno je 24 i ranjeno 15 neprijateljskih vojnika, a u bataljonima je poginulo devet i ranjeno 10 boraca i starešina. Najteže gubitke imao je 4. bataljon u kojem su poginuli komandir 2. čete Stojan Gnjatić, komandir 3. čete Jovo Lončar, komandir pratećeg voda Obrad Plavšić i bolničarka Rada Miljević iz Vedrog Polja kod Bosanskog Petrovca. Po završenoj borbi 2. i 4. bataljon su nastavili pokret, stigli u rejon Kruščice i 1. januara izvršili smenu delova 6. brigade na položajima nešto istočnije od predela i naselja Kruščica, 3 km

južnije od Han-Kumpanije.[354)] Odbačene neprijateljske snage ponovo su zaposele rejon sela Kupreš, ali su u tom rejonu ostale pasivne do kraja, jer je deo snaga 4. bataljona u pokretu prema Kruščici izišao na greben Rog i u tom rejonu prenoćio u dubokom snegu na otvorenom prostoru iz čega je neprijatelj zaključio da je taj rejon zaposednut za trajniju odbranu i odustao od planiranih napada na tom pravcu.

U narednim danima na čitavom frontu odbrane 4. divizije došlo je do naglog obrta situacije. Kada je izgledalo da će neprijatelj napregnuti sve svoje snage i zauzeti Travnik koji mu je bio na dohvat ruke, on je u noći 1/2. januara desnim krilom počeo odstupati od Guče Gore prema selu Brajkovići i Zenici, a u centru i na levom krilu nije imao ni moralne ni fizičke snage da izdrži izuzetno teške vremenske i borbene uslove u kojima se ovaj deo operacije »Lavina« odvijao. Njegove snage su bile sastavljene od jedinica navikavanim i opremanim za mediteranske uslove ratovanja, a ne za velike danonoćne hladnoće, sneg i led, pa su se vojnici i oficiri masovnije razboljevali i premrzavali. Prema izveštajima štaba borbene grupe »Eberlajn« u njenom sastavu je tih dana premrzlo i psihički razbolelo preko 2.000 ljudi.

Čim su te promene primetili, Štab korpusa i Štab 4. divizije odlučili su da se izvrši brojnije grupisanje snaga na levom krilu i prede u protivnapad na desno krilo neprijateljevih snaga na sektor Guča Gora - Brajkovići - Grahovčići. U vezi sa tim 7. brigada je imala zadatak da 3. januara uveče smeni jedan bataljon 8. brigade u rejonu sela Ahmići na levoj strani Lašve, 3,5 km istočno od raskrsnice druma koji se iz Zenice spaja sa drumom u Han-Kumpaniji i preuzme obavezu odbrane pravca Busovača - Travnik sa obe strane reke u dolini Lašve. Međutim i pre prijema tog naređenja, delovi snaga 7. brigade nalazili su se na levoj strani Lašve i pomagali jednom (4) bataljonu 8. brigade u odbrani kod Vjeternice i sela Počulice, 6 km severnije od Han-Kumpanije, na drumu prema Zenici. U toku dana 3. januara, oko 10 sati, jedna četa 4. bataljona 7. brigade sadejstvovala je navedenom bataljonu 8. brigade u napadu kod sela Počulice i ovladala kotom 772 u rejonu sela Štrbci, ali je nije mogla održati zbog masovne vatre neprijateljske artiljerije, kojom je ovu kotu više dana branio. Noću 3/4. januara 2. bataljon 7. brigade izvršio je smenu navedenog bataljona 8. brigade u selu Ahmići, preuzeo njegove položaje u rejonu Počulice i jednom četom ponovo napao na položaje neprijatelja na koti 772, najpre ovladao njima, ali ih je morao napustiti zbog intervencije jačih snaga neprijatelja iz rejona sela Štrbci. Oko 8 sati 4. januara delovi 3. bataljona su punih pet časova vodili borbu sa neprijateljskim snagama u napadu, nešto istočnije od sela Ahmići, u kojoj su ih odbacili prema selu Nadioci u dolini Lašve.

Istovremeno na južnoj strani reke 1. i 4. bataljon sa izviđačkom četom vršili su napade na neprijateljske snage u rejonu sela Donjeg i Gornjeg Rovna, u kojima su ovladali prostorom Neopalje, ali su ga morali napustiti zbog jakog otpora neprijatelja i intervencije iz pravca Busovače prema Kruščici. U narednom danu 5. januara, 2. bataljon je uspešno odbijao nekoliko uzastopnih napada neprijatelja iz pravca sela Štrbci preko kote 772 i uspeo održati položaje u rejonu Vrhovine i Počulica. Treći bataljon je tog dana ovladao selom Nadioci i odbacio neprijatelja u selo Podnadioci i Drum Brdo na severnoj

«4) Isto.

strani Lašve prema Kaoniku. U ta tri dana borbe na sektoru odbrane 7. brigade, neprijatelj je imao 17 mrtvih i 22 ranjena vojnika, a 7. brigada jednog poginulog i šest ranjenih boraca.[355]

Nakon tih borbi jedinice 7. brigade su 6. januara 1945. bile u sledećem rasporedu:

- Četvrti bataljon na desnom krilu borbenog poretka brigade u rejonu Kruščica u odbrani na liniji k. 517 i 519 u neposrednom dodiru sa neprijateljem u rejonu Donjeg i Gornjeg Rovna;
- Prvi bataljon na položajima na obe strane reke, druma i željezničke pruge Busovača - Travnik u dolini Lašve u visini sela Rijeka i istočnije ispred Han-Kumpanije, u neposrednom dodiru sa 4. bataljonom na desnom krilu na južnoj strani Lašve;
- Treći bataljon na levom krilu 1. bataljona u rejonu sela Pirići-Ahmići i Vidovići, na zatvaranju pravca od Kaonika levom stranom reke Lašve prema Han-Kumpaniji;
- Drugi bataljon na krajnjem levom krilu borbenog poretka brigade, u rejonu Vjeternice i sela Počulica, severnije od 3. bataljona, na zatvaranju pravca od Zenice prema Han-Kumpaniji na spoju sa 8. brigadom;
- Štab brigade, prištapske jedinice i pozadinski delovi bili su razmešteni u Vitezu.

Međutim, prethodne noći i tokom dana 6. januara takav raspored brigade bio je izmenjen utoliko što je 2. bataljon predao svoje položaje delovima 8. brigade, prebacio se u rejon Kruščica i preuzeo položaje 4. bataljona u tom rejonu, a 1. bataljon pored svojih preuzeo i položaje 3. bataljona na skraćenom frontu u rejonu sela Pirići i brdu Sušanj (592). Po izvršenoj smeni 3. i 4. bataljon su po naređenju štaba 10. divizije ponovo upućeni preko Rostova i Sebešića na sektor Fojnice radi dejstva na komunikaciji Kiseljak-Busovača i zatvaranja pravca Fonica - Rostovo, koji je u operativno-taktičkom smislu imao veliki značaj za snage 4. divizije u dolini Lašve i na sektoru Travnika uopšte.

U naredna dva dana na frontu odbrane 7. brigade odvijala se obostrana borbena aktivnost sa ograničenim ciljem radi posedanja povoljnijih položaja za odbranu na pojedinim tačkama. Noću 6/7. januara i u toku dana 1. bataljon je izvodio napade na neprijateljske snage u selima Nadioci i Kratine u dolini Lašve, u okviru napada koje su izvodili delovi 8. brigade od Počulice i Vjeternice prema Zenici, ali zbog velike hladnoće od koje se smrzavao podmaz na automatskom oružju i jakog otpora neprijatelja ti napadi nisu dali očekivane rezultate. Sutradan, 8. januara, neprijatelj je uzvratio protivnapadom na položaje 1. bataljona, ali je nakon dvočasovne borbe bio odbačen nazad, uz gubitke od 10 ubijenih i više ranjenih vojnika. Prvi bataljon je imao dva ranjena borca. Pošto su se i na ostalim pravcima dejstva jedinica 4. divizije takvi napadi završavali na isti ili sličan način bilo je očigledno da je ova faza neprijateljske operacije »Lavina« zaustavljena.

Od 8. do 19. januara na čitavom frontu odbrane jedinica 4. divizije vodene su sporadične borbe manjih razmera, u kojima su se neprijateljske snage ograničavale na upornu odbranu najvažnijih zemljišnih objekata duž vododelnice između reke Bosne i Lašve na liniji Kuber (957) - Vjeternica (675) - Orlac (843) - Pecarnica (964) - Grahovčići - Brajkovići. Zbog dubokog snega i niskih temperatura i do minus 20 stepeni, izvođenje napadnih

dejstava bilo je krajnje otežano, a na nekim pravcima i neizvodljivo, jer su se borci u tim napadima morali kretati u koloni jedan za drugim, bez mogućnosti bilo kakvog manevra.

To relativno zatišje u borbama u 7. brigadi iskorištavano je za organizaciono i kadrovsko sređivanje jedinica, sprovođenje kulturno obrazovnog i političkog rada sa borcima i odmaranje ljudstva. U rejonu Kruščice 10. januara formiran je artiljerijski divizion brigade od dve baterije minobacača 82 mm i jedne baterije protivtenkovskih oruđa 45 mm. Štab diviziona sačinjavali su komandant Mitar Đaković, do tada zamenik komandanta u 3. bataljonu; politički komesar Jovo Lončar, do tada politički komesar čete u 4. bataljonu; zamenik komandanta Luka Vasiljević; zamenik političkog komesara Pašo Ormar; načelnik štaba Nezir Medić; oficir za artiljerijsko-tehničko obezbeđenje i snabdevanje Jakov Klanjšek; referent saniteta Desa Dujić, a omladinski rukovodilac Marica Puzigaća.

Od početka januara do kraja marta 1945. izvršene su brojnije promene u rukovodećem sastavu štaba brigade i u štabovima bataljona, uglavnom zbog uzdizanja kadrova na više dužnosti i njihovog odlaska u druge jedinice izvan brigade:

- U štabu brigade za političkog komesara postavljen je Drago Marić, do tada politički komesar Jajačkog vojnog područja, na mesto Čede Jovanovića koji je premešten na višu dužnost izvan 10. divizije. Na upražnjeno mesto zamenika komandanta brigade, još od 22. oktobra 1944, postavljen je Krsto Prole, do tada komandant bataljona u 9. krajiškoj brigadi, a za načelnika štaba brigade Lazar Simić Lazo do tada komandant 4. bataljona. Referent saniteta Nevenka Prole došla iz 6. brigade. Obaveštajni oficir Đuro Vranješ, do tada zamenik Dragojlu Đermanu koji je premešten iz brigade;

- U 2. bataljonu za komandanta je postavljen Milan Plećaš, na mesto ranijeg komandanta Milana Kapelana koji je premešten na dužnost zamenika komandanta 9. krajiške brigade. Za političkog komesara tog bataljona postavljen je Hilmija Hadžović, na mesto ranijeg političkog komesara Dimitrija Vojinovića, koji je ranije postavljen na novu dužnost izvan brigade;

- U 3. bataljonu za zamenika komandanta postavljenje Rade Mrkobrad, do tada komandir čete u istom bataljonu, na mesto dotadašnjeg zamenika komandanta Mitra Đakovića, koji je preuzeo dužnost komandanta novoformiranog artiljerijskog diviziona brigade. Za političkog komesara bataljona postavljen je Mirko Baković, na mesto dotadašnjeg političkog komesara ovog bataljona Danila Đidare, koji je premešten na dužnost političkog komesara 13. krajiške brigade;

- U 4. bataljonu, po odlasku Lazara Laze Simića, za komandanta je postavljen Dragojlo Markić, do tada zamenik komandanta u istom bataljonu, a na mesto Markića za zamenika komandanta bataljona postavljen je Stanko Ponjević, do tada komandir čete u 2. bataljonu.

Krupne kadrovske promene izvršene su i u rukovodećem sastavu štaba 10. divizije. Početkom decembra 1944. za komandanta divizije postavljenje Vojo Todorović, do tada komandant 39. divizije, a za političkog komesara Rade Bašić. Posle pogibije Petra Mećave, u borbama za oslobođenje Travnika 22. oktobra 1944, za zamenika komandanta postavljenje Uroš Bogunović Roca. Odlukom Vrhovnog štaba NOV i POJ od 10. februara 1945. ukinuti

su Politodjeli u divizijama, a postavljeni pomoćnici političkih komesara divizije i formirani sekretarijati divizijskih komiteta KPJ.[356)] Za pomoćnika političkog komesara divizije imenovan je Adem Kovačević, ujedo i sekretar sekretarijata, a za članove Rade Bašić komesar i Veljko Vejinović sekretar divizijskog komiteta SKOJ-a.

Nastavak operacije i pad Travnika

Nemoć borbene grupe »Eberlajn« da ovlada rejonom Travnika, izazvalo je uznemirenje kod Štaba nemačkog 21. armijskog korpusa u Sarajevu i prisililo ga da menja prvobitni plan upotrebe 104. lovačke divizije u toj operaciji. Umesto da bude uvedena u borbu u drugoj fazi operacije iz rejona Travnika prema Jajcu, kako je bilo planirano, ona je ubrzano prebačena u Zenicu sa ciljem da ovlada Travnikom, pa tek tada da produži prema Jajcu. Prednji delovi te divizije počeli su pristizati u Zenicu 2. januara, a njen štab sa komandantom generalom Ludvigerom 6. januara preuzeo je komandu nad svim nemačko-kvislinškim snagama na sektoru Zenice.[3571] Međutim, po izjavi generala Lera na suđenju posle rata, uvođenje te divizije u borbu za Travnik odgađano je više puta, uglavnom zbog dubokog snega, a raspoloživo vreme korišteno je za dovođenje jedinica u polazne rejone za napad koje, su održavale snage borbene grupe »Eberlajn« na navedenoj liniji zapadno iznad Zenice, raščišćavanje snega, pregrupaciju i pripreme snaga itd.[358)]

Na osnovu plana štaba 21. armijskog korpusa za nastavak operacije »Lavina«, štab 104. lovačke divizije planirao je način upotrebe jedinica i realizacije postavljenih zadataka. U tom cilju formirao je četiri borbene grupe i dve podgrupe za napad i utvrdio im sledeće zadatke:

- Grupa za napad »Veker« (734. lovački puk i 475. nemačko-arapski bataljon) sa polaznih položaja selo Čukle - Sušanj napada pravcem sela Vranići - Poljanice - Suhi dol severnije od linije Brajkovići - Guča Gora, a zatim skreće na jug preko planinskog zemljišta Obešenjak ii Simulja (1002) i preko sela Radonjići ovladava rejonom Velika i Mala Bukovica i brdom Kotol (1021) iznad samog Travnika. U odbrani tog pravca nalazila se 11. brigada;
- Grupa »Majer« (724. lovački puk i 5. nemački vazduhoplovni bataljon) sa polaznih položaja na liniji selo Grahovčići - Konjevići napada pravcem selo Brajkovići - Guča Gora i pošto grupa »Veker« ovlada rejonom Simulja (1002) i Kotol (1021), »Majer« napada Travnik;
- Grupa »Dorner« (104. izviđački bataljon) sa polaznih položaja selo Đukići - Osojnica štiti levi bok 724. puka i napada pravcem brdo Pecarnica (964) - selo Kljaci - Nević Polje, 4 km južno od Doca u dolini Lašve. Na pravcu napada grupe »Majer« i »Dorner« u odbrani se nalazila 6. brigada;
- Grupa za napad »Eberlajn« (639. nemački puk za obezbeđenje), podgrupa »Ajnholc« (4. puk Ruskog zaštitnog korpusa) i podgrupa za napad »Šrajber« (104. pt. divizion i motorizovani delovi) sa polaznih položaja na liniji Gornji i Donji Čajdraš - Štrbci - Podnadioci - Gornja i Donja Rovna, imala je zadatak da otvori drum i željezničku prugu od Kaonika preko Han-Kumpanije i Viteza prema Travniku. Na pravcu napada te borbene grupe i

356) Isto, k. 1288, reg. br. 24/4.
357) AVII, Dnevnik majora Berna II. deo, str. 3. AVII, nem. fond, k. 13, reg. br. 29/8-A.

dveju podgrupa u odbrani su se nalazile 8. brigada većim delom fronta prema Zenici, na liniji isključno selo Ahmići - Počulica - brdo Orlac (843) uključno i 7. brigada sa dva bataljona u dolini Lašve sa obe strane reke na liniji selo Kruščica - Vrabac - Pirići - Sušanj (tt. 592) uključno.

Opštu podršku svim snagama za nastavljanje operacije »Lavina« pod komandom 104. lovačke divizije vršilo je više od 60 artiljerijskih oruđa raznih kalibara, ne računajući oruđa 104. pt. diviziona. U motorizovanom delu podgrupe »Srajber« bilo je 8 tenkova i četvoro oklopnih kola, a u opštoj rezervi nalazili su se 5. puk Ruskog zaštitnog korpusa i dve do tri bojne iz 11. i 1. ustaškog zdruga. Ukupne snage u tom delu operacije »Lavina« brojale su oko 16-17.000 vojnika i oficira.[359]»

Sve te neprijateljske snage prešle su jednovremeno u napad 19. januara u 4 sata izjutra i do kraja dana na levom krilu odbrane 4. divizije čelom klina dostigle rejon Guča Gora, na središnjem sektoru uspele ovladati linijom dominirajućih visova Pecarnice (964) a zatim i naseljima Kljaci i Dolac na Bili, nakon čega su se snage 6. brigade povukle na desnu stranu rečice Bila. Na južnom sektoru 8. brigada je sa položaja Gola kosa - selo Štrbci - selo Čajdraš odbila sve napade neprijatelja i tek predveče se povukla na liniju sela Tolovići - Kremenik (605) - selo Brdo - Zabilje, na desno krilo 6. brigade, radi ugroženosti njenog levog krila. Na taj način front odbrane snaga 4. divizije poklapao se sa oblikom doline Lašve po dužini sa severa. Sedma brigada je sa 1. bataljonom na položajima Sušanj (592) - Han-Kumpanija na levoj strani Lašve i sa 2. bataljona na desnoj strani reke na liniji Kajmakovići - Vrabac istočnije od Kruščice, uz podršku brigadnog artiljerijskog diviziona, čitav dan vodila borbu sa delovima borbene grupe »Eberlajn« koje je podržavalo 20 topova i 8 tenkova i tek predveče 1. bataljon se povukao na položaje u rejon Lazine (539), jedan km u dubinu odbrane severnije iznad Han-Kumpanije, održavajući vezu sa delovima 8. brigade u selu Tolovići. Drugi bataljon i izviđačka četa uspešno su odbijali neprijateljske napade i održali svoje položaje.

Nemci su na južnom sektoru 20. januara proširili napade od Busovače preko Fojnice, do Kreševa radi, vezivanja snaga 10. divizije na tom sektoru i obezbeđivanja levog boka snagama na pravcu od Busovače prema Travniku. Tog dana borbe su počele oko 7 časova i trajale čitav dan punom žestinom na svim pravcima odbrane prema Travniku. Na frontu odbrane 6. i 11. brigade neprijatelj je prešao na desnu stranu rečice Bila, ali je zadržan upornom odbranom 6. brigade na istočnoj strani Guče Gore i na visovima iznad rečice nizvodno od Guče Gore. U dolini Lašve neprijatelj je tog dana glavnim snagama napadao prema Han-Kumpaniji i Vitezu na položaje 1. bataljona 7. brigade, potisnuo jednu četu na desnom krilu i oko 10 sati zauzeo Han-Kumpaniju. Uveče, po naređenju štaba 4. divizije, 8. brigada se povukla u dubinu odbrane na desnu stranu rečice Bila, od ušća u Lašvu kod Han-Bila do sela Čifluk na desnom krilu 6. brigade, a 1. bataljon 7. brigade okrenutim frontom prema drumu ostao na položajima Lazine (539) - Dobrovačko polje i sa severne i zapadne strane držao u blokadi Han-Kumpaniju.

Drugi bataljon i izviđačka četa 7. brigade 20. januara, na položajima istočnije od Kruščice, izdržali su veoma snažnu artiljerijsku i pešadijsku vatru i sa fronta ispred sebe i sa bočne strane od motorizovanih delova neprijatelja

[359]> **Po formaciji 104. lovačka divizija iz 91. armijskog korpusa za naročitu upotrebu imala je 10.000 ljudi i redovno je popunjavana, a sve ostale snage imale su ukupno 6-7.000 ljudi.**

sa druma i iz Han-Kumpanije. Tek na kraju dana izviđačka četa se povukla u zgradu škole pored druma, između zaseoka Rijeka i sela Vitez, a 2. bataljon na kosu zapadnije iznad Kruščice i u zaseok Čerkezi.[360]

Sutradan, 21. januara, neprijatelj je nastavio sa još energičnijim napadima na svim pravcima i do kraja dana ovladao rejonom Guča Gora, odbacio 6. i 11. brigadu na poslednje pogodnije položaje na istočnoj i severnoj strani iznad Travnika neposredno, a 8. brigadu na južnu stranu Lašve na liniju sela Grahovik i Slimena. Na frontu odbrane 7. brigade borbe su počele oko 8 časova u kojima se 1. bataljon čitav dan povlačio pod borbom uz podršku izviđačke čete koja je bočnom vatrom sa južne strane Lašve sprečavala pokrete neprijatelja drumom Han-Kumpanija - Vitez. Bataljon je uveče prešao preko mosta u rejonu Divjak na južnu stranu Lašve i zaposeo položaje na liniji Donja Večerska - Veliki Mošunj, a neprijatelj tenkovima zauzeo Vitez. Drugi bataljon i izviđačka četa su i tog dana uspešno suzbijali napade neprijatelja i održali prvobitne položaje u svojim rukama. U takvim okolnostima Stab 4. divizije procenio je da su uslovi za dalju odbranu Travnika minimalni i noću 21/22. januara iz operativno-taktičkih razloga izdao naređenje svim jedinicama da se povuku na južnu stranu Lašve na povoljnije položaje, sa kojih će uspešnije moći zatvarti sve pravce koji iz rejona Travnika izvode u dolinu Vrbasa, a samu varoš držati u blokadi. U tom naređenju za 7. brigadu je postavljeno:[361]

». . . Štab VII Brigade sa svojim snagama tući će neprijatelja koji nastupa od Viteza u pravcu Travnika i u slučaju potrebe zatvarati pravac Travnik - Rankovići - Rastovo, naslanjajući se svojim levim krilom na desno krilo prednjih dijelova VIII Brigade.«

U vezi sa tim naređenjem, Štab 7. brigade je iste noći povukao 2. bataljon iz rejona Kruščica - Čerkezi na liniju Gornja Večerska - Veliki Mošunj - Kalvarija - Mali Mošunj, a 1. bataljon sa te linije rokirao u levu stranu na liniju Grad (649) - Stojkovići radi zatvaranja pravca Nević Polje - Rankovići, koju je zaposeo tek 22. januara izjutra rano. Međutim, tog dana neprijatelj je preko Donje Večerske izvršio napad na desno krilo 2. bataljona i do 14 časova ovladao rejonom Gornja Večerska, nastavio dejstvo prema selu Zaselje na grebenu i tako izmanevrisao položaje bataljona na navedenoj liniji i zapretio desnom krilu 1. bataljona u rejonu Grad (649) i Dreževo brdo. Zbog toga je Štab brigade povukao 1. bataljon u dubinu odbrane na liniju sela Čakići - Brđani i prema Zaselju, a 2. bataljon prebacio na levo krilo 1. bataljona na liniju Hrastovci - Pečuj - Potočani, na desno krilo 8. brigade. Artiljerijski divizion brigade u rejon Reput, pozadinski delovi u rejon Oput, a Štab brigade sa prištabskim jedinicama u rejon Luke. Na taj načinje ispuštena odbrana prostora između Nević polja i sela Rankovići, front odbrane brigade sužen i izravnat sa linijom odbrane 8. brigade na levom krilu prema Vilenici.

U popodnevnim časovima 22. januara nemačke snage ušle su u napušteni Travnik, iz kojeg je prethodno izvršena evakuacija svega što su štabovi 5. korpusa i 4. divizije ocenjivali da je trebalo evakuisati. Tog dana bila je završena i neprijateljska operacija »Lavina«, jer su Nemci u međuvremenu konačno odustali od nastavljanja ove operacije prema Jajcu. U protekla četiri dana nastavka te operacije, jedinice 7. brigade izbacile su iz stroja 210 neprijateljskih vojnika i oficira. Gubici brigade odn. 1. i 2. bataljona bili su 5 poginulih, 23 ranjena i jedan nestao borac.[362]

360) A vii, fond NOP-a, k. 771-A, reg. br. 33/5.

361> Isto, reg. br. 8/1.

Protivnapad 4. divizije i borbe Sedme brigade u februaru 1945.

Nemci su na Sremskom frontu protivnapadom jakih snaga 18. januara uspeli stabilizovati odbranu na liniji Mohovo - Tovarnik - Sid - Ilinci - Batrovci - leva strana reke Bosut do Lipovca i time privremeno otkloniti opasnost gubitka komunikacija u dolini Bosne. Ta okolnost i stalno narastanje potreba na mnogim frontovima i pravcima dejstva, naročito u Mađarskoj, gde je nemačka Vrhovna komanda pripremala protivofanzivu, uticalo je da komanda Grupe armija »E« odustane od nastavljanja operacije »Lavina« prema Jajcu. Komandantu te Grupe armija Leru naređeno je da hitno uputi 104. diviziju dolinom Bosne prema Doboju i Brčkom radi pomoći opkoljenoj 22. diviziji u donjem toku Drine. Štab ove divizije otpočeo je izvlačenje jedinica iz Travnika u Zenicu, odakle je 30. januara počeo njen pokret na sever.[363] To izvlačenje iz Travnika vršeno je postepeno, noću u najvećoj tajnosti, tako da uopšte nije bilo primećeno od strane obaveštajne službe u štabovima jedinica 5. korpusa.

Posle povlačenja 104. divizije za odbranu Travnika ostala je samo borbena grupa »Eberlajn«, ali u bitno izmenjenom sastavu od onoga koji je imala na početku te operacije. Iz njenog sastava izašli su 845. nemačko-arapski bataljon, 803. bataljon za osiguranje, 920. landesšicen bataljon, 505. izviđački bataljon 5. SS korpusa, Dopunski bataljon 7. SS divizije, 5. vazduhoplovni bataljon i dve bateriije italijanskih topova, a ušli: 522. samostalni nemački bataljon, nemačka tenkovska četa, ustaška Travnička milicija i jedna četa žandarmerije. Ukupna jačina svih snaga u grupi »Eberlajn« u Travniku iznosila je 6-7.000 vojnika sa 4 tenka, dvoja oklopna kola i 18 artiljerijskih oruđa, a osim odbrane Travnika imala je zadatak da obezbeđuje pravce: Travnik - Turbe, Travnik - Rankovići, Travnik - Busovača i Travnik - Guča Gora - Zenica.

U vremenu od 24. januara do 15. februara jedinice 7. brigade su, iz već navedenih rejona rasporeda, izvodile aktivnu odbranu na pravcu Travnika - Rostovo i na komunikaciji Kiseljak - Busovača. U tom vremenu izvedeno je ukupno 11 napadnih i odbrambenih borbi u kojima su učestvovali 1. i 2. bataljon po četiri puta, 3. bataljon dva puta a 4. bataljon na izdvojenom pravcu šest puta. U tim okršajima izbačeno je iz stroja 257 neprijateljskih vojnika i oficira, od kojih ubijeno 151, ranjeno 104, a zarobljeno dva. U brigadi je poginulo šest, a ranjeno 24 borca. Od neprijatelja je zaplenjeno: puškomitraljez, 8 pušaka, 6.200 metaka za pušku, 30 mina za tromblon, 4 ručne bombe, 4 ranca, 3 vojničke i jednu oficirsku torbicu. Uništen je puškomitraljez, 8 motornih vozila, ubijena dva konja i jedna mazga. Oštećeno 14 kamiona.

Od šest akcija koje je izveo 4. bataljon na drumu Kiseljak - Busovača najveća je bila ona od 8. februara, kod sela Krčevine, u kojoj je ubijeno 16 a ranjeno 25 neprijateljskih vojnika i uništeno 6 kamiona sa opremom. Dva dna kasnije, 10. februara, u rejonu Klokoti od strane ovog bataljona ubijeno je 20, a ranjeno 12 neprijateljskih vojnika, uništena dva o oštećeno sedam motocikla i pet kamiona. U bataljonu su tada poginula dva borca. U odbrani na pravcu Travnik - Rostovo glavnina brigade bez 4. bataljona je 12 februara čitav dan vodila borbu sa 5. pukom Ruskog zaštitnog korpusa, koji je iz rejona

Rankovići vršio napad većih razmera u cilju prodora prema Rostovu. Nakon 13 sati neprekidne borbe neprijatelj je bio razbijen i odbačen u polazni rejon. Ubijeno je 69 vojnika i jedan major, a ranjeno 59 i jedan je zarobljen.

Pošto se u prvoj polovini februara saznalo za stvarno stanje i raspored neprijateljskih snaga na sektoru Travnika, štab 5. korpusa je procenio da su se stekli povoljni uslovi za protivnapad i ponovno izbijanje 4. divizije u dolinu reke Bosne. U tom cilju je iz 39. divizije izuzeo 13. krajišku brigadu, doveo je u rejon severnije od Guče Gore i operativno potčinio 4. diviziji, a 7. krajišku brigadu i dalje zadržao u njenom sastavu. Tako je za prestojeća dejstva 4. divizija imala pet brigada, jedan (Vlašićki) odred, dva artiljerijska diviziona (korpusni i divizijski) i korpusnu tenkovsku četu.[364)]

Po naređenju štaba korpusa u okviru 4. divizije izvršena je pregrupacija njenih snaga, po kojoj su 8. brigada i deo divizijske artiljerije pomereni u desno na sektor odbrane 7. brigade u cilju objedinjenog dejstva ovih dveju brigada na neprijateljska uporišta u dolini Lašve, sa težnjom da širokim frontom na liniji selo Rankovići - Gornja Večerska izbiju na komunikaciju Travnik - Busovača i odseku garnizon u Travniku od njegovog zaleđa. Zbog toga je naređenjem štaba 4. divizije, kojima je početak napada određen za 15. februar u 22 časa, utvrđeno da 7. brigada napada i razbija neprijateljska uporišta u selima Lupnica i Gornja Večerska, a potom u sadejstvu sa 8. brigadom izbije na navedenu komunikaciju. Osma brigada na levom krilu 7. brigade imala je zadatak da razbije neprijateljske snage u rejonu sela Rankovići i Stojkovići, a potom da prodire u rejon Grahovik i Nević Polje. Za neposredni napad na Travnik određene su 6. brigada sa zapadne i l i. brigada sa južne strane preko Vilenice. Vlašićki odred i 13. brigada imali su zadatak da napadaju neprijateljske položaje na liniji Bukovica - Umac (1297) - Maline, severozapadno od Guče Gore.

Tako se 7. brigada posle borbi u odbrani bez odmora ponovo našla na najisturenijem pravcu napada snaga 4. divizije, koji se odvijao punih 13 dana i noći, bez predaha, u snažnim napadnim i odbrambenim dejstvima sve do 1. marta 1945. Na njenom pravcu dejstva nalazio se 5. puk Ruskog zaštitnog korpusa, sa svim snagama u odbrani na liniji sela Veliki Mošunj - Gornja Večerska - Donja Večerska - Kruščica - Hrasno. U prvom napadu, noću 15/16. februara u 22 sata, 1, 2. i 3. bataljon sa izviđačkom četom, uz podršku artiljerijskog diviziona brigade, potisnuli su neprijateljske snage iz rejona Gornja Večerska i do 3 sata 16. februara ovladali brdom Hum (k. 744) i naseljima Podhumlje, Veliki Mošunj, Kalvarija i Donja Večerska, potisnuvši neprijatelja u dolinu reke Lašve. Istog dana 4. bataljon je na drumu Kiseljak - Busovača odbio napad mešovitih nemačkih i ustaško-domobranskih snaga iz Brestovika prema selu Krčevine. U tim borbama u brigadi su poginula dva, ranjeno šest i nestao jedan borac.

Ujutro 16. februara, uz masovnu artiljerijsku i minobacačku vatru, neprijatelj je u protivnapadu povratio brdo Hum, najvažniji zemljišni objekat u tom prostoru, selo Veliki Mošunj i Kalvariju. U toku dana razvila se žestoka borba, naročito na pravcu napada 1. i 3. bataljona, u kojoj je brdo Hum nekoliko puta prelazilo iz ruke u ruku. Tek oko 22 sata uveče neprijateljske snage odbačene su u dolinu Lašve.

Međutim, na toj liniji je nastavljena borba i u naredna dva dana, u kojoj je 17. februara posle više napada i protivnapada neprijatelj odbačen iz Velikog

Mošunja i Kalvarije. Ubijeno je 21, ranjeno 15 i zarobljeno 6 neprijateljskih vojnika iz 5. puka Ruskog zaštitnog korpusa. Zaplenjena su 3 puškomitraljeza, 10 pušaka i 700 metaka. U brigadi je poginuo jedan i ranjeno 7 boraca.

U nastavku borbe, 18. februara, 1. bataljon je sa linije Veliki Mošunj - Kalvarija odbio protivnapad jednog bataljona iz 5. puka, a 2. i 3. bataljon ovladali rejonom sela Lupnice i prednjim delovima izbili na visove iznad sela Čerkez na zapadnoj strani sela Kruščice. Istovremeno, 4. bataljon je kod sela Pločari na drumu Kiseljak - Fojnica odbio napad manje neprijateljske jedinice i odbacio je u Kiseljak. Tog dana u navedenim borbama ubijeno je 11, ranjeno 15 i zarobljen jedan neprijateljski vojnik. U brigadi je poginuo jedan i ranjeno pet boraca.

Na ostalim pravcima napada jedinica 4. divizije u protekla tri dana vođene su žestoke borbe, ali nije dolazilo do većih promena, jer se neprijatelj uporno branio na svim pravcima spoljne odbrane Travnika. Jedino je 8. brigada nakon osmočasovne borbe, noću 15/16. februara, potpuno razbila nemački 273. bataljon za osiguranje, zauzela selo Rankoviće, Lazine i brdo Kuk (tt. 930). U toku dana 16. februara, umesto da napada desnim krilom i sadejstvuje 7. brigadi, kako je bilo naređeno, 8. brigada je produžila napad svojim levim krilom prema selu Stojkovići i Slimena, zapadnije od Nević polja i tako praktično sadejstvovala 11. brigadi u napadu na Travnik, a vezu sa 7. brigadom uopšte nije imala. U cilju uspostavljanja te veze 1. bataljon 7. brigade je izvodio napad na selo Bučići, 2 km severoistočno od Rankovića, ali je nije uspostavio i posle te borbe ponovo se rokirao na istočnu stranu prema selu Veliki i Mali Mošunj. Predveče 19. februara na sektoru Travnika došlo je do naglog preokreta. Šesta i 11. brigada uspele su slomiti spoljnu odbranu neprijatelja, koji je u povlačenju bez otpora napustio i varoš. Do 19 časova te dve brigde prošle su kroz grad i spojile se sa snagama 8. brigade na sektoru Dolac i Nević Polje. Na pravcu Travnik - Guča Gora - Zenica neprijatelj je bez borbe napustio selo Bukovicu i zabarikadirao se u zgradama samostana i crkve i Gučoj Gori, koje je 13. brigada tog dana blokirala sa svih strana.

Tog dana, na pravcu napada 7. brigade, njen 2. i 3. bataljon ovladali su selima Čerkez i Kruščica, ali je neprijatelj iz rejona Han-Kumpanija izvršio protivnapad, odbacio oba bataljona i izviđačku četu i ponovo ovladao rejonom sela Baškaradi, Donja Večerska, Veliki Mošunj i brdom Hum, južnije iznad Viteza i Han-Kumpanije. Sutradan 20. februara, po konačnom oslobođenju Travnika, sve jedinice su produžile nastupanje pravcima koje je iznova odredio štab 4. divizije. Osma brigada levom stranom reke Lašve prema željezničkoj stanici Busovača u rejonu Kaonika; 6. brigada na levom krilu 8. brigade pravcem Putičev - Alihodže - Pokrajčići - Zabilje prema Zenici; 11. brigada je dobila zadatak da preuzme položaje 13. brigade i likvidira neprijateljsko uporište u Gučoj Gori, a 13. brigada i Vlašićki odred da nastupaju pravcem Guča Gora - Brajkovići - Stranjani prema Zenici.

Na pravcu dejstva 7. brigade desnom stranom Lašve prema varošici Busovača, njen 3. bataljon je noću 19/20. februara ponovo odbacio neprijatelja sa brda Hum (k. 744) i iz sela Veliki Mošunj, što je omogućilo 1. bataljonu da izbije na obalu reke Lašve u rejonu Kalvarije i napadne na začelje neprijateljskih snaga koje su se povlačile drumom iz Travnika prema Vitezu. Na kolonu pešaka, zaprežnih kola, artiljerijskih oruđa na konjsku vuču, koji su se tromo kretali drumom utabanom prtinom u dubokom snegu na suprotnoj strani reke, bataljon je otvorio vatru iz celokupnog naoružanja sa bočne

strane na bliskom odstojanju. U borbi koja je trajala oko tri sata, neprijatelj je u paničnom begstvu prema Vitezu napustio sva sredstva i opremu na drumu, do koje 1. bataljon nije mogao doći, zbog naraslog vodostaja reke koja se nije mogla gaziti. Do tog plena nešto kasnije došla je 8. brigada, nastupajući levom stranom Lašve. Drugi bataljon je tog dana i prethodne noći vodio žestoku borbu u napadu na selo Baškaradi, nešto južnije iznad Donje Večerske.

Narednog dana, 21. februara, jedinice 7. brigade nastavile su borbu nesmanjenom upornošću i žestinom. U 6 sati izjutra 1. bataljon je konačno ovladao rejonom sela Veliki Mošunj, a 2. i 3. bataljon sa izviđačkom četom rejonom Donja Večerska, Baškaradi, Gaćice i Čerkez. Predveče je 1. bataljon ušao u Han-Kumpaniju, a delovi 8. brigade iza njega, u Vitez. Drugi i 3. bataljon su te večeri ovladali rejonom Kruščica. Time je konačno bila skršena odbrana 4. puka Ruskog zaštitnog korpusa u zaštiti komunikacije Travnik - Busovača. Četvrti bataljon je tog dana iz rejona Sotnica odbio napad neprijatelja iz pravca Prosje na drumu Kiseljak - Busovača.

Uveče 22. februara 1. i 3. bataljon izvršili su napad na neprijateljske snage u rejonu sela Donjeg i Gornjeg Rovna. U borbi koja je trajala do 21 sat te večeri neprijatelj je bio odbačen preko sela Bare u varošicu Busovača, a 4. bataljon ponovo odbio neprijateljski napad iz pravca Prosje.

Po zauzimanju Rovna 1. bataljon je nastavio gonjenje razbijenog neprijatelja preko sela Bare i u 2 sata noću, 23. februara, izbio na greben kose iznad sela Jazline i ciglane na drumu Busovača - Kaonik, 2 km severnije od Busovače. Kada se razdanilo 23. februara 2. i 3. bataljon su preko predela Buselji podišli neprijateljskom uporištu u rejonu sela Kupreš, 3 km južnije od Busovače, izvršili napad i proterali neprijatelja u Busovaču. Za to vreme I. bataljon je odbio nekoliko neprijateljskih protivnapada u rejonu Jazline i ciglane, a 4. bataljon u rejonu sela Brestovsko. U borbama tog dana neprijateljski gubici su bili 46 mrtvih i 45 ranjenih vojnika, a u brigadi 17 ranjenih boraca.

Izbijanjem u rejon Busovače 7. brigada je 23. februara izvršila opšti zadatak koji je imala u odbacivanju delova borbene grupe »Eberlajn« iz Travnika. Sesta i 8. brigada su dan kasnije, 24. februara, na delu reke Lašve, druma i željezničke pruge od sela Podnadioci kroz tesnac izbile u rejon Kaonika i željezničke stanice Busovača na levom krilu 1. bataljona 7. brigade, a II. i 13. brigada na liniju Kuber - Čajdraš - Obrenovići - Stranjani i uspostavile front prema Zenici. U naredna četiri dana na sektoru Busovača - Kaonik vođene su danonoćno veoma žestoke borbe sa puno obrta i dramatičnih situacija. Jedinice Sedme brigade su 24. februara vodile borbu sa neprijateljem na spoljnoj odbrani uporišta Busovača, u kojoj se prema procenama nalazilo oko 2.000 vojnika mešovitih nemačkih i ustaško-domobranskih jedinica. U borbi koja je tog dana počela oko 6 sati izjutra i trajala do 20 sati naveče 1. bataljon je ovladao rejonom Ciglane i presekao drum i željezničku prugu između naselja i zgrada na željezničkoj stanici. Tog dana ubijeno je 93, ranjeno 77 neprijateljskih vojnika i zaplenjen tenk, dva protivtenkovska topa 37 mm sa 160 granata, četiri puškomitraljeza, mitraljez i devet pušaka, 24.000 metaka za pušku i 2.000 za automat, 600 granata za top 75 mm, 120 mina za minobacač, 100 mina za tromblonsku pušku, radio-stanica, telefonska centrala sa telefonom, višetonski kamion, dve autoprikolice, sedam zaprežnih dvokolica, putnički automobil i veće količine odeće, obuće i druge

vojne opreme. U brigadi je poginulo tri, a ranjeno 15 boraca. To je bio uspeh sa najvećim materijalnim efektom kojeg je postigla 7. brigada u slamanju otpora borbene grupe »Eberlajn« u tom protivnapadu od Travnika.

Noću 24/25. i preko dana 25. februara na sektoru Busovače borbe su se proširile i na rejon željezničke stanice Busovača u Kaoniku i niz dolinu Lašve prema njenom ušću u Bosnu, koje su vodile jedinice osme i dva bataljona šeste brigade. Kod 7. brigade 1. bataljon je sve vreme držao položaje u rejonu Ciglane i uspešno sprečavao međusobno povezivanje neprijateljskih snaga iz Busovače sa onima na željezničkoj stanici, gde se u kompoziciji oklopnog voza nalazio i štab borbene grupe »Eberlajn«, a drugi i treći bataljon sa Izviđačkom četom uz podršku artiljerijskog diviziona briage nastavljali napade na isturenije delove neprijateljske odbrane u Busovači. U tim borbama 2. bataljon je ovladao selom Očehnići i Carice, a 3. bataljon rejonom Dubrava (tt. 527), iz kojih su proterali neprijatelja u naselje Busovača. Na taj način bili su praktično presečeni svi glavni putevi i uspostavljena potpuna blokada uporišta u Busovači sa severne, zapadne i jugoistočne strane.

Međutim, iz Sarajeva je u noći 24/25. bila u pokretu novoformirana borbena grupa »Hart« (359. grenadirski puk iz 181. divizije; protivtenkovski divizion iz 369. divizije i 116. izviđački bataljon) koju su Nemci na brzinu obrazovali dva dana ranije radi ojačanja borbene grupe »Eberlajn« na sektoru Busovača i Zenica. Sa prednjim delovima te grupe u pokretu od Sarajeva preko Kiseljaka 24. februara vodio je borbu 4. bataljon 7. brigade u rejonu Klokoti. Pošto je borba trajala sve do 21 sat naveče, delovi te grupe pristigli su u rejon Busovače tek 25. februara u svanuće i sa snagama tog uporišta odmah prešli u protivnapade na jedinice 7. brigade, ali su ih bataljoni brigade uspešno odbijali celog dana. U tim borbama ubijeno je 137, ranjeno 143 i zarobljena 3 neprijateljska vojnika. U brigadi je poginuo jedan i ranjeno 20 boraca.

Dok je 7. brigada vodila borbe kod Busovače, 8. brigada izvodila je napad na željezničku stanicu Busovača u naselju Kaonik, a dva bataljona 6. brigade bila su u zasedi na delu druma i pruge između Kaonika i mesta Lašva, koji prolaze tesnacem pored vodotoka reke. Čim je 8. brigada oko 6 sati izjutra 25. februara prodrla u stanicu, oklopni voz je krenuo prema mestu Lašva i Zenici. Pored blindiranih, kompozicija je imala izvesan broj zatvorenih i otvorenih teretnih vagona u kojima su se uz ostalo prevozila 2 tenka i oklopna kola. U najužem delu tesnaca, ispred tunela kod sela Grablje, voz je iz zasede sačekao 4. bataljon 6. brigade i u kratkotrajnom napadu zarobio čitav štab borbene grupe »Eberlajn«, u kojem se nalazilo 28 nemačkih oficira sa komandantom pukovnikom Richterom fon Eberlajnom na čelu. Zaplenjena su 4 pt. topa, brdski top, 5 minobacača, 7 mitraljeza, 9 puškomitraljeza, vagon topovske i dva vagona municije za pešadijsko naoružanje i druga oprema.

U preostala tri dana februara, na sektoru dejstva 7. brigade kod Busovače, borbe su se pojačavale po vremenu pristizanja jedinica nemačke borbene grupe »Hart« iz Sarajeva. U svakodnevnim napadima i protivnapadima. Brigada je uspešno branila osnovne položaje oko tog uporišta i neprijatelju nanosila velike gubitke. Za tri dana borbe izbačeno je iz stroja 194 neprijateljska vojnika, od kojih 95 mrtvih, 97 ranjenih i dva zarobljena. U brigadi je poginulo 5 i ranjeno 24 borca.

Prodor 7. SS divizije u Vitez i borbe Sedme brigade u martu

Odmah posle slamanja otpora borbene grupe »Eberlajn« kod Travnika, 18. i 19. februara, nemačkim komandama u Sarajevu bilo je jasno da postojećim snagama na sektoru Busovače i Zenice neće moći zaustaviti prodor 4. divizije u dolinu reke Bosne i njeno dejstvo po komunikacijama tom dolinom. Komandant grupe armija »E«, general Ler, 20. februara je situaciju na sektoru Busovača - Zenica procenjivao vrlo kritičnom, pa je tog dana izdao naređenje da se u rejon Zenice iz Slavonije odmah prebaci kompletna 7. SS divizija »Princ Eugen«, a komandantu 21. armijskog korpusa u Sarajevu da, do pristizanja ove divizije, ojača odbranu borbene grupe »Eberlajn«. U vezi sa tim, u štabu 21. korpusa je 22. februara uveče, pod rukovodstvom načelnika štaba, održano savetovanje sa starešinama potčinjenih jedinica, na kojem je izvršena procena situacije, donesene odluke i izdata odgovarajuća naređenja. Iz te procene možda je najinteresantnije navesti onaj deo u kojem se kaže:[365]

> ». . . sve su trupne jedinice na tom prostoru, naročito 4. i 5. puk Ruskog zaštitnog korpusa, koji su se inače dobro držali, usled teških borbi jako oslabljene. Pošto se drum za dotur i željeznička pruga, sa snagama koje stoje na raspolaganju, neće moći održati, to je korpusu sa severa upućena u pojačanje 7. SS »Princ Eugen« divizija. Prvi transporti od Broda stižu već sutra«.

Te večeri formirana je borbena grupa »Hart«, u već navedenom sastavu, koja je glavninom prebačena iz Sarajeva u Zenicu 26. februara i pošto je pukovnik Eberlajn pao u zarobljeništvo, komandant grupe pukovnik Hart preuzeo je komandu nad svim jedinicama i ojačao odbranu Zenice i Busovače, a dva dana kasnije, 28. februara, 7. SS divizija je stigla u rejon Nemila i Zenica i njen komandant preuzeo je komandu odbrane sektora, a sve jedinice bile su spremne istog dana uveče da pređu u protivnapad.[365a)]

Jedinice 4. divizije nalazile su se, 28. februara uveče, u sledećem rasporedu:

- Sedma brigada na desnom krilu borbenog poretka divizije na južnoj strani Lašve sa tri bataljona u zastoru prema Busovači na liniji sa 1. bataljonom selo Jazline, sa 2. bataljonom Buselji i 3. bataljonom selo Ravan i južnije iznad Carice, a 4. bataljon u rejonu sela Velika Sotnica i Krčevine na južnoj strani druma Kiseljak - Busovača, izvan zone dejstava 7. SS divizije; a pozadinski delovi brigade u dubljoj pozadini, u selu Gaćice i Donja Večerska, južnije od Viteza;
- Osma brigada takođe na južnoj strani Lašve, levo od 1. bataljona 7. brigade, na liniji sela Granice - Skradno sa zapadne strane druma Busovača - Kaonik;
- Šesta brigada na severnoj strani Lašve, na liniji selo Podnadioci - Bakije - Grablje, frontom okrenutim prema drumu Kaonik - mesto Lašva, na levom krilu 8. brigade preko reke;
- Jedanaesta brigada na liniji Debela Međa - Kuber, jugozapadno od Zenice, desnim krilom iza 6. brigade;

- Trinaesta brigada na liniji Viskovići - Lokvine - Obrenovići - Stranjani, a Vlašićki odred na liniji Bistrica - Orahovica, zapadno od Nemile. Divizijski artiljerijski divizion na vatrenim položajima u rejonu Han-Kumpanije i Viteza.

Noću 28. februara 14. puk 7. SS divizije, sa nekoliko hiljada dobro naoružanih vojnika, zbog nebudnosti Vlašićkog odreda i delova 13. brigade, neopaženo se provukao planinskim stazama od Nemile preko Malića brda (1318) - Kobilje glave (tt. 1411) i 1. marta ujutro izbio u rejon sela Brajkovići, 5 km istočno od Guče Gore, duboko u pozadinu oslobođene teritorije, gde je zastao i u toku dana neometano se pripremao za dalja dejstva. Na taj način neprijatelj je ostvario potpuno iznenađenje i sve jedinice 4. divizije doveo u dosta nepovoljan operativno-taktički položaj.

U vreme izbijanja 14. SS puka u rejon Brajkovići, 13. SS puk i jedinice borbene grupe »Hart« tog jutra prešle su u napad jednovremeno iz pravca Zenice na položaje 11. brigade, a sa linije Busovača - Kaonik na položaje 8. i levo krilo 7. brigade. Posle kraće borbe, glavnina 13. SS puka odbacila je 11. brigadu sa linije Debela Međa - Kuber i iz pozadine ugrozila jedinice 6. brigade, koje su se morale ubrzano povući u dubinu na povoljnije položaje, ostavljajući jedan bataljon u zastoru prema Kaoniku na levoj strani Lašve. Međutim, u tom povlačenju brigada je dobila zadatak od štaba divizije da se što pre prebaci u rejon Guče Gore, a 8. brigada da se u celini prebaci na levu stranu Lašve, na položaje koje je trebalo da zaposedne 6. brigada, u odbrani pravca od Kaonika prema Han-Kumpaniji, dolinom Lašve.

Na taj način, 7. brigadi je ostalo da sa tri svoja bataljona brani desnu stranu Lašve, od Busovače i željezničke stanice Busovača prema Han-Kumpaniji, preuzimajući i položaje 8. brigade. Tog dana 1. marta, neprijatelj je brojnijim snagama iz Busovače izvršio napad na položaje 1. bataljona na liniji kose iznad sela Jazline - Granice. U borbama koje su trajale čitav dan bataljon je uspešno odbijao sve te napade i oko 19 sati u protivnapadu odbacio neprijatelja u Busovaču, uz gubitke neprijatelja od 24 ubijena i 20 ranjenih vojnika. U bataljonu su ranjena dva borca u streljačkom stroju, a na osmatračnici je poginuo komandant bataljona Đorđe Jović Lala, koji je zbog lične hrabrosti, ljudskog odnosa i poštenja bio omiljen i poštovan starešina i u bataljonu i u brigadi. Bataljon nije hteo da ga sahrani na mestu pogibije, već ga je uz pratnju otpremio u Vitez i uz skromnu vojnu počast sahranio u mesnom groblju, istog dana uveče. Nekoliko dana kasnije za komandanta tog bataljona postavljen je Nikola Rudić, do tada zamenik komandanta u 3. bataljonu brigade.

U noći 1/2. marta, po naređenju štaba brigade, povučeni su 2. bataljon i izviđačka četa sa fronta prema Busovači u rejon Kruščice, u dubinu odbrane prema Han-Kumpaniji i Vitezu, a 3. bataljon rokiran na levo krilo 1. bataljona, u rejon sela Granice. Čim se razdanilo 2. marta otpočele su borbe na sve strane, u kojima se nije pouzdanije znalo šta je kome front a šta pozadina. Na frontu odbrane 7. brigade prema Busovači neprijatelj je glavnim snagama uz snažnu podršku artiljerije napadao na položaje 3. bataljona u rejonu sela Granice, a pomoćnim na položaje 1. bataljona. Treći bataljon se branio čitav dan do 18 časova, a potom se morao povući u rejon sela Kovačići, nešto istočnije od sela Gornja Rovna i prekinuti vezu sa 1. bataljonom na kosi iznad sela Jazline. Sa tih položaja 1. bataljon je uspeo ponovo odbaciti neprijateljske snage u Busovaču, ali zbog ugroženosti na levom krilu i on se morao povući na povoljnije položaje, na liniji sela Bare, sa koje se uspešnije mogao braniti

i od pravca sela Granice, koje je napustio 3. bataljon i od pravca kojeg je sam branio iznad sela Jazline prema Busovači. Iz rejona sela Bare taj bataljon je izvršio prihvat jednog bataljona 6. brigade, kojeg je 13. SS puk u dejstvu sa severa nabacio na desnu stranu reke Lašve. Pošto nije imao vezu sa štabom brigade 1. bataljon je u tom rejonu zanoćio, u iščekivanju naređenja za dalja dejstva.

U dubljoj pozadini 2. marta događalo se nešto što niko nije očekivao. Umesto da iz rejona sela Brajkovići 14. SS puk nastavi dejstva preko Guče Gore prema Travniku, on je skrenuo na jug i oko 12 sati ovladao rejonom Vitez, a delom snaga prešao na desnu stranu Lašve i zaposeo rejon Donja Večerska. U Vitezu je iznenadio pozadinske jedinice 8. brigade i deo divizijske artiljerije, a preko Donje Večerske i pozadinske delove 7. brigade u rejonu sela Gaćice i naneo im osetne materijalne gubitke. U popodnevnim časovima pokušavao je prodreti u Han-Kumpaniju, ali je u tome bio sprečen od jedinica 8. brigade, koje su ga zadržavale do 15 časova i tako obezbedile izvlačenje dela divizijske artiljerije na južnu stranu Lašve u rejonu Kruščica. Istovremeno, 2. bataljon i izviđačka četa 7. brigade su u protivnapadu odbacili njegove delove u Donju Večersku i obezbedili izvlačenje pozadinskih jedinica brigade iz sela Čerkez, prema Zaselju, na grebenu iznad sela Gornja Večerska 1prema Dubokom na drumu Travnik - Rostovo. U borbama tog dana neprijatelj je imao 29 mrtvih i 32 ranjena vojnika, a u brigadi je bilo 3 poginula i 2 ranjena borca. Prilikom izvlačenja pozadinskih delova brigade iz sela Čerkez neprijatelju je palo u ruke 7 neispravnih pušaka, automat, malokalibarni minobacač, izvesne količine municije i artikala ishrane, zbog nedostatka tovarnih konja za prenos.

Sa fronta prema Busovači poslednji se povukao 1. bataljon 7. brigade, u noći 3. marta. U pokretu od sela Bare, preko Rovna i Kruščice, po zimi i dubokom snegu, obilazeći naselja u kojima su bile neprijateljske snage, bataljon je došao u sastav brigade koju je pronašao na položajima iznad sela Baškaradi i Zaselje. Čim je ovladao rejonom Vitez i Han-Kumpanija, neprijatelj je organizovao odbranu tih mesta sa najbližom okolinom. Na južnoj strani Lašve zaposedao je sela Donja Večerska - Gaćice - Kruščica. Pošto se u štabovima jedinica još nije bilo načisto o daljim namerama neprijatelja, ostalo se pri prvobitnim procenama da je stvarni cilj njegovog dejstva ponovno zauzimanje Travnika. Na osnovu toga Štab 4. divizije je 3. marta izdao zapovest za odbranu, kojom je svim jedinicama određen raspored u borbenom poretku divizije i zadaci za odbranu Travnika. Po toj zapovesti 7. brigada je imala zadatak da zaposedne i brani položaje na liniji predeo Vranjska - Baškaradi uključno, frontom prema dolini Lašve i naseljima Kruščica, Han Kumpanija, Donja Večerska, Vitez. Na levom krilu položaje je posedala 8. brigada na liniji isključno Večerska, Mošunj uključno, a 11. i 6. brigada na levoj strani Lašve na liniji rečica Bila od njenog ušća u Lašvu kod željezničke stanice Bila do Guče Gore. Od Guče Gore do Suhog Dola na Vlašiću položaje je branila 13. brigada i Vlašićki odred.[366]

Postupajući po navedenoj zapovesti, Štab 7. brigade je 3. marta uveče izvršio borbeni raspored jedinica, po kojem su 2. i 3. bataljon zaposeli položaje na navedenoj liniji za odbranu, a 1. bataljon je zadržan u opštoj rezervi, u rejonu sela Duboko. Narednog dana, 4. marta, na svim pravcima odbrane jedinica 4. divizije bilo je mirno, sem manjih ispada neprijateljskih izviđačkih

delova na pojedinim tačkama vladalo je neuobičajeno zatišje. Četvrti bataljon je tog dana, u sadejstvu sa delovima 9. brigade, vodio žestoku borbu u odbijanju neprijateljskog napada iz uporišta Brestovsko i Bilalovac, prema selu Markovići, na drumu Kiseljak - Busovača. Borba je trajala punih 5 sati. Neprijatelj je bio odbačen u polazne rejone, uz gubitke od 21 ubijenih i 31 ranjenih. U bataljonu su poginula dva, a ranjeno je sedam boraca.

Te napade na položaje 4. bataljona i delova 9. brigade neprijatelj je izvodio u cilju njihovog odbacivanja što dalje od druma Busovača - Kiseljak, radi obezbeđenja prolaza 13. SS puka koji je noću 4/5. marta, sa položaja u rejonu Han-Kumpanije, tim drumom upućen u pravcu Sarajeva, ostavljajući samo jedan bataljon na prostoru Han-Kumpanije i Kruščice. Saznavši za to, Štab 4. divizije je 5. marta izdao naređenje jedinicama za napad na preostale neprijateljske snage u rejonu Viteza i Han-Kumpanije i na položajima zapadno od Zenice. Po tom naređenju 7. i 8. brigada imale su zadatak da napadnu neprijatelja u naseljima na južnoj strani Lašve, a potom u Vitezu i Han-Kumpaniji. U vezi sa tim, po naređenju štaba 7. brigade, 1. bataljon je noću 5/6. marta iz rejona Duboko ponovo upućen u rejon sela Donjeg i Gornjeg Rovna i Kovačevac, a 3. bataljon na liniju južno iznad Kruščice, sa zadatkom da 6. marta napadnu neprijateljske snage u tom prostoru i bočnom vatrom dejstvuju po njegovim snagama, kada se budu eventualno povlačile drumom Han-Kumpanija - Busovača, pod pritiskom snaga koje napadaju sa fronta.

Planirani napadi otpočeli su 6. marta izjutra. Prvi bataljon je za kratko vreme razbio manje neprijateljske snage u rejonu sela Kovačevac i odbacio ih u Han-Kumpaniju. Treći bataljon je u 4,30 časova prešao u napad na delove 1. bataljona iz 14. SS puka u predelu Vranjska. U borbi koja je trajala do 18 sati, bataljon je uspeo ovladati tim prostorom, uključujući i rejon kote 517 u zaseoku Kajmakovići, ali je bio zadržan snažnom artiljerijskom vatrom neprijatelja iz rejona Han-Kumpanija. Na levom krilu 2. bataljon je vršio napad na selo Čerkez, zapadnije od Kruščice, kojeg su branili delovi 1. bataljona 14. SS puka. U sadejstvu sa delom snaga 8. brigade, borba je trajala čitav dan. Neprijatelj je bio potisnut, ali je uz pojačanje u protivnapadima uspeo održati svoje položaje. U tim borbama ubijen je 41, a ranjeno 53 neprijateljska vojnika. Uništeno i oštećeno je više od 10 kuća u selu Čerkez. U jedinicama brigade poginulo je 4, a ranjeno 11 boraca. Na ostalim pravcima napada jedinica 4. divizije tog dana, delimičan uspeh postigla je jedino 6. brigada na svom pravcu dejstva, ali nigde nisu postignuti značajniji rezultati, jer se neprijatelj uporno branio na svojim osnovnim položajima.

Posle borbi vodenih 6. marta Sedma brigada je, po naređenju štaba 5. korpusa, bez 4. bataljona povučena iz borbe i razmeštena u naseljima na drumu Travnik - Rostovo, radi predaha, sređivanja i odlaska u sastav svoje 10. divizije. Snage 4. divizije držale su položaje prema Vitezu, Han-Kumpaniji i prema Zenici. Pet dana kasnije, noću 11/12. marta, 14. SS puk i 3. bataljon 13. SS puka iznenada i neopaženo su napustili taj sektor i preko Busovače otišle u rejon Sarajeva. Time se završila intervencija 7. SS divizije »Princ Eugen« sa linije Zenica - Busovača prema Travniku, a i dejstva 7. brigade u suzbijanju te intervencije. Poslednju borbu vodio je 3. bataljon 8. marta u rejonu sela Zaselje, u kojoj je odbio ispad manjih neprijateljskih snaga iz pravca Donja Večerska, na desnom krilu 8. brigade.

Pod operativno-taktičkom komandom štaba 4. divizije Sedma brigada u njenom sastavu bila je puna dva i po meseca i u tom vremenu vodila je veoma

intenzivno i teške borbe na važnim i osetljivim pravcima, u kojima je podnosila velike žrtve ali i doprinosila uspešnom okončanju brojnih napada i odbrambenih borbi u tom prostoru. Od 31. decembra 1944. do 8. marta 1945. brigada je izbacila iz stroja 1.812 neprijateljskih vojnika i oficira, zaplenila veće količine ratne opreme i naoružanja. Njeni gubici bili su 264 izbačenih iz stroja, od kojih 217 ranjenih, jedan nestao i 46 poginulih, među kojima jedan komandant bataljona i dva komandira četa. Za postignute rezultate, ispoljenu hrabrost i umešnost u borbama u tom vremenu, naredbom štaba 5. korpusa broj 38 od 9. marta 1945, po drugi put brigada je pohvaljena u celini, a njen 1. bataljon, 1. baterija artiljerijskog diviziona, izviđačka četa i četa za vezu istaknute za primer svim jedinica 5. korpusa.[367]

Brigada u sarajevskoj operaciji

Dok su se vodile borbe na sektoru dejstva 4. i 10. krajiške divizije u dolini Lašve i na prilazima Sarajevu, u ostalim krajevima zemlje situacija se brzo menjala. Oslobođeni su veći delovi Jugoslavije, uvećan priliv velikog broja novih boraca i stvoreni uslovi za reorganizaciju NOV i POJ u moderniju regularnu armiju. Naredbom Vrhovnog štaba od 1. januara 1945. 1. proleterski korpus u Sremu prerastao je u 1. armiju (1. i 6. proleterska, 5, 11. i 12. divizija i Konjička brigada); Južna operativna grupa divizija u severoistočnoj Bosni u 2. armiju (17, 23, 25, 28. i 45. divizija i 3. korpus pod operativnom komandom); 12. korpus u Podravini u 3. armiju (16, 36. i 51. divizija). Osmi korpus u Dalmaciji preimenovanje u 4. armiju 1. marta (9, 19, 20. i 26. divizija). Tog dana 1. marta, NOV i POJ je preimenovana u Jugoslovensku armiju, a Vrhovni štab NOV i POJ u Generalštab Jugoslovenske armije. U to vreme izvan armija ostali su: 2. korpus (3, 29. i 37. divizija) na teritoriji Crne Gore i 5. korpus (4, 10, 39. i 53. divizija) na teritoriji srednje Bosne i Bosanske krajine, kao i ostali korpusi u Baniji, Lici, Sloveniji i drugim krajevima.

Do kraja februara 1945. Druga armija JA odbacila je nemačke snage iz srednjeg toka Drine i u sadejstvu sa 3. korpusom oslobodila veći deo istočne Bosne, prema reci Bosni, a 8. korpus 14. februara oslobodio je Mostar i potiskivao neprijateljske snage dolinom Neretve prema Konjicu i Ivan-Sedlu.

U Sarajevu i njegovoj široj okolini nalazile su se snage 21. nemačkog brdskog armijskog korpusa, sa raznim vojnim i civilnim ustanovama, oko 3.000 ranjenika i velikim količinama ratnog materijala koji je za Nemce imao izuzetno veliki značaj. Međutim, za glavninu snaga Grupe armija »E« Sarajevo više nije imalo onu važnost kakvu je imalo ranije, jer se veći deo njenih jedinica do tog vremena već izvukao na sever, a zbog neuspeha nemačke protivofanzive u Mađarskoj, početkom marta, nestao je svaki smisao dalje odbrane Sarajeva, osim radi urednijeg izvlačenja snaga 21. korpusa dolinom Bosne, kao zaštitnice glavnih snaga Grupe armija »E« na tom pravcu. Te okolnosti je komandant ove Grupe armija general Ler, predočavao pretpostavljenima ranije, ali mu je hitlerovo odobrenje za napuštanje Sarajeva dostavljeno tek 20. marta.

Istovremeno, Vrhovni komandant i Generalštab JA pripremali su operaciju za razbijanje nemačkih snaga na sektoru Sarajeva i u dolini reke Bosne. U tom cilju formirana je Operativna grupa korpusa koju su sačinjavali 2, 3. i 5. korpus. Za planiranje i izvođenje te operacije 17. marta je formiran poseban štab od 5 članova, čiji je komandant bio Radovan Vukanović, načelnik štaba Drago Đukanović, zamenik komandanta Slavko Rodić, pomoćnik načelnika Milorad Mijatović i komandant 3. korpusa Pero Kosorić kao član štaba. Taj štab je odlučio da u izvođenju ove operacije iz svakog korpusa učestvuju po dve divizije. Iz 2. korpusa 3. i 37. divizija, iz 3. korpusa 27. i 38, a iz 5. korpusa Četvrta divizija bez jedne brigade i kompletna 10. divizija.

Tako se dogodilo da u istom vremenu Štab operativne grupe korpusa JA vrši planiranje napada za oslobađanje Sarajeva, a Štab 21. nemačkog armijskog korpusa za njegovo napuštanje. Nemci su tim planom predviđali postepeno organizovano povlačenje, prvo iz istočnog dela područja Sarajeva, sa prihvatnim linijama na zapadnom delu grada i dalje sa jedne na drugu liniju dolinom reke Bosne, do Slavonskog Broda. Međutim, takav plan Nemci nisu mogli ostvariti, jer su početak povlačenja predviđali tek početkom aprila, a taj plan uručili su komandantu grada, generalu Hajncu Katneru, tek 31. marta.

Borbe 7. brigade u okviru zadataka Desete divizije

Na osnovu odluke štaba Operativne grupe korpusa za Sarajevsku operaciju, Štab 5. korpusa je formirao dve operativne grupe jedinica. Prvu, u sastavu 4. i 10. divizije, koje učestvuju neposredno u operaciji za oslobođenje Sarajeva, čiji je komandant bio Nikola Karanović a politički komesar Ilija Došen. Drugu grupu (za sektor Zenice) sačinjavale su 11. brigada iz 4. divizije, 13. brigada i 39. divizije, 18. brigada iz 53. divizije, artiljerijska brigada i tenkovska četa 5. korpusa. Zadatak te grupe brigada bio je da zatvaraju pravce iz doline reke Bosne prema Travniku i da dejstvuju u skladu sa situacijom.[368]

Operativna grupa 5. korpusa za oslobađanje Sarajeva imala je zadatak da forsira reku Bosnu u širem rejonu Kaknja, nastavi pokret prema Sarajevu i napadne neprijatelja u samom gradu sa severne i severozapadne strane. Da bi izvršila taj zadatak. Grupa je trebala prethodno da savlada dve linije neprijateljske odbrane. Jednu na drumu Kiseljak - Busovača, koju su posedale slabije neprijateljske snage, a drugu u dolini reke Bosne, na delu od sela Koprivnica do Kaknja uključno, posednutu brojnijim neprijateljskim snagama u dobro utvrđenim uporištima, gusto uspostavljenim u skoro svim naseljima i na retkim mostovnim prelazima duž pruge i reke Bosne. Vodostaj reke u tom godišnjem dobu bio je izuzetno velika prepreka. Zbog naglog topljenja snega nabujala reka izlivala se iz korita i sa sobom nosila mnoštvo trulih debelih stabala i grana.

U zapovesti štaba 5. korpusa od 27. marta za 4. i 10. diviziju, utvrđeni su zadaci samo za prvu fazu dejstva - približavanje Sarajeva. U delu te zapovesti za 10. diviziju postavljeno je:

> »... X Divizija: 28. o. mj. do predmrak prikupiće se na položaje zapadno od državnog druma Kiseljak - Busovača, na dijelu Brezova Kosa - s. Klokoti zaključno, u prvi sumrak izvršiti prelaz na dijelu ove komunikacije. Po potrebi slomiti neprijateljski otpor, izvršiti proboj na ovoj liniji i postaviti se na prostoriju s. Donja Papratnica - s. Koprivnica - s. Gornja Papratnica - s. Džindići - s. Seoče, sve zaključno, sa koje prostorije izvršiti pripreme za forsiranje r. Bosne. Pristupiti izviđanju i obezbeđenju sa pravca Visoko i od neprijateljskih snaga na komunikaciji Kiseljak - Klokoti. 29. o. mj. u 18.00 časova forsiraće r. Bosnu na odsjeku s. Radinovići - s. Doboj zaključno i to: desnom grupom jačine prema potrebi i mogućnostima, prebacivanje južno od s. Doboj na najpovoljnijem mjestu. Zadatak je ove grupe da po izvršenom prelazu

zatvori pravac Visoko - Kakanj, poruši željezničku prugu što južnije od s. Doboja i osigura glavnini snaga likvidaciju nepr. snaga na mostu Kakanj - s. Doboj i mostu Zgošča, kao i nesmetan prelaz preko r. Bosne i izbijanje na određenu prostoriju. Lijevom grupom divizije izvršiti prelaz kod s. Doboja, likvidirajući u snažnom naletu posadu koja brani most kuda treba da prođu glavne snage. Likvidaciji mosta sadejstvovaće brigada IV divizije na desnoj obali rijeke. Po likvidaciji mosta izvršiti odmah prebacivanje svih snaga Divizije i izbiti na prostoriju: s. Kraljeva Sutjeska - s. Trnovci - s. Bištrani - s. Stopnice - s. Obre - s. Hrasno zaključno, osiguravajući se prema neprijatelju sa linije Vareš - s. Podlugovi, Visoko - s. Ćatići i Visokog.« '

Po naređenju štaba 5. korpusa, Sedma brigada je bez 4. bataljona, 11. marta, izvršila pokret sa prostorije sela Trenica, Bugojčići, Rankovići i Duboko kod Travnika i preko Rostova i Sebešića stigla u rejon Fojnice, gde je 13. marta dobila naređenje štaba 10. divizije, po kojem ima zadatak da se sa četiri bataljona, artiljerijskim divizionom i ostalim prištabskim jedinicama razmesti na prostoriju Bakovići - Gojovići - Otigošće, da isturi potrebna obezbedenja prema Kiseljaku, a glavnina snaga pristupi pripremama, popuni, sređivanju i odmaranju. Desno je trebalo da održava vezu sa jedinicama 9. brigade, koje se nalaze na prostoriji Kreševa, a lijevo sa jedinicama 17. brigade koje se nalaze na prostoriji Šćitova i zatvaraju pravac Raskršće - Fojnica. Četvi i bataljon brigade, koji se nalazio na zatvaranju pomenutog pravca smenjen je od jedinica 17. brigade i upućen na prostoriju Bakovići. ^

Čim je dobila naređenje, brigada je nastavila pokret i istog dana uveče razmestila se na navedenoj prostoriji: sa 1. bataljonom u selu Božići, sa 2. bataljonom Gojevići i Dusina, sa 3. bataljonom u Lužine i Otigošće, a sa 4. bataljonom, artiljerijskim divizionom, štabom, prištabskim jedinicama i pozadinskim delovima u Bakoviće. Na toj prostoriji sve jedinice brigade ostale su do 27. marta naveče i u tom vremenu vršile intenzivne pripreme za predstojeća dejstva. Pošto se iz bezbednosnih razloga o predstojećim zadacima u jedinicama ništa nije konkretnije znalo, pripreme su se svodile na popravku i čišćenje odeće i obuće, održavanje naoružanja, popunu municijom i drugim borbenim sredstvima, popunu upražnjenih mesta na komandnim dužnostima u vodovima i četama, analizi ponašanja pojedinaca i jedinica u prethodnim borbama, sprovođenje informativnog, političkog i kulturno-obrazovnog rada i drugim aktivnostima u cilju učvršćivanja ukupnog moralno-političkog stanja jedinica. Bez obzira što takav sadržaj priprema nije bio u funkciji izvršavanja neposrednih zadataka koji jedinicama predstoje, one su ukupnim svojim uticajem na borce i starešine doprinosile uspešnijem izvršavanju konkretnih zadataka.

Uveče 27. marta, po naređenju štaba 10. divizije a u vezi sa navedenim naređenjem štaba 5. korpusa, 1. i 3. bataljon dobili su zadatak da proteraju neprijateljske posade na drumu Kiseljak - Busovača, na delu od sela Hrastova do Klokota, širokom oko 5 kilometara, kojeg su posedale mešovite ustaško--domobranske i nemačke snage iz sastava nemačkog policijskog puka »Negai«. U borbama koje su trajale u noći 27/28. marta te neprijateljske snage brzo su razbijene na liniji druma i povukle se u sela Miroševići i Brezovik, na greben u prostoru između doline reke Bosne i druma Kiseljak - Busovača.

***»> Isto, k. 462, reg. br. 7/1.**
[37]°) Isto, k. 858, reg. br. 3/12.

Zbog toga su 1. bataljon kod sela Miroševići, a 3. bataljon kod Brezovika 28. marta morali sa njima voditi žestoku borbu, u kojoj su ih tek predveče razbili i obezbedili povoljne uslove za prelaz glavnine snaga brigade i divizije preko druma noću 28/29. marta. U tim borbama ubijeno je 28, a ranjeno 20 neprijateljskih vojnika. U 1. i 3. bataljonu poginula su dva i ranjena četiri borca.[371)]

Do 18,30 sati 29. marta sve jedinice 10. divizije izišle su na levu (južnu) stranu reke Bosne i otpočele dejstva za prelaz reke pod borbom. Na levom krilu 9. brigada je imala zadatak da ovlada mostom u rejonu sela Doboj kod Kaknja, a 6. brigada 4. divizije mostom kod željezničke stanice Kakanj i obezbede prelaz glavnine snaga operativne grupe. Most u selu Doboj branile su mešovite ustaško-domobranske snage i jedna baterija protivavionske artiljerije iz 7. SS nemačke divizije »Princ Eugen«. Na desnom krilu 7. brigada imala je zadatak da pešadijskim snagama forsira reku kod sela Donja Papratnica pomoću priručnih sredstava iz mesnih izvora, a po izvršenom prelazu da obezbedi desni bok glavnim snagama korpusne operativne grupe sa pravca Visoko dolinom reke Bosne i sa linije druma Podlugovi - Breza - Vareš prema Kaknju. Do osvajanja mostova u rejonu Kaknja 17. brigada je delom snaga štitila zaleđe jedinica 10. divizije iz pravca Busovača i sa linije druma Busovača - Kiseljak.

Po dobijenom zadatku 7. brigada je prebacila, uz dosta napora i poteškoća, do svanuća 30. marta na suprotnu stranu reke u prvom talasu izviđačku četu sa minerskim odeljenjem inžinjerijske čete, koji su prekinuli željezničku prugu prema željezničkoj stanici Dobrinje i Visokom, a u sledećim talasima pešadijske delove 2. i 4. bataljona, koji su proterali manje neprijateljske delove sa uzvišenja u prostoru Raskovića vrh (k. 807) i uspostavili mostobran na poprečnom grebenu između sela Dobrinja i Slapnica. U toj fazi forsiranja 3. bataljon je sa topovskom baterijom artiljerijskog diviziona brigade na južnoj strani reke iz rejona Seoče, obezbeđivao desnu stranu jedinicama na mestu prelaza i držao pod kontrolom željezničku prugu prema Dobrinju na suprotnoj strani reke, a 1. bataljon je zadržan u opštoj rezervi, sa zadatkom da naredne noći poruši prugu na što većoj dužini prema Dobrinju.

Preko dana 30. marta 2. bataljon sa severne, a 3. bataljon sa južne strane reke, na krajnjem desnom krilu brigade vodili su borbu sa neprijateljem jačine oko 200 vojnika, koji su uz podršku oklopnog voza iz pravca željezničke stanice Dobrinje napadali na mostobran brigade. Posle višečasovne borbe te neprijateljske snage bile su odbačene prema Dobrinju zajedno sa oštećenim oklopnim vozom. Naveče i u noći 30/31. marta na drugu stranu prešao je i 1. bataljon i porušio gornji stroj pruge prema Dobrinju i Visokom, u dužini od 2,5 kilometra. Takvim zarušavanjem totalno je onemogućen željeznički saobraćaj na pruzi Sarajevo - Zenica. Te noći 6 km zapadno od mesta prelaza 7. brigade, 9. brigada je ovladala mostom kod sela Doboj, a 6. brigada mostom kod željezničke stanice i samim mestom Kaknjem. U pominjanom dnevniku majora Berna navodi se daje tada kod mosta u selu Doboj uništena čitava protivavionska baterija, a od posade je preživeo samo jedan vojnik.

Noću 30/31. marta preko tog mosta prešle su na desnu stranu reke glavne snage 10. divizije, a sa njima 3. bataljon, pozadinski delovi i artiljerijski divizion 7. brigade. U borbama oko reke jedinice 7. brigade ubile su 55, ranile 35 i zarobile 9 neprijateljskih vojnika. Zaplenjeno je 2 puškomitraljeza,

10 pušaka, 500 metaka, minobacač sa 90 mina, pištolj, 8 opasača i 6 fišeklija. Porušena je pruga u dužini od 2,5 kilometra i oštećen oklopni voz.

Po izvršenom prelazu preko reke Bosne, 7. brigada je, 31. marta uveče, svim snagama zaposela širi rejon Kraljeve Sutjeske, 10 kilometara istočnije od Kaknja, prema drumu Breza - Vareš, 17. brigada u selima Lučići, Dolovi i Trnovci, 6 km jugoistočno od Kraljeve Sutjeske, a 9. brigada u rejonu Bulčići, Bištrani i Bjelavići pozadi 17. brigade. Jedinice 4. divizije su po prelazu reke bile razmeštene na prostoru severno od jedinica 10. divizije, na liniji Drenovik - Teševo - Kaparevići - Živalji. Time je Operativna grupa 5. korpusa završila prvi deo zadatka i trebalo je da sa navedene prostorije nastavi pokret prema Sarajevu.

Međutim, taj pokret poremetio je nemački 13. SS puk iz 7. SS divizije »Princ Eugen«, koji je noću 31. marta vršio pokret iz rejona Vareša s namerom da se planinskim stazama neopaženo približi Kraljevoj Sutjesci i iznenada napadne snage operativne grupe u rejonu Kaknja. Čim se za to saznalo, po naređenju štaba 10. divizije, 17. brigada je 1. aprila rano zaposela položaje na zapadnoj strani rečice Oštriljska, nešto istočnije od rejona razmeštaja, zaposela liniju odbrane: Blato (k. 1050) - Suhi do (1123) - selo Kračići (k. 1225) uključno. Sedma brigada, bez 1. bataljona, sa jednom minobacačkom baterijom vršila je pokret iz rejona Kraljeva Sutjeska prema selu Ratanj i Mijakovići, 6 km severoistočno prema Varešu i u svanuće 1. aprila sudarila se sa prednjim delovima 13. SS puka na liniji: isključno selo Kračići (k. 1225) na levom krilu 17. brigade, uključno predeo Liješnica (1248) - Kruškovac (1001) - selo Mijakovići - Dragovačko brdo (1398) na desnom krilu delova 6. brigade, koji su tog jutra pristizali u rejon sela Borovica, 6 km severno od Mijakovića.

U borbi koja je na frontu odbrane 7. brigade počela u 4,30, a ispred 17. brigade oko 5 sati, razbijene su glavne snage 13. SS puka i posle 10 sati odbačene u Vareš. Najžešće borbe vođene su na spoju između 7. i 17. brigade, u rejonu sela Kračići, u kojima je poginuo komandant Trećeg i ranjen komandant 1. bataljona 13. SS puka. Ispred 7. brigade ubijeno je 107, ranjeno 65 i zarobljeno 5 nemačkih vojnika i ubijeno 25 tovarnih grla. Pošto se nije uspeo probiti preko Kraljeve Sutjeske u rejon Kaknja, 13. SS puk se istog dana, 1. aprila uveče, svim snagama povukao iz Vareša na jug i severno od Visokog uspostavio vezu sa 81. landesšicen pukom, a 2. aprila sa jednim bataljonom zaposeo rejon sela Čajna, 6 km severno od Visokog, u dolini reke Bosne, jednim bataljonom selo Moščanica, 10 km istočno od Zenice prema Kaknju, a sa štabom puka i jednim bataljonom u rejonu Kaknja, pošto su ga napustile snage operativne grupe 5. korpusa.

Tog dana, po naređenju štaba operativne grupe, 10. divizija je približila svoje snage drumu i željezničkoj pruzi Breza - Vareš, na delu od sela Smrekovica, 6 km severno od Breze, do sela Striževo, 10 km južno od Vareša, sa zadatkom da narednog dana, 3. aprila u 2 sata noću, otpočne prebacivanje preko te komunikacije na istočnu stranu i nastavi pokret na prostoriju sela Dabravina - Orahovo - Srednje - Donji Čevljanovići - Damjanović, oko 30 km severno od Sarajeva.[372]

U okviru tog zadatka 10. divizije, Sedma brigada je 2. aprila u 23 sata svim delovima izvršila pokret iz rejona Kraljeva Sutjeska i oko ponoći 2/3. aprila u rejonu željezničke stanice Dabravine presekla drum i željezničku

[372] **Isto, k. 462, reg. br. 8/1.**

prugu Breza - Vareš. Sa 1. i 2. bataljonom i izviđačkom četom uspostavila je zastor prema Brezi i Varešu i obezbedila prelaz glavnine brigade, sa kojom se kretao štab i prištabske jedinice divizije. Tom prilikom 1. i 2. bataljon vodili su borbu sa ustaškom milicijom, koju su rasterali. Po završenom prelazu, brigada je nastavila pokret i 3. aprila zaposela rejon Orahovo - Čemerno - Damjaniči, 10 km istočno od mesta prelaza. Iste noći 9. i 17. brigada prešle su tu komunikaciju iza 7. brigade, na sektoru određenom za diviziju. Četvrta divizija, severnije od 10. divizije, te noći sa 8. brigadom dostigla je rejon sela Budiželje i Kadarići, a sa 6. brigadom na levom krilu te divizije bez borbe ovladala mestom Vareš i na tom prostoru obe te brigade zadržale su se do 5. aprila.

Čim su zaposele navedenu prostoriju, jedinice 7. brigade su stupile u borbu sa delovima ustaško-domobranskih snaga i mesnom milicijom u tom prostoru. Prvi bataljon je 4. aprila proterao oko 200 milicionera iz sela Nasići. Narednog dana, 5. aprila, svi bataljoni brigade vodili su žestoke borbe na prilazima neprijateljskim uporištima u Semizovcu, Ilijašu i Podlugovima protiv mešovitih nemačkih i ustaško-domobranskih snaga, čija se ukupna jačina procenjivala na 1.200 vojnika, koje su obezbeđivale željezničku prugu Sarajevo - Visoko. U tim borbama ubijeno je 25, ranjeno 38 i zarobljeno 32 vojnika, a zaplenjeno 4 mitrajeza i puškomitraljeza, 2 automata, pištolj, 22 puške, 3.300 metaka, 29 ručnih bombi. Tog dana uveče jedinice brigade zaposele su sve dominirajuće visove na severnoj strani pruge od Podlugova do Ilijaša, na dužini oko 10 kilometara, ali se nigde nisu uspele primaći dometu uspešnog dejstva pešadijske vatre, po trasi pruge.

Pošto se našla u takvom operativno-taktičkom položaju, mesto i uloga 7. brigade u borbenom poretku 10. divizije u napadu na Sarajevo već su unapred bili predodređeni - da u zastoru prema pruzi, gde je već angažovana da obezbeđuje desni bok glavnih snaga divizije i sprečava povlačenje neprijatelja iz Sarajeva dolinom reke Bosne. Međutim, stvarni tok događaja je pokazao daje 7. brigada i iz takvog operativno-taktičkog položaja mnogo doprinela slamanju neprijateljskog otpora u Sarajevu.

Dok su jedinice 4. i 10. divizije prelazile reku Bosnu, vodile borbu sa 13. SS nemačkim pukom, raščišćavale prostor u zahvatu druma i pruge Vareš - Breza i na prilazima pruzi Podlugovi - Ilijaš - Semizovac od delova raznih neprijateljskih jedinica, snage 2. i 3. korpusa u dejstvu sa istočne, južne i jugozapadne strane slomile su spoljnu odbranu neprijatelja na prilazima Sarajevu. Operativni štab grupe korpusa je 5. aprila izdao zapovest za opšti napad na Sarajevo, u cilju njegovog zauzimanja noću 5/6. aprila, ali iz nerazjašnjenih razloga o tome nisu bile obaveštene jedinice 4. i 10. divizije, koje su pristupile pripremama za taj napad dan kasnije, noću 6/7. aprila. Za napad na Sarajevo u tom vremenu 10. divizija je 6. aprila dobila zadatak da sa dve brigade (9. i 17) »napadne neprijatelja u Sarajevu opštim pravcem: Tihovići - Kobilja Glava (Vogošće) - Pirotehnički zavod - Kasarna kralja Aleksandra i Jošanica - Smiljevići - Dolac, a sa jednom brigadom (7) da likvidira uporišta Semizovac - Ilijaš - Podlugovi, presecajući komunikaciju Sarajevo - Visoko, kako bi se onemogućilo povlačenje neprijatelja iz Sarajeva«. >

Dan ranije, 5. aprila, glavne snage 21. nemačkog armijskog korpusa već su se izvukle iz Sarajeva i bile u pokretu preko Ilidže - Blažuja - Kiseljaka i Busovače za Zenicu, ostavljajući samo zaštitne delove na prilazima gradu i

[3]52) AVII, fond NOP-a, k. 769-A, reg. br. 27/1-2 i k. 768, reg. br. 28/3.

duž komunikacije Sarajevo - Visoko - Kakanj - Zenica dolinom reke Bosne, zatim u rejonu Blažuja i Kiseljaka radi obezbedenja druma na pravcu preko Busovače za Zenicu. U noći 5/6. aprila snage 2. i 3. korpusa slomile su odbranu zaštitnih snaga neprijatelja i do svanuća 6. aprila ovladale gradom, a brigade 4. i 10. divizije su za to saznale tek kad su posele polazne položaje za napad na svojim pravcima dejstva, osim 7. brigade koja je obaveštena o oslobođenju glavnog grada Bosne i Hercegovine tek kad je izvršila svoj borbeni zadatak, 7. aprila, i dobila drugi.

Za izvršenje dobijenog zadatka 7. brigada je do 13 časova 6. aprila zaposela polazne položaje sa 1. bataljonom prema željezničkoj stanici Podlugovi, obezbedujući se jednom četom iz pravca Breze u rejonu sela Potkraj, na drumu i pruzi Breza - Podlugovi; sa 2. i 3. bataljonom prema Semizovcu, a sa 4. bataljonom prema Ilijašu između 1. i 3. bataljona, sa opštim zadatkom da likvidiraju navedena uporišta i uz pomoć minerskog voda inžinjerijske čete divizije zaruše komunikaciju Sarajevo - Visoko u zahvatu fronta napada brigade. Međutim, zbog prekida pruge koji je brigada izvršila u rejonu sela Papratnica, noću 31. marta, prilikom forsiranja reke Bosne, koju Nemci nisu uspeli osposobiti, rušenje pruge nije trebalo ni vršiti. Svi koloseci na pomenutim stanicama bili su zakrčeni kompozicijama teretnih vagona, natovarenih ratnim materijalom i opremom, industrijskim proizvodima i sirovinama razne vrste od velike koristi za Nemačku. S nadom da će ta sredstva ipak izvući, Nemci su organizovali jaku neposrednu odbranu pruge i željezničkih stanica, gusto postavljenim automatskim naoružanjem na svim uzvišenjima neposredno uz trasu pruge, u utvrđenim zgradama oko pruga, a naročito na osetljivim mestima, u ranije izgrađivanim armirano-betonskim bunkerima sa više spratova podešenim za kružnu odbranu. Takvu odbranu dopunjavala je jedna kompozicija oklopnog voza koji je stalno bio u pokretu između Semizovca i Podlugova.

U 13,30 časova 6. aprila svi bataljoni Brigade prešli su u napad na svojim pravcima dejstva i jednovremeno napali neprijateljska uporišta u Podlugovima, Ilijašu i Semizovcu. Veoma oštre borbe trajale su do 17,30 časova. Neprijateljske snage bile su proterane iz svih uporišta duž pruge i iz oklopnog voza, a 1. bataljon, osim Podlugova, ovladao je i rejonom Breze. U tim borbama ubijeno je 277, ranjeno 213 i zarobljeno 196 neprijateljskih vojnika. U brigadi je poginuo jedan i ranjeno 30 boraca. Zaplenjene su velike količine opreme 1 materijalnih sredstava, čiju specifikaciju i količinu brigada nije mogla utvrditi, jer su njene jedinice odmah prešle u gonjenje neprijateljskih snaga koje su panično bežale. U dokumentima brigade zabeleženo je daje tada, između ostalog, zaplenjeno:[374]

a) *U naoružanju i municiji:* 7 mitraljeza, 16 puškomitraljeza sa jednom rezervnom cevi, 7 automata, 242 obične i 3 tromblonske puške, 28 pištolja, 2 raketna pištolja, 3 minobacača, 2 bacača plamena, 2 protivavionska topa, 62 mine za minobacač i 60.000 metaka za pušku;

b) *U opremi:* 2 poljska telefona, radio-aparat, 4 noža za pušku, 30 opasača, 19 ranaca, 19 šatorskih krila, 29 ćebadi i 4 para fišeklija;

c) *Ostalo:* 20 konja, 7 ispravnih lokomotiva pod parom i 40 u nepoznatom tehničkom stanju, 200 vagona među kojima vagon topovske municije raznog kalibra, 2 vagona brašna, vagon bakra, vagon kože i industrijskog remenja, velike količine kancelarijskog materijala i pribora, 8 vagona duvana u listu,

[3]52) AVII, fond NOP-a, k. 769-A, reg. br. 27/1-2 i k. 768, reg. br. 28/3.

3 vagona makarona i konzervi, 3 vagona hleba, vagon ručnih bombi francuskog porekla, vagon polovne vojničke odeće, vagon industrijskog meda i 16 natovarenih vagona koji nisu otvarani, pa je sadržina tovara ostala nepoznata. Prilikom napuštanja željezničke stanice Podlugovi, koja je služila i kao ranžirna za rudnike Brezu i Vareš i imala veliki broj koloseka, Nemci su, ispred streljačkog stroja 1. bataljona, eksplozivom uništili velike količine municije za pešadijsko naoružanje, minobacače, artiljeriju i avionske bombe. U tim eksplozijama izgorele su veće količine sapuna, duvana i drugih sredstava, a u naselju su oštećene stambene zgrade i drugi objekti.

Oslobađanje Visokog, Kaknja i Zenice

Borbama koje je vodila 7. krajiška brigada, 6. aprila 1945. u popodnevnim časovima, na delu železničke pruge od Semizovca do Podlugova, praktično je bila završena Sarajevska operacija, očišćeno široko područje grada od neprijateljskih snaga i ugašeni pravci dejstva operativne grupe korpusa, a njihove jedinice dobijale su nove zadatke. Drugi korpus je sa štabom bio razmešten u Sarajevu, sa 3. divizijom u rejonu Lužani, Ilidža, Rajlovac i Kotarac; sa 29. divizijom koja je nastupala preko Ivan-Sedla u rejonu Hadžići, Han-Ploča i prema Kiseljaku, a 37. divizija u pokretu prema Višegradu, Vlasenici i Srebrenici, posle kojeg je izišla iz sastava tog korpusa i stavljena pod operativnu nadležnost Generalštaba JA. Treći korpus sa 27. divizijom upućen je prema Žepču i Zavidovićima, a sa 38. divizijom prema Maglaju. Iz 5. korpusa 4. divizija je sa 6. i 8. brigadom zadržana u Sarajevu, a 10. divizija nastavila gonjenje odstupajućeg neprijatelja prema Zenici.

U okviru zadataka 10. divizije 9. i 17. brigada imale su zadatak da počev od Reljeva i Blažuja, u sadejstvu sa snagama 29. divizije iz rejona Kreševa i doline Lepenice, nastupaju levom stranom niz reku Bosnu i drumom Blažuj - Kiseljak - Busovača - Zenica, a 7. brigada desnom stranom reke Bosne, počev od linije Podlugovi - Breza do Zenice, kojom je prolazila željeznička pruga Sarajevo - Zenica. Čim je završila borbu u rejonima Semizovca, Ilijaša, Podlugova i Breze brigada je prešla u gonjenje neprijateljskih snaga u navedenom pravcu i u ostatku vidnog vremena, do kraja dana 6. aprila, dostigla liniju selo Čajna - Ovarići - Visoko.

Izbijanjem na navedenu liniju, doznalo se da je među neprijateljskom posadom u Visokom došlo do ozbiljnih previranja, pa je u tom pravcu upućen 3. bataljon kojem je ostatak domobranskih snaga predao varoš bez borbe.[375] Posle ulaska 3. bataljona u Visoko su pristigli i pozadinski delovi sa štabom brigade, a potom i štab 10. divizije.

Na dostignutoj liniji Čajna - Ovarići - Visoko, 6. aprila uveče, brigada je prenoćila i radi predaha ostala do ponoći. U 23 časa 7. aprila štab brigade izdao je naređenje u kojem je precizirao zadatke za sve jedinice, do njihovog

[375] **Stvarni tok događaja u tom uporištu kasnije je objasnio domobranski major Ćesović. Po njegovom iskazu kada su se deo stožera (štaba) 17. domobranske divizije i delovi 17. pešadijskog zdruga (brigade) pod zaštitom nemačkih jedinica povukli iz Visokog u Zenicu ostavljeni domobrani kao posada otkazali su poslušnost Nemcima i ustašama i uz pomoć jedne čete domobranskih avijatičara i meštana prethodnog dana 5. aprila potisli delove 81. landesšicen puka, 935. landesšicen bataljona i jednu četu pionira, koji su se pripremali da ruše vojne i privredne objekte u gradu. Proterani delovi ovih nemačko-ustaških snaga su se u prepodnevnim časovima 6. aprila priključili jedinicama nemačke 181. pešadijske divizije koja se povlačila iz Sarajeva preko Kiseljaka i Busovače prema Zenici.**

izbijanja pred Zenicu. Po tom naređenju 4. bataljon je imao zadatak da nastupa na desnom krilu borbenog poretka brigade i natkriljava neprijateljske snage na uzastopnim linijama odbrane u prostoru između Visokog i Kaknja, a potom da izbije u rejon Bukovlje (440) i izvrši pritisak na neprijateljske snage u rejonu Kaknja sa severne strane. Drugi bataljon na levom krilu 4. bataljona, do njega 1. bataljon, s tim što će sa jednom četom i protutenkovskim topom nastupati u zahvatu u željezničke pruge. Svi bataljoni trebalo je da napadaju frontalno i gone neprijateljske snage sa njihovih uzastopnih linija odbrane. Treći bataljon je određen u opštu rezervu brigade u pokretu sa pozadinskim jedinicama, pozadi bataljona brigade i prvoj liniji.[37]^

U poponoćnim časovima 7/8. aprila sve su jedinice prešle u nastupanje sa linije Čajna - Uvarići opštim pravcem selo Arnautovići - Smršnica - Slapnica i oko 5 sati izjutra 8. aprila naišle na odbranu koju je neprijatelj organizovao 10 km istočno od Kaknja, na liniji sela Bistran - Golo brdo (784) - Orlovac (710) i iz pokreta prešle u napad. Nakon kraće ali vrlo oštre borbe neprijateljske snage razbijene su i odbačene preko rečice Trstionice u rejon Hrasno i Doboj. Na levom krilu u zahvatu željezničke pruge 1. baaljon je uspešno progonio delove neprijateljskih snaga i kod sela Poljice zarobio 90 nemačkih vojnika. U popodnevnim časovima tog dana svim snagama brigade izvršen je napad na neprijateljske snage na liniuji Hrasno - Doboj - Vis (583) - Bjelovići (521) u kojem je, posle dvočasovne borbe na ovim položajima, neprijatelj razbijen i preko Kaknja odbačen prema Zenici, a jedinice brigade ovladale su rejonom Kaknja.

U borbama tog dana ukupno je ubijeno 111, ranjeno 83 i zarobljeno 90 neprijateljskih vojnika. Zaplenjeno je 8 puškomitraljeza, 105 pušaka, 3 automata, 15 pištolja, 24 noža za pušku, 5 tromblonskih pušaka, 22 ručne bombe, 2.700 metaka za pušku i 51 predmet vojne opreme razne vrste. U brigadi je bilo ranjeno 8 boraca.

Razbijanjem neprijateljskih snaga u rejonu Kaknja, jedinice brigade približile su se glavnim položajima spoljne odbrane neprijatelja na sektoru Zenice, a da o neprijatelju na tom sektoru nisu imale pouzdanih obaveštenja i podataka. Nemački bataljon iz 13. SS puka 7. SS divizije »Princ Eugen«, koji se još 2. aprila, posle povlačenja iz Vareša, prebacio u rejon sela Moščanica, 7 km severozapadno od Kaknja, organizovao je odbranu sa prednjim krajem na liniji selo Orasi (k. 573) - predeo Piljevina (802, 957, 959) - Uzdovnica (606), a po dubini na liniji Ponihovo - Rogoz (900) - Rudna glava (782) - selo Mošćanica (765). Tom nemačkom bataljonu priključivani su delovi snaga koje su se povlačile ispred jedinica 7. brigade, pa je realno pretpostaviti da su se na toj liniji odbrane u tom trenutku nalazila dva brojno jaka bataljona.

Pošto se, posle slamanja neprijateljskog otpora u rejonu Kiseljaka, ugasio pravac dejstva 9. i 17. brigade prema Busovači, koju je u blokadi držala 11. brigada 4. divizije, to se po naređenju štaba 10. divizije, verovatno noću 8/9. aprila, 9. krajiška brigada prebacila sa leve na desnu stranu reke Bosne u rejon sela Bijele Vode i Kučići, 10 km severozapadno od Kaknja na desno krilo 7. brigade, sa zadatkom da nastupa preko sela Briznik i grebenom Klopačna (1044) i izbije u prostor severno od Zenice radi presecanja povlačenja neprijatelja iz Zenice prema tesnacu Vranduk, dolinom reke Bosne. Na taj način stvoreni su povoljniji uslovi za likvidaciju neprijateljskih snaga u širem rejonu Mošćanice.

376) Avii, fond NOP-a, k. 856, reg. br. 28/16.

Sutradan, 9. aprila, 2. i 4. bataljon 7. brigade vodili su vrlo oštru borbu za kotu 573 u rejonu sela Orasi i Stupe, koja je tri puta prelazila iz ruke u ruku. Tek uveče bataljoni su uspeli odbaciti neprijatelja u dubinu odbrane. U toj borbi neprijateljski gubici bili su: 72 mrtva, 63 ranjena i 2 zarobljena vojnika, a 2. i 4. bataljon imali su 14 poginulih i 18 ranjenih boraca. Oko 3 sata ujutru 10. aprila u borbu je uveden i 1. bataljon na levom krilu, pravcem predeo Piljevine - Mošćanica. Uz podršku brigadne artiljerije ijedne baterije topova iz artiljerijskog diviziona 10. divizije, veoma teške borbe trajale su čitav dan. U njima je 1. bataljon uspeo razbiti neprijateljske snage u rejonu Piljevine, a 2. bataljon na desnom krilu brigade u rejonu Ponihovo i Rogoz (900), čime je bio narušen sistem odbrane neprijatelja u tom prostoru. Uveče su Nemci bili prisiljeni da napuste odbranu u rejonima Mošćanica i Rudna glava (782) i povući se u Zenicu. U borbama tog dana ubijeno je 22, ranjeno 21 i zarobljeno 6 neprijateljskih vojnika. U brigadi je poginulo 7 i ranjeno 26 boraca. Zaplenjena su 2 puškomitraljeza, pištolj, 2 puške, 16.000 metaka i poljski telefon. U brigadi je izgubljen puškomitraljez.

Čim su osetili da se neprijatelj povlači, bataljoni su prešli u gonjenje opštim pravcem Mošćanica - Mutnica - Gajići - Radići - Klopče i oko ponoći 10/11. aprila izbili na greben kose u rejonu sela Markovići - Radići - Gajići na desnoj strani reke Bosne, 5 km istočno od Zenice. Na zahtev štaba brigade da se bez zaustavljanja produži napad i što pre, još u toku noći, upadne u Zenicu i spreče namere neprijatelja da poruši željezaru i druge privredne objekte, bataljoni su reagovali različitim postupcima. Zbog velikog zamora i pospanosti borci i starešine su se kretali kao polupijani, a pred njima se nalazio grad na drugoj strani reke, za čija mesta prelaza nisu znali. Prvi bataljon je te noći pokušao da ovlada selom Kopče, ali se neočekivano našao ispred bunkera sa desne bočne strane za koji se nije znalo, pa se morao povući na polazne položaje na kosi nešto istočnije iznad sela Radići. Na levom krilu prema reci neprijatelj je propustio kolonu 3. bataljona, a otvorio vatru na 2. bataljon koji se kretao iza njega istim pravcem. Samo zahvaljujući snalažljivosti, ta dva bataljona uspela su izbeći klopku i povući se bez gubitaka.

Tek kad se razdanilo 11. aprila jedinice brigade izvršile su uredno posedanje položaja ispred neprijateljske linije neposredne odbrane Zenice na istočnoj strani reke Bosne. Na desnom krilu položaje je posedao 3. bataljon na kosi u rejonu sela Radići, do njega ulevo 2. bataljon, a potom 1. bataljon i na krajnjem levom krilu 4. bataljon u rejonu mesnog groblja kod sela Vraća na obali reke Bosne. Desno od 7. brigade, na greben Široka stena prema selu Ričica, tog jutra izlazili su delovi 9. brigade, bez neposrednog dodira sa 3. bataljonom 7. brigade. Na taj način najuži deo Zenice bio je doveden u poluokruženje sa istočne i severoistočne strane i neprijatelju je zaprećeno presecanje povlačenja dolinom Bosne prema Vranduku i Zepču.

Linija neposredne odbrane Zenice protezala se od sela Klopče kosom do kote 311 na desnoj obali reke sa izdvojenim grupama rovova, a na levoj strani reke poprečnom kosom istočno od sela Raspotočje sa izdvojenim grupama rovova kod Drivuše (468) - brdo Janjički vrh (k. 812) - Zvečaj (792), a potom skretala na severozapad i sever oko grada. Posle povlačenja iz Sarajeva, Visokog, Kiseljaka i Kaknja mnoge neprijateljske snage prolazile su preko Zenice, pa je bilo teško utvrditi njihovu jačinu i pripadnost na dan 11. aprila, ali se pouzdano može reći da su one bile brojne.

Dan ranije, 10. aprila, jedinice 11. krajiške brigade ovladale su rejonom Busovače i Kaonika, prešle na levu stranu Lašve i severnije od Kaonika

uspostavile vezu sa 13. krajiškom brigadom. U toku dana brigada je sa dva bataljona vodila borbu na liniji sela Janjićki Vrh (Zagoni) - brdo Debela međa, oko 4-5 km južnije iznad Zenice i naselja Stara Zenica na levoj strani reke Bosne, a sa slušaocima podoficirskog kursa i tenkovskom četom 5. korpusa vršila gonjenje neprijateljskih zaštitnih delova drumom od mesta Lašva prema Zenici.

Na frontu napada 7. brigade borbe su počele od ranog jutra, odbijanjem neprijateljskih protivnapada iz pravca sela Klopče i uz obalu reke, prema selu Vraća. Do 10 sati 4. bataljon je na levom krilu u kontranapadima dva puta osvajao rejon groblja i grupe kuća kod škole. Zbog koritastog oblika zemljišta neprijateljska odbrana na obe strane reke Bosne potpomagala se dobro organizovanim sistemom vatre mitraljeza i puškomitraljeza, sve dok se neprijateljski delovi u povlačenju iz Busovače, tučeni bočnom vatrom 4. bataljona, nisu izvukli padinama kosa prema Raspotočju i dok baterija brdskih topova nije počela tući efikasnom vatrom uočljive otporne tačke neprijatelja na obe strane reke. Oko 11 časova tog dana slušaoci kursa i tenkovska četa 5. korpusa podišli su otpornoj tački neprijatelja na koti 468 u rejonu Drivuše, sa kojima su delovi 4. bataljona brzo uspostavili vezu glasom preko reke i otklonili moguće nesporazume.

U vremenu od 12 do 16 časova na čitavom frontu u dolini reke vođena je borba u kojoj je artiljerija za podršku 7. brigade tukla vatrene tačke neprijatelja na obe strane reke, a potom je izvršen opšti napad u kojem su do mraka sve jedinice ovladale prednjim krajem neprijateljske odbrane i na toj liniji zadržane. U neko doba noći neprijatelj je otpočeo povlačenje, a sutradan 12. aprila oko 9. časova delovi 1. i 4. bataljona 7. brigade prešli su preko porušenog mosta na reci Bosni u rejonu Buimišće na južnoj ivici grada i ispred tenkovske čete pročistili deo naselja pored Kaznenog doma i glavnu ulicu do željezničke stanice u gradu. Do tog vremena 9. brigada je stigla na desnu obalu reke u rejonu sela Ričica na severnom kraju Zenice, a 11, 13. i 18. brigada 53. divizije ovladale zapadnim delovima grada.[377]

Time je bila završena borba za oslobađanje Zenice i ujedno ugašeni pravci dejstva 7. i 9. brigade 10. divizije, 11. brigade 4. divizije i 13. brigade 39. divizije. Jedino je 18. brigada 53. divizije nastavila gonjenje neprijatelja dolinom Bosne kroz tesnac Vranduk prema Zepču.

U vremenu od 7. do 12. aprila, Sedma brigada je prešla preko 50 kilometara u gonjenju neprijatelja niz dolinu reke Bosne od linije Breza - Podlugovi do Zenice uključno. U tom prostoru ubijeno je 290, ranjeno 372 i zarobljeno 99 neprijateljskih vojnika i oficira. Zaplenjeno je 12 puškomitraljeza, 123 puške, 19 pištolja, 3 automata, 4 tromblonske puške, 39.860 metaka, 24 ručne bombe, 3 poljska telefona, više predmeta vojne opreme razne vrste i 10 tovarnih konja. U brigadi je poginulo 37, ranjeno 87 i 6 nestalih boraca. Neprijatelj je porušio željeznički most kod stanice Ćatići i 12 stambenih građevinskih objekata.[378] To je bila veoma iscrpljujuća i naporna poslednja borba koju je 7. brigada vodila na teritoriji srednje Bosne i Bosanske krajine.

377) U knjizi 4. krajiška divizija na str. 407, autor D. Karasijević je dao drugačiji opis oslobođenja Zenice i doprinose pojedinih jedinica.

378) Avil, fond NOP-a, k. 856, reg. br. 9/1-19.

Brigada u završnim operacijama

Zadaci 10. divizije i 7. brigade

Pod završnim operacijama za konačno oslobođenje naše zemlje podrazumevaju se ona napadna dejstva u kojima su pod objedinjenim operativnim komandovanjem učestvovale dve ili više divizija ili jedna i više armija Jugoslovenske armije, usklađenim po prostoru, vremenu i ostvarivanju jedinstvenog cilja takvog dejstva. U vremenu od 20. marta do 15. maja 1945. izvedeno je ukupno 19 takvih operacija, uglavnom u zapadnoj olovini naše zemlje, odnosno od linije u Sremu i Bosni: Bačka Palanka - id - Brčko - Doboj - dolina reke Bosne do Sarajeva, a u Dalmaciji: Udbina - Gospić - Karlobag pa na severozapad do jugoslovensko-austrijske, italijanske granice, uključujući Istru i Slovenačko primorje sa Trstom. Prvu operaciju takve vrste izvela je 4. armija od 20. marta do 15. aprila. Nazvana je Lička primorska operacija, a u njoj je oslobođen istočni deo Like i dolina Une do Bihaća zaključno. Druga je bila Sarajevska operacija, o kojoj je već bilo reči, a Treća izvedena od 12. do 16. aprila, u kojoj je 3. armija prešla reku Dravu i izbila na liniju zapadnije od Donjeg Miholjca i Našica; 1. armija probila sremsku utvrđenu zonu i izbila na liniju istočnije od Đakova i Vrpolja, a 2. armija na južnoj strani Save, na desnu obalu reke Bosne od Modriča do Doboja.

U narednoj etapi te operacije, koja se izvodila od 16. do 25. aprila, 3. armija (12, 16, 32, 33, 36, 40. i 51. divizija) u nastupanju kroz Baranju izbila je na liniju: St. Gradac - Grubišno Polje prema Bjelovaru; 1. armija (1, 5, 11, 17, 21, 42. i 48. divizija) na liniju reke Ilove od Grubišnog Polja isključno do naselja Rajac zapadnije od Okučana prema Novskoj. Druga armija (23, 25, 28. i 45. divizija) na južnoj strani Save do 21. aprila ovladala je Dobojem, Derventom, Bosanskim Brodom i levim krilom (45. divizijom) izbila na reku Vrbas kod Bosanskog Svinjara, a na desnom krilu sa 25. divizijom vodila žestoke borbe za uništenje ustaške grupacije od oko 3.500-4.000 ustaša kod Bosanskog Šamca, Odžaka i Svilaja, oko 50 km u dubini oslobođene teritorije.

Po naređenju operativnog štaba Grupe korpusa koji su izvodili Sarajevsku operaciju od 14. aprila, 5. korpus je dobio zadatak da se sa snagama iz rejona Sarajeva i Zenice što pre prebaci na područje Banjaluke, oslobodi grad sa naseljima u donjem toku Vrbasa i uspostavi vezu sa 45. (pogrešno 25) divizijom 2. armije negde kod Bosanske Gradiške. U vezi sa tim naređenjem i odgovarajućim naređenjima štaba 5. korpusa i 10. divizije, Sedma brigada je posle četiri dana predaha u rejonu Zenice 16. aprila izvršila pokret pravcem: Stranjani - Brajkovići - Guča Gora - Travnik - Turbe, prešla preko prevoja Karaula i posle dva dana marša 18. aprila izjutra stigla u Jajce. Tog dana u Jajcu je brigadi priređen, za one prilike, veličanstven doček i u prisu-

stvu velike mase naroda iz okoline i građana Jajca, uz prigodne govore i druge svečane manifestacije uručena Zastava 5. korpusa u znak priznanja i zahvalnosti za njene uspehe postignute u borbama, moralno-političku i druge vrednosti ispoljene u dotadašnjim borbama i radu u sastavu jedinica 5. korpusa. Borački i starešinski sastav brigade u dobroj i podešenoj odeći i obući, naoružan brojnim automatskim naoružanjem i opremom delovao je impozantno na veliku masu okupljenog sveta. Procenjivalo se da je ta brigada brojala oko 2.500 naoružanih boraca, ali tačnih podataka o tome nema.

Dan kasnije, 19. aprila, brigada je nastavila pokret iz Jajca pravcem Jezero - Mrkonjić-Grad i 20. aprila naveče stigla u rejon Han-Kola na Manjači i odmah pristupila pripremama za napad na Banjaluku. U okviru zadataka ostalih brigada4. i 10. divizije, Sedma brigada je 21. aprila izvršila podilaženje i padom mraka zaposela polazne položaje za napad na liniji selo Kolibište - Koprivnjak (377) - Mihajilovići, na južnoj strani druma Banjaluka - Bronzani Majdan i noću 21/22. aprila u napadnim kolonama ušla u centar Banjaluke bez borbe, jer su neprijateljske snage napustile grad 21. aprila uveče i povukle se prema Bosanskoj Gradiški. Međutim, u toku dana i noći 22/23. aprila, 28. i 45. divizija 2. armije prešle su Vrbas, 23. aprila naveče izbile pred Bosansku Gradišku i u sadejstvu sa 39. divizijom 5. korpusa noću 23/24. aprila ovladale tim mestom. Na taj način ponovo se ugasio pravac dejstva jedinicama 4. i 10. divizije od Banjaluke na sever, a snagama 2. armije nametnuta je potreba promene dotadašnjeg pravca dejstva i pregrupacija njenih snaga. Sedma brigada je ostala u Banjaluci dva dana, do 23. aprila naveče, razmeštena u javnim zgradama u centru grada.

Dejstva brigade u Karlovačkoj operaciji

Odlukom Generalštaba JA od 21. aprila jedinice 2. i 5. korpusa (3, 4, 10. i 39. divizija) ušle su u organski sastav 2. armije, a štabovi 2. i 5. korpusa nekoliko dana kasnije rasformirani. U sledećem danu 22. aprila Generalštab je 2. armiji naredio: »po brzoj likvidaciji Banjaluke (nije znao daje ona već oslobođena, nap. J. K.), Bosanskog Novog i Bosanske Krupe hitno uputiti 3, 4. i 10. diviziju na sektor Ogulina, odakle će zajedno sa 4. hrvatskim korpusom likvidirati neprijateljsku grupaciju u rejonu Karlovca«, uz objašnjenje da se »likvidacija Karlovca i vaše nadiranje prema severozapadu nameće kao vrlo hitno zbog obezbeđenja akcija IV Armije, koja već prodire sa linije Delnice - Sušak prema Trstu«.[379] Dva dana kasnije 24. aprila štab 2. armije je pored Karlovačke operativne grupe divizija (3, 4. i 10) formirao još jednu - Unsku operativnu grupu divizija (23, 28, 39. i 45) sa zadatkom da očisti od neprijatelja dolinu donjeg toka Une, a zatim preseče komunikaciju Karlovac - Zagreb i napadne Karlovac sa severozapadne strane, a Karlovačkoj grupi da po prikupljanju na prostoriji Tounj - Ogulin - Vrbovsko pređe u napad za uništenje neprijateljske grupacije oko Karlovca, bez obzira na razvoj događaja na pravcu dejstva Unske operativne grupe.[380]

Po naređenju štaba 10. divizije, Sedma brigada je 24. aprila u zoru izvršila pokret iz Banjaluke pravcem Bronzani Majdan - Sanski Most - Bosanska Krupa i 28. aprila naveče stigla u rejon Cazina. Te večeri štabu divizije

[379] **AVII, fond NOP-a, k. 43, reg. br. 16/3-1.**

uručeno je naređenje štaba 2. armije po kojem 3. divizija poseda prostoriju Ljubošina - Vrbovsko, 20 km severozapadno od Ogulina; 4. divizija prostoriju Rebrovići - Tounj - Dubrave, 10 km severoistočno od Ogulina, a 10. divizija »Odmah produžava pokret pravcem Slunj - Primišlje - Komarica i poseda rejon Skradnik - Mihaljevići - Otok - Desmerica - Oštarije kao opšta rezerva do daljnjeg«.[381] Naznačena prostorija za 10. diviziju nalazila se nekoliko kilometara iza 4. divizije, na pravcu Tounj - Generalski Stol - Karlovac, jugoistočno od Ogulina.

Čim je dobio navedeno naređenje, Štab divizije je naredio svim jedinicama pokret u kojem je Sedma brigada od Cazina preko Slatine 29. aprila uveče stigla u rejon Slunja i u nameri da prenoći razmestila se u prostoru Lumbardenik neposredno istočnije pored varošice. Međutim, te večeri u 19,30 časova štabu divizije usmeno je prenešeno novo naređenje štaba 2. armije po kojem se vrši korekcija prethodnog naređenja od 28. aprila i, umesto prema Ogulinu, divizija upućuje na sever prema Vojniću na desno krilo 4. divizije ma liniju Tušilović - Budačka Rijeka.[382] Da je takav zadatak dobila u Cazinu divizija je mogla preko Velike Kladuše već biti u rejonu Vojnića i uštedeti jedan dan napornog marša svojim jedinicama. Sedma brigada je 30. aprila izjutra rano iz rejona Slunja izvršila marš zapadnim padinama Petrove gore, prošla istočnije pored Vojnića i istog dana naveče stigla u rejon sela Bukovica (pogrešno Vukovica) i Zivkovića kosa, 5 km severno od Vojnića i 13 km južno od Karlovca.

Tako je Sedma brigada od 14. do 30. aprila 1945. za 16 dana marša od Zenice do Vojnića prešla preko 370 kilometara i našla se u potpuno drugačijem prostoru, u kojem preovlađuju niski brežuljci izdvojeni dolinama poput ostrva u moru, obrasli listopadnom šumom a podvodne doline pašnjacima, livadama i obradivim zemljištem prohodnim brojnim seoskim putevima na sve strane. Na desnoj strani je Karlovačka kotlina od Karlovca prema Zagrebu, sa južne strane ograničena rekom Kupom, a sa severne padinama Samoborske gore, kojom prolazi drum i željeznička pruga Karlovac - Zagreb, okruglog oblika, potpuno ravna, dosta močvarna površina obrasla hrastovim šumama koje su pri većem vodostaju pod vodom i po pola metra.

Prema zapovesti štaba 2. armije od 29. aprila i usmenim direktivama 10. divizija je napadala na desnom krilu borbenog poretka Karlovačke operativne grupe u zoni između reke Kupe i Korane sa zadatkom razbijanja neprijateljskih snaga u tom prostoru i izbijanja na komunikaciju Karlovac - Zagreb u cilju okruženja Karlovca sa istočne strane. Levo u prostoru između Korane i Mrežnice napadala je 4. divizija opštim pravcem Perjasica - Duga Resa - Karlovac, a na njenom levom krilu 3. divizija u zoni između Mrežnice i Kupe u zahvatu željezničke pruge i druma Tounj - Generalski Stol - Duga Resa - Karlovac. Pošto se Mrežnica uliva u Koranu, 2 km južno od Karlovca, a zatim obe u Kupu isto toliko istočnije od Karlovca, to se pravci dejstva 4. i 10. divizije približavaju jedan drugom na vrlo malom rastojanju ispred vrlo jakih i teško savladivih vodenih prepreka na samoj južnoj i istočnoj ivici gradskog naselja Karlovca. Međutim, pošto je na levom krilu 3. divizije napadala 34. divizija u međurečju Kupe i Dobre sa severozapadne strane Karlovca, to su po zamisli štaba 2. armije 3. i 4. divizija imale pomoćnu, a 10. i 34. divizija glavnu ulogu u toj operaciji, kao krilne divizije operativne grupe.[383]

381) AVII, fond BOP-a, k. 272, reg. br. 18/1.
382) Isto.
383) Leksikon NOR-a 1941-1945, knj. 1, str. 476 i Vojna Enciklopedija.

Odbranu šireg područja Karlovca vršio je 91. nemački armijski korpus, pod čijom su komandom bile angažovane: 104. lovačka divizija, 2. i 4. policijski puk, 20. lovački puk, Štab za obuku 392. legionarske divizije, 96. pionirski bataljon i snage 13. ustaško-domobranske divizije.[384] Prednji kraj spoljne neprijateljske odbrane u zoni napada 10. divizije između reke Kupe i Korane do ušća rečice Radonja u Koranu kod sela Polojci širine oko 11 kilometara nalazio se na liniji: željeznička stanica Skakavci (na pruzi Sisak - Karlovac) - Gornja Trebnja - Knežgorica - Vukmanić - Polojci i dalje desnom stranom Korane preko sela Koranski Brijeg (tt 211) - Đekića (Žunino) brdo - Kozlinska glavica do Perjasice, a odatle prelazila na levu stranu Korane prema Generalskom Stolu.

O načinu posedanja položaja i grupisanju neprijateljskih snaga nije bilo pouzdanih podataka, jer su se snage 7. i 8. divizije 4. korpusa, koje su do 28. aprila držale položaje prema tim neprijateljskim snagama, rokirale prema Srpskim Moravicama i Delnicama radi sadejstvovanja 4. armiji u prodoru prema Trstu, ne sačekavši pristizanje Operativne grupe divizija 2. armije na taj sektor. Zbog toga su skoro sve jedinice 3, 4. i 10. divizije morale otkrivati prednji kraj neprijateljske odbrane u fazi podilaženja i posedanja polaznih položaja za napad na svojim pravcima dejstva. Dubina te neprijateljske odbrane od prednjeg kraja do Karlovca bila je različita. U zoni napada 3. divizije iznosila je 30, kod 4. divizije oko 25 kilometara, a u zoni dejstva 10. divizije na njenom desnom krilu između Kupe i Korane na liniji Skakavci - Tušilović svega 11 km do centra Karlovca, a na levom krilu znatno udaljenije zbog izbočine koju pravi vodotok Korane prema Perjasici i Generalskom Stolu.

Deseta divizija je imala zadatak da likvidira sva neprijateljska uporišta u prostoru između Korane i Kupe, forsira reku Kupu preko željezničkog mosta i rejonu Brođani i Rečica, izbije preko Karlovačke kotline na komunikaciju Karlovac - Zagreb i u sadejstvu sa 34. divizijom iz 4. korpusa koja je, tih dana ušla u sastav 2. armije ne dozvoli izvlačenje neprijateljskih snaga iz Karlovca prema Zagrebu i Samoboru. To je bio veoma složen i težak zadatak čije je izvršavanje zahtevalo od svih delova divizije požrtvovanje, veštinu, hrabrost i odlučnost, izuzetnu fizičku i psihičku izdržljivost svakog pojedinca u borbi i, što je naročito važno, dobro sadejstvo po mestu i vremenu sa snagama 34. divizije na komunikaciji Karlovac - Zagreb, koja je dejstvovala sa severozapadnog pravca preko mesta Ozalj prema Karlovcu.

Zbog izlomljenog protezanja grupno posednute linije neprijateljske odbrane, koja se na prednjem kraju po pravcima povijala prema krivudavom toku Korane na levom krilu i samo uvođenje jedinica divizije u borbu pričinjavalo je teškoće operativno-taktičke prirode. U ovom slučaju Štab 10. divizije je uprostio stvar tako što je pred 7. brigadu postavio zadatak da protera neprijateljske snage iz prostora između Kupe i Korane, počev od linije selo Skakavci - Polojci pa do linije Kamensko - Turan na ušću Mrežnice u Koranu na južnoj ivici gradskog naselja Karlovac i da uspostavi mostobran na reci Kupi u rejonu sela Brođani i Rečica. Sedamnaestoj brigadi na levom krilu i 10-15 kilometara pozadi 7. brigade da sa linije Budačka Rijeka likvidira neprijateljska uporišta u prostoru između rečice Radonja i Korane u rejonima Koranski brijeg (tt. 211) - Gradina istočnije kod sela Barilović i Kozinska glavica (tt. 263) u izbočini Korane posle čega se njen pravac dejstva gasi, a 9. brigadu zadržao u divizijskoj rezervi iza 7. brigade u gotovosti za uvođenje

u borbu prema potrebi. Na taj način je 7. brigada bila nosilac dejstva na glavnom pravcu napada i od izvršenja njenog zadatka zavisilo je izvršavanje osnovnog zadatka 10. divizije u toj operaciji.

Opšti napad na neprijateljsku grupaciju u Karlovcu otpočeo je noću 1/2. maja 1945, s tim što su delovi pojedinih divizija morali do tog vremena voditi borbu sa isturenijim delovima neprijateljske odbrane radi stvaranja povoljnijih uslova za uvođenje glavnih snaga u borbu u planirano vreme. Tako su kod 4. divizije vođene borbe počev od 29. aprila naveče, a kod 10. divizije 17. brigada je 1. maja čitav dan napadala neprijateljske snage u rejonu sela Barilović i bila ovladala rejonom Gradina i Glavica koje je neprijatelj u protivnapadu povratio.[385] Tog dana je 7. brigada u rejonu Živkovića kose imala svečanu smotru svojih jedinica sa prigodnim programom povodom Prvog maja - praznika rada i priprema za predstojeći napad na navedenom pravcu.

Brigada je 1. maja uveče pošla u podilaženje prednjem kraju neprijateljske odbrane i u dva sata poponoći 2. maja izvršila napad jednovremeno: sa 3. bataljonom uz podršku protivtenkovske baterije na pravcu selo Gornja Trebnja - željeznička stanica Skakavci - most na reci Kupi u rejonu sela Brođani; sa 4. bataljonom uz podršku minobacačke baterije na pravcu selo Knežgorica - Vidnjevići - Popović Brdo sadejstvujući 3. bataljonu na desnom krilu u osvajanju željezničke stanice Skakavci i selom Bogunovići. Prvi bataljon uz podršku topovske baterije napadao je na levom krilu borbenog poretka brigade pravcem selo Vukmanić - grebenom Vukmanskih brda - kosom Štrekovac - Kamensko, odnosno Turanj, topografski najvažnijim pravcem na pravcu napada brigade. Zbog toga je 2. bataljon zadržan u opštoj rezervi brigade u gotovosti za uvođenje u borbu ili na spoju 1. i 4. bataljona prema Kamenskom ili na levom krilu 1. bataljona prema Turanj, na ušću Mrežnice u Koranu.

Posle dva sata veoma oštre borbe na bliskim odstojanjima, neprijateljski položaji su bili probijeni na svim pravcima napada, a zatim se prešlo u energično gonjenje u stopu razbijenih delova neprijateljskih snaga prema Karlovcu. Do 13 sati 3. bataljon je na desnom krilu razbio neprijatelja u rejonu sela gornja Trebnja i željezničke stanice Skakavac, a zatim brzim i energičnim dejstvom u zahvatu pruge, potpuno ravnim i otkrivenim prostorom sručio se na most preko Kupe u rejonu sela Brođani. Snažnom vatrom iz celokupnog naoružanja i protivtenkovske baterije, iznenadio neprijateljsku posadu u bunkeru i rovovima na suprotnoj strani reke i ovladao mostom. U pretrčavanju preko mosta borci su kidali električnu mrežu za paljenje eksploziva, koji je bio ugrađen u nosače konstrukcije mosta i ručnim bombama dovršili uništavanje neprijatelja na drugoj strani reke. To je bio neočekivani i izuzetno veliki uspeh, kojem je mnogo doprineo svojom ličnom hrabrošću komandant Pero Dujić, koji je u jurišu sa borcima i sam bio ranjen. Istovremeno je 4. bataljon na svom pravcu dejstva ovladao linijom selo Knežgorica - Vignjevići - s. Popović Brdo i Kamensko, 4 km istočno od Karlovca na obali Kupe, a 1. bataljon selom Vukmanić - Vukmanskim brdima i grebenom Štrekovac i izbio pred selo Turanj na ušću Mrežnice u Koranu, 3 km južno od Karlovca, ali su oba bataljona bila zadržana na dostignutoj liniji snažnom neprijateljskom mitraljeskom, minobacačkom i topovskom vatrom iz rejona Kamensko, Gornje Mekušje i Turanj.

U popodnevnim časovima neprijatelj je izvršio snažan protivnapad na pravcu 4. i 1. bataljona uz podršku velikog broja artiljerijskih oruđa, pa čak i protivavionskih brzometnih topova kalibra 20 mm, koje su Nemci u odsudnim trenucima upotrebljavali i za uništavanje ciljeva na zemlji. Glavni pravac tog protivnapada bio je usmeren preko Malog Kamenskog i Lemića Brda, desnom obalom Kupe u cilju likvidiranja mostobrana na reci u rejonu Brođani, 4 km istočno od Kamenskog, iza 4. bataljona. U borbi koja je trajala sve do pada mraka, uz uvođenje 2. bataljona preko sela Popović Brdo, taj protivnapad je dobijen, a ova tri bataljona sačuvali svoje položaje na padinama blagih kosa Razmašice - Ravnice i Štrekovca, odnosno na liniji Kamensko - Jelaši, a 3. bataljon održao most na Kupi i proširio mostobran do sela Donja Rečica. U borbama tog dana ubijeno je 72, ranjeno 73 i zarobljeno 3 Nemca iz 1. policijskog puka za čije se prisustvo u Karlovcu do tada nije znalo. Zaplenjena su dva topa 100 mm (na pravcu napada 1. bataljona), dva puškomitraljeza, 6 automata, 32 puške, 7 pištolja, 10.000 metaka i 35 predmeta vojne opreme razne vrste. U brigadi je poginulo četiri i ranjeno osam boraca i rukovodioca.[386]

Kod ostalih jedinica tog dana 17. brigada je likvidirala neprijateljsko uporište kod sela Barilović, Gradinu, Glavicu, razbijene neprijateljske snage proterala na levu stranu Korane. Četvrta divizija izvršila proboj na svom pravcu dejstva i ispresecala neprijateljsku odbranu između Korane i Mrežnice, a 3. divizija noću 1/2. maja primorala neprijatelja da se povuče iz rejona Generalski Stol, prema Karlovcu. To je značilo da su sve te jedinice još uvek bile daleko od Karlovca, a 7. brigada u njegovom predgrađu izložena udarima jakih snaga neprijatelja iz centra grada.

Sutradan, 3. maja, na pravcu dejstva brigade nastavljene su još žešće borbe u prostoru sa obe strane reke Kupe. Nemački policijski puk ojačan delovima ustaško-domobranskih jedinica, uz podršku artiljerije i minobacača, nastojao je da po svaku cenu odbaci 1, 2. i 4. bataljon sa linije Kamensko - Jelaši na južnoj strani, a na levoj obali Kupe nastupanjem preko sela Donje Mekušje - Husje - Pokupska Luka ovlada mostobranom na Kupi kod Brođana i Rečice. Čitav dan su se smenjivali napadi i kontranapadi u kojima su bataljoni, uz podršku brigadnog i divizijskog artiljerijskog diviziona sa ukupno 16 oruđa, uspeli održati svoje osnovne položaje do mraka. O žestini i intenzitetu borbe tog dana govore gubici u ljudstvu na obe strane. Na strani neprijatelja bilo je 124 mrtvih, 121 ranjenih i 13 zarobljenih. Zaplenjeno je 3 puškomitraljeza, 2 automata, 16 pušaka, 2 pištolja, 3.000 metaka, 7 tovarnih i zaprežnih konja, jedna kola, poljska kuhinja i više predmeta vojne opreme razne vrste. U brigadi je poginulo 8, a ranjeno 44 borca.

Noću 3/4. maja, po naređenju štaba divizije, izvršeno je pregrupiranje jedinica u kojem je 9. brigada smenila bataljone 7. brigade na desnoj obali Kupe na liniji Kamensko - Jelaši - Turanj, a 17. brigada zaposela rejon Štrekovac kao opšta rezerva divizije pozadi 9. brigade. Te noći čitava 7. brigada, ojačana je divizionom Artiljerijske brigade 10. divizije koja je tih dana formirana, prebačena je u mostobran na levoj obali Kupe, sa zadatkom daljeg proširivanja mostobrana i obezbeđenja prelaza svih snaga 10. divizije preko mosta u rejon Brođani i Rečica, jer drugog prelaza nije bilo, a dalji napadi divizije na Karlovac u prostoru između Kupe i Korane sa južne strane nisu obećavali nikakav uspeh. Reka Kupa na tom sektoru široka je 120-130

metara, duboka 3-4, mestimično i do 10 metara i pri najnižem vodostaju nigde nije gazna. U većem delu godine je plovna za manje brodove od ušća u Savu kod Siska do Karlovca u dužini od 130 kilometara.[387] U tom vremenu Kupa i Korana su bile teško savladive prirodne prepreke i za najsavremenije opremljene jedinice, na koje se oslanjala neposredna odbrana Karlovca sa južne i istočne strane. Nemci su tako uporno nastojali osvojiti mostobran u nameri da ga likvidiraju ili bar da sruše most, kojeg su neprekidno tukli teškom artiljerijom sa položaja iz rejona Karlovca. Pošto im to nije polazilo za rukom, služili su se i lukavstvima. U dokumentima su zabeležena dva karakteristična slučaja u tom smislu. U jednom su upotrebili diverzantsku grupu koja se sa lokomotivom i nekoliko vagona i isturenom belom zastavom u znak navodne predaje približila mostu, a potom iskočila iz vagona sa koferima napunjenim eksplozivom i vremenskim tempirnim upaljačima i potrčali na most s namerom da ga sruše, ali su zahvaljujući budnosti boraca u neposrednom obezbeđenju mosta ometeni i brzo likvidirani. U drugom slučaju upotrebili su avion koji je pod oštrim uglom poniranja izbacio bombe, promašio most i zario se u močvarno zemljište nedaleko od mosta.

Čitav dan 4. maja 9. i 17. brigada su odbijale neprijateljske napade na desnoj obali reke sa linije Kamensko - Jelaši, a 2. i 4. bataljon sa izviđačkom četom 7. brigade na levoj obali u rejonu sela Pokupska Luka i Pokupski Kobilić i neprijateljske snage odbacili na liniju Sumbar - Dubrava - selo Orlovac, 2 km severoistočno od Karlovca. U tim borbama ispred bataljona 7. brigade ubijeno je 5, ranjeno 11 neprijateljskih vojnika. U bataljonima su ranjena 4 borca.

Kod ostalih jedinica Karlovačke operativne grupe divizija do kraja dana 4. maja, Četvrta divizija je između Korane i Mrežnice dostigla liniju Bjelajske Poljice - Vinice - Varoš, u visini južne ivice naselja Duga Resa, koja se nalazi na levoj strani Mrežnice i vodila veoma oštre borbe sa neprijateljem koji se branio na brdu Vinica, topografski najvažnijem objektu u prostoru ušća Mrežnice u Koranu, 6 km južno od Karlovca. Zbog uskog prostora između tih dveju reka širokog svega 6 km, noću 3/4. maja prebačena je 8. brigada na desnu obalu Korane u rejonu Carevac na levom krilu i nešto pozadi 9. i 17. brigade, pa su se tako našle tri brigade između Kupe i Korane na frontu širokom svega 4 kilometra na liniji Kamensko - Turanj. Treća divizija je na svom pravcu dejstva preko Generalskog Stola dostigla liniju Novi Grad - Netretić - Donje Stative, 9 km zapadno od Karlovca, a 34. divizija zauzela Ozalj, 12 km severno od Karlovca, prešla Kupu i prednjim delovima izbila na put Karlovac - Jastrebarsko - Samobor.[388]

Iz takve opšte situacije za obe strane je bilo jasno da odbrani Kralovca preti potpuno okruženje sa neizvesnim ishodom. Zbog toga su uveče i u noći 4/5. maja tražena i iznalažena rešenja za dalja dejstva, ali u različitim pravcima. Nemci - kako da se i u takvoj situaciji što uspešnije brane i kada da napuste grad, a Operativna grupa divizija - kako da ih uništi i ovlada Karlovcem. Kod 10. divizije te noći u mostobran su prebačena dva bataljona 9. brigade, a njene položaje kod Kamenska delimično preuzela je 17. brigada na desnom krilu 8. brigade 4. divizije. Sedma brigada je dobila zadatak da

387) Podatak Vojnogeografskog instituta na karti 1:200.000 Zagreb, list 4616.

388) Oslobodilački rat 1941-1945, knj. 2, str. 642. Videti i D. Karasijević, Četvrta divizija, str. 414. i Damjanović - Popović, Šesta brigada, str. 332-333. Međutim, netačan je podatak da je 34. divizija tog dana i do završetka operacije »prednjim delovima izbijala« na komunikaciju Karlovac - Samobor.

sa dva bataljona (3. i 4) i delovima 9. brigade drži položaje na levoj obali Kupe prema položajima koje je neprijatelj posedao na vrlo jakim zemljišnim objektima u ravnici na liniji Done - Sinjavoj i Častinjak ispred Karlovca. Preostala dva bataljona (1. i 2) trebalo je da se probiju kanalom Blatina i rečicom Kupčinom kroz gustu Draganićku šumu i preseku željezničku prugu i drum Karlovac - Jastrebarsko - Zagreb, 12-15 km u dubini teritorije u rejonu Draganićkog Gojaka i Luga, do pristizanja glavnih snaga u taj rejon.

Odmah po ponoći 5. maja 1. i 2. bataljon su pošli na izvršenje navedenog zadatka u jednoj koloni. Na čelu se kretao 2. bataljon, koji je probijao stazu kroz šumu, rušio stabla i polagao preko kanala i močvarnih delova zemljišta za prelaz pešaka i oruđa na točkovima. U svanuće 5. maja izbili su na ivicu isečenog pojasa šume pored pruge i ugledali neprijateljske vojnike na ivicama useka pruge, koji su se pored rovova sunčali i opušteno odmarali u grupama. Da ne bi propustili takvu priliku za iznenađenje, oba bataljona su se razvila u borbeni poredak za napad. U tom trenutku radio-stanicom je dobijeno obaveštenje štaba brigade da su neprijateljske snage sa položaja Done - Sinjavoj i Častinjak izvršile napad i potisle 3. i 4. bataljon sa delovima 9. brigade u mostobranu i prete da ga likvidiraju, pa se oba ova bataljona moraju vratiti nazad i što pre izvršiti napad iz pozadine na neprijateljske snage koje vrše pritisak na mostobran.

U vezi sa tim 1. i 2. bataljon su u poslednjem trenutku odustali od napada i neopaženo od neprijatelja ubrzanim pokretom vratili se nazad putem kojim su došli, skrenuli u desnu stranu i oko 12 sati našli se na bliskom odstojanju pozadi neprijateljskog stroja, koji je bio na drumu i na čistini u rejonu Šumbar (tt. 117) - Čestinjak, i napadao na rejon sela Rečice u mostobranu. Ponovila se ista prilika za iznenađenje kao i prethodna na pruzi. Na ivici druma, u šumi, bataljoni su se razvili u streljački stroj i kao po komandi otvorili vatru iz celokupnog naoružanja. Iznenađene neprijateljske snage na tom delu fronta razbežale su se na sve strane bez otpora i u panici odstupile prema Karlovcu. U pokušaju da se razbijeni neprijatelj progoni i što više približi Karlovcu, bataljoni su naišli na močvarni pojas zemljišta i od te namere morali odustati. Oko 15 sati Nemci su ubacili u borbu jedan tenkovski vod drumom Karlovac - Rečica, koji se povukao čim su na njega ispaljene prve granate iz pt. topova i ručnih bacača. To je bio poslednji pokušaj neprijatelja da ovlada mostobranom u rejonu Rečice i Brođana, ali je na svom desnom krilu u rejonu Husje, Gradac i Orlovac, osloncem na Kupu, još uvek zadržavao brojno jače snage u prostoru prema jedinicama 10. divizije u mostobranu.

U borbama na pravcima dejstva jedinica 7. brigade ubijeno je 58, ranjeno 76 i zarobljena 2 neprijateljska vojnika. Zaplenjeno je: protivtenkovski top (Romelovac), minobacač sa dve cevi, dva mitraljeza (brede), dva puškomitraljeza sa rezervnim cevima, 26 pušaka, 3 pištolja, 500 topovskih granata, 550 mina za minobacače, 25.000 metaka, kamion, 3 motocikla, 32 bicikla, 6 zaprežnih kola sa raznim vojnim materijalom, 8 konja i 4 kuhinjska kazana. U brigadi je poginulo 8, ranjeno 12 i jedan nestao borac.

Odbijanje protivnapada na tom pravcu imalo je veći operativno-taktički uticaj na neprijateljsku odbranu Karlovca, nego materijalni rezultati koje je 7. brigada u toj borbi postigla. U noći 5/6. maja Nemci su počeli napuštati Karlovac i neometano se izvlačiti preko Jastrebarskog prema Samoboru i Zagrebu, a jačim zaštitnim delovima rušiti mostove na reci Korani ispred jedinica 4. divizije, obezbedujući se na levom krilu prema 7. i 9. brigadi 10. divizije u mostobranu.

To obezbeđenje je imalo polukružni oblik odbrane na liniji sela Gradac - Orlovac i predela Pojatno na raskrsnici druma i pruge koje se od komunikacije Karlovac - Zagreb odvajaju za Sisak preko Rečice i Brođana, 2 km severoistočno od Karlovca.

Po naređenju štaba 10. divizije te večeri 9. brigada je imala zadatak da iz rejona mostobrana nastavi sa napadom na neprijateljske snage u rejonima Gradac i Orlovac, a 7. brigada da preseče drum Karlovac - Zagreb i napada deo neprijateljske odbrane u rejonu Pojatno i raskrsnice navedenih komunikacija sa severoistočne strane. U vezi sa tim, noću 5/6. maja 7. brigada je, bez 2. bataljona koji je zadržan u rejonu sela Rečica u mostobranu, ponovo vršila pokret kroz Draganićku šumu i 6. maja izjutra izbila na prugu Karlovac - Zagreb u širem rejonu željezničke stanice Draganići, izvršila napad na frontu širokom 2 kilometra, rasterala delove 13. ustaško-domobranske divizije koji su u tom trenutku obezbeđivali trasu pruge, odbacila ih delom prema Jastrebarskom a delom prema Pojatnom, raskrsnici i Karlovcu i tako presekla dalje izvlačenje neprijatelja tom prugom.

U nastavku borbe do kraja dana brigada je sa 1. i 4. bataljonom produžila napad u zahvatu pruge prema Pojatnom i raskrsnici, a 3. bataljon uputila prema drumu koji prolazi paralelno sa prugom na međusobnom rastojanju 1-2 km padinama kosa koje se sa severozapadne strane spuštaju u ravnicu, sa zadatkom da preko sela Draganići i Konjkovsko uspostavi vezu sa delovima 34. divizije koji su nameravali sa te strane napadati na istu komunikaciju. Međutim, bataljon je u pokretu preko polja naleteo na zadnji deo mešovite motorizovane i pešadijske kolone neprijatelja u pokretu drumom prema Jastrebarskom, a delove 34. divizije nije pronašao u tom prostoru, pa je tako izostalo dejstvo i sadejstvo između 10. i 34. divizije na komunikaciji Karlovac - Zagreb, uglavnom zbog zakašnjenja u vremenu i neočekivano ubrzanom povlačenju Nemaca iz Karlovca.

Na pravcu napada 1. i 4. bataljona čitavog dana je vođena žestoka borba u rejonu Pojatno i raskrsnice komunikacija, koje je neprijatelj branio iz duboko iskopanih rovova i višespratnih armirano-betonskih bunkera podešenih za kružnu odbranu. U pokušaju da ovladaju uporištem, ta dva bataljona tog dana izvela su više uzastopnih juriša, ali u tome nisu uspevali. Predveče su privučena dva protivtenkovska oruđa na blisko odstojanje i podešena za gađanje u puškarnice bunkera, sa namerom da se uveče pređe u napad, konačno ovlada uporištem i nastavi sa prodiranjem u grad prugom i drumom koji se na tom delu približavaju jedno drugom na bliskom odstojanju. Zanimljivo je istaći da do tog vremena Sedma brigada nije bila obaveštena da su delovi 6. brigade već ušli u južni deo Karlovca bez borbe, a glavnina 4. divizije izbila na obalu Korane i opravljala porušene mostove radi ulaska u grad. Pošto su u 1. i 4. bataljonu završene sve pripreme za taj napad, preostalo je samo da se ljudstvu podeli obrok hrane. Za vreme podele hrane počela je kiša i za nekoliko minuta snažan pljusak natopio je močvarno zemljište, a sumrak se pretvorio u tamnu pomrčinu u kojoj se ništa nije videlo. Te okolnosti neprijatelj je iskoristio i brojno jakim odredom naoružanim automatskim oružjem i ručnim bombama neočekivano napao ta dva bataljona uz snažnu nasumičnu vatru u zahvatu druma i pruge prema Jastrebarskom. Bataljonima ništa drugo nije preostalo već da se sklone sa komunikacija u šumu i pritajeno sačekaju svanuće. Te večeri i noću 6/7. maja drumom i prugom prolazile su poslednje zaštitne snage neprijatelja iz Karlovca prema Jastrebarskom čija se jačina procenjivala na preko dve do tri hiljade vojnika sa kojima se povlačio i štab

91. nemačkog armijskog korpusa. U svanuće 7. maja sva tri bataljona 7. brigade su progonila začelje tih neprijateljskih snaga uz podršku artiljerije sve do nadomak Jastrebarskog, a potom se po naređenju štaba 10. divizije čitava brigada prikupila u rejon zaseoka Lug Draganićki i željezničke stanice Draganić.

U borbama 6. maja ubijeno je 77, ranjeno 82 i zarobljeno 3 neprijateljska vojnika. Zaplenjen je mitraljez, automat, 6 pušaka, 3.000 metaka i motocikl. U brigadi je poginulo 20, ranjeno 39 i nestalo 7 boraca. Izgubljeno je 3 puškomitraljeza, automat, minobacač i jedan jahaći konj.

Time je bila završena Karlovačka operacija u kojoj je Sedma brigada punih sedam dana i noći provela u neprekidnim borbama i pokretima, na pravcu glavnog udara jedinica 10. divizije u izuzetno nepovoljnim terenskim uslovima na koje borci i starešine nisu navikli. Teže su podnosili ravnicu i močvarno zemljište nego samu borbu sa neprijateljem koji se često pojavljivao na bliskim odstojanjima. U tim borbama brigada je izbacila iz stroja 726 neprijateljskih vojnika i oficira. U brigadi je poginulo 41, ranjeno 117 i nestalo 8 boraca. Zaplenjene su znatne količine naoružanja i opreme.

Poslednje borbe 7. brigade u ratu

Dok je Karlovačka operativna grupa divizija 2. armije dovršavala proterivanje neprijateljskih snaga sa sektora Karlovca, Unska operativna grupa divizija je 5. i 6. maja oslobodila Sunju, Petrinju, Sisak i niz drugih mesta na južnoj strani od Save u donjem toku Kupe i prednjim delovima ugrožavala komunikacije Jastrebarsko - Zagreb, pa je to bio razlog što su se glavne nemačke snage iz Karlovca od Jastrebarskog povlačile na sever prema Samoboru, umesto na istok prema Zagrebu. Na severnoj strani od Save 6. maja snage 1. armije prešle su reku Čazmu, ovladale mestom Čazma i Kutinom nastavljajući nastupanje prema Zagrebu, a 3. armija je 7. maja oslobodila Varaždin i Varaždinske Toplice, nastavljajući dejstva prema Celju i Mariboru. Prosečna udaljenost od linije koju je dostigla 1. armija, Čazma - Kutina do Zagreba, iznosila je 53 kilometra, a 3. armija od Varaždinskih Toplica 67 km severnije od Zagreba. U takvoj situaciji Generalštab JA je 7. maja izdao direktivu štabu 2. armije da sa divizijama koje su učestvovale u Karlovačkoj operaciji prodire u dolinu Save, zauzme Brežice i Krško i preseče odstupnicu nemačkim, domobranskim i četničkim snagama, koje se povlače komunikacijama Zagreb - Ljubljana, odnosno Celje, prema Austriji.

Na navedeni pravac povlačenja gravitirale su sve nemačke i ustaško-domobranske snage koje su se povlačile ispred snaga 1. i 2. armije. U njima su se nalazili ostaci sedam nemačkih divizija (7. SS, 11. policijske, 22, 41, 181. pešadijske, 373. i 369. legionarske) i šest ustaško-domobranskih divizija (3, 4, 5, 7, 8. i 9) i neutvrđen broj formacija četnika iz Srbije, Crne Gore i drugih krajeva zemlje, kao i brojni pripadnici političkih organizacija i organa okupatorsko-kvislinške vlasti, čiji je broj teško bilo pouzdanije utvrditi. Povlačenje svojih snaga Nemci su vršili do kraja organizovano i planski.

Nemačka je kapitulirala 8. maja 1945. i u 23,01 časova trebalo je da prestanu operacije na obe zaraćene strane. Istog dana Generalštab JA zatražio je od nemačkog komandanta Jugoistoka, general-pukovnika Aleksandra Lera, da poštuje odluku velikog admirala Denica, koji je objavio bezuslovnu

kapitulaciju Nemačke i da naredi potčinjenim jedinicama predaju bez borbe, odnosno da odmah prekinu ratna dejstva i predaju se jedinicama Jugoslovenske armije. Takav zahtev Generalštaba JA Ler nije uvažavao, već je čvrsto ostao pri odluci koju je doneo još 2. maja, dva dana posle pogibije Hitlera, da po svaku cenu izvuče svoje snage sa teritorije Jugoslavije u Austriju i naredio je jedinicama da se bore do kraja. U dnevnoj zapovesti za 2. maj 1945. on se obratio jedinicama sledećim rečima:

»Firer Adolf Hitler poginuo je danas (izvršio samoubistvo 30. aprila ali je Ler to skrivao od potčinjenih) na svom komandnom mestu. Veliki admiral Denic, shodno poslednjoj volji poginulog primio funkciju Firera. Položena zakletva Fireru prelazi na njega.

Vojnici moje grupe armija!

To što nas ovog trenutka najdublje potresa, treba da nađe svoj izraz jedino u našem vojničkom držanju i u hrabrosti. Vi stojite na naročito ugroženom mestu i daleko od otadžbine. I samo ako neprijatelj bude osećao strah od oštrice vaših mačeva, vi ćete se u nju vratiti. Izvršavajte i dalje moja naređenja vjerno kao i do sada. Sa takvom bezuslovnom poslušnošću ja mogu i hoću da vas vodim do kraja naše herojske borbe, onako kako to sada u dvostrukoj meri od svakog od vas zahteva časni završetak ove borbe i dobro otadžbine.«[389]

Kasniji tok događaja pokazivao je da su Lerovi vojnici i starešine dosledno sprovodili njegove zahteve u praksi, a oni koji su se ipak predavali, činili su to po sopstvenoj odluci, pritešnjeni bezizlaznim situacijama u koje su ih dovodile jedinice Jugoslovenske armije svojom odlučnošću i hrabrošću.

Po naređenju štaba 2. armije, od 8. maja izjutra, 4. divizija je imala zadatak da ovlada komunikacijama Zagreb - Ljubljana u dolini Save, na delu od Samobora isključno do Brežice zaključno, 26 km zapadno od Zagreba; 10. divizija na levom krilu 4. divizije od Krškog do Sevnice uključno, a 3. divizija na levom krilu 10. divizije od Sevnice isključno do Zidanog Mosta zaključno. Njihov zadatak je bio da spreče izvlačenje neprijateljskih snaga tim pravcem na severozapad i prisile ih na predaju. U rejonu Karlovca zadržana je 34. divizija radi čišćenja tog prostora od zaostalih ili namerno ostavljenih delova neprijatelja. Širina fronta kojeg su po zadatku štaba 2. armije trebale zaposesti 4, 10. i 3. divizija od Bregane do Zidanog Mosta iznosila je oko 50 kilometara. Na delu od Krškog do Zidanog Mosta korito Save ima oblik klisure kojom prolazi pruga i drumovi sa obe strane reke. Sava je na tom delu široka 100 do 150 metara i pri srednjem vodostaju duboka 4,5-6 metara, pa su retki mostovni prelazi imali izuzetan značaj.

Po okončanim borbama za Karlovac, 7. maja u 4 sata izjutra, 9. brigada, a nešto kasnije i 17. brigada 10. divizije prošle su kroz grad i stigle u rejon sela Draganić i Krašić, 5 do 15 km severno od željezničke stanice Draganići i u tim rejonima prenoćile. Osmog maja izjutra, na osnovu navedenog naređenja štaba 2. armije, sve jedinice 10. divizije izvršile su pokret na sever preko Zumberačke gore opštim pravcem Krašić - Kostanjevica - Krško, preko 60 km severno od mesta polaska. Sedma brigada je u prepodnevnim časovima tog dana izvršila pokret iz rejona željezničke stanice Draganići pravcem selo Draganići - Krašić, a odatle istočnim drumom preko sela Željezno i 9. maja naveče stigla u rejon Kostanjevice na Krki. Pošto su 9. i 17. brigada u taj

389) AVII, nemačka arhiva, k. 2, reg. br. 56/2.

rejon stigle tog dana izjutra, po naređenju štaba divizije obe su upućene preko sela Mraševo i Naklo prema Krškom i već došle u dodir sa neprijateljskim snagama na liniji navedenih sela i spletu drumova koji od Brežica i Krškog prolaze preko sela Cerklje - Leskovec - Velika Vas - Raka - Sevnice i obilaze komunikacije vodotokom Save kroz klisuru od Krškog do Sevnice. Tih dana u širokom pojasu oko Save od Zagreba do Ljubljane ili Celja sva naselja i drumovi bili su zakrčeni mešovitim snagama Nemaca, ustaša, domobrana, četnika, belogardejaca, pripadnika razne vrste policije, žandarma, milicije i mnogih drugih vojnih, poluvojnih i civilnih formacija i organizacija, naoružanih i bez oružja, koji su stalno bili na nogama, posedali svako uzvišenje ili pogodan objekat za odbranu i borbu uopšte.

Te večeri Sedma brigada je dobila zadatak da bez zadržavanja nastavi pokret pravcem Kostanjevica - Zameško - Smednik - Raka - Studenec - Log - Sevnica, ovlada mostom na reci Savi u rejonu Sevnice i preseče odstupanje neprijateljskih snaga prema Ljubljani i Celju preko Zidanog Mosta.[390] Zbog dubine dobijenog zadatka koja je iznosila preko 28 kilometara, brigada je krenula u 18 časova 9. maja, prošla kroz Kostanjevicu i noću 10. maja u jedan sat čelom kolone dostigla rejon sela Smednik, 2 km južno od sela Raka, i doznala da se drumom iz pravca Krškog preko sela Raka nalazi u pokretu velika kolona vojske. Štab brigade je brzo doneo odluku da sa 1. bataljonom izvrši napad u zahvatu druma pravo na selo Raka, sa 2. bataljonom istočno od Prvog, a Trećim bataljonom zapadno, sa zadatkom da preseku neprijateljsku kolonu na drumu i okruže selo Raka sa južne, istočne i zapadne strane. U taktičkom smislu koristeći noć da se što više približe neprijatelju i ne štedeći municiju za automatsko oružje, izvršili su energičan napad. Četvrti bataljon je zadržan u rezervi u rejonu sela Smednik u gotovosti za uvođenje u borbu prema potrebi.

U napadu, koji je počeo u dva sata noću i trajao do svanuća 10. maja, 1. i 2. bataljon su naprosto zbrisali deo neprijateljske kolone ispred sebe na drumu između sela Sela i Raka i zaokretom desnim krilom uspostavili front prema selu Raka sa južne i istočne strane, a 3. bataljon izbio u rejon crkve u zaseoku Vrh sa zapadne strane. U tom napadu u streljačkom stroju sa borcima su napadale i sve starešine jedinica na čelu sa štabovima bataljona, kao da su na Lerov savet svojim vojnicima - »samo ako neprijatelj bude osećao strah od oštrica vaših mačeva vi ćete se vratiti u otadžbinu« odgovarali drugim shvatanjem samo ako neprijatelj bude osećao strah od našeg oružja on će se prisiliti na predaju ili će biti uništen. U borbi do svanuća ubijeno je 40 vojnika koje Nemci nisu uspeli evakuisati i oko 40 konja, a ranjeno 49 i zaplenjeno 3 mitraljeza, puškomitraljez, minobacač, 40 pušaka, tri automata, 7.000 metaka i veliku količinu ratne opreme, a uništeno 30 zaprežnih kola. U brigadi je poginulo 12, a ranjeno 26 boraca.

Čim se razdanilo 10. maja Nemci su napustili pošumljene površine zemljišta i njihova vatra se utišala, a 1. i 2. bataljon su streljačkim strojevima pošli napred. Kad su izbili na južnu stranu potoka Lokavec u rejonu kružnog puta, neočekivano su ispred sebe ugledali veliki broj Nemaca na padinama blage kose koja se spušta u potok neposredno istočnije od sela Raka. Čim su primetili streljački stroj napadača počeli su mahati belim predmetima odeće uz masovne povike »Niks Šicen! Niks Šicen!« (Nichts schitzen) što su svi dobro razumeli »ne pucaj«. Opčinjeni tim prizorom borci su zalegli na ivicama

udoline i mahinalno prekinuli paljbu, kao po komandi. U tom trenutku na spoju 1. i 2. bataljona u streljačkom stroju na drumu našli su se članovi štaba iz 1. bataljona komandant Nikola Rudič i zamenik političkog komesara Jovo Kljajić, a iz 2. bataljona komandant Milan Plećaš i zamenik političkog komesara Rajko Šešum. Trenutne nedoumice u kojoj su se nalazili prekinula je pojava nemačkog majora u pratnji oficira kao prevodioca, koji su sa belom zastavom prišli drumom i saopštili da njihov komandant divizije radi prekida borbe traži sastanak sa starešinom ne manjeg čina od generala u 10 časova na mestu koje taj general odredi.

O tom događaju odmah je obavešten štab brigade, koji se približavao mestu zbivanja radi upoznavanja sa stvarnim razlozima naglog prekida borbe. Štab brigade je obavestio štab divizije i ubrzo se u štabu brigade našao komandant divizije Vojo Todorović. Tačno u zakazano vreme, iz sela Raka sa dva ili tri oficira u otvorenim terenskim kolima, pojavio se komandant 373. nemačke legionarske divizije »Tiger«, koja se u povlačenju iz borbi na sektoru Bosanska Dubica - Bosanska Kostajnica, preko Siska i Zagreba, uspela izvući u taj rejon. Ugovaranje uslova i načina predaje započelo je na komandnom mestu štaba 7. brigade nekoliko stotina metara pozadi streljačkog stroja 1. i 2. bataljona, a završilo se u štabu 2. armije, jer je nemački komandant postavljao uslove o kojima je meritorno mogao odlučivati samo Generalštab preko štaba 2. armije. Zbog toga je odlaganje oružja, izdvajanje oficira, podoficira, vojnika i otpremanje zarobljenika otpočelo u širem rejonu sela Raka tek oko 15 sati i trajalo je do kasno u noć.

Od ranije se znalo daje ova nemačka divizija brojala oko 8.000 naoružanih ljudi, a u dokumentima je zabeleženo da se tog dana predalo ukupno 3.755, po podacima sa kojima je verovatno raspolagao komandant te divizije u štabu 2. armije prilikom ugovaranja predaje, koji očigledno nisu bili tačni. U poređenju sa kasnije prikupljenim i izbrojanim količinama naoružanja i opreme koje je pripadalo toj diviziji, broj zarobljenih je morao biti za polovinu veći. Zabeleženo je da su se tog dana predali: [9I)]

- Štab divizije sa komandantom general-majorom Hans Joakim Grateštajnom, sa 105 ljudi, od kojih 18 oficira;
- 384. pešadijski puk sa 600 ljudi;
- 385. puk sa oko 850 ljudi;
- 373. dopunski bataljon sa 300 ljudi na čelu sa komandantom majorom Šteferom;
- 373. artiljerijski puk sa 400 ljudi, 9 topova čiji kalibar nije zabeležen, 16 topova kalibra 105 mm i dve baterije sa 4-5 topova i 200 ljudi;
- Odeljenje za vezu sa 200 ljudi;
- 977. bataljon »Nauče Šuter« sa 200 ljudi i komandantom poručnikom Korcelom (jedinica za osiguranje mostova);
- 510, 904. i 120. bataljon Ajzenban Ziherungs (Eisenbahn Sicherrungs) grupe F. F. sa oko 700 ljudi, sa komandantom majorom Mitil Valderom na čelu (jedinice za osiguranje željezničkih pruga);
- 16/999. tvrđavski bataljon sa 8. i 9. baterijom artiljerijskog puka sa 200 ljudi pod komandom poručnika Virca. Prema tim podacima od divizijskih jedinica povukao se prema Celju samo pionirski bataljon sa 250 ljudi.

Tako se dogodilo da 7. brigada bude prva jedinica koja je svojim energičnim dejstvom prisilila na predaju jednu nemačku diviziju u tim operacijama.

U noći 10/11. maja, u prethodnici brigade 1. bataljon se od sela Raka spustio u dolinu reke Save i drumom južnom obalom reke do 10 časova stigao u rejon Sevnice. U pokretu drumom od sela Raka do Sevnice, na dužini od 15 km, nailazio je na gomile naoružanja, isprevrtanih artiljerijskih oruđa, transportnih sredstava i opreme koja je pripadala 373. diviziji, a kod mostova i rejonu Sevnice na kompletnu bateriju višecevnih protivavionskih oruđa, napuštenu na vatrenim položajima u duboko ukopanim rovovima za kružnu odbranu. Čim je stigao bataljon je poseo te položaje i drumski i željeznički most na ušću Mirne u Savu, a po pristizanju 2. i 4. bataljona brigada je zaposela širi rejon Sevnice na obe strane Save i tako sačuvala mostove od rušenja. Treći bataljon zaposeo je jake položaje u rejonu sela Impolje, 3 km jugoistočno iznad Sevnice, radi obezbeđenja zaleđa brigade i kontrole prostora u trouglu ušća Mirne u Savu.

Istovremeno, severnom stranom Save drumom i željezničkom prugom od Krškog prema Sevnici i Zidanom Mostu kretala se nepregledna kolona ustaško-domobranskih i drugih kvislinških formacija. Na naše pozive na predaju nije pristajala da pređe preko mostova na drugu stranu reke i preda oružje, ali to oružje nije ni upotrebljavala. Da bi poseli pogodne položaje na toj strani reke, borci brigade su se morali provlačiti kroz kolonu. Nakon dužeg iščekivanja ništa drugo nije preostalo već da brigada iz celokupnog naoružanja, uključujući i višecevne protivavionske topove, otvori vatru iznad glava tih vojnika. Tek tada su počeli prelaziti na drugu stranu reke i odlagati oružje na gomilu pred uperenim cevima boraca na položajima oko mosta. Do kraja dana zarobljeno ih je oko 1.500 sa oružjem, a još više bez oružja koje su bacali u reku ili ostavljali usput na drugim mestima da ga ne bi predavali.

Jedinice 3, 4. i 10. divizije 11. maja zaposele su južnu obalu Save od Bregane do Zidanog Mosta, presekle sve komunikacije u tom prostoru i stavile pod kontrolu sve mostove na reci Savi. Glavnina neprijateljskih snaga sa širokog prostora Zagreba, umesto dolinom Save prema Ljubljani i Celju, bila je prisiljena da se povlači pravo na sever dolinom Krapnice i Sutle prema Mariboru i Dravogradu. Putni pravci u prostoru severno od linije Brežice - Zigani Most u dolini Save pa do linije Šentjur - Celje na dubini 45 do 50 km ispred jedinica 4, 10. a delom i 3. divizije ostali su neiskorišteni. Pošto su snage Unske operativne grupe divizija 2. armije i snage 3. armije 11. maja već ovladale rejonom Rogaške Slatine i Slovenske Bistrice, to su dalja dejstva jedinica 4. i 10. divizije na sever praktično prestala, pa su na ovoj liniji bile zadržane.

Na prostoru Sevnica - Impolje - Raka - Krško Sedma brigada je ostala do 22. maja i u tom vremenu izvršavala tri osnovna zadatka. Jedan je sačekivanje i hvatanje neprijateljskih grupa različite jačine koje su se izdvajale iz svojih jedinica i izbegavajući puteve i naselja nastojale probijati na severozapad prema Austriji i Italiji. Najčešće su ih sačinjavale ustaše i drugi okoreli zločinci i ubice u nameri da po svaku cenu izbegnu zaslužene kazne za nedela koja su činili tokom rata u svim krajevima zemlje. U otkrivanju i hvatanju tih grupa, svaka opuštenost i lakomislenost boraca i starešina plaćala se smrću na najsuroviji način. U tom smislu ilustrativan je slučaj komandira voda u 3. bataljonu Đure Gutića, kojeg su sa još dva ili tri borca isekli noževima u dvorištu usamljene kuće kada su im nesmotreno dopali u ruke u prostoru između Impolja i sela Raka.

Drugi zadatak brigade bio je prikupljanje oružja i ratne opreme 373. nemačke divizije i drugih jedinica u tom prostoru, koja se u vreme vođenja borbe sa njima od 10. do 12. maja nije mogla pokupiti. Iz sačinjavanih spiskova koje su jedinice svakog dana dostavljale štabu brigade vidi se da je u tom vremenu prikupljeno i predato u magacine u Krškom:

- 62 artiljerijska oruđa i 188 minobacača raznih kalibara; 466 mitraljeza i puškomitraljeza; 108 automata; 3.732 puške i 106 pištolja;
- 224. 987 artiljerijskih i minobacačkih granata i mina sa odgovarajućom količinom dopunskih punjenja i upaljačima; 1.939.810 metaka za puške i automate i 15.791 komada ručnih bombi;
- 10.290 predmeta vojne opreme razne vrste (opasači, uprtači, šljemovi, noževi za puške, logorska oprema i dr.);
- 4.947 pari vojničke odeće i obuće;
- 83 motorna vozila sa pripadajućim alatom, opremom i radionicama za opravku u poljskim uslovima;
- 300 zaprežnih, tovarnih i jahaćih konja sa kompletnom opremom;
- U tehničkim sredstvima: 16 radio-stanica; 46 poljskih telefona sa 142 kalema poljskog telefonskog kabla; 2 radio-aparata, 16 pisaćih mašina i velike količine kancelarijskog materijala, intendantske opreme i mnogo štošta drugog.[392]

Treći zadatak je bio obezbeđivanje i razvrstavanje zarobljenika u privremenom sabirnom logoru pored Krškog u kojeg su dopremane zarobljene ustaše, četnici i pripadnici raznih vojnih i civilnih organa i organizacija kvislinških vlasti, koje su zarobljavale jedinice 2. armije u tom prostoru.

To su bili poslednji ratni zadaci 7. brigade u čijem je izvršavanju postigla rezultate koji su prevazilazili njene realne mogućnosti.

Nošeni saznanjem da je nastupio trenutak definitivnog obračuna sa neprijateljem, protiv kojeg su ratovali pune četiri godine, borci i starešine brigade ulagali su mnogo napora da u tim borbama svaki dobijeni zadatak izvrše što bolje.

Posleratni borbeni i drugi zadaci brigade

U poslednjoj etapi završnih operacija za oslobođenje zemlje do 15. maja 1945. proterane su i poslednje okupatorske snage sa državne teritorije Jugoslavije. U tim borbama zarobljeno je preko 300.000 neprijateljskih vojnika i oficira, od kojih oko 175.000 Nemaca i veliki deo kvislinških snaga. U raznim krajevima zemlje skrivale su se brojne grupe ustaša, četnika, bele garde, balista i drugih pripadnika raznih formacija i organizacija, koje su očekujući rascep među Saveznicima još u vreme trajanja završnih operacija, sprovodile žestoku vojnu i političku aktivnost unutar zemlje i kod zapadnih Saveznika antihitlerovske koalicije da posle odlaska Nemaca spreče uspostavljanje oblika državnog, privrednog i političkog uređenja zemlje za koju se je borio narod na čelu sa KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi. Čim su prestale borbe sa nemačkim snagama i kvislinškim formacijama koje su se povlačile sa njima, došlo je do krize u odnosima nove Jugoslavije sa zapadnim saveznicima. Formalni i stvarni povod toj krizi bio je njihov zahtev da se snage JA koje su oslobodile Istru i Slovenačko primorje sa Trstom i Goricom, uz pretnju silom, povuku u granice predratne Jugoslavije, što je značilo nepriznavanje odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a. Iza negacije Avnojevskih odluka uopšte stajale su kontrarevolucionarne snage u zemlji. U Hrvatskoj su te snage u sprezi sa katoličkim klerom i rukovodstvom Hrvatske seljačke stranke (HSS) tražile od zapadnih saveznika da spreče pobedu revolucije, dolazak komunista na vlast, da zaštite njihovu kvislinšku tvorevinu NDH itd. U Sloveniji su pokušavale da slovenačko domobranstvo proglase »Slovenačkom narodnom vojskom« da formiraju »narodnu vladu« koja će preuzeti vlast posle povlačenja Nemaca. Četnički pokret Draže Mihailovića nije ni prekidao borbu u očekivanju da će snage zapadnih Saveznika zaposesti, ako ne celu, a ono bar delove jugoslovenske teritorije i sačuvati vlast monarhije. Zbog toga se najbrojnija grupacija od oko 5.500 četnika za vreme borbi u srednjoj Bosni polovinom aprila povlačila na istok, ali je 15. maja bila uništena na prostoru Zelengore. Mali broj preživelih, sa Dražom na čelu, bio je razbijen u grupe koje su kasnije izvodile subverzivnu aktivnost protiv nove vlasti.

Iz tih razloga jedinice JA po završetku ratnih dejstava nisu se mogle razmeštati po kasarnama u gradovima, već po teritorijama koje je trebalo pokrivati i kontrolisati. Po naređenju štaba armije, od 18. maja, u okviru 10. divizije, Sedma brigada je 23. maja 1945. izvršila pokret iz rejona Krško pravcem Zaprešić - Zagreb - Sesvete - Kraljevec - Križ - Batina - Banova Jaruga i posle četiri dana napornog marša u kojem je prešla 101 kilometar, 27. maja uveče stigla u rejon Pakraca na severozapadnim padinama planine Psunj u Slavoniji. Na delu puta od Banove Jaruge do Pakraca, u dužini od 27 km, pešadijski delovi su prevezeni željeznicom. U Pakracu je brigada imala trodnevni predah do 30. maja naveče, učestvovala u smotri jedinica 10. divizije, a sutradan 31. maja nastavila pokret prevoženjem željeznicom do

Osijeka, a odatle pešice do Đakova, gde je stigla 2. juna, bez 3. bataljona koji je imao zadatak da iz Gornjeg Miholjca sprovede grupu zarobljenika do Osijeka i preda Vojnoj oblasti za Slavoniju. Po izvršenom zadatku bataljon se 3. juna priključio glavnini brigade u Đakovu.

Potreba za upućivanje Sedme brigade u rejon Đakova proisticala je iz opšteg zadatka 10. divizije da ostvari potpunu kontrolu u prostoru planine Papuk i Dilj Gore, otkriva i progoni zaostale ili kasnije organizovano ubacivane grupe ustaša, suzbija njihovu vojnu i propagandnu aktivnost. U Đakovu je brigada ostala do 18. jula 1945. i iz tog rejona kontrolisala istočne padine Dilj Gore, a potom se po naređenju štaba divizije prebacila u Slavonski Brod radi obezbeđenja najvažnijih privrednih objekata i mosta na reci Savi u tom prostoru. U Slavonskom brodu brigada se zadržala tri dana i u tom vremenu izvršila reorganizaciju jedinica po novoj formaciji. Rasformiran je 2. bataljon i njegovo ljudstvo je raspoređeno u ostale jedinice brigade, a 4. bataljon dobio redni broj 2. Formirana je četa automatičara, četa protivtenkovskih pušaka, inžinjerijska i četa za snabdevanje.

Uveče 21. jula brigada je po naređenju štaba divizije iz Slavonskog Broda prebačena u Slavonsku Požegu, a nekoliko dana kasnije u naselja na južnoj strani planine Papuk, na liniji selo Velika - Vetovo - Kutjevo - Gradište, sa zadatkom da vrši kontrolu u prostoru planine Papuk, Krndija i Dilj Gora, otkriva i progoni grupe ustaša koje su se u tom prostoru skrivale ili u njega ubacivale iz inostranstva, izvodile diverzantske akcije i sprovodile subverzivnu propagandnu aktivnost. U tom prostoru brigada je ostala sve do novembra 1945. i u tom vremenu otkrila 35 takvih grupa, jačine 3 do 5, pa čak i do 50 lica. Izvela je 63 potere, u kojima je ubijeno 2, ranjen 1 i zarobljeno 46, među kojima 6 pobeglih iz logora. Zaplenjeno 3 puške, 2 pištolja, 18.300 metaka i 113 mina za minobacače raznog kalibra.[391]

Boraveći na tom prostoru brigada je razvijala političku i kulturnu aktivnost sa stanovništvom, okupljala omladinu i vršila veoma uspešan uticaj na narod, u cilju njihovog odvajanja od politike HSS-e, koja je imala veliki uticaj u tim krajevima i takvom aktivnošću doprinosila razjašnjavanju suštine novog društvenog uređenja zemlje, uspešnijem odvijanju predizborne kampanje i obezbeđenju izbora za Ustavotvornu skupštinu u oktobru i novembru 1945.

Krajem septembra 1945, po naređenju štaba 10. divizije, brigada je sa svim svojim delovima prebačena na severnu stranu planine Papuk na sektor Virovitica - Virje - Đurđevac na jugoslovensko-mađarsku granicu sa istim zadacima, izvršila demobilizaciju starijih godišta boraca i starešina, a u aprilu 1946. sa svim snagama 10. divizije prebačena u Srbiju i promenila tri garnizona: Kragujevac, Smederevsku Palanku i Požarevac. U jesen 1947. godine u Požarevcu je ugašena kao ratna jedinica, a negovanje njenih ratnih tradicija prenešeno na jednu organizacionu jedinicu u školskom centru za obuku vozača borbenih vozila u Banja Luci.

Eto, u tome bi bila lična karta i ratna biografija Sedme krajiške brigade, ispisivana u ratovanju za slobodu zemlje, dugotrajno i mukotrpno sa posrtanjima i uspravljanjima, ali nikad klonulog duha njenih boraca i rukovodilaca. U 854 dana rata njene jedinice su 342 ili u prošeku svaka 2,5 dana vodile borbu u kojoj su 150 puta bile u napadima, 139 puta u odbrani i 53 puta u zasedama. U tim borbama brigada je zarobila 10.148 neprijateljskih vojnika i starešina, a pretpostavlja se da je ubila i ranila daljih 8.353. Ratni plen u

opremi i naoružanju prevazilazio je potrebe za opremanje jake divizije. Uništila je 26 lokomotiva, 340 vagona, porušila 4 stanice i preko 20 km koloseka. Na putevima je uništila 130 transportnih i borbenih vozila, porušila 24 mosta i zarušila desetine kilometara drumova. Oslobodila je ili učestvovala u oslobađanju 23 veća naselja gradskog tipa i veliki broj naseobina u četiri naše sadašnje republike.

Pretpostavlja se da je od formiranja do kraja rata kroz brigadu prošlo oko 7.000 boraca. Dugotrajnim istraživanjima identifikano je 4.119, od kojih je bilo 3.156 srpske, 800 muslimanske, 120 hrvatske, 15 crnogorske, 5 slovenačke i 23 ostalih nacionalnosti. Po socijalnoj pripadnosti bilo je 2.159 zemljoradnika, 1.715 radnika, 126 đaka, 78 studenata, 9 intelektualaca i 27 službenika,*' prema organizovanosti 950 članova KPJ i 1.378 članova SKOJ-a. U borbama je izbačeno iz stroja 2.527, od kojih 1.506 poginulih, oko 979 ranjenih i 42 nestala.

***) Ratni dnevnik brigade i druga knjiga sećanja boraca 7. krajiške brigade, izd. 1987.**

Izvori podataka i literatura

a) Objavljena dokumenta:

Zbornici dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugosla vije 1941-1945.
- Tom I, knjiga 10, 11. i 12;
- Tom II, knjiga 8, 9. i 12;
- Tom III, knjiga 5;
- Tom IV, knjiga 1. do 34;
- Tom IX, knjiga 1. do 9;
- Tom XII, knjiga 3;
- Tom XIV, knjiga 2;
- Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR-u, knj. 1. i 2.

b) Neobjavljena dokumenta:

Arhiv narodnooslobodilačkog rata - Dokumenta komandi i jedinica Narodno oslobodilačke vojske:
- Vrhovnog štaba NOV i POJ;
- Druge armije JA;
- Operativnog štaba za Bosansku krajinu;
- Prvog bosanskog korpusa;
- Prvog proleterskog korpusa;
- Petog korpusa NOVJ;
- Pete krajiške divizije;
- Prve proleterske divizije;
- Druge proleterske divizije;
- Treće udarne divizije;
- Šeste proleterske divizije;
- Sedme banijske divizije;
- Četvrte krajiške divizije;
- Desete krajiške divizije;
- Devete dalmatinske divizije;
- Prve krajiške brigade;
- Četvrte krajiške brigade;
- Šest krajiške brigade;
- Sedme krajiške brigade;
- Osme krajiške brigade;
- Devete krajiške brigade;
- Jedanaeste krajiške brigade;
- Trinaeste krajiške brigade;
- Sedamnaeste krajiške brigade;
- Prve proleterske brigade;
- Druge proleterske brigade;
- Treće krajiške brigade;
- Treće sandžačke brigade;
- Prve dalmatinske brigade;
- Druge dalmatinske brigade;
- Četvrte crnogorske brigade;
- Desete hercegovačke brigade;

- Sedme banijske brigade;
- Šesnaeste banijske brigade;
- Šeste istočnobosanske brigade;
- Prve majevičke brigade;
- Četnička arhiva;
- Arhiva ustaško-domobranskih jedinica;
- Arhiva organa i ustanova NDH;
- Arhiva nemačkih jedinica;
- Mikrofilmovi nacionalnog arhiva Vašington;
- Mikrofilmovi arhiva Frajburg;
- Arhiva istorijskog odeljenja CK KPJ, Beograd;
- Arhiva istorijskog odeljenja CK SK BiH, Sarajevo.

c) Literatura:

- Josip Broz Tito, Govori i članci,»knj. 5, Zagreb, 1959;
- Josip Broz Tito, Sjećanja na dane oslobodilačke borbe, NIRO Komunist, Beograd;
- Edvard Kardelj, Borba za oslobođenje Jugoslavije, Beograd, 1945;
- Peti kongres KPJ (Stenografske beleške), Kultura, Beograd, 1949;
- Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, knj. 1. i 2, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1958-1960;
- Vojna enciklopedija, Tom 2-9, Redakcija VE, Beograd, 1958-1969;
- Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije 1941-1945, knj. 1. i 2, BIGZ, Beograd, 1980;
- Vojna istorija, udžbenik za Vojne akademije, VIZ, Beograd, 1980;
- Istorija SKJ, NIRO »Komunist«, Beograd, 1985;
- Branko Petranović, Istorija Jugoslavije 1918-1978, NOLIT, Beograd, 1981;
- Janko Pleterski: Nacije, Jugoslavija, Revolucija, NIRO »Komunist«, Beograd, 1985;
- Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964;
- Intendantska služba u NOR-u, VIZ, Beograd, 1973;
- Ratna sećanja aktivista Jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. 1, 2. i 3, »Kultura«, Beograd, 1961;
- Zbornik radova, »Neretva«, knj. 1, 2. i 3, VIZ, Beograd, 1965;
- Zbornik radova, »Sutjeska«, knj. 1-5, Vojno delo, Beograd, 1958;
- Zbornik radova, »Krajiške brigade«, Ljubljana, 1945;
- Milan Zorić, Ribnički partizanski odred, VIZ, Beograd, 1967;
- Drago Karasijević, Peti korpus NOVJ, VIZ, Beograd, 1985;
- Drago Karasijević, Četvrta krajiška divizija, VINC, Beograd, 1986;
- Milorad Gončin i Stevo Rauš, Prva krajiška brigada, Beograd, 1984;
- Savo Trikić, Treća krajiška proleterska brigada, VINC, Beograd, 1987;
- Branko Damjanović i Savo Popović, Šesta krajiška brigada, VIZ, Beograd, 1985;
- Zbornik sećanja, Sedma krajiška brigada, knj. 1. i 2, »Glas«, Banjaluka, 1978; Vojna štamparija Beograd, 1987;
- Ratni operativni dnevnik 7. krajiške brigade, AVII, Beograd;
- Vladimir Dedijer, Dnevnik, knj. 1-3, Državni izdavački Zavod Jugoslavije, Beograd 1945-1950; Jugoslovenska knjiga, 1951;
- Zbornik sećanja, Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji, knj. 1. i 2, »Budućnost«, Novi Sad, 1981, »Svjetlost«, Sarajevo, 1982;
- Erich Schmidt-Richberg, Der Endkamph auf der Balkan, Kurt Vowinckel, Heidelberg, 1955;
- Gertler Rudolf, Der Weg der 118. Jäger Division, Druck von Druckerei Walch, Auksburg, 1955;
- Druga dokumenta i napisi o ratu i 7. krajiškoj brigadi.

PR VI ŠTAB BRIGADE

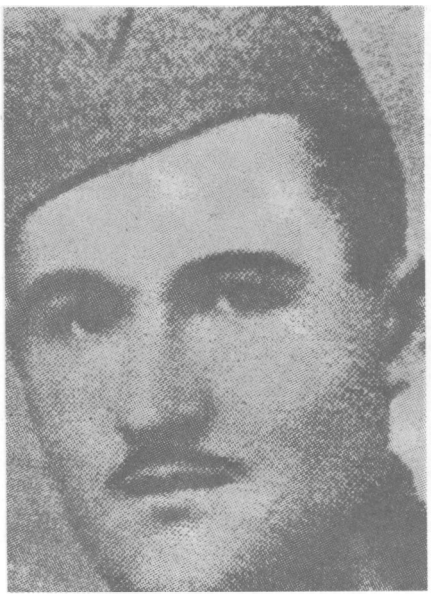

Rade Marijanac
komandant brigade

Ljubo Babić
politički komesar

Milan Zorić
zamenik komandanta

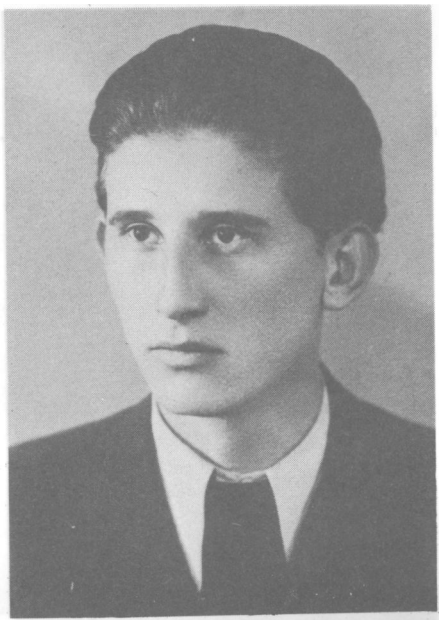

Mijuško Šibalić
zamenik političkog komesara

Dušanka Kovačević
član politodjela

Milisav Raičević
rukovodilac politodjela brigade

Istaknuti komandanti 7. krajiške brigade uspešno i dugo su vodili brigadu:

Milan J. Bosnić

Rade D. Brkić

Kolona 7. krajiške brigade na maršu između Fojnice i Kreševa u jesen 1943. god.

Grupa boraca 4. bataljona (gornji pa donji red): Dušan Popović, Simo Jojić, Petar Vidović, Raza Đeladinović, Gliša Gluvić, Steva Obradović, Milan-Mile Rosić, Jovo Perlaš i Pero Buvač (u Bakovićima novembra 1944. god.)

Deo članova Štaba brigade i 4. bataljona: Milan Bosnić - komandant brigade, Čedo Jovanovič - politički komesar brigade, Šefik Talič - član štaba brigade (stoje), Velimir-Vele Miletič - obaveštajni oficir brigade, Slavko Vuković - komandant 4. bataljona i Đoko Petrocki - zamenik komesara 4. bataljona (Turbe, oktobra 1943. god.)

Partijski sastanak - teoretsko uzdizanje

Grupa boraca 1. bataljona na času obuke na minobacaču: Blago je Đukić (prvi s leva) - zamenik komandanta bataljona, Đorđe Jović-Lala (drugi s leva u prednjem redu) - komandant bataljona, Uzeir Mlivo (levo od minobacača) - komandir pratećeg voda (april 1944. god.)

Grupa rukovodilaca brigade: (stoje) Milan Plećaš - zamenik komandanta 3. bataljona, Milan Kapelan - komandant 2. bataljona, Steva Aranđelović - zamenik komesara 4. bataljona, Lazar Simić - komandant 4. bataljona, Jovo Kljajić - zamenik komesara 1. bataljona, Pero Dujić - komandant 3. bataljona, (čuče) Nikola Kljajić - komesar 1. bataljona i Danilo Đidara - komesar 3. bataljona (kod Kreševa novembra 1944. god.)

Grupa boraca 1. bataljona (stoje) Raduka Simo, Nerac Dušan, neidentifikovana drugarica i borac s mašinkom, Dane Knežević - komesar čete, Stana Knežević, Mile Mrkšić - komandir čete, (čuče) Nikola Kljajić - komesar bataljona, Danka Kecman, Blagoje Dukić - zamenik komandanta bataljona i neidentifikovana drugarica

Grupa dečaka boraca-kurira sa svojim vršnjakom starešinom Simom Turkićem u tek oslobođenom Bugojnu (septembra 1944. god.)

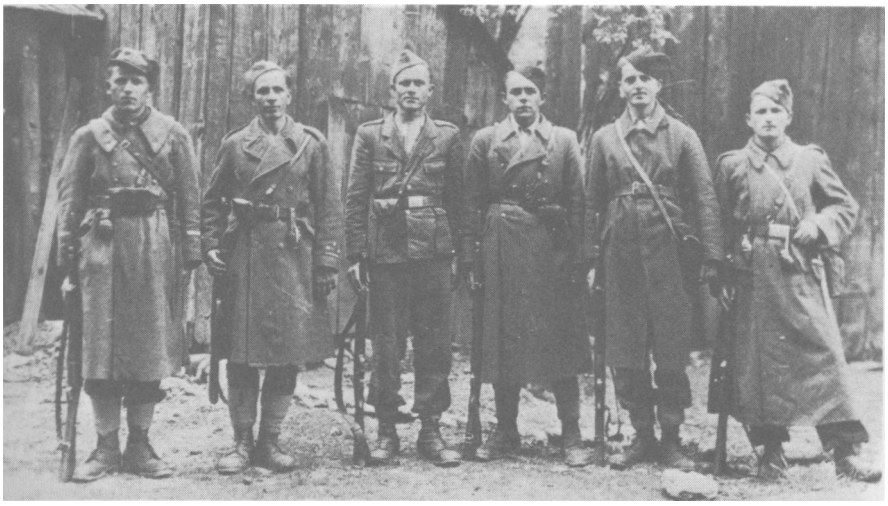

Borci 4. bataljona: Savo Lovre - komandir čete, Uroš Jelić, Sekula Vujković, Stanko Prole, Tode Stojanović - »Ubiparip« i Branko Savić - »Proleter« (Fojnica, jesen 1944. god.)

Štab 2. bataljona sa grupom boraca: Rajko Šešum pomoćnik komesara i Milan Kapelan komandant bataljona, Desa Kapelan, Mitar Vojinović komesar bataljona, Ostoja Kokanović omladinski rukovodilac (stoje), Petar Vidović, Vojo Ilić obaveštajni oficir, Simo Rađenović komandir čete i Nisveta Čajo bolničarka (čuče), u Bakovićima 15. 11. 1944.

Prebacivanje skelom preko reke Bosne u Zenicu delova 7. krajiške brigade, u čijem su oslobođenju učestvovali, u blizini srušenog mosta (12. aprila 1945. god.)

Zenica danas - novi most, na mestu starog koga su Nemci digli u vazduh gde se u Zenicu skelom prebacila brigada, nosi naziv »Most VII krajiške brigade«

Štab brigade pred Karlovačku operaciju sa grupom boraca (sleva 6, 7. i 11.) Rade Brkić - komandant brigade, Drago Marić - komesar brigade i Lazar Simić - načelnik štaba (Slunj koncem aprila 1945. god.)

Železnički most na reci Kupi sa bunkerom koga je početkom maja 1945. god. zauzela 7. krajiška brigada, prešla preko njega i doprinela bržem oslobođenju Karlovca

Borci 7. krajiške brigade sprovode kolonu zarobljenih Nemaca kod Rake u Sloveniji (10. maj 1945. god.)

Stroj 7. krajiške brigade na smotri 10. divizije u Pakracu (polovinom maja 1945. god.)

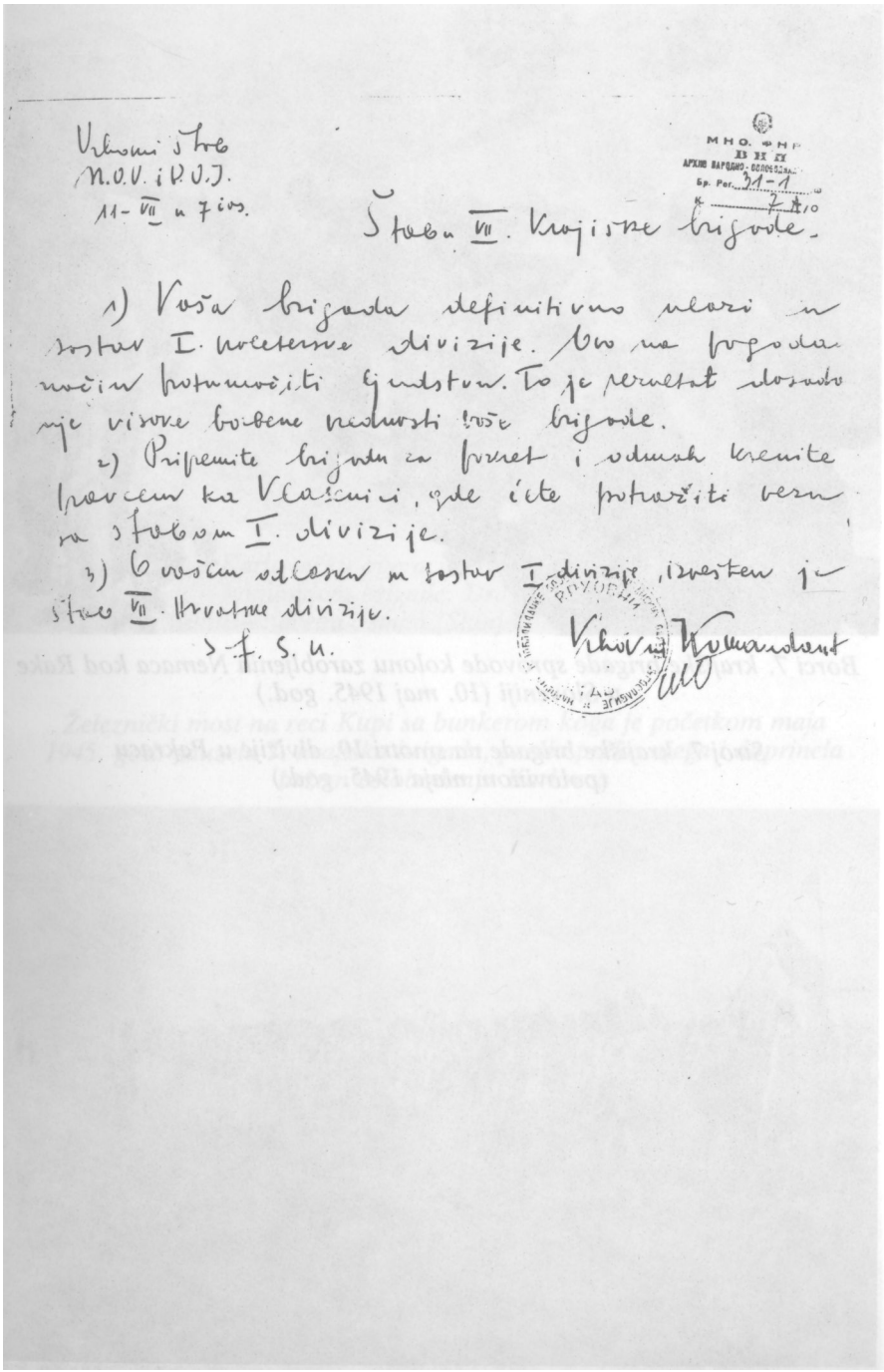

Vrhovni štab
N.O.V. i P.O.J.
11-VII u 7 ujutro.

Štabu VII. Krajiške brigade.

1) Vaša brigada definitivno ulazi u sastav I. proletersko divizije. Ovo na bogodan način potvrđuje gledstvo. To je pretetat uloženo nje visoke borbene vrednosti vaše brigade.

2) Pripremite brigadu za pokret i odmah krenite pravcem ka Vlašenici, gde ćete potražiti vezu sa štabom I. divizije.

3) O vašem odlasku u sastav I. divizije, izvešten je štab VII. Hrvatske divizije.

S. f. S. u.

Vrhovni komandant

МНО. ФНР
ВЕ IV
АРХИВ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКЕ
Бр. Рег. 31-1
7.X.10

Naređenje Vrhovnog štaba NOV i POJ o ulasku brigade u 1. diviziju

Korice listova i džepnih novina koje je izdavala brigada u ratu

Borci 7. krajiške brigade poginuli od 27. decembra 1942. godine do kraja rata, 15. maja 1945. godine

Do ovog pregleda poginulih boraca 7. krajiške brigade došli smo posle 12-godišnjeg rada. Tada smo počeli prikupljati podatke za »prvi stroj«, tj. o svim borcima koji su bili u stroju prilikom formiranja brigade, da bi ih objavili u prvoj knjizi zbornika sećanja boraca. Međutim, prva knjiga zbornika štampana je 1978. godine, ali bez spiska »prvog stroja« jer nismo imali podataka o svim borcima.

Ubrzo posle izdavanja prve knjige počele su pripreme za izdavanje i druge knjige zbornika sećanja boraca. Smatrali smo da borce ne treba odvajati, pa je odlučeno da se u drugoj knjizi objave podaci o svim borcima koji su bili u brigadi, a ne samo o onima iz »prvog stroja«. Tako je u prilogu druge knjige zbornika sećanja boraca, štampanoj 1987. godine, objavljen spisak svih poginulih i preživelih boraca sa osnovnim podacima. U spisku su dati podaci za 4.119 boraca. Na žalost, spisak je imao niz nedostataka: priličan broj boraca nije bio u spisku, mnogi podaci su bili netačni, neki borci su uneti dva puta zbog razlike u podacima i si., što je izazvalo reakcije boraca i njihovih porodica.

Još pre izlaska druge knjige zbornika sećanja boraca vršene su pripreme i za izdavanje monografije 7. krajiške brigade. Da bismo, koliko je to moguće, ispravili greške iz spiska uz drugu knjigu zbornika, te da bismo se ujedno odužili poginulim drugovima, odlučeno je da se uz monografiju objavi redigovan spisak poginulih boraca. Uz pomoć preko dvadeset opštinskih odbora SUBNOR-a iz Bosanske krajine i centralne Bosne, sekcija boraca 7. krajiške brigade i mnogih boraca, uspeli smo ispraviti mnoge greške objavljene u drugoj knjizi sećanja i prikupiti podatke za još 70 poginulih boraca. Budući da su podaci o 57 boraca bili dvaput prikazani, ovde se daju podaci za 1.509 poginulih boraca, umesto 1.490 koliko ih je bilo u drugoj knjizi zbornika sećanja.

U ovom spisku poginulih nalaze se i borci 2. bataljona (Ribničkog), koji su poginuli do aprila 1943. godine, do kada se smatra da je ovaj bataljon bio u sastavu 7. krajiške brigade. Zatim, u spisku je i izvestan broj boraca koji su poginuli u drugim jedinicama, a koji su bili duže vreme borci 7. krajiške brigade. Napokon, tu se nalazi i desetak boraca koji su poginuli posle rata, u borbi protiv ostataka oružanih grupa saradnika okupatora.

Ipak, posle višegodišnjeg i mukotrpnog rada na prikupljanju podataka o poginulima, ne možemo tvrditi da je ovaj spisak potpun. Ipak, nadamo se da nije izostavljen veliki broj poginulih drugova. Teško je sada, 47 godina od formiranja brigade, vršiti istraživanja kada ne postoje sigurni izvori - pisani dokumenti.

Ovaj spisak sa podacima o poginulim borcima plod je savesnog i dugotrajnog rada više desetina drugova iz dvadesetak opštinskih odbora SUBNOR-a, sa čijih je terena brigada formirana i odakle je popunjavana, sekcija boraca 7. krajiške brigade i pojedinih boraca. Za taj trud odajemo svima veliku

zahvalnost. Isto priznanje i zahvalnost zaslužuje i grupa drugova iz sekcije boraca u Beogradu, koja je dobijene podatke sa terena i dokumente iz drugih izvora sredila i omogućila njihovo objavljivanje u drugoj knjizi zbornika sećanja 7. krajiške brigade. U toj grupi radili su Živko Cvijanović, Ljubo Peno, Nedeljko Mrđen, Petar Vidović i Vaso Knežević, koji je i definitivno uobličio ovaj spisak poginulih.

A

ABIHAJEV *Ahodin*, rođen u Urtringalijskoj oblasti, SSSR. Rus, radnik. U NOB-u od januara 1945. Borac pratećeg voda, 2. bataljona. Poginuo 12. 2. 1945. u Zaselju, kod Travnika.

AVLIJAŠ Ostoje *Grujo*, rođen 1923. u Kralupima, Visoko. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1945. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 20.3.1945. u Kralupima.

AVUNIĆ *Rašid*, rođen 1923. u Žapolju, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1945. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 18. 2. 1945. u Hladivcima, Konjic.

ADAMOVIĆ *Ilija*, rođen 1922. u Sanskom Mostu. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 28. maja 1943. na Pivskoj planini.

ADAMOVIĆ *Jakov*, rođen u Bosanskoj Krupi. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac pratećeg voda 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. u rejonu Miljevine.

ADEMOVIĆ Sulje *Esad*, rođen 1908. u Jajcu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1941. Zamenik komesara 1. čete 1. bataljona. Poginuo 8. marta 1943. kod Rame.

ADILOVIĆ Mehmeda *Mulo*, rođen 1923. u Visokom. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. u Moštanici kod Zenice.

ADILOVIĆ *Muho*, rođen 1923. u Arnautovićima, Breza. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 11. 4. 1945. u Rajčićima, Zenica.

ADIČEVIĆ *Muga*, rođen 1923. u Arnautovićima, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. na koti 900 (Rogoz), istočno od Zenice.

ADŽIAHMETOVIĆ *Salih*, rođen 1927. u Sarajevu. Musliman, radnik. U NOB-u od januara 1945. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 13. 3. 1945. kod Busovače.

AJANOVIĆ *Ešref*, rođen u Bugojnu. Musliman, radnik. U NOB-u od januara 1945. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 27. 2. 1945. u Buselju kod Busovače.

AJANOVIĆ *Enver*, rođen 1926. u Bugojnu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 5. 4.1945. u Kovamboukodllijaša.

AJKIĆ Čamila *Mustafa*, rođen 1922. u Majevcu, Šipovo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od avgusta 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 11. novembra 1944. kod Busovače.

ALANDINI *Abdulah*, rođen 1915. u Školoju, Čačice, Višegrad. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1945. Borac pratećeg voda 3. bataljona. Poginuo 12.2.1945. u Zaselju kod Travnika.

ALBANI *Đovani*, rođen u Laspeciji, Italija. Italijan, radnik. U NOB-u od januara 1945. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 5. 5. 1945. u Draganiću kod Karlovca.

ALEKSIĆ Nikole *Branko*, rođen 1912. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. Član KPJ od 1941. U NOB-u od 1941. Delegat voda 2. čete 3. bataljona. Poginuo 28. 5. 1943. u rejonu izvora Pive.

ALEKSIĆ Save *Đorđe*, rođen 1919. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac i desetar 2. čete 3. bataljona. Poginuo 17. maja 1943. na planini Sinjajevini.

ALEKSIĆ Pere *Mirko*, rođen 1923. u Trijebovu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo juna 1943. na Zelengori.

ALEKSIĆ Pere *Lakin,* rođen 1920. u Trijebovu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo u prvoj polovici juna 1943. na Zelengori.

ALEKSIĆ *Pero,* rođen 1921. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju.

ALEKSIĆ Mitra *Pero,* rođen 1926. u selu Luke, Hadžići. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. kod Kreševa.

ALETA Sulje *Džemal,* rođen 1925. u Bukovici, Pljevlja. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. 5. 1945. kod Rake, Krško, Slovenija.

ALETOVIĆ *Petar,* rođen 1912. u Lukama, Pale kod Sarajeva. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1945. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. u Miškovci kod Zenice.

ALIBEGOVIĆ *Omer,* rođen 1927. u Fojnici. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od marta 1945. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 11.4.1945. kod Zenice.

ALISPAHIĆ Ahmeta .4vdo, rođen 1921. u Putišu, Busovača. Musliman, radnik. U NOB-u od avgusta 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 11. 4. 1945. kod Zenice.

AMIDŽIĆ Stevana *Gojko,* rođen 1922. u Dragoraju, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac-puškomitraljezac 3. čete 3. bataljona. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

AMIDŽIĆ N. *Đuro,* rođen 1914. u Gornjoj Previji, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Komandir 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. u Ribniku kod Ključa.

AMIDŽIĆ Sime *Milorad,* rođen 1921. u Gracama, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

ANDRIĆ *Luka,* rođen 1910. u okolini Đakova. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 30. 9. 1944. kod Travnika.

ANIČIĆ Marka *Mirko,* rođen 1924. u Ilidži, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

ANTIĆ *Franjo,* rođen u Zenici. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1. 2. 1945. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. kod Zenice.

ANTOLIĆ *Franjo,* rođen 1925. u Novom Mosolu, Valpovo. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 13. 12. 1944. na Kobiljoj glavi, Kiseljak.

ANTOLIĆ *Košta,* rođen 1915. u Tompojevcima, Vukovar. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1944. Borac pratećeg voda 4. bataljona. Poginuo 31. 12. 1944. u Kuprešu, Busovača.

ANTONIĆ Riste *Rade,* rođen 1924. u Peckoj, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 2. juna 1943. kod Brljeva, Mratinje.

ANČIĆ Mile *Pero,* rođen 1927. u Čojluku, Bosanska Krupa. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo aprila 1945. kod Banjaluke.

ARAPOVIĆ Riste *DANILO,* rođen 1919. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Tjentištu.

ARAPOVIĆ Save *Zdravko,* rođen 1918. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Komandir 2. čete 3. bataljona. Poginuo 10. marta 1943. kod Konjica.

ARAPOVIĆ *Ivan,* rođen 1925. u Rečinovcu, Županja. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo25. maja 1944. u Gromiljaku kod Kiseljaka.

AREŽINA Jove *Jovan,* rođen 1920. u Šehovcima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

ARIFOVIĆ Sulje *Arif,* rođen 1924. u Maglaju, Vitez. Musliman, radnik. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. u Lopatici kod Karlovca.

ARIFOVIĆ *Arif,* rođen 1923. u Žepču, Zenica. Musliman, radnik. U NOB-u od jula 1943. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 3. maja 1945. kod Karlovca kao komandir voda.

ARNAUTOVIĆ Mustafe *Avdo,* rođen 1923. u Sarajevu. Musliman, radnik-vodoinstalater. U NOB-u od jula 1943. Borac 1. bataljona. Poginuo 25. 11. 1944. kod Gromiljaka, Kiseljak.

ARNAUTOVIĆ Smaila Remzija *Remzo,* rođen 1902. u Bosanskoj Gradiški. Musliman, radnik-obućar. U NOB-u od 1941. Borac 2. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

ARSENIĆ Lazara *Branko,* rođen 1927. u Gornjim Gracima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

ARSENIĆ Stanka *Simo,* rođen 1924. u Oćunama, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 15. septembra 1943. u Travniku.

ARUMBŠIN Otabaniy4rme, rođen 1923. u Italiji. Italijan, radnik. U NOB-u od januara 1945. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. na koti 900 (Rogoz) kod Kaknja.

ATLAGIĆ Nikole *Branko,* rođen 1926. u Krnjeuši, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 5. jula 1943. kod Zivinica.

ATLAGIĆ Sime *Đuro,* rođen 1921. u Vrtočama, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Borac radnog voda 1. bataljona. Poginuo 3. juna 1943. na Javorku.

ATLAGIĆ *Vukosav,* rođen 1922. u Krnjeuši, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od 1941. Borac brigadne intendanture. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

AĆIMOVIĆ Todora *Trivo,* rođen 1909. u Donjoj Previji, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo marta 1943. u dolini Neretve.

AĆIMOVIĆ Đure *Ostoja,* rođen 1918. u Brđanima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Komandir 3. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 1946. u Slavonskoj Požegi.

AĆIMOVIĆ *Đorđe,* rođen 1921. u Han-Kolima, Banja Luka. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

AHMETOVIĆ M. *Latif,* rođen u Drsaću, Godevo, Foča. Musliman, radnik. U NOB-u od januara 1945. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 5. 4. 1945. u Semizovcu kod Sarajeva.

ADŽAIP Jove *Špiro,* rođen 1922. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 14. 2. 1943. u Mrkonjić-Gradu.

B

BABIĆ Toma *Jovica,* rođen 1919. u Gornjem Ratkovu, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Delegat voda 1. čete 3. bataljona. Poginuo 17. maja 1943. na planini Sinjajevini.

BABIĆ Nikole *Stanko,* rođen 1922. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac radnog voda 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 1. januara 1944. kod Kreševa.

BABIĆ Nike *Stanko,* rođen 1914. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. UNOB-u od 1941. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 20. 10. 1944. u Travniku.

BABIĆ Krstana *Stanko,* rođen 1918. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 1.1. 1944. kod Kreševa kao komandir voda.

BABIĆ *Dara,* rođena u Stupni, Šipovo. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Borac 4. bataljona. Poginula 8. juna 1943. na Sutjesci.

BABIĆ *Stevo,* rođen 1923. u Kopljenici, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

BABIĆ *Miloje,* rođen 1919. u Kozici, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 1.1. 1944. kod Kreševa.

BABIĆ Petka *Mile,* rođen 1906. u Ljubinju, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 5. 12. 1943. kod Konjica.

BABIĆ Teodora *Milan,* roden 1922. u Kozici, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 1947. u Prnjavoru.

BABIKA *Muhamed,* rođen 1908. u St. Urugu, SSSR. Rus, radnik. U NOB-u od februara 1945. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. na željezničkoj pruzi Karlovac - Zagreb.

BAVARČIĆ Jove *Risto,* rođen 1914. u Griču, Oborci, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 2.11.1944. na Smetovima kod Travnika.

BAJIĆ Nikole *Mitar,* rođen 1918. u Ilidži, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

BAJIĆ Ile *Savo,* rođen 1924. u Bešnjevu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na brdu Stolovi, kod sela Jeleč, Miljevina.

BAJIĆ Jovana *Đurađ,* rođen 1916. u Ilidži, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. U ratu komandant bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

BAJIĆ Stevana *Nikola,* roden 1918. u Jaricama. Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. na Šatoru.

BAJIĆ Jakova *Vukosav,* rođen 1924. u Bešnjevu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od januara 1943. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

BAJIĆ *Slavko,* rođen 1924. u Gornjem Vukovsku, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac pratećeg voda 2. bataljona. Poginuo 16. 12. 1944. u Rakovici, Blažuj kod Sarajeva.

BAJRAMOVIĆ Muje *Jusuf,* rođen 1926. u Opari, Pucarevo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Član SKOJ-a od 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 9. 12. 1944. u Rostovu.

BAJRIŠ *Šefko,* rođen 1919. u Lipiku, Pakrac. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 21. 10. 1944. na Vilenici, Travnik.

BALABAN Lazara *Milosava,* rođena 1920. u Bukovači, Bosanski Petrovac. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Bolničarka 3. čete 3^ bataljona. Poginula 6. marta 1943. kod Šujice.

BALAĆ Mile *Jela,* rođena 1923. u Malom Radiću, Bosanska Krupa. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Bolničarka 2. čete 3. bataljona. Poginula 10. 6. 1943. na Zelengori kod Lučkih koliba.

BALAĆ *Jovo,* rođen 1919. u Malom Radiću, Bosanska Krupa. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

BALAĆ Stevana *Vaso,* rođen 1923. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od 1943. Borac 1. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo septembra 1943. iznad Turbeta, Travnik.

BANJAC Miče *Kristina,* rođena 1924. u Pećima, Ključ. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Bolničarka 3. čete 3. bataljona. Poginula 13. juna 1943. na Zelengori.

BANJAC Stojana *Mara,* rođena 1924. u Pećima, Ključ. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a od aprila 1943. Bolničarka 3. čete 3. bataljona. Poginula 10. juna 1943. na Zelengori.

BANJAC *Milan,* rođen 1920. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 2. 6. 1943: na Javorku u dolini Pive.

BANJAC *Vlado,* rođen 1923. u Driniću, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član KPJ od 1943. Borac brigadnog saniteta. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 1.1. 1944. kao komandir 2. čete 3. bataljona, na Kreševu.

BANJAC Miče *Uroš,* rođen 1921. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo marta 1943. na Borovoj Glavi kod Šujice.

BANJAC Jove *Dimitrije,* rođen 1918. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Zamenik komandira 1. čete 2. bataljona. Poginuo januara 1943. u Ramićima kod Ključa.

BANJAC S. *Stevo,* rođen 1921. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Bolničar 1. čete 2. bataljona. Poginuo decembra 1943. kod Ključa.

BANJAC Đ. *Momčilo,* rođen 1922. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. kod Banjaluke, kao zamenik komesara čete.

BANJAC D. *Jovan,* rođen 1919. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Desetar 1. čete 2. bataljona. Poginuo januara 1943. u Veličevu kod Ključa, kao komandir čete.

BANJAC J. *Slavko,* rođen 1924. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. na Klašnicama kod Banjaluke.

BANJAC Tode *Dimitrije,* rođen 1923. u Sredicama, Ribnik, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šatoru.

BANJAC M. *Simo,* rođen 1923. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šator planini.

BANJAC Đ. *Milan,* rođen 1923. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. kod Kadine Vode.

BANJAC S. *Dmitar,* rođen 1922. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1943. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 10. 4.1945. kod Zenice, kao zamenik komesara čete.

BARDO *Enrico,* rođen 1920. u Raveni, Italija. Italijan, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 11. 4. 1945. u Gajićima kod Zenice.

BARZUTOVIĆ *Milorad,* rođen 1918. u Sarajevu. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Zamenik komesara 3. čete 1. bataljona. Poginuo 7. 2. 1943. na Magelj Dolu kod Jajca.

BARJAKTAREVIĆ Đ. *Pero,* rođen 1920. u Slatini, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. kod Banjaluke.

BARJAMOVIĆ Muse *Jusuf,* rođen u Oparama, Pucarevo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 6. juna 1944. u Rostovu, Pucarevo.

BAROŠEVIĆ *Zvonko,* rođen 1911. u Bolovnji, Petrovnja. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 2. 5. 1945. na Skakavcu kod Karlovca.

BARUDŽIJA M. *Dušan,* rođen 1916. u Donjoj Previji, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šator planini.

BASTA Rade *Nenad,* rođen 1926. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

BAĆANOVIĆ-MILOŠEVIĆ Kovčalije *Ana,* rođena 1920. u Majdanu, Mrkonjić--Grad. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginula 8. juna 1943. na Sutjesci.

BAĆANOVIĆ Milana *Dobrila,* rođena 1926. u Jajcu. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Bolničarka brigadnog saniteta. Poginula aprila 1943. kod Foče.

BAŠIĆ Dure *Milan,* rođen 1924. u Jaricama, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šatoru.

BAHOĆANI *Doto,* rođen u Italiji, Italijan. U NOB-u od 1944. Borac pratećeg voda 3. bataljona. Nestao maja 1944. kod Travnika.

BAHUNAK *Mato,* rođen 1919. u Ljubeščici, Novi Marof. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac pratećeg voda 2. bataljona. Poginuo 16. 12. 1944. na Brezovoj kosi kod Fojnice.

BAČKO *Josip,* rođen 1910. u Iloku. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 19. 11. 1944. u Kralupima, Visoko.

BAŠETOVIĆ *Ibrahim,* rođen 1922. u Mokronogi, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac 2. bataljona. Poginuo 9. 4. 1945. u Zgošći, Visoko.

BAŠIĆ *Ostoja,* rođen 1924. u Grbavici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 25. maja 1944. u Tješilu, Fojnica.

BEGIĆ Huse *Ethem,* rođen 1927. u Lupnici, Jajce. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo marta 1944. na Gučoj Gori kod Travnika.

BEGIĆ Salke *Mujo,* rođen 1926. u Lupnici, Jajce. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo septembra 1943. u Karauli kod Travnika.

BEGIĆ Salke *Meho,* rođen 1919. u Župču, Breza. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od oktobra 1944. Borac 2. bataljona. Poginuo oktobra 1945. na Papuku.

BEGIĆ Rašida *Ibrahim,* rođen 1921. u Bilalovcu, Kiseljak. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 13. 12. 1944. kod Kiseljaka.

BEGIĆ Alije *Suljo,* rođen 1926. u Seferima, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. u borbi za Crni Vrh.

BEGOVIĆ Muhe *Agan,* rođen 1921. u Putišu, Vitez. Musliman, radnik. U NOB-u od avgusta 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 3. 4. 1945. kod Gornje Ravni, Visoko.

BEGOVIĆ Nume *Agan,* rođen u Dvoru, Busovača. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1944. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo u januaru 1945. kod Viteza.

BEGOVIĆ *Agan,* rođen 1924. u Putišu, Vitez. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 17. 2. 1945. na Humu, Vitez.

BELAK *Rudolf,* rođen 1916. u Batini, Zlatar. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1945. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 3. 4. 1945. u Velikoj Ravni, Visoko.

BERIĆ Marka *Simo,* rođen 1910. u Lubovu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Miljevini.

BERIĆ O. *Boto,* rođen 1913. u Vrbljanima. Ključ. Srbin, šumski radnik. U NOB-u od 1942. Borac pratećeg voda 2. bataljona. Poginuo 1945. na Čardaku kod Mliništa.

BERIĆ S. *Vojin,* rođen 1915. u Vrbljanima, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Puškomitraljezac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. u Džajićima na Manjači.

BEĆOROVIĆ *Šefkija,* rođen 1926. u Visokom. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 25. 2. 1945. u Stražbenici kod Zenice.

BEĆIREVIĆ Huse *Ibrahim,* rođen 1920. u Srhinju, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 8. 4. 1945. kod Kaknja.

BEĆIROVIĆ *Ibrahim,* rođen 1922. u Mokronogi, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 9. 4. 1945. na Velikoj Ravni kod Visokog.

BEĆAR Salka *Šefko,* rođen 1910. u Visokom. Musliman, radnik-trgovac. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. u Moštanici kod Zenice.

BEĆAR Mustafe *Hamdo,* rođen 1920. u Uvorićima, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 3. maja 1945. kod Karlovca.

BEŠIĆ Muje *Avdo,* rođen 1919. u Mahali, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo marta 1945. kod Fojnice.

BIVOLDŽIJA Naima *Ibrahim,* rođen 1923. u Donjem Vakufu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 3. maja 1945. kod Karlovca.

BIKANOVIĆ *Krsto,* rođen 1923. u Previji, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

BIKAREVIĆ M. *Spasoje,* rođen 1923. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. kod Banjaluke, kao delegat voda.

BIKAREVIĆ J. *Ilija,* rođen 1911. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac radnog voda 2. bataljona. Poginuo marta 1943. u Ribniku kao komandir voda.

BILAK Mile *Lazo,* rođen 1924. u Slatini, Ključ. Srbin, đak. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo marta 1943. na Neretvi.

BJELIĆ *Košta,* rođen 1920. u Surjanu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 2. 6. 1943. na Javorku.

BJELIĆ Mile *Ratko,* rođen 1927. u Surjanu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Milinkladama.

BLAGIĆ Stevana *Sreto,* rođen 1919. u Donjoj Trebeuši, Travnik. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo jula 1944. kod Gornjeg Vakufa.

BLAGOJEVIĆ Mane *Lazar,* rođen 1921. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo decembra 1942. na Manjači.

BLAGOJEVIĆ Jovana *Đurađ,* rođen 1906. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo januara 1943. na Vrhpolju, Ključ.

BLAŽIĆ Riste *Mirko,* rođen 1924. u Bavaru. Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 21.10.1944. u Travniku, kao komandir voda.

BLAŽEVIĆ Ibrahima *Dervo,* rođen 1925. u Donjoj Sanici, Ključ. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo aprila 1945. kod Zenice.

BLEBIĆ Sime *Slavko,* rođen 1925. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 10. jula 1943. kod Živinica.

BOVAN Jevtana *Danilo,* rođen 1911. u Humićima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šator planini.

BOGDANOVIĆ Tode *Ilija,* rođen 1923. u Starom Selu, Šipovo. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od oktobra 1942. Zamenik intendanta 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

BOGOJEVIĆ Nikole *Košta,* rođen 1925. u Surjanu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 3. juna 1943. kod Brljeva, Mratinje.

BOGOJEVIĆ *Mile,* rođen 1921. u Surjanu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 3. juna 1943. na Javorku.

BODIROŽA *Dušan,* rođen 1923. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

BODIROŽA Mile *Niko,* rođen 1910. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

BOŽIĆ Petra *Jovan,* rođen 1923. u Podobziru, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo decembra 1944. kod Busovače.

BOJANIĆ Tome *Stojan,* rođen 1926. u Šehovićima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 2. juna 1943. kod Brljeva, Mratinje.

BOKAN Save *Nikola,* rođen 1914. u Titovom Drvaru. Srbin, stolarski radnik. U NOB-u od 1941. Zamenik komandira 3. čete 2. bataljona. Narodni heroj Jugoslavije. Poginuo 1944. na Banjoj Luci, kao zamenik komandanta brigade.

BOKAN Milana *Milorad,* rođen 1920. u Majkićima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šator planini.

BORIĆ Sime *Vlado,* rođen 1924. u Bućevači, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1943. Borac 1. bataljona. Poginuo juna 1943. na Zelengori.

BOROJA Jove *Stojan,* rođen 1920. u Starom Selu, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 9. maja 1945. kod sela Rake, Slovenija.

BOROJA Jove *Ostoja,* rođen 1922. u Starom Selu, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 11. 5. 1945. u Sevnici, Slovenija.

BOROJA Mile *Branko,* rođen 1919. u Bjelajcu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Desetar 1. čete 3. bataljona. Poginuo 12. 5. 1943. kod Kolašina.

BORIJA *Jovanka Joša,* rođena 1921. u Mrkonjić-Gradu. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Bolničarka brigadnog saniteta. Poginula 21. oktobra 1943. kod Travnika.

BOSANČIĆ Vase *Milan,* rođen 1920. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šator planini.

BOSNIĆ J. *Luka,* rođen 1914. u Ljubinju. Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Desetar 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. na Sremskom frontu, kao komandir čete.

BRADIĆ Stjepana *Jure,* rođen 1900. u Rakovici, Ilidža, Sarajevo. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. bataljona. Poginuo jula 1943. na Ivan planini.

BRADVICA *Marko,* rođen 1917. u Veljenacima, Vitina, Ljubuški. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 21. 10. 1944. u Travniku.

BRTOTLIJA Zahida *Kasim,* rođen 1926. u Mahali, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od avgusta 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 9. aprila 1945. kod Kaknja.

BRKIĆ V. *Mile,* rođen 1924. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. na Han-Kolima kod Banjaluke.

BRLJAVAC Čamila *Salih,* rođen 1920. u Donjem Vakufu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo decembra 1944. u Sudarima kod Konjica.

BRUTUS *Alija,* rođen 1924. u Sarajevu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 5. 1. 1945. u Han-Kumpaniji kod Travnika.

BUBANJ Bože *Milan,* rođen 1925. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 1. 1. 1944. kod Kreševa.

BUBANJ Stevana *Stanko,* rođen 1912. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 1.1. 1944. kod Kreševa.

BUBNJEVIĆ Ile *Nikola,* rođen 1919. u Gerzovu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

BUDAČ Mitra *Pero,* rođen 1922. u Babinom Dolu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 12. maja 1943. kod Kolašina.

BUDIMSKI Ferde *Branko,* rođen 1926. u Visokom. Hrvat, đak. U NOB-u od 5. 4. 1945. Borac 4. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

BUVAČ Stevana *Branko,* rođen 1920. u Slatini, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac-mitraljezac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

BUDIŠA Stanka *Ljupko,* rođen 1916. u Rastičevu, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od jula 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo decembra 1942. na Silajdževini, Donji Vakuf.

BUJAK *Mihajlo,* rođen 1925. u Bioču, Sarajevo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 25. 2. 1945. Klokoti kod Busovače.

BUKVIĆ *Milan,* rođen 1923. u Ravnom, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 10. 9. 1944. kod Busovače.

BUKVIĆ *Anton,* rođen 1920. u Pridvorju, Đakovo. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 7. juna 1944. u Pločama, Bugojno.

BULBULUŠIĆ *Saikana Abdulah,* rođen 1926. u Mahali, Breza. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 6. 4. 1945. Borac 2. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

BULBULUŠIĆ Muje *Hasan,* rođen 1922. u Mahali, Breza. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 6. 4. 1945. Borac 2. bataljona. Poginuo 9. 4. 1945. kod Zenice.

BUNIĆ *Milan,* rođen 1924. u Omarskoj, Prijedor. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 30. 4. 1944. u Kojsini kod Kreševa.

BURIĆ Jovana *Đurađ,* rođen u Podovima, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitke na Neretvi. Poginuo 8. maja 1943. na Morači kod Kolašina.

BURIĆ *Salko,* rođen 1913. u Mostaru. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac pratećeg voda 4. bataljona. Poginuo 31. 12. 1944. u Kuprešu kod Busovače.

BURIĆ Đurđa *Stevo,* rođen 1920. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 3. 6. 1943. na Javorku.

BUŠIN Pavia *Srđan,* rođen 1923. u Peckoj, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u ód 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

BUNTAK *Stanko,* rođen u Hrvatskom Zagorju. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1944. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 8. aprila 1945. kod sela Ponilova, Kakanj, kao komandir voda.

c

CVIJETIĆ Marka *Vid,* rođen 1919. u Oćunima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 1947. u borbi protiv križara kod Kreševa.

CERIJAN *Josip,* rođen 1915. u Sv. Ivanu Zelini. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1945. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 26. februara 1945. kod Busovače.

CIGANOVIĆ Đ. *Ile,* rođen 1914. u Vrbljanima, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1943, kao komandir voda, kod Han-Kola, Banja Luka.

CIGANOVIĆ I. *Ostoja,* rođen 1924. u Vrbljanima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član KPJ. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 22. februara 1945. na Gučoj Gori, Travnik, kao komesar čete.

CIPRIJANOVIĆ *Mihail,* rođen 1919. u Kostajnici. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac brigadne intendanture. Poginuo 24. januara 1945. u selu Rankovići, Travnik.

CREPULJA Gaje *Cvijo*$_K$ rođen 1923. u Gornjim Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od avgusta 1942. Član SKOJ-a. Kurir 3. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori kod Rataja.

CRNOGORAC Vlade *Mladinko Bosiromo,* rođen u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. u Vrhpolju kod Ključa.

CRNČEVIĆ Sime *Mirko,* rođen 1907. u Sarićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Komandir voda 3. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 28. juna 1943. na planini Devetak, istočna Bosna.

CUMBO Stanka *Trivun Kovo,* rođen 1919. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Puškomitraljezac 1. čete 1. bataljona. Član KPJ od avgusta 1943. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 25. oktobra 1943. kod Travnika, kao zamenik komandira čete.

CUMBO Đure *Milan,* rođen 1919. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 20. marta 1943. kod Kalinovika.

CUMBO Jove *Dušan,* rođen 1916. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Komesar 2. čete 1. bataljona. Poginuo 15. marta 1943. na Neretvi kod Ostrošca.

č

ČAVIĆ O. *Gajo,* rođen 1901. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. u Dobrinji kod Banjaluke.

ČALETA Jake *Rafael,* rođen 1893. u Mrkonjić-Gradu. Hrvat, advokat. U NOB-u od 1942. Borac pri štabu brigade. Poginuo 13. juna 1943. na Miljevini.

ČEJVAN Omera *Ibrahim,* rođen 1926. u Pulcu, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 21. oktobra 1944. na Vilenici, Travnik.

ČEKIĆ Đure *Jandrija,* rođen 1920. u Velijašnici, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo juna 1943. na Zelengori.

ČELIĆ Mile *Mileva,* rođena 1922. u Mrkonjić-Gradu. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Bolničarka brigadnog saniteta. Poginula 13. marta 1943. na Rami kod Jablanice.

ČERMAK Elizabete *Anto,* rođen 1914. u Zavidovićima. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1942. Borac brigadne intendanture. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

ČEHIĆ Gamije *Pašo,* rođen 1921. u Vincu, Jajce. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 2. februara 1944. na Komaru, Travnik.

ČIČA Mile *Marko,* rođen 1921. u Bukovici, Ilidža, Sarajevo. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1944. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 5. januara 1945. na Kobiljoj Glavi, Kiseljak.

ČOVIĆ Nikole *Nenad,* rođen 1921. u Zelenikoviću. Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo avgusta 1943. u Mujdžićima, Šipovo.

ČOLIĆ Duke *Lazo,* rođen 1920. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju kod Ključa.

ČOLIĆ Duke *Marko,* rođen 1920. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 1944. na Vukovsku u 9. brigadi.

ČUKOVIĆ Jovana *Dušan,* rođen 1924. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo marta 1943. kod Foče.

ČULIĆ Jove *Dušan,* rođen 1925. u Stuparima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 2. juna 1943. kod Brljeva, južno od Mratinja.

ČUTURA Ilije *Krstan,* rođen 1924. u Zabljaću, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 6. juna 1943. između Pive i Sutjeske.

ČUTURA Mile *Đorđe,* rođen 1921. u Zabljaću, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 7. juna 1943. na Sutjesci.

ČUTURA Marka *Dušan,* rođen 1920. u Zabljaću, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo januara 1943. kod Mrkonjić-Grada.

ČUTURA Ilije *Nedeljko,* rođen 1922. u Zabljaću, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1945. na Sremskom frontu.

ć

ĆATO Cvijana *Jovo,* rođen 1922. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. na Manjači.

ĆATO Maksima *Luka,* rođen 1914. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Mitraljezac pratećeg voda 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. u Rataju, Miljevina.

ĆATO Nike *Aleksa,* rođen 1916. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac pratećeg voda 1. bataljona. Poginuo 10. marta 1943. kod Ostrošca, Konjic.

ĆEVRO Ibrahima *Šefkan,* rođen 1914. u Mostaru. Musliman, radnik-fotograf. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 1944. kod Gornjeg Vakufa.

ĆORIĆ Saliha *Ibrahim,* rođen 1917. u Volarima, Šipovo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od marta 1944. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

ĆULIBRK *Duja* zvana *Đuro,* rođena u Suvaji, Bosanski Petrovac. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Bolničarka 3. čete 1. bataljona. Poginula 21. oktobra 1944. na Vilenici, Travnik.

ĆILIBRK *Vaso,* rođen 1921. u Vodenici, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Kurir 1. bataljona. Poginuo 21. juna 1944. kod Fojnice, kao zamenik komandira čete.

ĆUKOVIĆ *Dušan,* rođen 1920. u Koritima, Bosanska Krupa. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

ĆULUM Pere *Boško,* rođen 1924. u Donjoj Previji, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na planini Šator.

ĆULUM Nike *Nedo,* rođen 1925. u Oborcima, Donji Vakuf. Srbin, radnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 18. oktobra 1944. kod Travnika.

ĆULUM P. *Drago,* rođen 1919. u Donjoj Previji, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Desetar 2. čete 2. bataljona. Poginuo 28. januara 1943. kod Ključa, kao komesar čete.

ĆUP Đurina *Milan,* rođen 1917. u Vedrom Polju, Bosanski Petrovac. Srbin, službenik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1940. U ratu zamenik komandanta brigade. Poginuo 26. juna 1944. na Zec planini. Narodni heroj Jugoslavije.

ĆURKO Stanka *Nikola,* rođen 1916. u Stupni, Šipovo. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Kurir 2. čete 4. bataljona. Poginuo aprila 1943. na Čelebiću, Foča.

ĆURKO Mitra *Jovo,* rođen 1909. u Duljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 14. 2. 1943. u Duljcima, Šipovo.

ĆURKO Stanka *Niko,* rođen 1911. u Duljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

ĆURKOVIĆ *Edhem,* rođen u Zenici. Musliman, radnik. U NOB-u od januara 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo decembra 1944. kod Busovače.

ĆUĆUZ Todora *Savko,* rođen 1920. u Krčevinama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 3. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

ĆUĆUZ Jove *Mitar,* rođen 1920. u Krčevinama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od avgusta 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. oktobra 1944. na Travniku, kao komandir čete.

D

DABIĆ *Drago,* rođen 1925. u Baraćima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

DAVIDOVIĆ Manojla *Anđelko,* rođen 1925. u Skradnom, Busovača. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od oktobra 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 22. 2. 1945. u Rankovićima, Travnik.

DAKIĆ Ostoje *Milan,* rođen 1924. u Vražiću, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Desetar 3. čete 4. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. na Javorku, Mratinje.

DAKIĆ Mile *Stojan,* rođen 1922. u Ćusinama, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Ranjen decembra 1942. Umro u bolnici u Bosanskom Petrovcu.

DAKIĆ Ile *Simo,* rođen 1921. u Zablaću, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 12. maja 1943. kod Kolašina.

DAKIĆ Ilije *Slobodan,* rođen 1923. u Čardaku, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član KPJ. Delegat voda 1. čete 4. bataljona. Poginuo septembra 1943. na Dragnić Podovima.

DAKIĆ Đ. *Josip,* rođen 1923. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Delegat voda 3. čete 2. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. kod Zenice, kao komesar čete.

DANILOVIĆ Đure *Rade,* rođen 1926. u Perućici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od novembra 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo jula 1943. kod Živinica.

DANILOVIĆ Đure *Stanko,* rođen 1925. u Perućici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od novembra 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

DANILOVIĆ Đurđa *Ljubo,* rođen 1925. u Lipniku, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

DANILOVIĆ Pavia *Jovo,* rođen 1926. u Đumezlijama, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1943. u Dobrovu kod Jajca.

DANIČIĆ Marka *Milutin,* rođen 1923. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od 1942. i KPJ od maja 1943. Borac 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 21. jula 1943. kod Sokolca.

DANIČIĆ Nikole *Pero Peruš,* rođen 1917. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Komandir voda 2. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 9. jula 1943. na Konjuh planini, Živinice.

DAUT Ibrahima *Rasim,* rođen 1916. u Seoči,. Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od oktobra 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 8. aprila 1945. kod Kaknja.

DVIZAC Pere *Nikola,* rođen 1904. u Slatini, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

DVIZAC Jove *Mile,* roden 1924. u Slatini, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. kod Tjentišta, Sutjeska.

DVIZAC *Jovo,* rođen 1923. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

DVIZAC Mahmuta *Bajro,* rođen 1914. u Mostaru. Musliman, radnik. U NOB-u od februara 1945. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 10. aprila 1945. u Bašći kod Zenice.

DVIZAC M. *Marko,* rođen 1919. u Slatini, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Zamenik komandira 3. čete 2. bataljona. Poginuo 28. aprila 1945. na Bosanskom Novom, kao zamenik komandanta bataljona.

DEVIĆ Cvijana *Milan,* rođen 1919. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

DEVIĆ Save *Risto,* rođen 1919. u Lipovači, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo marta 1944. kod sela Dusine, Fojnica.

DEVIĆ Save *Mirko,* rođen 1918. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 11. 4. 1945. kod Breze.

DEVIĆ Lazara *Mirko,* rođen 1919. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 20. 10. 1944. kod Viteza.

DEVENDA *Hamdo,* rođen 1919. u Sjenokosi, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 22. 10. 1944. na Vilenici kod Travnika.

DEKANOVIĆ *Lovro,* rođen 1913. u Kerestincu, Samobor. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac brigadnog saniteta. Poginuo 19. 1. 1945. u Kasapovićima, Travnik.

DELIĆ Šemse *Ismet,* rođen 1925. u Janjićima, Zenica. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 10. 10. 1944. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 11. 4. 1945. na Zmajevcu kod Zenice.

DELIĆ *Bećir,* rođen 1917. u Brčkovu, Rogatica. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 13.12.1944. na cesti Kiseljak - Sarajevo.

DELIĆ Ibre *Huso,* rođen 1925. u Dvoru, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 5. 4. 1945. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. u Draganiću kod Karlovca.

DERONJA Omera *Alija,* rođen 1913. u Šibiliću, Zenica. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 5. 4. 1945. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 11. aprila 1945. na Odžaku.

DEMIRČIĆ *Miomir,* rođen 1923. u Sarajevu. Srbin, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. u Draganiću kod Karlovca.

DERVIŠEVIĆ Hasana *Jusuf,* rođen 1920. u Mahali, Visoko. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. u Draganiću kod Karlovca.

DIVAC Veselina *Živadinka,* rođena 1923. u Kragujevcu. Srpkinja, đak. U NOB-u od 1941. Član KPJ od aprila 1942. Omladinski rukovodilac 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginula oktobra 1944. kod Bile, Vitez, kao omladinski rukovodilac brigade.

DIBERTANO *Porturo,* rođen 1913. u Palermu, Italija. Italijan, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 4. bataljona. Poginuo 4. 3. 1945. na Oglavku, Fojnica.

DIVJAK Paje *Rade,* rođen 1923. u Ključu. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

DIVJAK *Rade,* rođen 1920. u Bosanskoj Krupi. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo avgusta 1943. kod Zvirnjače, Kupres.

DIMITROVIĆ Vida *Petko,* rođen 1921. u Zablaću, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 12. maja 1943. kod Kolašina.

DINOJEVIĆ *Huso,* rođen u Dumovićima, Bugojno. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. u Draganiću, Karlovac.

DINAREVIĆ Ibrahima *Huso,* rođen 1920. u Mahali, Breza. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac 2. bataljona. Poginuo 4. maja 1945. kod Kamenskog, Karlovac.

DOVEDEN Marka *Mitar,* rođen 1920. u Grdovu, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od aprila 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

DOVEDEN Trifuna *Luka,* rođen 1923. u Rakitama, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 8. 4. 1944. u Čipuljiću kod Bugojna.

DOBRATIĆ Sime *Mile,* rođen 1922. u Volarima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 1946. u borbi sa križarima na Dilju.

DOBRATIĆ Sime *Ljupko,* rođen 1920. u Volarima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1944. u Fojnici, kao komandir voda.

DOBRATIĆ Pere *Ostoja,* rođen 1922. u Volarima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo decembra 1942. na Mrkonjić-Gradu.

DOMINIK zvani *Aldo,* rođen u Italiji. Italijan, radnik. U NOB-u od 10. 9.1944. Borac artiljerijskog diviziona. Poginuo 10. 4. 1945. u Puhovcu kod Zenice.

DOMINBROVIĆ Mije *Jozo,* rođen 1915. u Vidovicama, Brčko. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 12. 2. 1945. u Zaselju, Travnik.

DONIĆ Blaže *Žarko,* rođen 1923. u Šipovljanima, Drvar. Srbin, zanatlija. U NOB-u od 1941. Komesar čete 2. bataljona. Poginuo oktobra 1943.

DOŠENOVIĆ Durana *Pero,* rođen 1923. u Miljevcima, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

DOŠENOVIĆ *Sredoje,* rođen u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

DOŠLAK Mahmuta *Hajrudin,* rođen 1914. u Mostaru. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 11. 4. 1945. kod Zenice.

DOŠLOV Dušana *Savo,* rođen 1927. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Busovače.

DRAGIĆ Dure *Mitar,* rođen 1903. u Humićima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1941. Komandir 1. čete 3. bataljona. Poginuo 18. juna 1943. u proboju na komunikaciji Sarajevo - Višegrad.

DRAGIĆ Jove *Uroš,* rođen 1918. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član KPJ. Mitraljezac 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 23. 8.1943. kod Šujice.

DRAGIĆ Obrada *Vid,* rođen 1921. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

DRAGIĆ Petra *Božo,* rođen 1926. u Lastvama, Krnjeuša, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Nestao avgusta 1943. u rejonu Prozora.

DRAGOVIĆ J. *Spasa,* rođena 1920. u Ribniku, Ključ. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginula marta 1943. na Šator planini.

DRAGOJEVIĆ S. *Luka,* rođen 1914. u Slatini, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Desetar 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. kao zamenik komesara čete.

DRAGOLJEVIĆ Mihajla *Milan,* rođen 1924. u Sultanovićima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Busovače.

DRAGOLJEVIĆ L. *Todor Trišan,* rođen 1920. u Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo januara 1944. u Bravnicama kod Jajca.

DRAGONJIĆ *Slobodan,* rođen 1922. u Bobari, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Učesčnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 5. jula 1943. kod Živinica.

DRAKULIĆ Ilije *Sava,* rođena 1926. u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od januara 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginula 8. juna 1943. na Sutjesci.

DRAMALIĆ *Ismet,* rođen 1921. u Turbetu, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Busovače.

DRAŠETA *Valentin,* rođen 1919. u Šibovcu, Daruvar. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 30. 9. 1944. na Vilenici, Travnik.

DRVAR Nike *Ostoja,* rođen 1919. u Gustovari, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

DRINIĆ Mirka *Ilija,* rođen 1923. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo juna 1943. na Zelengori.

DROBNJAKOVIĆ Vlastimira *Vlasta.* rođen 1919. u Novom Selu, Begovo, Vučitrn, Kosovo. Srbin, maturant gimnazije. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od 1939, a KPJ od 1942. Komesar 2. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 17. juna 1943. na Jahorini kod Orahovice.

DRONJAK *Milan,* rođen 1924. u Šipovljanima, Titov Drvar. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo marta 1944. na Medenom Polju, kod Petrovca.

DROĆA Muje *Ismet,* rođen 1926. u Mokronogama, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 12. 2.1945. u Zaselju kod Travnika.

DUBARA Bože *Nedeljko,* rođen 1920. u Bavaru, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Otišao iz brigade 3.3. 1943. u prateći bataljon VŠ. Poginuo 23. juna 1944. kod Travnika.

DUVNJAK Luke *Milan,* rođen 1926. u Čifluku, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 12. maja 1943. na prevoju Vratio, zapadno od Kolašina.

DUGONJIĆ Bože *Slobodan,* rođen 1922. u Vincu, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Učesnik bitke na Neretvi. Poginuo 6. maja 1943. kod Njegovuđe, Žabljak.

DUJIĆ L. *Dimitrije,* rođen 1911. u Slatini, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 24. 4. 1945. kod Bosanskog Novog.

DUMIĆ Ilije *Mile,* rođen 1923. u Suvaji, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 25. marta 1945. u Dusini kod Fojnice.

DUNJAK *Hamid,* rođen 1919. u Mahali, Visoko. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 5.5. 1945. u Draganiću kod Karlovca.

DURAK *Mustafa,* rođen 1926. u Ostrošcu, Konjic. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 18. 4. 1945. u Trijebovu, Mrkonjić-Grad.

DURIĆ Mušana *Mustafa,* rođen 1921. u Marincima, Fojnica. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo aprila 1945. u Trijebovu, Mrkonjić-Grad.

DURIĆ Emina *Vejsil,* rođen 1912. u Pločarima, Fojnica. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo aprila 1945. kod Banjaluke.

DŽ

DŽAKIĆ Krstana *Gojko,* rođen 1927. u Todorićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 11. septembra 1944. kod Kiseljaka.

DŽAKIĆ Nike *Dragoja,* rođen 1914. u Todorićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 7. januara 1943. u selu Mile, Jajce.

DŽEVER Dure *Pavle,* rođen 1919. u Surjanu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Zamenik komandira 1. čete 3. bataljona. Narodni heroj Jugoslavije. Teško ranjen 20. maja kod Brljeva na Pivi, umro 1. juna 1943. kod Brljeva. Mratinje.

DŽEVER Đure *Stevo,* rođen 1921. u Surjanu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo oktobra 1943. kod Jajca.

DŽEVER Marka *Stevo,* rođen 1920. u Surjanu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Desetar 1. čete 3. bataljona. Poginuo 15. juna 1943. kod Miljevine.

DŽINIĆ/lvrfo, rođen 1910. u Džinićima, Visoko. Musliman, radnik. U NOB-u od januara 1945. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 23. februara 1945. u Vitezu.

DŽINIĆ Nike *Stojan,* rođen 1917. u Petkovićima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od marta 1944. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo avgusta 1944. na Sinokosu, Travnik.

DŽUBO Omera *Mujo,* rođen 1916. u Jajcu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1942. Član KPJ. Zamenik komesara 1. čete 1. bataljona. Poginuo 12. marta 1943. u Biloj kod Konjica.

Đ

ĐAKOVIĆ Ilije *Dušan,* rođen 1921. u Slatini, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitke na Neretvi. Poginuo 28. maja 1943. kod izvora Pive.

ĐAKOVIĆ Laze *Dušan,* rođen 1921. u Slatini, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Desetar 3. čete 1. bataljona. Poginuo 22. maja 1943. na Sinjajevini u Crnoj Gori.

ĐAKOVIĆ Vase *Ilija,* rođen 1920. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od jula 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

ĐAKOVIĆ Alekse *Milan,* rođen 1924. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, sveštenik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 7. 10. 1944. kod Bugojna.

ĐAKOVIĆ *Mile,* rođen u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 9. jula 1943. na Romaniji.

ĐAKOVIĆ *Marko,* rođen 1915. u Slavonskom Brodu. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Komesar 2. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 13. jula 1944. u Gornjem Vukovsku na Kupresu.

ĐAKOVIĆ Mile *Pero,* rođen 1923. u Kozici, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 21. 1. 1943. u Pećima kod Ključa.

ĐAKOVIĆ Vida *Simo,* rođen 1922. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

ĐAKOVIĆ Stojana *Vlado,* rođen 1921. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

ĐAKOVIĆ Save *Mladen,* rođen 1917. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Miljevini.

ĐAKOVIĆ Nikole *Momčilo,* rođen 1922. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Košuru, Tjentište.

ĐAKOVIĆ Nike *Slobodan,* rođen 1923. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo juna 1943. kod Sokoca na Romaniji.

ĐAKOVIĆ Sime *Vid,* rođen 1903. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 2. jula 1943. kod Živinica.

ĐAKOVIĆ D. *Nikola Ninara,* rođen 1913. u Slatini, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Desetar 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. na Sanskom Mostu, kao komandir čete.

ĐAKOVIĆ S. *Mirko,* rođen 1920. u Slatini, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 28. 1. 1943. kod Ključa, kao komandir čete.

ĐEVORANI *Redio,* rođen 1925. u Jovanovićima, Bugojno. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 11.4. 1945. u Gornjoj Vraci kod Ženice.

ĐEKIĆ J. *Nikola,* rođen 1919. u Previji, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 2. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na planini Šator, kao komandir čete.

ĐILAS Pere *Stevan,* rođen 1918. u Janjili, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Miljevini.

ĐOKIĆ Joje *Risto,* rođen 1926. u Sarajevu. Srbin, đak. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo aprila 1945. kod Vareša.

ĐUZA Stanka *Jovo,* rođen 1920. u Podrašnici, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

ĐUZA Stanka *Pero,* rođen u Podrašnici, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

ĐUKANOVIĆ Mile *Đorđe,* rođen 1921. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Desetar 2. čete 3. bataljona. Poginuo 28. maja 1943. kod izvora Pive.

ĐUKALIĆ Jovana *Mile,* rođen 1920. u Tomini, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

ĐUKANOVIĆ Nike *Đurađ,* rođen 1920. u Sokolovu, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Delegat 2. čete 3. bataljona. Poginuo 17. juna 1943, u proboju komunikacije Sarajevo - Višegrad, kod Prače.

ĐUKANOVIĆ Petra *Košta,* rođen 1921. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

ĐUKANOVIĆ *Niko,* rođen 1920. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 5. jula 1943. kod Živinica.

ĐUKANOVIĆ Jove *Lazar,* rođen 1920. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

ĐUKANOVIĆ Jove *Pero,* rođen 1925. u Brdu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 20. 10. 1944. u borbi na Travniku.

ĐUKIĆ Stevana *Đuro,* rođen 1921. u Dabracu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

ĐUKIĆ *Milan,* rođen u Mrkonjić-Gradu. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

ĐUKIĆ Stanka *Stanko,* rođen 1917. u Đukićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član KPJ. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Fojnice, kao delegat voda.

ĐUKIĆ Ostoje *Boško,* rođen 1921. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 15. maja 1943. kod Kolašina.

ĐUKIĆ Tode *Simo,* rođen 1924. u Đukićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1943. Mitraljezac 3. čete 1. bataljona. Poginuo decembra 1943. kod Prozora.

ĐUKIĆ Jove *Đorđe,* rođen 1921. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

ĐUKIĆ Krstana *Božo,* rođen 1922. u Đukićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 7. 2. 1943. kod Magandola, Jajce.

ĐUKIĆ Steve *Stevo,* rođen 1904. u Đukićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 7. 2. 1943. u Milima kod Jajca.

ĐUKIĆ Đure *Gojko,* rođen u Rastoku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 9. 10. 1943. kod Travnika.

ĐUKIĆ Riste *Gojko,* rođen 1927. u Brdu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Fojnice.

ĐUKIĆ Stevana *Špiro,* rođen 1922. u Đukićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Fojnice.

ĐUKIĆ Riste *Tomo,* rođen 1922. u Đukićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 1. januara 1944. u Kreševu.

ĐUKIĆ *Nikola,* rođen 1923. u Tarčinu, Hadžići. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

ĐUKIĆ Vlade *Niko,* rođen 1924. u Han-Ploči, Kiseljak. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. u Riječici kod Karlovca.

ĐUKIĆ Đ. *Mladen,* rođen 1919. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. u Tramošnji kod Sanskog Mosta.

ĐUKIĆ Đ. *Đurađ,* rođen 1912. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šator planini.

ĐUKIĆ J. *Trivo,* rođen 1920. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 24. 4. 1945. na Bosanskom Novom, kao komandir voda.

ĐULOVIĆ Mustafe *Himzo,* rođen u Đuloviću, Donji Vakuf. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 10. aprila 1944. kod Zenice.

ĐURANOVIĆ Jove *Dušan,* rođen 1919. u Šehovićima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Desetar 1. čete 3. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. na Javorku kod Mratinja.

ĐURANOVIĆ Pere *Lako,* rođen 1924. u Gustovari, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Desetar 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

ĐURĐEVIĆ Ljube *Ilija,* rođen 1923. u Mrkonjić-Gradu. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

ĐURĐEVIĆ Jove *Nikola,* rođen 1920. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

ĐURĐEVIĆ Nike *Vlado,* rođen 1928. u Podbrđanima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1944. kod Konjica.

ĐURIČIĆ Stojana *Mirko,* rođen 1921. u Donjim Vrbljanima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

E

EKMEŠIĆ Lutve *Vahid,* rođen 1927. u Žepču. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od februara 1945. Borac radnog voda 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

ERAK Pere *Jovo,* rođen 1922. u Rostovu, Pucarevo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 20. 2. 1945. kod sela Gaćica, Vitez.

EREMIJA Lake *Milan,* rođen 1926. u Šehovićima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 2. juna 1943. na Javorku kod Mratinja.

EREMIJA Lazara *Nikola,* rođen 1923. u Šehovićima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od avgusta 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Milinkladama.

EFENDIRA Hasana *Meho,* rođen 1922. u Visokom. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

F

FABIJANIĆ *Drago,* rođen 1919. u Stankovu, Jastrebarsko. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac brigadnog saniteta. Poginuo 6. aprila 1945. u Ledvošu, Visoko.

FAZLIĆ *Fazio,* rođen 1918. u Vrućima, Sarajevo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

FAZLIĆ Beće *Sulejman,* rođen 1925. u Seferima, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 18. oktobra 1944. u Bučićima, Travnik.

FIŠER Dudin *Stjepan,* roden 1924. u Sv. Ivanu Zelini. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od februara 1945. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 10. aprila 1945. kod Zenice.

FULAN *Idriz,* rođen 1923. u Ravnom, Kupres. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Član KPJ. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 22. oktobra 1944. na Vilenici, Travnik.

FUMIĆ Durin *Josip,* rođen 1915. u Klinče Selu, Jastrebarsko. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 21. januara 1945. u Večerskoj, Vitez.

G

GAVRANIĆ Vase *Milan,* rođen 1920. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Desetar 1. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. kod Rataja, Miljevina.

GAVRANIĆ Pere *Simo,* rođen 1923. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

GAVRANIĆ Mitra^ *Nedeljko,* rođen 1922. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo avgusta 1944. na planini Vitorogi.

GAVRILOVIĆ Đorđa *Boško,* rođen 1922. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori kod sela Rataj.

GAVRIĆ Špire/ovo, rođen 1915. u Riki, Jajce. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori kod sela Rataj.

GAVRIĆ Ilije *Danilo,* rođen 1916. u Grdovu, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Komandir voda 2. čete 1. bataljona. Poginuo februara 1946. u Bjelovaru.

GAVRIĆ Ilije *Niko,* rođen 1925. u Plači, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od marta 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo septembra 1944. kod Gornjeg Vakufa.

GAVRIĆ Špire/ovo, rođen 1903. u Riki, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 5. jula 1943. kao komandir voda kod Živinica.

GAJEVIĆ Jusufa *Kasim,* rođen 1921. u Nabočaju, Vogošća. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

GAJANOVIĆ *Stojan,* rođen 1923. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo novembra 1943. kod Bugojna.

GAJIĆ Stojana *Gojko,* rođen 1927. u Krčevinama, Šipovo. Srbin, đak. U NOB-u od aprila 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

GAJIĆ *Pavle,* rođen 1921. u Kamenici ma, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju kod Ključa.

GAJIĆ Simc *Košta,* rođen 1910. u Popužama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo (nestao) marta 1943. kod Livna.

GAJIĆ Ostoje *Ljupko,* rođen 1926. u Krčevinama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo marta 1943. kod Ribnika.

GAJIĆ Špire *Milan,* rođen 1918. u Čuklića, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo marta 1943. kod Prozora.

GAJIĆ O. *Blažo,* rođen 1921. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. u Sanskom Mostu.

GAJIĆ Ilije *Mirko,* rođen 1924. u Čuklića, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Član SKOJ-a od 1943. i član KPJ. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. u Miškovićima kod Zenice.

GALIĆ Pere *Dušan,* rođen 1924. u Gustovari, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Desetar 1. čete 3. bataljona. Poginuo 3. juna 1943. kod Brljeva, Mratinje.

GALIĆ S. *Ilija,* rođen 1911. u Kotoru, Mrkonjić-Grad. Srbin, učitelj. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Intendant 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

GALIĆ Jovice *Marko,* rođen 1922. u Borcima, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

GALIĆ *Marko,* rođen 1922. u Mrkonjić--Gradu. Srbin, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 20. 3. 1944. u Dusini kod Kreševa.

GALIĆ Jove *Mirko,* rođen 1914. u Gustovari, Mrkonjić-Grad. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Desetar 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

GALIĆ Jove *Mirko,* rođen 1921. u Borcima, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

GALIĆ *Nedeljko,* rođen 1923. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac zaštitnog vođa brigade. Poginuo marta 1943. kod Šujice.

GALIĆ S. *Dušan,* rođen 1914. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 28. 1. 1943. u Ključu.

GALIĆ S. *Mladen,* rođen 1919. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 28. 1. 1943. u Ključu kao komandir voda.

GANIBEGOVIĆ Nurije *Besim,* rođen 1916. u Vražićima, Šipovo. Musliman, stolarski radnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

GARIĆ T. *Đordo,* rođen 1920. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šator planini.

GATARIĆ Ilije *Stojan,* rođen 1924. u Podbrdu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 11. 10. 1943. kod Kiseljaka.

GAŠIĆ Nikole *Stojan,* rođen 1920. u Peuljama, Bosansko Grahovo. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Komandir 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

GAŠIĆ *Kuhan,* rođen 1922. u Novom Šeheru, Žepče. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 10. 9. 1944. kod Kiseljaka.

GVOZDEN *Ljubo,* rođen 1919. u Knežpolju, Prijedor. Srbin, zemljoradnik. Borac brigadnog saniteta. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo oktobra 1944. kod Fojnice.

GVOZDENAC Manojla *Blažo,* rođen 1925. u Gornjim Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 28. 1. 1943. u Ramićima kod Ključa.

GVOZDENAC Nike *Milan,* rođen 1925. u Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

GVOZDENOVIĆ *Nikola,* rođen 1918. u Bravskom, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 7. 4. 1944. na HE Vesela kod Bugojna, kao komandir 2. čete 3. bataljona.

GILJEVIĆ Ante *Stipica,* rođen 1926. u Baćini, Ploče. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od 1941. Borac brigadnog saniteta. Poginuo 7. juna 1943. na Sutjesci.

GLAVAŠ Mirka *Stevo,* rođen 1929. u selu Luke, Hadžići. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo februara 1945. kod Kreševa.

GLAMOČAK Ilije *Niko,* rođen 1924. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 20. maja 1943. na Sinjajevini (Babin Vrh).

GLIŠIĆ Laze *Savko,* rođen 1923. u Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od avgusta 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 5. jula 1943. kod Živinica.

GLIŠIĆ Mile *Đuro,* rođen 1925. u Gornjim Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

GLIŠIĆ Miće *Stanko,* roden 1923. u Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 6. jula 1943. kod Nove Varoši, Živinice.

GLIŠIĆ Miće *Simo,* rođen 1923. u Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo decembra 1944. kod Prozora.

GLIŠIĆ Save *Zorka,* rođena 1925. u Mujdžićima, Šipovo. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1943. Bolničarka 1. čete 4. bataljona. Poginula oktobra 1944. u Fojnici.

GNJATOVIĆ Jove *Stojan,* rođen 1920. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. bataljona. Poginuo juna 1943. na Zelengori.

GNJATIĆ Đorđa *Nedeljko,* rođen 1919. u Lađevićima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

GNJATIĆ *Stojan,* rođen 1922. u Zijametu, Bugojno. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član KPJ. Komandir voda 2. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 31. 12. 1944. u Kuprešu kod Busovače, kao komandir čete.

GNJATIĆ Mihajla *Nedeljko,* rođen 1918. u Brdu, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 1945. na Sremskom frontu kao komesar čete u srpskim jedinicama.

GOGIĆ Vida *Savo,* rođen 1921. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 2. jula 1943. kod Živinica, istočna Bosna.

GOMAŠ *Ostoja,* rođen 1925. u Lukama, Sarajevo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 31. 12.1944. na Kuprešu, Busovača.

GORAN Ibre *Huso,* rođen 1926. u Selićima, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo oktobra 1944. u Turićima, Travnik.

GORČIĆ Hasana *Refik,* rođen 1918. u Visokom. Musliman, radnik. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

GOTOVAC Jove *Stanko, Čanko,* rođen 1923. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 1943. kod Živinica, kao kurir štaba brigade.

GRABEŽ Laze *Stoja,* rođena 1921. u Bukovici, Jajce. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1941. Bolničarka brigadnog saniteta. Poginula 10. juna 1943. na Zelengori.

GRABEŽ Laze *Košta,* rođen 1921. u Bukovici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Fojnice.

GRABEŽ D. *Gojko,* rođen 1926. u Treskavcu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šator planini.

GRAHOVAC Rade *Đukan,* rođen 1926. u Bosanskoj Krupi. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

GRGINOVIĆ Šime *Marija,* rođena 1921. u Sukošanima, Zadar. Hrvatica, domaćica. U NOB-u od februara 1943. Bolničarka brigadnog saniteta. Poginula 9. juna 1943. na Sutjesci.

GRDIĆ *Josip,* rođen 1924. u Osekovu, Popovača. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 15. 2. 1945. u Gladnom Polju kod Sarajeva.

GRIVAČA *Anton,* rođen 1914. u Bičići, Sarajevo. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 5. 4. 1945. u Slapnici kod Vareša.

GRIGORIĆ *Marko,* rođen 1920. u Sinju. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. u Vraci, Zenica.

GRIČIĆ *Redio,* rođen 1929. u Travniku. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 26. 2. 1945. u Han-Kumpaniji kod Viteza.

GRUBIŠA *Obrad,* rođen 1920. u Kapljuhu, Bosanski Petrovac. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Zamenik komesara 1. čete 4. bataljona. Poginuo 9. 4. 1943. na Meljaku. Sandžak.

GRUBIŠIĆ *Ljudevit,* rođen 1925. u Gračanici, Kutina. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 28. 2. 1945. u Brestovskom kod Fojnice.

GRUBOR *Mara,* rođena 1924. u Bosanskom Petrovcu. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Bolničarka 3. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginula aprila 1945. u borbi za oslobođenje Zenice.

GUDALO Pere *Sofija,* rođena 1919. u Donjoj Trebeuši, Travnik. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Borac izviđačke čete. Poginula novembra 1944. u Kraljevoj Sutjesci kod Kaknja.

GUDALO Pere *Branko,* rođen 1926. u Trebeuši, Travnik. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 22. 10. 1944. na Vilenici kod Travnika.

GUDELJ Sime *Zdravko,* rođen 1924. u Ženiku, Ilidža Sarajevo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 20. januara 1945. u Večerskoj kod Travnika.

GUSLOV J. *Janko-Cigo,* rođen 1923. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. kod Čađavice, Ključ, kao referent saniteta bataljona.

GUTIĆ Mile *Đuro Đurica,* rođen 1925. u Todorićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1943. Borac 1. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 8. maja 1945. kod sela Rake, Slovenija, kao zamenik komandira čete.

GUTIĆ Spase *Spaso,* rođen 1915. u Bukovici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo oktobra 1943. kod Viteza.

GUTIĆ Sime *Dušan,* rođen 1921. u Brdu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 21.10.1944. kod Travnika.

H

HAJSTER *Janko,* rođen 1911. u Osju, Sarajevo. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac brigadnog saniteta. Zarobljen 20. marta 1945. u Bakovićima kod Fojnice.

HALILBAŠIĆ Rašida *Muhamed,* rođen 1917. u Brčkom. Musliman, radnik.U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 11. aprila 1945. u Gornjoj Vraci, Zenica.

HALAŠ Stjepana *Ivan,* rođen 1921. u Sarajevu. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 29. marta 1945. kod Kaknja.

HASANDIĆ *Rasim,* rođen 1924. u Tomaćniku, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

HASANOVIĆ Nazifa *Sakib,* rođen 1925. u Bosanskoj Krupi. Musliman, radnik. U NOB-u od 1. 2. 1945. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 8. aprila 1945. kod Kaknja.

HASANOVIĆ *Sait,* rođen 1912. u Orašju, Brčko. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac pratećeg voda 2. bataljona. Poginuo 6. 8. 1944. na Oglavku kod Fojnice.

HASKIĆ Zaima *Mujo,* rođen 1924. u Donjoj Večeriskoj, Vitez. Musliman, radnik. U NOB-u od septembra 1944. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

HADŽIAHMETOVIĆ Mustafe *Salih,* rođen 1927. u Bistrici, Gornji Vakuf. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo februara 1944. između Busovače i Kiseljaka.

HADŽIAHMETOVIĆ *Salih,* rođen 1925. u Bistrici, Gornji Vakuf. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 21. januara 1945. u Klokoti, Fojnica.

HADŽIĆ Mehmeda *Halid,* rođen 1926. u Donjem Vakufu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 17. aprila 1945. u Jazbinama, Busovača.

HADŽIĆ *Halil,* rođen 1922. u Donjem Vakufu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 27. februara 1945. kod Busovače.

HADŽIĆ *Ahmet,* rođen 1922. u Duljcima, Šipovo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 4. januara 1945. u Počilici, Zenica.

HADŽIĆ *Salih,* roden 1926. u Župči, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

HORVAT *Đuro,* rođen 1921. u Tenju, Osijek. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 11. aprila 1945. u Gornjoj Vraci, Zenica.

HODŽIĆ Muje *Mujo,* rođen 1918. u Cazinu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1945. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 11. februara 1945. u Trenici, Travnik.

HODŽIĆ Saliha *Ejub,* rođen 1928. u Gaćicama, Vitez. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od juna 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 11. aprila 1945. kod Zenice.

HODŽIĆ Arifa *Alija,* rođen 1927. u Župči, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 7. aprila 1945. Borac radnog voda 1. bataljona. Poginuo 11. aprila 1945. kod Zenice.

HRGIĆ Jovana *Dragomir,* rođen 1918. u Rudenicama, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

HRGETIĆ Vjekoslava *Mirko,* rođen 1911. u Sirikovu, Stubica. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 24. oktobra 1944. kod Travnika.

HRNIĆ Mustafe *Ahmed,* rođen 1925. u Jajcu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo avgusta 1944. na Hrbinama, Kupres.

HUSALOVIĆ *Hajdar,* rođen 1924. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac brigadnog saniteta. Poginuo 6. maja 1945. u Draganiću kod Karlovca.

HUREM Rasima *Adem,* rođen 1923. u Šćitovu, Fojnica. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 1. decembra 1944. kod Kiseljaka.

I

IBRIŠIMBEGOVIĆ Šemse *Reuf,* rođen 1924. u Vlahovićima, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo decembra 1944. kod Kiseljaka.

IVANOVIĆ Maksima *Miloš,* rođen 1919. u Bravnicama, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od oktobra 1943. Borac 1. čete 1. bataljona. Nestao u borbi kod Travnika 2. 12. 1943.

IVANOVIĆ Dragoja *Drago,* rođen 1925. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šator planini.

IVANOVIĆ P. *Dušan,* rođen 1925. u Rudenici, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo septembra 1943. kod Banjaluke, kao komesar čete.

IVANIĆ Nike *Miloš,* rođen 1912. u Sokolovu, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Mitraljezac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori kod Miljevine.

IVETIĆ Milivoja *Uglješa,* rođen 1924. u Mrkonjić-Gradu. Srbin, đak. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo jula 1943. kod Kladnja.

IVIĆ Ile *Krstan,* roden 1921. u Krčevinama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 12. 5. 1943. na Sinjajevini, zapadno od Kolašina.

IVIĆ Đ. *Antonije,* rođen 1919. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Komesar 1. čete 2. bataljona. Narodni heroj Jugoslavije. Poginuo oktobra 1944. u Gerzovu, kao komandant Pljevskog odreda.

IVIČIĆ *Petar,* rođen 1921. u Šibeniku. Srbin, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 28. 8. 1944. u Strimici kod Gornjeg Vakufa.

IDRIZBEGOVIĆ Muje *Mustafa,* rođen 1906. u Vrlima, Kupres. Musliman, krojački radnik. U NOB-u od 1943. Borac radnog voda 1. bataljona. Poginuo 5. aprila 1944.

ILAL *Rasim,* rođen 1927. u Podgori, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Draganića, Karlovac.

ILIĆ *Đuro,* rođen 1912. u Vodenici, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Desetar zaštitne čete. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo oktobra 1944. kod Fojnice.

ILIĆ Ile *Gojko,* rođen 1923. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 14. juna 1943. na Miljevini.

ILIĆ Ile *Makso,* rođen 1911. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 1. čete 1. bataljona. Poginuo 14. juna 1943. u Miljevini.

ILIĆ Sime *Vlado,* rođen 1922. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

ILIĆ Mihajla *Vlado,* rođen 1924. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo januara 1944. kod Posušja.

ILIĆ Petra *Milivoj,* rođen 1920. u Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 5. jula 1943. kod Trnova, istočna Bosna.

ILIĆ *Mile,* rođen 1920. u Kopljevićima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo oktobra 1944. u Fojnici.

ILIĆ Stanka *Milan,* rođen 1924. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo aprila 1944. kod Kiseljaka.

ILIĆ Mile *Maksim,* rođen 1920. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 4. jula 1943. kod Živinica.

ILIĆ Mile *Petar,* rođen 1922. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 6. oktobra 1943. na Karaulskoj Gori kod Travnika.

ILIĆ Nike *Jovo,* rođen 1923. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Desetar 2. čete 1. bataljona. Poginuo maja 1945. kod Sevnice, Slovenija.

ILIĆ Bože *Jovo,* rođen 1919. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo avgusta 1943. kod Donjeg Vakufa.

ILIĆ Laze *Simo,* rođen 1917. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Komandir voda 2. čete 1. bataljona. Poginuo 20. 10. 1944. u Travniku.

ILIČIĆ *Bogdan,* rođen 1921. u Kopljevićima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginujo marta 1943. kod Ostrošca, Konjic.

ILIČIĆ Mirka *Mile,* rođen 1923. u Kopljevićima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac artiljerijskog diviziona. Poginuo 27. 2. 1945. u Lazici kod Busovače.

IMOĆANIN Halila *Ibro,* rođen 1920. u Selištu, Jajce. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od februara 1945. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. kod Zenice.

ISANOVIĆ Muje *Alija,* rođen 1920. u Željevu, Foča. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1945. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 3. 5.1945. kod Karlovca.

ISLAMOVIĆ Mustafe *Vesim,* rođen 1927. u Hadžićima, Sarajevo. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 8. 7. 1944. u Lepenici kod Kreševa.

ISLAMOVIĆ Hamida *Muharem,* rođen 1923. u Vlahovićima, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 20. 10. 1944. u Trenici, Travnik.

ISLAMOVIĆ Fehima *Bećo,* rođen 1926. u Vlahovićima, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac izviđačke čete. Poginuo 2. 3. 1944. u Gaćicama kod Viteza.

ISLAMOVIĆ Jakuba *Islam,* rođen 1919. u Prizrenu, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac radnog voda 1. bataljona. Poginuo 10. 11. 1943. u Turbetu, Travnik.

IŠČENKO Vasilije *Pavel,* rođen 1924. u Komljinsku, SSSR. Rus, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. bataljona. Poginuo 12. 2. 1945. u Zaselju kod Travnika.

J

JAVORAC Đorđa *Nenad,* roden 1929. U Sarajevu. Srbin, učenik. U NOB-u od maja 1944. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo decembra 1944. kod Busovače.

JAGODIĆ *Božo,* rođen u selu Podovi, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 1. 1. 1944. kod Kreševa.

JAGUZOVIĆ Nike *Mitar,* rođen 1918. u Mageljdolu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Milinkladama.

JAKUPOVIĆ D. *Mustafa,* rođen 1914. u Kozarcu, Prijedor. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 2. 3. 1945. u Gaćicama, Travnik.

JAKŠIĆ Jove *Tode,* rođen 1923. u Sokolcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

JAKŠIĆ Jove *Božo,* rođen 1922. u Sokolcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. u rejonu Miljevine.

JAKŠIĆ Mile *Stanko,* rođen 1918. u Sokolcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

JAMAKOVIĆ Salke *Hasan,* rođen 1922. u Zagorici, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. u Mošćanici kod Zenice.

JANDRIĆ Spašena *Đuro,* rođen 1906. u Krčevinama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 7. maja 1943. na planini Sinjajevini.

JANDRIĆ Krstana *Ilija,* rođen 1918. u Močiocima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo avgusta 1943. kod Gornjeg Vakufa.

JANDRIĆ Sime *Mile,* rođen 1915. u Močiocima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1943. Desetar 1. čete 1. bataljona. Poginuo 27. 7. 1944. na Gornjem Vakufu. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci.

JANDRIĆ Aćima *Mitar,* rođen 1920. u Močiocima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od avgusta 1943. Delegat voda 3. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo oktobra 1944. na Travniku, kao zamenik komandira 2. čete 4. bataljona.

JANDRIĆ Ilije *Momir,* rođen 1923. u Gornjim Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 18. maja 1943. na Vratlu, Sinjajevina.

JANDRIĆ Cvijana *Stojan,* rođen 1918. u Močiocima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

JANDRIĆ Save *Vaskrsije,* rođen 1914. u Močiocima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 2. čete 1. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. na Javorku, Mratinje.

JANDRIĆ Stevana *Pero,* rođen 1925. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 3. marta 1943. na Smiljevcu.

JANDRIĆ Cvijana *Blagoje,* rođen 1916. u Močiocima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 19. avgusta 1944. na Hrbljini, Kupres.

JANDRIĆ Špire *Ilija,* rođen 1922. u Krčevinama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 20. 10. 1943. kod Travnika.

JANDRIĆ Mile *Milica,* rođena 1920. u Močiocima, Šipovo. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginula 4. jula 1943. kod Živinica.

JANDRIĆ Ilije *Momir,* rođen 1923. u Močiocima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. batalona. POGINUO 12. maja 1943. na Vratlu, Sinjajevina.

JANDRIĆ Petra *Savko,* rođen 1918. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 3. maja 1945. kod Karlovca.

JANDRIĆ Špire *Savko,* rođen u Močiocima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 6. marta 1943. kod Kupresa.

JANDRIĆ Cvije *Bojan,* rođen 1910. u Popužama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u 1942. Borac, 2. čete 2. bataljona. Poginuo 2. 4. 1945. kod Kraljeve Sutjeske, Kakanj.

JANKOVIĆ Svetka *Milovan,* rođen 1913. u Turbetu, Travnik. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 8. 4. 1944. na hidrocentrali Vesela kod Bugojna.

JANKOVIĆ Jove *Mladenko,* rođen 1905. u Blagaju, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1944. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo decembra 1944. kod Busovače.

JANKOVIĆ Riste *Jovan,* rođen 1910. u Satarama, Donji Vakuf. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 20. 10. 1944. na Vilenici, Travnik.

JANKOVIĆ Gojka *Đorđe,* rođen 1924. u Šatarama, Donji Vakuf. Srbin, radnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo januara 1944. na Karaulskoj Gori, Travnik.

JANJIĆ K. *Dušan,* rođen 1916.u Donjoj Previji, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo kao intendant bataljona 1943. na Previji kod Ključa.

JAREBICA *Nijaz,* rođen 1923. u Prozoru. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 30. 9. 1944. u Ipoti, Travnik.

JARIĆ Rade *Branko,* rođen 1919. u Šehovcima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Komandir voda 1. čete 3. bataljona. Poginuo 17. maja 1943. na Sinjajevini, Crna Gora.

JARIĆ Milutina *Pero,* rođen u Šehovcima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 7. 1. 1943. u napadu na Banjaluku.

JAHIĆ Jovice *Mihajlo,* rođen 1922. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

JAHIĆ Ahmeta *Rifat,* rođen 1924. u Busovači. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 6. 5. 1945. kod Karlovca.

JELIĆ Ostoje *Mirko,* rođen 1921. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

JELIĆ Pere *Uroš,* rođen 1911. u Bešnjevu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Puškomitraljezac3. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 26. jula 1944. kod Gornjeg Vakufa.

JERINIĆ Đure *Stanko,* rođen 1924. u Duljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori kod Lučkih Koliba.

JERKIĆ Milana *Todor,* rođen 1925. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. na Javorku kod Mratinja.

JEFTENIĆ Mitra *Branko,* rođen 1925. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od jula 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

JEVTENIĆ Milana *Milan,* rođen 1911. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Zamenik komandira 2. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

JEVTENIĆ Svetka *Pero,* rođen 1925. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od marta 1942. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

JOVANIĆ S. *Rade,* rođen 1914. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 3. čete 2. bataljona. Narodni heroj Jugoslavije. Poginuo 1943. na Manjači, kao komandir čete.

JOVAŠ *Branko,* rođen u selu Perućica, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

JOVETIĆ Krstana *Đuro,* rođen 1924. u Ljoljićima, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1943. kod Viteza.

JOVIĆ Đorđe *Lala,* rođen 1918. u Vrbici, Livno. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Zamenik komandira čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 2. 3. 1945. kod Busovače kao komandant 1. bataljona.

JOVIĆ Ilije *Đorđe,* rođen 1915. u Vrbici, Livno. Srbin, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 2. 3. 1945. u Granici kod Busovače, kao komandir voda.

JOVIĆ Ilije *Vaskrsije,* rođen 1926. u Sarićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Desetar 1. čete 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

JOVIĆ Ilije *Krstan,* rođen 1918. u Sarićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 12. maja 1943. na Vratlu, zapadno od Kolašina.

JOVIČIĆ Stojana *Nedeljko,* rođen 1916. u Bravnicama, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 2. juna 1943. na Brdu Kulina kod Mratinja.

JOVIČIĆ Milana *Slavko,* rođen 1917. u Jezeru, Jajce. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

JOVIČIĆ Rade *Ratko,* rođen 1916. u Bukovici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 20. oktobra 1943. kod Travnika.

JOVIČIĆ Tome *Božo,* rođen 1913. u Bukovici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 7.1.1943. kod Sanskog Mosta.

JOVIŠIĆ Rade *Ilija,* rođen 1916. u Perućici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član KPJ. Komandir voda 1. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Podlegao ranama juna 1943. u Centralnoj bolnici.

JOVIŠIĆ Stanka *Ilija,* rođen 1912. u Perućici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 1. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

JOVIŠEVIĆ Save *Petar,* rođen 1926. u Podobziru, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

JOKIĆ Nikole *Mirko,* rođen 1917. u Gornjim Vrbljanima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

JOKIĆ JMike *Rajko,* rođen 1916. u Natpolju, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Zamenik intendanta 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo avgusta 1944. kod Jajca.

JOKIĆ Miće *Spasan,* rođen 1911. u Natpolju, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Komandir pratećeg voda 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. u Rataju kod Miljevine.

JOKIĆ M. *Bogdan,* rođen 1909. u Vrbljanima, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šator planini.

JOSIPOVIĆ Pere *Miloš,* rođen 1920. u Plamenicama, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1942. Član SKOJ-a. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. kod Tjentišta, Sutjeska.

JOŠIKOVIĆ Miće *Petar,* rođen 1920. u Čifluku, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo marta 1943. u Rami kod Prozora.

JOŠIĆ M. *Jovo,* rođen 1923. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od maja 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo decembra 1942. kod Ključa.

JUGOVIĆ K. *Ivan,* rođen 1914. u Periću, Kakanj. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 1. oktobra 1944. u Bojni kod Travnika.

JUKIĆ *Marica,* rođena 1926. u Travniku. Hrvatica, radnica. U NOB-u od septembra 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginula 20. 4. 1945. kod Banjaluke.

JURIŠIĆ Ilije *Miloš,* rođen u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

JURIŠIĆ S. *Aleksa,* rođen 1919. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 28. 1. 1943. kod Ključa kao komandir voda.

JURJAVČIĆ *Ivan,* rođen 1920. u Idriji, Slovenija. Slovenac, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 21. 2. 1945. na Humu. Vitez.

JUSUFOVIĆ Alije *Redio*, rođen 1921. u Zanasovićima, Bugojno. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1945. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 10. aprila 1945. u Bašči kod Zenice.

K

KAVLAK Latifa *Ibrahim*, rođen 1924. u Zastinju, Jajce. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 6. 9. 1943. u Gracima kod Mrkonjić-Grada.

KADIĆ Šaćira *Ibrahim*, rođen 1927. u Arnautovićima, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. u Mošćanici, Zenica.

KAZIJA Muje *Ahmet*, rođen 1915. u Bačvicama, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo januara 1945. kod Viteza.

KAJIĆ *Stojan*, rođen 1922. u Medni, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

KAJIŠ P. *Krstan*, rođen 1914. u Ljubinama, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Delegat voda 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. kod Sitnice, Ključ.

KAJIŠ S. *Đordo*, rođen 1925. u Ljubinama, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. kod Banjaluke.

KAJKARA Ostoje *Niko*, rođen 1920. u Ljoljićima, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

KALABA *Dušan*, rođen 1923. u Ljubinama, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

KALABIĆ Đorđa *Dušan*, rođen 1920. u Ljubinama, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 21. maja 1943. na Sinjajevini, Crna Gora.

KALABIĆ Pere *Đuro*, rođen 1921. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Borac 2. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 2. maja 1944. na planini Bukovi, Kosjerić, kao borac 2. proleterske brigade.

KALABIĆ A. *Sava*, rođen 1921. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. na Han Kolima, Banjaluka.

KALAJOTIĆ Mehmeda *Neato*, rođen 1925. u Ilidži, Sarajevo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 2. maja 1945. u Brđanima kod Karlovca.

KALAJDŽIJA Tome *Ljubinko*, rođen 1919. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

KALAJDŽIĆ Nike *Milan*, rođen 1924. u Podbrđanima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1944. u Fojnici.

KALINIĆ Pere *Stanko*, rođen 1920. u Dubravi, Jajce. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 5. maja 1943. na Sinjajevini, Crna Gora.

KALINIĆ *Đurađ*, rođen 1924. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. na Javorku kod Mratinja.

KALINIĆ Sime *Milan*, rođen 1915. u Božikovcu, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo juna 1943. u Vojvodini.

KAMIT Mahmuta *Ćamil*, rođen 1915. u Mahali, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo (nestao) 12. 4. 1945. kod Zenice.

KANURA *Mihajlo*, rođen 1920. u Mrkonjić-Gradu. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. kod Miljevine.

KAPELAN Milana *Simo*, rođen 1926. u Rašinovcu, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a od 1942. Borac brigadne intendanture. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Umro 1944.

KARAĆ Radoslava *Vaso,* rođen 1924. u Vrbljanima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 15. juna 1943. kod sela Jabuke, Goražde.

KARAĆ A. *Vlado,* rođen 1907. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo na Sanskom Mostu, kao komandir čete.

KARAĆ Pere *Jovo,* rođen 1917. u Vrbljanima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

KARAN Milana *Niko,* rođen 1923. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

KARIĆ Trive *Stevo,* rođen 1925. u Majkić Japri, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

KARIĆ-NINIĆ Đure *Lazo,* rođen 1924. u Brđanima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

KAHRIĆ Halila *Teufik,* rođen u Šibenici, Jajce. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. kod Zenice.

KARLAŠ Stevana *Lazo,* rođen 1918. u Ilidži, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 27. juna 1944. u Gornjem Vakufu.

KARLAŠ S. *Stevo,* rođen 1920. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. kod Bronzanog Majdana, kao desetar.

KARLAŠ M. *Ostoja,* rođen 1915. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. na Sitnici.

KASAPOVIĆ M. *Dušan,* rođen 1910. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Desetar 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. kod Banjaluke.

KASAPOVIĆ M. *Nikola,* rođen 1902. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šator planini.

KATIĆ L. *Nikola,* rođen 1922. u Jelahu, Tešanj. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 21. 10. 1944. u Travniku.

KAURIN Pere *Draginja,* rođena 1924. u Šehovcima, Mrkonjić-Grad. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginula 10. juna 1943. na Sutjesci.

KAURIN Ostoje *Luka,* rođen 1923. u Kozici, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

KAURIN Drage *Milan,* rođen 1922. u Kozici, Sanski Most, Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

KAURIN Dake *Mile,* rođen 1921. u Gustovarama, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Ćlan SKOJ-a. Poginuo 29. maja 1943. na Pivi.

KAURIN Pere *Stevan,* rođen 1921. u Podbrdu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

KAURIN Đorđa *Stevo,* rođen 1922. u Čitluku, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 21. 10. 1944. u Travniku.

KAURIN Gaje *Ilija,* rođen 1922. u Kozici, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

KAURIN Jove *Tode,* rođen 1918. u Čifluku, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Fojnice.

KAURIN Đorđa *Pero,* rođen 1925. u Čifluku, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 7. maja 1943. na Sinjajevini.

KAURIN *Pero,* rođen 1926. u Čifluku, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 21. 10. 1944. u Travniku.

KAČAR Sime *Ostoja,* rođen 1923. u Perućici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. na Javorku kod Mratinja.

KAČAR Milana *Drago,* rođen 1924. u Bukovači, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo marta 1943. kod Ostrošca na Neretvi.

KVRGIĆ Alekse *Dragoja,* rođen 1920. u Podobziru, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac pratećeg voda 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

KVRGIĆ Cvijana Jovo, rođen 1919. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 2. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna na Zelengori.

KVRGIĆ Jove *Jovo,* rođen 1909. u Podobziru, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac pratećeg voda 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

KVRGIĆ Đure *Spiro,* rođen 1922. u Babićima, Šipovo. Šrbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Desetar 3. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo krajem 1943. na železničkoj stanici Lisičići kod Ostrošca.

KVRGIĆ Cvijana *Branko,* rođen 1923. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 7. marta 1943. kod Duvna.

KVRGIĆ Save *Tode,* rođen 1913. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju kod Ključa.

KVRGIĆ Jove *Despo,* rođen 1926. u Podobziru, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 8. aprila 1944. u Crniću kod Bugojna.

KVRGIĆ Petra *Nedeljko,* rođen 1922. u Podobziru, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 3. marta 1943. u Pribelji, Glamoč.

KVRGIĆ Save *Savo,* rođen 1920. u Podobziru, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo avgusta 1944. u Hrbljinama.

KELEČ Đure *Živko,* rođen 1924. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Puškomitraljezac 1. čete 4. bataljona. Član SKOJ-a od marta 1943. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 2. novembra 1943. na Visokom.

KELEČ Jove *Stevan,* rođen 1896. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo oktobra 1944. u Turbetu kod Travnika.

KELEČ Jove *Gojko,* rođen 1922. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 2. maja 1943. na Sinjajevini, Babin kuk, Crna Gora.

KEMENJAŠ *Avdo,* rođen u Mostaru. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. u Misači kod Karlovca.

KECMAN Jove *Pero Mukonja,* rođen 1921. u Bukovači, Bosanski Petrovac. Srbin, podoficir jugoslovenske vojske. U NOB-u od 1941. Član KPJ od juna 1942. Komandir 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Narodni heroj Jugoslavije. Poginuo 9. jula 1943. na planini Devetak, istočna Bosna.

KECMAN Ilije *Obrad,* rođen 1920. u Driniću, Bosanski Petrovac. Srbin, šumski radnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda u 4. bataljonu. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 1944. kao komesar bataljona 17. majevičke brigade.

KECMAN Petra *Nikola,* rođen 1912. u Vodenici, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1943. Komandir zaštitnog voda brigade. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 20.10.1944. u Travniku.

KECMAN Rade *Milan,* rođen 1924. u Driniću, Bosanski Petrovac. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od decembra 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Umro od tifusa aprila 1943. kod Čelebića.

KIZA Sime *Jovo,* rođen 1909. u Vražićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 12. maja 1943. u Lipovu kod Kolašina.

KISIN Tome *Radivoje,* rođen 1924. u Rudini, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

KISIN Svetka *Drago,* rođen 1921. u Novom Selu, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od marta 1943. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo marta 1945. kod Han-Pijeska.

KISO M. *Jovo,* roden 1920. u Bosanskoj Krupi. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na brdu Stolovi kod Miljevine.

KITIĆ Mile *Nikola,* rođen 1923. u Gornjim Vrbljanima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci, kao ranjenik Centralne bolnice.

KLINDO Bogdana *Pero,* rođen 1924. u Dolovima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1943. kod Kragujevca.

KLINOV Ivana *Pavel,* rođen 1924. u Pjevodinovsku, SSSR. Rus, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 2. 3. 1945. u Granici kod Fojnice.

KLIPKA *Josip,* rođen 1926. u Brođancima, Valpovo. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 13.10.1944. kod Kiseljaka.

KLEPIĆ Mitra *Branislav,* rođen 1923. u Bravskom, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Kurir štaba brigade. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

KLJAJIĆ Jove *Nedeljko,* rođen 1913. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. kod Miljevine.

KLJAJIĆ *Mladen,* rođen 1925. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Puškomitraljezac2. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

KLJAJIĆ Ilije *Niko,* rođen 1923. u Majdanu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 2. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo oktobra 1943. na Karaulskoj gori, Travnik.

KRALJIĆ Pere *Živko,* rođen 1926. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo septembra 1944. kod Busovače.

KLJAJIĆ *Živko,* rođen 1924. u Jajcu. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac prateće čete brigade. Poginuo 10. 4. 1945. kod Zenice.

KLJAJIĆ M. *Ilija,* rođen 1915. u Modran-Plehu, Derventa. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 31. 12. 1944. na Kuprešu kod Busovače.

KLJAJIĆ Ilije *Dušan,* rođen 1926. u Đedovači, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1943. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

KNEŽIĆ Cvije *Jovo,* rođen u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju kod Ključa.

KNEŽIĆ Bojana *Krsto,* rođen u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20.1. 1943. na Vrhpolju kod Ključa.

KNEŽIĆ Save *Miloš,* rođen 1909. u Šemenovcima, Blagaj, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo.

KNEŽEVIĆ Nike *Petar,* rođen 1925. u Slatini, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od 1942. Kurir štaba brigade. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo avgusta 1943. u Mrkonjić-Gradu.

KNEŽEVIĆ Vase *Lazo,* rođen 1912. u Slatini, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Član KPJ. Delegat voda 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

KNEŽEVIĆ Pavia *Ljubo,* rođen 1921. u Kneževićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Desetar 1. čete 1. bataljona. Poginuo 2. juna 1943. na Pivi kod Brljeva.

KNEŽEVIĆ Marka *Mirko,* rođen 1914. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Tjentištu.

KNEŽEVIĆ Nikole *Božo,* rođen 1925. u Cimešu, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. kod Miljevine.

KNEŽEVIĆ Cvijana *Ilija,* rođen 1923. u Kneževićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo novembra 1943. kod Sarajeva.

KNEŽEVIĆ Laze *Anđelko,* rođen 1922. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju kod Ključa.

KNEŽEVIĆ Mihajla *Mile,* rođen 1909. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju kod Ključa.

KNEŽEVIĆ Mihajla *Mile,* rođen 1924. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac brigadne intendanture. Poginuo 2. juna 1944. na železničkoj stanici Lašva.

KNEŽEVIĆ Jove *Stanko,* rođen 1925. u Slatini, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

KNEŽEVIĆ Ostoje *Stevan,* rođen 1921. u Slatini, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Zamenik komandira 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

KNEŽEVIĆ Špire *Momčilo,* rođen 1915. u Kneževićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo februara 1944. kod Šujice.

KNEŽEVIĆ *Martin,* rođen 1926. u Rajeviću, Fojnica. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 19. januara 1945. na Han-Kumpaniji, Vitez.

KNEŽEVIĆ Ilije *Pero,* rođen 1920. u Drvaru. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Kurir štaba brigade. Poginuo 1.2. 1943. kod Mrkonjić-Grada.

KNEŽEVIĆ *Tode-Šole,* rođen u Slatini, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac brigadne intendanture. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo avgusta 1943. kod Medine, Mrkonjić-Grad.

KOBRAŠ *Lazo,* rođen 1914. u Sanskom Mostu. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac brigadne intendanture. Poginuo 27. 7. 1944. kod Gornjeg Vakufa.

KOVAČ *Radivoje,* rođen u Grdovu, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo decembra 1942. kod Vinca, Jajce.

KOVAČ Sime *Spiro,* rođen 1922. u Drenovom Dolu, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 4. bataljona. Umro 25. 10. 1944. u Jajcu od zadobijenih rana u Travniku.

KOVAČ Krstana *Ljupko,* rođen 1916. u Grdovu, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1943. kod Jajca.

KOVAČ Sime *Makso,* rođen 1921. u Drenovom Dolu, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1943. na Sinjajevini, Crna Gora.

KOVAČIĆ Jove *Dušan,* rođen 1923. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo oktobra 1944. na Vilenici, Travnik.

KOVAČEVIĆ *Mile,* rođen 1920. u Dvoru na Uni. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 2. juna 1943. na Javorku kod Mratinja.

KOVAČIĆ Riste *Jefto,* rođen u Dubravi, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 20. oktobra 1944. kod Busovače.

KOVAČEVIĆ Mile *Krstan,* rođen 1923. u Kozici, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

KOVAČEVIĆ Ilije *Gojko,* roden 1923. u Malom Radiću, Bosanska Krupa. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

KOVAČEVIĆ Mije *Đuro,* rođen 1919. u Đurđincima, Vrlica, Đakovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 21.10.1944. na Ilovači u Travniku.

KOVAČEVIĆ *Vlado,* rođen 1914. u Blagaju, Kupres. Srbin, radnik. U NOB-u od 1944. Borac brigadne intendanture. Poginuo 6. juna 1944. u Rostovu.

KOVAČEVIĆ Jovana *Lazo,* rođen 1918. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. u Dabru, Sanski Most.

KOVAČEVIĆ Todora *Ostoja,* rođen 1921. u Smoljani, Bosanski Petrovac. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac - komandir voda 1. bataljona. Ranjen na Vrhpolju 20. 1, 1943.

KOVAČEVIĆ Milana *Jovo,* rođen 1920. u Vilenici, Travnik. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac radnog voda 2. bataljona. Poginuo 9. aprila 1945. kod Kaknja.

KOVINJALO *Nedeljko,* rođen 1924. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 7. 2. 1943. u Magalj Dolu.

KOZJA *Ahmed,* rođen u Bačvicama, Travnik. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo - umro 6. 1. 1945. od zadobijenih rana u Donjem Vakufu.

KOZOMARA Nike *Dušan,* rođen 1923. u Donjoj Previji, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šator planini.

KOJIĆ Vida *Jovo,* rođen 1920. u Peckoj, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

KOJIĆ Jovana *Simo,* rođen 1921. u Donjim Vrbljanima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. bataljona. Poginuo 1943. kod Drvara.

KOKEZA Mihajla *Ostoja,* rođen 1920. u Peckoj, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

KOKOTEC Ljudevita *Vilko,* rođen 1924. u Bednji, Ludbreg. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1945. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 24. 2. 1945. kod Bara, Travnik.

KOKOTEC *Veljko,* rođen 1925. u Brdarevcu, Ivanec. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 4. 2. 1945. u Jazbinama, kod Fojnice.

KOLIĆ S. *Munib,* rođen 1926. u Vraci, Zenica. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 2. 3. 1945. u Čerkezima kod Viteza.

KOLUNDŽIJA *Savo,* rođen 1908. u Donjem Vodičevu, Prijedor. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Zamenik intendanta brigade. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo septembra 1944. na Karauli kod Turbeta. Travnik.

KOMATINA M. *Ilija,* rođen 1928. u Veljunu, Vojnić. Srbin, đak. U NOB-u od januara 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 7. 12. 1944. na Kobiljoj Glavi, Kiseljak, kao delegat voda.

KOMARICA *Mitar,* rođen u Mrkonjić--Gradu. Srbin, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 8. 1. 1945. u Kojsini kod Kreševa.

KOMŠJĆ Ibre *Huso,* rođen 1924. u Volarima, Šipovo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 3. maja 1945. kod Karlovca.

KONDIĆ Save *Slavko,* rođen 1924. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

KONDIĆ Nikole *Krstan,* rođen 1918. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. bataljona. Poginuo 1943. kod Jajca, kao ekonom čete.

KONDIĆ Đurđa *Nedo,* rođen 1925. u Podovima, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

KONDIĆ Stanka *Nedeljko,* rođen 1910. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 19. juna 1943. kod Sokolca.

KONDIĆ Đure *Đorđo,* rođen 1917. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Zamenik komesara 2. čete 3. bataljona. Poginuo 11. juna 1943. na Zelengori.

KONDIĆ Đurđa *Dušan,* rođen 1917. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Komandir voda 2. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. kod sela Rataj, Miljevina.

KONDIĆ Todora *Aleksa,* rođen 1918. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Delegat voda 3. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. u Rataju, Miljevina.

KONDIĆ *Todor,* rođen 1924. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Desetar 2. čete 3. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. na Javorku kod Mratinja.

KONDIĆ Save *Milorad,* roden 1920. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

KONDIĆ Mirka *Mile,* rođen 1921. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 2. 7.1943. kod Živinica.

KONDIĆ Đurđa *Miloš,* rođen 1921. u Podovima, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 23.1.1943. u Podovima, Ključ.

KONDIĆ *Milorad,* rođen 1920. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 21. 1. 1943. na Vrhpolju kod Ključa.

KONJANOVIĆ Lazara *Milan,* rođen 1924. u Velikoj Mosuri, Vranjska, Bosanska Krupa. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

KOPRIVICA Sime *Pavle,* rođen 1921. u Velikoj Ilidži, Sarajevo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od marta 1942. Borac brigadne intendanture. Poginuo 13. maja 1945. kod Zidanog Mosta.

KORAVGLAN *Ivan,* rođen 1913. u Ljanoviću. Imotski. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 13. decembra 1944. kod Kiseljaka.

KOŠIĆ P. *Dušan,* rođen 1920. u Krasuljama, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 25. aprila 1945. u Borovu kao komandir čete.

KOSOVAC Mile *Jovo-Jošan,* rođen 1922. u Natpolju, Šipovo. Srbin, šumski radnik. U NOB-u od decembra 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. kod Rataja, Miljevina.

KOSOVAC Agana *Muhamed,* rođen 1927. u Ćifluku, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od oktobra 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

KOSTIĆ P. *Milenko,* rođen u Gustovari, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Desetar 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 21. 10. 1944. na Travniku.

KOHTAŠLJEVIČ *Vlado,* rođen 1915. u Diflisu, SSSR. Rus, radnik. U NOB-u od 1944. Borac brigadne intendanture. Poginuo 24.2.1945. u Buseljima kod Travnika.

KOČIĆ Teše *Mirko,* rođen 1921. u Kozici, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

KODŽO S. *Stevan,* rođen 1921. u Treskavcu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 10. aprila 1945. kod Zenice.

KOŠPIĆ Luke *Branko,* rođen 1917. u Šipovljanima, Drvar. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Komandir 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 25. juna 1943. na Romaniji, Rogatica.

KOŠĆEL Ilin *Pero,* rođen 1903. u Krčevinama, Travnik. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 9. 4. 1945. na Brdu kod Visokog.

KRAJINOVIĆ Petra *Tomo,* rođen u Višnjici. Kiseljak. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1945. Borac radnog voda 1. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

KRAJCER Jove *Aleksa,* rođen 1918. u Ratkovu, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 27. maja 1943. kod izvora Pive.

KRAJGER *Josip,* rođen u Postojni, Slovenija. Slovenac, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 28. jula 1944. kod Strmice, Gornji Vakuf.

KRESOJA Nikole *Ratfe,* rođen 1924. u Malom Radiću, Bosanska Krupa. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1943. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci kod Tjentišta.

KRETIĆ Osmana *Sakib,* rođen 1924. u Uvorićima, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

KRIVOKUĆA Save *Miloš,* rođen 1905. u Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Desetar 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. u Donjem Ratkovu, Ključ.

KRIKO Salke *Huso,* rođen 1924. u Karićima, Donji Vakuf. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo novembra 1944. u Ilijašu, Sarajevo.

KIRLIĆ Ahmeta *Sulejman,* rođen 1913. u Bistrici, Gornji Vakuf. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Travnika.

KRSTOVIĆ Mladena *Nedeljko,* rođen 1921. u Kralupima, Visoko. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 23. februara 1945. kod Fojnice.

KRKELJAŠ Milana *Mirko,* rođen 1921. u Krezluku, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 1944. na Vitovlju, Travnik.

KRKELJAŠ Milana *Stanko,* rođen 1923. u Krezluku, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 20. marta 1944. u Silajdževini, Donji Vakuf.

KRKELJAŠ L. *Mile,* rođen 1921. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Zarobljen kod Poljica, Drvar i streljan 1943. na Sajmištu u Beogradu.

KRMPOT Stanka *Aleksa,* rođen 1920. u Jezeru, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 12. aprila 1945. u Zenici.

KRNDIJA Jove *Aleksa,* rođen 1920. u Prisoju, Jezero, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a i KPJ od 1942. Desetar 2. čete 4. bataljona. Poginuo 12. aprila 1945. kao zamenik komandira čete, u Zenici.

KRNDIJA Jove *Vid,* rođen 1925. u Prisoju, Jezero, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac-bombaš 3. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

KRNDIJA Stanka *Vico,* rođen 1922. u Prisoju, Jezero, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 7. maja 1943. na Sinjajevini.

KRSTIĆ Marka *Dejan,* rođen 1924. u Dolu, Hadžići, Sarajevo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 31. decembra 1944. u Kuprešu, Busovača.

KRSTOVIĆ Mladena *Nedeljko,* rođen 1921. u Čifluku, Visoko. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od oktobra 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo februara 1945. kod Busovače.

KRČMAR Janka *Vučen,* rođen 1924. u Starom Selu, Glamoč. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

KRDŽALIĆ *Ferid,* rođen u Putišu, Busovača. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo januara 1945. kod Viteza.

KUVAČ Mile *Zdravko,* rođen 1922. u Topuzovu, Visoko. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Zarobljen i streljan februara 1945. u Busovači.

KURDA *Mile,* rođen 1923. uŠehovcima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

KUZMANOVIĆ Ilije *Mladen,* rođen u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

KUZMANOVIĆ I. *Jovo,* rođen 1906. u Ribniku, Ključ. Srbin, šumski radnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. u Tramošnji, Sanski Most.

KULIĆ *Sule] man,* rođen 1909. u Gornjeg Vakufu. Musliman, radnik. U NOB-u od septembra 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 21.10.1944. kod Travnika.

KUNIĆ Špire *Jovo,* rođen 1905. u Brđanima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1943. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 14. juna 1943. na Miljevini.

KUNIĆ Špire *Rajko,* rođen 1924. u Brđanima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 14. juna 1943. na Miljevini.

KUKIĆ *Osman,* rođen 1925. u Kasapovićima, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac brigadne intendanture. Poginuo 6. juna 1944. u Rostovu.

KURELJUŠIĆ Bože *Jovo,* rođen 1924. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

KURELJUŠIĆ *Pero,* rođen 1921. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

KURSPAHIĆ Saliha *Ibro,* rođen 1906. u Donjim Moštama, Visoko. Musliman, radnik. U NOB-u od 9. 9. 1944. Borac brigadne intendanture. Poginuo 9. aprila 1945. na Lašvi kod Zenice.

KURTOVIĆ *Fejzulah,* rođen 1925. u Mostaru. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 9. aprila 1945. u Vrtljištu, Kakanj.

KURTIĆ Sulje *Ramiz,* rođen 1923. u Bukovici, Kreševo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 21. januara 1945. u Divljaku, Travnik.

L

LAZENDIĆ Ostoje *Branko,* rođen 1921. u Podrašnici, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 11. juna 1943. na Zelengori.

LAZIČIĆ O. *Gojko,* rođen 1922. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. kod Han-Kola, Banjluka.

LAZUKIĆ Stevana *Jovo,* rođen 1920. u Lipovači, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Fojnice.

LAZUKIĆ Krstana *Pero,* rođen 1922. u Lipovači, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 10. maja 1945. u Sevnici, Slovenija.

LAKETIĆ Nike *Branko,* rođen 1921. u Kovačevcu, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 2. jula 1943. na Karauli kod Tuzle.

LAKIĆ Save *Dušan,* rođen 1917. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 11. juna 1943. na Zelengori.

LAKIĆ Lazara *Krstan,* rođen 1920. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 11. juna 1943. na Zelengori.

LAKIĆ Nikole *Milan,* rođen 1923. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od aprila 1943. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

LAKIĆ Stevana *Mirko,* rođen 1908. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

LAKIĆ *Savo,* rođen 1923. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 11. juna 1943. na Zelengori.

LAKIĆ Mihajla *Vaso,* rođen 1921. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 11. juna 1943. na Zelengori.

LAKIĆ Jove *Trivo,* rođen 1920. u Podrašnici, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 11. juna 1943. na Zelengori.

LAKIĆ *Košta,* rođen 1922. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo marta 1943. kod Prozora.

LAKIĆ Vase *Gojko,* rođen 1920. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 21. 10. 1944. u Travniku.

LAKETIĆ Jove *Branko,* rođen 1920. u Lakotića Kosi, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 25. 10. 1943. u Paklarevu, Travnik.

LAPOVAC K. *Jovo,* rođen u Vincu, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 7. januara 1944. u Trešnjevici, Konjic.

LATINOVIĆ Đorđa *Lazar,* rođen 1920. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Sekretar aktiva SKOJ-a 2. čete 3. bataljona. Poginuo 14. marta 1943. kod Prozora.

LATINOVIĆ *Uroš,* rođen 1923. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 21. januara 1943. na Vrhpolju, Ključ.

LEKIĆ Jove *Stevan,* rođen 1925. u Sarićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

LEKIĆ Jove *Vojin,* rođen 1922. u Trijebovu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

LEKIĆ *Drago,* rođen 1921. u Trijebovu, Mrkonjić-Grad. Srbin zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

LEKIĆ Sime *Slavko,* rođen 1927. u Lipovači, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo marta 1943. kod Rame, Prozor.

LELOVIĆ Špire/ovo, rođen 1923. u Bijelim Vodama, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 7. januara 1944. kod Solakove Kule.

LEMEŠ Sulejmana *Salih,* rođen 1907. u Uvorićima, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac brigadnog saniteta. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

LETIĆ Marka *Dušan,* rođen 1924. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Član SKOJ-a. Poginuo 8. juna 1943. na Košuru, Tjentište.

LETIĆ Maksima *Đuro,* rođen 1918. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Pomoćnik mitraljesca pratećeg voda 4. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

LETO Cvije *Dušan,* rođen 1924. u Gornjim Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

LETO Mitra *Stanko,* rođen 1923. u Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 9. jula 1943. kod Han-Pijeska na Romaniji.

LIVANČIĆ *Ivo,* rođen 1926. u Crkvicama, Gornji Vakuf. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 21.10.1944. u Travniku.

LIPOVAC *Bešir,* rođen 1910. u Donjićima, Konjic. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca, Brezova Glava.

LIČINA B. *Dmitar,* rođen 1920. u Čađavici, Bosanski Novi. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Travnika.

LOJANICA Šćepana *Zdravko,* rođen 1926. u Dolu, Pazarić, Hadžići. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 1944. kod Kreševa.

LOJANICA Ilije *Nikola,* rođen 1924. u Hadžićima, Sarajevo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 4. marta 1945. na Oglavku, Fojnica.

LOVRE Petra *Mile,* rođen 1922. u Perućici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 23. oktobra 1943. kod Travnika.

LONČAR Pere *Dušan,* rođen 1922. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od aprila 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1943. kod Njegovude, Žabljak.

LONČAR Mile *Branko,* rođen 1924. u Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 2. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo septembra 1944. u Turbetu kod Travnika.

LONČAR Mile *Jovo,* rođen 1918. u Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Komandir voda 2. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 31. 12. 1944. u Kuprešu, Busovača, kao komandir čete.

LONČAR Ilije *Milan,* rođen 1920. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

LONČAR Pavia *Milan,* rođen 1920. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo marta 1943. u Ravnom na Kuprešu.

LONČAR Đure *Nedo,* rođen 1922. u Bijelim Vodama, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

LONČAR Pere *Todo,* rođen 1926. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1943. u Njegovuđi, Žabljak.

LONČAR Laze *Pero,* rođen 1922. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

LONČAR Nike *Risto,* rođen 1910. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 7. maja 1943. na Sinjajevini, Crna Gora.

LUGONJA *Branko,* rođen 1920. u Donjem Vakufu. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo krajem 1944. na Oglavku kod Fojnice, kao desetar.

LUGONJA Krstana *Branko,* rođen 1923. u Novom Selu, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo januara 1945. u Gučoj Gori, Travnik.

LUGONJA Mehe *Ramiz,* rođen 1925. u Rostovu, Pucarevo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo marta 1945. u Žeželovu kod Kreševa.

LUŽIJA Jovana *Ljubomir,* rođen 1901. u Kmećani, Banjaluka. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

LUKENDIĆ Branka *Bogdan,* rođen 1920. u Krupi na Vrbasu, Banjaluka. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

LUKIĆ *Branko,* rođen 1920. u Medni, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 11. juna 1943. na Zelengori.

LUKIĆ *Desa,* rođena 1921. u Bukovači, Bosanski Petrovac. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginula marta 1943. na Čardaku kod Mliništa.

LJ

LJEPIĆ Stanka *Đuro,* rođen 1919. u Slatini, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 3. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo jula 1943. kod Sokoca, istočna Bosna.

LJEPIĆ Stevana *Stojan,* rođen 1925. u Slatini, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

LJUŠIJA A. *laik,* rođen 1924. u Zgošći, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 2. marta 1945. kod Čerkeza, Vitez.

M

MAGALJČIĆ Pere *Stanko-Ćane,* rođen 1920. u Perućici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 12. maja 1943. kod Kolašina.

MAGALJČIĆ Stanka *Ćane,* rođen 1924. u Perućici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

MAGLIĆ Trivuna *Ostoja,* rođen 1920. u Gornjim Gracima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na brdu Stolovi, Jeleč kod Miljevine.

MAŽAR Bože *Nikola,* rođen 1921. u Žereviću, Livno. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od februara 1945. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

MAJSTOROVIĆ Sime *Glišo,* rođen 1925. u Gerzovu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 18. maja 1943. kod Kolašina.

MAJSTOROVIĆ Tome *Stanko,* rođen 1911. u Vaganu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo marta 1943. u Rami kod Prozora.

MAJSTOROVIĆ Špire *Risto,* rođen 1923. u Bravnicama, Jajce. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 21.10.1944. u Travniku.

MAJSTOROVIĆ Jove *Simo,* rođen 1927. u Vaganu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 22. 2. 1944. u selu Prti kod Travnika.

MAKIVIĆ Mitra *Miloš,* rođen 1921. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 1944. na Kozari.

MAKSIMOVIĆ Mile *Pavie,* rođen 1918. u Baraćima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

MALBAŠIĆ *Mirko,* rođen 1923. u Saračici, Banjaluka. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

MALENICA Nike *Marijan,* rođen 1928. u Stojčevićima, Kreševo. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. bataljona. Poginuo 20. januara 1945. u Velikom Mošnjaru, Travnik.

MALEŠ Dušana _ *Mitar-Mićo,* rođen 1922. u Brđanima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Komandir voda 3. čete 4. bataljona. Poginuo 12. maja 1943. u Lipovu, Kolašin.

MALEŠ Steve *Bogdan,* rođen 1920. u Sarićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 1944. kod Bosanskog Novog.

MILINKOVIĆ Koste *Ljubo,* rođen 1910. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. na Manjači.

MALINOVIĆ *Mara,* rođena 1922. u Mrkonjić-Gradu. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1943. Bolničarka 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginula 4. jula 1943. kod Živinica.

MALINOVIĆ *Jevto,* rođen 1923. u Jovanovićima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 7. aprila 1945. u Visokom.

MALIĆ *Jusuf,* rođen 1925. u Livnu. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na brdu Stolovi, Miljevina.

MALIĆ *Bogoljub,* rođen 1922. u Mrkonjić-Gradu. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 4. jula 1943. kod Živinica.

MANDIĆ Duke *Simo,* rođen 1926. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju kod Ključa.

MANDIĆ T. *Simo,* rođen 1903. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac radnog voda 2. bataljona. Poginuo 1944. na Banjaluci, kao intendant bataljona.

MANOJLOVIĆ Petra *Đuro,* rođen u Podbrdu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. bataljona. Poginuo marta 1943. kod Doljana, Prozor.

MARIJANOVIĆ Ostoje *Pero,* rođen 1912. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 21. januara 1943. u Pećima, Ključ.

MARIJANOVIĆ Milana *Ljuba,* rođena 1924. u Ljusini, Bosanska Krupa. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginula 8. juna 1943. kod Tjentišta, Sutjeska.

MARIĆ Jove *Stevan,* rođen 1923. u Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

MARIĆ-JANDRIĆ Manojla *Rosa,* rođena 1917. u Močiocima, Šipovo. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1941. Bolničarka 2. čete 1. bataljona. Poginula 30. maja 1943. na Javorku, Mratinje.

MARIĆ Dure *Rade,* rođen 1913. u Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac pratećeg voda 4. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

MARIĆ Sime *Milan,* rođen 1923. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju kod Ključa.

MARIĆ Vlade *Vukan-Baja,* rođen 1924. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju, Ključ.

MARIĆ Save *Pero,* rođen 1922. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Nestao 9. jula 1943. u bolnici, istočna Bosna.

MARIĆ Nikole *Ile,* rođen 1906. u Grbavici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo avgusta 1943. kod Mrkonjič--Grada.

MARIČIĆ *Nikola,* rođen 1920. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

MARIJANAC Sime *Rade,* rođen 1916. u Strojicama, Šipovo. Srbin, geodet. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Narodni heroj Jugoslavije. Prvi komandant 7. krajiške brigade. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 4. jula 1943. kod sela Tareva, Živinice.

MARKEZ Ile *Momčilo,* rođen 1922. u Vaganu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

MARKEZ Špire *Vaskrsije,* rođen 1925. u Vaganu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1943. kod Donjeg Vakufa.

MARKIĆ Sime *Ilija,* rođen 1924. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

MARKIĆ Jove *Stanko,* rođen 1919. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Miljevini.

MARKIĆ Jove *Stevan,* rođen 1923. u Gornjim Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 3. 10. 1943. kod Donjeg Vakufa.

MARKOVIĆ Đure *Ilija-1 Uš,* rođen 1916. u Pljevskim Podovima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo početkom 1945. kod Brčkog.

MARKOVIĆ Đure *Jevto,* rođen 1917. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Ekonom 2. čete 4. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. na Javorku kod Mratinja.

MARKOVIĆ Marka *Pero,* rođen 1915. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

MARKOVIĆ Krstana *Vida,* rođena 1917. u Stupni, Šipovo. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od februara 1943. Bolničarka 2. čete 4. bataljona. Poginula 7. juna 1943. na Vučevu.

MARKOVIĆ Krstana *Pero,* rođen 1915. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 12. maja 1943. na Babinom Vrhu, Lipovo kod Kolašina.

MARKOVIĆ Blagoja *Sava,* rođen 1926. u Donjim Vrbljanima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1943. Borac 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

MARKOVIĆ Ile *Niko,* rođen 1925. u Donjim Vrbljanima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

MARKOVIĆ Stevana *Krstan,* rođen 1924. u Brđanima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Puškomitraljezac 3. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 13. jula 1944. na Zec planini.

MARKOVIĆ *Milan,* rođen 1925. u Rajlovcu, Sarajevo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 4. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. u Miškovićima kod Kaknja.

MARKOVIĆ-MACANOVIĆ O. *Jovanka,* rođena 1919. u Ribniku, Ključ. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginula marta 1943. na Šator planini.

MARKOVIĆ S. *Dane,* rođen 1923. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo februara 1943. kod Orahovljana, kao kurir brigade.

MARKOVIĆ D. *Vaskrsije,* rođen 1920. u Slatini, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. u Podrašnici, Mrkonjić-Grad.

MARTIĆ Milana *Mirko,* rođen 1925. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Stolovima, Miljevina.

MARTIĆ Pere *Spiro,* rođen 1916. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

MARTIĆ Jove *Stanko,* rođen 1919. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Miljevini.

MARTIĆ Makse *Stevo,* rođen 1927. u Močiocima, Šipovo. Srbin, kovač. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 9. maja 1943. na Sinjajevini, Crna Gora.

MARTIĆ Ilije *Krsto,* rođen 1920. u Močiocima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo jula 1943. kodŽivinica.

MATIJAŠEVIĆ Spasoja *Jovo,* rođen 1916. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 11. juna 1943. na Zelengori.

MATIJAŠEVIĆ S. *Jovo,* rođen 1908. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šator planini.

MACANOVIĆ Ilije *Vaso,* rođen 1924. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo januara 1943. na Vrhpolju kod Ključa.

MACANOVIĆ Mićana *Neđo,* rođen 1910. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

MACANOVIĆ I. *Bogdan-Ćini,* rođen 1912. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. kod Banjaluke, kao intendant bataljona.

MAČAK Hasana *Šerif,* rođen 1912. u Jajcu. Musliman, činovnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju kod Ključa.

MAČAK Islama *Ibro,* rođen 1925. u Bulićima, Jajce. Musliman, radnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo maja 1944. na Karauli, Travnik.

MAČKIĆ Lazara *Branko,* rođen 1922. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Stolovima, Miljevina.

MEDAR Hilmije *Mehmed,* rođen 1909. u Sarajevu. Musliman, krojač. U NOB-u od 1943. Borac 2. bataljona. Poginuo marta 1945. kod Kaknja.

MEDIĆ Rade *Jandrija,* rođen 1916. u Velikim Stjenjanima, Bosanski Petrovac. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 2. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

MEDIĆ Koste *Slavko,* rođen 1919. u Vodenici, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 14. juna 1943. u rejonu Miljevine.

MEDIĆ *Stanko,* rođen 1922. u Cazinu. Srbin, radnik. U NOB-u od januara 1943. Borac 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo jula 1944. u Doljanima, Prozor.

MEDIĆ Marka *Miloš,* rođen 1918. u Rostovu, Pucarevo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

MEMIĆ Ibre *Muhamed,* rođen 1905. u Upovcu, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 10. aprila 1945. u Mošćanici kod Zenice.

MESELDŽIJA Sposoja *Ljubo,* rođen 1921. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju, Ključ.

MESELDŽIJA Save *Vlado,* rođen u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju, Ključ.

MESELDŽIJA Nikole *Miloš,* rođen 1922. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju, Ključ.

MEHMEDAGIĆ Avde *Omer,* rođen 1912. u Monjićima, Visoko. Musliman, radnik. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

MEHMEDAGIĆ Saliha *Rasim,* rođen 1918. u Kotošićima, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od novembra 1944. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

MEHMEDOVIĆ Huse *Kasim,* rođen 1925. u Buzićima, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

MIJATOVIĆ Steve *Vlado,* rođen 1921. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Nestao jula 1943. u bolnici u istočnoj Bosni.

MIJATOVIĆ Bože *Mijo,* rođen 1912. u Bravnicama, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 14. marta 1943. u Rami kod Prozora.

MIOČ *Anto,* rođen 1919. uLivnu. Hrvat, radnik. U NOB-u od 2. februara 1945. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 8. aprila 1945. kod Kaknja.

MIKIĆ Pere *Simo-Vuk,* rođen 1916. u Perućici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

MILANOVIĆ Ilije *Marica,* rođena 1928. u Šipovu. Srpkinja, radnica. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od 1942. Bolničarka 3. čete 4. bataljona. Poginula 9. juna 1943. na Sutjesci.

MILANOVIĆ Jove *Pero,* rođen u Podbrdu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. bataljona. Poginuo 21. oktobra 1943. na Travniku.

MILENKOVIĆ Jovana *Mirko,* rođen 1921. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

MILEKIĆ Jovana *Stojan,* rođen 1921. u Medni, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

MILEKIĆ Pavia *Stojan,* rođen 1923. u Medni, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

MILIĆ Pere *Ilija,* rođen 1918. u Riki, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju, Ključ.

MILIĆ Bojana *Stevan,* rođen 1918. u Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. u rejonu Miljevine.

MILIČEVIĆ Đurđa *Mladen,* rođen 1924. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

MILIČEVIĆ Jovana *Ostoja,* rođen 1922. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

MILIČEVIĆ Jovana *Lazo,* rođen 1920. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

MILIČIĆ Đure *Stanko,* rođen 1922. u Podosoju, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od maja 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

MILIČIĆ Đure *Jovo,* rođen 1914. u Podosoju, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 20. marta 1944. uDusinama, Fojnica, kao komandir voda.

MILIŠIĆ Pavia *Miloš,* rođen u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju kod Ključa.

MILIŠIĆ Jove *Boško,* rođen 1919. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju, Ključ.

MILIŠIĆ Jefte *Savo,* rođen 1921. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo; 1943. na Gučoj Gori, Travnik.

MILOVAC Nike *Bozo,* rođen 1923. u Grbavici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Delegat voda 1. čete 1. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

MILOVAC Đure *Cvijan,* rođen 1922. u Lipovači, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Komandir voda 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

MILOVAC Nike *Luka,* rođen 1910. u Lipovači, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 1. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 27. 2. 1945. kod Busovače.

MILOVAC Nikole *Gojko,* rođen 1927. u Grbavici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

MILOVAC Đure *Spiro,* rođen 1922. u Vodicama, Šipovo. Šrbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo februara 1943. u Magalj Dolu, Mrkonjić-Grad.

MILOVAC Luke *Milan,* rođen 1915. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo avgusta 1944. kod Kiseljaka.

MILOJEVIĆ V. *Trivo,* rođen 1917. u Željinu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. u Crkvenom, Ključ.

MILJEVIĆ Dušana *Miloš,* rođen 1920. u Podovima, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

MILJEVIĆ Savka *Čedo,* rođen 1917. u Vražićima, Šipovo. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Delegat voda 3. čete 4. bataljona. Poginuo 2. juna 1943. na Brljevu, južno od Mratinja.

MILJEVIĆ Jove *Rada,* rođena 1924. u Vedrom Polju, Bosanski Petrovac. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Ćlan SKOJ-a i član KPJ od avgusta 1943. Bolničarka 3. čete 4. bataljona. Učesnica bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginula 31. 12. 1944. na Kuprešu kod Busovače.

MILJUŠ Steve *Milan,* rođen 1915. u Vodenici, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 3. čete 4. bataljona. Poginuo 7. juna 1943. na Sutjesci kod Tjentišta.

MILJUŠ Jovana *Mirko,* rođen 1919. u Koluniću, Bosanski Petrovac. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Puškomitraljezac 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 27. juna 1944. na Zec planini.

MIRKOVIĆ Branka *Rade,* rođen 1926. u Trnovcu, Pucarevo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 23. marta 1945. kod Viteza.

MITRIĆ Ilije *Krsto,* rođen 1922. u Riki, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od februara 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

MITRIĆ Tome *Novak,* rođen 1921. u Čukliću, Šipovo. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Clan KPJ. Zamenik komesara 2. čete 4. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Tjentištu.

MITRIĆ Jove *Đuro,* rođen 1917. u Čukliću, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo marta 1943. na Ostrošcu kod Konjica.

MITRIĆ Pere *Stojan,* rođen 1918. u Čukliću, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1940. Komesar 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju, Ključ.

MITROVIĆ Miće *Pero,* rođen 1921. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Tjentištu.

MITROVIĆ *Rade,* rođen 1916. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 30. 9. 1943. na mostu Plive u Pljevi.

MITROVIĆ S. *Bozo,* rođen 1923. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 28. januara 1943. u Ribniku.

MIHAILOVIĆ Cvije *Ilija,* rođen 1923. u Grbavici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 6. marta 1943. kod Šujice.

MIHALJICA *Dmitar,* rođen 1921. u Mrkonjić-Gradu, Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. bataljona. Poginuo 1. januara 1944. u Bjelovićima kod Kreševa.

MLINAR Milana *Slavko,* rođen 1920. u Šipovljanima, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

MERDŽAN Bajre *Šefik,* rođen 1922. u Merdanima, Busovača. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 1. bataljona. Zarobljen decembra 1944. kod Kiseljaka i streljan u Busovači.

MRAKIĆ Pere *Mile,* rođen 1922. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Zelengori.

MRKALIĆ Vejsila *Ismet,* rođen 1924. u Poriječanima, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1944. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. maja 1945. kod sela Rake, Slovenija.

MRAČKIĆ Sulejmana *Fehim,* rođen 1923. u selu Pločari, Fojnica. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1944. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. kod Kiseljaka na Kobiljači.

MRŠIĆ Krste *Borislav,* rođen 1921. u Cipiću, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 1. januara 1944. kod Kreševa.

MUŽDEKA Pere *Blažo,* rođen 1921. u Natpolju, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od avgusta 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. na Javorku, Mratinje.

MUŽDEKA Pavia *Ljupko,* rođen 1924. u Krčevinama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

MUŽDEKA Pere *Mara,* rođena 1923. u Krčevinama, Šipovo. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od maja 1942. Bolničarka 3. čete 1. bataljona. Poginula 14. juna 1943. u rejonu Miljevine.

MUŽDEKA Spire *Mirko,* rođen 1923. u Krčevinama, Sipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

MUŽDEKA Pere *Petar,* rođen 1920. u Krčevinama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 2. juna 1943. naBrljevu južno od Mratinja.

MUJEVIĆ *Lutvo,* rođen 1911. u Slimenu, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 10. 1. 1945. u Ravnom kod Travnika.

MUJKIĆ Zajke *Suljo,* rođen 1923. u Turbetu, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od oktobra 1943. Borac minerske čete brigade. Poginuo decembra 1944. na Ostrošcu, Konjic.

MUJKIĆ Ahmeta *Suljo,* rođen 1921. u Visokom. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. bataljona. Poginuo 10. aprila 1945. u Subotištu kod Kaknja.

MUJIČIĆ Hrustana *Šerif,* rođen 1927. u Slimenu, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 6. aprila 1945. kod Semizovca, Visoko.

MUJIČIĆ Alije *Zulfo,* rođen 1911. u Slimenu, Travnik. Musliman zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1945. kod Busovače.

MULIĆ Ahmeta *Vejsil,* rođen 1921. u Arnautovićima, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. bataljona. Poginuo 10. aprila 1945. u Subotištu kod Kaknja.

MURKIĆ Zajke *Suljo,* rođen 1921. u Turbetu, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od februara 1945. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

MURTIĆ Ahmeda *Ramiz,* rođen 1927. u Bukovici, Kiseljak. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

MUSIĆ Huseina *Jusuf,* rođen 1922. u Turbetu, Travnik. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 10. aprila 1945. kod Kaknja.

MUSLIMOVIĆ Muslima *Agan,* rođen 1915. u Vlahovićima, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 3. maja 1945. kod Karlovca.

MURTIĆ Sulje *Ramiz,* rođen 1923. u Bukovici, Kiseljak. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 27. 2.1945. kod Travnika.

N

NAVALUŠIĆ Jove *Dušan,*,rođen 1919. u Gornjem Vukovsku. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 9. maja 1945. kod Rake, Slovenija.

NAKOMČIĆ Ostoje *Zdravko,* rođen 1922. u Gornjem Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Komandir voda 3. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

NAKOMČIĆ Glige *Krstan,* rođen 1917. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

NAKOMČIĆ *Nikola,* rođen 1923. u Han-Kolu, Banjaluka. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3.

bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi Sutjesci. Poginuo septembra 1943. na Manjači, Mrkonjić-Grad.

NEDIĆ Krste *Stanko,* rođen 1922. u Vodenici, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 14. juna 1943. na Miljevini.

NEDIMOVIĆ *Jakov,* rođen 1916. u Prijedoru. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Član KPJ od 1942. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo oktobra 1945. u Ključu, kao oficir OZN-e.

NEJZOLIĆ *Veljko,* rođen 1927. u Rajlovcu, Sarajevo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 9. maja 1945. kod Rake, Slovenija.

NERADIN A. *Avdo,* rođen 1918. u Crnićima, Kiseljak. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 27. 2.1945. u Ravni kod Travnika.

NERAC Jove *Ostoja,* rođen 1918. u Babinom Dolu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

NERAC Ilije *Dušan,* rođen 1922. u Šipovu. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 20. oktobra 1944. kod Travnika.

NERAC T. *Mitar,* rođen 1924. u Potocima, Livno. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. bataljona. Poginuo 19. 2. 1945. kod Travnika.

NEŽIĆ Riste *Novo,* rođen 1922. u Gradini, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 7. januara 1944. kod Jablanice.

NEŽIĆ Ilije *Đorđe,* rođen 1927. u Ponjavićima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 7. januara 1944. kod Jablanice.

NEFIĆ Age *Omer,* rođen 1915. u Mahali, Visoko. Musliman, radnik. U NOB-u od 7. 4. 1945. Borac radnog voda 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

NIKIĆ Pere *Simo,* rođen 1921. u Ljoljićima, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 12. marta 1943. kod Ostrošca, Konjic.

NIKIĆ Pavia *Vaskrsije,* rođen 1926. u Gornjem Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

NIKIĆ *Dragica,* rođena 1923. u Barama, Bosanski Petrovac. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Član KPJ od 1943. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginula marta 1943. kod Ostrošca, Konjic.

NIKOLAJEVIĆ Stevana *Siniša,* rođen 1914. u Pirotu. Srbin, artiljerijski poručnik Jugoslovenske vojske. U NOB-u od 1941. Clan KPJ od 1941. Zamenik komandanta brigade. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Narodni heroj Jugoslavije. Poginuo 12. jula 1943. kod Šehovića, istočna Bosna, kao načelnik štaba 17. istočno-bosanske divizije.

NIKOLIĆ *Blagoje,* rođen 1920. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

NIKOLIĆ Blagoja *Nikola,* rođen 1913. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

NINIĆ Stojana *Lazar,* rođen 1917. u Brđanima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Tjentištu.

NINIĆ Dure *Lazo,* rođen 1918. u Brđanima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 12. maja 1943. na Sinjajevini, Kolašin.

NINIĆ Ilije *Krstan,* rođen 1927. u Krčevinama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 7. 10. 1943. kod Turbeta, Travnik.

NINIĆ Jove *Stevo,* rođen 1919. u Krčevinama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 10. marta 1943. kod Prozora.

NIŠIĆ Ilije *Savko,* rođen 1925. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

NIŠIĆ Marka *Jovo-Joja,* rođen 1920. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od jula 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

NIŠIĆ Cvije *Pero,* rođen 1918. u Ćusinama, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju kod Ključa.

NIŠIĆ Nike *Pero,* rođen 1921. u Brišićima, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju, Ključ.

NIŠIĆ Cvije *Marko,* rođen 1917. u Ljoljićima, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 6. marta 1943. na Šujici, Duvno.

NOVAK Jove *Nikola,* rođen 1924. u Krezluku, Stare Kuće, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo oktobra 1943. kod Travnika.

NOVAK *Radivoje,* rođen 1921. u Starim Kućama, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od maja 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 1942. na Ćusini kod Jajca.

NOVALUŠIĆ J. *Dušan,* rođen 1919. u Vukovsku, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 10. maja 1945. kod Rake, Slovenija.

NUMIĆ Alije *Arif,* rođen 1905. u Orahovu, Breza. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. u Draganića Lugu, Karlovac.

NURKIĆ *Suljo* , rođen 1922. u Turbetu, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. u Glogovačkoj šumi kod Karlovca.

NUHANOVIĆ Adema *Asim,* rođen 1912. u Kujačićima, Fojnica. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac radnog voda 2. bataljona. Poginuo 1944. kod Kreševa.

O

OBRADOVIĆ Stanka *Makso,* rođen 1914. u Ljuši, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Tjentištu.

OBRADOVIĆ Trivuna *Milovan,* rođen 1918. u Ljuši, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo septembra 1944. kod Kiseljaka.

OBRADOVIĆ Trivuna *Milan,* rođen 1920. u Ljuši, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 21. oktobra 1943. kod Travnika.

OBRENOVIĆ *Veljo,* rođen 1909. u Užicama, Srbija. Srbin, službenik. U NOB-u od 1943. Borac 1. bataljona. Poginuo 1944. na Romaniji.

OVČINA Safeta *Safet,* rođen 1921. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 10. maja 1945. kod Rake, Slovenija.

OKULIĆ Sime *Marko,* rođen 1918. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

OKULIĆ Marka *Marko,* rođen 1920. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

OLIĆ Spase *Čedo,* rođen 1918. u Olićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Komandir pratećeg voda 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. u Rataju, Miljevina.

OLIĆ Tome *Stevo,* rođen 1908. u Olićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

OLIĆ Sime *Mladen,* rođen 1923. u Olićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Košuru, Tjentište.

OLIĆ Špire *Stevan,* rođen 1920. u Olićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Stolovima, Jeleč.

OLIĆ Mitra *Branko,* rođen 1924. u Olićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a od 1943. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo aprila 1943. na Čelebiću.

OLJAČA Mile *Gojko,* rođen 1922. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1943. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

OLJAČA Blagoja *Rade,* rođen 1918. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

OLJAČA *Mirko,* rođen 1923. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

OLJAČA *Mitar,* rođen 1920. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

OLJAČA *Vojo,* rođen 1922. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 23. januara 1943. u Pećima kod Ključa.

OMERAGIĆ S. *Hilmija,* rođen 1908. u Čičevu, Trebinje. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 19. novembra 1944. kod Kralupa, Visoko.

OMERBEGOVIĆ Hamze *Arif,* rođen 1920. u Pulcu, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo oktobra 1944. kod Travnika.

OMEROVIĆ *Meho,* rođen 1923. u Brezi. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 4. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

OMEROVIĆ Saida *Zuhdija,* rođen 1917. u Jajcu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Zarobljen novembra 1942. Umro u logoru Jasenovac.

OPARDIJA Huse *Đulaga,* rođen 1920. u Ćehajićima, Donji Vakuf. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od avgusta 1943. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 20. februara 1945. u Vitezu.

OPARNICA Luke *Čedo,* rođen 1921. u Sokolcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

OPARNICA Pere *Mirko,* rođen 1918. u Sokolcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 14. juna 1943. na Miljevini.

OPARNICA *Tode,* rođen 1924. u Sokolcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Košuru, Tjentište.

ORLOVIĆ Redže *Hašim,* rođen 1922. u Seferima, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo septembra 1944. u Bučićima kod Travnika.

OSTOJIĆ Bože *Petar,* rođen 1912. u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 14. juna 1943. na Miljevini.

OTOBANI A. *Romeo,* rođen 1923. u Alipo Porigi, Italija. Italijan, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 10. aprila 1945. kod Zenice.

ODABAŠIĆ Begana *Mustafa,* rođen 1927. u Pločarima, Fojnica. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 1944. kod Busovače.

OŠAP Jove *Ostoja,* rođen 1926. u Sokolcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1943. Borac 3. čete 4. bataljona. U ratu komandir voda. Poginuo 1947. u Sokolcu, u poteri četnika.

P

PAVIĆ Đure *Drago,* rođen 1919. u Vedrom Polju, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

PAVIĆ *Aleksa,* rođen 1920. u Ključu, Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 4. jula 1943. kod Zivinica.

PAVLICA *Srećko,* rođen 1927. u Ravnom, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 6. marta 1945. u Vitezu.

PAVLOVIĆ Nikole *Dušan,* rođen 1920. u Dabracu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. batalona. Poginuo 15. juna 1943. kod sela Jabuke, Goražde, kao komandir čete.

PAVLOVIĆ Jove *Ljubo,* rođen 1925. u Jajcu. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

PAJIČIĆ Đure *Mile,* rođen 1924. u Perućici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

PALALIJA Mehe *Ibrahim,* rođen 1922. u Višnjici, Kiseljak. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 19. 2. 1945. kod Kruščice, Vitez.

PANIĆ Nikole *Đurađ,* rođen 1913. u Kozici, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

PANIĆ Sime *Stanko,* rođen 1923. u Gornjoj Previji, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 1943. kod Travnika, kao komandir voda.

PANIĆ Sime *Vaskrsije,* rođen 1924. u Previji, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo maja 1943. na Vratlu kod Kolašina.

PANIĆ Teše *Uroš,* rođen 1924. u Sokolovu, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 1. čete 3. bataljona. Poginuo 17. maja 1943. na Sinjajevini, Crna Gora.

PANTELIĆ *Nikola,* rođen 1921. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

PANTELIĆ *Gojko,* rođen 1920. u Vilusima, Banjaluka. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

PANTELIĆ Mihaila *Gojko,* rođen 1926. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

PANDŽIĆ Nike *Pavo,* rođen 1909. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 10. 4.1945. kod Kaknja, kao komandir voda.

PAPIĆ Steve *Milenko,* rođen 1922. u Dubravi, Glamoč. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. kod Tjentišta.

PASTIR Nike *Milovan,* rođen 1922. u Krnjeuši, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac pratećeg voda 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. u Rataju, Miljevina.

PASTIR Sime *Milovan,* rođen 1918. u Olićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo aprila 1943. na Čelebiću.

PAŠALIĆ Sime *Mitar,* rođen 1916. u Prisoju, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo marta 1943. na planini Vitorog.

PAŠALIĆ Huseina *Muharem,* rođen 1911. u Bosanskoj Krupi. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

PAŠIĆ Đ. *Đorđe,* rođen 1922. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 28. 1. 1943. kod Ključa.

PEJIĆ Trivuna *Ilija,* rođen 1914. u Zablaću, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Komandir voda 2. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

PEJIĆ Pere/oio, rođen 1923. u Gustovari, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

PEJIĆ Ostoje *Nikola,* rođen 1922. u Šehovcima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 3. juna 1943. kod Brljeva, Mratinje.

PEJIĆ Luke *Sava,* rođen 1924. u Gustovari, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. na Javorku, Mratinje.

PEJIĆ Ostoje *Dušan,* rođen 1923. u Gustovari, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo oktobra 1944. na Busovači.

PEJIĆ *Jovo,* rođen 1924. u Gustovari, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

PEKEZ Jove *Ilija,* rođen 1918. u Stupni, Šipovo. Srbin, radnik. UNOB-u od 1941. Komandir voda 1. čete 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

PENO Đure *Branko,* rođen 1923. u Čifluku, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od avgusta 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 19. 8. 1944. na Hrbinama, Kupres, kao komandir voda.

PENO Petra *Mirko,* rođen 1919. u Čifluku, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Komandir voda 3. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. kod Kule u Rataju, Miljevina.

PENO Vukosava *Đuro,* rođen 1922. u Čifluku, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od marta 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Umro krajem 1942. od zadobijenih rana.

PERDUV Gliše *Vid,* rođen 1917. u Perduhovu, Glamoč. Srbin, radnik. UNOB-u od 1941. Član KPJ od 1941. Komandir 3. čete 2. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 20. juna 1944. kod sela Tješila, Fojnica.

PERENDA Hasana *Huso,* rođen 1917. u Sjenokosu, Pucarevo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od februara 1945. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

PERIĆ *Ivan,* rođen u Zenici. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1. februara 1945. Poginuo 10. aprila 1945. u Puhovcu, Zenica.

PERIĆ Mile *Dušan,* rođen 1913. u Surjanu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 1. čete 3. bataljona. Član KPJ. Poginuo 30. maja 1943. na Javorku kod Mratinja.

PERIĆ S. *Savo* rođen 1922. u Surjanu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo decembra 1942. na Surjanu.

PERIĆ J. *Salih,* rođen 1921. u Dreževici, Kreševo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 20. 7. 1945. kod Đakova, Slavonija.

PERIĆ Pere *Andrija,* rođen 1918. u Kolu, Duvno. Srbin, zemljoradnik. UNOB-u od februara 1945. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

PERIĆ Đ. *Lazo,* rođen 1920. u Surjanu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Desetar 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 1944. na Brankovcu.

PERIŠIĆ M. *Petar,* rođen 1924. u Kozju, Pale, Sarajevo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 11. aprila 1945. na Klopočkom Vrhu, Zenica.

PERKOVIĆ Krstana *Dušan,* rođen 1922. u Krčevinama, Šipovo. Srbin, radnik. U NOB-u od januara 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo septembra 1944. na Komaru, Travnik, kao komesar čete.

PETRIĆ Mladinka *Risto,* rođen 1921. u Baricama, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo oktobra 1943. u Zlokićima, Travnik.

PETRIĆ Vojislava *Cvetko,* rođen 1921. u Oborcima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Busovače.

PETROVIĆ Petra *Spasoje,* rođen 1925. u Rastoki, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 2. juna 1943. kod Brljeva, Mratinje.

PETROVIĆ *Pero,* rođen 1920. u Previji, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

PETROVIĆ Stole *Nikola,* rođen 1923. u Previji, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

PETROVIĆ Pere *Mile,* rođen 1922. u Crkvenom, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 3. jula 1943. na Živinicama.

PETROVIĆ *Smilja,* rođena 1923. u Bukovači, Bosanski Petrovac. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Bolničarka 1. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginula 1. januara 1944. u Bjelovićima kod Kreševa.

PETROVIĆ Ilije *Mile,* rođen 1922. u Rastoki, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. kod Travnika.

PETROVIĆ Jovana *Savan,* rođen 1925. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 1945. kod Titovog Užica.

PETROVIĆ *Nikola,* rođen 1922. u Previji, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo aprila 1944. u Crniću kod Bugojna.

PETROVIĆ *Lazar-Arapov,* rođen 1921. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 21. februara 1945. kod Travnika.

PETROVIĆ V. *Branko,* rođen 1918. u Ravnom, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 23. marta 1944. u Kandiji kod Bugojna.

PETKOVIĆ Riste *Branko,* rođen u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 21. januara 1943. na Vrhpolju, Ključ.

PETKOVIĆ Pere *Lazo,* rođen u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. na Vrhpolju, Ključ.

PEĆANAC M. *Vojin,* rođen 1925. u Rašinovcu, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 15. maja 1944. kod Dusine, Fojnica.

PEĆANAC *Rade,* rođen 1921. u Suvaji, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 6. juna 1944. u Rostovu, Pucarevo.

PEĆO *Save Milan,* rođen 1920. u Babinom Dolu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. maja 1943. na Sinjajevini, Crna Gora.

PEŠIĆ S. *Mato,* rođen 1912. u Strašniku, Petrinja. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 19. 2. 1945. u Bučićima, Travnik.

PILIPOVIĆ Miloša *Milorad,* rođen 1918. u Bosanskoj Kostajnici. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Clan KPJ od 1941. Borac brigadne intendanture. Poginuo 21. juna 1944. u Carevom Dolu, Fojnica, kao komesar bataljona.

PILIĆ Stanka *Milan,* rođen 1922. u Grbavici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 14. juna 1943. na Miljevini.

PILJAK Jove *Žarko,* rođen 1922. u Petrovom Vrelu, Glamoč. Srbin, zemljoradnik. UNOB-u od januara 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

PILJAK M. *Drago,* rođen 1920. u Petrovom Vrelu, Glamoč. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 1. januara 1944. kod Kreševa.

PIRIĆ *Smajo,* rođen 1920. u Rostovu, Pucarevo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od marta 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 13. septembra 1944. kod Viteza.

PIRC *Pavle,* rođen 1918. u Mariboru. Slovenac, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 15. juna 1943. na planini Jahorini.

PISKALOVIĆ *Anto,* rođen 1925. u Varešu. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 27. juna 1944. kod Vitoče.

PLAVŠIĆ Marka *Rajko,* rođen 1915. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

PLAVŠIĆ Dure *Obrad,* rođen 1922. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Busovače, kao komandir voda.

PLAVŠIĆ Vase *Ostoja,* rođen 1927. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo juna 1944. u Tješilu kod Fojnice.

PLAVŠIĆ Luke *Savo,* rođen 1922. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 19. 8. 1944. na Kuprešu, Busovača.

PLAVŠIĆ Sime *Savo,* rođen 1920. u Pribeljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo novembra 1943. kod Travnika.

PLAVŠIĆ Stanka *Mitar,* rođen 1924. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo maja 1944. u Dusini, Kreševo.

PLANINČIĆ Saliha *Huso,* rođen 1910. u Veruši, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od marta 1943. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 10. 1. 1944. kod Busovače.

PLAKALOVIĆ Koste *Nikola,* rođen 1920. u Bioskoj, Sarajevo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

PLIVAČ Naške *Ahmed,* rođen 1925. u Turbetu, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1943. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. u Vrhpolju, Ključ.

PLISNIĆ Nike *Ikonija,* rođena 1925. u Slatini, Donji Vakuf. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od septembra 1943. Borac radnog voda 4. bataljona. Poginula 9. aprila 1945. na putu Kakanj - Zenica.

PODRAŠČIĆ Pere *Ilija,* rođen 1924. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 1945. kod Čaglina, Slavonija, kao komandant bataljona.

POJETAR Vuje *Ostoja,* rođen 1925. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. na Javorku, Mratinje.

POJETAR Milana *Luka,* rođen 1923. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo - umro od zadobijenih rana u bolnici 21. 10. 1944. u Slatini kod Donjeg Vakufa.

POJETAR Stanka *Boro,* rođen 1926. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 9. jula 1943. kod Zvornika.

POJIČIĆ Dure *Mile,* rođen 1923. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. UNOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 1943. u Paklarevu kod Travnika.

POLIĆ Jove *Mirko-Proleter,* rođen 1929. u Kneževićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

PONJEVIĆ Mile *Bogoljub,* rođen 1922. u Natpolju, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

PONJEVIĆ Mile *Jovo,* rođen 1917. u Natpolju, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Član KPJ. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

PONJEVIĆ Save *Maksim* rođen 1907. u Natpolju, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od juna 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Miljevini.

PONJEVIĆ Ilije *Milan,* rođen 1922. u Natpolju, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Miljevini.

POPADIĆ Dure *Jovo,* rođen 1915. u Đukićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od jula 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo septembra 1943. na Dragnić Podovima.

POPARA Omera *Husein,* rođen 1927. u Jajcu. Musliman, radnik. U NOB-u od septembra 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Zarobljen kod Mrkonjić-Grada i streljan u Banjaluci decembra 1942.

POPIĆ Neđe *Strahinja,* rođen 1923. u Muhašinovićima, Visoko. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od novembra 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 2. aprila 1945. kod Breze.

POPIĆ Vlade *Vlajko,* rođen 1925. u Muhašinovićima, Visoko. Srbin zemljoradnik. U NOB-u od novembra 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo februara 1945. kod Zaselja, Travnik.

POPIĆ Riste *Mirko,* rođen 1918. u Kadarićima, Visoko, Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

POPOVIĆ Stevana *Petar,* rođen 1912. u Slatini, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

POPOVIĆ *Dragoljub,* rođen 1921. u Vodicama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1. januara 1944. u Kreševu.

POPOVIĆ *Maksim,* rođen 1923. u Ljuši, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 17. juna 1943. na komunikaciji Sarajevo - Višegrad.

POPOVIĆ Jode *Čedo,* rođen 1925. u Vodicama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1942. Član SKOJ-a. Borac pratećeg voda 1. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

POPOVIĆ J. *Dušan,* rođen 1925. u Slatini, Knin. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Član KPJ. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 12. 2. 1945. u Zaselju, Travnik, kao zamenik komesara čete.

POPRAROK S. *Mile,* rođen 1923. u Skakavcu, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 3. januara 1944. u Orlišću kod Konjica.

POPRATIN Mile *Stanko,* rođen 1920. u Ćusinama, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 27. 2. 1943. u Podgoriji kod Mrkonjić-Grada.

POPRŽEN Cvije *Stojan,* rođen 1923. u Kamenici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo decembra 1943. kod Busovače.

PORČA H. *Ahmed,* rođen 1921. u Mošavama, Sarajevo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od februara 1944. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 21.10.1944. na Vilenici, Travnik.

POTUROVIĆ Omera *Osman,* rođen 1923. u Bavaru, Jajce. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo januara 1945. na pruzi Hadžići - Tarčin.

PRANJIĆ Mije *Franjo,* rođen 1914. u Ljubiji, Prijedor. Hrvat, radnik. U NOB-u od februara 1945. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

PROKOMCA P. *Ivo,* rođen 1913. u Pridomlju, Dubrovnik. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 16. 2. 1945. u Bukovcu kod Viteza.

PROLE Ilije *Aćim,* rođen 1924. u Sarićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

PROLE Stanka *Ilija,* rođen 1923. u Kozilima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo aprila 1943. na Čelebiću.

PROLE Sime *Isak,* rođen 1918. u Grdovu, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član KPJ. Komandir voda 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

PROLE Ilije *Jovo,* rođen 1918. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Komandant 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo oktobra 1944. kod Kotoribe, Slovenija, kao zamenik komandanta brigade.

PROLE Miće *Mićo,* rođen 1912. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

PROLE Goluba *Milan,* rođen 1910. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

PROLE Jove *Milan,* rođen 1923. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

PROLE Krstana *Stevan,* rođen 1923. u Kozilima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

PROLE Borka *Svetko,* rođen 1926. u Kozilima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 1944. na Oglavku, Fojnica.

PROLE Petra *Živko,* rođen 1923. u Kozilima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Botac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 9. aprila 1943. na Čelebiću.

PROLE Ile *Pero,* roden 1925. u Sarićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Puškomitraljezac 3. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 4. jula 1943. na Živinicama.

PROLE Dušana *Boro,* rođen 1923. u Dragnič Podovima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo septembra 1943. na Dragnič Podovima.

PROLE Jove *Boro,* rođen 1924. u Sarićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 20. februara 1943. na planini Lisini, Mrkonjić-Grad.

PROLE Jove *Risto,* rođen 1923. u Kozilima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 28. januara 1943. kod Ključa.

PROLE Jove *Aleksandar,* rođen 1925. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 27. jula 1944. kod Donjeg Vakufa.

PROLE Marka *Krsto,* rođen 1927. u Olićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 25. maja 1944. kod Drvara, u Pratećem bataljonu Vrhovnog štaba.

PUPIĆ Jove *Dobrila,* rođena 1921. u Sitnici, Mrkonjić-Grad. Srpkinja, student prava. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od 1938. a KPJ od 1941. Borac brigadnog saniteta. Poginula kao bolesnik u Centralnoj bolnici na Pivskoj planini kod Nitovića, krajem maja 1943.

PUPIĆ Jove *Stanislava,* rođena 1925. u Sitnici, Mrkonjić-Grad. Srpkinja, učenica. U NOB-u od 1941. Borac brigadnog saniteta. Poginula 13. juna 1943. na Zelengori.

PURIĆ Demala *Hamdo,* rođen 1926. u Docu, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1945. kod Busovače.

PURIŠEVIĆ Saliha *Ramiz,* rođen 1920. u Srhinjama, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1944. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1945. kod Busovače.

PUŠIĆ *Anto,* rođen 1925. u Zovinom Viru, Duvno. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. na pruzi Karlovac - Zagreb.

R

RADAKOVIĆ J. *Čedo,* rođen 1919. u Baraćima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 2. aprila 1944. na Golom brdu kod Bugojna.

RADIĆ Luke *Mihajlo,* rođen 1920. u Gerzovu, Mrkonjić-Grad. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac radnog voda 4. bataljona. Poginuo 2. juna 1943. kod Brljeva, Mratinje.

RADIĆ Riste *Darinka-Dara,* rođena 1923. u Mrkonjić-Gradu. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Bolničarka brigadnog saniteta. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginula 26. juna 1943. kod Olova.

RADIĆ Pere *Slavko,* rođen 1924. u Sokocu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

RADIĆ P. *Vlado,* rođen 1928. u Vukovsku, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 21. 10. 1944. na Travniku.

RADIĆ *Cvijo,* rođen 1913. u Docu, Glamoč. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 21. 10. 1944. na Travniku.

RADIŠA Špire *Branko,* rođen 1927. u Varošluku, Travnik. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo marta 1945. kod Kreševa.

RADMAN Krstana *Jovo,* rođen 1919. u Babinom Dolu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

RADMILO T. *Nikola,* rođen u Sitnici, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 10. 4. 1944. u Draževom Docu kod Bugojna.

RADOVANAC Jove *Stanko-Staniša,* roden 1916. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a i KPJ od 1942. Komandir pratećeg voda 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Miljevini.

RADOVANAC Stanka *Nedo,* rođen 1914. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član KPJ od 1943. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo maja 1945. na putu za Srbiju.

RADOJIČIĆ Stevana *Duka,* rođen 1923. u Slatini, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

RADULJ *Branko,* rođen 1918. u Ivanjskoj, Prijedor. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac brigadnog saniteta. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

RADUMILO Tode *Nikola,* rođen 1924. u Gornjim Gracima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 16. marta 1944. u Bistrici kod Gornjeg Vakufa.

RAĐEVIĆ *Mirko,* rođen 1924. u Krupi na Vrbasu, Banjaluka. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac-kuvar 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. februara 1943. na Manjači.

RAĐENOVIĆ Davida *Dako,* rođen 1924. u Brešici, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1943.

RAJČIĆ Jovana *Pero,* rođen u Lubovu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo septembra 1943. kod Glamoča.

RAKITA Krstana *Milan,* roden 1922. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Košuru, Tjentište.

RAKITA Save *Stanko,* rođen 1920. u Brdu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 12. maja 1945. kod Sevnice. Slovenija.

RAKITA Pavia *Ljubo,* rođen 1922. u Brdu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 24. jula 1944. na planini Vranići, Fojnica.

RAKITA *Ljubo,* rođen 1923. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 8. aprila 1944. u Crniću, Bugojno.

RAKITA Sime *Stanko,* rođen 1920. u Strojicama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

RAKITA Petra *Tode* roden 1920. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1944. na Kuprešu, Busovača.

RAKOVIĆ Nikole *Stana,* rođena 1923. u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od januara 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginula 9. juna 1943. na Sutjesci.

RAKULJ *Novica,* rođen 1923. u Glamoču. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 30. 12. 1944. u Vlakovcu.

RAMIĆ Šaćira *Munib,* rođen 1918. u Bukvama, Vitez. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac brigadne intendanture. Poginuo 1. januara 1944. kod Kreševa.

RAMIĆ Šaćira *Munib,* rođen 1915. u Bukvama, Vitez. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od oktobra 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 9. aprila 1945. na Kraljevoj Sutjesci.

RAMIĆ B. *Bego,* rođen 1926. u Cemićima, Tešanj. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Nestao 24.1.1945. kod Rankovića, Travnik.

RELJIĆ Stojana *Pero,* rođen 1923. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 14. juna 1943. kod Jabuke, Miljevina.

REDŽEBAŠIĆ *Fadil,* rođen 1927. u Gornjem Vakufu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 22. oktobra 1944. na Vilenici, Travnik.

REŠBAN J. *Ibrahim,* rođen 1922. u Pulcu, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 22. oktobra 1944. na Vilenici, Travnik.

RIBIĆ Sime *Danilo,* rođen 1920. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. na Javorku, Mratinje.

RIBIĆ Mile *Zdravko,* rođen 1923. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

RIBIĆ *Stevo,* rođen 1920. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na planini Šator.

RIBIĆ Đ. *Bogdan,* rođen 1920. u Pećima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. U ratu komesar čete. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na planini Šator.

RIPIĆ Pere *Ante,* rođen 1913. u Trišćani, Prozor. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. bataljona. Poginuo marta 1943. na Kobiljoj Glavi, Gacko.

RIZMANOVIĆ J. *Suljo,* rođen 1914. u Mokronogama, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 9. aprila 1945. u Vardištu, Kakanj.

RIS *Lazar,* rođen 1920. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Desetar 2. čete 3. bataljona. Poginuo 23. januara 1943. kod Ključa.

RISOVIĆ Pante *Zorka,* rođena 1924. u Ribniku, Ključ. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Bolničarka 1. čete 3. bataljona. Poginula 9. juna 1943. na Sutjesci.

RISOVIĆ Sime *Mirko,* rođen 1914. u Busijama, Ribnik, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. bataljona. Poginuo jula 1943. u Borikama, Rogatica.

RISTIĆ Boška *Risto,* rođen 1922. u Petkovićima. Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Busovače.

RODUŠA *Branko,* Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac brigadne intendanture. Poginuo oktobra 1944. kod Fojnice.

ROŽIĆ Jovana *Petar,* rođen 1924. u Gornjim Gracima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 14. januara 1944. kod Busovače.

ROLJIĆ Jovana *Božo,* rođen 1918. u Gustovari, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Zamenik komandira 1. čete 3. bataljona. Poginuo 31. maja 1943. na Brljevu, Mratinje.

ROLJIĆ *Petar,* rođen 1920. u Gustovari, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

ROMAC Gavre *Vladoje,* rođen 1906. u Krezluku, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 2. 1. 1944. kod Fojnice.

ROSIĆ Jove *Čedo,* rođen 1922. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Član SKOJ-a. Poginuo 30. maja 1943. na Javorku, Mratinje.

ROSIĆ Laze *Mile,* rođen 1920. u Perućici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 6. juna 1943. na Sutjesci.

ROSIĆ *Mile,* rođen 1921. u Ljoljićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 7. marta 1943. u Šujici, Duvno.

ROSIĆ Đure *Niko,* rođen 1925. u Perućici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 15. juna 1943. na Jabuci kod Miljevine.

RUDIĆ Ostoje *Stevan,* rođen 1924. u Podbrdu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1943. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo aprila 1944. kod Fojnice.

RUDIĆ Todora *Jovo,* rođen 1924. u Riliću, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

RUNIĆ Jove *Koviljka,* rođena 1924. u Kapljuhu, Bosanski Petrovac. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Bolničarka 3. čete 3. bataljona. Poginula 12. maja 1943. kod Kolašina.

S

SAVANOVIĆ Pere *Branko,* rođen 1923. u Dabracu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Puškomitraljezac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

SAVANOVIĆ Laze *Dimitrije,* rođen 1913. u Slatini, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

SAVANOVIĆ Jove *Gojko,* rođen 1917. u Dabracu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Član KPJ. Poginuo 9. juna 1943. na Tjentištu, Sutjeska.

SAVANOVIĆ Laze *Mihajlo,* rođen 1925. u Slatini, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1943. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 9. septembra 1944. kod Busovače.

SAVANOVIĆ Riste *Dušan,* rođen 1915. u Gornjoj Trebeuši, Travnik. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od novembra 1943. Borac radnog voda 4. bataljona. Poginuo septembra 1944. kod Kiseljaka.

SAVANOVIĆ M. *Ratko,* rođen 1919. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. kod Ivanjske, Banjaluka.

SAVANOVIĆ D. *Dušan,* rođen 1922. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. kod Banjaluke, kao komandir voda.

SAVATIĆ Cvije *Rade,* rođen 1915. u Brišićima, Jajce. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 3. čete 1. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. kod Rataja, Miljevina.

SAVIĆ Vase *Dušan,* rođen 1924. u Previji, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 7. juna 1943. na Sutjesci.

SAVIĆ Đurđa *Krstan,* rođen 1911. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Borac 2. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 1944. kod Breze.

SAVIĆ Bogdana *Milan,* rođen 1929. u Muhašinovićima, Visoko. Srbin, učenik. U NOB-u od avgusta 1943. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

SAVIĆ Jove *Milan,* rođen 1919. u Vladojevićima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 9. maja 1943. na Sinjajevini, Crna Gora.

SAVIĆ Mijata *Pero,* rođen 1919. u Ljoljićima, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od avgusta 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 21. 10. 1944. na Travniku, kao komandir voda.

SAVIĆ Save *Krstan,* rođen 1912. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 1944. kod Breze.

SAVIĆ Stanka *Pero,* rođen 1917. u Sarićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od jeseni 1942. Zamenik komandira 3. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 28. juna 1943. na planini Devetak, istočna Bosna.

SAVIĆ Nike *Simo,* rođen 1923. u Grbavici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

SAVIĆ *Simo,* rođen 1920. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 18. juna 1943. na komunikaciji Sarajevo - Višegrad.

SAVIĆ Jove *Ilija,* rođen 1912. u Donjem Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo marta 1943. kod Prozora.

SAVIĆ *Aleksa,* rođen 1923. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Kuvar 2. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 4. jula 1943. kod Živinica.

SAVIĆ Mijata *Đuro,* rođen 1921. u Čerkezovićima, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. oktobra 1943. na Travniku.

SAVIĆ Marka *Blagoja,* rođen 1921. u Čerkezovićima, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo avgusta 1944. na Hrbljinama, kao zamenik komandira čete.

SAVIĆ Rade *Blagoje,* rođen 1921. u Čerkezovićima, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1943. kod Travnika.

SAVIĆ Sime *Marko-Čeno,* rođen 1918. u Prisoju, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 2. čete 1. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. na Javorku, Mratinje.

SAVIČIĆ Laze *Čedo,* rođen 1920. u Peckoj, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 7. juna 1943. na Sutjesci.

SAVKOVIĆ Luke *Makso,* rođen 1920. u Vodicama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Komesar 2. čete 1. bataljona. Poginuo 7. juna 1943. na Sutjesci.

SAVKOVIĆ Đorđa *Jovo,* rođen 1920. u Vodicama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

SALAK Vlade *Branko,* rođen 1922. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

SALAK Nikole *Mihajlo,* rođen 1920. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

SALAK Pere *Miloš,* rođen 1914. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

SALAK P. *Miloš* rođen 1909. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na planini Šator.

SAMARDŽIJA Luke *Milutin,* rođen 1921. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

SAMARDŽIJA Ilije *Zorka,* rođena 1924. u Ključu. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginula 9. juna 1943. na Sutjesci.

SAMARDŽIJA Luke *Milivoje,* rođen 1924. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

SAMARDŽIJA M. *Savo,* rođen 1922. u Kralupima, Visoko. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 10. maja 1945. kod Rake, Slovenija.

SAMARDŽIJA *Petar,* rođen 1921. u Bukvaluku, Banjaluka. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Komandir voda 1. čete 3. bataljona. Poginuo 7. juna 1943. na Sutjesci.

SAMARDŽIJA Save *Milinko,* rođen 1922. u Čitluku, Visoko. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

SAMARDŽIJA Nikole *Damjan,* rođen 1925. u Veloj, Ilidža, Sarajevo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1943. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo decembra 1944. kod Viteza.

SARAČ *Ibro,* rođen 1922. u Jeliću, Foča. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona^ Poginuo 1. maja 1945. kod Karlovca, na Živkovića Kosi.

SARIĆ Mujage *Hikmet,* rođen 1918. u Jajcu. Musliman, radnik. U NOB-u od marta 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 20. oktobra 1944. kod Travnika.

SEKULIĆ Lazara *Trivo,* rođen 1923. u Podovima, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

SELMIĆ Avde *Mujo,* rođen 1926. u Pulcu, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 21. oktobra 1944. u Travniku.

SIKIRA *Jusuf,* rođen u Papratnici, Visoko. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 6. aprila 1945. kod Visokog.

SIMEONOVIČ *Petar,* rođen 1918. u SSSR. Rus, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. bataljona. Poginuo 26. 2. 1945. u Bukvama kod Viteza.

SIMIĆ Vasilija *Krstina,* rođena 1924. u Kozicama, Sanski Most. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginula 8. juna 1943. na Sutjesci.

SIMIĆ Todora *Krstan,* rođen 1923. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1943. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

SIMIĆ Bože *Stana,* rođena 1920. u Kozicama, Sanski Most. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od januara 1943. Bolničarka 2. čete 3. bataljona. Poginula 7. juna 1943. na Sutjesci.

SIMIĆ Stevana *Neđo,* rođen 1926. u Gornjim Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac pratećeg voda 4. bataljona. Poginuo 10. februara 1943. u Čađavici, Mrkonjić-Grad.

SIMIĆ *Krsto,* rođen 1921. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 12. marta 1943. kod Ostrošca, Konjic.

SIMIDŽIJA Jove *Milivoj,* rođen 1924. u Bešnjevu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od maja 1942. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. kod Jeleča, Miljevina.

SISAR Ostoje *Jovan,* rođen 1919. u Gornjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 14. marta 1943. kod Konjica.

SISAR O. *Dragutin,* rođen 1918. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. u Šljivni kod Banjaluke.

SITOVOŠ Miće *Jovan,* rođen u Koševu, Sarajevo. Srbin, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 4. bataljona. Poginuo 1. maja 1945. na Korani, Karlovac.

SKAKIĆ Todora *Olga,* rođena 1924. u Podovima, Drvar. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginula 21. oktobra 1944. na Travniku.

SKOPLJAK *Avdo,* rođen 1921. u Opari, Pucarevo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Busovače.

SKOPLJAK Rame *Šaćir,* rođen 1924. u Opari, Pucarevo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od avgusta 1943. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 14. septembra 1944. kod Viteza.

SKULIĆ *Himzo,* rođen 1919. u Matusanu, Tešanj. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 25. oktobra 1944. u Gučoj Gori, Travnik.

SLADOJEVIĆ Blagoja *Bozo,* rođen 1925. u Gracima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

SMAJIĆ Hasana *Nezir,* rođen 1918. u Bistrici, Gornji Vakuf. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 11. aprila 1945. u Gajićima, Zenica.

SMAJIĆ Smaje *Ramo,* rođen 1918. u Rudini, Donji Vakuf. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1944. u Kuprešu, Busovača.

SMAJIĆ A. *Hamza,* rođen 1926. u Kralupima, Visoko. Musliman, zamljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. bataljona. Poginuo 10. aprila 1945. na Rogozu (kota 900) kod Kaknja.

SMAJIĆ *Muhamed,* rođen 1918. u Gornjem Vakufu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 10. aprila 1945. kod Zenice.

SMILJANIĆ Stanka *Niko,* rođen 1900. u Prisoju, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 7. februara 1943. na Magalj Dolu.

SMILJANIĆ D. *Jovo,* rođen 1922. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 28. 2. 1943. u Ribniku.

SMILJANIĆ D. *Milan,* rođen 1905. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. u Ribniku, kao komandir voda.

SOLO Salke *Agan,* rođen 1915. u Rostovu, Pucarevo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od avgusta 1943. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 21. oktobra 1944. na Travniku.

SOLAK *Mirko,* rođen 1910. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

SOLDAT Marka *Nikola,* rođen 1920. u Podbrdu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

SOSKIĆ F. *Alija,* rođen 1917. u Miladovcu, Doboj. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 10. januara 1945. u Klokotima, Fojnica.

SPASOJEVIĆ Jove *Milo,* rođen 1924. u Mrakovu, Ilijaš. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 9. aprila 1945. kod Visokog.

SPAHIĆ Salke *Nazif,* rođen 1909. u Hrastovu, Kakanj. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac radnog voda 1. bataljona. Poginuo 22. februara 1945. kod Travnika.

SPAHIĆ Mehe *Fadil,* rođen 1918. u Jajcu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. na reci Kupi kod Karlovca.

SPAHIĆ S. *Omer,* rođen 1916. u Brezičanima, Visoko. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 6. marta 1945. u Vanjskoj, Fojnica.

SPAHIĆ S. *Nezir,* rođen 1920. u Hrasnom, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 11. aprila 1945. u Gornjoj Vraci, Zenica.

SRDIĆ M. *Savo,* rođen 1924. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. u Palanci, Sanski Most.

STANIVUK D. *Stevan,* rođen 1920. u Ribniku, Ključ, Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Desetar 3. čete 2. bataljona. Poginuo 14. februara 1943. u Kokotovcu, Ključ, kao delegat voda.

STANIĆ Bože *Mitar-Mićo,* rođen 1920. u Bešnjevu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo oktobra 1944. kod Busovače.

STANIĆ *Anđelko,* rođen 1918. u Dravskom, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 7. 4. 1944. na HE Vesela, Bugojno.

STANIĆ Jovana *Anđelko,* rođen 1923. u Dolovima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo septembra 1943. u Veseloj, Bugojno.

STANIĆ *Stjepan,* rođen 1924. u Splitu. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 13. jula 1944. na Kiseljaku.

STANIĆ Bože *Mitar,* rođen 1920. u Baraćima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo oktobra 1943. kod Busovače.

STANIŠIĆ Nine *Ostoja,* rođen 1915. u Slatini, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

STANIŠIĆ Tode *Slavko,* rođen 1925. u Slatini, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

STANIŠIĆ S. *Duka,* rođen 1922. u Slatini, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 28. januara 1943. kod Ključa.

STANOJČIĆ Sime *Đorđe,* rođen 1925. u Silajdževini, Donji Vakuf. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

STANOJČIĆ Sime *Trivun,* rođen 1922. u Silajdževini, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

STOISAVLJEVIĆ *Drago,* rođen 1921. u Jajcu. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

STOISAVLJEVIĆ Save *Drago,* rođen 1922. u Bukovači, Bosanski Petrovac. Srbin, đak. U NOB-u od 1942. Borac brigadne intendanture. Poginuo 7. juna 1943. na Tjentištu, Sutjeska.

STOJAKOVIĆ Dorđa *Đorđe,* rođen 1926. u Kozici, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

STOJAKOVIĆ *Đorđe,* rođen u Kozici, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 31. marta 1945. u Dusini kod Kreševa.

STOJANOVIĆ Bože *Dušan,* rođen 1918. u Rastoki, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 2. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

STOJANOVIĆ Bože *Vojin,* rođen 1924. u Duljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Borac 2. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 23. jula 1944. na Zec planini.

STOJIČIĆ Mladena *Dušan,* rođen 1926. u Peckoj, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od avgusta 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 9. maja 1943. na Sinjajevini, Crna Gora.

STOJIČIĆ Pane *Čedo,* rođen 1921. u Peckoj, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

STOJIČIĆ *Đorđe,* rođen 1921. u Stojičićima, Bugojno. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo oktobra 1944. na Busovači, kao zamenik komandira čete.

STOJIĆ Stojana *Branko,* rođen 1920. u Peckoj, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

STUPAR Stojana *Milan,* rođen 1919. u Krčevinama, Šipovo. Srbin, student više tehničke škole. U NOB-u od 1941. Član KPJ od juna 1942. Zamenik komandanta 1. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori u Jelaču, kao komandir čete.

STUPAR Stojana *Pero,* rođen 1922. u Krčevinama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori, u pratećem bataljonu Vrhovnog štaba.

SUBAŠIĆ Vida *Petar,* rođen 1920. u Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Desetar 2. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo oktobra 1944. u Bukovici, Fojnica, kao zamenik komesara čete.

SUBAŠIĆ Vukana *Jovo,* rođen 1921. u Rasavcima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 21. oktobra 1944. u Bačvicama, Travnik.

SUKNJAJA Tome *Pero,* rođen 1918. u Lubovu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od aprila 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 15. juna 1943. u Jabuci, Miljevina.

SUKNJAJA Marka *Stanko,* rođen 1920. u Lubovu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 10. februara 1943. u Podrašnici, Mrkonjić-Grad.

SURUTKA Gaje *Milan,* rođen 1923. u Grbavici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 6. marta 1943. u Šujici, Duvno.

Š

ŠABANOVIĆ Mustafe *Ibro,* rođen 1923. u Zagorici, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 10. februara 1945. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 25. februara 1945. kod Busovače.

ŠABAJREKTAREVIĆ Jusufa *Nusret,* rođen 1919. u Sarajevu. Musliman, zanatlija. U NOB-u od 1941. Poginuo 1943.

ŠABIĆ Osmana *Husejin,* rođen 1905. u Mahali, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1944. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 27. marta 1945. na cesti Kiseljak - Busovača.

ŠABIĆ P. *Ratko,* rođen 1914. u Vrbljanima, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 24. aprila 1945. kod Bosanskog Novog, kao komandir voda.

ŠAJIN Mitra *Nikola,* rođen 1921. u Gustovari, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

ŠAJINOVIĆ Ilija, rođen 1924. u Lipniku, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 30. marta 1945. kod Kaknja, kao zamenik komandira čete.

ŠALI Aljerta *Guliermo,* rođen 1920. u Samartini, Medina, Italija. Italijan, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 5. februara 1945. u Lazinama, Travnik.

ŠAKO Mate *Stipo,* roden 1931. u Tješilu, Fojnica. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo - nestao 24. aprila 1945. kod Sanskog Mosta.

ŠAHMAN Sulje *Ramo,* rođen 1926. u Lendićima, Jajce. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 25. 10. 1944. na Gučoj Gori, Travnik.

ŠANDRIOVIĆ *Ljubo,* rođen 1913. u Splitu. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 13. decembra 1944. kod Kiseljaka.

ŠARAMUZUROV *Zujevič,* rođen 1921. u K. V. Penjavu, SSSR. Rus, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 2. maja 1945. kod Karlovca.

ŠARIĆ Boška *Veljko,* rođen 1932. u Papratnici, Visoko. Šrbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 27. marta 1945. u Bukovici, Fojnica.

ŠARIĆ Nikole *Nenad,* rođen 1924. u Zelenkovici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 14. februara 1942. Poginuo februara 1943. u Mujdžićima, Šipovo.

ŠATARA Pane *Simo,* rođen 1925. u Sultanovićima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo januara 1945. na Gučoj Gori, Travnik.

ŠATARA Dragutina *Jovan,* rođen 1926. u Sarajevu. Srbin, đak. U NOB-u od 1943. Borac 1. bataljona. Poginuo 10. marta 1945. kod Kiseljaka.

ŠAHDAN Halila *Nazim,* rođen 1926. u Travniku. Musliman, radnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 31. marta 1945. kod Verešaja, Travnik.

ŠAŠIĆ *Ilija,* rođen 1922. u Busiji, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 8.3.1945. kod Klokota, Fojnica.

ŠEVAR Dušana *Dušan,* rođen 1927. u Popužama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od jula 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 19. decembra 1944. kod Fojnice.

ŠEVO Save *Nikola,* rođen 1915. u Nišević ima, Prijedor. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

ŠEVO Save *Nikola,* rođen 1925. u Bukovači, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac pratećeg voda 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Zelengori.

ŠEVKOVIĆ Dure *Jovo,* rođen 1923. u Prisiki, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 2. maja 1945. kod Karlovca.

ŠEPROVIĆ *Šefkija,* rođen 1927. u Slimeni, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od marta 1944. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 19. septembra 1944. kod Ilijaša.

ŠEHALIĆ Ahmeta *Hamza,* rođen 1905. u Jajcu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo marta 1945. kod Teslića.

ŠEHIĆ Hašima^vdo, rođen 1905. u Džinićima, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo marta 1945. u Kruščici kod Viteza.

ŠEHIĆ *Avdo,* rođen 1927. u Turićima, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od septembra 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 21. aprila 1945. kod Banjaluke.

ŠEHOVIĆ Ibrahima *Šaćir,* rođen 1925. u Mrkonjić-Gradu. Musliman, đak. U NOB-u od 1942. Član KPJ. Borac 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 3. avgusta 1943. kao omladinski rukovodilac u 15. majevičkoj brigadi.

ŠIKULJAK Sime *Simo,* rođen 1925. u Podgori, Ilijaš. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod Karlovca.

ŠILJA *Petar,* rođen u Paljeniki, Travnik. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1945. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 10. februara 1945. u Kasapovićima, Travnik.

ŠILJAK Alekse *Rajko,* rođen 1905. u Sarajevu. Srbin, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 3. bataljona. Nestao 12. aprila 1945. kod Vraća, Zenica.

ŠILJAK *Gojko,* rođen 1922. u Osijeku, Blažuj, Sarajevo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete brigade. Poginuo 3. maja 1945. kod Karlovca.

ŠILJAK *Fehim,* rođen u Travniku. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. u Karlovačkoj šumi, Karlovac.

ŠIRIĆ Ivana *Ilija,* rođen 1918. u Zenici. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 2. januara 1944. u Dusini kod Fojnice.

ŠKRBIĆ *Dušan,* rođen 1921. u Rekavici, Banjaluka. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 4. jula 1943. kod Živinica.

ŠLJIVANAC Jove *Dušan,* rođen 1920. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Komandir voda 2. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Zelengori.

ŠLJIVAR Ilije *Danica,* rođena 1921. u Vedrom Polju, Bosanski Petrovac. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginula 8. juna 1943. na Sutjesci.

ŠOLJIĆ Šeće *Osman,* rođen 1923. u Sokalovoj Kuli, Konjic. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 8. juna 1944. kod Studenice, Konjic.

ŠPEGAR *Bosa,* rođena 1920. u Bosanskom Petrovcu. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1942. Četna bolničarka 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginula 21. oktobra 1943. na Travniku.

ŠPIRIĆ Bože *Miloš,* rođen 1921. u Brdima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1943. na Njegovuđu, Žabljak.

ŠPIRIĆ Uroša *Ostoja,* rođen 1921. u Brdima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo oktobra 1944. na Brezovoj Kosi kod Fojnice.

ŠPIRIĆ Bože *Panta,* rođen 1923. u Brdima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

ŠTAMBUK Miloša *Vjekoslav,* rođen 1908. u Selcu, Brač. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac radnog voda 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.

ŠTIKLICA Jakova *Makso,* rođen 1922. u Bešnjevu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

ŠTUBLIN Stjepana *Pero,* rođen 1915. u Samoboru. Hrvat, radnik. U NOB-u od januara 1945. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 16. februara 1945. kod Busovače.

ŠTURBAN T. *Milan,* rođen 1913. u Popovači, Kutina. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 21. oktobra 1944. u Skoku, Travnik.

ŠTURLAN *Ivan,* rođen u Zagrebu. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 21. oktobra 1944. u Travniku, kao zamenik komesara čete.

ŠĆETIĆ Osme *Hakija,* rođen 1920. u Sečevu, Travnik. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 21. oktobra 1944. na Vilenici, Travnik.

ŠUĆUR Ostoje *Miloš,* rođen 1921. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 7. juna 1943. na Sutjesci.

ŠUŠIĆ J. *Ilija,* rođen 1918. u Orahovici, Žepče. Srbin, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 15. maja 1944. u Dusinama, Kreševo.

ŠUŠIĆ *Zdravko,* rođen u Rekovici, Banjaluka. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

T

TANASIĆ Koste *Slavko,* rođen 1921. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 11. juna 1943. na Zelengori.

TANASIĆ Luke *Milan,* rođen 1913. u Bravnicama, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 14. juna 1943. na Miljevini.

TANASIĆ *Milovan,* rođen u Bravnicama, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 9. marta 1943. u Ostrošcu kod Konjica.

TANASIĆ T. *Tanasije,* rođen 1921. u Vrbljanima, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. u Veličevu, Ključ.

TARLAČ Miće *Mitar,* rođen 1914. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

TEGELTIJA Pere *Stanko,* rođen 1925. u Lubovu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1943. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. u Rataju, Zelengora.

TEGETLIJA *Mićo,* rođen 1920. u Dragnič Podovima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo septembra 1943. na Dragnič Podovima.

TEGELTIJA B. *Mirko,* rođen 1923. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo oktobra 1943. na Vlašiću, Travnik.

TEPIĆ Jandrije *Mićo,* rođen 1923. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

TEPIĆ Vase *Vasilije,* rođen 1919. u Gornjem Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

TEPIĆ Stanka *Đuro,* rođen 1924. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

TEPIĆ *Pero,* rođen 1923. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1943. Borac izviđačke čete brigade. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 7. januara 1944. kod Prozora, u selu Jakići.

TEPIĆ Jovana *Pero,* rođen 1925. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

TICA Jefte *Dragomir,* rođen 1926. u Trijebovu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

TICA Blagoja *Nedeljko,* rođen 1923. u Trijebovu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1943. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 15. maja 1943. na Sinjajevini, Crna Gora.

TICA Trivuna *Đuro,* rođen 1920. u Trijebovu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo septembra 1943. na Čardaku, Mliništa.

TODIĆ *Pavia Risto,* rođen 1921. u Podgoriji, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 7. juna 1943. na Sutjesci.

TODOROVIĆ Milana *Ilija,* rođen 1922. u Gustovari, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Miljevini.

TODOROVIĆ Jove *Ilija,* rođen 1910. u Donjem Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. kod Drinića.

TODOROVIĆ *Milan,* rođen 1924. u Mrkonjić-Gradu. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 2. jula 1943. kod Živinica.

TODOROVIĆ O. *Milan,* rođen 1911, u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo februara 1943. u Ribniku.

TOMAŠ Miće *Ostoja,* rođen 1925. u Lukama, Hadžići. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo februara 1945. kod Kiseljaka.

TOMIĆ Jove *Bozo,* rođen 1919. u Gornjim Gracima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 30.10.1944. kod Jajca.

TOMIĆ *Bogdan,* rođen 1923. u Stuparima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 10. marta 1943. na Ostrošcu, Konjic.

TOMIĆ *Lazo,* rođen 1923. u Gornjim Gracima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

TOMIĆ U. *Božo,* rođen 1922. u Vrbljanima, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo decembra 1942. u Vrhpolju, Ključ.

TOMIĆ O. *Ilija,* rođen 1920. u Vrbljanima, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. u Zalužanima, Banja Luka.

TOMIĆ Đ. *Stevan,* rođen 1919. u Vrbljanima, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Desetar 3. čete 2. bataljona. Poginuo 24. aprila 1945. kod Bosanskog Novog kao komandir čete.

TOMIČIĆ Sime *Savko,* rođen 1908. u Babićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Komandir 2. čete 1. bataljona. Poginuo 15. juna 1943. u Jabuci, Miljevina.

TOMIČIĆ Tode *Ilija,* rođen 1909. u Babićima, Šipovo. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 1944. kod Fojnice, kao intendant bataljona.

TOPIĆ Mile *Milenko,* rođen 1924. u Čukliću, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. maja 1943. na Babinom vrhu, Sinjajevina.

TOPIĆ J. *Džemal,* rođen 1921. u Bosanskom Novom. Musliman, radnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 7. aprila 1944. na HE Vesela, Bugojno.

TOPIĆ *Džemal,* rođen u Docu, Pucarevo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 8. aprila 1944. na HE Vesela, Bugojno.

TOPIĆ Stevana *Krsto,* rođen 1921. u Krčevinama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo novembra 1943. u Tješilima, Fojnica.

TOPIĆ Gojka *Košta,* rođen 1920. u Babinom Potoku, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od jula 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo oktobra 1944. u Kuprešu, Busovača.

TOPIĆ Stevana *Špiro,* rođen 1922. u Gerzovu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 7. januara 1944. u Trešnjevci, Konjic.

TOPIĆ J. *Pero,* rođen 1923. u Tepićima, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 16. oktobra 1944. u Lisović jezeru, Hercegovina.

TOPOLOVIĆ N. *Jojo,* rođen 1921. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1942.

TOŠIĆ Pavia *Špiro,* rođen 1902. u Kneževićima, Šipovo. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 7. juna 1943. na Sutjesci.

TRAVAR *Ostoja,* rođen 1920. u Gustovari, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od .1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

TREBINJAC Halida *Bajro,* rođen 1924. u Rajlovcu, Sarajevo. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. maja 1945. u Raki, Slovenija.

TRIVUNČIĆ Ilije *Niko,* rođen 1918. u Bukovici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 21. oktobra 1944. kod Travnika.

TRIVUNOVIĆ Ilije *Pero,* rođen 1924. u Perućici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. kod Brljeva. Mratinje.

TRIVUNOVIĆ Petra *Ilija,* rođen 1924. u Perućici, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 7. juna 1943. na Sutjesci.

TRKULJA Tode *Marko,* rođen 1927. u Natpolju, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

TRKULJA *Jovo,* rođen 1923. u Lipovači, Banja Luka. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Kurir 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo aprila 1945. na Doboju.

TRKULJA Miloša *Stojan,* rođen 1925. u Popužama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 7. januara 1944. kod Prozora.

TRKULJA *Milan,* rođen 1925. u Popužama, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 9. januara 1944. u Glodnici, Ostrožac kod Konjica.

TRNINIĆ Dmitra *Zora,* rođena 1923. u Barama, Bosanski Petrovac. Srpkinja, domaćica. Bolničarka 1. čete 3. bataljona. Poginula 12. juna 1943. na Zelengori.

TRNINIĆ Stevana *Gojko,* rođen 1920. u Trninić Brijegu, Drvar. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Komesar 2. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 23. oktobra 1943. na Travniku, kao komesar bataljona.

TRNJINIĆ *Slađa,* rođena 1924. u Drvaru. Srpkinja, đak. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a od 1941. Bolničarka prateće čete brigade. Poginula 8. juna 1943. na Sutjesci.

TUZLIĆ Omera *Ibrahim,* rođen 1919. u Jajcu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 9. jula 1943. kod Olova.

TURANOVIĆ Rame *Ćamil,* rođen 1915. u Jajcu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Zelengori.

TURKALJ Đure *Josip,* rođen 1923. u Brđanima, Nova Gradiška. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. maja 1945. kod Rake, Slovenija.

TUFO Alije *Osman,* rođen 1923. u Duranovu, Hadžići. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od februara 1945. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 2. maja 1945. u Kamenskom kod Karlovca.

TUČIĆ Milana *Nedeljko-NeAo,* rođen 1922. u Velijašnici, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 12. juna 1943. na Zelengori.

TUČIĆ O. *Mile,* rođen 1915. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Bolničar 1. čete 2. bataljona. Poginuo krajem 1942. kod Ključa.

U

UBIPARIP$_v$ Jove *Risto,* rođen 1923. u Duljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od marta 1942. Član SKOJ-a. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Zelengori.

UBIPARIP Bože *Vojin,* rođen 1928. u Duljcima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo jula 1943. kod Živinica.

UŽIČANIN *Fadil,* rođen 1925. u Sarajevu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 24. oktobra 1944. na Gučoj Gori, Travnik.

UNČANIN Jove *Savo-Savica,* rođen 1917. u Đukićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Zamenik komandira 1. čete 1. bataljona. Poginuo 30. juna 1944. u Babićima, kao komandant Janjskog odreda.

V

VALAN Đ. *Božo,* rođen 1920. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 21. 1. 1943. u borbi za Ključ.

VALAN M. *Đorđe,* rođen 1921. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. u Sanskom Mostu.

VALAN P. *Stanko,* rođen 1924. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Borac radnog voda 2. bataljona. Poginuo 1945. kao zamenik komesara čete.

VASIĆ Spire *Stanko,* rođen 1911. u Podgoriji, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Član KPJ. Poginuo 12. maja 1943. na Sinjajevini kod Kolašina.

VASIĆ Pere *Vitomir-Vito,* rođen 1926. u Podgoriji, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

VASIĆ Đorđa *Marko,* rođen 1925. u Varošluku, Travnik. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Član SKOJ-a. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 8. 4. 1944. na Bugojnu.

VASILIĆ Pavia *Boto,* rođen 1925. u Ljoljićima, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

VASILIĆ Stole *Jovan,* rođen 1922. u Kovačevcu, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

VASILIĆ *Jovo,* rođen 1922. u Kovačevcu, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. kod Travnika.

VASILIĆ Pere *Gojko,* rođen 1922. u Čitluku, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 5. jula 1943. kod Zivinica.

VASILJEVIĆ Jove *Dušan,* rođen 1914. u Stupni, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

VASILJEVIĆ Trive *Nikola,* rođen 1922. u Crkvenom, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od aprila 1942. Član KPJ od 1942. Delegat voda 2. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Sutjesci.

VASILJEVIĆ Lazara *Pero,* rođen 1921. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 14. juna 1943. na Miljevini.

VASILJEVIĆ Vida *Todor,* rođen 1924. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

VASILJEVIĆ Pere *Ljupko,* rođen 1922. u Čitluku, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 5. jula 1943. kod Tuzle.

VASILJEVIĆ Lazara *Vladimir,* rođen 1921. u Sokolovu, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Komandir 2. čete 3. bataljona. Poginuo 6. juna 1943. između Pive i Sutjeske.

VASILJEVIĆ *Jovo,* rođen 1922. u Kovačevcu, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 6. maja 1943. kod Njegovuđa, Žabljak.

VASILJEVIĆ S. *Nikola,* rođen u Donjem Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1.1. 1944. u Kojsini, Kreševo.

VASILJEVIĆ Nikole *Stojan,* rođen 1924. u Gornjem Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član KPJ. Delegat voda 2. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 16. juna 1943. kod Sokoca u istočnoj Bosni.

VIDAČEK M. *Dragojlo,* rođen 1914. u Podjelama, Vitez. Srbin, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 16. 12. 1944. na Brezovoj kosi, Fojnica.

VIDMAR M. *Ivan,* rođen 1913. u Sisku. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 20. 2. 1945. u Malom Mošunju kod Travnika.

VIDOVIĆ *Milovan,* rođen 1918. u Krupi na Vrbasu, Banja Luka, Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo decembra 1942. na Manjači.

VIŠEKRUNA Rade *Vojin,* rođen 1927. u Velikom Tičevu, Bosansko Grahovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

VIŠEKRUNA Zorana *Vlado,* rođen 1920. u Velikom Tičevu, Bosansko Grahovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Desetar 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 9. jula 1943. na Romaniji.

VJEŠTICA Bože *Gojko,* rođen 1924. u Gornjim Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 9. 6. 1943. na Sutjesci.

VJEŠTICA Bože *Niko-Košmo,* rođen 1920. u Mujdžićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1941. Komesar 2. čete 4. bataljona. Poginuo 17. juna 1943. na komunikaciji Sarajevo - Višegrad kod Prače.

VLAJIĆ Vuje *Trivun,* rođen 1919. u Rudenicama, Želin, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

VLASOV Simeuna *Petar,* rođen 1918. u Kubanskom Kumoju, Krasnij Kraj, SSSR. Rus, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 26. 2. 1945. u Bukovu kod Busovače.

VOĐEVIĆ Sime *Niko,* roden 1924. u Bjelajcu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 3. juna 1943. kod Brljeva, Mratinje.

VOJINOVIĆ Pere *Ilija,* rođen 1923. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1942. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

VOJINOVIĆ Pere *Janja,* rođena 1925. u Malom Radiću, Bosanska Krupa. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od januara 1943. Član SKOJ-a. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginula 9. juna 1943. na Sutjesci, u Centralnoj bolnici.

VOJINOVIĆ Stanka *Špiro,* rođen 1923. u Močiocima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 14. maja 1943. na Sinjajevini, Crna Gora.

VOJINOVIĆ Mile *Ile,* rođen 1920. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 7. 4. 1944. na Gorici kod Bugojna.

VOJINOVIĆ Mile *Mitar,* rođen 1924. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Član SKOJ-a. Poginuo 11. juna 1943. na Zelengori.

VOJINOVIĆ Ilije *Špiran,* reden 1922. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac - kurir 3. čete 1. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci, kao kurir Vrhovnog štaba.

VUJINOVIĆ M. *Mile,* rođen 1922. u Slatini, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. u Crkvenom, Ključ, kao komandir voda.

VUJONOVIĆ Ilije *Ostoja,* rođen 1923. u Slatini, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. kod Zenice, kao komandir voda.

VUJONOVIĆ Đ. *Gojko,* rođen 1914. u Ljubinju, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šator planini.

VOLAŠ Luke *David,* rođen 1922. u Donjem Ratkovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. u Resanovači kod Ključa.

VOLAŠ Ostoje *Đorđe,* rođen 1919. u Gornjem Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo juna 1943. na Zelengori.

VRANIĆ Save *Radivoj,* rođen 1926. u Baraćima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

VRANIĆ Save *Radivoj,* rođen 1926. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 16. juna 1943. na Jahorini.

VRANJEŠ *Stojko,* rođen 1922. u Jarugama, Banja Luka. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Komandir voda 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo marta 1945. kod Fojnice.

VRAČO M. *Ismet,* rođen 1926. u Mokronogama, Visoko. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac izviđačke čete. Poginuo 12. 2. 1945. u Zaselju kod Viteza.

VRAČAR Sime *Bogdan,* rođen 1912. u Crkvenu, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od jula 1942. Komandir 2. čete 3. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. u izvornom rejonu Pive.

VRAČAR M. *Špiro,* rođen 1914. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Komandir voda 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1944. na Banja Luci, kao komandir čete.

VRAČAR M. *Marko,* rođen 1913. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo januara 1943. u Ribniku kod Ključa, kao intendant bataljona.

VRAČAR T. *Drago,* rođen 1924. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 10. 4. 1945. kod Zenice.

VRAČAR M. *Sava-Gojan,* rođen 1917. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo 20. 2.1945. na Vlašiću kod Travnika, kao komandir čete.

VRAČAR I. *Mile,* rođen 1925. u Ribniku, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo marta 1943. na Šator planini.

VUŽIĆ *Ibrahim,* rođen 1919. u Jajcu. Musliman, radnik. U NOB-u od 1944. borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 20. 10. 1944. na Travniku.

VUJIĆŠpire *Dušan,* rođen 1917. u Jajcu. Srbin, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. bataljona. Poginuo 28. 3. 1945. kod Busovače.

VUJANOVIĆ Save *Momčilo,* rođen 1925. u Tramošnji, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 24. 4. 1945. u Bosanskom Novom.

VUJASIN J. *Nikola,* rođen 1922. u Gustovari, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Zamenik komesara 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 9. avgusta 1943. kod Bugojna.

VUJASINOVIĆ *Zora,* rođena 1923. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1943. Bolničarka brigadnog saniteta. Umrla 2. 6. 1945. u bolnici u Zagrebu od zadobijenih rana.

VUJINOVIĆ M. *Dušan,* rođen 1924. u Slatini, Ključ. Srbin, radnik.U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 1943. kod Han-Kola, Banja Luka, kao zamenik komandira čete.

VUJIĆ Pavia *Božo,* rođen 1924. u Ljoljićima, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. kod Mratinja, na reci Pivi.

VUJIĆ Stanka *Stevan,* rođen 1914. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Tjentištu.

VUJIĆ Ostoje *Tode,* rođen 1924. u Drenovom Dolu, Jajce. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od februara 1943. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 2. marta 1944. u Dusini kod Kreševa.

VUJIĆ Špire *Ile,* rođen 1917. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Košuru, rejon Tjentište.

VUJIĆ Špire *Dušan,* rođen 1918. u Gorici, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 2. 3. 1945. kod Kupreša, Busovača.

VUJKOVIĆ Dušana *Dragoja,* rođen 1924. uBrđanima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 4. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo decembra 1943. kod Travnika.

VUJINIĆ lie *Maksim,* rođen 1923. u Brđanima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od februara 1942. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 8. juna 1943. kod Tjentišta.

VUKADIN Save *Mirko,* rođen 1926. u Ljoljićima, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

VUKAS *Ivan,* rođen 1925. u Jakšiću, Slavonska Požega. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 6. 6. 1944. u Rostovu, Travnik.

VUKOBRAT Stevana *Boško,* rođen 1923. u Smoljanu, Bosanski Petrovac. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 5. jula 1943. kod Živinica.

VUKOBRAT Miladina *Doko,* rođen 1924. u Mrkonjić-Gradu. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac brigadne intendanture. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

VUKOVIĆ Stevana *Krstan,* rođen 1921. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. juna 1943. na Zelengori.

VUKOVIĆ Nikole *Miladin,* rođen 1919. u Rekavici, Banja Luka. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 25. januara 1943. na Manjači.

VUKOVIĆ Tome *Ostoja,* rođen 1920. u Gornjim Gracama, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

VUKOVIĆ Stanka *Katica,* rođena 1923. u Mrkonjić-Gradu. Hrvatica, domaćica. U NOB-u od 1942. Borac brigadne intendanture. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci.

VULETA Jove *Anđelko,* rođen 1925. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 20. januara 1943. kod Ključa.

VULETIĆ Riste *Dušan,* rođen 1920. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 30. maja 1943. u rejonu izvora Pive.

VULIN Mihajla *Drago,* rođen 1921. u Zalbaču, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

VUNIĆ Saliha *Ibrahim,* rođen 1922. u Carevom Polju, Jajce. Musliman, radnik. U NOB-u od 1943. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 21. 10. 1944. kod Travnika.

VUČEN Stojana *Dušan,* rođen 1926. u Majevcu, Šipovo. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od februara 1942. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

VUČENOVIĆ Jove *Lazar,* rođen 1903. u Dabracu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. UNOB-u od januara 1943. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

VUČENOVIĆ Lazara *Mladen,* rođen 1922. u Dabracu, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 4. juna 1943. kod Brljeva, Mratinje.

VUČKOVIĆ Stevana *Đuro,* rođen 1921. u Gornjim Gracama, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

Z

ZAGORAC Đ. *Franjo,* rođen 1912. u Vidovcu, Varaždin. Hrvat, radnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 25. 1. 1945. u Hrastovcima, Travnik.

ZEKANOVIĆ Vase *Stanoje,* rođen 1918. u Rasavcima, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 8. maja 1943. na Sinjajevini, Crna Gora.

ZEKILOVIĆ *Ilija,* rođen u Mrkonjić-Gradu. Srbin, radnik. U NOB-u od 1943. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 1. januara 1944. kod Kreševa.

ZELEN Jove *Ilinka,* rođena 1920. u Čipuljiću, Bugojno. Srpkinja, domaćica. U NOB-u od 1943. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginula marta 1943. u Kućanima kod Konjica.

ZELJKOVIĆ Maksima *Sava,* rođen 1927. u Šehovićima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od decembra 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Milinkladama.

ZELJKOVIĆ Dušana *Spasoje,* rođen u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član SKOJ-a. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 10. maja 1943. na Zelengori.

ZELJKOVIĆ Pere *Vojin,* rođen 1916. u Baraćima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na brdu Stolovi, Rataj kod Miljevine.

ZELJKOVIĆ Sime *Vojin,* rođen 1916. u Baraćima, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Član KPJ. Desetar 3. čete 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na brdu Stolovi, Rataj kod Miljevine.

ZELJKOVIĆ *Ilija,* rođen u Gustovarama, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo januara 1944. kod Prozora.

ZEČEVIĆ Božidara *Krstan,* rođen 1923. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

ZEČEVIĆ Steve *Đurađ,* rođen 1921. u Kozicama, Sanski Most. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

ZEČEVIĆ *Đurađ,* rođen 1922. u Sokolovu, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 23. 1. 1943. na Gornjim Podovima kod Ključa.

ZEČEVIĆ Ilija *Momir,* rođen 1923. u Ljuši, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 2. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 8. 4. 1944. na hidrocentrali Vesela kod Bugojna.

ZEČEVIĆ *Momir,* rođen 1923. u Zagorju, Zagreb. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo 10. 4. 1944. na hidrocentrali Vesela kod Bugojna.

ZEČEVIĆ Ilije *Mitar,* rođen 1922. u Ljuši, Donji Vakuf. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo septembra 1944. kod Bugojna.

ZEČEVIĆ Ahmeda *Mustafa,* rođen 1925. u Ploćarima, Fojnica. Musliman, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo aprila 1945. kod Zenice.

ZOLOTIĆ *Ratko,* rođen 1925. u Vukovsku, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1943. Član SKOJ-a od 1944. Borac minerskog voda. Poginuo 1. aprila 1945. kod Kraljeve Sutjeske.

ZORIĆ Milana *Vlado,* rođen 1920. u Prkosima, Bosanski Petrovac. Srbin, radnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Komandir 2. čete 2. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 6. 10. 1943. na Soviću, Karaulska Gora, Travnik.

ZORIĆ *Lazo,* rođen 1925. u Ribniku, Ključ. Srbin, radnik.U NOB-u od 1942. Borac 2. čete 4. bataljona. Član SKOJ-a od januara 1943. Poginuo 9. juna 1943. na Sutjesci.

ZRILIĆ Vlade *Đurađ,* rođen 1917. u Plamenicama, Ključ. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ. Komandir 2. čete 3. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Teško ranjen u leto 1942. Po izlasku iz bolnice stupio u 2. proletersku brigadu. Narodni heroj Jugoslavije. Poginuo 3. maja 1944. u Podbukovima kod Valjeva.

ZRNO Stjepana *Ivan,* rođen 1919. u Golićkoj, Šujica, Duvno. Hrvat, zemljoradnik. U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo 10. maja 1945. u Raki, Krško, Slovenija.

ZUBIĆ Gojko *Modrić,* rođen 1920. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 20. 1. 1943. na Vrhpolju kod Ključa.

ZUBIĆ Jove *Milutin,* rođen 1924. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo jula 1943. u Očelju kod Olova.

ZUBIĆ Nike *Pero,* rođen 1920. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo avgusta 1943. na Kupreškom polju.

ZUBIĆ Vida *Miloš,* rođen 1922. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 6. decembra 1944. na Brezovoj kosi kod Fojnice.

ZUKIĆ Adila *Smajo,* rođen 1927. u Banja Luci. Musliman, radnik.U NOB-u od 1944. Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo 10. maja 1945. kod Kostanjevice, Slovenija.

Ž

ŽDERO Jevte *Slavko,* rođen 1916. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član KPJ od 1942. Zamenik komandira 3. čete 1. bataljona. Učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Poginuo 19. avgusta 1944. na Hrbinama kod Kupresa, kao komandir čete.

ŽDERO *Lazo-Lako,* rođen 1920. u Blagaju, Kupres. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1942. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 1944. u dolini Lepenice kod Kiseljaka.

ŽDRNJA Ostoje *Blagoje,* rođen 1922. u Podgoriji, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Član SKOJ-a. Kurir štaba brigade. Poginuo 14. juna 1943. na Miljevini.

ŽDRNJA Stojana *Pero,* rođen 1927. u Podgoriji, Mrkonjić-Grad. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od 1941. Borac 3. čete 1. bataljona. Poginuo 2. juna 1943. na brdu Kulina kod Mratinja.

ŽIVKOVIĆ *Mihajlo,* rođen 1925. u Lazama, Vinkovci. Srbin, zemljoradnik. U NOB-u od januara 1945. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 22. marta 1945. u Večerskoj kod Travnika.

SADRŽAJ

Strana

PREDGOVOR 5

KRATAK OSVRT NA GLAVNA ZBIVANJA U BOSANSKOJ KRAJINI DO FORMIRANJA BRIGADE

FORMIRANJE, SASTAV I POČETNE AKTIVNOSTI BRIGADE 15

Formiranje 15
Sastav 17
Početne aktivnosti 23

DEJSTVA BRIGADE U ČETVRTOJ OFANZIVI 24

Situacija, ciljevi i planovi 24
Uvođenje Brigade u borbu 27
Odbrana pravca Vrhpolje - Ključ 29
Odbrana na pravcu Mrkonjić-Grad - Glamoč 35
Uključivanje Brigade u sastav Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba . . 49
Brigada u neposrednoj odbrani ranjenika 52
Ulazak u sastav 1. proleterske divizije 60
U odbrani na Neretvi 64
Od Boračkog jezera do Drine 74

NASTUPANJE KROZ SANDŽAK I CRNU GORU 77

Situacija u Sandžaku, Crnoj Gori i na Drini 77
Sedma krajiška brigada u fazi prelaza preko Drine 80
Okršaj na Čelebiću 83
Borba kod Meljaka, oslobađanje Žabljaka i izbijanje pred Kolašin 89
Razbijanje četnika na Sinjajevini 92

BRIGADA U PETOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI 95

Namere i obostrano grupisanje snaga 95
Dejstva brigade od 15. do 20. maja 100
Borbe brigade u Pivskoj župi 102
Brigada u odbrani Mratinja 108
U teškim borbama na Sutjesci, Zelengori i u Miljevini 116

NASTUPANJE KROZ ISTOČNU BOSNU I POVRATAK U BOSANSKU KRAJINU 129

Prelazak pruge Višegrad - Sarajevo 129
Dalje borbe i pokreti u istočnoj Bosni 134
Odlazak u sastav 7. divizije 136
Povratak u sastav 1. divizije 141
Na putu za Bosansku krajinu 146
Uključivanje u sastav 10. krajiške divizije 151

Strana

DEJSTVA BRIGADE U JESEN 1943. GODINE . . . 155

Opšta situacija i obostrani raspored snaga u Bosanskoj krajini, krajem avgusta 1943. godine . . . 155
Nemačke snage . . . 155
Ustaško-domobranske snage . . . 156
Četničke snage . . . 158
Snage NOV i POJ . . . 160
Upotreba i dejstva brigade . . . 162
Popuna i organizacijsko-formacijsko sređivanje . . . 162
Dejstva Brigade u septembru 1943 . . . 167
Borbe u oktobru . . . 170
- U borbama kod Travnika i oko njega . . . 173
Dejstva Brigade u novembru 1943 . . . 184

BRIGADA U ZIMSKIM OPERACIJAMA 1943/44 . . . 193

Situacija, ciljevi i planovi . . . 193
Nemačke snage . . . 193
Snage NOV i POJ . . . 195
Upotreba i dejstva 7. krajiške brigade . . . 197
Za vreme operacije »Citen« (Ziethen) . . . 197
U operaciji »Valdrauš« (Waldrauch) . . . 205

BORBE BRIGADE U PROLEĆE I LETO 1944 . . . 218

Stanje i raspored snaga posle zimskih operacija . . . 218
Nemačke i kvislinške snage . . . 218
Snage NOV i POJ . . . 219
Dejstva 7. krajiške brigade . . . 219
U proleće 1944 . . . 219
U leto 1944. godine . . . 231
- U okviru Drvarske operacije . . . 231
- U borbama na Vranići i Pogorelici . . . 233
- Situacija i akcije posle Drvarske operacije . . . 244
> - Oslobođenje Gornjeg Vakufa . . . 248

DEJSTVA BRIGADE U JESEN I ZIMU 1944. GODINE . . . 254

Situacija krajem avgusta i borbe brigade u septembru mesecu . . . 254
Operacije 5. korpusa u septembru i zadaci 10. divizije . . . 255
Borbe 7. brigade u septembru 1944 . . . 257
- Konačno oslobađanje Bugojna i Donjeg Vakufa . . . 258
- Dejstva na sektoru Kiseljak-Busovača, u dolinama reke Lašve i Bosne . . . 260
- Brigada po drugi put u napadu na Travnik . . . 262
Nastavak dejstava brigade do kraja 1944. godine . . . 267
Prenošenje operacija 5. korpusa u dolinu Bosne i zadaci 10. divizije . . . 267
Sedma brigada u Travničkoj operaciji . . . 269
- Pripreme i zadaci . . . 271
- Organizacija i izvođenje napada Sedme brigade . . . 273
- Nastavak napada i oslobođenje Travnika . . . 275
- Odbijanje neprijateljskog protivnapada na Travnik . . . 278
Nastavak dejstava u novembru i decembru . . . 281

BORBE SEDME BRIGADE U OKVIRU NEPRIJATELJSKE OPERACIJE »LAVINA« . . . 286

Situacija, namere i obostrani raspored snaga . . . 286
Tok operacije i dejstva 7. brigade . . . 288
Nastavak operacije i pad Travnika . . . 293

Strana

Protivnapad 4. divizije i borbe Sedme brigade u februaru 1945 296
Prodor 7. SS divizije u Vitez i borbe Sedme brigade u martu 301
BRIGADA U SARAJEVSKOJ OPERACIJI 306
Borbe 7. brigade u okviru zadataka Desete divizije 307
Oslobađanje Visokog, Kaknja i Zenice 313
BRIGADA U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA 317
Zadaci 10. divizije i 7. brigade 317
Dejstva brigade u Karlovačkoj operaciji 318
Poslednje borbe 7. brigade u ratu 326
POSLERATNI BORBENI I DRUGI ZADACI BRIGADE 332
IZVORI I LITERATURA 335
Poginuli borci 7. krajiške brigade 350

Likovno tehnička obrada
Slavoljub KUJUNDŽIĆ, akademski slikar

Jezička redakcija
Nataša NIKOLIĆ, profesor

Korektura
Lucija KRCE
Mirjana KANDIĆ

Tehnički sekretar Redakcije
Slobodanka PANTELIĆ

Tiraž 1.500 primeraka

Štampanje završeno 1990. godine

Štampa: VOJNA ŠTAMPARIJA - SPLIT